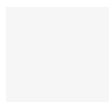

GHESAURUS

Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza
hatvanadik születésnapjára

GHESAURUS

Tanulmányok
Szentmártoni Szabó Géza
hatvanadik születésnapjára

Szerkesztette
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

rec.iti
Budapest • 2010

A kötet megjelenését támogatta

Óbuda-Békásmegyer Önkormányzata

és a szerzők

A borítón látható portré 2007 áprilisában készült Nyizsnyij-Novgorod városában, a moszkvai Magyar Kulturális Intézet szervezésében létrejött Balassi-program sorozat alkalmával (fotó: Csörsz Rumen István)

© Szerzők, 2010.

ISBN 978-963-7341-86-1

Kiadja a *rec.iti*, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja
<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Borítóterv: Meszlényi Attila

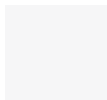
Tördelés: Csörsz Rumen István

Kötetterv, képszerkesztés: Szilágyi N. Zsuzsa

Kontrollszerkesztés, korrekció: Földes Zsuzsanna

Latin szövegek korrekciója: Lengyel Réka

Nyomda és kötészet: Print&Go Nyomda

TABULA GRATULATORIA

Bánfi Szilvia	Medgyesy S. Norbert
Békés Enikő	Monok István
Bene Sándor	Németh S. Katalin
Bibor Máté	Armando Nuzzo
Bitskey István	Ötvös Péter
Borsa Gedeon	Pajorin Klára
Bubryák Orsolya	Pálffy Géza
Czibula Katalin	Pomázi Gyöngyi
Dukkon Ágnes	R. Várkonyi Ágnes
Fedeles Tamás	Ritoókné Szalay Ágnes
Földes Zsuzsanna	Sántha Teréz
Gábor Csilla	Sárközi Éva
Galavics Géza	Seláf Levente
Gulyás Borbála	Soós István
Hargittay Emil	Spekner Enikő
Hausner Gábor	Stauder Mária
Hegedüs Béla	Szabó András Péter
Heltai János	Szabó G. Zoltán
Hoffmann Gizella	Szilasi László
Káldos János	Szondi György
Keserű Gizella	Thuróczy Gergely
Kiss Gy. Csaba	Tóth Tünde
Kovács József László	Török László
Küllős Imola	Tusor Péter
Lengyel Réka	Tüskés Anna
Majorossy Imre Gábor	Várkonyi Gábor
Marosi Ernő	Zvara Edina

és a kötet szerzői

THURÓCZY GERGELY

Tabula Géza*

–?/!

»...

* „Tabula_Gesa” (var; heg: ’sebb [forr.]

A' GHESAURUS

avagy magyarul mondván, a' *kintsés gyík* igen ritka szerzet. A' régi Görögök, 's töllok át-vévén, a' Rómaiak ezen furtsa szóval nevezék, mint-egy a' kintsek' tár-házát jelentő *thesaurus* szónak ki-forgatásával, ezen különös tüneményét a' Föld' kerekfélinek. A' frifsebb elméjük mindazon-által figyelmetesek lehetnek arra, hogy ő nevének kezdő betűje nem T az mint ezekből következnek, hanem éppenféggel G; 's ennek magyarázattyát, noha szorgalmatosán ő dolgokban el-jártanak, eddig még sem Europa', sem Asia', de még Amerika' tudósi sem adhaták. Azért kegyes Olvasól meg-elégedj az én kisdéd magyarázatommal.

Nevét a' kintsés gyík a régi *historikusok* szerént arról nyeré, hogy ő igen könnyen valaminémű kintsek' nyomára bukkan jártában; olyanokra a' mellyeket mások éfzre venni-is gyakorta refték, jóllehet azok régólta ott hevernek, és ők magok-is fáradfág nélkül el-érhették vólna, szerentsés kézzel találván-meg mind ezeket, fel-ragadja, 's magával vífzi, ám – az mint beszélték vólna a' görög írók – nem ritkán a' leg elsőben arra járó személynék által-adni akarván, egy kőre, tífztásra avagy más jól látható helyre le-téfzi, s azon úton járókat erre mindenkoron figyelmezteti. Ezen szokását másfal aligha magyarázhatni, mint a' Teremtő gondvifelő figyelmével, a' mellyel valamennyiünk' dolgát el-rendelé, mivel hogy a' fegítésre szoruló embereket akár efféle tsudálatos szerzet által-is néki meg-fegíteni nem lehetetlenfégg.

Mind-ezen dolgok, ú. m. a' kintsek gyakor fel-találásának okát pedig tsak úgy kereshetjük, ha jól meg-vi'sgálljuk, minémű dolgok, a' mellyekre ő jártában figyelmetes léssen. Nem egyebek pedig azok mint az *ékes beszéd*, a' *vers-szerzés*, az *ének* 's *mu'sika*, ennek felette pedig a *kép-írás*, a' *bólts könyveknek* olvasások és íráfok; egy szóval a' *szép mesterségek*, a' mellyek mint mondták a' régiek, Iften' fő ajándékai az emberben. Tudni-való mindazonáltal, hogy a' meg-szerzett tudást mi tölünk, noha tovább adjuk-is másfoknak, immáron fenki el-nem veheti, tölünk el-nem idegeníttetik noha közöfsé válik-is. E' különös lény' jó-téteményiben ennek képit szemlélhetjük, 's ha hozzá vefszük hogy mind-ezekért ő nékie nem fok jutalom adatik, méltán ki-tetfzik, hogy nem hajfzolja a' szerentse' vagy e' világi hatalmafok' kegyeit, 's hogy a' kintsek' birtoklásánál másfokkal-való meg-ofztások néki nagyobb örömet 's gyönyörüséget okoz.

A' kintsés gyík bátor és nemes szívü teremtmény, noha fokban meg-rettennek tölle, látván némellykor nagy haragját, melly felette igen szigorúsággal 's hangjának emelésísvél teljefedik-bé, ha ugyan olly sebésen a' miként jöve, el-is száll lelkibül, 's kivált ha a' Mérték (*Libra*) jegy' oltalmában születik, különös tehetfége vagyon a' maga-mérféklésre 's az igazfág keresésére a' vagy annak ki-nyilatkoz-

tatására. Ezért vagyon, hogy noha fázos férelmei miatt ember-kerülővé-is válhatna, még-fem téfzi, 's mindenkoron meg-őrzi embereket fzerető jó akarattját, 's mindenek előtt azon jó fzkodását, hogy ama kintseket fel-lelvén azon mód hátrahadja, ő magának abból femmit-is el-nem-rekeftvén. Némellykor az emberek' sokaság-it fzívesen vezeti, előttök járván 's nékiek fen-fzóval mindenféle buzdtáfokat efzközölvén. Ő útjában mindenkor vigyáfván jár, de magával gyakorta nem törődvn, meg-történhetik hogy tsapdában efik. Frifs elméje, ékefsen fzólassa 's derék maga-viselése által azomban mindég hamar meg-fzabadúl onnét.

A' *Ghesaurus* a' világ' minden fzegetiben elő-fordúl, de kétség kívül igen fzerentsés, valaki véle találkozhatik. Mint hogy azomban több tanúk, kiváltképpen egy-némelly buzgó elméjü igaz Haza-fiak egyben-hangzó állítáfi meg-erőfíthetik, hogy immáron a' mi Magyar Hazánkban-is találkoztanak véle – úgy mondják Hatvan' környékén –; akármi tsodának mondatik-is ez, de méltó volna, hogy akár tsak egyetlen egy efmeretes példányát-is e' ritka 's eléggé meg-nem betsúlhető teremtménynek *Linné'* módjára *Ghesaurus Hungaricus*-nak nevezzük, hogy mint sajátunkkal, a' világ előtt büfzkélkedhefsünk. Kérlek azért téged kegyes Olvasó! ha jártadban valahol a' hazai kintses gyíknak, a' kiről fentebb minden fontosabb esméreteket a' mint töllem telhetett egyben-hordottam, nyomára bukkannál, ne terheltefsél 's ne-is kéflekedj erről nekünk a' vagy egyéb nállunknál nagyobb tudományú embereknek hír-adáfsal fzolgálni, hogy ez által a' Két Magyar Haza' öszses olvasója mi-hamarabb értéfíttethesék 's ennek fölötté egyazon örömérzés terjedjen-ki valamennyiünk' fzivébenn.

Magyar és Erdély Országí Ó és Új Kalendáriom a ... efztendőre*
Találtatik Budánn a' Szent Gellér-hegy' óldalában
és a' fűftfaragók' Havas Boldogafzfzony templomjok mellett
Nyomtattatott S. Felis Studiosus' betüivel
Tsöngéi Rejtek Imre által.

* Elmosódott évszám, talán: MMX.

MÓSER ZOLTÁN

gyevicsánakmozizolitólnetelegen

*„Messzi zsoltárokból
gyakorta kicsordul
könnye Dávid királynak”*

Nagy Gáspár

Gézándiságom!

Bármilyen hihetetlen, én tudom, hogy milyen hatvannak lenni. Tudom, de nem szívesen beszélek róla: valamiért nekem szomorúnak sikerült. De nem úgy Neked, akinek születésnapjára könyv készül, jelezvén, hogy a kollégáid és barátaid körében megböcsült személyről van szó. Ha ez már így van, s nekem is üzentek, valamivel járuljak Gézándiságod ünnepéhez, egyből valami képes összeállítás, fotóesszét vállaltam. Sokat nem kellett gondolkodom, hogy az miről, pontosabban kiről szóljon. Persze az én Balassimról, annak képeskönyvnek az okán, amelyről elmondtam többször, le is írtam, hogy segítség nélkül sohasem jöhett volna létre. Rögtön hozzá kell tennem: amikor magamra maradtam a képekkel, idézetekkel, szövegekkel, akkor már egyedül kellett döntenem, ami nem is ment olyan simán.

A legnehezebben a cím jött össze. Idemásolom azokat, amelyek közül végül egyet választottam:

„idővel paloták...”
Nyitom szemem álomra
„sok vigyázás és fáradtság után”
Szívünk kedve szerint
Várak, romok, kövek, bitek
Várról várva, kőről kőre, ígéről ígére
A mi Balassink – az én Balassim
Víg és szabad elmével
Balassi Bálint ébresztése

Ez utóbbihoz az előszót is megírtam. Végül nem erre esett a választásom, de most mégis közzéteszem az elkészült, de kimaradt szöveget.

Hogy föl merném-e ébresztetni az alvó Balassit, rövid válaszom: nem. Ha megtenném, villámokat vetne szeme, dühe rettenetes lenne, s ami keze ügyébe akadna, azzal kergetne engem, s talán félig agyon is verne hirtelen nagy dühében. (Erről és a másik nagy vétkéről – ez jól ismert – Rimay János is szól latin nyelvű védelmi iratában.)

Ha nem merem ébresztetni Balassit, akkor miért e cím, amely bizonyosan egy Adyról szóló írásmű elé jobban illenék, mint ide? Talán csak azért szeretném én Balassit felébresztetni, ébresztgetni, hogy hangját s énekét meghalljam, hogy megtudjam, lágy volt, könnyű, vagy mélyen zengő, dörgegelmes, mint haragja?

Majdnem azt írtam, hogy a mi Balassinkat, de az igazságnak jobban megfelel, ha azt mondom, hogy az én Balassimat akarom felébresztetni és hallgatni, aki a képek

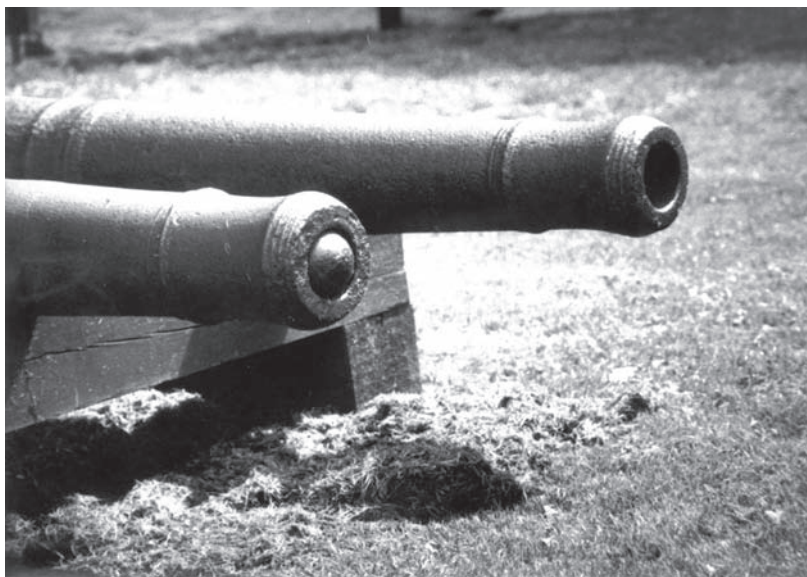

készítése közben született meg. Nem a kisajátítás jogán lett az enyém – mert valószínűleg mindenkinek lehet egy Balassija, ha elmélyed versei olvasásában –, hanem a bejárt utak alapján. Gondoltam (ahogy Bartókkal is megtettem), ha elmegyek mindenhol, ha végigjáróm fényképezőgéppel azokat a helyeket, ahol járt, ahol élt, és ha ezt bemutatom, talán kikerekedik egy „*így látta ő – így tudom én*” Balassi-kép. Ezért Nürnbergtől Dél- és Észak-Lengyelországon át az erdélyi Kővárig számtalan

helyet, várat és várromot fényképeztem le. (A helyszíneket két évig jártam elég szorgalmasan.) Talán megbocsátható, de csak arról feledkeztem el, hogy közben elmúlt több mint négyszáz év, s ahogy Balassi is írta, „*mindenben adatott idővel változás*” (XLVII), és ezért az *ahogy ő látta* helyett – mert más nem is lehetett – csupán az valósult meg, ahogy én, pontosabban ahogy a fényképezőgép látta. Ezek talán csak dokumentumok közé kerültek volna, ha hónapokig a sötétkamrában dolgozva, a nagyítások közben nem jelenik meg itt vagy ott Balassi arca, személye, verseinek-énekeinek egy-egy sora, dühös szitkozódása – ahol a kurafi a legenyhébb

kifejezés –, a megénekelt citerás lányok, fiatal özvegyek, férjes asszonyok arca. Ők voltak a tükrök; nem annyira a versekből, sokkal inkább a levelekből nézett ki, nézett rám az én Balassi Bálintom.

Egyszer találtam is egy középkori alakot – Marburgban (mai néven Malbork) fényképeztem –, és örültem, hogy a kezembe került, mert akkor ezzel kész az első borító. Csakhogy közben rájöttem, ha ezt az ismeretlen ifjút odateszem a címlapra, mindenki azt hinné, hogy ő a mi Balassink. Persze lehetne, de nem ő. Ezért, fájdalom, de le kellett mondanom erről, és ez a kép is a maradékok közé került. (Talán egyszer majd jó lesz, egy középkorról szóló könyvben.) Hasonlóan történt azzal a másik képpel, amelyet itt be is mutatok, hiszen egy kis vidámság soha nem árt. Pedig én ezt sokáig komolyan a borítóra szántam. Aztán megmutattam valakinek, aki nézte, nézte, aztán egyszer csak felnevetett, és nevetve kérdezte: – *Ezt...??!* S tovább nevetett. Hol reá néztem, hol a képre, s lassan én is felfogtam, hogy ő mire gondolt! Így ez is kikerült a terveim közül, szerencsére.

A következő két kép ezeknek az ellenkezője: mindkettő az említett Marburgban készült, harminc év különbséggel. Máig nem tudom, hogyan, de a negatívok tanúsága szerint 1970 nyarán, amikor Varsóban voltam tíz napig, valaki elvitt ebbe az észak-lengyelországi várba, amely akkor elég romos volt. Összesen két képet készítettem. Az egyik folyosó végén volt az itt látható megfeszített Krisztus, amelynek egyik keze félig hiányzott. Most, hogy jó harminc év után ott jártam a teljesen helyreállított és megható várban, ezt kerestem, de sokáig hiába. Egyszer

csak egy szűk kiállítóteremben ott álltam meg mellette, de ahogy kinézett, megdöbbsentem: a teste nem volt meg, bal keze helyén csak egy rozsdás vas és – ahogy látni – a feje félig elrohadt, üres volt, és csupán egy inas és eres kéz maradt és meredt az ég felé. Mi marad meg egy faszoborból, mi marad meg belőlünk? Látjátok feleim, mik vagyunk – mik leszünk!

Sokan gondolkodtam ezen a Krisztuson, hiszen ezt Balassi Bálint még épen láthatta, amikor 1577 májusában itt járt. Erre lenne jó felépíteni az albumot – ez egy jó plán –, de hiába erőlködtem, nem tudtam megszerkeszteni: nem láttam a vezető utat, amerre a képek és idézetek segítségével haladnom kellene vagy lehetne. Nagy volt a kihívás, túl nagy a feladat. Nem fotósra: íróra, költőre várt volna, de hát én az nem vagyok. Végül ezt is elvettem, de jött a *Nyitom szemem álomra* cím, amelyet József Attilától kölcsönöztem, és szabadon használtam. (Az alcím, *Balassi Bálint hirtelen élete* már az én kitalálásom s ráfogásom.) A könyv elkészült és 2004-ben jelent meg, magyar és lengyel nyelven. Az életrajzban fontos helyeket, helyszíneket felkeresni és megkeresni, az album jegyzeteit elkészíteni a Te segítségével tudtam. Sok köszönet érte.

*

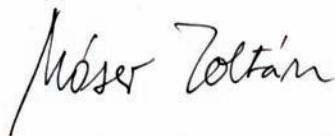
Mit is mondhatnék, mit is kívánhatnék befejezésül?

Nem tagadom, már többször eszembe jutott: közel negyvenéves munkámból, fotóimból vajon mi marad meg utánam? Jó, ha négy-öt fotóm. Azt is tudom, hogy ez egy maximált vágy, mert lehet, hogy semmi. De nem elegendő ok arra, hogy ne dolgozzam tovább úgy, ahogy lehet, s addig, ameddig lehet.

Azért bátorkodtam ezt elmondani, mert hatvan után Te is felteszed ezt a kérdést, s közben megnézed a fiókjaid tartalmát: mi az, amit még meg kell csinálni, hogy minél több munkád legyen készen, s aztán majd kiderül, mi az, ami megmarad.

Ez biztasson, erre biztatlak én Bicskéről, Gézándiságod 60. évfordulóján.

Üdvöt, egészséget és jókedvet kíván:

A handwritten signature in cursive script, reading "József Zoltán". The ink is dark and the background is light.

BALASSI BÁLINT

Vitézek karjokkal

Amatorum carmen de virgine Margareta
ad notam Csak búbánat

Virágh László (1939)

I. parte

S
Vi-té - zek kar-jok-kal, kí - gyók fu-lák-jok-

A

T
Vi-té - zek kar-jok-kal, kí - gyók fu-lák-jok - kal, bi - kák szar-vok - kal.

B
Vi-té - zek kar-jok-kal,

7
kal, bi-kák szar-vok - kal, bi-kák szar - vok - kal, bi-kák szar-vok-kal

Vi-té - zek kar-jok-kal, kí - gyók fu-lák-jok - kal, bi-kák szar-vok-kal

Vi-té - zek kar-jok-kal, kí - gyók fu-lák-jok - kal, bi-kák szar-vok-kal

kí - gyók fu-lák-jok - kal, bi - kák szar-vok - kal, bi-kák szar-vok-kal

13

sért - nek, Kőr-mők - kel szép sóly - mok,
 sért - nek, Kőr-mők-kei szép sóly-mok, Kőr-mők-kei szép sóly-mok
 sért - nek, Kőr-mők-kei szép sóly mok, Kőr mők - kel
 sért - nek, Kőr-mőkkel szép sóly-mok,

20

szép sóly - mok, Fog-gal o-rosz-lá - nyok,
 Kőr - mők - kel szép sóly - mok, Fog - gal o - rosz
 szép sóly - mok, sóly - mok,
 kőr - mők - kel szép sóly - mok,

24

fog-gal o-rosz-lá - nyok, fog-gal o-rosz-lá - nyok,
 lá - nyok, fog - gal o - rosz - lá - nyok, fog - gal o - rosz
 Fog - gal o - rosz - lá - nyok, fog - gal o - rosz-lá - nyok,
 Fog - gal o - rosz - lá - nyok, fog - gal o - rosz -

27

o - rosz - lá - nyok, szag - gat - nak az mit ér - nek,
 lá - nyok, szag - gat - nak az mit ér - nek,
 o - rosz - lá - nyok, szag - gat - nak az mit ér - nek,
 lá - nyok, szag - gat - nak az mit ér - nek,

33 *più lento*

Csak az szép le - á - nyok s az ba - si - lis - ku - sok hogy az sze - mek - kel
 Csak az szép le - á - nyok s az ba - si - lis - ku - sok hogy az sze - mek - kel
 Csak az szép le - á - nyok s az ba - si - lis - ku - sok
 Csak az szép le - á - nyok s az ba - si - lis - ku - sok

37

öl - nek, hogy az sze - mek - kel öl - nek.
 öl - nek, hogy az sze - mek - kel öl - nek.
 hogy az sze - mek - kel öl - nek, hogy az sze - mek - kel öl - nek.
 hogy az sze - mek - kel öl - nek, hogy az sze - mek - kel öl - nek.

41 2. parte

Az-mint - hogy ú - job - ban

Az-mint-hogy ú - job - ban, az - mint, hogy ú - job - ban

Az-mint, hogy ú - job - ban, az - mint, hogy ú - job - ban az - mint, hogy ú - job - ban

Az-mint, hogy ú - job - ban, az - mint, hogy ú - job - ban

47

en - ge - met is mos - tan egy ne - ven - dé - ken szép szűz

en - ge - met is mos - tan en - ge - met is mos - tan egy ne - ven - dé - ken szép szűz

en - ge - met is mos - tan en - ge - met is mos - tan egy ne - ven - dé - ken szép szűz

en - ge - met is mos - tan egy ne - ven - dé - ken szép szűz

53

Két fe - ke - te szem - mel, mint fé - nyes fegy - ver - rel,

Két fe - ke - te szem - mel, mint fé - nyes fegy - ver - rel,

Két fe - ke - te szem - mel, mint

Két fe - ke - te szem - mel, mint

már szőr-nyű ha lál - ra

fé-nyes fegy - ver rel, már szőr nyű ha-lál - ra üz szőr-nyű ha

fé-nyes fegy - ver rel,

már szőr-nyű ha-lál - ra üz

üz üz üz

lál - ra üz üz üz

már szőr - nyű ha-lál - ra

üz Kit hogy - ha re-ám vét,

üz Kit hogy-ha re-ám vét, ger-jesz - ti sze - rel-

üz

76

ger - jesz - ti sze - rel - mét, sze - rel - mét ben - nem,
 Kit hogy - ha re - ám vét,
 mét ben - nem, ben - nem, kit hogy - ha re - ám vét,
 Kit hogy - ha re - ám vét, ger - jesz - ti sze - rel -

80

sze - rel - mét, sze - rel - mét,
 ger - jesz - ti sze - rel - mét,
 ger - jesz - ti sze - rel - mét,
 mét sze - rel - mét, sze - rel - mét,

83

sze - rel - mét ben - nem, ki úgy ég, minr tűz.
 sze - rel - mét ben - nem, ki úgy ég, minr tűz.
 sze - rel - mét ben - nem, ki úgy ég, minr tűz.
 sze - rel - mét ben - nem, ki úgy ég, minr tűz.

ÁLOM, ÁMOR ÉS MÁMOR

ÁLOM, SZERELEM ÉS HÁZASSÁG
A RÉGI MAGYARORSZÁGON

SZABADOS GYÖRGY

Ünődbeli asszony

A turulmonda újraértelmezésének két ellenpróbája*

Bevezetés

Különösen emlékezetes marad számomra az Ünnepelettel folytatott egyik beszélgetés. Ekkor hívta fel figyelmemet egy tanulmányára, amelyben újszerű gondolatokat fogalmazott meg a turulmondabeli anya személyéről. Következtetéseinek többségével egyetértve közöltem egy dolgozatot, és szándékomban állt később visszatérni a kérdésre. Azt, hogy ennek most jött el az ideje, nemcsak Szentmártoni Szabó Géza köszöntése indokolja, hanem egy idevágó konferencia-előadás is.

A monda és újraértelmezése

Álmos első magyar nagyfejedelem turultól jövendölt születését kétféle latin megszövegezésben örökölték ránk a középkori magyar íráshagyomány. Az őseredeti változat sajnos elenyészett. A rendelkezésünkre álló szövegek közül a korábbi Anonymus *Gesta Hungarorum*-ában öltötte mai írott formáját.

Anno dominice incarnationis DCCC-o XVIII-o Vgek, sicut supra diximus, longo post tempore de genere Magog regis erat quidam nobilissimus dux Scithie, qui duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubelianani ducis, nomine Emesu, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Sed ab eventu divino est nominatus Almus, quia matri eius pregnantis per sompnium apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens gravitavit, et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra. Quia ergo sompnium in lingua Hungarica dicitur almu et illius ortus per sompnium fuit pronosticatum, ideo ipse vocatus est Almus. Vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri.

(Az Úr megtestesülésének 819. esztendejében Ügyek, amint azt fent mondtuk, hosszú idő után Magóg király nemzetségéből volt Székítia legnemesebb vezére, aki feleségül vette Dentümogyerben Eunedubelianus vezér lányát, Emese nevezetűt. Tőle született Álmos nevű fia. Őt egy isteni közbeavatkozás révén nevezték el Álmosnak, mivel várandós anyjának álmában egy sólyomfor-

* A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

*ma isteni látomás jelent meg, aki mintegy hozzáérkezvén megtermékenyítette, és feltárta előtte, hogy méhéből folyam indul, és ágyékából dicsőséges királyok származnak, de nem saját földjén fognak sokasodni. Mint hogy a sompniumot magyarul álomnak mondják, és az ő eredete álomtól jövendöltetett, ezért hívták Álmosnak. Avagy azért hívták Álmosnak, azaaz szentnek, mert leszármazottai közül szent királyok és hercegek születnek.*¹

A másikat a XIV. századi krónikaszerkesztmény kódexei tartották fenn.² A *Képes Krónika* szövegcsaládja szerint

Anno ab incarnatione Domini sexcentesimo LXX-o VII-o, a morte vero Atyle regis Hungarorum anno centesimo quarto, tempore Constantini imperatoris tertii et Zacharie pape, sicut scribitur in chronica Romanorum, Hungari de Scytia secundo egressi sunt hoc modo, quod Eleud filius Vgeg ex filia Eunodbilis in Scytia genuit filium, qui nominatur Almus ab eventu, quia mater eius in sompno innotuerat avis quasi in forma aturis veniens, dum esset gravida, et quod de utero eius egrederetur torrens a cin terra non sua multiplicaretur. Ideoque factum fuit, quod de lumbis eius gloriosi reges propagarentur. Quia vero sompnium in lingua nostra dicitur alm, et illius ortus per sompnium fuit prenoscitatus, ideo ipse vocatus est Almus...

*(Az Úr megtestesülésének 677. esztendejében, Attilának, a magyarok királyának a halálát követő 104. évben, III. Konstantin császár és Zakariás pápa idején, amint az meg van írva a rómaiak krónikájában, a magyarok másodszor is kegyőttek Székéltől az alábbi módon. Úgyek fia Előd Eunodbilis lánytól Székéltől fiút nemzett, akit Álmosnak neveztek ama esemény miatt, mert anyjának, amikor az várandós volt, álmában egy madár, mintegy sólyom formájú, hozzá jöven feltárta, hogy méhéből folyam indul, és nem az ő földjén fog sokasodni. Ez pedig azért volt, mert az ő ágyékából dicsőséges királyok származtak. És mivel a sompnium a mi nyelvünkön álom, és az ő eredete álomtól jövendöltetett, ennél fogva Álmosnak nevezték el...)*³

A turulmonda sarkalatos kérdése, hogy mikor jegyezheték le először, vagyis melyik változat állhat közelebb a pogány eredetihez. Ezt a kérdést a krónika és a gesta keletkezésének eltérő körülményei vetették fel. A kutatás régen kimutatta, hogy a Névtelen Jegyző által írott *Gesta Hungarorum*mal ellentétben a ránc maradt XIII–XV. századi krónikák századokon keresztül tartó alkotás eredményei. A XI. századi *Őgستا* születési ideje, tartalma és műfaja, valamint a XII–XIV. századi folytatások száma még vitatott, ám jól elkülöníthetők a szerzői kézvo-

1 *Scriptores Rerum Hungaricarum* ed. Emericus SZENTPÉTERY, Budapestini, Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, 1937, I, 38. (A továbbiakban: SRH.)

2 KRISTÓ Gyula, *A Képes Krónika szerzője és szövege = Képes Krónika*, ford. BELLUS Ibolya, Bp., Európa, 1986, 459–465.

3 SRH, I, 284. A turulmonda változatait saját fordításában közlöm.

nások főbb időrétegei.⁴ Mindebből egyértelmű, hogy a krónikairói folyamat időben körülölelte az egyszerűző gestát. A *XIV. századi krónikaszerkesztmény* és a *Gesta Hungarorum* szövevényes szövegkapcsolatainak minden részletét már aligha tudjuk felderíteni.⁵ Ez a körülmény meghatározza a turulmonda lejegyzésének formálódását: korántsem biztos, hogy a legkorábbról ránk maradt változatot foglalták legkorábban írásba!

Hóman Bálint úgy vélte, hogy a (szerinte) Szent László korában keletkezett első *Gesta Ungarorum* már tartalmazta a turulmondát. Az átadó kútfő az *Ógستا* volt, az átvevők közé kell számítani egyfelől a krónikás írói láncolat későbbi elemeit, másfelől Anonymust.⁶ Vele szemben Györffy György a Névtelen átadó szerepének legfőbb bizonyítékát *Eunedubelianus* névének romlásában látta, illetve, hogy Anonymus Álmos-mondája grammatikailag teljesebb a krónikáéhoz képest.⁷ Ifjabb Horváth János a maga bonyolultságában érzékeli a szövegek közti kapcsolatok lehetőségeit. Feltűnt neki Györffy azon ellentmondása, miszerint ha a kései krónikás számára kizárólag Anonymus logikus előadása szolgál alapul, akkor érthetetlen, miért lett nála ilyen zavaros a mondaszöveg. Arra következtet, hogy „Emese álma, bár pogány, totemisztikus jellegétől megfosztva, mégis benne lehetett a legrégebb írott forrásban, amelyet Anonymus logikusan kiegészít, a krónika azonban éppen Anonymus kiegészítésének felhasználásával összezavar”.⁸ Vagyis a ma ismert krónikás változat úgy állhatott elő, hogy az *Ógستا* – minden bizonnyal folytatásai révén – hatott Anonymusra és a további folytatásokra, amelyekre Béla király jegyzője is visszahatott. Bár a kutatói közvélekedés ma inkább Györffy álláspontjával azonos,⁹ Dümmerth Dezső a régebbi felfogást követte. Ő úgy tartotta, hogy az ősi, logikusabb álomelbeszélés rendjét a krónikák őrizték meg: Anonymus tetszetősebb stílusban fogalmazott ugyan, de elrontott egy szöveget, amelyben a sámánjósítás emléke szerepelt. Az Emeséhez térő Turul ilyenformán uralkodók őseül rendelt „égi atya” küldötte.¹⁰ Dümmerth elmélete mindazonáltal nem ad választ arra, hogy az anya Anonymustól megjelölt neve miért hiányzik máshonnan. Márpedig az *Emese* név a *Gesta Hungarorum* olyan egyedülál-

4 Pl. HÓMAN Bálint, *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1925, 60–107; GYÖRFFY György, *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Bp., Akadémiai, 1948, 147–188; ifj. HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., Akadémiai, 1954, 270–315; GERICS József, *Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*, Bp., Akadémiai, 1961, 46–112; KRISTÓ Gyula, *A magyar történeti irodalom a kezdetektől 1241-ig*, Bp., Akadémiai, 1994, 98–134.

5 A szövegkapcsolatok részletesebb elemzése pl. HÓMAN, *i. m.*, 50–64; KRISTÓ, *i. m.*, 44–73.

6 HÓMAN, *i. m.*, 85, 95–97, 103–106.

7 GYÖRFFY, *i. m.*, 41.

8 HORVÁTH, *i. m.*, 16–17.

9 KRISTÓ Gyula, *Magyar historiográfia, I. Történetírás a középkori Magyarországon*, Bp., Osiris, 2002, 13–15.

10 DÜMMERTH Dezső, *Álmos fejedelem mítosza és valósága*, *Filológiai Közöny*, 17(1971), 415–419.

ló többlete, amiről kézenfekvő azt feltételezni, hogy a krónikások elfelejtették lemásolni. Ellene szól még az *Eunedubelianus* név *Eunodbili*ávé rövidülése, s a gesta épebb mondatszerkezete.¹¹ A turulmonda ma elfogadottabb *gesta* → *krónika* hagyományozódását azonban egy irodalomtörténeti adalék megint a *krónika* → *gesta* irányába fordíthatja: erre hívta fel a figyelmet Szentmártoni Szabó Géza.¹²

2002-ben megjelent gondolatmenetének három sarkalatos pillére *Előd*, *Eunodbilia* és *Emese* névalakja.

A magyar történelem nagy lépése, a honfoglalás, egy értelmezett álmokkép hatására kezdődik el. Ebben a történetben tehát, bár haloványan, de benne rejlik az erotikus motívum. Az eddigi névfejtések, a férj nevét tévesen értelmezve, nem vették észre, hogy a kiejtést rosszul tükröző írásmód mögött a pusztai népek képzeihez illeszkedő állat megjelölése rejlik. Eleud helyes olvasata nem az Előd, hanem az Ölüd, azaz Ölyüd, vagyis a ma is használt ölyv, nyílt végű, ölyű szóalakja bújik meg a névben. Az Enodbili (Ünődbéli) név pedig a szarvashéhn értelmű ünő szót rejti magában. A szarvasünő hátára telepedő (párosulni akaró) ragadozó madár vagy mesés griffmadár gyakori ábrázolás volt a szkítáknál és a többi pusztai népnél is... Anonymus Enodbilia vezér Emesu (Emesü) nevű lányát mondja Álmos anyjának. Ő azonban – véleményem szerint – valószínűleg félreértésből tette meg az emesu szót személynévnek. Az emes, azaz émés szó, émest alakban, valószínűleg az émik igéből lett képezve, amely a régi magyar nyelvben a virrasztás közbeni félig éber, félig révült állapotot jelentette, amikor az álom és a valóság határai elmosódnak.¹³

Szentmártoni Szabó Géza többek között Székely István 1559-ben kiadott világhírnévkönyvére hivatkozott, amely egyúttal a krónikás turulmonda első magyar fordítása:

Az Eleudnak felesége az Enodbilia asszon, az ő terhes volta korába, ki álmába ímest látta vala. Hát íme egy igen szíp Soliom a' feiet az ő kebelébe haitotta kinek nyugulásának gyönörúsígből, az ő méhéből egy nagy szíp folyó patak folyamék ki, ki nagy bősígel egy idegen földre mind alá folya, holot meg gyűlvén nagy széllyel mind el lépé a' földet. Ez vala az álom kin a' Scithiának iövendő mondói

11 Erről újabban I. KRISTÓ Gyula, *Előd: A magyar őstörténet- és krónikakutatás egy fejezete*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 2000, 15–16.

12 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Álmomban azt látám”: Pünkösöd hava és a szerelmi álmok = *Ámor, álom és mámor: A szerelem régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2002, 389–406.

13 *Uo.*, 402. Érdemes megjegyezni, hogy László Gyula megtermékenyítési jelenetként értelmezi egy, a nagyszentmiklósi kincs ábrázolásához hasonló mongóliai nemezzátétes szőnyeg képét, és párhuzamba állítja a turulmondával. LÁSZLÓ Gyula, *Humor és Magyar nyomában* = *Uő, Múltunkról utódainknak*, Bp., Püski, 1999, II, 601–606.

ezt magyarázák felőlle, hogy az ő magzatjából támadna olly fejedelöm, ki innet nagy néppel ki menne, és idegen földön mind népestől le telepődnek. Kin nyilván ot Hunniába e' Pannoniának kövér földét értik vala. Kitől mikor üdő be telvén egy szíp férfú gyermek születet volna, az ő attja azt az ő felesíGINEK latot álmaról Álmosnak nevezé.¹⁴

2007-ben úgy foglaltam állást, hogy a három felvetés közül az *Előd* név esetleges *Ölyüd* eredetire való visszavezetése nem meggyőző, amíg nyelvtörténeti érveléssel nem sikerül közös nevezőre hozni az *ölyv* ~ *turul* ~ *griff* szóhármast ómagyar kori jelentését, de az *Eunodbilía* és az *Emese* névre adott magyarázatot elfogadtam. Sőt, szerintem az *ex filia Eunodbilía* szókapcsolatban a két nőnemű alak egymással egyezik, ablativusban áll, vagyis a Székely Istvántól való *Enodbilía asszon* fordítás híuen adta vissza a latin előképet. *Emese* neve is lehet az *émik* ige *émedten*, *íméd* származéka; Székely erősen í-ző nyelvjárása szintén ezt gyámolítja. Felvettem még, hogy Anonymus *quasi sompnando* kitétele az „émedten” állapot körülírásaként értelmezhető.¹⁵ Összességében úgy láttam, hogy az *Ógستا* (a későbbi krónikák és a *Gesta Hungarorum* közös kútfője) már magában foglalta a *turulmondát*. Ilyenformán nem a krónikások felejtették el megemlíteni az anya személyét a *gesta* kiaknázása során, hanem Anonymus előzmények nélküli, saját szófejtésére alapozó többlete, hogy megalkotta *Emese* nevét. Az *Eunodbilía* nevet is ő duzzaszthatta fel és férfiasíthatta *Eunedubelianus*szá.¹⁶ Ha mindez helytálló, akkor szép női személynevünk, az *Emese* néhány évszázadnyi fiatalodásra kényszerül, s a pogány kori ősiség az *Ünődbéli* asszonyt illeti meg. Ennek az elméletláncolatnak azonban két ellenpróbát mindenképpen ki kell állnia. Az egyik *Emese*, a másik *Eunodbilía* névalakja köré összpontosul.

Emese

Pais Dezső az *Emesü* olvasatú nevet a régi magyar **em* = 'anya' szó -s kicsinyítő képzős becéző származékának tartja, 'anyó', 'anyácska' jelentéssel. Hozzáteszi, hogy az *emes* további kicsinyítője az 'anyadisznó' értelmű *emse* szavunk;¹⁷ ezt az elméletet még Ipolyi Arnold fogalmazta meg 1854-ben.¹⁸ Mármost ha az Árpád-

14 SZÉKELY István, *Chronica ex vilagnac ieles dolgairol*, Krakkó, Striykoviai Lazar, 1559, 149r–v.

15 SRH, I, 34.

16 SZABADOS György, *Új szempont a turulmonda értelmezéséhez*, Hítel, 20(2007)/12, 105–110.

17 PAIS Dezső, *Jegyzetek* = ANONYMUS, *Gesta Hungarorum*, ford. PAIS Dezső, Bp., Magyar Helikon, 1977, 146. (A továbbiakban: GH) Az Emőd (Emeüd) helynevet is az *em* kicsinyítő képzős származékának tartja 'anyóka' jelentésben; *uo*. Az *Emese* ~ *emse* etimológia elfogadásáról újabban: KRISTÓ, *Előd...*, i. m., 12.

18 IPOLYI Arnold, *Magyar mythologia*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1854, 164.

korból adatható egy Anonymustól független forráshelyből *Emse* – vagy hozzá hasonló alakú – női személynév, úgy Szentmártoni Szabó Géza okfejtése alapjaiban rendül meg. Ám ha ilyen nincs, akkor épp ellenkezőleg, az *Emese* ~ *emse* etimológia válik kérdésessé.

Az Árpád-kori személynevek gyakorlatilag teljes táráat Fehértói Katalin állította össze. Az *Emesu* formát egyedül Anonymustól adatolja, ám onnan az *Emis*, *Emes*, *Emus* és *Hemes* alakokhoz utal; ezenfelül az *Empsa*, *Empse*, *Emsa*, *Emse* névelőfordulások szövegkörnyezetét kell megvizsgálnunk.¹⁹ *Emis* II. Béla király (1131–1141) Dömös prépostságának szóló adománylevelében tűnik fel (1138) mint az erdélyi *mansiók* egyike.²⁰ *Emus* egy 1211. május 29. után kelt oklevélben szerepel az egyház halász jobbágyságai között.²¹ *Hemest* a veszprémi káptalan a bakoynyi erdőörök és jobbágyságok sorában tartja számon 1240-ben.²² *Emes* 1297. június 5-én egy hatalmaskodási ügy egyik tanúja.²³ A szövegösszefüggésből egyértelműen kiderül, hogy ezek a nevek rendre férfiakat jelöltek! Nincs ez másképp a további példákkal sem. A veszprémi káptalan 1239-ben kelt oklevele szerint *Empsa* és testvérei zalai várjobbágyságok Gostule nevű birtokukat eladták Hahót ispánnak.²⁴ 1265-ben a győri káptalan tanúsítja, hogy IV. Béla király (1235–1270) engedélyével *Empse* soproni várjobbágyság és társai eladhatják egyik birtokukat.²⁵ *Emse* molnár

19 FEHÉRTÓI Katalin, *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*, Bp., Akadémiai, 2004, 282, 375.

20 „In ultrasiluanis partibus sunt mansiones que Sal dare debent scilicet XXIII^{or} milia Salis. Nomina autem mansionum sunt Wosas, Martin, Kinis, Besedi, Senin, Sokol, Lesin, Ginon, Fuglidi, Both, Kosu, Himudi, Satadi, Vza, eulegev, Vir, Emis...” SZABÓ Dénes, *A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329)*, Magyar Nyelv, 32(1936), 203. Az alábbiakban a forráshelyeket némileg bővebben idézem, mint Fehértói.

21 „In villa Fotud hii sunt ioubagiones ecclesie... Preterea isti sunt piscatores: filii Mihal, Emus, cum filio Mache, frater eius...” *A Pannonbalmi Szent-Benedek-rend története*, szerk. ERDÉLYI László, Bp., Stephaneum, 1908 (a továbbiakban: PRT), X, 510–511. (No. 8)

22 „Unde consiliis sapientium et eorundem custodum silvarum ac ioubagionum Bochoniensium requisito consensu vel potius ipsis suadentibus, qourum nomine sunt hec: Laurentius videlicet cum fratre suo et Zana, Olta, Pousa, Grab ioubagiones de villa Tevel et de villa Boldey, item Sucoro, Herden, Regue, Hemes cum fratribus suis...” PRT, VIII, 287 (No. 16).

23 „Matheus cum centum et quadraginta personis hominum nobilium de testibus suis... Item Simone de Trenne, Dominico, Muran, Ugrino, Joseph, Emes et Stephano filius eiusdem...” *Hazai Oklevéltár 1234–1536*, szerk. NAGY Imre, DEÁK Farkas, NAGY Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1879, 156–157 (No. 150).

24 „homo comitis Hoholdy nomine Paulus filius Pouse de villa Kuhunus... ex una parte; Empsa, Dyca, Itemyr et Heym filij Dees, Petrus filius Chug, Turul et Mycou filij Chunad de villa Boc, ioubagiones castri Zaladiensis de genere Johannis Maioris Exercitus ex altera asseruerunt, quod...” WENZEL Gusztáv, *Árpád-kori Új Okmánytár*, VII, (1235–1260), Pest, Eggenberger Ferdinánd, 1867 (a továbbiakban: ÁÚO), 91. (No. 60; 1346-os átírásban).

25 „Capitulum ecclesie Iauriensis... ad uniuersorum notitiam tenore praesentium volumus pervenire, quod Empse, Albertus, Lampertus, Stephanus, Egkud, Iona, Cosmas, Petrus, Tomas, Iacobus et Ivan ioubagiones castri Supruniensis...” Georgius FEJÉR, *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*, Budae, Maurus Czinár, 1829, IV/3, 301.

(kenyérsütő) társaival és érdekességképpen *Emus* halással együtt fordul elő az idézett 1211-es okmányban.²⁶ *Emse* úr (!) egy 1236 körül kelt oklevélben említetik.²⁷ A harmadik előfordulás IV. László király (1272–1290) 1277. augusztus 17-i okleveléből való: eszerint *Emse* fia Sebestyén és társai apáti nemesek voltak.²⁸ Az első *Emsa* egy 1214-re hamisított oklevélben szerepel,²⁹ de a további adatok kronológiailag hitelesek. 1246. január 15-én IV. Béla király a valkói örök Mihali nevű földjének felét eladományozza, annak határait leírja; ekkor az új birtokosok kelet felől *Emsa* kenézzel kerültek szomszédságba.³⁰ Végül *Emsa* fia Egyed apathunkayai nemest társaival együtt sorolja a vasvári káptalan 1274. június 3-án.³¹ A fenti adatok mind latin nyelvű diplomatikai kútfőből valók. Kiállítójuk személyét (intézményét), keletkezésük idejét tekintve függetlenek egymástól. A nevek változatos megjelenésének oka, hogy magyar nyelvi szórványként, igen esetleges „helyesírás” révén ékelődtek a latin szövegbe. Ezek mind *férfiak* nevei, s ezt több ízben nyomatékositják a társadalmi jogállás „hímnemű” megjelölései: úr, nemes, várjobbágy, jobbágy, kenéz, molnár (kenyérsütő), halász. Anonymus Emeséje kilóg e sorból, minden más tulajdonnévvel való összevetése indokolatlan, mint ahogy az *emse* köznévi sem hozható jelentésbeli összefüggésbe egyik példával sem. (Könynyű belátni, hogy a köznévi emsével csak hangalaki egybecsengés állhat fenn, mert a férfiakat akkor sem nőstény disznókról nevezték el.) Mindezeknél fogva az előbb sorolt nyelvtörténeti adatok fényében éppen a közismert *Emese* ~ *emse* etimológia válik alaptalanná.³²

26 „Hii sunt pistores: filius Petri Stephan, cum filio suo, Paulo... filius Zekeu, Ws; filius Emse, Sentus, Chidur...” PRT, X, 504 (No. 8).

27 „Post hec autem nomine Culg de villa Lyla servientes regis dictam terram Tvhle cum suis consanguineis requisierunt, scilicet cum Bach et Endre et Nicolao et Chuda et Michaele, super qua etiam terra pristaldum suum nomine Pous, quem in firmitatem dominus suus nomine Emse transmiserit...” Richard MARSINA, *Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovaciae*, Bratislavae, Academia Scientiarum Slovaca, 1987 (a továbbiakban: CDES), II, 16. (No. 20).

28 „Andronicus, Cristoforus frater suus, Hunt frater eiusdem, Martinus filius Nicolai, Demetrius filius Gregorii, Sebastianus filius Emse... nobiles de Apaty”. *Az Árpád-bázi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, szerk. SZENTPÉTERY Imre, BORSA Iván, Bp., Akadémiai, 1961, II/2–3, 191 (No. 2803).

29 CDES, I, Bratislavae, 1971, 149. (No. 190)

30 „a parte orientalis commetaneus ipsorum est Emsa kenezus” ÁÚO, VII, 210 (No. 137). Vélhetőleg ugyanezen „*Emsa*” kenéz bukkan fel 1247-ben a bácsi káptalan által kiállított oklevélben is. *Uo.*, 241 (No. 168).

31 „Roman filius Zungud, Egidius filius Emsa, Paulus filius Stephani, Petrus filius Bensa, Ambrosius filius Tywan, Lopreth filius Clementis et Sycusd filius Theke nobiles de Apathunkaya...” *Urkundenbuch des Burgenlandes*, bearb. Irmtraut LINDECK-POZZA, Graz–Köln, Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1965, II, 55 (No. 77).

32 A ’nőstény, anya’ értelmű „emse” szó első előfordulása 1681-ből (!) való. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1967, I, 764. *Emesu* itt is odavetve, bizonyítás nélkül szerepel.

A másik ellenpróbát egy 2009 nyarán elhangzott konferencia-előadás és az abból készült tanulmány jelenti. Szócs Tibor a *turulmonda* szövegkapcsolatait paleográfiai és szóstatistikai szempontok bevonásával elemzi.³³ Gondolatgazdag munkájának tárgyunkra vonatkozó megállapításai az alábbi alpontok köré rendezhetők.

1. *Ímés*. Úgy ítélem, hogy Székely István *ímés* szava egyetlen más nyelvemlékünk-ből sem mutatható ki, az *émett(-en)* szócsalád elsődleges jelentése a szótárak alapján az 'ébren', 'ébrenlétben', 'virrasztás alatt' stb. Bár a 'félálomban' jelentés előfordul, de másodlagosnak tűnik. Szócs Tibor szerint ez a szó ilyenformán egy XVI. századi *hapax legomenon* lehetne, és ha az 'émedt' állapot hozadékát jelentené, akkor azt kellene föltennünk, hogy a XVI. század folyamán a szónak a 'félálomszerű állapot' jelentése volt abszolút hangsúlyos.

Nem vitatom, hogy a nyelvemlékek valóban nem tükrözik az *í-ző* változatot Székely világrónikáján kívül, ám ettől függetlenül a szó jelentésmezéjébe beleillik a Szentmártoni Szabó-féle értelmezés. Székely *í-zős* nyelvjárása már a rövid idézetből is kitűnik. Azt pedig ily kevés előfordulás láttán nem merném határozottan kijelenteni, hogy a szónak mikor melyik jelentésárnyalata volt uralkodó.

2. *Eunodbilía – Eunedubelianus*. Nagyobb szerepet kap Szócsnál a fenti névpáros viszonya. Visszaulva Györfy György azon érvére, hogy *Eunodbilía* az anonymusi név lerövidített formája lehet, rámutat a szövegromlás általános irányára, tudniillik a bonyolultabb változathoz alakul ki az egyszerűbb. Paleográfiai megfigyelése, hogy a gesta *Eunedubeliani ducis* genitivusos kitétele (félre)olvasható lenne akár **eunedubeliam* formaként is, mivel a középkori írásképben a függőleges szárákkal megalkotott betűk (*i, u, n, m*) néha könnyen összetéveszthetőek (például a *ni* betűkapcsolat *m* betűként is olvasható), és sokszor csak a szó értelme alapján tudjuk kikövetkeztetni a helyes olvasatot. Esetünkben, ha ez fennállna, akkor a *filiam *eunedubeliam* szavak tartoznának egybe, és 'Ügyek (...) aki Dentümogyerben feleségül vette egy vezér Emese nevű eunedubelia lányát' értelemben lehetne fordítani a gesta vonatkozó részét. Ilyenformán már a gestaíró is 'ünödbéli' jelentéssel értelmezhetette a leányt, Emesét. Szócs Tibor mindazonáltal ezt a megfontolást maga sem tartja elképzelhetőnek, mert akkor fel kellene tenni, hogy Anonymus latinul ragoz egy vulgáris szót, vagyis latin melléknevet gyárt magyar közszóból. Itt kerül elő a szóstatistikai vizsgálat, amelynek során Szócs megállapítja, hogy a Névtelen mester a magyar személynevekkel és közszavakkal eltérően bánik. A személyneveket hol magyarul (*Bunger nec* = 'Böngérnek', ti.

33 Szócs Tibor, *A turulmonda szövegkapcsolatai a középkori írásos hagyományunkban = Középkortörténeti tanulmányok*, VI, szerk. G. Tóth Péter, Szabó Pál, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2010, 249–259. (Szócs 2010) Köszönöm a szerzőnek, hogy tanulmányát már kézirat formában rendelkezésemre bocsátotta. Szócs alaposan jegyzetelte okfejtését, ezért itt a hivatkozási anyagának idézésétől eltekintek.

’Böngér számára’), hol latinositva (*ad Zobolsum et Thosum* = ’Szabolcshoz és Tashoz’) ragozza.³⁴ A közsavakat viszont meg sem kísérli ragozni, holott az *aldamas* (másutt *aldumas*) accusativusi helyzetben áll (*magnum aldamas fecerunt* = ’nagy áldomást tartottak’),³⁵ míg a *zereľmu* ablativusban. Ebből szavai szerint az következik, hogy

Az általunk felvetett elmélet tehát nem jó, de ettől még Szabados György felvetése lehet helyes, hogy ti. az „ünődbéli” melléknevet a krónikás hagyomány egyik lejegyzője használta vulgáris melléknévként, és Anonymus az egészet félreértve más módon, főnevesítve másolta le. Ám ez esetben nehéz megmagyarázni, hogy az általa *Eunodbilía* formában olvasott alak miért lett bonyolultabb, és egyáltalán, miért tulajdonnévnek tekintette, mikor a krónikás hagyományban nincsen szó semmiféle *dux* titulust viselő emberről – lényegében „agyonbonyolított” volna egy meg nem értett névformát. Ne feledjük, hogy mikor saját maga „gyárt” személynéveket pl. helynevekből, akkor a személynév változatlan formában követi a helynevet, a Névtelen nem alakítja át azokat.³⁶

Más természetű, tartalmi érveket is csatasorba állít amellett, hogy a krónikák inkább átvevői, mint átadói lehettek a pogány kori mondaanyagnak:

a XIII. század második felében több Szent István előtti monda is bekerült a krónikás szöveghagyományba, mint azt Horváth János stíluskritikailag kimutatta, hiszen pl. a Botond-monda és a Lehel-kürt monda olyan, XIII. századra jellemző prózaritmusban íródott, amely idegen attól a tágabb szöveggörnyezettől, amelybe bele vannak ágyazva, betoldás jellegük így vitán felül áll. Úgy tűnik tehát, hogy a 13. század közepén, második felében olyan átdolgozások történtek, melynek során több „pogány ízű” mondánk is bekerült latin fordításban krónikáinkba. Ennek a folyamatnak lehetett része az is, hogy az anonymusi *turul*-mondát szintén átemelték...³⁷

Elismerve azt, hogy adós marad az anonymusi név pontos magyarázatával, Szőcs Tibor *Eunedubelianus* nevét a Névtelen Jegyző szerzeményének tartja, amit a krónikás hagyomány egyik továbbformálója egy paleográfiai ok miatt félreérthetett, és így azt **eunedubeliam* alakban értelmezve, akár az ő, akár későbbi másolói tollán (esetleg mindegyikükén) tovább és tovább torzulva *Eunodbilía* formában hagyományozódott ránk krónikáinkban.³⁸

34 A példatárat lásd Szőcs, *i. m.*, 254.

35 SRH, I, 56.

36 Szőcs, *i. m.*, 255.

37 *Uo.*, 257. Vö. HORVÁTH, *i. m.*, 296–305.

38 Szőcs, *i. m.*, 257. Nem ő az egyetlen, aki bizonytalan a név jelentése felől. Érdemes Pais Dezső fordítását és jegyzeteit felidézni. „Ügyek [...] feleségül vette Dentü-Mogyerban Ónedbelia

Szőcs Tibor mértéktartóan, feltételezésként fogalmazta meg véleményét, ám az így is több ponton kiigazításra szorul. Eleve félreért, amikor úgy magyarázza felvetésemet (azon keresztül Szentmártoni Szabó Gézáét), hogy az 'ünödbéli' melléknevet a krónikás hagyomány egyik lejegyzője vulgáris melléknévként használta, s Anonymus az egészet félreértve más módon, főnevesítve másolta le. Mind Szentmártoni Szabó, mind a magam dolgozata főnévként, még hozzá tulajdonnévként számol az *Eunodbilía* szóval. Igaz, ezt így nem hangsúlyoztam, de az általam használt következetesen nagy kezdőbetűs írásmódból szerintem ez magától értetődik. Más kérdés, hogy nem tudom, mikor s milyen formában keletkezett az *Eunodbilía* főnév, amelynek főnévi szófajtságát a krónika szövegösszefüggése mutatja.³⁹

A *Gesta Hungarorum*ra rátérve nyelvészeti véleményt vesz át Szőcs, amikor azt hangoztatja, hogy Anonymus saját gyártású személynevei változatlan formában követik a helynevet. Ez sem pontos állítás, mert a gesta 13. fejezetében a *Hungarus* nevet egyedülálló módon *Hung* (Ung) várából származtatja, noha jegyzőként nyíltatott elég alkalma arra, hogy a magyarok idegen elnevezését olvassa akár oklevelekben, akár elbeszélő forrásokban.⁴⁰ Ehhez képest szófejtő kedve a másnál soha nem látott *Hungarie* és *Hunguari* alakokat hívja életre. A véletlen tollhiba eshetőségét kizárja az a tény, hogy tudatosan magyarázza *Hung* várának szerinte népnévalkotó erejét, aminek hatására az idegenek mindmáig így hívják a magyarokat.⁴¹ Ennek láttán változatlanul kitartok azon eshetőség mellett, hogy a Névtelen Jegyző etimologizáló kedve kevéssel alább is érvényesült; ott *Eunodbilía* nevével félreértelmezés miatt eltorzítva és *dux* méltósággal felruházva a félig éber, félig révült tudatállapotot személyesítette meg, létrehozva az *Emesü* nevet.

Amint láttuk, Szőcs Tibor hivatkozik ifjabb Horváth János stíluskritikai elemzésre is. Sőt a Horváth által bizonyítottan XIII. századi megszővegezésű Botond- és Lehel kürtje-monda analógiájára úgy tartja, hogy a pogány szellemi hagyaték krónikákba kerülésének folyamatába illeszthető az anonymusi turulmonda felvétele. Horváth könyvének tüzetes tanulmányozása azonban éppen a

vezérnek Emes nevű lányát...” GH, 81. Őnedbelia: „Emes apjának, Álmos nagyapjának a neve meglehetősen titokzatos. Az kétségtelen, hogy latinosított forma, mégpedig a Krónikabeli Eunodbilía változat alapján következtetve Eünedübiliából. Még az is valószínű, hogy az Eünedü és a belia elemekre válik szét. [Szétbontható az Eune-Du-Bel elemekre, valamint az ianus-patronym képzőre.]” GH, 159.

39 Fontos, hogy a tulajdonnévkezdő nagy- és kisbetűk krónikabeli következtelen használata miatt paleográfiai szempontok nem jöhetnek szóba. Lásd épp a turulmonda részletét a *Képes Krónika* kódexében: „Eleud filius vgeg ex filia Eunodbilía in scytia genuit filium qui nominatur almus”. *Chronica Picta*, hasonmás kiadás, Bp., Helikon, 1991, [22].

40 HÓMAN Bálint, *A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban* = HÓMAN Bálint *Munkái*, II, *Történetírás és forráskritika*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1938, 191–250.

41 „dux Almus ipso vivente filium suum Arpadium ducem ac preceptorem constituit et vocatus est Arpad dux Hungarie et ab Hungu omnes sui milites vocati sunt Hunguari secundum linguam alienigenarum et illa vocatio usque ad presens durat per totum mundum.” SRH, I, 52.

Szőcs kínálta analógiát cáfolja. Nem is csupán azért, mert a Botond- és a Lehelmonda XIII. századra jellemző ritmikus prózáját nem mutatja ki a turulmonda esetében; ennél nyomósabb érv, hogy Horváth élesen elkülöníti a *monarchikus-dinasztikus*, illetve az *arisztokratikus* szemléletű pogány kori elbeszéléseket. Utóbbiak írásba foglalása szerinte az 1200-as években vált időszerűvé (Anonymus, majd a XIII. századi krónikaszerkesztők révén), amikor a nemesi családok rábírhatták a krónikasokat arra, hogy saját törekvéseik történelmi igazolásaként saját mondáikat is jegyezzék le. A régi gesta és Kálmán-kori folytatása azért mellőzhetette ezeket a „nemzetségi” mondákat (Lél és Bulcsú halála, Botond párviadala), mert azok a katonai demokrácia korára emlékeztettek.⁴² Horváth meglátását erősíti az a tény, hogy az említett, dinasztian kívül álló hősök történetei még a XIII. században sem minden vita nélkül foglalták el helyüket a pergamenlapokon! Anonymus a Botond-monda kapcsán hangoztatja erős fenntartásait: mint mondja, nem akarta művébe felvenni, mert azt egyetlen történetírónál sem olvasta, csak a parasztok „csalfa” elbeszéléséből hallotta. A két hadvezér, Lél és Bulcsú fogságát és kivégeztetését pedig a kürt említése nélkül adja elő.⁴³ Kézai Simon az első magyar író, akitől a legendás epizódról értesülünk, de ő annál élesebb kritikával illeti a császár kürttel való agyonütésének történetét! Kifejezetten felületes elméjűnek tartja azt, aki ilyesmit elhisz, mert hogy a vádlottakat megköztözött kézzel állítják az uralkodó elé.⁴⁴ A Botondmondát már Kézai is elfogadja, de a „Lehel kürtje”-históriát csak a XIV. századi krónikaszerkesztők közlik kétkedő megjegyzés nélkül.⁴⁵ Mindehhez képest Álmos születése vitán felül állt mindegyik ma ismert szövegben.⁴⁶ Világos, hogy a Botond- és a Lélmonda sem stílusát, sem nemesi irányultságát, sem történetírói fogadtatását tekintve nem állítható párhuzamba a dinasztikus eredetmondával. Szőcs Tibor nem vette figyelembe Horváth János azon felvetését sem, hogy ha a kései krónikás csak Anonymus világos előadását olvasta, akkor érthetetlen, miért lett nála ily zavaros a szöveg. Ismételten hangsúlyozom, hogy a XI. század második felétől számítható gesta- és krónikaírói folyamat időben

42 HORVÁTH 1954, 296–298. Vö. Deér József azon meglátásával, amely szerint Közép-Európa államait erős dinasztikus vezetés jellemezte a X–XII. században, sőt a magyaroknál az uralkodói karizma egyedülállóan mélyen gyökerezett az eredeti vérségi képzetekben. DEÉR JÓZSEF, *Pogány magyarság – keresztény magyarság*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938, 128.

43 SRH, I, 87, 109.

44 *Uo.*, I, 169.

45 *Uo.*, I, 171, 308.

46 Az sem bizonyít semmit, hogy Kézainál hiányzik a turulmonda, mivel Kézai Simon gestája nem maradt ránk teljes terjedelmében, csupán kivonatos másolat formájában. DOMANOVSKY, *i. m.*, 7–18; HÓMAN, *i. m.*, 60–68, Melléklet. Nem hihető, hogy pont az a Kézai ne ismerte volna a turulmondát, aki magát a „turul” szót szórvány nyelvi emlékként felvette írásművébe! L. „avis... quae Hungarice turul dicitur.” SRH, I, 152, „de genere Turul?” *Uo.*, 165. Emlékezzünk arra, hogy a monda ma ismert változatai sólyomforma madárként írják körül a turult. *Uo.*, I, 38, 284.

körülölelte Anonymus egyszerűjű gestáját; több XI–XII. századi réteg bontható ki,⁴⁷ ezért többlépcsős szövegmodosulással még az Anonymus előtti korokban is ajánlatos számolni.

Összegzés

Gondolataim a turulmonda tágas kérdéskörének csak egy kicsiny részét járták be. Mivel magam sem ismerem Álmos születésmondájának eredeti változatát, de még egyetlen XI–XII. századi krónikás lejegyzéssel sem rendelkezem, így én sem fogalmazhattam a teljes bizonyosság erejével. Az előadottak ételmében viszont nem látok okot arra, hogy felfogásomon változtassak. Hóman Bálint, ifjabb Horváth János és Dümmerth Dezső nyomán tehát fenntartom: a turulmonda krónikabeli változata úgy állhatott elő, hogy az *Ősgesta* folytatásai révén hatott Anonymusra és a további folytatásokra, amelyekre viszont Anonymus visszahatott. Ezt a filológiai feltételezést kívülről, a nyelv- és irodalomtörténet felől erősíti meg Szentmártoni Szabó Géza érvelése. Az émést látó „Ünődbeli asszony” személye megint csak a krónikákba foglalt mondaváltozat elsőségét hirdeti.

Turulmadár ábrázolása a rakamazi hajfonatkorongon (IX–X. század)

47 Erről áttekintően, szakirodalmi utalással: SZABADOS György, *Alkotói egyéniségek és közös irányultságok: Rövid áttekintés a magyar krónikaszerkesztések néhány forrásproblémájáról*, Acta Historica (Szeged), 130(2009), 3–13.

Álom és álmatlanság az *Árgirus* históriájában

Az álmoknak az ókortól kezdve kétféle megközelítése él egymás mellett: egy, úgymond, tudományos, filozófiai-pszichológiai jellegű és egy sokkal inkább gyakorlatias, álomértelmező, -magyarázó megközelítés. A két szemléletmód párhuzamosan fejlődött, gyakran hatással voltak egymásra, mégis az előbbi hosszú ideig a felsőbb rétegek kiváltsága maradt, míg a második az alsóbb rétegek igényeit elégítette ki.¹

Az álmokat Freud korszakalkotó munkásságáig nem egy összetört egész nyomtörredékeinek tekintették, hanem precíz és kerek, bár néha félrevezető üzeneteknek, amelyeket az ismert, illetve megismerhető kódok alapján lehet megfejteni. Az álom során kapott üzenetek az általános nézet szerint az álmodónak vagy valaki másnak a jövőjével voltak összefüggésben, ezért próféciaikként értékelték őket. A jóslatok értelmezésekor azonban mindig szem előtt tartották, hogy az álom jövendölése könnyen csapdát is jelenthet. Mégsem lehetett őket figyelmen kívül hagyni, értelmezésük szükségszerű volt.²

Az álmokat három kritérium alapján különíti el a modern szakirodalom: a *tartalmi-szemantikus*, a *strukturális-szintagmatikus* és a *funkcionális-pragmatikus* ismérv szerint.

A tartalmi szempont alapján beszélhetünk térítő álmokról, túlvilági és/vagy üzenetközlő látomásokról, a cselekmény-előrejelzés szempontjából pedig *agnosztikus* és *prognosztikus* ellentétéről. A strukturális kritérium adja az *allegorikus-theorematikus* ellentétpárt, miszerint az álom az igazságot, a jövőt eltakarva, fátylon át mutatja, vagy pedig nyíltan feltárja. A funkcionális ismérvek az *unde veniunt somnia* kérdésből adódnak: szellemi vagy pszichoszomatikus eredetűek-e; az álom szemfényvesztés, kinyilatkoztatás vagy érzéki csalódás-e? Ezek a kritériumok azt is lehetővé teszik, hogy a valóban jelentéssel bíró történések megkülönböztethetőek legyenek a jelentést csak feltételező irodalmi szerkezetektől.³

Árgirus históriájában az alvásnak, az álomnak és az alvás hiányának kiemelten fontos szerepe van a történet előrehaladása szempontjából. Szentmártoni Szabó Géza „*Álmomban azt látám*” című tanulmányában többek között az *Árgirus*ban megjelenő, álomhoz kapcsolódó epizódokról is ír. Eszerint a széphistóriában

1 A. H. M. KESSELS, *Ancient Systems of Dream-Classification*, Mnemosyne, 22(1969)/4, 391.

2 FEHÉR Ferenc, *Az álom mint régészet, az álom mint prófécia*, Thalassa, 4(1993)/1, 35.

3 Wolfgang HAUBRICHS, *Offenbarung und Allegorese: Formen und Funktionen von Vision und Traum in frühen Legenden = Formen und Funktionen der Allegorie, Symposium Wolfenbüttel 1978*, hg. v. Walter HAUG, Stuttgart, Metzler, 1979, 244–245.

ugyan többször esik szó elalvásról, ami valamilyen módon befolyásolja az eseményeket, de az álom, az álmok története önmagában nem fordul elő.⁴ Az álombeli látomások leírása ugyan nem szerepel a szövegben, a szereplők előtt megelevenedő képeket nem ismerteti a széphistória, de az álmok jósló, jövendölő volta vetett hit expressis verbis megjelenik:

Az jövendőmondót megöletéd, látom,
Mely cselekedeted bizony igen bánom,
Mert mit jövendölt volt, igaz leszen, tudom,
Nékem jelentette ez étszaki álom.⁵

Macrobiusnak Cicero *Somnium Scipionis*ához írt kommentárjában az álmok két alapkategóriájaként határozza meg az *insomniumot*⁶ (nem jövendölő álom) és a *somniumot*⁷ (jövendölő álom), utóbbinak három alosztálya van: a *visio*,⁸ az *oraculum*⁹ és a *visum*.¹⁰ A jövendőmondó álmok minden esetben jelekként értelmezhetők, ha ezek a jelek allegorikusak, akkor *oneirosz*ról beszélhetünk, ha egy ember tolmácsolásában tárul fel a jövő, az a *kbrématiszmosz*, és ha egy az egyben jelenik meg a jövendő, azt nevezhetjük *horamának*.¹¹ Árgirus királyfi álma a visiók csoportjába sorolható. Ebből az álomból tudja meg, hogy apja jövendőmondójának igaza volt, és jóslata teljesülni fog, ezért szemrehányást tesz apjának, hogy feleslegesen és elhamarkodottan ölette meg a jóst.

Árgirus históriájában (amint a széphistóriákban általában)¹² nem a jósló-jövendölő álmok a legjellemzőbbek. Álom, éjszaka és halál gondolata régóta kapcsolódik össze az emberiség történetében: már az ókori álomisten, Hüpnosz is a Halál

4 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Álmokban azt látám” = *Ámor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem eszdevényes hazai kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2002, 404.

5 GERGEI Albert, *Árgirus históriája = XVI. századbeli magyar költők művei*, kiad. HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla, SZABÓ Géza, VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1990 (Régi Magyar Költők Tára, XVI. század, 9), 371–401.

6 Aut est ἐνύπνιον quod insomnium dicitur. Ambrosius Theodosius MACROBIUS, *Commentarium in somnium scipionis*, ed. Jacobus WILLIS, Stuttgart–Leipzig, Teubner, 1994, I.3,2. „insomnio nomen est non quia per somnium videtur – hoc enim, est huic generi commune cum ceteris – sed quia in ipso somnio tantum modo esse creditur dum videtur, post somnium nullam sui utilitatem vel significationem relinquit” (uo., I.3,5–6).

7 „ονειρος [jövendőmondó] secundum Graecos quod latini somnium vocant” (uo., I.3,2.)

8 „Aut est οραμα quod visio recte appellatem” (uo.).

9 „Aut est χρηματισμός quod oraculum nuncupatur” (uo.).

10 „Aut est φάντασμα, quod Cicero quotiens opus hoc nominæ fuit visum vocavit” (uo.).

11 KESSELS, *i. m.*, 399.

12 A jósló, jövendölő álmok leginkább az eposzokra jellemzők az isteni közbeavatkozás legközvetlenebb megnyilvánulásaként.

és az Éjszaka gyermeke volt. Az alvás és az álom, illetve az alvás és az éjszaka kapcsolata egészen triviális. Ahogyan már utaltam rá, az *Árgirus*-ban az alvás mindig különleges helyet foglal el, ráadásul jelzésértékű az alvás hiánya is. Az epikus hősök meglehetősen ritkán szoktak pusztán az alvás kedvéért, úgymond, emberi szükségleteik kielégítésére aludni, ez is mutatja, hogy az alvás kiemelt szerepet játszik a történetekben. Akik (el)alszanak, általában¹³ negatív szereplők, vagy éppen rosszban sántikálnak, ha alapvetően nem rosszak is. Daniel Rolfs Ariostotanulmányában kimutatta, hogy az *Eszéveszett Orlandó*-ban az álmok a valóság félreértelmezésével vannak kapcsolatban, ennek következtében Ariosto negatív képet fest az alvásról és az álmokról.¹⁴ Ez a szemlélet figyelhető meg az *Árgirus*-ban is: az első két királyfi nem teljesíti a feladatát, amikor elalszik, de Árgirus alvása szintén negatív fényben tűnik fel, amikor Tündérországból a szerelmével való találkozás hiúsul meg legyőzhetetlen álma miatt.¹⁵

Az ókori felfogás, amely összekapcsolja a *halál–álom–élet* hármast, Josephus Langius 1622-es lexikonában is megjelenik: az álom félúton rekedtnek tűnik élő és nem élő között.¹⁶ Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*-ében ugyanez a szemlélet jelenik meg, amely az álmot az élet és a halál közötti átmenetnek tekinti:

Mintha nehéz áloból, ájulásból
Ébredve eszmél valaki magára,
akképp döbbsen meg a hős önmagától,
s a szembenézést magával nem állja¹⁷

13 Ariosto eposzában alig néhányszor kerül elő az álom tisztán költői értelemben, s összesen egyszer, hogy varázslat hatására szenderülne valamelyik szereplő mély álomba: „s a benn levő picurka fiolából / szemébe (...) cseppnyit spriccentett könnyedén: a pára / ereje, hogy tüstént álomba bájol”. Ludovico ARIOSTO, *Eszéveszett Orlando*, ford. SIMON Gyula, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, VIII/48. Minden más esetben valamiféle hibával és/vagy tévedéssel áll kapcsolatban az álom. Daniel ROLFS, *Sleep, Dreams and Insomnia in the Orlando Furioso*, Italica, Vol. 53 (1976), No. 4, Tasso-Ariosto, 460–461. Párhuzamba állítható Angelica elbájolásával az Alcina által Ruggerióra küldött bűbáj: „A fagyal, a lilium és a rózsa, / mely e kies partvidéken virágzott / alkotta, új módszerrel egybefonva, / a könnyű, de tartós szerelmi láncot, / mellyel nyakát, kezét, lábát lefogta / az ifjúnak, kit rabjává igázott; / majd kocsijára tetette az alvót, / s vele a levegőn át eliramlott.” Torquato TASSO, *Megszabadított Jeruzsálem*, ford. HÁRS Ernő, Bp., Orpheusz, 1995, XIV/68.

14 „In keeping with his largely negative portrayal of sleep (...) Ariosto for the most part also associates dreams with some misperception of reality” (ROLFS, *i. m.*, 465). Rolfs a tanulmány végén felhívja rá a figyelmet, hogy Ariostónál is előfordul az álmok, az alvás vagy akár az álmatlanság profetikus, jövendölő (pozitív) értelmezése (*uo.*, 468–469).

15 Remekül mutatja az alvás negatív megítélését, hogy Árgirus szolgája gonosz varázslattal „veszi rá” urát az alvásra, aki magától sosem vetemedne ilyesmire.

16 Josephus LANGIUS, *Polyanthea Novissimarum Novissima*, Velence, Iannes Guerilius, 1616, 1285: „Somnus videtur esse medium inter vivere et non vivere.”

17 *Megszabadított Jeruzsálem*, *i. m.*, XVI/31. Az áloból való felébredés gyakran a való életre, a való világra történő ráeszmélést szimbolizálja, kapcsolódva ahhoz a nézethez, hogy az álom a valóság téves felfogása, félreértelmezése. Vö. ROLFS, *i. m.*, 464–466.

Scipione Gentili korabeli Tasso-kommentárjában felhívja rá a figyelmet, hogy ezt a három fogalmat már Petrarca, sőt Vergilius és Homérosz is rokonnak gondolta: „[P]oeti finsero il sonno essere parente della morte, come dice il Petrarca, overo come Virgilio, Omero & Esiodo, fratello nato ad un parto di una medesima madre, cioè la notte.”¹⁸

Az *Aeneis* Alvilág-leírásában olvashatjuk, hogy az Alvilág bejárata előtt a legkülönbözőbb mitikus szörnyek és allegorikus alakok között „a Halál huga is jön, az Álom”,¹⁹ és itt kaptak helyet a csalárd, csalfa álmok is.²⁰ Charon e szavakkal förmed rá a kivont karddal közeledő Aeneasra:

Állj! Lépést se tovább! De felelj tüstént: hova tartasz?
Itt álmok s árnyak vannak s a halál örök éje.²¹

Ugyanez a felfogás jelenik meg a *Szigeti veszedelem* második énekében, ahol a magyarok Turi György vezetésével rajtaütnek a felelőtlen törökökön, akik Arszlán vezetésével el akarták foglalni a palotát, azonban a vállalkozás kudarcba fullad. Arany János tanulmányában ezt a motívumot Tassóból vezeti le.²²

Mély álmában sok janicsár megölettetik,
De nem messzi álombul halálba ugrik,
soknak teli gégejéből bor kiomlik,
Mindnyájan részegségnek ott jutalmát veszik.²³

Az *Árgirus históriájában* nem az álmok tartalmi, hanem sokkal inkább a minőségi felosztása a meghatározó. A szereplők gyakran beszélnek álmokról, mindig mi-

18 Scipione GENTILI, *La Gerusalemme liberata di Torquato Tasso con le annotatione di Scipion Gentili e di Giulio Guastavini, et li argomenti di Oratio Ariosti*, h. n., G. Pavoni, 1617, 33. Gentili hivatkozik Lucretius *De Rerum Natura* III. című művének 214–215. sorára: „Mors omnia praestat, vitalem praeter sensum, calidumque vaporem.”

19 Maro Publius VERGILIUS, *Aeneis*, ford. LAKATOS István, Bp., Magyar Helikon, 1969, VI/278. sor.

20 *Aeneis*, VI/283. sor.

21 *Uo.* VI/389–390. sor. Az *Aeneis*-ben előforduló álom, éjszaka és halál összefüggéseinek, illetve az „Umbrarum hic locus est somni noctisque soporae” sor részletes elemzéséhez és értelmező fordításához: VINCE Máté, *Ha az álom kapuja kitarul = A rejtélyes Aeneis*, szerk. FERENCZI Attila, Bp., L'Harmattan, 2005, 89–117.

22 ARANY János, *Zrínyi és Tasso = ARANY János összes művei*, kiad. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, X, 330–443, 358. A *Gerusalemme liberata* vonatkozó szöveg helye: „[E] s'anco integra fosse, or tutta immersa / in profonda quiete e d'arme è scinta. / Tosto s'opprime chi di sonno è carico, / cbé dal sonno a la morte è un piccol varco” (Kiemelés: D. N.). Torquato TASSO, *Gerusalemme liberata*, a cura di Guglielminetti MARZIANO, Milano, Garzanti, 2000, IX/18. sor.

23 ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem = Uő, összes művei*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Kortárs, 2003, 24–222, II. ének, 15. sor (Kiemelés: D. N.).

nősítve őket. Többször előfordul a *nehéz álom* kifejezés,²⁴ szerepel egyszer *veszedeles álom*²⁵ és egyszer *telhetetlen álom* is.²⁶ Ezek a jelzők mind értelmezhetők az álom és a halál kapcsolatán belül, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy álom és halál összekapcsolása, megfeleltetése több helyen szó szerint is szerepel. Először igen hangsúlyos helyen, a történet legelején jelenik meg ez a személet, amikor az aranyalmákat termő fát őrzők alszanak el:

Ért aranyalmákat fán szépeket láttunk,
Egy kis szellőt fúni étszakán hallottunk,
Mely miatt mindnyájan el kellett aludnunk,
Mint egy fél megholtak, földre nyomattattunk.²⁷

Álom és halál összefonódása azonban nem csak a negatív szereplőkkel kapcsolatban szerepel. Árgirus alvása is a halál párhuzamaként jelenik meg, amikor az álomhozó szellő által szított álomtól nem tud szabadulni, hogy kedvesével találkozzon:

Asszonytól adatott tömlőt megszoríta,
Álomhozó szellőt urára bocsáta,
Mely miatt Árgirus úgy *elaludt vala*,
Mint egy *holt-eleven ágyra* borult vala.²⁸

A széphistóriákban számos szöveghelyet találhatunk álom és halál összekapcsolódására, sokszor halottakról emlékeznek meg az álommetaforával, ilyenkor az *álm-halál* fogalompárhoz a *béke* kapcsolódik harmadikként, a HALÁL-ÁLOM-BÉKE kognitív metaforasorba illeszkedve. Amíg a katonák, vitézek számára kitüntetés, ha harc közben eshetnek el, az átlagember számára jótétemény a csendes, nyugodt halál. Annak ellenére, hogy az *Árgirus* az alvást és az álmokat egyértelműen negatív színben tünteti fel, a békés halál metaforájaként szereplő álom mégis megjelenik.

Légy egészségben már én utolsó napom,
Melyen ez világból léssen kimúlásom,
Én utolsó óráim, melyen *elaluszom*,
Ez csorgó forrásnál majd *léssen halálom*.²⁹

24 *Árgirus históriája*, I/23., 127., 128. versszak.

25 *Uo.*, I/145. versszak.

26 *Uo.*, I/173. versszak.

27 *Uo.*, I/13. versszak.

28 *Uo.*, I/137. versszak.

29 *Uo.*, II/9. versszak. (Kiemelések: D. N.)

Itt a halál és az álom a valóságtól való szabadulás vágyát jelképezi, ami szintén gyakori a XVI. századi széphistóriákban.

A szövegben azonban nemcsak a súlyos, nehéz álmokról esik szó, hanem megjelenik az álmok hamis és igaz kettőssége is, amely az ókortól kezdve népszerű toposza az irodalomnak.³⁰ A széphistória általános álomfelfogásába illeszkedve az álmok itt is negatív színben tűnnek fel: mikor szolgálói beszámolnak Árgirus érkezéséről, a tündérleány hazugsággal vádolja őket, illetve csaló álomnak gondolja történetüket.

„Vallyon s ki hinné el, mit hazudsz előttem?
Csak álmodban láttad, azt inkább elhittem.”

Tekintettel arra, hogy az álmoknak fontos szerepe van az irodalomban, az álmok hiánya, az álmatlanság is központi jelentőségű lehet. Az *insomnium* fogalma már Macrobiusnál megjelent, azonban az álmatlanság helyett nála még a nem jövendőelő álmot jelentette. Pápai Páriz Ferenc *Dictionarium*ában viszont már ezt olvashatjuk: *Insomnia*: „Nem alhatás. Álmatlanság nyavalya.”³¹

A késő középkori, kora újkori epika két központi motívuma a hősiesség és a szerelem. Ez a két affektus igen erős szövegszervező erővel bír: a cselekményt befolyásoló szenvedélyek közül messze kiemelkednek. A hősiesség az álommal állítható párba: győzelmet, csatát, fordulatot vagy éppen mártírhalált jövendölhet. A szerelem mint affektus ezzel szemben álmatlanságként realizálódik, álmatlanságot eredményez. Az irodalmi szövegek szereplőit nemcsak a szerelem, hanem sok minden más is ébren tarthatja, mint a kéjvágy vagy a szenvedés,³² ugyanakkor láthatjuk, hogy az álmatlanság okai minden esetben a szereplők nyughatatlan szenvedélyei, a különböző affektusok, amelyek valamilyen módon kapcsolatban állnak a szerelemmel. Az álmatlanság emiatt legtöbbször negatív fényben tűnik fel, gyakran kapcsolatba hozható a józan ész elvesztésével, a megfelelő ítélőképesség megkérdőjelezésével.

Ezzel szemben az *Árgirus históriája* pozitív képet alkot az álmatlanságról, hiszen a három királyfinak éppen hogy ébren kellene maradnia, ám az első kettőt elnyomja az álom, nem elég erősek, hogy ellenálljanak a bűbájnak, az álomhozó szellőnek. Árgirus is küzd az álom ellen: tudja, hogy csak akkor nyerheti el jutalmát, ha ébren marad. Ebben a szövegösszefüggésben éppen az álom (és a neki megfeleltethető bűbáj) jelenti a cselekvés kudarcát, ha úgy tetszik, a józan ész elvesztését, az álmatlanság pedig a kitartást, a „hősiességet”.

30 Az álmok igaz–hamis felosztása az álmok kapujától eredeztethető (pl. Homérosz, Vergilius stb.), ahol a szarukapun át jönnek az igaz álmok, az elefántcsontkapun pedig a hamis álmok.

31 Francisci PÁPAI PÁRIZ, *Dictionarium Manuale Latino–Ungaricom et Ungarico–Latino–Germanicum*, Szeben, 1782. Szenci Molnár Albertnél (1604) még így: „Vigyazas. Nem alhatas.”

32 Vö. ROLFS, *i. m.*

Itt érhető tetten az, hogy az *Argirus* álmelfogása sokkal közelebb áll az eposzok álmértelmezéséhez, mint az általában a széphistóriákban megjelenő elméletekhez. A nem jósló álmok esetén álmok és halál összekapcsolódása, illetve maga az alvás folyamata az eposzokban szokott negatív színben feltűnni, vagy negatív következményekkel járni – a széphistóriákban álmok és halál megfeleltetése a béke, a nyugalom szinonimájaként jelenik meg.

Végezetül szeretném még kiemelni, hogy bár ebben a széphistóriában az álmok története valóban nem jut nagy szerephez, mégiscsak az emberek életét befolyásoló, földöntúli hatalomtól eredő álmok mozgatója (és kuszálja) leginkább a szálakat. Ennek metaforája az álmhozó szellő, amely a nem testen belülről eredő, nem fiziológiai álmoknak feleltethető meg.

[MEDVE Imre] TATÁR Péter:

Argyl avar fejedelem fia, és a szép tündér Ilona története, Pest, 1864.

RENÉ D'ANJOU

A Szerelmes Szív könyve

(Le Livre du Coeur d'amour épris)

I. 1–42.¹

Igen magasságos és hatalmas herceg, kedves és igen szeretett rokonom és unokaöcsém, Jean, Bourbon és Auvergne hercege² stb., én, René szomorúan fordulok Önhöz, mert a Francia Királyság valamennyi hercege közül Önhöz fűz a legtöbb családi kötelék, bizalom, ragaszkodás; mélyen fekvő gyökerek, hiszen régóta, csaknem gyermekkoromtól fogva az Ön megboldogult atyja³ meg én mindig egymás társaságában voltunk, kölcsönösen tanúbizonyságot tettünk egymás iránti teljes odaadásunkról, ahogyan az két igazi testvérhez méltó.

Mindig is éreztem az Ön szelídségét, már atyja halála előtt, majd azt követően; tökéletes barátira leltem Önben, olyannyira jóakarátú és megbízható, hogy úgy érzem, nagyon kötődöm Önhöz, és oly sokat köszönhetek Önnek, amit meg sem érdemelnék. Éppen ezért inkább Önhöz fordulok panaszzommal,⁴ mint bármely más élő személyhez, remélve, hogy Ön jó és biztos tanácsot tud adni nekem.

Ámde az a kényes kérdés gyötör még, nem tudom, hogy Fortunához, Ámorhoz vagy Sorsomhoz, e három közül melyikhez forduljak, hogy a szívemnek okozott sérelmet és kinszenvedést a rovására írjam, melyet az ténylegesen elvisel – hiszen hármójuk közül az egyikőjük valósággal oly gondba és gyötrelembe mérített alá, hogy ki sem tudnám fejezni, sem teljes bizonyossággal megnevezni a vétkezt, akit felelőtlenséggel vádolhatnék.

Ugyanis aznap, amikor először kerültem az én hölgyem elé, Fortuna vezetett oda inkább, mint bárhová máshová, nem volt abban hiba; noha egyáltalán nem tudtam miért és hová megyek, nem gondoltam rosszra. Másrészt amint odaértem

1 A 42 soros ajánlás a mű legismertebb, Anjou René (részben autográf) kéziratában, a cod. Vindobonensis 2597. 1460 (?) lapjain olvasható először. A fordítás forrása: RENÉ D'ANJOU, *Le Livre du Coeur d'amour épris*, réd., ann. par Florence BOUCHET, Paris, Hachette, 2003 (Collection Lettres Gothiques).

2 Jean II. (1426–1488), Bourbon hercege; Marie de Bourbon (René d'Anjou fiának, Jean de Calabre-nak a menyasszonya) fivére; 1483-ban Franciaország várparancsnoka. Az „unokaöcs” megnevezés nem jelöl pontos rokonsági fokot, inkább az érzelemnyilvánítás kifejezése a hercegi vérből valók között.

3 Charles de Bourbon (†1456) 1436-ban részt vett Renének Bourgogne-ból való kiszabadításában.

4 Panasz vagy sirám ('complainte'). A kifejezés használatával a szerző művét ennek a költői műfajnak a narrációjába helyezi.

a legszebb és legnemesebb hölgy tornya alá – Ámor ott rejtőzött el –, semmibe sem tartott eltalálni engem az oly édes és élénk szemek nyilával, az a tekintet megdobogtatta a szívemet; és ráadásul azóta a Végzetem, bárhol legyek is, arra ítélte emlékezetemet, hogy folyton rá gondoljak, eszemben legyen, és lélegzetvételnél pihenés nélkül jóval több figyelmet szenteljek neki, mint bármely más élőlénynek. A három megnevezett közül melyiknek tulajdonítsam hát mártíromságom vétkét? nem tudnám megmondani, hacsak nem mindhármuknak, és külön-külön is, hiszen hűségemmel arányosan, hatalma szerint valamennyi részes volt benne olyannyira, hogy még most is olyan helyzetben vagyok, amelyre nem ismerek semmiféle gyógyszer. Így maradok epekedve, sem meggyógyulni, sem meghalni nem tudok: olyan állapotban, melyet pontosan leírok e kis könyv allegóriájában, melyet szíveskedjék elolvasni.

ISMERETLEN FESTŐ: *Szűn és társai a boltívek alá akasztott relikviákat szemlélik*
Miniatúra no. 47 (BNF Ms.fr. 243999, f.105)

CXXXII. (...)

Az alább említett tárgyak a boltív alatt függtek, Bel Accueil ekkor Szívhez fordult ezekkel a szavakkal:

„Ó, te Szív, ki ámulsz azon,
s óhajtod látni jó okát
hogy e tárgyak itt s eképp
kiállítottak és nyugtalanít: vajon
mivégre szolgál mindez – biz’ elmondom, el én.
Először is (Isten segítsen engem!)
a kosár, amelyet ott látsz, éppen az,
amelyben Vergilius csüggött alá
oly ravasz nő miatt,
aki tudott találni indokot,
mellyel beültette legott,
úgymond: másképp picurka
légyottjukra sem lesz mód.
Odáig volt az asszonyért –
belelépett, bánva rögtön erőst,
hisz azonmód a kosarat a nő
aláengedte félútig a mélybe,
majd függve hagyta ott.
Elillant bölcsessége egészen ott függve,
amint a város valamennyi népe
tódult üdvözölni őt fölismerve.
Ámor alázta meg így,
hogy Vergilius lebecsülte
folyvást ennek hatalmát.
Ilyenformán büntette meg őt,
amint jól látják Önök.
S így nem bitorolhatja pap vagy a bölcs,
sem halottidéző jogát.
Erővel bírta, hogy hódolva
kiáltson, alázattal köszönve meg
Istennek, minek emlékére függ
s marad ott a kosár,
még csak világ marad ez a világ.

A nagyolló, mely amott látható,
higgyék el, nem más, mint
amely Sámson fejét nyírta,

majd meg is halt nyomorúságok közepett.
Erejét Ámor úgy megvetette,
s azt semmibe véve tarra vágta
alattomosan Delila.
Így vett rajta bosszút Ámor
véelhetőn joggal.
Ha tovább részletezném,
túl hosszúra nyúlna mesém.
Ezúttal végig nem mondom én.

Inkább elmesélem, mit hallottál
bizonytalán tíznél többször is.
Nos hát, kantár és nyereg,
Láthatod, azok épp amott:
Arisztotelész, a bölcs orcáját
fogták keretbe, s a hátát díszítették.
Úgy rosszallta édességét szerelemnek,
úgy megvetette ő, hogy Ámor
csellel bosszúját töltötte rajta
azzal, ki rászíjazta a kantárt, s rá is ült,
belevágta sarkantyúját,
megadta oly nagyon a módját,
nem használt már menedékként a tudomány...
Ámor megfosztá józan esztétől,
tekintélyét a porba taposva,
a hátát egy asszony lovagolta.

Amott a guzsaly, hisz látnivaló,
kétség nem férhet hozzá éppen az,
amellyel Asszurbanipal is font.
Látják-e az orsót meg a lent?
Ámor volt, ki tanította a fonást,
s az asszonyok között alábbhagyott
a góg, mi oly büszkévé tette,
hogy lenézte annak dolgait.
De rabságba jutott, amint már említém.

Egy bálvány áll még odébb,
melyet Salamon szenvedéllyel
imádott egy nő miatt.
Legyőzte Ámor, és legyűrte
szilárd akarását annak,

ki önmagát hitte oly bölcsnek.
Bizonynal annak kellett lennie...
De nincs oly kivételes
tudománnyal vagy tapasztalattal teli,
ki Ámort semmibe veheti.

S amit még illik tudniuk,
a két, színarany kampóról lógó
szövőszék históriájából, amelynek,
ha jól figyelnek, tanulsága itt következik.
Hallgassanak reám, s mindent megteszek,
mielőtt elhagynám e helyet,
a kiállított dolgok értelmét (ha úgy akarja Isten),
hogy eláruljam Önöknek.
Kiindulván kosártól az orsóig,
pengéken át a selymekig –
semmit ki nem felejtenek szándékkal,
s hogy többé már ne nyomjon engem,
törlesztem ím nyilvánvaló tartozásom:
itt és most figyeljen mindenki,
mire is szolgálnak ezek.
S lévén kötelességem is, így
elmondom az igazat, biz' el én.

Tudnivaló, nagyhatalmú emberek között
azon fáradoztak, hogy
hős- meg haditetteket végrehajtsanak
mindazok, akiknek fegyverét
és címerét nagyra becsülték.
Nem felejtendő a nemes és vakmerő Heraklész,
aki tán túlzott mértékig telve volt bátorsággal,
erővel, vitézséggel,
hogy ki elmondhatná mindazt,
túl hosszúra nyúlna meséje,
annyi vitézséget vitt ő végbe egykor,
oly sokat hívott ki harcra.
Nem vétette el, s megölte
a felhajtott vaddisznót, oroszlánt;
ám eljött egy nap, amikor a vágy úgy elragadta
a nemes és szép nőért, Omphal'ért;
érte Ámor tüze átjárta szívét buzgósággal,
s rögtön elfelejtett háborút, csatát, lovagi tornát,

csatamént, a vértet és a lándzsát,
és annyira belébolondult,
hogy Heraklész valósággal majma lett a nőnek:
s hogy annak oly édes lehelletét
beszívja: együtt fészülték a lent.
Orsókat gombolyított hölgyének parancsára.
Efféle jelentést sejtet a kosár ittléte: oly
annyira úrnője bolondja lett,
hogy az mindent megtanított neki,
kelmét is meg szövőszéket,
tudományát annak, ki Ámor haragján elbukott,
s a hős immár egy nőnek szőtt,
ruhának igen illő kelmét szövőszéken.
Hiába nem az volt Heraklész mestersége,
kipótolta Ámor megszállott örülete,
amellyel már sokakat felgombolyított.
Így ugye érthető az ok, amiért felaggatott
szövőszéket láttak ott.”

KAKASY Judit fordítása

MAURER ZSUZSANNA

**Nuptam probam, piam, pudicam,
prudentem, pecuniosam**

A res uxoria és a respublica litteraria

„Életkorom miatt még mindig peregrinálhatnék, főleg hogy nem sikerültek a házassági terveim, de korom és a körülmények nem csábítanak a megállapodott családi életre.” Így panaszkodik 1577 nyarán Theodor Zwingernek címzett levelében¹ a bécsi nemzetközi humanista elithez tartozó Hugo Blotius, aki már két éve a Bibliotheca Palatina *praefectus*a és egy éve az egyetem *ars oratoria*-professzora.

1574 végén, úgy tűnik, a vándorévekkel eltelve érkezik Bécsbe, hogy tartós megtelepedést ígérő állást szerezzen a császárvárosban, amely az irénikus, a protestantizmussal rokonszenvező Miksa idején a nyugodt alkotás, az *otium* lehetőségét kínálja Európa vallásháborúk, polgárháborúk és szabadságharcok sújtotta régióihoz képest.² A társadalmi rangot jelentő, bár irigyeket is támasztó előmenettel természetesen érleli meg benne a megállapodottság és a család iránti vágyat, azt, hogy a házassági piacon is megmérse magát. Maga az előnyös házasság mint presztízsnövelő tényező szintén ösztönözhetette az amúgy is törekvő és karriervágyó tudóst. Purkirchernek³ írt levelében így jellemzi magát:

Etenim cum semper appetens gloriae et praeter caeteros avidus laudis fuerim, meo beneficio multorum, maxime cognatorum et affinium meorum demereri inde usque ab adolescentia consuevi, eo semper collineans, ut aliorum de me exspectationem non adaequarem modo, verum etiam vincerem.⁴

1 Paola MOLINO, *Alle origini della Methodus Apodemica di Theodor Zwinger: La collaborazione di Hugo Blotius, fra empirismo ed universalismo*, Codices Manuscripti, 56/57(2006), 43–67. A függelékben közölt 6. levélből való Blotius rezignált megállapítása. Zwingerről: R. THOMMEN, *Theodor Zwinger = Allgemeine Deutsche Biographie* (a továbbiakban: ADB), hrsg. durch die Historische Commission bei der königlichen Akademie der Wissenschaften, Leipzig, Duncker und Humblot, 1900, XLV, 543–544.

2 Az álláskeresés időszakáról, a *respublica litteraria* kapcsolatrendszerének működéséről és benne a jóbarát és honfitárs, Nicasius Ellebodus szerepéről: MAURER Zsuzsanna, *Si nos haec spes fefellerit aliud conabimur: Nicasius Ellebodus és a respublica litteraria = Tanulmányok a 65 éves Tar Ibohya tiszteltére*, szerk. CZEROVSZKI Mariann, MAYER Péter, NAGYILLÉS János, Szeged, 2010 (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Antiqua et Archaeologica Supplementum, 11), 142–151.

3 BESSENYEI József, *Georg Purkircher = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* (a továbbiakban: MAMŰL), főszerk. KÓSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2009, IX, 328–329; KNEIFEL Mária, *Purkircher György*, Bp., Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1942 (Értekezések a magyarországi latinság köréből).

4 Wien, Österreichische Nationalbibliothek (a továbbiakban: ÖNB) Cod. Ser. nov. 363. fol. 200 (Bécs, 1576. aug. 28.). Közölve: Georgius PURKIRCHER, *Opera quae supersunt omnia*, ed.

Bizonyos azonban, hogy már 1571-ben, első bécsi álláskeresése idején is forgatott fejében nőülési terveket. Egyik legjobb barátja és földije, a Pozsonyban letelepedett Nicasius Ellebodius⁵ a házastársat kereső férfi szemszögéből jellemez Blotiusnak egy *virgo Soproniensis*t, nyilvánvalóan a baráti kívánságot teljesítve. Információi azonban, mint írja, közvetettek, a magyar kancellárián Joannes Listhius mellett működő magister Benedictus Zercheky (Szörcsöky Benedek) közlésein alapulnak.⁶

Virgo est nobilis, formosa, bene et sancte educata, diligens in curanda re familiari, indotata et pauper, ut opinatur, nisi quid eam vetula testamento adiuverit. Seni illi nuptum nunquam dabitur, de aliis procis negat se quicquam habere compertum. Me ambire credit. Tibi si eadem constat sententia, quamquam velim videas etiam atque etiam quid agas, experiar ecquid tibi confici possit. Literas igitur ad me dabis quibus me docens quid prorsus me velis agere, ne tantam rem temere suscipiam.⁷

A jellemzés tartalmazza mindazt az információt, ami kezdetben a döntéseket orientálhatja, motiválhatja. Blotius azonban ekkor már fél éve Padovában időzik tanítványaival, s a következő levélben Ellebodius már úgy véli, az ügy – *negocium Soproniense* – barátja számára érdektelenné vált: „De Soproniensi negotio quoniam nihil mihi respondes, id ita interpretor te illam curam et cogitationem abiecisse.”⁸

1574 decemberében háromévnvi olasz peregrináció élményeivel gazdagon tér vissza tanítványaival, hogy befolyásos kapcsolatai révén fényesebb pozícióra tegyen szert. Az ajánlatok és lehetőségek áradatával egyidejűleg, úgy látszik, Amor is beköszönt az életébe egy *virguncula Hungara* képében. Ellebodius ugyanis meghökkenve konstatálja barátja alig egy hónapi bécsi időzése után, hogy annak józan eszét elvette a szerelem. Inti, ne verje költségekbe magát, sőt egy mondást is parafrázeál annak érdekében, hogy az találób legyen a konkrét helyzethez, és így

Miloslaus OKÁL, Bp., Akadémiai, 1988 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, 10), 167.

5 MAURER, *i. m.* – UÓ, *Ellebodius Casletanus, Nicasius* = MAMÚL, Bp., Balassi, 2004, II, 316–318.

6 Benedictus de Karako Zerchek rövid önéletrajza: *Scriptores rerum Hungaricarum minores*, ed. Martinus Georgius Senquiciensis KOVACHICH, Budae, Typis regiae Universitatis, 1798, I, 154–155. Blotius Elleboduson kívül más információforrásra is támaszkodik: Martin Dietrichre, aki Szörcsöky Benedekhez hasonlóan szintén Listhius kancellár mellett működik. A leírás Elleboduséval egybehangzó, többletinformációt a leány neve jelent (Margaretha), és az, hogy a család valamiképp Listhius házanépéhez tartozik. A három vonatkozó levél: Wien, ÖNB Cod. 9737^r 14. fol. 132, 138, 145. (Bécs, 1572. máj. 27., júl. 21., aug. 4.). Közli: MENCSIK Ferdinánd, *A Paduában tanuló Blotz Hugó levelezése erdélyi és magyarországi barátaival (1571–1574)*, ErdMúz, 27(1910), 37–38, 41–42.

7 Wien, ÖNB Cod. 9737^r 14. fol. 57 (Pozsony, 1572. ápr. 13.). Az Ellebodius–Blotius levelezés publikálatlan; az idézeteket saját átírásban közlöm.

8 Wien, ÖNB Cod. 9737^r 14. fol. 131 (1572. máj. 15.).

visszariassza barátját a házasságtól. Elemi erejű döbbenete tör ki az anyanyelvükön fogalmazott kezdőmondatban: „Nem tudom, mit mondjak!”

S.D. Ic en weet wat segghen.⁹ Neque damnare neque probare possum quod non intelligo. Amorem stultissimum deorum esse scis. Eum te in consilium adhibuisse nolim. Quid coram tibi dixerim meminisse potes. Vetus est proverbium: Hungaram duc, litem habes.¹⁰ Sed bene eveniat! Taleros mihi tantum esse 30 scis. Nam reliqua sunt locata. Eorum dimidium tibi mitto, nempe taleros 15. Reliquis mihi opus est ad vestiendum famulum et quotidianos usus. (...) Mi Bloti, serva quod tuum est, neque profunde in amicam multis laboribus a te quaesita. Patere moneri te. Plus forte provideo quam tu, quia mihi amor mentis lumen non perstrinxit. Sed imprimis scire velim an Listhii voluntate haec transacta sint.¹¹

Feltűnő, hogy miközben Blotius a magyar leányért lánghol, több alkalommal lenézően nyilatkozik a magyarokról.¹² Nem érzi jól magát közöttük, amit körülményei is magyaráznak: újabb és újabb álláslehetőségeket kell mérlegelnie, folyamodványairól a döntés egyre halasztódik, szállásproblémái vannak, anyagi helyzete rendezetlen, banális betegségek látogatják, így érthető, ha kedélye labilis és nem tartja partiképesnek magát. Hiszen – úgy gondolja – kedvese is vonakodva fogadta szerelmi ajándékát, a *stropholumot*, legalábbis Himelreich¹³ bátorító soraiból, aki igyekszik bele lelket önteni, erre lehet következtetni:

9 A Blotius–Ellebodius levelezésben a bizalmasabb közléseknél gyakoriak a flamand vendég-szövegek. Átírásukért és fordításukért BUJTÁS Lászlónak tartozom köszönettel.

10 Ellebodius, aki otthonosan mozog a parafrázálásban, vélhetően „igazít” a régi mondáson; hasonló már Ovidiusnál is található („Dos est uxoria lites”, *Ars amatoria*, II.155). Az örök probléma – házasodjunk? ne házasodjunk! miért igen és miért ne? – az *institutio*-irodalomban gazdagon illusztrált. A XVI. században például a Ioannes Stobaios hagyományozta, antik szerzőkből összeállított florilegiumot is forgatták; ennek 1559-es zürichi kiadásában ilyen fejezetcímmel találkozhatunk: *Quod uxor non ducenda*. Asszonycsúfoló szólást Erasmusnál nem találtam, álljon itt azonban néhány példa egy későbbi gyűjteményből: *Qui capit uxorem, litem capit atque dolorem; Qui caret uxore, lite caret atque dolore; Uxorem duxi, libertatem vendidi; Qui capit uxorem, capit absque quiete laborem, longum languorem, lacrymas, cum lite dolorem*. Andreas SUTOR, *Latinum Chaos*, Augsburg, 1740, 465.

11 Wien, ÖNB Cod. 9737^r 15. fol. 1 (Pozsony, 1575. jan. 25.). A külteten Blotius szokásos összefoglalása a tartalomról: *De non ducenda Hungara*. Joannes Listhius szerepéről a 6. és a 13. lábjegyzet informál.

12 „Quomodo enim mihi vita inter homines tam agrestes, tam barbaros, tam immanes quales Hungaros et Scythas istos iam menses aliquot experior, vitalis esse potuit?” Wien, ÖNB Cod. Ser. nov. 363. fol. 22 (Bécs, 1575. márc. 28.).

13 Tiburtius Himelreich Joannes Listhiusnak, a magyar kancellária vezetőjének jegyzője; a kancellár pedig Blotius legbefolyásosabb támogatója Lazarus von Schwendi mellett. Az ő fiaikat kísérte Blotius itáliai peregrinációjukon.

Audio libentissime quid D[ominatio] V[estra] de strophilo scribit, quod certe non exigui amoris indicium, aliud vero modestiae et humanitatis signum esse iudico neque hinc repulsam suspicor, quandoquidem de puellae constantia nullum sit mihi dubium. Non censeo equidem tam cito D[ominationis] V[estrae] desperandum, sed instandum propensius, siquidem illud semper est charius, quod acquiritur difficilium. Venia itaque D[ominationis] V[estrae], haec a me dicta sufficiant.¹⁴

Hullámzó kedélyállapotában egyetlen reménye a magánéleti boldogság. Ez nem is tűnik elérhetetlennek, hiszen folyik az egyezkedés a leány családjával:

Nihil restat quam ut sperem me beatum fore, et eam de qua nuper scripsi virginem nobilem et forma insigni praeditam annosque non amplius 18 natam atque honestissime educatam uxorem consecuturum. Ea enim conditione nuper mihi illa addicta est, si munus aliquod publicum Viennae vel in loco aliquo a Sempronio (Edenburgum vulgo vocant) non valde remoto adeptus fuero.¹⁵

Itt hirtelen összeállnak az eddigi adatok: valószínű, hogy ugyanarról a *virgo Soproniensis*ről van szó, aki felől *anno* Ellebodus és Martin Dietrich is érdeklődött. Rádásul ez utóbbi néven is nevezte. A lakóhely azonos, a fiatal leány jellemzése megegyezik, ráadásul a Himelreichtől kapott levél külzetén most maga Blotius is megnevezi ékszerrel megajándékozott kedvesét: Margaritha. Őrá, aki három éve még csak futólag ismert, közvetett információkból formálódó ideál volt, az újabb találkozásnál természetesen vetülnek rá az ideál iránt táplált felfokozott érzelmek.

A dolog azonban nem várt fordulatot vesz. Pár héttel az előző híradás után Ellebodus megkönnyebbülten nyugtázza, hogy barátja megmenekült a szerelem veszedelmeitől. „S.D. Gaudeo te ex amoris scopulis enavigasse. Iam ut scribis ita facito! Ne in mare te novi fluctus rapiant, sed fortiter portum occupa!”¹⁶

Értesülünk még egy Blotiusra nézve fájdalmas következményekkel járó soproni lovaglásról, azután a *negotium Soproniense* már csak emlékeiben jön elő. Erről ő maga – az idő tájt már a Bibliotheca Caesarea *praefectusa* – számol be a már említett *Heros generosissimus*nak, szokása szerint kedvvel részletezve a történeteket.

14 Wien, ÖNB Cod. 9737^r 15. fol. 25 (Prága, 1575. márc. 23.). Közli: Brigitte MERSICH, Max KRAUSS, Christian GASTGEBER, *Hugo Blotius und seine Auslandskontakte in den Osten: Der Briefwechsel mit dem Notar des ungarischen Kanzlers, Tiburtius Himelreich*, *Biblos*, 53(2004)2, 123–136.

15 Wien, ÖNB Cod. Ser. nov. 363. fol. 23 (Bécs, 1575. márc. 28.). A fogalmazvány címzettjét nem ismerjük, a szövegében többször *Heros generosissime*, illetve *Maecenas optime* kifejezéssel illeti. Pártfogói közül valószínűleg Lazarus von Schwendinek szólhat, akit címzést viselő leveleiben hasonlóképp szólít. Eldöntése további kutatást igényelne a gazdag Blotius-hagyatékban.

16 Wien, ÖNB Cod. 9737^r 15. fol. 45 (Pozsony, 1575. ápr. 20.). A szöveg Szküllá és Kharübdisz reminiscencián kívül egy Horatius-allúziót rejt: „O navis, referent in mare te novi / fluctus. O quid agis? Fortiter occupa / portum!” (Hor. *Carm.* 1. 14.)

Nam Pragae cum essem, forte cum Gotefrido Scarffio¹⁷ olim per triennium tuo, nunc aulae Caesareae Doctore Medico, tui nominis sanequam studioso in aedibus Cratonis¹⁸ familiaritatem contraxi. Is cum de matrimoniis sermo incidisset, et tibi – inquit – Bloti, prope iam uxorem delegi, qua tuis rebus aptiorem haud facile aliam Viennae inveneris. Vidua annos nata 30, prole tamen carens, domum habet propriam novam et satis laxam, non procul a Bibliotheca Caesarea sitam, supellectili bene instructam. Est autem filia veredariorum magistri Wolzogii,¹⁹ qui nuper moriens 30 000 et eo amplius florenorum haereditates liberis reliquisse dicitur. In huius aedibus ego habitavi, quo mihi de eius moribus et facultatibus disserenti maiorem fidem habere potes. Curabo, si quidem tu voles, ut in eius domo ea cubicula eaque hypocausta conducta habeas, quae mihi ipsa locaverat. Tu ubi recepta fueris, tibi ipse ne desis vide. Haec ille. At ego, tametsi rem tantam non temere aut inconsulto aggrediendam sciebam subito tamen in aliquam spem erectus, ab 18 annorum Virguncula Hungara a mea aetate et natione procis nimirum in moribus nuper inventis, nonnihili iam abhorrente, ad viduam Germanicam cogitationes meas transtuli.²⁰

Hát így végződött! Margaritha bizonyára ráunt koros és külföldi kérőjére, aki márciusban egy halszálka okozta gyomorgyulladás²¹ miatt betegeskedett,²² majd egy soproni lovaglás után félő volt, hogy a nyereg okozta fekély miatt sebészi kezelésre szorul.²³

Úgy látszik, ettől kezdve Blotiusnál a szerelem helyett a vagyon kerül előtérbe. Ám ez alkalommal „torkán akad” a falat! Alig négy héttel szándékainak *Wolzogiára*, a fiatal német özvegyre irányítását követően kelteződik az a levél, amely Chmel²⁴ kódexleírásában a következőképp szerepel: *Doctori Leonhardo Hoy*²⁵ *qui duxit Wolzogiam*. Mi történhetett? Nem volt kellőképp tájékozott a helyzetről? Lecsapták a

17 Nem sikerült azonosítanom.

18 *Johannes Crato von Krafftheim* = ADB, IV, 1876, 567–569.

19 Paul Wolzogen (1504–1575) császári udvari postamester (kaiserlicher Hofpostmeister in Wien). Gyermekai: Helena és Hans Christoph (1557–1620). ADB, XII, 1880, 541.

20 Wien, ÖNB Cod. 7958. fol. 34 (1575. aug. 24.). Közli: Joseph CHMEL, *Die Handschriften der k. k. Hofbibliothek in Wien im Interesse der Geschichte, besonders der österreichischen*, Wien, Gerold, 1840, I, 198.

21 Wien, ÖNB Cod. 7958. fol. 31 (Bécs, 1575. márc. 31.). Közli: CHMEL, *i. m.*, 190.

22 Blotius egész sor figyelmességet könyvelhet el ekkor a *respublica litteraria* és pártfogói részéről: Himelreich aggódik az egészsége miatt, Cratóval is ismerteti állapotát. Rembertus Dodoneus, az orvosbarát receptet ajánl „contra inflammationem gutturis”. Johannes Listhiustól levelet kap *De (...) gutture inflammato consolatio* tartalommal. Theodor Zwinger együttérzését így nyugtázza a külzeten: „Dolet ipsi gutturis mei exulceratio.”

23 Wien, ÖNB Cod. 9737^r 15. fol. 54. (Pozsony, 1575. máj. 8.). Ellebodus nyugtatja, hogy közös barátjuk, a pozsonyi orvos éppen Bécsbe megy: „Purkircherus istuc venit. Itaque Apollinem non desideras.”

24 CHMEL, *i. m.*, 180. Sajnos a szöveg nincs közölve.

25 Hoë von Hoënegg, Leonhard (†1599) iuris utriusque doctor. ADB, XII, 1880, 541.

kezéről? Csak egy pár nappal későbbi, az újdonsült férjnek címzett levél áll rendelkezésünkre, melyben Blotius önmagát meghazudtolva szűkszávú, távolságtartó és visszafogott. Tulajdonképpen megköveti benne mind a férj, mind a feleség családját, jóindulatáról és barátságáról biztosítja őket. Veronica²⁶ válaszát sem elutasításnak, hanem a barátság jelének tekinti. Kinyilvánítja, hogy már napirendre tért a történetek felett, de nem fogadhatja el a meghívásukat, mert pestises halálos eset történt a házban, és nem szeretné véletlenül továbbadni a ragályt.

Litteras ad me tuas breviter et erudite scriptas legi recteque intellexi. Ego vero idem sentio: fatales esse nuptias, easque divinitus destinari. Quocirca in divina voluntate libens acquiesco. Tibi interim gratias ago pro praestito officio quas possum maximas: hisce litteris veluti syngrapha testatum consignatumque relinquens: me Hoëorum et Wolzogiorum familiarum semper deinceps nihilominus studiosissimum futurum, neque hoc me Veronicæ responsum, pro repulsa iniqua mihi ignominiosa, sed pro amicitiae nostrae sempiterna uti spero familiaritate colendae autoramento habiturum. Ego iam, laus superis, recte valeo. Attamen propterea ipsemet ad te non venio, quod domus nostra hesterno funere elato suspecta reddita me monet, ne temere me hominum multitudini ingeram. Vale V[ir] C[olendissime], meque tui tuorumque amantissimum redama.

Viennae 21 Septembris 1575.

Tuus tuo merito

Hugo Blotius²⁷

Új szereplő lép ezzel színre, a pestis, aki nemcsak temetésrendező, de házasság-szerző is! Purkircher doktor idejekorán inti Blotius, sokan megözvegyültek, nézze jól meg, kinek esküszik hűséget. „Bene vale et nunc, cum pestis plurimas creat viduas, videas, ut observes illud: Elige, cui dicas – tu mihi sola places.”²⁸

Két hónap múlva, Ellebodius válaszlevelében fel is tűnik egy újabb özvegy. A pénzügyek–házasság–gyermek problémakörben vergődő Blotius, aki állandó anyagi nehézségekkel küzd, barátjától kér tanácsot, mire az Themisztoklész²⁹ magatartását hozza fel bátorításnak és példának, aki lánya kérői közül a szegényebbet választotta, mondván: inkább akar lányának derék férfit vagyon nélkül, mint szegényt férfi nélkül.

De pecunia recte Themistocles malle se virum sine pecunia quam pecuniam sine viro. Tu vi abundares tantum quantum vis, tamen nulla vel ad honestatem vel ad

26 Az ADB XII. Helenának nevezi Paul Wolzogen lányát, Leonhard Hoë feleségét (19. jegyzet).

27 Wien, ÖNB Cod. 7958. fol. 15. Közli: CHMEL, *i. m.*, 199–200.

28 Wien, ÖNB Cod. 9737^r 15. fol. 215 (Pozsony, 1575. okt. 19.). Közli: OKÁL, *i. m.*, 165 (4. l.).

29 τῶν δὲ μνωμένων αὐτοῦ τὴν θυγατέρα τὸν ἐπιεικῆ τοῦ πλουσίου προκρίνας, ἔφη ζητεῖν ἄνδρα χρημάτων δεόμενον μᾶλλον ἢ χρήματα ἀνδρός. (Plutarkhosz, *Vitae parallelae*, Them. 18,9.). Sztobaiosznál Periklész szerepel a történetben (10. l.).

eruditionem tuam fieret accessio. (...) Itaque contenti simus fortuna nostra, qualiscumque est, neque excelsiora quam opus est cogitamus.³⁰

Szinte az egész *respublica litteraria* nyomon követi Blotius magánéletének alakulását. Johannes Sturm fiatal feleséget ajánl neki,³¹ Jacobus Monavius pedig újévi üdvözlésében is megfogalmazza a családi boldogságba vetett reménykedését: „Precor tibi certe omnia et optima et optatissima et inter haec etiam nuptam probam, piam, pudicam, prudentem, pecuniosam quae brevi faciat pulchra te prole parentem!”³²

Az asszonyjelöltek sorában azonban sajnálatos szünet tapasztalható a forrásokban, ami azzal is magyarázható, hogy Blotius a császári könyvtárral kapcsolatos teendők annyira igénybe veszik, hogy a különben szinte grafománnak tűnő tudós levelezőkedve³³ is megcsappan. De 1576 augusztusában Purkircher újabb jelöltről és alapos környezettanulmányról számol be. A házassági szerződés elég kemény feltételeken alapulna: Pozsonyban kell laknia, amihez a szomszédok, a rokonság és a pozsonyi szenátus jóváhagyása szükséges. Ráadásul jövődó anyósa mielőbb szeretné neki átadni a gazdaság gondját.

Salutem plurimam dat. Feliciter, quod Deus bene vertat, iacta est alea. Matrem bis, fratrem matris aliquoties sum allocutus. Principia sunt bona. Volunt elocare puellam, sed quisquis ille fuerit, cui elocabitur, necesse est, ut hic Posonii habitet et rem domesticam, cuius curam mater statim deponeret, procuraret. Rem praeterea, si quis se hic habitaturum promittet, ad senatum Posoniensem, cui pupilli Posonienses curae sunt, et ad propinquos ac sanguine iunctos, qui Viennae sunt, esse deferendam, sine quorum consilio et consensu decretum est nihil tale inchoare. Iam tecum delibera, an apud nos habitare et rem domesticam procurare velis. Absque hoc fundamento enim nihil extruemus, sed fundamento hoc posito, quod iam in tuo est situm arbitrio, rem puto ex animi sententia nobis successuram. Considera igitur omnia et optime perpende et postea senatus consultum ex scrinio pectoris tui profectum ad me perscribe.³⁴

Blotiusnak fel van adva a lecke: megírja Purkirchernek, hogy bizalmas barátaival is tanácskozott, s legalább két évig feleségestül Bécsben kellene tartózkodnia ahhoz, hogy az eddig felvállalt munkáit teljesíteni tudja. Aggódik, nehogy más vő-

30 Wien, ÖNB Cod. 9737^r 15. fol. 150 (Pozsony, 1575. dec. 14.).

31 Wien, ÖNB Cod. 9737^r 15. fol. 151 (Straßburg, 1576. jan. 6.). Theobald ZIEGLER, *Johannes Sturm* = ADB, XXXVII, 1894, 21–38.

32 Wien, ÖNB Cod. 9737^r 15. fol. 155 (Boroszló, 1576. jan. 21.). SCHIMMELPFENNIG, *Jacob Monau* = ADB, XXII, 1885, 162–163.

33 Ellebodus meg is csipkedi ezért, ahogy Blotius a külzeten írja: *Accusat silentium rogatque an iam fui pecuniosus*. Wien, ÖNB Cod. 9737^r 15. fol. 178. (Pozsony, 1576. máj. 31.)

34 Wien, ÖNB Cod. 9737^r 15. fol. 195. (Pozsony, 1576. aug. 20.). Közli: OKÁL, *i. m.*, 166–167 (4. l.).

legényt találjon a leány.³⁵ Purkircher további levelei is a családra vonatkoznak: részletesen felsorolja a bécsi rokonságot, az anyával folytatott tárgyalásait,³⁶ sőt egyikben családfát is közöl. Megtudjuk, hogy a leányt Catherina Behemnek hívják, anyja első házasságából származik, míg annak második házasságából két fiútestvére született, akik Straßburgban élnek. Az anya (Magdalena Siberlichia) testvérei közül kettő tekintélyes pozsonyi polgár, a harmadik Tolnában él.³⁷

Ez volt az utolsó híradás az ügyben. Ahogy Purkircher már előző év novemberének végén jelezte, pusztít a pestis, nem alkalmas az idő az esküvőre, a ház maga is szörnyen fertőzött.³⁸ A két pozsonyi barát, Ellebodius és Purkircher az 1577-es év folyamán maguk is áldozataivá lesznek a járványnak.

Blotius azonban végül házasságot kötött!³⁹ Ámde nem egy többek által is sugalmazott fiatalkával, hanem Thomas Sibenburger 73 éves özvegyével, Barbarával, aki még ugyanabban az évben, 1578-ban bekövetkezett halálával jelentős, de adóssággal terhelt ingatlanvagyonot hagyott Blotiusra, ötödik férjére. A család azonban az örökséget továbbra is saját körében szerette volna látni, ezért a keletkezett feszültségek megoldására hazahívták Elzászból az elhunyt unokahúgát, Margaretha Taurellát, hogy Blotius most őt vegye feleségül, akinek (gondolhatni) nem volt ellenére az ajánlat. Elindult a diszpenzáció kieszközlése is. Valaki azonban keresztülhúzta a számításokat: maga a menyasszony – „Virgo ita se nuper gerere coepit, ut a matrimonio abhorreo.”⁴⁰

Pár hónap múlva Blotius másodszor is oltár elé áll, ez alkalommal Christoph Ungelter von Theissenhauser császári tanácsos lányával, Ursulával, akivel haláláig tartó, kiegyensúlyozott, de gyermektelen házasságban élt. A Bibliotheca Palatina igazgatója rezignáltan jegyzi meg 1595-ben Giphaniusnak címzett levelében

Fata mihi non liberos sed libros dedisse (...) et ex libris miseriam.⁴¹

35 Wien, ÖNB Cod. Ser. nov. 363. fol. 200 (Bécs, 1576. aug. 28.). Közli: OKÁL, *i. m.*, 167–169.

36 Wien, ÖNB Cod. 9737^r 15. fol. 211–212 (Pozsony, 1576. okt. 5.). A külfeteten: *De matrimonio Siberleae*. Közli: OKÁL, *i. m.*, 169–170.

37 Wien, ÖNB Cod. 9737^r 15. fol. 232 (Pozsony, 1577. jan. 25.). Közli: OKÁL, *i. m.*, 174–175.

38 Wien, ÖNB Cod. 9737^r 15. fol. 223 (Pozsony, 1576. nov. 28.). „Haec tempora adhuc pro nuptiis non sunt apta, praesertim cum tota illa domus horribiliter sit infecta. Necessae erit igitur negotium differri ad tempus, interim tamen nihil nocebit, si te per literas insinuabis in amicitiam et Viennensium et apud nos Pauli Seyberlich.” – Közli: OKÁL, *i. m.*, 171–172.

39 Edit RÜHL, *Die nachgelassenen Zeitungssammlungen und die Gelehrtenkorrespondenz Hugo Blotius, des ersten Bibliothekars der Wiener Hofbibliothek: Dissertation*, Wien, Typoscript, 1958, 21; Gertraud LEITNER, *Hugo Blotius und der Straßburger Freundeskreis: Studien zur Korrespondenz des ersten Bibliothekars der Österreichischen Nationalbibliothek: Dissertation*, Wien, Typoscript, 1968, 56–58; MERSICH, KRAUSS, GASTGEBER, *i. m.*, 125. Barbara Sibenburger helyett tévesen Wolzogiát nevezi meg első feleségnek és tartja 73 évesnek.

40 Wien, ÖNB Cod. Ser. nov. 363. fol. 70 (Bécs, 1579. okt. 7.). Idézi: LEITNER, *i. m.*, 58.

41 Wien, ÖNB Cod. Ser. nov. 362. fol. 177 (Bécs, 1595. dec. 27.). Idézi: LEITNER, *i. m.*, 58. Akkor is

A házassági piacon forgolódnó Blotiusra visszatekintve hiszékeny, könnyen lelkese-
dő, de könnyen el is keseredő karakter rajzolódik ki előttünk. Szívesen és nyíltan
beszél magánéleti dolgairól, úgy tűnik, az egész *respublica litteraria* az ő boldogságát
akarja szolgálni ajánlatokkal, információkkal, bátorítással, intéssel, sőt pénzkölcsö-
nökkel, betegségében pedig jókívánságokkal, receptekkel, tanácsokkal. Lelkesedése
túlzott aggódással, gyanakvással jár karöltve, viszont nem észleli a reális akadályo-
kat, ahogy ez tetten érhető Catherina Behem esetében, amikor leendő anyósát és a
kiterjedt pozsonyi gazdaság gondjait is magára vállalná, ráadásul még ő aggódik,
nehogy elszalassza a jó partit, holott annyi munkája van, hogy két évig ki sem tud
mozdulni Bécsből. Wolzogia esetében pedig vélhetően nem volt elég körültekintő,
és a Prágában kapott információk alapján egy már küszöbön álló bécsi házasságba
zavart be kérőként. Érdekes még a két fiatalka, a két Margaretha története: Blotius
mindkét esetben az *abhorreo* igét használja, midőn a kapcsolat megszakadásáról ír.
Vajon igazában mi riasztotta szét a feleket: az idegen származás, a korkülönbség
vagy a társadalmi különbség? A második Margaretha valószínűleg azért viselkedett
riasztóan Blotiuszal szemben, hogy megakadályozza családjá szándékát.

Ami a baráti kört illeti, Ellebodus, Purkircher, Martin Dietrich és Himelreich
szerepe a legárnyaltabb, mivel több levelük reprezentálja viszonyukat Blotiushoz,
illetve véleményüket az ő magánéletének eseményeiről.

Himelreich minden vonatkozásban együttérző. Aggódik Blotius egészségi álla-
pota miatt, egyértelműen buzdít és bátorít a soproni Margarethával kapcsolatban,
finom megfigyelései a női viselkedésről személyes tapasztalatokra engednek követ-
keztetni. A magyar kancellárián működő Martinus Dietrich kezdetben szintén
másodkézből informálódik Margaretháról, Ellebodiusszal közös forrása valószínű-
leg Szöröcsöky Benedek. Később már látta egyszer a leányt, de beszélni nem beszélt
vele. „Puella abscondita!” Ráadásul idegen. Szárnyalhatott Blotius fantáziája!

Purkircher levelei a leginformatívabbak. Hűségesen, pontosan és részletesen
jelenti Blotiusnak, mikor meddig jutott a pozsonyi családnál a rábízottak intézé-
sében. Feltérképezi az egész rokonságot a strasbourgaktól kezdve a Bécsben,
Blotius közelében élő tekintélyes nagybácsiig, akit – tanácsolja – hasznos lenne az
ügynek megnyernie, hogy kedvezően befolyásolja a többi rokont és főleg az anyát,
aki sokat ad a véleményére. A pestises idők elmúltáig is szolgál ötletekkel: bár a
házasság halasztódik, nem árt ha levelek útján mind a bécsi, mind a pozsonyi
rokonság kegyeibe férkőzik. Az előbbieket az anya már említett bécsi nagybátyja,
Cornelius Grienwald révén gondolja, s maga vállalkozik Paulus Armprusternak,
a lány testvérének szánt pozsonyi levelek átadására. Egyben megígéri, hogy tehet-
ségéhez képest kommandálni fogja Blotius. Kritikai hangot soha nem üt meg,
fenntartásait is csak nagyon közvetetten érzékelteti, de mindenkor körültekintés-
re és meggondoltságra kéri barátját.

ezt a fordulatot használta, mikor a főhercegek *praeceptora* helyett a császári könyvtár *praejektusa*
lett: „Pro Caesaris namque liberis libros iam eius tracto.” Idézi: MAURER, *Si nos haec... i. m.*

Ellebodiusnak láthatóan nem kenyere a házasságszerzés, ő maga nőtlen: Amor – megítélése szerint – *deus stultissimus*. Jellemzően a jelöltekről is van szava, és igénye arra, hogy véleményt formáljon róluk Margarethától kezdve Catherina Behemig. (Purkircher például hat levelében egyetlen szót sem fecsérrel a pozsonyi menyasszonyra.) Blotius a legkedvesebb barátja és honfitársa, s ez a kapcsolat a két németalföldi között nem új keletű, innen a bizalmas hangvétel. Hat évnyi levelezésük Blotius első bécsi látogatásával kezdődik. Ekkor, 1571-ben Ellebodius már jól kiismeri magát a körülötte zajló történesekben, rálátása van a nagypolitikára, jelentős kapcsolatokkal rendelkezik. Életpasztalata is figyelemre méltó. Lépéselőnye mutatkozik meg a levelekben, midőn Blotius kap *admonitiót* Ellebodiustól, mintha tanítványa lenne, holott Blotius *paedagogus*, ráadásul még valamennyivel idősebb is.

Deinde moneo (...) te iterum moneo (...) prius diligenter circumspice (...) obscro te ne moleste feras si sententiam meam tibi simpliciter et candide aperui (...) non scribo hoc temere, expertus loquor (...) patere moneri te

Blotius sűrűn olvashat ilyen fordulatokat. Miközben szüntelen buzdítja, figyelmezteti, informálja és tanácsokkal látja el barátját, sőt pénzét és életpasztalatát is megosztja vele, mindezt görög és latin szentenciákkal, tréfával, barátsága hangoztatásával, mentegetőzéssel oldja. Kívánhatott-e magának Blotius nagyszerűbb barátot?

ORLOVSZKY GÉZA –
BENE ANDREA – JUHÁSZ MILÁN

A *Csalárd Cupido* kétes hitelű második éneke

A szövegkiadás az irodalomtörténeti munka egyik leginkább személytelen, tárgyilagos eljárásának tűnik. Valójában a textológus a sajtó alá rendezett szöveg társszerzője. Döntésével óhatatlanul a szerzői funkciókat ruházza át saját magára. Sőt, nem egy esetben a szerzői életmű határait is autoriter módon, önkényesen húzza meg. A szerzői attribúciók minden esetben, ahol nem áll rendelkezésre kétségtelen hitelű bizonyíték – és ez gyakran előfordul – a filológus megérzései, előítéletei, vágyai nyomán jönnek létre. Még olyan jelentős, kanonikus fontosságú szerzők esetében is máig aggasztóan bizonytalanok az oeuvre körvonalai, mint Nyéki Vörös Mátyás vagy Gyöngyösi István.

A *Csalárd Cupido* szerzőségével kapcsolatban nincs bizonytalanság. Annál nehezebb megállapítani a mű hiteles szövegét. Az 1695-ben íródott mű tudomásunk szerint a költő életében nem jelent meg nyomtatásban. A szakirodalom ezzel kapcsolatban azt az ellenőrizetlen adatot görgeti, hogy a mű ajánlásának címzettje, Koháry István nem fogadta el a dedikációt, s ez hiúsította volna meg a kiadást. A szövegforrások nagyjából két ágat alkotnak. Az egyik ágat az OSZK Quart. Hung. 186. jelzetű kézírata és egy másik, ezt követő kézirat képezi. Ennek az ágnak a szövegei őrizték meg a Kohárynak szóló ajánlást és a mű rövidebb verzióját. A másik leszármazási ág az 1734-es komáromi princeps editio, valamint az erről készült budai kiadások és ezek kéziratos másolatai. Ennek a variánsnak a jellemzője, hogy az OSZK-kéziratnál egy egész énekkel terjedelmesebb szöveget őriz. A *Csalárd Cupido* első modern kiadója, Dugonics András 1796-ban az első ágat tekintette hitelesnek, s így a ma az OSZK-ban őrzött kéziratot választotta alapszövegül. A hosszabb verziót Gyöngyösihez méltatlanul „otsmánnak” érezve a komáromi kiadás többleteit egy „semmire-kellő kaczer emberke” betoldásainak vélte. Hosszas vívódás után ezt az érvelést Badics, majd Jankovics is elfogadta, és így az ő kiadásuk is a 103 strófával rövidebb, illedelmesebb változatot közli.

A filológia szabályai szerint valószínűleg helyesen döntöttek. Érdemes felfigyelnünk azonban arra is, hogy a több változatban hagyományozódó művek lehetnek szerzői átdolgozás eredményei is. Gyöngyösi esetében nem lenne szokatlan, hogy utólag megrövidítve, cenzúrázva adja ki kezéből egy művét. Elég a Kemény-eposz nyomtatott verziójából kihagyott versszakokra utalni. Talán éppen a mélyen vallásos Koháry érzékenységére figyelemmel készített a szerző egy szalonképebb verziót. Ám ha a hosszabb *Csalárd Cupido* esetleg valóban egy ismeretlen átdolgozó munkája, vagy a szöveg esetleg a kéziratos hagyományozódás során bővült ki, nos, az így előállt verzió akkor is méltó a figyelmünkre, hiszen a

Gyöngyösi-recepcióba bekerült, népszerű, többször kiadott szövegváltozatról van szó.

A kihagyott/betoldott második ének önmagában is figyelemre méltó. A költő alteregójaként szereplő Genius itt a sötét völgybe téved, ahol életképszerű jelenetben szemlélheti meg Cupido e világi zsoldosainak elrettentő szerelmi visszaéléseit, miközben széles társadalmi körképet fest a szerelem infernójának lakóiról. Valóságos enciklopédikus összefoglalása ez a házasságtörés és a bujálkodás különféle válfajainak – leginkább Bornemisza *Ördögi kísérteteit* idézi emlékezetünkbe.

Az alábbiakban a komáromi 1734-es kiadás alapján betűhíven közöljük a *Csalárd Cupido* modern kiadásokból eddig kihagyott második énekét. Az eredetiben a versszakok nincsenek megszámozva; a szedésből kimaradt betűket szögletes zárójel között pótoljuk. Ebben a formában a közlés prepublikációnak tekintendő; a teljes szöveg filológiai apparátussal ellátott kiadását az ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszékének hallgatói fogják elkészíteni.

Tsalárd Cupido, II.

1. Ezeket beszélvén, jó köz-földet mérek,
Bízom több hasonló gonoszt már nem-érek,
De a' bértzről mihelyt a' más' völgyre érek,
Sokat látok ott-is kiknek kín a' bérek,
2. Ezek-is *Cupido* 'Söldosi valának,
Átkozzák hó-pénzét mérges tárházának,
'S jajgattyák profontját kínos Táborának,
Melly miatt keserves életre jutának.
3. Ezek pedig állnak sokféle rendekből,
Fejedelmi, Grófi, Uri emberekből,
Nemesi, Városi, Vitézlő Nemekből,
Pór, Paraszt, Szabó, Szüts, 's egyéb személyekből.
4. A' kik között vagyon iszonyú versengés,
Ortzákon, nyakokon, sűrű eső tsengés,
Egymás lába alatt szapora fetrengés,
'S azok *Echojától* az erdön sok zengés.
5. Az egeket éri panaszsa sokaknak,
Halált, veszedelmet kívánnak magoknak,
Irtózás hallása szüntelen átkoknak,
Es ISTENt boszszantó sokféle szitkoknak.

6. Házasság kötele tartaná ezeket;
De meg-vesztegették szép szövetségeket,
Mert rutúl zavarta *Cupido* élteket,
Idegen tüzekkel lobbantván szíveket.
7. Egyik a' másikat üldözi képtelen,
Minden pedig magát menti hogy büntelen,
A' mint veszekednek egymással szüntelen,
Cupidot átkozzák mindnyájan szertelen.
8. Az elsők rendiből egy, nem-kis lármában
Azt kiáltja: ment vólt Király Udvarában,
Es onnat meg-térvén egy titkos órában,
Komornikját kapja a' maga ágyában.
9. Mond' a' másik: nagyobb az én rövidségem;
Mert nem-régen történt vala betegségem,
Mások alá veté farát Feleségem,
A' mig helyre állott abból egésségem.
10. Az harmadik így szól nagy jajjal közzülök:
En midön a' minap vadászni készülök,
Azomban titkosan ágyamhoz kerülök,
A' törpét kapom ott, kinn majd el-szédülök.
11. Negyedik mond: mentem vala jószágomban,
A' hol véget érvén tsak hamar dolgomban,
Mikor vissza jönnek véletlen házamban,
Egy nagy Béres Legényt találok ágyamban.
12. Az ötödik azért van keserűségben,
Hogy más országokban járván követtségben,
Két esztendő múlva, nem várt vendétségben,
Házához érkezik, éppen keresztségben.
13. Az hatodik: azon törődik magában,
Izzad a' homloka, 's majd öszül bújában,
Hogy alig tölt három hét házasságában,
Es már-is Komákat gyűjtenek házában.
14. Az hetediket is: hasonló fájdalom
Sértvén, így szól: tsak most vólt a' lakadalom;
De már a' mint érzi mozgását óldalom,
Tsak hamar Bába kell itt is úgy gondolom.

15. A' kit vettem pedig nékem ugy szerzették,
Mint szüzet: de velem azt tsak el-hitették;
Mert 'sengéjét mások az előtt el-vették,
Férges volt a' mikor kezemhez ejtették.
16. Kivel a Vöfély-is bízvást forgolódott,
Hihető attól-is vett volt már a 'söldot,
Nem kell azért várni sok meg-újult hódot,
Hogy a' bé-kötött 'sák lészen itt meg-öldott,
17. Némelly: azt forralja szive nagy mérgében,
Hogy a Vármegyének lévén gyülésében,
Es onnét házához hamar meg-tértében
A' szomszédgyát lepi a' maga fészében.
18. Némellyt' az epeszti 's fogyatya kinnyában,
Hogy nem-meszsze hálván egykori úttyában,
A' midön hajnalkor bé-lépne házában,
Ott négy lábat szemlél tsudálva ágyában.
19. A' mellyről: (noha azt nehezen szenvedí,
Az aszszony:) a' leplet a' mikor fel-szedí
A' Tsalós ásít ott: de hamar el-szedí
Onnét magát; 's hogy meg-kapják nem-engedi.
20. Némellynek: a' miatt vagyon feje gözi,
Hogy a' sok vendéget házánál nem-gyözi,
Kikért a' Menyetske magát fel-kendözi,
Es a' mije vagyon örömmel fel-fözi.
21. Azomban ollyal.is kész ö gazdálkodni,
Ugyan-is itt azért szoktak társalkodni,
Mellyért az Urának méltó komorkodni,
Egy fészken sok Sasnak nehéz meg-alkudni.
22. Ki: azon dúl, hogy egy jó-barátja' torán
Lévén minap, 's onnét haza menvén korán,
Látja; múlat ott az aszszú-szölő-borán
Egy Bor-áros, 's nyalja az Aszszonyt szaporán.
23. Egy szép bokor nyusztot forgat a' kezében,
Hogy azt az Aszszonynak adhatná tserében,
Es ha az Urának meg-érkezésében
El-nem bomol vala, ment vólna is végben.

24. Ki: azt sija, midőn ő vendégeskedik,
Tetteti az Aszszony hogy meg-betegedik,
Azonközben másnak ollyal kedveskedik,
A' mellyen az egér nem tsemegéskedik.
25. Amannak: a' miatt háborog elméje,
Hogy jóllehet estve dül néha melléje,
De külön ágyra jár többször Menyetskéje,
Es ott másnak tisztúl attúl a' veséje.
26. Ennek: (noha magát gyakran *confortálja*,
De még-is a' *tárgyat* hibáson találja)
A' fáj, hogy Nösténnye másért meg-útálja,
Es a' ki jobban lö, annak inkább állja.
27. E' : köszvényes lévén; azt nyögi jajgattya,
Mint-hogy ő a' párnát már resten rughattya,
A' menyetske magát ollyal mulatgattya,
Ki ép kézzel, lábbal, ágát tsikorgattya.
28. Attól ereszkedik, tejesedik mellye,
De az arra nem-hajt gondját mint visellye,
Hanem ama' búsúl, azt miként mivellye
Hogy másé a' borjú, még-is ő nevellye.
29. Ez: illy panaszt téssen; én meg-öregedtem,
Feleséget pedig fiatal szerzettem,
A' mellynek hogy tellyes kedvét nem tehettem,
Ifjabb *tsödört* szerzett magának helyettem.
30. Mindazáltal: nékem azzal hizelkedik
En tölem vagyon, hogy gyakran tellyesedik;
De hihető, hogy az attól tejesedik,
A' kinek farával gyakran kedveskedik.
31. Van' ; ki így keserg, ISTEN' még mit érek!
Im nem-tágítanak a' sok *Officéerek*,
Ők birják ágyamat, én ahoz nem férek,
'S ki-tudván házamból, szállást másutt kérek.
32. Van' olly-is, ki: szívét azzal szomorgattya,
Hogy mikor tanuló-házát látogattya,
Præceptor az Aszszonyt bizvást szorongattya,
'S *Calepinus* helyett a' pendelyt forgattya.

33. Az; így szóll: kezdettem vólt egy helyre mennem,
De hogy későn járék esvén olly hírt vennem,
Meg-térék útamból, 's azt kezdém fel-tennem,
Valamint, valahogy, othon kell ma lennem.
34. Haza-is érkezém, de tsak étszakára,
Mikor már az Aszszony ment vólt nyúgalmára,
Mindazáltal úgy-is vigyázzván magára,
Elebb fel-kél, mint én lépek szállásra.
35. Mond: Ki várhatta most meg-érkezésedet,
Előre miért nem-küldted' emberedet,
Tudhattalak vólna úgy varni tégedet,
A' mint illik látnom kedves személyedet.
36. El-költ a' vatsora, mit adjak már enned,
Édesem kell addig várakozva lenned,
Míg valami készül, azomban jobb menned
Az ebédlő házban, 's ottan meg-pihenned.
37. Magam pedig mindjárt mégyek a' konyhára;
Hogy a' mit készítek ne légyen sokára,
A' kit hallván én-is így szóllék szavára:
Ettem már, szükségem nints a' vatsorára.
38. Hanem nyugovás kell, a' minthogy kardomat,
Le-is óldom, ágyhoz készítem magamat,
Mintha szívem ugyan érezné dolgomat,
Nem lehet tágítnom meszszire ágyamat,
39. Végre a' mikor már alunni kezdettem,
Nagy hortyogást hallok, mellyre fel-ébredtem,
Úgy tetszett mintha a' vólna tsak mellettem,
Hogy az Aszszony tészí azt, ugy vélekedtem.
40. De midőn tovább-is hattya a' fületem,
Fel-kezdém emelni az ágyból fejemet,
Akkor más gondolat ütven már szívemet,
Kiáltok, hogy hamar gyújtás-meg tüzeimet.
41. A' melly készen lévén hamar fel-is lobban,
Az hortyogás pedig újjúl mind nagyobbban,
Le szállok az ágyról hogy láthassam jobban,
Ki lészen az, látván, a' szívem meg-dobban.

42. Mert kertészem hortyog, 's fekszik az ágy alatt,
Ki oda az ágyból tsak előttem szaladt,
Kinozván az Aszszonyt a' lelki fúrdalat,
Fél, hogy torkára forr az attól nyelt falat.
43. Hogy ezt tselekedje azt soha nem véltem,
Meg-hitttem mindenben; mert tőle nem félttem,
Minden zavar nélkül véle szépen éltem,
Es hogy tovább-is az ugy lészen remélnem.
44. E' pedig onnét lett, 's nem esett másképpen,
Midőn egykor véle sétálgatnék szépen,
A' Kertészt találjuk majd a' kert közében,
A' verőn alunni, ki-terjedve éppen.
45. Magam mondom néki, nézd az árbotzfáját,
Mint fel-sátorozta, 's ki-nyomta gatyáját,
Kit látván, másfelé fordítja ortzáját,
Míntha utállaná tetemes tsudáját.
46. Tetszik pedig néki annak nagy dorongja,
Mert noha fút tőle; de meg-mosolyogja,
Az után pediglen maga melle fogja,
Es ágyának, mint én lész kedvesbb zalogja.
47. Mert jóllehet dolgát most rajta vesztette,
Es a' mint érdemli meg-fizet érette,
De tudom az előtt azt másként követte,
Én előttem pedig mindenkor színlette.
48. Prókátor-is magát azzal kesergeti,
Hogy peres dolgait míg másutt kergeti,
Az *allegatiót* hosszaszan beszélgeti,
Inas addig othon mágát ágyra veti.
49. Addig múlatozok oda azonközben,
Hogy ő-is indúlt már az Aszszonnyal perben,
Deliberatívé esnek végre ölben,
Es az ágyra dülvén merülnek ott többen,
50. A' ki nem-tészen ott hosszas *exceptiót*,
Meritumon kezdi az *allegatiót*,
Mihelyt meg-érti a' *deliberatiót*,
Végzi Aszszonyomon az *executiót*.

51. Kalmár-is panaszol Iro-Deákjára,
Aszszonyának irkál *pergamenájára*,
Noha nem bírta azt az ő pennájára,
Mert nem azért vette hogy adja vásárra.
52. Polgár-Mester siet dolgát el-végezni,
A' városban, 's onnét házához érkezni,
Most hozott társának kívánván kedvezni,
De az már-is mással kezdett ölelkezni.
53. Piros posgás Legény a' Váras Fiscusa,
Annak tettzik inkább ott, serény *Stylusa*,
Mint az agg Legénynek lankadó *Virtusa*,
Gyors Prókátort szeret a' *Venus* Czinkusa.
54. A' Biró későbben jö-meg a' Tanátsbúl,
Hogy a' Drabant ki ment a' hátúlsó házbúl,
Melly tsak most ugrott-fel a' paplanos ágybúl,
A' mikor jelt adtak néki a' tornázbúl.
55. A' Fő-Polgár fejét szaporán vakarja,
Mert egy Katonán függ Felesége karja,
A' köpenyegével azt bé-is takarja,
Es az alatt úgy bán' véle mint akarja,
56. Pál-Mester-is soká múlatoz a' Czéhben,
Nem éri a' *Conpant* a' belső pintzében,
Hol a' Gazda-aszszonnyal ketten a' setétben:
Régen kóstolgatják mi van az ittében.
57. Péter-Mester mihelyt érkezik házához,
Látja, felesége mint vonnya ágyához
A' Legénnyét, hogy ott fektesse magához,
Es kezdhessen azzal kívánt játékjához.
58. *Hadnagy* Uram-is el-késett a' táboron,
A' mije ithon vólt mind el-költ a' boron,
Mínthogy a' Menyetske sokat járt a' poron,
Azzal kellett mosni a' torkát ollykoron.
59. Azomban nem mervén hálni magánosan,
Más mellé dült sokszor, 's bátrabb volt párosan,
De járt *Hadnagy* Uram annyiban hasznosan,
Hogy a' lapos hasat találta tsútsosan,

60. Eg belől az házok másképpen másoknak,
Lelnek a' Menyetskék sok módot magoknak,
Miként köthessék-bé szemeket Uroknak,
Követhessék úttyát el-tzélzott dolgoknak.
61. Amaz: hogy már mégyen reggel a' Templomban,
Ugy indul-el hazúl; tér onnét azomban,
Végezett helyére és ott alattomban,
Maga tudja mint van mással a' suttomban.
62. E': Néennyét vagy Bátyyát mondja betegültnek
Ahoz fút, tettétvén magát keserültnek,
Azonközben oda egészséget gyűjtnek,
'S teszi Aszszonyomat az jól meg-hevültnek.
63. Némelly: Attyát, 's Annyát, indul látogatni,
De kezdi lovait másfelé tsapatni,
Hol kedvére szokott titkosan mulatni,
Es oda Urának sok javát hordani.
64. Némelly a' Bútsúra járásnak örvével,
Lesz szembe, és végez titkos szerelmével,
Hol légyenek együtt kedvek töltésével,
Bordélyt követvén a' Szentségnek színével.
65. Némelly: küldi Urát reggel a' mezöre,
Lássá ott a' munka lehet melly időre,
Ő az alatt mással dül a' lepedöre,
Ott azzal mit kezdjen nem-veszi kérdöre.
66. Ez: amazt öttésenek, ezt: fogja Bátyyának,
Es annak színével nyit útat magának,
Hogy meg-tsalásával ámitott Urának,
A' légyen zálogja helyette ágyának.
67. Ki: menyegzőt követ, ki: jár temettségre.
Es ott adja magát olly esmerettségre,
Mellyért jámborsága jut rút feslettségre,
Es hozatik élte nagy betstelenségre.
68. Ki: a' *Plebániát*, 's ki: a' *Schólat* járja,
Amaz: Czimboráját ajtó megett várja,
Ez: a' Szeretőjét a' ládába zárja,
A' kikköl sok roszsznak van gyakran nagy árja.

69. Most a' *Comédiát*, most a' vásárokat,
Üzik azok: és a' jádzó piatzokat,
Hogy ott szemlélhessék fajtalan társokat,
Es öszve hozhassák azokkal magokat.
70. Némelly: gyakorolja az Urak' Udvarát,
Es azoknak addig hörpögeti borát,
Hogy jámborságának meg-iszsza ott torát,
'S vásott serpenyöje el-húllatja porát
71. Ez: Inassát, amaz: Kotsissát szereti,
Vagyon olyan a' ki azt-is el-követi,
Hogy farát a' Disznó-pásztor alá veti,
'S azzal Ura kedvét éppen el-temeti.
72. Amaz: öttsével bűg; e', Bátyyával forog,
Ki: Komjátúl kapott maszlagtúl tántorog,
Kinek: zavart gyomra Sógoratúl korog,
Mellyért Férje méltán átkozódik, 's morog.
73. A' Jobbágyok közzül ki Földes-Urára,
Ki: gyakran házához járó Ispánnýára,
Ki: pediglen sir, 's rí, a' Quártélyosára,
Hogy feleségéhez tsúsz gyakran ágyára.
74. A' mellyekért ezek tsuda mint fedődnek,
Melly sűrű szitkokat, s' átkokat kezdenek,
Végre öszve kapván, mint vínak, küszködnek,
Hogy a' rikoltástól az úttzák zengenek.
75. Amaz: Urára vét, ez: Feleségére,
Ki ki elég okot talál mentségére,
Sok motskokat hánynak egymásnak szemére,
Melly van mind kettőnek betstelenségére.
76. Azomban ez: amazt kezdi korbátsolni,
Es hajánál-fogva a' földön hurtzolni,
Az: ezt torhát hányó nyelvével motskolni,
Végre haját tépni, 's körmével kártzolni.
77. A' többi-is mivel hasonló dolgokat,
Söt ezeknél sokkal nagyobb gonoszokat,
Félre téven minden más gondolatokat,
Halálos boszszúra tökéllik magokat.

78. Némelly mérges borral poharát tölteti,
Kedves köszönettel azt meg-színelteti,
A' Feleségének kezében ejteti,
Mondván: igya-meg azt ha ötet szereti.
79. Ez: pedig méreggel étkét trágyáltattya,
Annak készületit úgy alkalmaztattya,
Légyen az Aszszonynak a' kedves falattya,
Tudván hogy úgy száját inkább meg-tsalhattya.
80. Amaz: hogy dolgának lármája ne légyen,
Titkon a' Borbélyal olly végzésre mégyen,
Az Aszszony bal kezén ér-vágást úgy tégyen,
Hogy az által élte vég pihenést végyen.
81. Némelly: azt végzi ismét Kotsissával,
Készüljön-fel régen nyugodtt hat lovával,
Légyen a' Csatlós-is készen hintójával,
Es mennyen sétálni kényes Aszszonyával.
82. Maga ama szeles gyermek-lóra üljön,
Meg-várván alatta hogy jól meg-hevüljön,
Azután a' mező közepére kerüljön,
Hogy a' vetéseknek az Aszszony örüljön.
83. Es ott; így szól néki: sujtsd-meg jól lovadat,
Tudván; hogy földre vét, óltalmazd magadat,
Ne bánd ha meg-ütöd valamelly tagodat,
Mert meg-adom azért *duplán* jutalmadat.
84. Ereszd szabadon akkor a' lovakat,
Járjanak egyaránt völgyeket 's halmokat,
Hurtzolják veszélyre lator Aszszonyokat,
Hogy ne lássak véle több kínos Napokat.
85. Némelly pedig vigyáz háborgó időre,
Tüzes villámokkal elegyes felhöre,
Akkor mégyen véle sétálni mezőre,
Agyon veri, 's fogja halálát menyköre.
86. Van olyan ki meg hitt Mólnárját hívatja,
A' mellynek elsöben más dolgát adatja,
Végre szíve titkos sebét meg-mutatja,
'S azt meg-esküdtetvén, illy formán oktatja:

87. Hólnap az Aszszonya malomba fog menni,
Mint hogy minden helyen jelen kíván lenni,
Tsalókat kell ottan lába alá tenni,
Hallyon az árokban ne siesd fel-venni.
88. Hanem fuss fel 's alá nagy jajt szaporítván,
Hogy ötet azomban a' víz el-borítván,
Es a' kereknek alája szorítván,
Veszszén oda, senki ki-nem szabadítván.
89. Amaz: hamar' útat léel abban magának,
Mihelyt nyilván tudja vétékét a' Kurvának,
Szekérre tétetvén küldi az Attyának,
Néki tovább nem-kell, tsak tartsa magának.
90. Ez: pedig a' tetten maga meg-ragadja,
Hogy a' kertre vigye Inasának adja,
Az-is: Ura szavát híven meg-fogadja,
Többé vissza nem-jö, azt úgy oda hadja.
91. Némelly: pedig pert kezd 's törvényt kér ellene,
De azt nem-üzheti úgy a' mint kellene,
Az-is pártját-fogja kinek nem illene,
A' míg végét éri reá kél mindene.
92. Származnak ezekből szörnyü veszedelmek,
Egymás alá ásott sok árok és vermek,
Ejjeli nappali szünetlen félelmek,
Es elmét fárasztó kegyetlen gyötrelmek.
93. Mert a' Nöstény-rend-is sok panaszát hánya,
Es azt boszszúállni mérgesen kívannya,
A' mit fel-tet; arra magát reá szánnya,
Es végben-is viszi ámbár azt meg bánnya.
94. E? meg-útált Urát, sokképpen leseti,
Esküszik; hogy vagy így, vagy úgy, meg-öleti,
Sokfelé hányt törít el-sem kerülheti,
Hanem tett boszszúját halállal fizeti.
95. Ama: gyilkosokat fogad a' házára,
Leg-jobban aluván rohannak ágyára,
Ott darabolják-fel, 's vetik az útzára,
Reggel fel-virradván sokak' tsudájára.

96. E' vendégséget üt, Urát jól tartattya,
Végre le-fektetvén titkon meg-fojtattya,
Másnap halva lelvén lármáson jajgattya,
Hogy a' bor ölte-meg, reá azt fogattya.
97. Urát ez: másokhoz küldi múlatásban,
Es mikor víg lévén ott a' jól-lakásban,
Ejjel haza menne senkit nem-bántásban,
Altal-vereti azt az úttza-hajlásban.
98. Némellyek keresnek Nézö-Túdósokat,
Es meg-aranyozván elsöben azokat,
Vará'slások után vészik tanátsokat,
Miképpen hozhatnák veszélyre Urokat,
99. Végben-is viszik azt sok adományokkal,
Hogy meg-romoljanak kezekkel lábokkal,
Azok: nyomorognak másféle tagokkal,
Es szörnyü kínokat vallanak azokkal.
100. Ezt pedig: a' veszély várja a' mezöben,
Amannak az halál hány tört az erdőben,
Ki: éjtszaka retteg, 'e ki: minden időben,
Ez: a' kertben romol, amaz: a szölöben.
101. Másképpen-is vagynak itt sok versengések,
Szívet irtóztató iszonyú feddésék,
Külömb külömb-féle sok szemre-vetések,
Es onnét származó ütések, verések.
102. Ez: hánya Urának alatson Nemzetét,
Az ö oldalához illetlen termetét,
Az: Feleségének szabados életét,
Es helyette másón kapó természetét.
103. Amaz: az Urának koros idejére,
A' fára hágáshoz körmetlen kezére,
Es annak parasztos együgyüségére
Panászol, és Udvartalan erköltsére.
104. Felesége lassú, ez: azon sir, 's óhajt,
Ez: azt bánnya hogy gyors, és oda-is bé-hajt:
Hová nem-kellene, mellyel szerez nagy bajt,
Gyanús elméjének, és gyakran mérges jajt.

105. Ez: igen othonn ül azon panaszkodik,
 Amaz hogy ki-kapó azon sopánkodik,
 Némelly: meddősége kárán szomorkodik,
 Ez: hogy igen tenyész, a' miatt bánkodik.
106. Az hogy özvegyet vett az könyvezi, 's bánnya,
 A'más' Ura jobb vólt, szemére azt hánnya,
 Ezt: szidja, átkozza; azt: ditséri, szánnya,
 Mert nints most abrakja úgy, a' mint kívánnya.
107. Az: hogy fiatal vólt akkor Felesége:
 A' mikor azzal lett első szövetségé,
 Azt bánnya, mert fogy már az ő tehetségé,
 Annak pedig: arra most vólna szükségé.
108. Es hogy abban tellyes kedvét nem töltheti,
 El-rugja magától; 's az ágy alá-veti,
 Az erőtlenségét *Vénus* nem-szereti,
 Pengő ina légyen a' ki azt követi.
109. Van más-is olly, a' ki azt hánnya Férjének,
 Mi hasznát veheti deli természetnek,
 Sok külső javának, belső értékének,
 Ha a' nints a' mi kell leg-inkább kedvének.
110. Szolgálóját köti némelly: az Urához,
 Némelly gyanakodik Jobbágy-Leányához,
 Vagy gyakran fel-járó Majorosnéjához,
 S akármelly jövevény tzigéres kurvához.
111. Némelly pedig: nem-lép olly alatsónságra,
 Hanem kíván dülni paplanosabb ágyra,
 A' maga Aszszonyát vészi barátsággra,
 Es jut az Urával onnét Sógorságra.
112. Ez: Menyének, amaz: udvarol Angyának,
 Amaz hízelkedik mostoha Annyának,
 Némelly pedig kedvet keres Leányának,
 Szereti, és tészí végtére ángyának.
113. Ki: öreg-Aszszo[n]yán próbálja erejét,
 Ki: *Frautzimerének* köti-bé a' fejét,
 Némelly pedig annak keresi idejét,
 Mint szaporíthatja Dajkájának tejét.

114. A' *Czigány* test-is jó viszont némellyeknek,
Egyaránt el-mettzik a' hol mit szelhetnek,
Ezt kiáltván nyelvek bús Feleségeknek,
Nem-kevés motskára házas életeknek.
115. Van másoknak: ismét, más botránkozása,
Mert semminek nintsen annyi meg-bánása,
Mint a' kinek, kitől, hasa duzzadása
Örökösön esik, egyszeri romlása.
116. Gyakran hibáz pedig annak mestersége,
Roszszúl készült, mivel el-vész nyeresége,
Nintsen az elmének olyan serénysége,
Hogy mindenkor tudja, mi lesz dolga vége.
117. Mert írva senkinek nints az homlokára,
Minémü a' belől, 's mi lesz utóljára,
Botsátja a' magát kétséges kotzkára,
Ki: az házasságnak lép sima útjára.
118. Nem-tudja ott a' sors mit hoz vetésére,
Jó remétségétől sok esik meszszeré,
Sólyom helyett *Bagoly* akadván kezére,
Több ki ott veszt, mint jut várt nyereségére.
119. Az Emberi Nemzet Tellyes sok vétkekkel,
Kiket nem-láthatni mindenkor szemekkel,
Mert palástoltatnak azok szép színekkel,
'S meg-tsalatnak sokan károssan ezekkel.
120. Vagyon pedig leg-több vakság a' nőszésben,
Mert-hogy már szemesek a' Leány nézésben;
De úgy meg-botlanak ott a' szemlélésben,
Hogy bürköket szednek ró'sa keresésben.
121. Mert ezt: regtől-fogva (noha titkoltattya)
A' nehéz nyavalya, 's kórság nyomorgattya,
Azt: a' belső fekély, vagy süly háborgattya,
Amaz: rút toronyát nyögi és jajgattya.
122. Némellynek olly hagymáz gözölög fejében,
(Azt pedig nem-vészi akár-ki eszében)
A' mellyet maga-is e' földön létében:
Nem gyógyított Urunk, tellyes életében.

123. Annak: lába túros; dohos ennek: szája,
Ez: rühes; amannak: vész tüdeje 's májja,
Némellynek: fakadoz a' szemérme tája,
A' kit vett magának a' nözses kotzkája.
124. A' kórságost pedig (akár-ki mint mondgya)
Irtózás szeretni: Van annak-is gondgya
Ki fekélyest talál: Ugy kit a' torongya
Kínozt, és bélinek van le-járó rongya.
125. Az esztelelennel-is; (könnyü megítelni)
Melly gyönyörüséges lehet edgyütt élni,
A' kikiről semmi jót nem-lehet remélni,
De bolondságától mindenkor kell félni.
126. Ugy ki hálhat kedvén a' dohos szájúval:
Rühessel: súlyóssal: és büzhödt lábúval:
Rút torhákat hányó rothadott májjúval,
Annál inkább azzal, ki veszett frantzúval.
127. Másokat pediglen tsal ismét másképpen;
A' nözsö tsemege reá-vészen szépen,
Nem tudván hogy méreg van, a' mézes lépen.
Mohon falják, 's azért végre vesznek éppen.
128. Nem-szoktak ablakot nyitni a' titkoknak,
Lappangtatják mérgét a' rejtet horgoknak,
Úgy; ott sok palástot adnak a' dolgoknak,
A' hol szerentséjek forog Leányoknak.
129. Ennek: kopasz fejét vendég-haj borítja,
Annak: vén ortzáját kendőzés ifjítja,
Es fogatlan ínyét; (minthogy az rútítja)
Mesterséggel füzött fogakkal újjítja.
130. Az: vánkossal hozza helyre görbeségét,
Némelly magas sarkal töldja rövidségét,
Ki fel-sem néz: tartja olly szemérmességét,
Hogy úgy titkolhassa szemének véttségét.
131. Ki: maga éppen rút, tsak a' köntöse szép,
Ró'sa ennek színne; de az-is festett kép,
Annak: töltik mellyét; mert másképpen nem-ép,
E': rossz farát ójja, olly gyengén azért lép.

132. A' kinek-is titka tsinál sok meg-tsalást,
Ezer veszedelmet hoz az ilyen palást,
Es szerez azoknak kínos búban halást,
A' kik mohon kapják az ilyen méz nyalást.
133. Tsömörlenek töle, hasokat el tsapja;
Mert metélyes horgát valaki bé-kapja,
A' torkán akad az, akarmint harapja,
Örökös iga ez, nints hatázzott napja.
134. Fökötöre kelvén pedig a' pártárúl,
Ha Férje mellé jut, a' maga ágyárúl,
Le-kell akkor vetni a'köntöst magárúl,
'S nem-tarthat olly titkot mint elébb dolgárúl.
135. Mindenestül ki-nyíl' feje borítékja:
Le-hull háta: mellye: lába tóldalékja:
Tudva lesz ortzáját kenő mosadékja:
'S tserélt fogainak férges hulladékja.
136. Mert magát mindenkor úgy nem-örizheti,
'S titkos eszközeit el-nem fedezheti,
Hogy azokat Férje meg-nem tekenhetheti,
Es fogyatkozásit észre nem-veheti.
137. Igy a' színlett szépség rút változást vészen,
A' szem ebből: kiszolt, abbúl bennát tészen;
Ki: törpe, ki: görbe, ki: vén, ki: vak lészen,
Es azért sok veszély várja őket készen.
138. Mert el-esik kedvek egymástól, ezekkel
Az annak előtte nem-tudott vétkekkal,
Es mikor azokat látják már szemekkel,
Töltik életeket rút vesződésekkel.
139. Vagynak pedig itt még több veszedelmek-is,
Aggasztó bűk, gondok, 's egyéb keresztek-is,
De hóltig kell türni ámbár nehezek-is,
A' többek között még, ollyak ím ezek-is.
140. Hogy némelly: rest, tunya, dolog halogató,
Némelly: pedig kényes, finnyás, válogató,
Az: hazug, részeges, sok helyt látogató,
Ez: lusta; az pipes, tzifrára szaggató.

141. Amaz: igen vídám, Ez: mord, és kedvetlen,
Ki: mód-nélkül jádzó, ki: igen értetlen,
A' pedig tékozló, e' könyörületlen,
Némelly: nyelves, némelly: igen beszédetlen.
142. Ah! ki gyözi pedig mindenkor nógatni
A' restet; hogy serény légyen pirongatni,
A' részegest; józan életre szoktatni,
Hazuggal; a' görbe mondást el-hagyatni.
143. Mindenben kedvezni ki tud a' kényesnek,
Ki dugja-bé száját felettébb nyelvesnek,
A' mód-nélkül fúrtsát ki tészti tsendesnek,
A' felettébb bátort: pedig szemérmesnek.
144. Nehéz a' ki-kapót; mindenkor örzeni,
A' válogatónak: mindenben tetszeni,
A' tzi-frát üzönek; mindent meg-szerzeni,
A' maga meg-úntal, vígságot kezdeni.
145. Nehéz el-szenvedni a' gyanús játékot,
El-tiltani a' meg-szokott mondaléket,
A' kinn nyargalásban: tenni tartaléket,
'S ki-venni kezéből: a' sok ajándékot.
146. Ugy takarékosná a' tékozlót tenni,
Az irgalmatlanbúl irgalmassá tenni
Az értetlenséget emberségre venni,
'S el-merülés nélkül ezeken ált'-menni.
147. Mert olly zajos tenger azok' állapottya,
A' mellynek veszélyét más ki-nem mondhattya,
Hanem; a' ki benne vagyon, a' tudhattya:
Abban mennyi szélvész, 's fergeteg forgattya.
148. Ugyan-is mint lehet annak tsendessége,
A'kinek van azok közzül Felesége,
Mert az, az Urának nem fél-segéttsége,
Hanem egész pokla, 's tellyes veszettsége.
149. De vagynak ollyak-is: kik tudják vétkeket,
Mindazáltal úgy-is el-veszik ezeket,
Meg-bánnják pediglen azok is tetteket,
Es keserves jajjal siratják esteket.

150. Ugymint: A' ki vénnel nőszi sok pénzéért,
Tudva Kurvát véssen nagy Nemzettségéért,
Vagy más vétekbélit valaki kedvéért,
Tsuda mit nem mivel azokkal vesztéért.
151. Végre: a' ki szegényt választott magának,
A' *duplázza* terhét nyomorúságának,
Annyit bánnya dolgát házasodásának,
Mennyi szüksége van naponként házának.
152. Ki gazdagra talál, van annak-is gondja,
Nem övé a' jószág: Társa gyakran mondja,
Nintsen panasz nélkül akármi kis rongya,
Ugy bán' véle mintha vólna tsak bolongya.
153. Annak-is a' kinek rútt a' Felesége,
Lehet azzal igen kis' gyönyörüsége,
Mert a' szeretetnek régi ellensége,
A' melly ortzának nints semmi ékessége.
154. Kinek pedig széppel esik házassága,
Annak örzésében van nagy fáradtsága,
Másként szaporodik hamar sógorsága,
Es a' miatt támad sok nyomorúsága.
155. A' mellyek-is tésznek sürü panaszokat,
A' többivel együtt élnek bús napokat,
Kívánnák mindnyájan könnyétni dolgokat,
De nem segíthetik azokban magokat.
156. Hol pedig a' búknak nintsen orvoslása,
Lehet-é azoknak ottan el-fogyása?
Nem; Söt szaporodik naponként forrása,
A' veszett nőszőknek ilyen a' romlása.
157. Bé-köti *Cupido* elsőben szemeket,
Es azután vakúl viselik szíveket,
Ugy vesznek végtére; nem-látván vermetek,
Ekképpen számlálják sok jajjal élteket.
158. A' mellyeket hallván iszonyodom tőlök,
Alig várom hogy el-mehessek mellőlök,
Bánom hogy tsak hírt-is hallottam felőlök,
Mínthogy ennyi gonosz származik belőlök.

159. Szörnyü dolog-is az: a' mit ök indítanak,
Mennyi átkot szitkot egymásra hájítnak,
Mint a' dühös ebek mérgekben ordítanak,
Vélnéd majd mind eget, 's poklot fel-fordítanak.
160. Mellyekből rút zavar indúlt életekben,
Es vagynak a' miatt nagy veszedelmekben,
Cupidót okozzák pedig mind ezekben,
Ö tsinált illy szörnyü zür-zavart eszekben.
161. Átkozva emlėti minden ennek nevét;
Valaki kóstolja nyalánksága levét.
Es érzi szívében ennek forró hevét,
Szerentsésb' hívénél a' ki ellene vét.
162. Van gondja *Echónak*, a' szomszéd hegyekben,
Nyelve-is el fárad sok feleletekben,
De nints semmi öröm, vígasság ezekben,
Tsak a' sok jaj hallik minden szegletekben.
163. A' kik majd el vészik nékem-is eszemet,
Es szörnyü kétségre szorítják szívemet,
Búsulván, mint mentsem azoktól fejemet,
Hogy őrizöm légyen, kérem ISTENemet.
164. Szemlélttem ez-előtt a' melly eseteket,
Azoknak-is félve néztem mint léteket,
Látván tüzök miatt nagy veszedelmeket,
De azoknál inkább rettettem ezeket.
165. Mert azokat véltem majd-tsak példázatnak,
Es mint *Morpheustól* származott fajzatnak,
De ezek mint való dolgok úgy láttatnak,
'S bizonyos létekkal méltán irtóztatnak.
166. Azok másképpen-is mind hajdaniságok,
Elmémben álmoként jött iszonyúságok;
De ezek majd mind olly dolgok és újságok,
Kiknek nyilván-való igaz valóságok.
167. Mintha esmérnék-is köztök némelleyeket,
Es azért-is nézem félve eseteket,
Meg-indúlok; hogy el-haladjam helyeket,
Hogy ezek szüntelen mivelik ezeket.

168. Mennék; de lábaim nehezen birhatnak,
Másként-is esmérem magamat lankadtnak,
Azomban némellyek indulni láttatnak,
Es úgy tetszik hogy én utánnam vágatnak.
169. Mellyeket ott én-is nem vélek tréfára,
Erövel-is fogom lábomat munkára,
Sietek a' hegynek túlsó oldalára,
Altal is érkezem oda, nem sokára.
170. Es minthogy hirtelen mé[g]yek nyakra före,
Hogy ott meg-pihennyek le-ülök egy köre,
Gyakran tekéngetvén vissza hegy tetőre,
Nem jö-é utánnam valaki üzőre.
171. Azonközben én-is fel-vonom íjjamat,
Es úgy helyheztetem abban kész nyilamat,
Hogy ha ki reám jö ne hagyjam magamat,
Hanem áljam azzal szükséges hartzomat.
172. De senkit nem látok érkezni ellenem,
A' kivel kellene viadalt kezdenem,
Meg-indúlok azért mihelyt meg-pihenem,
Mondván: Tovább te légy én édes ISTENem.

ÖLTÖZNEK BÉ AZ ERDŐK

A KÖZÉPKOR MAGYARORSZÁGI IRODALMÁBÓL

HORVÁTH IVÁN

Magyar versek: mi veszett el?

A módszer: az információtörténet

Hajdani könyvemben Balassi udvari szerelmi költészetét középkoriasnak és eredetinek: közvetlen magyar előzmények nélkülinek minősítettem. A könyvben is, az ún. virágének-vitában is hangsúlyoztam, hogy nem zárom ki XV. századi magyar trubadúrok esetleges működését,¹ mert a magyar irodalmi hagyomány megszakíttósága (a török hódítás és a reformáció) miatt a Mohács előtti korszakba nem látok bele. Balassiék is alig tudtak a régebbi magyar irodalomról, például Janus Pannoniusról. Viszont a közvetlenül Balassi fellépését megelőző időt, az 1560–1570-es évek irodalmát számos kéziratos és nyomtatott könyvből, továbbá levélből aránylag jól ismerjük. Nem egyedül az adatok hallgatására alapozunk, amikor azt mondjuk, hogy a korszakra nem volt jellemző az udvari szerelmi líra. Ha holnap előkerülne egy magyar szonett 1565-ből, amelyet az udvari szerelem eszmerendszerében fogalmaztak meg, akkor nagyon boldog lennék, de valószínűleg úgy érezném, hogy hapax, amely még nem volt jellemző irodalmunkra.

Bírálóm, Pirnát Antal úgy vélte, Balassi udvari szerelmi lírája hosszú ideje élő, elveszett magyar előzményekre támaszkodik. Kőszeghy Péter szerint ezek az udvari szerelmi énekek a szóbeliségben éltek, azért veszttek el. Zemplényi Ferenc ellenkezőleg amiatt bírált, mert a XV. század magyar irodalmából nem zártam ki egy – megszakított hagyományú, folytatás nélkül maradt – udvari szerelmi líra esetleges megvoltát.

Nagyon kevés az emlék, sok minden elveszhetett. Ha valami nincs meg irodalmi múltunkban, ami más nemzetekében megvan, kétfélet válaszolunk. Vagy öntudatosan rávágjuk: megvolt, de elveszett, vagy rezignáltan azt, hogy: sosem is létezett. Széles körű, a magyarországi írásbeliség, vagyis a fennmaradt információtömeg teljességével számot vető, többéves kutatás megindítását javaslom arra, hogy nagyobb felelősséggel járhassunk el ezekben a dolgokban. Javaslatomban még nem támaszkodhatom eredményekre. Csupán ismertetem és vitára bocsátom a módszert, s megfogalmazok néhány feltevést.

1 HORVÁTH Iván, *Balassi költészetének történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 260.

A magyar reneszánsz nem követi a középkort, ahogy illenék, hanem megfordítva. Egy régi gimnáziumi tankönyvben a következőképpen számoltam be erről a nehézségről:

Ma ismert középkori magyar kódexeink legtöbbjét (...) a kolostori irodalmi művelődés virágkorában, az 1470-es és 1530-as évek között vetették papírra vagy pergamenre. Vagyis már az után, hogy Janus Pannonius és nagybátyja, Vitéz János meghalt, Hess András budai ősnomdájára csődbe jutott, a rövid életű pozsonyi humanista-egyetem pedig végleg bezárta kapuit. A magyar középkori irodalom késői nagy fölvirágzása csupán akkor következett be, amidőn a magyarországi reneszánsz irodalom első nagy virágkora már véget ért.

Ne rendeljük alá a megfigyelhető történelmi tényeket a korstílusok tanának, hanem inkább próbáljuk meg a korstílusok tanát hozzáidomítani ahhoz, amit ténylegesen meg lehet figyelni. A XV. század második felét egységesen kora reneszánsznak tekintem. A legkevésbé sem zavar, hogy ez a kora reneszánsz tiszta középkor. John Monfasani, a 2008-as budapesti Mátyás-konferencia egyik díszvendége, nagy hatású tanulmányában szembeszáll azzal a nézettel, hogy a reneszánsz a kora újkorhoz tartozzék, és teljes egészében a középkorba osztja be. Monfasani korszakbeosztása tökéletesen ráillik Magyarországra. Ne zavarjon minket, hogy ő az egész reneszánszt bekebelezi a középkorba, ha cserében megengedi, hogy a magyar késő középkort mi reneszánsznak vegyük.²

Azok közé tartozom, akik ma a reneszánszt – teljesen függetlenül attól, hogy a korszakot a koraújkorhoz vagy a középkorhoz helyesebb-e hozzákapcsolni – szívesen tekintik az előző információrobbanás korának. Miben áll ez az információrobbanás?

Két dologból. 1. Megnőtt az *információtömeg*. (Idetartozik az antik műveltség visszanyerése [Michelet és Burckhardt „Renaissance”-a], az emberre magára, környezetére, a Föld felszínére és Nap körüli pályájára, sőt – ha Giordano Brunóra gondolunk – az állócsillagokra vonatkozó ismeretek hirtelen kibővülése stb.) 2. Megújult az *információkezelés* is (a könyvnyomtatás és -forgalmazás, tudományos könyvtárak, korai adatbázisok [enciklopédiák, prédikációszerkesztő közhelyesédek, Raymundus Lullus termékeny tárcai, versíró automaták] tartoznak ide).

Információtörténeti szempontból a magyar kora reneszánsz abban különbözik a többitől (és talán sajátosságának, erőteljességének is ez a magyarázata), hogy nálunk időben egyszerre következett be a kézírás és a nyomda forradalma. A ma-

2 John MONFASANI, *A reneszánsz mint a középkor betetőző szakasza*, ford. DOBOZY Nóra, Helikon, 55(2009), 183–200.

gyarok ugyanis nemcsak a könyvnyomtatással ismerkedtek meg 1473-ban, hanem az idő tájt kezdtek rákapni az írásra magára is.

A magyar történelem első századaiban a világi írásbeliség csak szórványosan lépett ki a kancelláriából, az egyházi írásbeliség pedig a latin nyelv használatából. A helyzet a vegyesházi királyok idején, gyökeresen pedig csak a Zsigmond-kor és a Jagelló-kor között változott meg, más szóval a folyamat, ez a mélyreható információ-történeti változás a végén gyorsult fel igazán. Ezt a korszakot, az információ-történeti fordulat felgyorsulásának korát nevezem *kora reneszánsz*nak. A korszak kezdetén áll az első magyar nyelvű egyházi könyv, a talán 1440 körülre keltezhető *Jókai-kódex*. A korszak végén pedig ott az első, egészében magyar nyelvű világi könyv – s mindjárt nyomtatvány –: Pesti Gábor *Aesopusa* (1536).

A korszakhatárokat a Kurcz-szabály pontosan megjelöli. Kurcz Ágnes mondta ki,³ hogy magyar nyelvű műveket igénylő olvasóközönséget csak akkortól feltételezhetünk, amikortól magyar nyelvű könyvek megvoltát bizonyítani tudjuk. A magyar vendégszöveget tartalmazó kódexről ugyanis csak az tudhatta, hogy magyar szöveg van benne, aki beleírta. A vendégszöveg közönsége maga a bejegyző volt. Kurcz szabálya alapján a magyar nyelvű irodalom történésze számára ugyanaz a három korszak különül el, amely három korszak a nagy nyelvemlék-kiállítás három termék anyagát is meghatározta.⁴ A szórványemlékek korában, ahogy Tarnai Andor⁵ jellemezte, latin írásbeliség és magyar szóbeliség élt együtt. Még nem voltak magyar nyelven írók; az Anonymus emlegette énekek és mesék az élőszóval együtt elszálltak. A vendégszövegek korában már vannak magyar írók, de még nincs olvasóközönség. A magyar nyelvű könyvek megjelenésének korában – mely egybeesik Vitéz János, Janus Pannonius, Mátyás király latin-görög könyvtárépítésének idejével – kialakul a magyar nyelvű olvasóközönség is. Eleinte a kolostorokra korlátozódik, később főrangú magánolvasókra, főleg asszonyokra, az 1530-as évektől pedig a világi művekre kíváncsi olvasóközönség is bizonyítható.

Ennek a korszaknak, a magyar kora reneszánszának magyar verskincsére fogunk majd pillantást vetni, eltöprengve azon, hogy mi vesztetett el belőle.

A hiszteréziögörbe

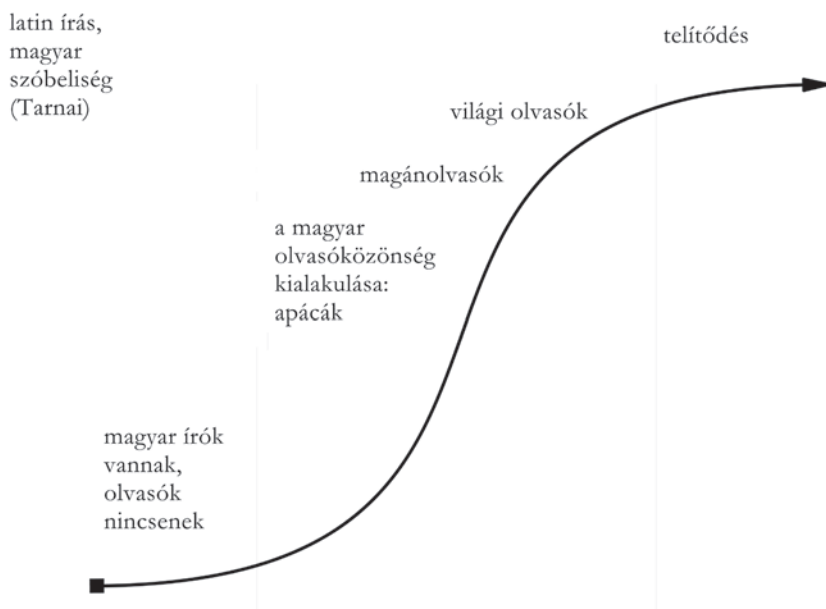
Az internethasználat Magyarországon az 1980–90-es években eleinte lassan növekedett, aztán hirtelen felszökött. 2010 táján már csak alig növekszik. Megint alig bővül a használók köre, mert a piac telítődött.

3 KURCZ Ágnes, *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*, Bp., Akadémiai, 1988, 228 passim.

4 „*Látjátok feleim...*”: *Magyar nyelvemlékek*, szerk. MADAS Edit, Bp., OSZK, 2009.

5 TARNAI Andor, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984, 229 sqq.

A fizikában *hiszterézis*nek neveznek egy ehhez hasonló jelenséget. Egyes rendszerek késleltetve válaszolnak az őket ért hatásokra; viselkedésükre a külső erő és saját korábbi állapotuk egyaránt hat. A vasban például az anyagbeli mágneses mező erőssége – az átmágnesezettség – egyaránt függ az őt mágnesező mezőtől és a vas előmágnesezettségének pillanatnyi értékétől. Ha egyenletesen növeljük a mágnesező erőt, akkor a vas átmágnesezettsége először csak enyhén növekszik, később viszont rohamosan. Még később, a telítődés közelében megint csak lelassul az átmágnesezettség növekedése. A hiszterézisgörbe valamennyire emlékeztet egy nagyon erősen dőlt S betűre. A magyar olvasóközönség kialakulását és a Kurcz-szabály kijelölte korszakhatárokat például az alábbi hiszterézisgörbe mutatja (az x -tengelyen az évek, az y -on a magyar nyelvű olvasók, a függőleges vonalak Kurcz-határok: az olvasóközönség megjelenése majd kiszélesedése):

Munkafeltevésünk szerint valamilyen hiszterézisgörbe-sereggel lehet híven ábrázolni a kb. a Zsigmond-korral kezdődő s a Jagelló-korral végződő, hosszú XV. század magyarországi információ-történetét. Ennek felfogásához el kell szakadnunk a multtagadó radikalizmustól és a romantikus multképzeletől egyaránt, de mindkét álláspontról megőriznünk az értékes részt.

A hiszterézisgörbék sajátossága, hogy bemeneti állapotuk roppant alacsony. Nálunk: a magyar nyelvű írásbeliség elképesztően kevés lehetett elterjedve a hiszterézisgörbe alsó könyökpontja (fordulója) előtt, a korszak kezdetén – de a nem magyar nyelvű írások sem voltak gyakoriak. A magyar művelődéstörténet előz-

mény nélküli jelenségeinek szokásos korlátlan kiterjesztése az adattalan korba nem egyeztethető össze a hiszterézisgörbe munkafeltevésével.

A hiszterézisgörbék kimeneti állapota viszont ugrásszerű fejlődés utáni telítődést mutat. Nálunk: a művelődés egész világa – túlzás nélkül mondható – forradalmi változáson ment keresztül. Míg a politikai történelemben e korszak történelmünk legnagyobb katasztrófájához vezet, a művelődéstörténetben a legnagyobb felívelések egyike. A korszak résztvevői így is érezték. Én ezt hallom ki a *Szent László-ének* beszélő alanyának értelmiségi és urbánus önazonosításából („sacer clerus et plebs devota” = „papok, diákok és városnépek”), ezt Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericeai János, a Múzsákat Pannóniába költöztető nagy nemzedék diadalittas sírepiagrammáiból.

Deákműveltség

A magyar olvasóközönség XV. századi megjelenése összefüggött a magyar hivatali értelmiség gyors felduzzadásával. A hivatalnokrétegnek a korszakot meghatározó szerepére Kardos Tibor mutatott rá elsőként *Deákműveltség és magyar renaissance* című tanulmányában, majd könyvében.⁶ Gerézdi Rabán *deákköltészet*ként jellemezte a korszak uralkodó világi lírai műfajait.⁷ Zemplényi Ferenc a korszak magyar költészetét *klerikusnak* (*liturgikusnak és vágánsnak*) minősítette.⁸ Őhozzájuk csatlakozik, aki a hiszterézisgörbét a deákosztály jelentőségének és létszámának gyors gyarapodásával magyarázza.

A magyarországi diákok külföldi egyetemjárását számos kiadvány dolgozta fel, Tonk Sándor és Tüskés Anna grafikonokat is közöl.⁹ Összesített statisztikán Buda Borbála tanítványom dolgozik, belefoglalva lehetőség szerint a rövid életű hazai egyetemek adatait is. Máris elég világos, hogy a hiszterézisgörbe alsó könyökpontja a XV. század elejére, talán a konstanzi zsinat idejére tehető.

Most nem foglalkozom az irodalmi műveltséget hordozó olyan társadalmi rétegekkel, mint egyfelől a kiemelkedő irodalmi tevékenységükről nevezetes kolduló rendek, másfelől az éppenhogy vitatott irodalmi jelentőségű husziták, csupán jelzek néhány tisztázandó kérdést.

6 KARDOS Tibor, *Középkori kultúra, középkori költészet: A magyar irodalom keletkezése*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1941.

7 GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1962.

8 ZEMPLENYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 4).

9 TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest, Kriterion, 1979; TÜSKÉS Anna, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen, 1365–1526*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2008.

Szücs Jenő kutatásai alapján obszerváns ferencesek szolgáltatták a Dózsa-felkelés politikai eszméit.¹⁰ Ennek ellentmond a Hunyadi-ház kötődése a szigorú regulájú rendhez. Az ellentmondás feloldása lehetne talán Jacques Le Goff Franciaországban bevált feltevése, amelyet Fügedi Erik Magyarországon csak a bányavárosok kivételével tudott visszaigazolni,¹¹ s amely szerint a kolduló rendek elterjedésével mérhető a városi/mezővárosi fejlődés, tehát ha bennük a korszerűsítés híveit láthatnók. Akkor viszont a Dózsa-felkelés alapjául szolgáló eszmerendszert is meg kellene vizsgálni abból a szempontból, hogy mennyi lehetett benne a prefeudális rajongás, mennyi a polgáris, a jogegyenlőség felé mutató kezdeményezés. Dózsa ceglédi hadparancsa nem kizárólag a parasztokhoz szólt, hanem Magyarország városainak, mezővárosainak és falvainak lakóihoz.¹² Az ellenséges vagy lelkesült utókor által parasztháborúnak bemutatott felkelés résztvevői között igenis ott volt a mezővárosi¹³ és – például Dózsa alvezére, Száleresi Ambrus személyében¹⁴ – a városi elem. Jó volna megérteni a mezővárosok és az eszmerendszerek összefüggését. Az ifjú Klanciczay Tibor (Friedrich Engels nyomán kialakított, Horváth János álláspontjával ellenkező) javaslata mezőváros és reformáció összekapcsolásáról sajnos nem kapta meg azt a bíráló figyelmet, amelyet megérdemelt volna.¹⁵ A huszitizmus irodalmi kapcsolatairól is vajmi keveset tudunk, pedig ez ugyancsak városi, sőt egyetemi eredetű mozgalom volt. Az ideológiai irodalomtudomány – Kardos Tibor „népi humanizmus”-a¹⁶ – évtizedekre megbénította a kérdés kutatását.

Levelek

A magyar nyelvű levelek között nem különböztettek meg missziliseket és ügyiratokat. (Ebben Hajnal Istvánt,¹⁷ továbbá Hegedűs Attilát és Papp Lajost követtem.¹⁸) A levél a magyar költészetnek ugyanolyan természetes hordozója, mint a kódex. Ezt az alábbi táblázat bizonyítja. A korai világi verses emlékeket aszerint csoportosítottam, hogy megőrzési helyük könyvtári egység-e (kódex-e) vagy le-

10 SZÜCS Jenő, *Nemzet és történelem*, Bp., Gondolat, 1974, 631 passim.

11 FÜGEDI Erik, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*, Bp., Magvető, 1981, 88.

12 SZÜCS, *i. m.*, 645.

13 *Uo.*, 665.

14 HÓMAN Bálint, SZEKFÜ Gyula, *Magyar történet*, Bp., Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1928, II, 587.

15 *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2005 (Historia Litteraria, 18).

16 KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., Akadémiai, 1955.

17 HAJNAL István, *Írásoktatás a középkori egyetemeken*, Bp., Gondolat, 2008, 234–237.

18 *Középkori leveleink 1541-ig*, szerk. HEGEDŰS Attila, PAPP Lajos, Bp., Tankönyvkiadó, 1991.

véltári. Az átmeneti csoportba azok a könyvbejegyzések kerültek, amelyek eredetileg nem tartoztak a könyv törzsanyagához, például a tollpróbák.

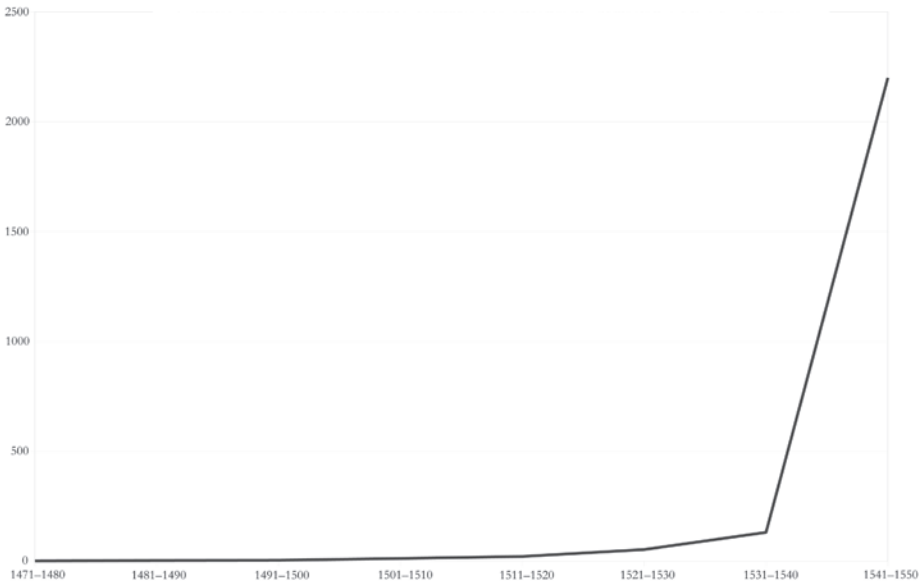
Cím	Levéltári egység	Átmeneti (könyvbejegyzés, könyvmelléklet)	Kódex
Csízio			+
Szabács viadala	+		
De Sancto Ladislao		+	+
Török Imre verses üdvözlője	+		
Verses jogszabály			+
Gergely éneke (Jaksics Demeter)		+	
Cantio Petri Berizlo	+		
Geszti László éneke	+		
Néhai való jó Mátyás király		+	
Apáti Ferenc Cantilenája			+
Soproni virágének		+	
Supra aggnó		+	
Demetrius-heroida	+		
Öltöznek be az erdő		+	
Pannóniai ének	+		

A magyar nyelvű levelezés hiszterézisgörbéjét a teljességet megvalósító csodálatos levelezéskiadásnak és előszavának hála¹⁹ roppant könnyű megrajzolni (lásd a következő oldalon). Az alsó könyökpont természetesen a XVI. század negyedik évtizede. Az akkor elterjedő első magyar nyelvű nyomtatványok olyan olvasóközönségre vallanak, amely már igényelte a magyar betűket.

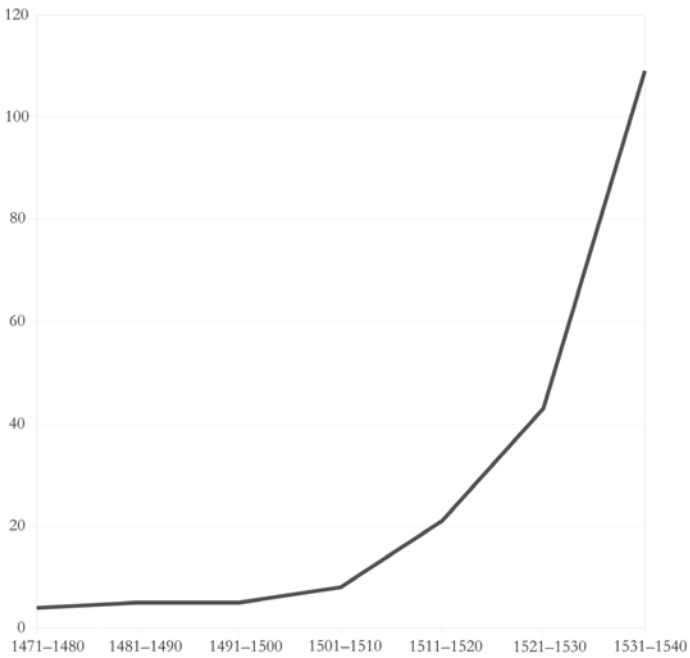
Érdeemes a hiszterézisgörbe elejét finomabb bontásban is szemügyre venni, hogy fel tudjuk becsülni, mikor írhatták az első magyar levelet. A magyar olvasóközönség megszületése ugyanis nyilván ez utóbbival egyidejűleg következett be. Amint voltak a magyar szavakra vágyódó olvasók, már levelet is lehetett írni nekik. Mikor írhatták az első?

¹⁹ Uo.

Hány levelünk maradt fenn? Évtizedes bontás (1471–1550)

Finomabb felbontás

Nehéz megmondani, hogy veszély idején mit menekítettek a régi magyarok, a könyveket-e vagy a levelesládát. Ha a hiszterézisgörbét balra folytatjuk, akkor – a könyvekhez hasonló 98–99%-os elveszési hányaddal számolva – azt az eredményt kapjuk, hogy az 1420-as évtizedben kezdődhetett a magyar nyelvű levelezés. 99%-os elveszési aránnyal számolva azt kell feltételeznünk, hogy az 1410 és 1419 közötti évtizedben egyetlenegy magyar levél íródott. Valaki írt egy levelet, de választ nem kapott rá. Ez a kalkulálási módszer eléggé hibátűrő. Ha például súlyosan alábecsültük volna a levelek elveszési arányát, és egy megmaradt levélre nem 100, hanem 200 elveszett jut – akkor is csak kb. 8 évet nyerünk. A XV. századból nem tudunk kijutni. Magyarul a XIV. században nem olvastak.

Könyvek

A kódexekkel aránylag egyszerű a dolgunk; a hiszterézisgörbe tökéletesen kirajzolódik. Szinte látjuk, amint a kolostori olvasóközönség telítésbe jut – a reformáció idejére, amikor a magyar nyelvű könyvnyomtatás is megkezdődik:

A magyar olvasóközönség születése a Kurcz-szabály értelmében egybeesik az első, teljes egészében magyar nyelvű könyv elkészültével. Ez bizonyára nem épp a legrégebbi fennmaradt magyar könyv: az 1440-es évekre keltezhető, kezünkben

lévő *Jókai-kódex* – de bizonyára nem is sokkal régebbi annál. A levelezés alapján kirajzolódó, 1410–1420 körüli kezdő évszám éppenséggel a magyar könyvtörténet kezdőpontjával sem valószínűtlen.

A nyomtatványoknak a statisztikai vizsgálatba való bekapcsolása nehezebb. Az RMNY anyaga túlságosan mereven válik el az RMK III. anyagától. Ha egy magyar könyvkiadó úgy döntött, hogy a magyar piacra szánt szöveget nem itthon, hanem külföldön nyomtattatja ki, akkor az első csoportból máris átkerült a másodikba. Egyelőre nem sikerült megfelelő statisztikai modellt kidolgozni.

A XV. századi magyar költészet elveszett emlékei

Bújócska

A játék alapja egy gondolatkísérlet, amelyet szegedi tanítványaimmal a 1970–80-as években többször elvégeztünk. Lényege az, hogy képzeletben elveszítünk, mégpedig nyomtalanul, egy fontos irodalmi forrást: kódexet, unikum nyomtatványt, és megfigyeljük, milyen változásokat okoznánk irodalomtörténeti felfogásunkon. A képzeletbeli elvesztés nem napjainkban, hanem századokkal ezelőtt ment végbe: a könyvpéldány tökéletesen elpárolog a történelemből.

Az eredmény mindig tanulságos, és csaknem mindig meglepő. Egy ilyen képzeletbeli elvesztés nyomán hol egy remekműtől kell elbúcsúznunk, hol egy egész műfajtól, máskor meg az a döbbenetes, hogy nem történik semmi. Íme három példa.

Ha Szophoklész–Bornemisza *Elektrájának* egyetlen példánya nem marad fenn, nem tudnánk a darabról. Terjedelmes életművében Bornemisza maga sem említi. S nemcsak a művet, hanem kis híján a humanista tragédia egész műfaját kiirtanók e beavatkozással. Amíg Borsa Gedeon fel nem fedezte az *Elektra* párját, csupán egy kassai könyvkereskedő hagyatéki könyvjegyzékéből tudhattuk, hogy létezett egy magyar Euripidész-fordítás is.²⁰

Ha viszont a *Balassa-kódexet* vagy a *Fanchali Jób-kódexet* veszítjük el, Balassiképünk a mostanihoz hasonló maradna. Óriási veszteség ér, remekművekről kell lemondanunk – de a legjellegzetesebb művekről máshonnan is tudnánk, némelyiket más forrásból is ismernők.

Huszár Gál 1560-as énekeskönyvét néhány évtizede fedezte fel szintén Borsa Gedeon. Ebben a korai, terjedelmes gyűjteményben – micsoda csalódás – egyetlen addig fölfedezetlen ének sem akadt. Ha gondolatban elveszítjük ezt az unikumot, verskincsünk darabszámra nem csökken.

A játék jól ábrázolja, hogy melyik műfaj mennyire volt intézményesülve. A gyülekezeti ének intézményesültségi foka roppant magas volt a XVI. század második

20 BORSZA Gedeon, *Euripidész magyar fordításának 16. századi kiadása*, MKsz, 114(1998), 44–48, <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00016/0002-ea.html>.

felében. Pár évtized múlva már a legszorosabb értelemben vett, pusztán irodalmi célú irodalom is intézményesül annyira, hogy Balassi világi lírája is több kéziratban maradjon fenn. A korai humanista tragédiafordítás műfajának sorsa sokkal kedvezőtlenebb volt.

A műfaji megszokások játéka

Ezt az ELTE doktori szemináriumában játszottuk. Azt vizsgáltuk, hogy idegen nyelvű irodalmi minták követése miként szokott lezajlani.

Régi megfigyelés, nemde, hogy hazai és idegen műfaji hagyományok összeütközéséből rendre az utóbbiak kerülnek ki vesztesen. Jean-François Ducis *Hamlet*-je (1770) a corneille-i kötelesség és szerelem egyensúlyán alapul. Livius Andronicus korai *Odüsszeia*-átdolgozása római, még nem időmértékes versformában készült. A Pataki Névtelen Enea Silvio Piccolomini *De duobus amantibus* című novelláját harmadolós 19-esekben fordította le magyarra, jól bevált históriás énekben, elterjedt versformában. Nálunk magyaroknál Szenci Molnár Albert előtt az irodalmi átvételek mindig az átvevő szempontjai szerint történtek.

Feltéve, hogy az átvevőnek voltak szempontjai. Feltéve, hogy az átvevő hosszú írásbeli művelődési kincs birtokában volt.

Benyomásom szerint Horváth Jánosnak és Császár Elemérnek igaza volt:²¹ a kora reneszánsz verselésben külföldi minták követése volt jellemző. Ugyanez jellemezte a tágabb műfaji rendszert is. Szemben a XVI. század második felével, itt nemigen látszik olyan, már korábban is megvolt magyar hagyomány, amely a külföldi mintákat önmagához hasonította volna. Ez azt jelenti, hogy a műfaji megszokás kismérvű volt, az irodalmi termelés vékony.

Most pedig vessünk egy pillantást előre. Arra, hogy mekkora hagyomány alakult ki magában a kora reneszánszban. Nézzük meg, a kora reneszánsznak, a Mohács előtti időnek melyik műfaja milyen mértékben folytatódott a reneszánsz második korszakában, a XVI. század maradék háromnegyedében. Aminek nagy hagyománya alakult ki, az azelőtt is erős lehetett.

Egyházi költészet

A hagiografikus epika továbbélésének kérdésével (*Katalin-legenda*) nem érdemes foglalkozni; a reformáció hatása miatt a mérés önbecsapás lenne. A német hatást mutató²² varázsigék továbbörökítésében az *Ördögi kísértetek* megbélyegző példatára kedvező szerepet játszott, de a reformáció ennek a műfajnak sem kedvezett. Az egyházi költészet más műfajú emlékeit viszont eléggé megőrizte a közvetlen utókor.

21 HORVÁTH János, *A középkori magyar vers ritmusa*, Berlin, Ludwig Voggenreiter Verlag, 1928; CSÁSZÁR Elemér, *A középkori magyar vers ritmusa*, Bp., Pallas, 1929 (Irodalomtörténeti füzetek, 35).

22 HORVÁTH Iván, *A vers*, Bp., Gondolat, 1991, 176–179.

Ez roppant meglepő. Épp az egyházi költészet területén feltételeznők a legnagyobb pusztítást. A reformáció irodalmi újítása elsősorban ezt a területet érintette. Emlékezzünk Ecsedi Báthory István végrendeletére a hagyatékában volt pergamenkódexekről, amelyeket széthasogatva könyvkötő anyagnak szánt. Várákozásunkkal szemben a pusztulás viszonylag alacsony fokú. A verses műfajok (himnuszok, szekvenciák, liturgiafüggetlen énekek, ún. cantiók) megmaradása a katolikusoknál a tridenti zsinat határozatainak magyarországi érvényesítéséig természetes volt, a teológiai nem túl érzékeny szövegek esetében még a protestantizmus is – különösen a korai Huszár Gál-énekeskönyv, de a későbbi kiadás, illetve Bornemiszáé is – megőrizte némelyiket, olykor ugyanazokat, mint a katolikus Telegdi Miklós. A legszebb lírai vers, Vásárhelyi András Mária-éneke öt különböző XVII. századi nyomtatványban jelent meg.

A szövegek valószínűtlenül nagymérvű túlélése a Kurcz-szabállyal magyarázható. A XV. századi kolostorokban, később vonzáskörükben kialakult az a magyar olvasóközönség, amely a vallási irodalomra igényt tartott. Legtöbbjük felekezeti iránya a reformációval gyökeres fordulatot vett, ám mint olvasóközönség, mint értelmezői közösség mégiscsak azonos maradt önmagával, továbbvitte műveltségét, műfaji várákozásait, megszokásait. Jellemző, hogy a XVI–XVII. században a hagyományos latin liturgikus anyagot – köztük énekeket – nemcsak az evangélikusok, hanem még a reformátusok is lefordították anyanyelvre. A XV. században kialakult hagyomány roppant erősnek bizonyult, és megmaradt. Sőt, nagyon vékony szálon a hitújításon át nem esett hivatásos katolikus olvasóközönség (a női és férfi szerzetesség) folytonossága is fennállt végig a XVI. században.

Merőben más a helyzet az egészében vágáns jellegű világi irodalommal.

A *vágáns* Zemplényi szava (Kardos és Gerézdi *deákot* mondana) az egyházi vagy világi hivatalnok (klerikus) megjelölésére. A fogalom az ehhez a társadalmi osztályhoz tartozó költői műfajokat jelöli ki. A középkor, az európai irodalmakban különös zárványként, marxista irodalomtörténeti korszak, amikor az irodalmi műfajokat – sőt tulajdonképpen a korszak minden művelődéstörténeti tüneményét – pontos osztályhelyzet jellemzi. Olykor, mint a *pastourelle* esetében, a műfaj nem is egyéb, mint meghatározott osztályokhoz tartozó személyek párbeszéde. Az osztály a műfajé, nem a szerzőé: a legudvaribb költők közül Marcabru kályhafűtő fia volt, Chrétien de Troyes pedig polgár, talán kikeresztelkedett zsidó.

Nézzük a leltárt.

Vágáns politikai líra

Szövegszerűen szinte semmi nem élt tovább; igaz, a *Szent László-ének* ismertsége egy ideig megmaradt. A politikai ének műfajából (aminő még a *Néhai való jó Mátyás király*, Apáti Ferenc *Cantilenája*) viszont valamit megőriztek. A politikai búcsúénekek (Bornemisza: *Siralmas énnékem tetűled megváltom*, Balassi: *Óh, én édes hazám, te jó Magyarország*) hasonlóak. Még az ódaszerű *Vitézkek, mi lehet* is rokona a

trubadúr *sirventés*nek és a *Szent László-ének*nek. A nagyúr szolgálatában szerzett deák-énektípusból az önmagát megalázó hegedős éneke lett, s bekerült a mindenki költészetébe, a populáris regiszterbe.

Vágáns szerelmi líra

A kora reneszánsz korából három emlék tartozik ide, kettő közülük német környezetből való: a *Soproni töredék* és a *Körmöcbányai táncdaltöredék* (amelyet Ludányi Mária egyenesen német szerzőnek tulajdonít²³). Az Orvostörténeti Könyvtár táncdaltöredékének eredetéről semmit nem tudunk. Vágáns jellegét a *Cambridge-i Daloskönyv* madárkatalógusával közös kezdete bizonyítja.

Három töredék esetében – amikor oly sok minden bizonytalan – nehéz közös formai jegyeket megállapítani. Mégis kétségtelenül közös bennük néhány dolog. Először is a virágszimbolika.

Másodszor, hogy a háromból legalább kettő, az *Öltöznek be...*, illetve a *Körmöcbányai refrénes*, de a kétsoros *Soproni töredék*kel kapcsolatban sem tagadható ez a lehetőség. Vannak, akik úgy érzik, hogy a feljegyzett két sor éppen refrénje lehetett az elveszett éneknek:

Virág, tudjad, tőled el kell mennem,
És te éretted kell gyászba öltöznem.

Ha így volt, akkor közös vonás az is, hogy mindháromban a refrén tartalmazza a *virág* szót.

Kettejükben közös, hogy a refrén indulatszót vagy saját képzésű szót tartalmaz: *haja-haja*, illetve *behéheabó*. Mint Walther von der Vogelweide híres női dalában a *tandaradei* (Babits: *ejhajabujj*), vagy a *Carmina Burana* egyik virágszimbolikával gazdag dalában az *eia* (*Floret silva nobilis*).

A háromból kettő bizonyára inkább északias-germános ütemszámláló, nem délies-újlatin szótagszámláló verselésű. (Az Orvostörténeti Könyvtár töredéke egyetlen teljes sort sem tartalmaz.)

A háromból legalább kettő táncdal, legalább egy valószínűleg női dal.

E szövegekből a későbbi évtizedek semmit nem őriznek meg, de a műfaji megszokások fennmaradtak. Valószínűleg ezekhez hasonlóak lehettek azok a dalocskák, amelyeknek éneklését Melius Juhász Péter Debrecenben megtiltotta: a *Péter férjem*, *Az aggnőnek s az aggebnek*, *annak mind egy ára*, a *Zöldvári ének*. Ezekből is legalább egy női dal volt, és bizonyára voltak köztük táncdalok (talán mindhárom az volt). A későbbi évtizedek „virágének” szava is a vágáns szerelmi líra virágszimbolikájának, esetleg a virágrefrénnek emléke lehet.

23 LUDÁNYI Mária, *A „Supra aggnő” forrásvidéke* = *Klaniczay-emlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994, 136–142.

Ami megváltozott: az, hogy a világi értelmiségi környezetből eredő vágáns szerelmi líra szétterjedt, lecsúszott a populáris regiszterbe, abba a versanyagba, amelyet mindenki ismer, és mulatozáskor rangra és műveltségre való tekintet nélkül, célszerűen felhasznál.

Históriás vers kontra históriás ének

A *Szabács viadala* nem folytatódik a XVI. századi históriás ének hagyományában. Ha szerzője csakugyan külföldi – német – mintákat követett, ha művén tényleg nem látszanak magyar epikus hagyomány nyomai, akkor lehetséges, hogy ezek a hagyományok nem voltak nagyon erősek és, hogy a históriás ének előzményei nem húzódnak át a XV. századra. Galeotto Marzio szerint a Mátyás-kori magyarok is mondtak történeti és tudósító énekeket, de azok merőben mások lehettek, mint Tinódi vagy Ilosvai művei. Talán formailag a *Szabácsra* hasonlított némelyikük, ahogy az a német nyelvű tudósító versezet is, amelyet Galeotto (XXIII) szerint költője személyesen adott elő Mátyás udvarában.

Létezett-e vajon olyan népiabb históriás ének is, amely ahhoz a bizonyos, tisztán szóbeli, parallelisztikus szerkesztésű műfajhoz tartozott volna, amely egyáltalán nem maradt fenn, és amely annyira hiányzott Aranyknak, amikor félbehagyta a hun epikai sorozatot? Nekem, mondta, ha építkezem, téglá kell s mész. Téglá – értelmezhetjük –, vagyis az orális epikában kezelhetővé koptatott elemek. Mész – költői műveletek, amelyeket az írástudatlan énekmondók hagyományoznak nemzedékről nemzedékre. Ilyesféle műveleteket én tártam fel a XVI. századi magyar históriás énekek versmondattanában és a *Cantio de militibus pulchra* permutációs technikájában – de európai összehasonlítás alapján most már úgy látom, hogy ugyanazok a sormetszet körüli inverziók, amelyeket Gyomlay Gyula, Fajcsék Magda, Horváth János és jómagam ismertettünk, ugyanígy megvannak a középkori és kora újkori európai költészetekben is. Általános például az a versbeli mondatképlet, amit Lehr Albert nyomán Horváth János „közölés”-nek nevezett.

Lehetséges, hogy a XVI. századi históriás ének alapjában elég új műfaj, amely elsősorban nem a szóbeliség hagyományait őrzi, hanem a vágáns költészetét, ami a kolofón és az akrosztichon.

Bognár Péter tanítványom versformakutatásai ezt a benyomást erősítik.²⁴ Jelentőséget tulajdonít annak, hogy a históriás énekek jellemző sorfajai aránylag később jelentek meg a magyar irodalomban. A históriás és tudósító ének uralkodó verssorait, a 11-est (5+6-os osztással) és a felező 12-est, tehát a XVI. századi versformakincs leggyakoribb képleteit egyaránt humanista metrikus dallamokra, közelebbről Petrus Tritonius XVI. század eleji dallamaira vezeti vissza, amelyek a

24 BOGNÁR Péter, *The Origin of the Hungarian Dodecasyllable (Hypothesis) = Formes strophiques simples – Simple Strophic Patterns*, eds. Levente SELÁF, Patrizia Noel AZIZ HANNA, Joost van DRIEL, Bp., Akadémiai, 2010, 235–248.

magyar iskolákban is viszonylag korán megjelentek – de természetesen már a könyvnyomtatás korában.

Lehet tehát, hogy a XVI. századi históriás ének nem nagyon régies műfaj, hanem korának német tudósító epikáját követi. Zemplényi Ferenc ilyesféléképp vélekedett, legújabbán pedig Seláf Levente támasztja alá egy sajtó alatt levő tanulmányában ezt az eredetet.

Harmonizál ezzel az elképzeléssel Varjas Béla Tinódi-képe. Ő azt hangsúlyozta, hogy Tinódi szóbelisége merőben másodlagos szóbeliség, amely józan számításon alapult, annak tekintetbe vételén, hogy olvasni aránylag kevesen tudtak, de füle mindenkinek volt.

A hapaxok

A *Szabács viadala* különleges eset, annyira az, hogy sokan máig hamisítványnak tartják. Hagyománytalanságát most azzal magyarázzuk, hogy külföldi hagyománykincsbe illeszkedik bele verselése, műfaja, a papíron való elrendezése. Ez az első világi epikus versünk.

Az első világi lírai vers épp ily különleges: a kétnyelvű *Szent László-ének* szintén nemigen illeszkedik bele a magyar hagyományba. Széles körben ismerték, de nem folytatták. A kétnyelvű himnuszszerezés külföldi szokás lehetett. (Bár a *Puer natus in Betlehem* eredetijét és magyar fordítását Huszár Gál [1560, K7v] hasonlóan, versszakonkénti bontásban együtt közli.)

Nemcsak a *Szabács* hapax legomenon, hanem valamelyest a kétnyelvű *Szent László-ének* is. Világi költészetünk legkorábbi darabjai. Általánosan kimondható, hogy régi világi emlékeink kevésbé illeszkednek a későbbi korszak műfaji rendszerébe, irodalmi megszokásaiba. A *Szabács* és a *Szent László-ének* furcsasága mintha törvényszerű lenne. Mi e törvényszerűség magyarázata?

Mi miért maradt fenn? Mi miért nem?

Láttuk: a kora reneszánsz irodalom magyar nyelvű termékei műtípusonként különböző valószínűséggel maradnak fenn. A különbségek fokozatiak, és a Kurczszabályt követik.

A kora reneszánsz irodalmat kisebb-nagyobb értelmezői közösségek kialakulása jellemezte.

Ezek között egyetlenegy volt igazán nagy: az egyház. Az egyházszakadás után az értelmezői közösség fennmaradt, és megőrizte az egyházas költészetet mind egyes emlékeiben, mind a hozzájuk tapadó megszokásokban, műfaji rendszerben.

A világi – vágáns jellegű, a hivatalnokréteg bővülésével párhuzamosan kialakuló – irodalomban csak kicsiny, egymással nem vagy alig érintkező értelmezői közösségeket feltételezhetünk. Tagjai között aránylag sokan lehettek német anyanyelvűek. (A XV. század egyik nagy nyelvtörténeti eseménye, a határozott névelő

kialakulása ugyanúgy német hatásra történhetett, mint száz évvel ezelőtt az *egy* szerepbővülése.)

A vágáns politikai líra emlékei közül a *Szent László-ének* nem azonnal hullott ki az emlékezetből a XVI. században, de szövegét egyre kevésbé használták. A műfaj többi szövege egyáltalán nem bukkan fel. A műfaj viszont – átalakulva – megmaradt.

A vágáns szerelmi líra szövege emlékei közül egyetlenegynek a használatát sem tudjuk bizonyítani. A műfaj viszont – átalakulva – megmaradt.

Az írott és mondott históriás (történelmi vagy tudósító) vers emlékei elvesztek, műfaja is teljes újjászervezésen ment át a XVI. század első harmadában.

Mindez azt bizonyítja, hogy az irodalmármarkodó deákréteg roppant vékony volt, olvasóközönséggé nemigen egyesült, hagyományt alig teremtett.

A legkorábbi réteg, az 1470–1480-as évek világi költészete: két hapax. Egyikük sem magyar hagyományt folytat, hanem teljes mértékben külföldi mintát követ, főleg németet.

Ebből az a feltevésszerű szabály következik, hogy mennél mélyebbre ásunk a XV. századi magyar világi irodalomban, annál váratlanabb, színesebb, európaibb, a későbbi hagyomány alapján nem is sejthető emlékekre bukkanunk, de – természetesen – egyre kisebb számban. Ebből a nagyon korai, akár a Zsigmond-korig visszamenő magyar világi anyagból nem zárhatjuk ki semelyik műfaj esetleges megvoltát sem. A *kegyes* szó (*lölkei kegyöse*, Nyt, 10,83) története alapján az udvari szerelmi műfajokét sem.²⁵

25 HORVÁTH Iván, *Egy vita elhárítása*, ItK, 91–92(1987–1988), 664.

HUBERT ILDIKÓ

A Pannóniai ének XVIII. századi másolatai – és a belőlük levonható következtetés

Történelmi, irodalmi-poétikai, néprajzi, zenei és művelődéstörténeti szak tanulmányok sora dolgozza föl a fehér ló mondájának verses és prózai változatait, szájhagyományban és műalkotásokban továbbélő hatását. Hitvilág, történelemszemlélet, gondolkodásmód, szimbólumrendszer – megannyi megközelítési szempont a szöveg értelmezéshez. Ám nemcsak a tanulmányok sora, de azok tekintélyes mennyiségű szakirodalmi hivatkozásai¹ is jelzik a téma erejét a XIII. századtól napjainkig. Újabban különösen a folklorista megközelítések számottevőek mennyiségükben, új szempontú vizsgálódásaikban – a címben megjelölt témához való kapcsolódásaikban is: a fehér ló mondájának utóélete, képi megjelenítése, más nemzet írásos emlékeiben való felbukkanása, zenei feldolgozása stb.

Őstörténet a néprajz látószögében – fogalmazza meg találóan Hofer Tamás egyik tanulmánya címében, jelezve az adott néprajzi konferencia (később tanulmánykötet²) tematikai sokszínűségét. A fehér lóért vett ország történetével az utóbbi években Kríza Ildikó³ és Jung Károly foglalkozott legelmélyültebben, az elődök kutatási eredményeit is összegezve. A verses változat (s alábbiakban engem csak ez a szöveg érdekel) forrásfilológiai kérdéseiről Jung írását (is) figyelembe veszem, amikor 1995-ben megjelent közleményem⁴ tanulságait újra-gondolom.⁵

- 1 A fehér ló mondájára fókuszáló tanulmányok közül ki kell emelni KRÍZA Ildikó több szempontú tanulmánysorozatát gazdag és átfogó szakirodalmi jegyzékkel: *Pannónia megvétele: A fehér ló monda történeti gyökerei*, Ethn, 107(1996)/1–2, 427–459; valamint JUNG Károly, „Emlékekezzünk regeikereul...”: *A Pannóniai Ének gombosi (?) változatainak (?) kérdéséhez*, Ethn, 107(1996)/1–2, 317–328. További, a kérdéskörrel foglalkozó tanulmányok: KRÍZA Ildikó, *A „Pannóniai ének” = Folklor és tradíció*, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1988, V, 76–86; Uő, *A fehér ló mondája a 18–19. századi forrásokban = Honfoglalás és néprajz*, szerk. KOVÁCS László, PALÁDI-KOVÁCS Attila, Bp., Balassi, 1997, 275–285.
- 2 HOFER Tamás, *Őstörténet a néprajz látószögében = Honfoglalás és néprajz*, szerk. KOVÁCS László, PALÁDI-KOVÁCS Attila, Bp., Balassi, 1997, 9–15.
- 3 KRÍZA, *Pannónia megvétele... i. m.*
- 4 HUBERT Ildikó, *Dugonics András levele Gruber Antalhoz a Pannóniai Énekről*, ItK, 99(1995), 95–102.
- 5 Közvetételet indokolja, hogy Szabados György középkori krónikáink és a *Pannóniai ének* összehasonlítása után arra az eredményre jutott (1995-ben megjelent közleményem ismerete nélkül) a két szöveg egyezései és különbözőségei alapján, hogy mindegyiket „a szájhagyomány közös kútfeje

Arany János *Naiw eposzunkról*⁶ írott tanulmányának bevezető soraiként olvashatjuk az alábbiakat:

Valahányszor idegen népköltészet egy-egy régi maradványa kerül kezembe, mindig elborultan kérdém magamtól: volt-e nekünk valaha ős eredeti eposzunk? Vajon a nép, mely dalteremtő képességét mostanig megtartotta, sőt egypár becses románczát is mutathat fel, a nép, melynek tündérmeséi, műalkat (compositio) tekintetében, bármely népfaj hasonló beszélyivel kiállják a versenyt, mindig oly kevés hajlamot érzett-e a mondai s történeti költemény iránt, mint napjainkban? Mert nagy önáltatás nélkül nem mondhatni, hogy a jelen öltő effélékben gazdag, ilyenek létrehozásában termékeny volna. Egy-egy rideg monda, töredékben, zilált prózában, hullong itt-amott; rajta műalkatnak semmi nyoma. (...) És milyenek lehettek ama történeti darabok, melyek a nemzet multját, jelenét örökbe adták, örökbe vették.

Arany tanulmányának egésze az általa feltett „miért?”-ekre keres választ krónikáink, régi magyar szövegtöredékeink, históriás énekeink stb. nyomán. Izgalmas, kikövetkeztetett válaszainak nagy részét sajnos forrásokkal ma sem dokumentálhatjuk, de – közvetetten – alátámaszthatjuk valós történelmi relevanciájú bolgár és görög forrásokkal, sejtéseit pedig megerősíthetjük a folklórkutatás eredményeivel.

A magyar nyelvű történeti ének legrégebbi darabja a *Pannóniai ének*, magányos forrása a honfoglalásbeli időknek. A fehér lóért vett országban Árpád uralkodásának legitimálása kap érveket. Érthető, hogy a szöveg verses felbukkanása a XVIII. században nagy érdeklődést váltott ki. Nem véletlen, hogy előkerülése (1767, Dugonics András, 1774, Pray György), majd első megjelentetése (1787, Révai Miklós) után hamarosan német nyelvre is lefordították (1818, Gruber Antal).

Sajnos a versnek nyomtatott kiadásain kívül ma már csak XVIII. századi kézíratos másolatait ismerjük, filológiai szempontból ezért fajsúlyos minden olyan írásbeli megjegyzés, állítás, szöveggözlés a XVIII. századból (és a XIX. század elejéről), amely a *Pannóniai énekekre* vonatkozik. Mindez óvatos mérlegelésre inti a szöveggel foglalkozó kutatót: a kor és szerző meghatározásában.

Az Irodalomtörténeti Közleményekben 1995-ben – részint Dugonics András előkerült levele és újabb szövegváltozata alapján, részint a kéziratmásolatok és a korabeli, tekintélyelvű hivatkozások ellenőrzésével – talán sikerült kellően adatoznom a verses szöveg írásos rögzítésének XVI. századnál korábbra helyezését. Arany János maga is a XVI. századnál jóval régebbi gyökerű, nép ajkán élő szö-

élteti? „Igaza lehet Pray Györgynek a históriás ének régebbi keltezésében, hiszen ő még a Csáti-strófák nélküli szöveget olvasta.” Szabados szerint Csáti önálló alkotása a háromstrófás toldalék, egyébként az ének régebbi változatát jórészt átvette, „csak a stílust formálta a maga képére”. SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Bp., Balassi, 2006, 35–47.

6 ARANY János, *Prozai dolgozatai*, Bp., MTA Könyvkiadó-Hivatal, 1879, 63–76.

vegváltozatnak gondolta a verset. Madas Edit, a középkor ismert kutatója így vélekedett: „A fehér ló mondáját elbeszélő *Pannóniai ének* egy szájhagyományban élő ősi ének átdolgozása lehet. A ferences Csáti Demeter inkább lejegyzője, mint szerzője”⁷ a kétütemű, kötetlen szótagszámú sorokból álló műnek. (A szöveg egyedi volta, szerzőség problematikája és a vele foglalkozók tekintélye miatt magam is csak tíz évi kutatás és Pirnát Antal rábólintása után mertem kiadni kezemből a *Pannóniai énekről* szóló korábbi írásomat.⁸)

A valamikor leírtak tömör megisméltését részben a tanulságok és következtetések hangsúlyosabb továbbgondolásáért teszem, részben pedig a XX. századi szakirodalmi állítások – például Csáti Demeter (XVI. századi) szerzőségének – immár másoktól is támogatott megkérdőjelezéséért.

A szövegváltozatok áttekintése

I. Pray György 1774-ben említette először a *Pannóniai éneket*,⁹ hangsúlyozva, hogy a szöveget „néhai Subich Ferenc királyi ügyigazgatótól” kapta: „Így van vonásról vonásra az ének, melyet hogy nagyságos Subich úr, most ítélőmester, egy barát-gót jellemű, tehát XV-ik század elejéről vagy a XIV-ik század végéről eredő kéziratot codexről maga másolt, előttem bizonyította”.¹⁰ A *Pannóniai ének* Pray révén Cornides Dánielhez került; az ő másolatát közölte Révai Miklós 1787-ben Pozsonyban,¹¹ s ez lett a forrása Toldy Ferenc¹² és Szilády Áron¹³ újabb kiadásainak is.

A kódex szövegét tartalmazó kéziratokból az alábbiak vannak meg:

I/1. A budapesti Egyetemi Könyvtárban Pray György kéziratai közt Pray kézírásában fennmaradt változat. (Sajnos a Subich által Praynak küldött és hitelesített másolatot nem találtam meg.)¹⁴

7 *Szövegyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez, Középkor (1000–1530)*, szerk. MADAS Edit, Bp., Tankönyvkiadó, 1992, 603.

8 HUBERT, *Dugonics András levele...*, i. m.

9 PRAY GYÖRGY, *Dissertationes historico criticae* = Uő, *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum*, Viennae, 1774, 75.

10 Uő., 276–277.

11 RÉVAI MIKLÓS *Elegyes versei*, Pozsony, 1787, 275–288.

12 TOLDY FERENC, *Vizsgálatok a magyar nyelv körül*, Felső Magyarországi Minerva, 1828/I, 1582–1587; Uő, *Handbuch der ungarischen Poesie*, Pest–Wien, 1828, 6–10; Uő, *A magyar költészet története*, Pest, 1867, 86; Uő, *Az ó- s középkori magyar nemzeti irodalom története*, Pest, 1862, 185–186.

13 *Középkori magyar költői maradványok*, kiad. SZILÁDY ÁRON, Bp., 1877 (Régi magyar költők tára, I), 3–8. és 227–248; *XVI. századbéli magyar költők művei, 1527–1546*, kiad. SZILÁDY ÁRON, Bp., 1880 (Régi magyar költők tára, II), 5. és 371–372.

14 Budapesti Egyetemi Könyvtár, Pray kéziratai, LIII. 213.

I/2. Pray György Cornides Dánielnek küldött másolata az Országos Evangélikus Levéltárban.¹⁵

I/3. Cornides Dániel által hitelesített másolat a Róth Tamásnak írt levélfogalmazványok mellett, a MTA Kézirattárában.¹⁶

I/4. Cornides másolata Teleki Sámuelnek.¹⁷ Toldy Ferenc Marosvásárhelyen megnézte¹⁸ e példányt, és mindenben egyezőnek találta Pray példányával.¹⁹

I/5. Pray Cornidesnek elküldött, ekkor még Teleki Könyvtárban lévő leveléből lemásolt ének-példánya Horvát István (ma az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött) hagyatékában.²⁰

II. Dugonics András egy másik szövegforrást közölt – bár mindez jóval később tisztázódott a kortársak előtt – nagy sikerű *Etelkájában* 1788-ban és 1805-ben. Ám a mű kiadása a cenzúra miatt késett – valójában már 1786-ra elkészült, vagyis egy évvel Révai Miklós *Pannóniai ének*-kiadása előtt! Dugonics többször hangsúlyozta, hogy az ő forrása nem azonos Prayéval! Ő a saját forrását már 1767-ben ismerte, s azt az erdélyi Gyalakutai Lázár János grófnál másolta szöveghűen. (Lásd Gruber Antalhoz írt, általam közölt levelét és versközlését.) Az *Etelka* két kiadásában egymástól eltérő hangalakban közli az éneket.

Összegezve, Dugonics nevéhez köthető, ma is fellelhető *Pannóniai ének*-kéziratok:

II/1. Az OSZK-ban fellelhető példány.²¹

II/2. A Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában, Dugonics *Analektáiban* található változat.²²

15 Evangélikus Országos Levéltár, Pray–Cornides levelezés, V, 36/1. 79r–80r.

16 Cornides levelei (fogalmazványok, másolatok) Róth Tamáshoz. MTAK, Magyar irodalmi levelek, 4r. 57/1. nr. 3, nr. 4, nr. 5; 4r. 57/2. 72.; 57/1. 85–86.

17 SZÉCHY Károly, *A Pannóniai ének*, ItK, (2)1892, 273–340, 433–471. I. h.: 273: „Koncz József szíves közlése szerint a colligatum könyvtári száma: 3548.”

18 Szilády Áron említi ezt a 13. jegyzetben idézett kiadásában. *Középkori magyar költői maradványok...*, i. m., 27.

19 Tonk Sándor és Deé Nagy Anikó tették lehetővé a szövegellenőrzést és pontosították a jelzetet is: Marosvásárhely, Teleki Téka. To-3548/coll. 2. MS. 259.

20 HORVÁT ISTVÁN, *Reliquiae linguae hungaricae vetustissimae*, Pest, 1830, kézirat, OSZK Quart. Hung. 478/1, *Jegyzékek*, 1803, 6–8.

21 HUBERT, *Dugonics András levele...*, i. m.

22 *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2002², nr. 1112; Budapest, Piarista Központi Levéltár, Manuscripta For. 5/79. (V 105). A kéziratra Csörsz Rumen István hívta fel figyelmemet, amiért ezúton mondok köszönetet.

III. A szakirodalom ismeri a *Pannóniai ének* egy versszaknyi variánsát XVII. századi lejegyzésben, Batizi András *Jónás prófétának históriája* című nyomtatványa (Debrecen, 1596) Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányának hátára írva.

Mikor az Magyarok Erdélyben
Jutának Magyar Földet Fület
Vizet hozatanak Deus Isten [?] Deus
on[n]an kialtanak Az utan Deus nevet
Désnek ők adának.

Ez a versszak a legkorábbi, ma is meglévő emléke a *Pannóniai ének*nek, amely bizonyítja az ének ismertségét. Horváth Iván 1986-ban, a szöveg és hasonmása közlésekor megjegyezte: a strófa alátámasztja azt a feltételezést, hogy „Csáti Demeter nemcsak írott munkákból, hanem szóbeli epikus hagyományból is dolgozhatott”.²³

Következtetések

1. A *Pannóniai ének* XVII. századból ismert strófája (annak variáns volta) bizonyíték arra, hogy a verses elbeszélésnek létezett (szóbeli) epikus hagyománya.
2. Az *Ének* forrásául megjelölt kéziratokat mind Pray György, mind Dugonics András esetében csak a tulajdonosok/másoló látták: vagyis Subich Ferenc kódexét ő maga, Gyalakutai Lázár Jánosét a tulajdonos gróf és Dugonics. A másolatok hitelességét a továbbadó személyek garantálták – amit a kortársak elfogadtak.
3. Mindkét forrás keletkezési idejére többször is történt utalás vagy hivatkozás.

Subich Ferenctől és Dugonics Andrástól ennek ellenére mindezt figyelmen kívül hagyta a szakirodalom. Állításaikat senki nem ellenőrizte akkor, amikor még meglehetett volna.

Vitatható-e, hogy a műgyűjtő erdélyi Lázár János és a kódexet birtokló Subich Ferenc, valamint a nyelvészettel is foglalkozó Dugonics András egyaránt tévedtek, amikor meghatározták a kézirat korát? Nem lehet-e elfogadnunk egymástól függetlenül kimondott állításaikat? Subich szakmai hozzáértéséről nincs ismeretünk (csak annyit tudunk, amennyit Pray és Horvát István leírtak róla), ahogy arról sem, hogy a két kézirat kormeghatározásáról Pray miért fogadta el hitelesnek Subich állítását, vagy Dugonics András Lázár Jánosét.

23 HORVÁTH IVÁN, *A reneszánsz és a barokk kora (1550–1750) = Képes bevezető a magyar irodalom világába*, szerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1986, I, 18–19; RPHA nr. 376; *A magyar kézíratos... i. m.*, Függelék, nr. 126.

Ismeretes, hogy Dugonics szövegközlését éppen az *Etelkában* való megjelenetése miatt tartották komolytalannak. Szilády Áron hivatkozik is rá, hogy „Dugonics – saját nyilatkozata szerint – azzal tökéletesen szabadon bánt (Tud. Gyűjt. 1833/2, 310); ezért kiadásai számba se vehetők.”²⁴ Jó pár évig az *Etelka*-beli szöveget a Subich-kódexbelivel vetették össze az érdeklődők! Dugonics ún. hitelatlanságát tisztázza az utókor előtt Gruber Antalhoz elküldött levele (és a *Pannóniai ének* versvariációja), amelyben arról számol be, hogy a szövegkiegészítésre Cornides biztatta őt, mondván, hogy annyi hiátust tartalmaz a Lázár János-féle kéziratmásolat, hogy azt tanácsosabb pótolni. Az összehajtás miatt tönkrement papír hiányzó helyeit tehát nem a tájékozatlan nyelvész, hanem a költő egészítette ki – a nyelvész Dugonics a hiátusokat kipontozva mutatta meg forrását a kortárs szakembernek. Talány, hogy Cornides miért nem reagált erre a kéziraatra.

Mindkét másolatcsaládból hiányzik a Toldy Ferenc által először 1828-ban (néhány strófa hiányára utaló megjegyzést követően) közölt, Csáti Demeter nevét is tartalmazó, a későbbi kiadásokban szereplő és a szakirodalomban hivatkozott három strófa.

Bár a kódexet Horvát István sem látta, ő volt a forrása annak a közlésnek, amely alapján bekerült az irodalomtörténeti vérkeringésbe az alábbi két információ: Csáti Demeter neve és a *Pannóniai ének* rögzítésének/írásának ideje.²⁵ Különös, hogy egyik másolatcsaládban sem léteznek az utolsó versszakok! Horvát István által a Pray-hagyatékból lemásolt kézirat sem tartalmazza a kolofont. Horvát utalását, hogy ő Heliser Józseftől (1779–1844) – akihez a Subich-hagyaték került – kapta volna az utolsó versszakokat, mindaddig nem tartjuk elfogadhatónak, ameddig más adatok meg nem erősítik azon állítását, hogy Pray György a régiség kedvéért elhagyta az utolsó versszakokat, amelyeket Subich a XVI. századra keltezett. (Ez a Subichra történt hivatkozása azért érdekes, mert Subich XIV–XV. századi datálásáról olvashatunk Pray Cornideshez küldött levelében, illetve Horvát István jövődöbéli lexikonához készített anyaggyűjtésében, amelyet a Pray-hagyatékból másolt.)

Amíg ez nem tisztázódik, addig a *Pannóniai ének* rögzítési/másolási idejét a XIV–XV. századra tesszük, s szerzőjét/lejegyzőjét ismeretlennek tartjuk.

24 *Középkori magyar költői maradványok...*, i. m., 227.

25 *Handbuch der ungarischen Poesie*, hrsg. von Franz TOLDY, Pesth und Wien, 1828, I, 6–10. A három versszakról Toldy 1828-ban *Vizsgálatok a magyar nyelv körül* c. munkájában (12. jegyzetben i. m., 1587) így írt: „Horvát István Úr, az Országos Könyv-tár’ őrje a’ Nemzeti Museum mellett, az eddig ismeretlen volt három vég-stróphát közlé velem (...) arról tudósítván egyszer’smind, hogy az ének bizonyosan a’ Mohácsi veszedelmet követő időszakban készítettett: Miről a’ tudós Férfit, talán nem sokára bővebben fog bennünket tudósítani.” Ám majd ötven évnek kell eltelnie, mire Szilády Áron magyarázatot adott a kérdésre: „E három versszak, a »Pannonia megvételéről« szóló énekkel egy papíron, egy nem tudni, mely korból származott kései másolatban volt meg Horvát Istvánnál oly formán, hogy ez a töredék amaz után, némi hézag hagyásával következett: míg azon éneknek Pray–Subich-féle másolatán ezen töredéknek semmi nyoma sincs.” RMKT XVI/I (1880), 371.

Miről árulkodik a *Pannóniai ének* nyelve és helyesírása?

Hubert Ildikó néhány hónappal ezelőtt azzal a kéréssel keresett meg, hogy próbáljam meghatározni a fehérló-mondát és a honfoglalást megéneklő *Pannóniai ének* keletkezésének idejét a meglévő másolatok nyelvtörténeti elemzésével. 1995-ös, nagy körültekintéssel megírt tanulmányában megállapította, hogy a *Pannóniai ének*nek a XVIII. században még két kéziratáról tudtak, a XIX. században csak egyről, de napjainkban már ezt is hiába keressük; mindössze különböző hitelességű másolatokra vagyunk utalva. Két szövegforrás – a Pray György-féle Cornides Dánielhez került változat és a Dugonics András *Etelka* című regényében található variáns – köré csoportosítva összegezte forrástörténetüket. Közölte továbbá Dugonicsnak Gruber Antalhoz, a *Pannóniai ének* német fordítójához írt levelét és a Dugonics pótlásával ellátott szöveget. Utal arra is, hogy „a szakirodalomnak két alapvető kérdést nem sikerült még tisztáznia: a vers keletkezési idejét és szerzőjének megnyugtató megnevezését”.¹ Magam ez utóbbiakhoz szeretnék hozzájárulni, arra gondolva, hogy a *Pannóniai ének* kéziratának, illetve szövegének rendkívül bonyolult történetében szinte egyetlen szilárd fogódzó van: a másolatok megőrzete nyelvállapot és annak helyesírása.

A *Pannóniai ének*nek nyolc szövegváltozata állt – jobbára Hubert Ildikó jóvoltából – rendelkezésemre. (Egyébként a kézirat és a legelőször kiadott szövegváltozatok száma nyolc, öt kódexből származó kézirat másolat van és egy Dugonics-kézirat másolat.) Ezek rövid jellemzése:

1. *Pray–Cornides-féle változat* (P–C). A Subich Ferenctől kapott kódexből kimásolt *Pannóniai ének*et Pray György 1776 januárjában küldte meg Cornides Dánielnek. Ez a változat az Országos Evangélikus Levéltárban található.
2. *Révai-féle variáns* (R). Révai Miklós az előbbi szövegváltozatot közölte *Elegyes Versei* című munkájában (Pozsony, 1787). Ez lett a forrása egyébként Szilády Áron és Toldy Ferenc későbbi kiadásainak.
3. *Dugonics-féle 1. változat* (D₁). Időközben ugyanis előkerült a *Pannóniai ének*nek egy más forrásból származó szövege: ezt jelentette meg Dugonics *Etelka* című regényében (1788).
4. *Dugonics-féle 2. változat* (D₂). Az *Etelka* 1805-ben kiadott „második” könyvének egyik jegyzetében ezt írja Dugonics: „Kezemhez jött (*Erdélyben* létömkor) egy ilyen régi ének... A’ versek (utolsó meg-jobbításom szerént) ezek...” (386–387).

1 HUBERT Ildikó, *Dugonics András levele Gruber Antalhoz a Pannóniai énekről*, ItK, 99(1995), 95.

5. *Dugonics által Gruber Antalnak küldött változat* (G). Dugonics latin nyelvű le-
velében utal a *Pannóniai ének* erdélyi megszerzésére, közelebbről arra, hogy
1767-ben Erdélyben retorikát tanított, és a *Pannóniai ének* szövegét gyalakutai
Lázár Jánostól kapta. De azt is jelzi, hogy „nem kevés heánossággal”, és
hogy aztán a lyukakat kitöltötte, és a szöveget megmutatta Cornides Dáni-
elnek is.
6. *A Teleki Tékában talált másolat* (T). A Pray–Cornides-félét ugyanis Cornides
lemásolta Teleki Sámuelnek, s ez került a Teleki Tékába. Hubert Ildikó
megjegyzí: „Toldy Ferenc Marosvásárhelyen megnézte e példányt, és min-
denben egyezőnek találta Pray példányával. Toldy megállapítását magunk
is helyesnek tartjuk.”²
7. *Horvát István hagyatékából való változat* (H). Hubert Ildikó utalása szerint a
Pray–Cornides-változatnak egy másolata került Toldy Ferenc hagyatékába
és onnan Horvát István könyvtárába.
8. *Az Egyetemi szöveggyűjtemény változata*: Csáti Demeter éneke Pannónia meg-
vételeről (1526 körül) (E). Megjegyzem, hogy a szövegközlés végén még ez
is ott található zárójelben: „18. sz.-i másolatról – RMKT I. 1877. 3–8, II.
1880. 5.”³

Mit és hogyan vizsgáltam tehát? Mivel a *Pannóniai ének* keletkezésekor még nincs
irodalmi nyelv (sztenderd), legfeljebb normakezdemények vannak, nyelvjárás-tör-
téneti, nyelvtörténeti, közelebbről hang-, alaktan-, mondat- és helyesírás-történe-
ti elemzésnek vetettem alá a nyolc szövegváltozatot. Ezután következhetett az
összehasonlítás. Valamennyi variánst összevetve ugyanis kiderülhet, hogy változ-
tattak-e nagyobb mértékben az alapszöveget, vagy a népballadákhöz, népdalok-
hoz, mondákhoz hasonlóan kisebb mértékben alakítottak rajta, esetleg csupán az
illető nyelvjárás-területet követve módosították. Aztán két-három – valamilyen
szempontból egymáshoz kapcsolódó – szöveg összehasonlításából megtudhat-
juk, ki vette át a szöveget a másiktól. Világossá válhat az is, hogy egy-egy változat
helyesírása kisebb vagy nagyobb mértékben utalhat meghatározott időszakaszra.
Ilyenformán szerencsés esetben támpontot kaphatunk a szerző vagy szerzők ki-
létére is.⁴

Ha csak figyelmesen végigolvassuk a szövegváltozatokat, azonnal szembe-
tűnik a leglényegesebb vonás: öt változatban (P–C, R, T, H és E) illabiális ma-
gánhangzójú szavakkal találkozunk, háromban pedig (D₁, D₂ és G) – a Dugo-
nics Andrással kapcsolatosakban – labiális magánhangzójúakkal. Mindjárt a

2 Uo., 97.

3 *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530)*, főszerk. TARNAI Andor,
szerk. MADAS Edit, Bp., Tankönyvkiadó, 1992, 553–555.

4 Lásd még SZILÁDY Áron korábbi, bizonyos értelemben hasonló vizsgálatát: *Régi Magyar Költők
Tára*, I, Bp., MTA, 1877, 227–248.

vers kezdetén: „Emlekezzénk Regyekrel | az Zythyabol ky jwttkekreł” (P–C), a Dugonicstól átírtban: „Emlekezzeeunk Reegiekreol | Zytthyaabool ky jeottekreol” (D₁). Az utóbbiban ugyanis az *eu* az |ü| hangnak, az *eo* pedig az |ö|, |ó|-nek a jele.

A) Részletezve – mindenekelőtt a labiális–illabiális szembenállás szempontjából – a következőket találjuk. Lássuk először a P–C nyelvét.

1. Egyes hangok

- *e* áll a mai köznyelvi *ö* helyén: *Kezettek*, *kezthek*, *Keweth* (tízszer és kétszer *i*-vel is: *Kyweth is*), *Feld* (ötször, de labiális formában is: *Fewld*, ötször), *Keze nethy* (sic!; é. köszöneti, kétszer), *therwyn*, *eryl* (é. örül), *thelth* (é. tölt), *erem* (é. öröm), *kethzreek* (hibás írás, egy *e* betű hiányzik; é. költözzék), *bee Zektheth* (é. beszöktet), *Kezel* (é. közel), *ewek* (é. övök).
- *i* áll a mai köznyelvi *ü* helyén: *fyweth* (é. füvet, ötször), *Kyltheek* (é. küldték), *eryl* (é. örül), *gylekezek* (é. gyülekezők).
- *é* áll a mai köznyelvi *ő* helyén: *thenek* (é. tőnek), *len* és *leen* (é. lőn).

2. Alaktani jelenségek

Névszóragok: *-rel* (négyyszer, pl. *Regyekrel*), *-tıl* (kétszer, pl. *I/tentylys*; diftongussal: *-thymł*, háromszor, pl. *Nagh/agod thymł*, *Thymlek*, é. tőlük), *haromzer*, *-en* (*fewlden*).

Birtokos személyjelek: többes szám első személy: *-énk* (*nekénk*, é. nekünk); többes szám harmadik személy: *-ek* (*Zywek*, é. szívük, *Thywlek*, é. tőlük, *Kezettek*, é. közöttük).

Igeképzők: *-yl* (fel *Keuzylenek*, é. felkészülének).

Igeragok: alanyi ragozás, többes szám első személy: *-énk* (*Emlekezzénk*).

Érdekes módon a fentiekkel ellentétben a várható illabiális *é*-k helyén labiális *ő* áll bizonyos esetekben, pl. hova kérdésre felelő határozórag helyén, például „*Keweth jutha Dwna mellew*”; illetve az elbeszélő múlt E/3. ragja helyén, például (*az előző sor így folytatódik*): „*fewldeth fyweth meg Zemlelen*” (é. meg szemlélé).

B) Dugonics első szövege (D₁). Ezt részleteiben mintegy „ellenőrizve” megállapíthatjuk, hogy a P–C-ben jelentkező illabiális formák szinte kivétel nélkül labiális alakban mutatkoznak. Néhány példa: *ky jeottekreol*, *Feodre*, *keozteok*, *Fewveth*, *keudtek* (é. küldtek). Csupán a *theenek* maradt meg *ő* helyett *é*-vel, továbbá a birtokos személyjel többes szám harmadik személyében szerepel *-ek*, *-jek* a labiális *-üek*, *-jüek* helyén, pl. *Zywek* (é. szívük), *Feelelmjek* (é. félelmük). Nem a labialitás kérdése, hanem az illeszkedésé, mégis megemlítem: itt már a *-szor*, *-szer*, *-ször* illeszkedett alakjával találkozunk: *Haaromzör*.

C) Kérdés még, mit találunk a négy illabiális és a két labiális jellegű szövegváltozatban. Összefoglalva azt erősíthetem meg, hogy mind Révai szövege, mind a Teleki Téka-, illetve a Horvát István-féle variáns szinte száz százalékig követi a Pray–Cornides-kéziratot. Rendszerint átveszik még a hibákat is, legfeljebb egyik-két esetben javítják ki őket. Egy kissé más a helyzet az *Egyetemi szöveggyűjtemény*-ben található változattal. Ennek közreadói érthető módon mintegy közelítették az eredeti szöveget a mai íráshoz és nyelvhez. Lényegi dologban azonban ők sem tértek el az eredetitől.

Nem állapíthatunk meg mást a labiális megoldást követő második Dugonics-szövegről és a Gruber Antalnak megküldött változatról sem. Követik az első Dugonics-szöveget, még a hibákat illetően is. A Gruber-félében azonban a *theenek* sem marad meg, Dugonics *tennek*-re változtatja. Két esetben nem végzi el – nyilván véletlenül – a labiális cserét: *Mindent*, *Bee-ment*.

Fel kell tennünk immár a kérdést: vajon miért tétettek labiálissá az illabiális magánhangzók? És vajon ki végezte el olyan pontosan ezt az egyáltalán nem könnyű munkát? (Csak zárójelben utalok rá, hogy Móricz Zsigmond *Rózsza Sándor*-regényeiben még Bálint Sándornak, a kiváló polihisztornak, a szegedi alsóvárosi nyelvjárást még egyetemi néprajzi előadásaiban is megtartó professzornak a segítségével sem sikerült az *ö-ző* beszédet hiánytalanul visszaadni!) Egyébként minden bizonnyal magának Dugonicsnak a munkájáról van szó. Járta volt a nyelvtudományban, irodalmi nyelvünk alapjává is az *ö-ző* nyelvjárást akarta tenni. Részt vett a nyelvújításban: ő irányította a matematika és a geometria szakszókincsének megmagyarosítását. És persze maga is az *ö-ző* nyelvjárást beszélte.

*

A labiális–illabiális megfelelésen kívül érdemes megvizsgálni a szövegváltozatok egyéb feltűnő(bb) nyelvjárási jelenségeit, hátha arra is következtethetünk belőle, hogy mely területen keletkezhetett a *Pannóniai ének*. Hangsúlyozom, hogy egyrészt e tekintetben is más-más tapasztalható az öt illabiális változatban, mint a három labiálisban. Másrészt viszont a két rétegen belül szinte teljes az egyezés. Egyébként a szövegek viszonylag rövidek, tehát nagyon messzemenő nyelvi következtéseket nem vonhatunk le belőlük.

I. A P–C, R, T, H és E egyéb nyelvi-nyelvjárási sajátosságai

Magánhangzók

- bizonyos *i*-zés: P–C *fjlelmek*, meg *kymle* (é. megkémlé), *wyzith* (é. vizét)
- gyenge *a*-zás: R *aranyalth*, ritkán *o*-val: E *aranyos*
- nyíltabb forma: *-onk*: P–C *Zokafonk*
- vannak diftongusok is: P–C *wiele* (é. vélé), *Thymlek* (é. tőlük)

Mássalhangzók

- a szótagzáró *l* mindig megmarad: R *wolna*
- intervokális helyzetben a mássalhangzó gyakran megnyúlik
- *l*-ezés: R *hele*, de E *Erde/ly* is
- *fehér*: H *feyer*
- Veszprém: R *wefprem*, H *Wesprem*

Alaktani jelenségek

- *-kor*: P–C *Mykorth*, T *mykoron*, T *akorth*
- *-val*, *-vel*: P–C *aꞥwal* és vegyesen *aꞥꞥal*
- *-sꞥor*, *-sꞥer*, *-sꞥör*: T *haromꞥer*
- középfok: T *jelesb*
- feltételes mód jelen idő egyes szám harmadik személy: P–C *mentheneje*
- képzők: P–C *Erdelysejben*

II. D₁, D₂ és G

Magánhangzók

- az *i*-zés hiányzik: de a *wyzyt* alak előfordul a *wyzeet* mellett, sőt a G-ben *kœevaant* is
- *a*-zás sincs: P–C *aranhos*
- zártabb formák: a *-ból*, *-tól* rag pl. a D₂-ben *-buul*, *-tuul* alakban mutatkozik

Mássalhangzók

- a szótagzáró *l* sohasem jelentkezik: D₁ *Fendre*, *vootak*
- intervokális helyzetben a mássalhangzó nem nyúlik meg
- megvan az *l*-ezés: D₁ *hele*, *Erdee/*, de *j*-vel is: D₂ *Erdeej*, G *kiraaj*
- *fehér*: D₁ *febeer*
- Veszprém: D₂ *Bezpreem*

Alaktani jelenségek

- *-kor*: D₁ *Mikorth*, *akkorth*
- *-sꞥor*, *-sꞥer*, *-sꞥör*: D₁ *Haaromꞥor*
- *-val*, *-vel*: G *neepel* és *neepvel*
- középfok: G *Jelesb*, *Gazdagb* és *Gazdagabb*

Amint e rövid jellemzésből kitűnik, a két részleg nyelve között a labiális–illabiális szembenálláson kívül is viszonylag lényeges az eltérés (l. *i*-zés, a szótagzáró *l* helyzete stb.). Ehhez még hozzá kell vennünk, hogy a D₂ 10. versszakának 4. sorában megjelenik a „tótos” szó („Fewdghen neepe *Tootos* vala.”). És arról sem feledkezhettünk meg, hogy a G-ben – amely egyébként gördülékenyebb stílusú a többinél

– a 13. versszaktól ott szerepel Szvatopluk neve is (*Zwatoplug* formában). Mindamellettt úgy látszik, mind a kezünkben levő nyolc változat egy forrásra megy vissza. Tanulmányozva a nyelv- és nyelvjárás-történeti munkákat⁵ és a mai nyelvjárásokkal foglalkozókat,⁶ a *Pannóniai ének* nyelvjárássterülethez kötését illetően – éppen mindenekelőtt illabiális jellegét figyelembe véve – a fentiek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy valószínűleg valamely nyugati, nyugat-dunántúli, esetleg északi vagy erdélyi nyelvjárássterületen keletkezhetett.

*

Hátravan még a keletkezés idejének és a szerző vagy szerzők kilétének a kérdése. Abból kell kiindulnunk, hogy – mint ismeretes – egyes kiadványok a *Pannóniai éneket* idézván, az utolsó versszakot követően és egy sort kipontozva még három versszakot is közölnek. Az *Egyetemi szöveggyűjtemény* például így:

Egyiknek neve Buda vala,
Ki ez országot megvette vala;
Hogy az Árpád megholt vala,
Árpád után ő kapitány vala.

Lakóhelye lőn Duna mentében,
Pest ellenében, fenn egy hegyben,
Arról neveztik ott a várost
Duna mentében kincses Budának.

Ezt szerzették Szilágyságban,
Csáti Demeter nagy gondolatjában,
Mikort nagy bú vala Magyarországon,
Egy némi-nemű mulatságában.

Ebből tehát azt tudjuk meg, hogy a szerző Csáti Demeter, és hogy a Szilágyságban, továbbá „Mikort nagy bú vala Magyarországon” – azaz a mohácsi vész idején – szerezte énekét.

A három versszak idetartozását, valamint a benne levő állításokat kezdettől fogva többen megkérdőjelezték, mindjárt hozzáteszem: én sem tudom elfogadni. Ezt bizonyítandó azonban látnunk kell röviden az egésznek a történeti hátterét.⁷

5 BÁRCZI Géza, *Magyar hangtörténet*, Bp., Tankönyvkiadó, 1954; BENKŐ Loránd, *Magyar nyelvjárás-történet*, Bp., Tankönyvkiadó, 1957.

6 IMRE Samu, *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Bp., Akadémiai, 1971; *Nyelvjárásaink*, Bp., Tankönyvkiadó, 1966.

7 Ebben Hubert Ildikó tanulmányára (1995) támaszkodtam.

Induljunk ki abból, hogy e három versszakot egyik kézirat sem tartalmazza. Először Toldy Ferenc közölte 1828-ban a *Handbuch der ungrischen Poesie* című kiadványban.⁸ A Toldy közölte változatban a kipontozott sor helyén ez áll zárójelben: „(Hier fehlen mehrere Strophen).” Ez a változat egyébként teljesen megegyezik az *Egyetemi szöveggyűjtemény*ben találttal, csupán itt az első sor végén vessző, a harmadik sor végén kettőspont, aztán a második versszakban a *Duna* szó után ketszer, a *Pesth* és az *a* névelő után a hiányjel szerepét betöltő vessző található. Ezenkívül a *néminemű* szót egybe-, a *múltságában* elemet rövid *u*-val és a *Magyarországban* határozót kis kezdőbetűvel, továbbá kötőjellel írták. Egy lényegesebb különbség, hogy az E-beli *neveztik* mai módon, *é*-vel fordul elő.

A három versszak eredetéről maga Toldy így tájékoztat *Vizsgálatok a Magyar nyelv körül* című, szintén 1828-as dolgozatában: „Horvát István Úr, az Országos Könyv-tár’ őrije a’ Nemzeti Museum mellett, az eddig ismeretlen volt három végstrophát közlé velem (...), arról tudósítván egyszer’ smind, hogy az ének bizonyosan a’ Mohácsi veszedelmet követő időszakban készítettet”⁹ Közelebbit aztán évtizedekkel később Szilády Árontól tudunk meg: „E három versszak, a Pannónia megvételéről szóló énekkel egy papíron, egy – nem tudni, mely korból származott – kései másolatban volt meg Horvát Istvánnál oly formában, hogy ez a töredék amaz után, némi hézag hagyásával következett: míg azon éneknek Pray-Subich-féle másolatán ezen töredéknek semmi nyoma sincs.”¹⁰

Ilyenformán ez a kolofon egy másik ismeretlen históriás énekből – amelynek szerzője Csáti Demeter lehetett – került a *Pannóniai ének* végére.

Természetesen nyelvi-nyelvtörténeti érvek is valószínűsítik a fenti állítást. A 41. versszakbeli *kapitány* szó minden szövegváltozatban *n*-nel szerepel, itt *ny*-nyel. A 42. versszakban levő *Lakóhelye* mindenütt *l*-lel fordul elő. A *lón* alakja valamennyi variánsba *len* (*len*, *leen*). Furcsállható aztán az *í*-zés megjelenése is a *neveztik* szóalakban, bár – mint jeleztem – a Toldy-kiadványban *é* szerepel.

Összefoglalva kimondhatjuk, hogy a jelzett három versszak valóban máshonnan kerülhetett a *Pannóniai ének* végére, és hogy ilyenformán nem Csáti Demeter a szerzője.

*

Mit mondhatunk a *Pannóniai ének* keletkezésének idejéről? A fentiek alapján ugyanis a mohácsi vészre való célzás érvényét veszítette.

Szinte kezdettől fogva felmerült, hogy az ének korábban keletkezett. Pray György 1776. január 18-án Cornides Dánielnek írt levelében – amelyben meg-

8 Franz TOLDY, *Handbuch der ungrischen Poesie*, Pesth und Wien, 1828, 6–10.

9 TOLDY Ferenc, *Vizsgálatok a Magyar nyelv körül*, Felsőmagyarországi Minerva, 1(1828), 1582–1587, itt: 1587.

10 Idézi HUBERT, *i. m.*, 97.

küldte a *Pannóniai ének* másolatát – arról is tájékoztatta barátját, hogy azt „Subich úr, most ítélőmester, egy barát-gót jellemű, tehát a XV-ik század elejéről vagy a XIV-ik század végéről eredő kéziratos codexből maga másolta...”.¹¹ Azután Dugonics az *Etelka* első, 1788-as kiadásában, majd az 1805-ös „második” könyvben jegyzetben tájékoztat a *Pannóniai ének* létrejöttéről, és megjegyzi, hogy „(ha az írásnak módgyára nézünk) 1300-dik efsztendő tájban íratattott-le” (310). Az 1805-ös kiadásban azt is megjegyzi, hogy „A’ versek (utolsó meg-jobbításom szerént) ezek...” (387). Egyébként hasonlóat olvasunk a Gruber Antalnak írt 1803-as leveleiben.¹² Subich Ferenc és Lázár János a XIV., illetve a XV. századra teszi a keletkezés idejét. Hubert Ildikó szintén ezt az időmegjelölést fogadja el.

Mire következtethetünk a nyelvtudomány felől? A P–C, illetve az öt illabiális jellegű szövegváltozat helyesírása szinte teljesen megegyezik a Zsigmondtól a mohácsi vészig terjedő időszaknak (Kniezsa István: IV. korszak) a helyesírásával.¹³ Mindössze annyi a különbség, hogy a szövegváltozatokban a [gy] hangot a gy-n kívül *gb* és az [ny] hangot az *ny*-on kívül *nb* is jelöli. Tehát a *Pannóniai ének* írásmódja inkább a XIV. század vége és a XV. század felé mutat. Egyébként a három Dugonics-féle változat helyesírása – amely ismertén XVIII. századi átírás – már nyilvánvalóan több jelenségben különbözik a Kniezsa-féle IV. korszaktól.

És mit mutat a nyelvallapot? Bár – mint már jeleztem – a magyar nyelvi egységesülés, normák kialakítása csak a reformációval, vagyis a mohácsi csatavesztés után indul meg viszonylag nagyobb intenzitással, 1526 körül mégis kisebb nyelvjárásiasságot várnánk, mint amilyen a *Pannóniai ének* egyes változataiban tapasztalható. Így a vers helyesírása és nyelvallapota inkább korábra: a XIV. század végére, illetve a XV. század felé mutat.

Lássunk még néhány olyan ritkább jelenséget, amely esetleg valamelyes támpontot nyújt a vers keletkezésének az idejére és a helyére (az illető nyelvjárásterületre). Ilyen a 37. versszakbeli *meg mentbeneye* igealak (ugyanígy megvan mind az öt illabiális jellegű szövegváltozatban, csak a T-ben hibásan: kimaradt egy *e* betű). A *Magyar dialektológia* című egyetemi tankönyvben Hegedűs Attila megállapítja, hogy a határozott ragozás feltételes mód egyes szám harmadik személyében Hetés területén a köznyelvi formák után *-ja*, *-jē* (*-jo*) rag is mutatkozik, pl. *kötneję*, *innájjo*. Ezenkívül arra is utal, hogy lényegesen nagyobb területen (a Dunántúl nyugati-délnyugati peremén) elterjedt ez a forma a többes szám harmadik személyében is.¹⁴ Vass József már 1860-ban színvonalas tanulmányt szentelt a dunántúli nyelvjárásnak, és kiemelte, hogy a göcseji tájszólásban „az ohajtó mód jelen idejének többes harmadik személye a határozott alakban *-jék* raggal alakul, például

11 *Uo.*, 95.

12 *Uo.*, 98–99.

13 KNIEZSA ISTVÁN, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Bp., Akadémiai, 1952, 58–60.

14 HEGEDŰS ATTILA, *A nyelvjárási alakotani jelenségek = Magyar dialektológia*, szerk. KISS JENŐ, Bp., Osiris, 2001, 359.

megtudnájéké, azaz megtudnák, *megvennéjék*, vagyis megvennék.¹⁵ Kérdés továbbá, hogy időben mikor jelentkezik leghamarabb ez az igealak. *A magyar nyelv történeti nyelvtanában* E. Abaffy Erzsébet arra utal, hogy a *-nája*, *-néje*; *-náják*, *-néjék* végződésű formák először a *Weszprémi kódexben* (1512 körül) mutatkoznak.¹⁶ Hangsúlyozza, hogy ez a ragozási forma a kései ómagyar korban (1350 – 1550), különösen a XVI. században terjeszkedik: nyolc olyan kódexet sorol fel, amelyben ez az igealak nem fordul elő, de huszonegyet is említ, amelyben megjelenik, és megjegyzi: „e kódexek túlnyomórészt az ország nyugati, északkeleti és keleti nyelvjárásterületeiről valók”¹⁷ Megjegyzem, magam is talákoztam ezzel az igealakkal Heltai Gáspár írásaiban¹⁸ és a Telamon királyról szóló XVI. századi verses széphistóriában.¹⁹

A következő jelenség: a *-szor*, *-szer*, *-ször* rag nem illeszkedik a 23. versszak egy szavában: *Haromszer*; az illabiális jellegű szövegváltozatok mindegyikében így; a három Dugonics-félében már illeszkedéssel. Vass József megjegyzi, hogy a göcseji tájszólásban a *-szer* (ahogy ő írja) alhangú szóhoz is járul, mint *háromszer*; *szászszer*.²⁰ *A Magyar dialektológiában* is ugyanezt olvashatjuk: az Őrség és Hetés területén: *háromször*.²¹ Korompay Klára a kései ómagyar kor nyelvét vizsgálván a palatálisveláris illeszkedésnek – benne a *-szor*, *-szer*, *-ször* illeszkedésének – az alakulását vizsgálván arra a következtetésre jut, hogy a változás kora legtöbb nyelvjárásunkban a korai ómagyar kor végére, legnagyobb valószínűséggel a XIII–XIV. századra tehető.²² Egyébként a *-szer* variáns a *Bécsi kódexben* (1450 körül) és a *Szabács viadalában* (1476) kivétel nélküli.

Végezetül abban reménykedtem, hogy az illabiális jellegű szövegváltozatok második versszakában egyszer szereplő *Erdélyiség* név (írva *Erdelyseghen*, egyébként Erdély neve többször előkerül vizsgált énekünkben) segít az idő meghatározásában. Mint kiderül, sajnos nemigen. Juhász Dezső *A magyar tájnévadásról* című dolgozatában az *Erdélyiség* szót a szerves képzősökkel szemben egyrészt túlképzésnek, másrészt műveltségi jellegűnek tekinti, amint megjegyzi, mögötte „a magasabb nyelvi eszményhez való igazodás is meghúzódhat”.²³ (A stilisztikai cél egyébként

15 VASS JÓZSEF, *Dunántúli nyelvjárás*, Magyar Nyelvészet, 5(1860), 140.

16 E. ABAFFY ERZSÉBET, *Az igei személyragozás = A magyar nyelv történeti nyelvtana: A kései ómagyar kor. Morfematika*, főszerk. BENKŐ LORÁND, Bp., Akadémiai, 1992, 202–205.

17 *Uo.*, 205.

18 SZATHMÁRI ISTVÁN, *Heltai Gáspár-e a fordítója, átdolgozója a Fortunatusról szóló 16. századi verses széphistóriának?* MNy 105(2009), 30–37, itt: 33.

19 SZATHMÁRI ISTVÁN, *Ki lebet a Telamon királyról szóló 16. századi verses széphistória szerzője?* Nyr 132(2008), 478–483, itt: 481.

20 VASS, *i. m.*, 140.

21 HEGEDŰS, *i. m.*, 358.

22 KOROMPAY KLÁRA, *A névszóragozás = A magyar nyelv történeti nyelvtana: A kései ómagyar kor. Morfematika*, főszerk. BENKŐ LORÁND, Bp., Akadémiai, 1992, 355–410, itt: 370.

23 JUHÁSZ DEZSŐ, *A magyar tájnévadás*, Bp., Akadémiai, 1988 (NytudÉrt, 126), 31.

még nyilvánvalóbb az *Erdélyország, Gömörország* típusú nevekben.) A *-ság, -ség* képző nagyobb előretörése a tájnevekben a XVI–XVII. századra tehető, de „a tájnévrendszerbe való behatolását a XV–XVI. század fordulójától figyelhetjük meg”.²⁴ Az első adatot az *Érdy-kódexből* közli (1524–1527). A szó később előfordul Huszár Gál, Tinódi Sebestyén, Gyöngyösi István és mások műveiben.

*

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a *Pannóniai ének* nyelve a Nyugat-Dunántúl felé, kisebb részben Erdély irányába – de nem a Szilágyság felé – mutat. És ha nem sikerült is alapos érvekkel végleg bebizonyítani, hogy a XIV. század végén vagy a XV. században keletkezett, talán több tényt sorakoztathattam fel amellet, hogy mégis akkortájt íródott.

SARBAK GÁBOR

Gyöngyösi Gergely, 1472–1531*

Correctio correctionis

Decalogus, Krakkó, 1532

In medias res: rövidre fogott ünnepi megjegyzésemnek tudatosan adtam ilyen rossz címet. Arra szeretném ismét felhívni a figyelmet, hogy Gyöngyösi Gergely nem azonos Gregorius Coelius Pannoniusszal, sem Coelius (Bánffy) Gergellyel, mert életművük egyértelműen elkülöníthető egymástól, és Gyöngyösi halálának *terminus ante quemje* meghatározható. Kezdjük az elején. Születési évét, 1472-t maga Gyöngyösi adja meg a *Vitae fratrum*-ban: „In illo autem tempore ego frater Gregorius Gengyesinus puer eram duorum annorum.”¹ A szövegben a kronológiai fogódzót az ugyanabban a bekezdésben korábban említett, Mátyás király 1474 őszi, sziléziai harcaira való utalás jelenti.² A szöveggörnyezetből tehát könnyen megállapítható, hogy Gyöngyösi Gergely (legyünk óvatosak: a legnagyobb valószínűséggel) 1472-ben látta meg a napvilágot, és mint majd látjuk: Gyöngyösön.³

Gyöngyösinek rendje névadó szentjéről, Remete Szent Pálról *Decalogus* címen Rómában írott műve először ott is jelent meg 1516-ban, majd másodjára Krakkóban 1532-ben.⁴ Ez utóbbiban 1531. december 2-án kelt előszó (*epistola preliminaris*) is található, amelyben azt olvassuk, hogy „felicis recordationis reverendus pater frater Gregorius de Gyengyes ordinis fratrum heremitarum sancti Pauli primi heremite etc. condam prior generalis”. A korábbi *correctiót* az jelentette, hogy az 1532-es évszámot kezdtem el mindenütt feltüntetni az 1532. évi krakkói megjelenés miatt. A *correctio correctionis* lényege pedig az, hogy Gyöngyösi a pontos időmegjelöléssel ellátott *epistola preliminaris* szerint legkésőbb 1531. december 2. előtt,

* A dolgozat az OTKA T 72105. számú támogatásával készült. Köszönöm P. Vásárhelyi Judit segítségét.

1 GYÖNGYÖSI Gregorius, *Vitae fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*, ed. Franciscus L. HERVAY, Bp., 1988 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, series nova, 11), 124.

2 „Rex Mathias cum exercitibus suis invasit et spoliavit regni Poloniae magnam partem.” GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, i. m., 124.

3 Vö. e dolgozat Függelékében az *In operis commendationem epigramma* hatodik sorával: „Gyengyes ab oppido prognatus Gregorius.”

4 *Decalogus de beato Paulo primo heremita comportatus per GREGORIUS DE GYENGYES, Excussum Cracoviae, per Florianum Unglerium, 1532.* Vö. *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa (BCB Cat.)*, kiad. KLINDA Mária, Bp., 2001, 252.

59 éves korában meghalt. Ez az adat annak köszönhető, hogy röviddel ezelőtt jelent meg egy Lengyelországban őrzött teljes példány faksimile kiadása, amelyből kiderül, hogy az ajánlás keltezve van.⁵ Míg az általam használt példány, amelyet ma a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban őriznek, és amire korábbi *correctió*mat alapoztam, csonka: hiányzik a prologus vége és Szent Jeromos Remete Szent Pál *Vitájának* az eleje!⁶

Még 1989-ben látott napvilágot az Ünnepektől közreműködésével készült nagyon hasznos és hiánypótló összeállítás a régi magyarországi szerzőkről.⁷ Jó néhány pálost illetően ez volt az első támpontom.⁸ Gyöngyösi Gergelyről, Gregorius Coelius Pannoniusról és Hadnagy Bálintról pedig az első félrevezetőm. És ezért hálás vagyok, mert a szakirodalom kettős vonulatára felhívta a figyelmemet. Mindnyájunk örömére a munka átdolgozott és jelentősen kibővített anyaggal, az időközben elért eredményekkel jórészt kiegészítve, 2008-ban látott napvilágot.⁹

Kezdjük Hadnagy Bálinttal nagyon röviden: *Vita divi Pauli* címen idézett, különféle szövegeket tartalmazó kiadványának – minden jel szerint – 1507-ben kellett volna megjelenni, de ismereteink szerint csak 1511-ben hagyta el a sajtót Velenében.¹⁰ Hadnagyról többek között még azt lehet tudni, hogy 1532 és 1536 között a rend általános perjele volt, s egy pálos formulárium létrejötte is kapcsolatba hozható vele.¹¹

Nunc ad rem redeamus: a *Régi Magyarországi Szerzők* című kiadvány 1989-ben az akkori szakirodalom alapján nagyon helyesen járt el, amikor Coelius Gregoriusról (56) és Bánffy Gergelyről (20) is Gyöngyösi Gergelyhez utalta a kutatót. Tehát van két „fedőnevünk” az egyetlen Gyöngyösi Gergelyre, aki a közölt adatok szerint 1472 és 1545 között élt, és pálos *provinciális* volt, bár ez utóbbi nyilván elírás a *gene-*

5 A példány a kőrnicki könyvtárban, *Cim. O. 40.* jelzet alatt lelhető fel: GREGORIUS DE GYENGYES, *Decalogus de beato Paulo primo heremita...* Reprint der Originalausgabe von 1532, hg. von Stanislaw ŚWIDZIŃSKI, Coesfeld, Verlag Barmherziger Bund, 2008 (Archivum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae, 2, Fontes, 9).

6 A budapesti példány a XVIII. században még a czechochowi Szent Borbála pálos kolostor novíciátusának tulajdonában volt. További sorsa – míg a könyvtár Ballagitól meg nem vásárolta 1930-ban – ismeretlen. *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár...*, i. m., 252; BALLAGI Aladár, *Buda és Pest a világirodalomban: 1473–1711*, Bp., 1925, I, 202–203.

7 *Régi Magyarországi Szerzők*, készült az OSZK Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségében, összeáll. SZABÓ Géza közreműködésével PINTÉR Gábor, lektorálta és bev. BORSA Geodeon, Bp., OSZK, 1989.

8 Például: Alexovics Vazul, Csanádi Albert, Csúzy Zsigmond, Orosz Ferenc, Verseghy Ferenc, Virág Benedek.

9 WIX Györgyné, *Régi Magyarországi Szerzők (RMSz)*, I, *A kezdetektől 1700-ig*, szerk. és befejezte P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, 2008.

10 Vö. RMK III. Pótlások, 7325.

11 *Régi Magyarországi Szerzők...*, 1989, i. m., 135; RMSz, 2008, i. m., 321; SARBÁK Gábor, *Miracula Sancti Pauli Primi Heremite: Hadnagy Bálint pálos rendi kézikönyve, 1511*, Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Klasszika-filológiai tanszék, 2003 (AGATHA, 13).

rális helyett (132). Öröndetes, hogy az új RMSz már helyesen közli, hogy Gyöngyösi feltehetően Gyöngyösön született, és 1532 előtt meghalt.¹²

Tarnai Andor 1984-ben megjelent nagy hatású és sok ösztönzést adó könyvében a pálosokról értekezve Mályusz Elemér¹³ nyomán felsorolja Gyöngyösi munkáit is.¹⁴ Római perjelsége idejére (1513–1520) esik az *Epitome* (1514 körül), a *Decalogus* (1516), a *Directorium* és a *Declarationes constitutionum* (legkésőbb 1520-ban); magyarországi keletkezésű a *Vitae fratrum* című rendtörténet és az ehhez oklevélkivonatokat tartalmazó segédlet, az *Inventarium*. Tarnai,¹⁵ miként Mályusz¹⁶ is, a *Decalogus*-nak csak a krakkói, 1532-es kiadásáról tudott, példányt azonban egyikük sem látott.

„További művei”-ként¹⁷ Tarnai a következőket sorolja föl: *Annotationes in regulam divi Augustini episcopi, hungarico sermone luculentissime donatam, in gratiam fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli primi eremite*, Velencében 1537-ben jelent meg először,¹⁸ egyetlen példánya a XVII. század dereka óta Csíksomlyón (Csíki Székely Múzeum) található.¹⁹ A Szent Ágostonnak tulajdonított regula latin szövegét követi a magyar fordítása és a latinul szerzett magyarázatok, majd a szerzetesi fogadalom szövege fölötti elmélkedés, a fogadalom pedig magyarul is olvasható. A pálos rend általános perjelének, Pesti Gáspárnak szóló ajánlás 1537. március 12-én, Velencében kelt. Az összeállítás kedveltségét mutatja, hogy a XVII. és a XVIII. században többször is kiadták. A Szent János Apokalipszisért magyarázó *Collectanea in sacram Apocalypsin divi Ioannis apostoli et evangelistae* (Velence, 1547) című latin nyelvű mű elsősorban a teológiában jártas szerzetestársaknak szól.²⁰ Az Énekek énekéhez

12 RMSz, 2008, i. m., 313; Szinyei nyomán új elemként jelentkezik ebben a tételben, hogy Gyöngyösi „a (buda)szentlőrinci főmonostor tagja, majd kormányzója: 1528–1532?” lett volna. Vö. SZINYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., 1896, IV, 49.

13 MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971, 262.

14 TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika), 19, 280. jegyzet. A Névtutató (336) Gregorius Coelius Pannoniustól Gyöngyösihez irányítja az olvasót.

15 Vö. TARNAI, i. m., 19.

16 Vö. MÁLYUSZ, i. m., 262, 35. jegyzet.

17 TARNAI, i. m., 19, 280. jegyzet.

18 Vö. RMK III. 320; MUCKENHAUPT Erzsébet, *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a, 1498–1710*. Katalógus (CsSzM RMK-Kat), Csíkszereda, 2009, 66 (14. sz.).

19 DÉZSI Lajos, *Szent Ágoston Regulájának magyar fordítása Coelius (Bánffy) Gergebytől 1537-ből*, Bp., 1900 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből, 17, 6); *Gregorius Coelius Pannonius: Annotationes in Regulam Divi Augustini episcopi, Hungarico sermone luculentissime donatam, in gratiam fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremite*. Venetiis 1537, kiad. SARBÁK Gábor, Csíkszereda, Státus, 2001 (A Csíksomlyói Ferences Kolostor Kincsei, 2), V–XXXII.

20 RMK III. 372; Példánya volt ebből Josephus Macariusnak (1563) [Bódog Józsa], vö. *Erdélyi könyvesházak*, III, 1563–1757: *A Bethlen család és környezete; Az Apafi család és környezete; A Teleki család és környezete; Vegyes források*, kiad. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szegeged, 1994, 212.

fűzött magyarázatok *Commentaria in Cantica Canticorum* címen Bécsben, 1681-ben jelentek csak meg.²¹

Hervay Ferenc Gyöngyösi Gergely *Vitae fratrum* című műve kiadásának előszavában e „további műveket” szintén szerzőnknek, tehát Gyöngyösinek tulajdonítja, bár megállapítja, hogy életének folyásáról az *Inventarium* és a *Vitae fratrum* nagyobb részének megszerkesztése, vagyis az 1520-as évek dereka után keveset tudunk. Gyöngyösi római kiadványainak témáját összehasonlítva az 1537-ben Velencében kiadott *Annotationesszel* kétségtelennek („besteht kein Zweifel”) látja a két szerző azonosságát.²² Hervay helyes kritikai érzékkel minősítette tévedésnek Dézsi Lajosnak dolgozat formájában 1900-ban előadott feltevését, amit pedig Kisbán átvett,²³ hogy szoros kapcsolat lenne Gregorius Coelius Pannonius és a Bánffy család között.²⁴ Ez a megállapítás sajnos nem ment át a köztudatba.²⁵

Gyöngyösi Gergely és Gregorius Coelius Pannonius „azonosítása” sokáig csábító volt,²⁶ hiszen mindketten Rómában a Santo Stefano Rotondo melletti pálos kolostort igazgatták perjelként (1513–1520; 1537–1552); írásaik témaválasztásában és műveltségükben könnyen lehetett hasonlóságot felfedezni. A Pannonius jelzőnek csak Magyarországtól távol volt értelme: ez is ráillett mindkét pálosra.

Gregorius Coelius Pannonius életéről biztosan csak annyi tudható a Collegium Germanicum et Hungaricum levéltárában őrzött írásos források alapján, hogy 1537-től egészen haláláig, 1552-ig a római Santo Stefano Rotondo melletti pálos kolostor gondos perjele volt.²⁷

21 RMK III. 3092; Magyarországon jól ismerték a művet, például: BITSKEY István, *Androvics Miklós egri könyvtára 1777-ban*, MKsz, 90(1974), 328; VÁSÁRHELYI Judit, *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai II–III*, MKsz, 96(1980), 263.

22 GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, i. m., 13.

23 KISBÁN Emil, *A magyar pálosrend története*, Bp., 1940, II, 336.

24 Dézsi Lajos a regula latin és magyar szövegét a latin kommentárok nélkül közli, vö. DÉZSI, 1900, i. m.

25 Vö. GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, i. m.; HERVAY, *Einleitung...*, 17.

26 A „csábítás” megszűnt: *RMSt*, 2008, i. m., 313, 145. A „Gregorius Coelius és Bánffy” azonosítás is ellehetetlenül, ha tudjuk, hogy Gregorius Coelius 1552-ig volt hivatalban, a verőcei főispán fia pedig 1545-ben meghalt. *Uo.*, 145.

27 A tárgy alapos feldolgozására vö. LORENZ WEINRICH, *Das ungarische Paulinerkloster Santo Stefano Rotondo in Rom (1404–1579)*, Berlin, Duncker & Humblot, 1998 (Berliner Historische Studien, 30, Ordensstudien, 12), 280–324; UÓ, *Hungarici monasterii ordinis sancti Pauli primi heremitae de Urbe Roma instrumenta et priorum registra*, Budapest–Roma, 1999 (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes, 2); UÓ, *Der Pönitentiar Valentin und die Paulinermönche in Santo Stefano Rotondo = Santo Stefano Rotondo in Roma: Archeologia, storia dell'arte, restauro*, Atti del convegno internazionale Roma 10–13 ottobre 1996, Hg. Hugo BRANDENBURG, József PÁL, Wiesbaden, Reichert, 2000, 189–198.

A nemzetközi irodalom Gyöngyösi felől nyilván az Aug. Pothast²⁸ által elindított, mára klasszikusnak mondható repertórium nyomán is tájékozódhat: most már tudjuk, hogy félretájékozódik, de ha Lorenz Weinrich főntebb idézett könyveit²⁹ előveszi, akkor rábukkan a helyes irányba vezető nyomra. Vagyis: Gyöngyösi Gergely 1472-ben született Gyöngyösön, és legkésőbb 1531-ben meghalt.

Függelék

A *Decalogus* 1532. évi kiadásának címét, tartalomjegyzékét, prózai és verses ajánlásait teljes terjedelmében közöljük, ezek az A_ir–A_{iii}r levélen találhatóak. Az átírásban az egyszerű betűtűvesztéseket javítottam (bár a „nanque” alakot meghagytam), az *u* és *v* betűket a mai gyakorlat szerint egységesítettem, az *ij*-t *ii*-nek írtam át, a kerek zárójeleket megtartottam, az egybefüggő szöveget bekezdésekre tördeltem és megfelelő központozással láttam el. A közvetlenül Gyöngyösire vonatkozó részeket kurziváltam.

Decalogus de beato Paulo primo heremita comportatus per reverendum patrem fratrem Gregorium de Gyengyes³⁰ protunc priorem sancti Stephani rotundi in Urbe cum annotationibus in margine adiectis.

Ad lectorem

Obitus et vite primi Pauli heremite
Ut scias breviter, hec inspice metra solerter.
Anno centeno et septuagesimo trino
Post incarnatum Christum de virgine natum
Thebaide genitus Paulus heremicola primus.
Hic sextumdecimum cum pervenisset ad annum,
Mundum reliquit, heremi secreta petivit.
Cui terdenis cum septem insuper annis
Palma dedit victum corporis pariter et amictum,
Celitus hic manna pastus annis sexaginta
Domino mittente cottidie corvo ferente.
Post hoc ducentos octuaginta sex quoque annos

28 *Repertorium fontium historiae medii aevi primum ab Augusto POTTHAST digestum...*, V, *Fontes*, Romae, 1984, Gyöngyösiről a 365–366. lapon: „Gyöngyösi, Gergely seu Gregorius de Gyöngyös seu Gyengyesinus seu Coelius Pannonius.” A *Decalogus*nak itt csak az első kiadása szerepel.

29 Vö. 27. lj.

30 A *gy* betűs írásmód itt már következetesen érvényesül, szemben a korábbi évek nyomtatványainak összevisszaságával.

Patris eterni Filii de Virgine nati,
Anno centeno decimoque vite sue trino
Paulus de mundo choro septus letabundo
Civium sanctorum abiit ad regna polorum.

Contenta in hoc libello

– Epistola preliminaris ad reverendum patrem fratrem Stanislau³¹ ordinis fratrum eremitarum sancti Pauli primi heremite in Regno Polonie, provincialem dignissimum

– Epigramma commendativum autoris et operis

– Vita sancti Pauli primi heremite a beato Iheronimo ex relatu sancti Anthonii magni conscripta et in lucem edita

– Miracula ex multis pauca meritis beatissimi Pauli primi heremite ad sacras reliquias eiusdem et alias facta³²

Epistola preliminaris

Reverendo et religioso patri fratri Stanislao ordinis fratrum heremitarum sancti Pauli primi heremite regulam sancti Augustini episcopi professorum in Regno inclito Polonie existenti provinciali dignissimo frater Blasius³³ reverendi patris fratris Gaspari³⁴ etc. visitatoris specialis, eorundem fratrum collega salutem dicit et orationes, ac seipsam commendat.

Reverende Pater, priorum temporum venerabiles patres memoria digni tam sedule, tamquam liberaliter propalare proximis conabantur exhortationis verbum

31 Szaniszló, a lengyel pálos provincia tartományi perjele, azaz vezetője.

32 A mirákulumirodalomban is szinte kötelező toposz, hogy nem lehet az összes megtörtént esetet hiánytalanul felsorolni, csak válogatást lehet belőlük készíteni. Már Hadnagy Bálint is ezt a gondolatot fogalmazta meg a budaszentlőrinci mirákulumokhoz írt prológusában: „hec miracula de infinitis, ut ita loquar, pauca, que Dominus est dignatus ostendere meritis sanctissimi confessoris sui Pauli primi heremite...” SARBAK, *Miracula Sancti Pauli...*, i. m., 58.

33 Balázs pálos szerzetes 1536-ban Krakkóban, majd másodjára 1542-ben ugyanott megjelentetett könyvét (*Salutares paretenses de epistolis et evangelis per annum occurrentibus*, RMK III. 315, 339; *RMSt*, 2008, i. m., 100) Pesti Gáspárnak („vicario in Transsilvania”) ajánlotta. Az egyszerűnek tűnő *collega* megnevezés nem zárja ki, hogy ő lehetett az általános perjel kísérője (socius) a vizitációs utakon.

34 Pesti Gáspár 1522-ben *vicarius generalis* volt Budaszentlőrincen (vö. GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, i. m., 186) könyveit Florianus Ungler nyomtatta ki Krakkóban: *Sermones exhortatorii ad viros sacre religionis decore ornatos...*, 1531 (RMK III. 291), *Compendium directorii in visitatione fratrum...*, 1532 (RMK III. 300), *Nova gratia continens singulis annis quinque diebus maioris hebdomade*, 1532, vö. *Rola Krakowskich drukarzy w kulturze węgierskiej: Die Rolle des Krakauer Druckwesens in der ungarischen Kultur: A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben*, bev. V. ECSEDY Judit, bibl. P. VÁSÁRHELYI Judit, DÖRNYEI Sándor, KERTÉSZ Balázs, Bp., 2000, I, 144, II, 48–49, 52–54; KISBÁN, i. m., 336.

per exemplorum directiones per librorum volumina,³⁵ que illis Dominus in archano pectoris revellare dignabatur, ne absconditi talenti rei tenerentur.³⁶ Querebant nempe non suam, sed Domini gloriam et proximorum lucra, hoc solum contenti stipendio, que Dominus laudabilis appareret, questum enim suum divinam gloriam esse censebant, et fratrum profectum proprium arbitrantes, uti de suo, sic de alieno letabantur bono. O, vera charitas, que sua non facit sua, quos nanque replet, non que sua, sed que aliorum sunt, concupiscere facit, hoc, qui accensi sunt sancto zelo sepe Altissimo vota fundentes, impetrare conantur, quatinus per ipsorum instrumentum laudabilis idem Dominus apparere dignetur. Quorum pia desideria omnipotens ex alto prospectans optato dignos efficit voto.

Nihil etenim utilius, nihil rectius, quam Dei gloria et proximorum salus concupisci potest, hoc irradiatus lumine, hoc sancto et suavi perfusus odore, *felicis recordationis reverendus pater frater Gregorius de Gyengyes ordinis fratrum heremitarum sancti Pauli primi heremite etc. condam prior generalis* summopere curavit preteritorum patrum imitare vestigia, et eodem zelo honoris Dei laudisque conditoris atque simili emulatione fraterne charitatis accensus, acceptum a Deo talentum occultare noluit, neque passus est habere solus, quod multis prodesse poterat. Itaque ipsorum provocatus exemplo *comportavit et ipse sermones decem perbreves, enconium sancti Pauli primi heremite, fratrum heremitarum gloriosissimi patriarche et ducis inclitissimi continentes.* Qui, si considerantur cum his, si quos longos ac prolixos, quidam ex neutericis ediderunt, longe succosiores inveniuntur. Nempe non in illis supervacanea verba, non digressiones indecentes invenire est, sed quicquid dicitur, succo minime caret, habet quin potius in recessu aliquid, quod diligenter pensitanti tandem colliquescit, quippe qui sunt sumarum pondere et dicentis auctoritate undequaue conspicui, in quibus admonentur fratres heremite ad perseverantiam bonorum operum, ad servandam paupertatem sanctam, castitatem et obedientiam, atque ad omnes bonas animi affectiones exemplo gloriosissimi Pauli primi heremite etc. cohortantur.

Igitur, reverende pater, tu *hos sermones a prefato reverendo patre fratre Gregorio, viro doctissimo elegantissime comportatos* cum vita sancti Pauli primi heremite a beato Iheronymo conscripta et aliquibus miraculis annotationibusque in margine per me adiectis,³⁷ et ob id magis per viros (te etenim in nuncupando libello preterire omnino non fuit consilium) accipe hilari animo, quibus nihil hac tempestate preciosius (presertim heremitarum primati) donari poterat, quos perlege, letaberis,

35 Ezekből több elveszett, de Szombathelyi Tamás *Exhortatorium* című műve a budapesti Egyetemi Könyvtár 114. sz. latin kódexében fennmaradt.

36 Ez is toposz, vö. GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...*, Prologus, i. m., 33–34.

37 Azaz neki köszönhetőek a marginális megjegyzések, amelyek többletként jelentkeznek az 1516-os kiadvánnyal szemben. Ezekben az éppen tárgyalt témát emeli ki vagy a szövegben említett hivatkozásokat vetíti ki egyszerűen a margóra, de nem ad lényeges segítséget a locusok meghatározásában.

neque oleum dices, neque operam te perdidisse, fateberisque id opusculum non esse ex numero illorum, que attingere nullum opere precium sit.

Vale fratrum Paulinorum³⁸ in Regno Polonie degentium decus et ornamentum atque (post Deum) unica spes et gregem tibi commissum auctoritate, vita, doctrina et bono exemplo pasce ac moderare.

Ex Vielki Mlyn,³⁹ iiii Nonas Decembris, anno gratie 1531.

In operis commendationem epigramma

Quisquis te Christo viciorum labe relicta
Addixti: et vita celibe qui frueris.
Ecce tibi recte vivendi dogmata tradit:
*Maxima qui fratrum gloria Paulinorum:*⁴⁰
Pater reverendus: Hunorum generosa propago:
*Gyengyes ab oppido prognatus Gregorius.*⁴¹
Gentis qui patrie: fuit summum decus ipse sue:
Acre cui sophie: dederat Deus donum.
Perlege: nec pigeat voluisse subinde libellum:
Quo reddi poteris doctior et melior.
Illum etiam: qui te tanta beat utilitate:
Opta perpetuos felicitari dies.

38 Ez az általam ismert legkorábbi adat a pálosok *Paulini* elnevezésére. Balázs, pálos szerzetes 1536-ban, könyve ajánlásában már „frater Blasius eremita Paulinus”-nak nevezi magát és „monasteria fratrum eremitarum Paulinorum”-ról beszél (A₁v levél), vö. 33. lj. A magyar *pálos* alak először 1883-ban bukkan fel, vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKÓ Loránd, Bp., 1976, III, 74.

39 A lengyel helymeghatározás jelentése: ’nagy malom’.

40 Vö. 38. lj.

41 Vö. 3. lj.

BÖLCS DEÁKI NYELV

HUMANIZMUS ÉS NEOLATIN IRODALOM
(XV–XVII. SZÁZAD)

SZILÁGYI EMŐKE RITA

Ajánlás bécsi módra

Enea Silvio Piccolomini ajánlólevele Johannes Trösterről
Vitéz Jánosnak 1454 nyarán*

„Sub istius an doctissimi Castalidarum amatoris sororum infula (sc. concedam), qui opulentissimum quondam amplissimum archiregnum Hungarorum sua Orpheica lyra auget ridereque facit Pannonii huius?”¹ – kérdezi magától Johannes Tröster egyetlen ismert művében, mikor a megfelelő patrónus kiválasztásán tőpreng, s ezzel kimondva-kimondatlanul is egy illusztris bécsi humanista társaságba helyezi Janus Pannonius nagybátyját, Vitéz Jánost.² Az első magyar humanista-ként számon tartott Vitéz gazdag és kiterjedt mecénatúrájának híre külföldre is korán eljutott; unokaöccseinek, Janus Pannoniusnak és ifjabb Vitéz Jánosnak a támogatásán túl több humanista író, költő és tudós – elsősorban csillagász – köszönhette karrierjét részben vagy teljesen a váradi püspök, majd esztergomi érsek patronálásának. A támogatottak körére többnyire a Vitéznek címzett dedikációk és levelek alapján következtethetünk.³ Így került kutatásom középpontjába az itthon kevésbé kutatott Johannes Tröster, aki *Dialogus de remedio amoris* című művének egyik variánsát Vitéznek szánta.⁴

* A cikk elkészülése idején a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként kutathattam, amiért ezúton mondok köszönetet a Balassi Intézetnek.

- 1 „Vajon annak a castaliai nővérek igen művelt szeretőjének papi süvege alá [térjek], aki a magyarok egykor oly gazdag és igen kiterjedt királyságát az ő Pannoniusának orpheusi lantjával gyarapította és neveltette meg?” JOHANN TRÖSTER, *De remedio amoris* = HANS RUPPRICH, *Die Frühzeit des Humanismus und der Renaissance in Deutschland*, Leipzig, Reclam, 1938, 184.
- 2 Vitéz előtt és után – természetesen a nevük elhallgatásával, mintegy körülírva – szóba jön esetleges pártfogóként Enea Silvio Piccolomini, Johannes Hinderbach, Johannes Nihil, Georg Peuerbach, Prokop von Rabenstein, Ulrich Sonnenberger, Ulrich Riederer, Hartung von Kappel és Bernhard von Kraiburg, hogy csak a legfontosabbakat említsem. TRÖSTER, *i. m.*, 184–185.
- 3 Megjegyzendő, hogy a dedikációk nem bizonyítják a patronálást Vitéz részéről, mivel a támogatás gyakran külső okok miatt elmaradt. Ilyen például Bartholomeo Fonzio vagy Caspare Tribraço esete, akik végül más patrónust kerestek. A dedikációk többségét tartalmazza egy máig referenciapontként szolgáló mű: CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., Akadémiai, 1984. Vö. FRANKÓI Vilmos, *Vitéz János esztergomi érsek élete*, Bp., Szent István Társulat, 1879, 131–134, 148–152. Tröster dialógusára témavezetőm, Kiss Farkas Gábor hívta fel a figyelmem, akinek tanácsaiért és észrevételeiért ezúton mondok köszönetet.
- 4 A dialógusról bővebben az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz és Barokk Kutatócsoportjának a 2009. november 25-i felolvasó ülésén Kiss Farkas Gáborral tartottam előadást, s reményeim szerint a jövőben elkészíthetem a mű kritikai kiadását.

A bajor Ambergből származó Johannes Tröster feltehetően Enea Silvio Piccolomini familiárisaként került az 1450-es évek elején a bécsi udvarba. Itt Piccolomini unokaöccsének, Francesco Todeschini-Piccolomininek, azaz a későbbi III. Pius pápának és a még gyermek magyar trónörökösnek, a későbbi V. Lászlónak lett nevelője Kaspar Wendellel együtt.⁵ Mikor 1452-ben Kaspar terve, miszerint felszabadítja a gyermeket III. Frigyes gyámsága alól, meghiúsult, Tröster – ártatlanul vagy sem – szintén részesült barátja büntetéséből: kegyvesztetté vált.⁶ Ezután hiába próbálta visszanyerni III. Frigyes jóindulatát és a bécsi udvarban betöltött állását, próbálkozásai eredménytelennek bizonyultak.⁷ Kétévi állásnélküliségének és nélkülözésének Piccolomini vetett véget, mikor beajánlotta őt Vitéz Jánoshoz 1454. július 31-én kelt levelében.⁸ Úgy tűnik, Tröster az irodalomnak kívánta szentelni az életét; ennek jegyében és egy esetleges patrónusi támogatás elnyerésének reményében írta egyetlen ismert művét, a *Dialogus de remedio amorist*.⁹ Az első variáns 1454 júniusában készülhetett el, melyet Piccolomini július 9-én kelt levelében méltatott,¹⁰ majd Tröster a hibák javítása után valószínűleg Piccolomini Vitézhez írt ajánlóleveléhez szerkesztette át.¹¹

5 Életrajzához: Franz Josef WORSTBROCK, *Johannes Tröster = Verfasserlexikon: Die deutsche Literatur des Mittelalters*, Begr. von Wolfgang STAMMLER, fortgef. von Karl LANGOSCH, hg. von Burghart WACHINGER, Berlin, 1995, IX, 1078–1083; Paul LEHMANN, *Dr. Johannes Tröster, ein humanistisch gesinnter Wohltäter Bayerischer Büchersammlungen*, Historisches Jahrbuch, 60(1940), 646–663, különösen: 647–48.

6 Enea Silvio Piccolomini több levelében is hangsúlyozza Tröster ártatlanságát, többek közt az alább közölt levélben is. Ugyanígy törekszik Tröster is megvédeni Kaspart, s ehhez Piccolomini segítségét kéri: FRA 68, 98. (46. ep.)

7 Aeneae Sylvii PICCOLOMINEI, *Opera quae extant*, Basel, 1571, 694. (CXLV. ep.) = FRA 68, 236. (131. ep.)

8 Piccolomini már egy évvel korábban (1453. aug. 25.) megígérte Trösternek, hogy segít a váradi püspök kegyébe ajánlani: „Si venerit Varadiensis antistes ero tui memor studeboque tuam conditionem efficere meliorem. (...) Tuas litteras probo et commendo et suadeo, uti perseveres. Doctus es, fies brevi doctissimus neque virtuti tue locus deerit.” FRA 68, 236–237. (131. ep.)

9 Enea Silvio így ír egy 1457-ben Trösterhez intézett levelében: „Vellemus tibi quietum esse locum, in quo tibi et musis uiuere posses, et aliquando nobis.” PICCOLOMINEI, *i. m.*, 782. Tröster dialógusában pedig így ír óhajáról: „Interim, si facta tuique domini me respicient, ad Castalium illum Heliconis fontem, qui nunc in Eridani littore altae Estensis moenibus domus cingitur, ubi Pannonius ille praeclarus Johannes in Pegaso sedens me exspectat, me dedam.” TRÖSTER, *i. m.*, 197.

10 PICCOLOMINEI, *i. m.*, 950–951. (CCCCVIII. ep.)

11 A dialógus variánsaihoz és kéziratjaihoz: WORSTBROCK, *i. m.*, 1082., ill. Franz FUCHS, *Erkenntnisfortschritte durch Handschriftenkatalogisierung am Beispiel des Faches „Geschichte des Mittelalters“ = Katalogisierung mittelalterlicher Handschriften in internationaler Perspektive: Vorträge der Handschriftenbearbeitung vom 24. bis 27. Oktober 2005 in München*, Wiesbaden, Bayerische Staatsbibliothek, 2007, 7.

Az ajánlólevél a B-variánst megőrző hat kézirat közül csupán egyben maradt fenn. Mivel ebből ez idáig még nem készült szövegkiadás,¹² függelékben közlöm saját fordításommal együtt.¹³

Úgy tűnik, a bécsi értelmiség átmeneti patronálásának jól bevált módja volt, ahogyan Tröster Vitéz szolgálatába került. A bécsi egyetemen az 1440-es évek óta tartottak humanista szövegolvasásokat,¹⁴ ám az egyetemi állás vagy a *studia humanitatis* művelése mint kielégítő anyagi javadalmazású foglalkozás csak keveseknek adatott meg,¹⁵ ezért a magisteri fokozatot elnyertek közül sokan folyamodtak pártfogók, patrónusok, mecénások segítségével. Kiemelt fontosságú szerepet játszott számos magister támogatásának történetében Enea Silvio Piccolomini és Vitéz János: előbbi mint ajánló, utóbbi mint fogadó fél vette ki részét a fiatal tehetségek támogatásából. Fraknói Vilmos is említi monográfiájában, hogy nem egy tudós fordult segítségért (biztos megélhetés híján) Enea Silvio Piccolominihez, aki az esetek többségében Vitézhez irányította barátait. Így történt ez többek közt Liscius Miklóssal, Kosztolányi (Polycarpus) Györggyel és Johannes Nihillel, a híres csillagással is.¹⁶

12 Az Enea Silvio Piccolomini leveleinek kritikai kiadását tartalmazó utolsó kötet (*Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, hrsg. Rudolf WOLKAN, Wien, Hölder, 1918 [Fontes Rerum Austriacarum, 68], 3. Abt., 1) csupán 1454. június 1-ig, azaz a regensburgi birodalmi gyűlés befejeztéig tartalmazza a sienai püspök leveleit. Bár a későbbi levelek egy része megtalálható az 1551-es bázeli *Opera quae extant omnia* című, korántsem teljes kiadásban, a kremsmünsteri kódex jól példázza, hogy lappanghatnak olyan Piccolomini-levelek, melyek elkerülték a fő hagyományozódási vonalat. A Piccolomini-életmű hagyományozódásáról: Paul WEINIG, *Aeneas suscipite, Pium recipite: Aeneas Silvius Piccolomini: Studien zur Rezeption eines humanistischen Schriftstellers im Deutschland des 15. Jahrhunderts*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1998.

13 A kódexről két katalógusleírás készült (az elsőben hosszabb kivonatok is olvashatók): Hugo SCHMID, *Catalogus codicum manuscriptorum Cremifanensis ord. S. Bened., Lentii*, 1877, 170; Hauke FILL, *Katalog der Handschriften des Benediktinerstiftes Kremsmünster*, Wien, 2000, II, 144. Ezúton mondok köszönetet Hauke Fillnek, a kremsmünsteri apátsági könyvtár dolgozójának a szíves segítségért.

14 Karl GROSSMANN, *Die Frühzeit des Humanismus in Wien bis zu Celtis Berufung 1497*, *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, 22(1929), 258–261.

15 Legendás például Peter Luder, a vándorhumanista esete, aki – miután belátta, hogy a *studia humanitatis* műveléséből és tanításából nem fog megélni – végül visszatért az orvosi pályához, jóllehet kora legkiválóbb tanáregyéniségei közé tartozhatott, amit előadásainak *intimatiójairól* készült másolatok tucatjai és tanítványai visszaemlékezései is jeleznek. Bővebben: Frank BARON, *Peter Luder = Verfasserlexikon, i. m.*, V, 954–959. Ludwig BERTALOT, *Humanistische Vorlesungsankündigungen in Deutschland im 15. Jahrhundert*, *Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts*, 5(1915), 1–25; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A magyar humanizmus-kutatásról Schallaburg után = Uő, Nympha super ripam Danubii: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi, 2002, 15–16.

16 FRAKNÓI, *i. m.*, 132–133.

Mai ismeretünk szerint a két püspök először 1452-ben találkozott Bécsben.¹⁷ Amennyiben ez az ismeretség kezdőpontja, már barátságuk kezdetén világossá válhatott számukra, hogy a fiatal értelmiség patronálása mindkettejüknek szívügye, s ebben egymást kiegészítő szerepet vállaltak. Amikor ugyanis Enea Silvio Tröster beajánlja Vitéznek, világosan utal rá, hogy korábban már több patronált is ezen az úton került Vitéz védőszárnyai alá. Levelében Vitéz mecénási tevékenységét nem csupán megemlíti, hanem Vitézt egyenesen Maecenasszal azonosítja. Sőt, azt az ajánlási folyamatot, mely Vitéz és közte jelen esetben Tröster érdekében zajlik, a római aranykori patronálás újkori megfelelőjeként mutatja be. Ha Vitéz Maecenas, akkor ő Vergilius, aki a félénk Horatius-Tröster bevezeti (a kimondatlanul is V. Lászlóval azonosítandó) Augustus udvarába Maecenas elé.¹⁸ Piccolomini aztán szerénykedve kivonja magát a megfeleltetések alól, ezzel még inkább kiemelve és dicsőítve Vitéz irodalom pártoló voltát. Piccolomininek azonban nem mindegyik ajánlása ért célba. Például Johannes Nihilt, aki szintén 1454-ben fordult Piccolominihez segítségért, csak a sokadik ajánlás segítette útjára.¹⁹ Tröster számára, úgy tűnik, már az első próbálkozás is meghozta a sikert. Az 1455-ös évet Vitéz szolgálatában, feltételezhetően Váradon töltötte, és Piccolomini, Vitéz, illetve a salzburgi érsek²⁰ közt működött közvetítőként és hírnökként. Nem tudni, pontosan meddig állt Vitéz szolgálatában, mert még 1457 folyamán is ő tájékoztatta Piccolominit Vitéz fogságba kerüléséről és Magyarország ügyeiről,²¹ de ez év márciusában már valószínűleg a salzburgi érsek udvarában dolgozott, amint erről Piccolomini egy 1457. március 13-án kelt Trösternek írt leveléből értesülünk.²² V. László hirtelen halála és az ennek következtében kialakult politikai helyzet – például Vitéz börtönbe kerülése – azonban arra kényszerítették Tröster, hogy megerősítse német kapcsolatait.²³ További adataink szerint nem járt többet Magyarországon, ám Piccolomini segítségének és Vitéz patronálásának köszönhetően végül beindult a karrierje, még ha nem is egészen úgy, ahogyan szeretete

17 *Uo.*, 82–84.

18 Piccolomini Lászlótól mint uralkodótól valóban sokat várt, amint ezt a neki címzett műve (*Tractatus de liberorum educatione*, 1450) is mutatja. PAJORIN Klára, *Enea Silvio Piccolomini politikai eszméi és az első magyar humanisták = Irodalom és politika*, szerk. ROMÁN Mónika, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2001 (Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica, 7, 1), 94–95.

19 Nihilt Piccolomini ugyanazon a napon (1454. jan. 22.) három levélben is beajánlotta: kettőt Podjebrád Györgynek címzett (egyet a saját, másikat III. Frigyes nevében), a harmadik levél pedig Vitéznek szólt. Mivel júniusban még Juan Carvajalnak is ír egy ajánlást Nihilről, bizonyos, hogy a korábbiak sikertelenek voltak. Ez utóbbi levél dicstoposzai sok hasonlóságot mutatnak az egy hónappal később írt Tröster-ajánlólevélben olvashatókkal. FRA 68, 425–427. (237. ep.); FRA 68, 612. (XIX. ep.); FRA 68, 427–428. (238. ep.); FRA 68, 489–492. (290. ep.)

20 Sigismund I. von Volkersdorf (1452–1461).

21 PICCOLOMINI, *i. m.*, 833–834. Ep. CCCLXII.

22 *Uo.*, 782. Ep. CCXLVIII.

23 LEHMANN, *i. m.*, 651.

volna.²⁴ Bár irodalmi munkássága szinte teljesen a feledés homályába veszett, a német szakirodalom mai napig mint humanista könyvgyűjtőt és könyvtárak jótévőjét tartja számon.²⁵ S hogy Piccolomini milyennek látta és akarta láttatni Trösterert, az alább közölt levélből világosan kiderül. A kremsmünsteri *Codex Cremifacensis* 10-es jelzetű, főleg humanista levelezéseket tartalmazó kódexben nemcsak Piccolomini levele található, hanem közvetlenül utána a *Dialogus de remedio amoris* című mű B-variánsának egy példánya is (253r–260r).²⁶ A levél kiadásánál hűen követtem a forrás helyesírását, központozását és jelöltem a rövidítéseket.

Stiftsbibliothek Kremsmünster, CC. 10, 249r–249v

(249r) Reuerentissimo In *Christo* patri ac domino domino Iohanni Episcopo Waradiensi et Inclite regni Bohemie Cancellario Episcopus Senensis Salutem Plurimam dicit.

Bene tecum actum est cui commendare plures necessarium est. potes enim prodesse plurimis, ego sepe meos amicos tue dignacioni commendatos feci, Nec propterea me tibi onerosum puto. quando²⁷ donum dei est et²⁸ tui quam multi indigeant. Quod si mee preces apud te aliquando valere nunc maxime ut hee ualeant opto quas pro Iohanne Troster clerico Salzeburgensis diceos ad te porrigo. Is est vita bona et moribus venustus, ingenio florido, et animo liberali, amat humanitatis litteras, cupitque illis ad summum imbui, propositum eius excludit inopia. Neque enim cantare sub antro pierio tyrsumque potest, contingere sana paupertas atque eris inops, quo nocte dieque corpus eget.²⁹ Confugit ergo ad tuum presidium, qui superum benignitate ea fortuna es ut beare ceteros possis. Seruiet tibi summa fide si eius dignaberis famulatum accipere, eritque tua in cancellaria non ociosus Fuit hic

24 Tröster további sorsáról: WORSTBROCK, *i. m.*, 1079–1080; LEHMANN, *i. m.*, 651–655; Burgi KNORR, *Zum Erkenntniswert der mittelalterlichen Epigraphik: Ein Regensburger Domberr und Stiftspropst in Mattsee = Tassilo III. von Bayern. Großmacht und Ohnmacht im 8. Jahrhundert*, hg. v. Lothar KOLMER, Christian ROHR, Regensburg, 2005, 237–251.

25 LEHMANN, *i. m.*, 655–663, ill. Michaela SCHULLER-JUCKES, *Ulrich Schreier und seine Werkstatt: Buchmalerei und Einbandkunst in Salzburg, Wien und Bratislava im späten Mittelalter*, Dissertation, Wien, Universität Wien, 2009.

26 A kódex tartalma szinte teljesen megegyezik a St. Pölten Diözesanbibliothek, Cod. 63. jelzetű kódexével, de az a dialógusnak az A-variánsát tartalmazza, így a Vitéznek írt ajánlólevél sem található meg benne, ezért a két kódexnek nincs közvetlen köze egymáshoz. Martin WAGENDORFER, *Eneas Silvius Piccolomini und die Wiener Universität = Enea Silvio nördlich der Alpen: Akten des interdisziplinären Symposions vom 18. bis 19. November 2005 an der Ludwig-Maximilians-Universität*, hrsg. Franz FUCHS, Wiesbaden, Harrassowitz, 2007, 35–37.

27 A rövidítés feloldása bizonytalan, talán: *quoniam*.

28 A klasszikus latin nyelvtan szerint *ut* lenne.

29 Iuv. Sat. 7, 59–62.

aliquando inter preceptores gloriosi regis Ladislai secundumque post Gasparem locum habuit neque puto ex mente regia hunc excidisse qui et carus erat et amatus inter paucos. At cum malum fatum Gasparis oppressit statum, hic etiam cecidit, non quia uel particeps uel conscius eorum esset que actitauit Gaspar, sed quia vnus arboris ruina raro sola est. *Recognoscat eum regia sublimitas ut primum videbit, Nec me dubium habet, quin tibi gratias agat si hunc apud te collegeris. Ipse quoque tue prestabilitati erit non inutilis, pro ea que sibi est cum rege vetusta consuetudine* (249v) *poteris eum nonnumquam ad regem mittere, eiusque obsequio non incassum uti. Quibus ex rebus intelligo dum hunc tibi commendo virum non solum eius sed tuam quoque me causam agere. Atque idcirco longior fui quam tue ferunt occupationes. Nunc finem verbis impono, vnum sed dixerim. Is primo congressu subagrestis uidebitur, neque enim admodum prompto sermone est, pronunciatque more teutunico (!) crassius et morosius. Attamen scripta eius videris et ingenium et doctrinam probabis. Quod si possem Vergilio me comparare, a quo remotissimus sum, dicerem te Mecenate augusti cancellarium, et hunc oracium flaccum esse, quem Maro trepidantem nimiumque timentem in cancellariam duxit. Sed cum tu rite teneas mecenate locum, et hic oracii personam non inepte ferat, solus ego comparacioni vaco qui nimis a Marone disto. Vale et vive optime. Ex noua ciuitate vltimis Iulii Anno MCCCCLIV.*

Magyar fordítása:

Krisztusban tisztelendő atyánknak, János váradi püspöknek és a ragyogó cseh királyság kancellárjának üdvözlétét küldi a sienai püspök. Helyesen történt, hogy neked – akire sokakat szükséges bízni, ugyanis képes vagy sokaknak a hasznára lenni – én is gyakran a kegyelmedbe ajánlottam a barátaimat, és úgy vélem, sosem voltam emiatt a terhedre, minthogy Isten ajándéka ez, és a tieid közül is sokaknak van rá szüksége. Ha valamit érnek nálad a kéréseim, azt kívánom, hogy most különösen érvényesüljenek azok, melyeket Johannes Trösterért, a salzburgi egyházmegye papjáért hozzád emelek. Derék életű és kellemes modorú, ragyogó tehetségű és nagylelkű, szereti az irodalmat, és szeretne abban a lehető legjobban megmártózni, tervétől azonban elzárja a szegénysége. *De dalt soba az nem zenghet a Múzsák barlangjában, meg thyrust se ragadhat, akit bús, pénztelen ínség nyom, s éjjel-nappal sanyarog csak.*³⁰ Ezért menekül a te oltalmadba, aki az égiek jóindulatából kifolyólag oly szerencsés vagy, hogy másokat is boldogítani tudsz. A legfőbb hűséggel fog szolgálni téged, ha méltóztat sz őt a szolgálatodba fogadni, és nem lesz haszontalan a kancelláriádban. Egykor ugyanis a dicsőséges László király tanítói közé tartozott, még hozzá a második helyet bírta Kaspar³¹ után, és úgy vélem, nem hullott ki a királyi emlékezetből az, aki oly kedves és szeretett volt, miként csak

30 Iuv. Sat. 7, 59–62. *Persius és Iuvenalis: Szatírák*, ford. MURAKÖZY Gyula, Bp., Európa, 1977, 92–93.

31 Ti. Kaspar Wendel.

kevesen. Amikor viszont a balsors Kaspar karrierjét megtörte, ő is vele bukott, nem azért, mert akár résztvevője vagy csupán cinkosa lett volna azoknak az ügyeknek, amiket Kaspar folytatott, hanem mert ritkán fordul elő, hogy csak egy fa dőljön ki magában. Fel fogja őt ismerni a királyi fenség, mihelyt meglátja, és nincs kétségem afelől, hogy meg fogja hálálni neked, ha magadhoz veszed. Még a te kiválóságodnak sem lesz haszontalan, azért a régi kapcsolata alapján, ami közte és a király közt van, néha majd a király elé küldheted, és a szolgálata nem lesz hiábavaló. Ezekből kifolyólag úgy vélem, hogy amikor ezt a férfit ajánlom neked, azzal nemcsak az ő ügyét, hanem a tiedet is képviselem, ezért is voltam hosszabb, mint ahogyan azt az elfoglaltságod engedi, most azonban zárom soraimat, egy dolgot azonban még el fogok mondani. Elsőre egy kissé parasztosnak fog tűnni és a beszéde sem a legkifinomultabb, minthogy németek módjára durva és morgorva a kiejtése, mégis, amint az írását meglátod, el fogod ismerni tehetségét és műveltségét. Ha engem Vergiliushoz lehetne hasonlítani, akitől meglehetősen távol állok, azt mondanám, te Maecenas, Augustus kancellárja vagy, ő pedig a remegő és túlságosan félnék Horatius Flaccus lenne, akit Maro vezetett be a kancelláriába. De amíg te joggal mondhatod magadénak Maecenas helyét, ő pedig Horatius álarcát illőképpen viselhetné, egyedül nekem nincs helyem ebben az összehasonlításban, mivel olyannyira különbözöm Marótól. Légy jól és élj boldogan. Bécsújhely, 1454. július 31.

*

Bővebb irodalom Tröster sírjáról (képét lásd a következő oldalon)

Burgi KNORR, *Zum Erkenntniswert der mittelalterlichen Epigraphik: Ein Regensburger Domberr und Stiftspropst in Mattsee = Tassilo III. von Bayern: Großmacht und Ohnmacht im 8. Jahrhundert*, hg. von Lothar KOLMER, Christian ROHR, Regensburg, Friedrich Pustet, 2005, 237.

A kép forrása

Die Inschriften der Stadt Regensburg II: Der Dom St. Peter, I, Bis 1500, gesammelt und bearb. von Walburga KNORR, Werner MAYER, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert, 2008, 192. Abb. 109, Tafel XXXVII. Kat.-Nr. 280. Grabplatte des Johannes Tröster

Tröster sírfelirata

*Anno d(omi)ni 1485 die / 24 aprilis Obyt ven(erabi)^lis decretoru(m) doctor / d(omi)n(u)s
Job(ann)es Troster de / amberg Can(onicus) Rat(isbonensis) et p(rae)p(osi)tus matt(i)cen(sis)*

Parodia Virgiliana: oppositio in imitando

Már Carmelo Calì, a priapikus költészet kiváló monográfusa felhívta a figyelmet arra, hogy a *Priapeát*, azaz az ókor egyik legelvetemültebben pornográf versgyűjteményét a quattrocéntóban Vergilius művének tartották.¹ Ezt erősíti meg Frank-Rutger Hausmann alapos összefoglalása is a priapikus szöveghagyomány történetéről.² Az elképzelés egy Plinius-levélhely (V, 3), illetve a Vergilius-életrajzok állításaiból épült ki. Donatus szerint Vergilius egyéb apróságok megírása mellett a priapikus költészetnek is szentelt egy könyvet, Servius szintén említi a *Priapeát*. Diomedes Vergilius korai műveit a *praelusiones* terminussal illeti, mely valamiféle előkészületet, előjátékot jelent a majdani nagy műhöz viszonyítva: s ez a játékos jelleg mintegy legitimálja, rehabilitálja a *carmen heroicum* irányából visszanezve a szabados természetű költői előgyakorlatokat. P. Ovidius Naso a vergiliusi *Bucolica* játékos erotizmusát is felhasználja saját műveinek védelmében: „Bucolicus iuvenis luserat ante modis” (Ifjan, azelőtt bukolikus versekkel játszadozott; Trist. II, 533). A bukolikus *lusus*ról mint Thalia múzsa felségterületéről Horváth István Károly értekezik:³ ezen a ponton (hiszen Beccadelli is Thaliának nevezi a múzsáját,⁴ a nála meglévő *lusus*, *carmina lusa* tulajdonképpen az antik *lusus*-felfogás rehabilitálása annak erotikus mellekizével együtt) méltán vonható párhuzam a priapikus és a bukolikus költészet *praelusiones* jellege között. Vergilius Thaliája a theocritusi *lusus* reinkarnációit ihleti:

1 Carmelo CALÌ, *Studi su i Priapea e le loro imitazioni*, Catani

a, N. Giannotta, 1894, 18–21. Megjegyzés a tanulmány címéhez: az *oppositio in imitando* elvét Otto SCHÖNBERGER alkalmazta sikerrel Catullus-elemzései során: *Oppositio in imitando*, Gymnasium, 102(1995), 501–507.

2 Frank-Rutger HAUSMANN, *Carmina Priapea = Catalogus Translationum et Commentariorum: Medieval and renaissance latin translations and commentaries*, ed. F. Edward CRANZ, ass. ed. Paul Oscar KRISTELLER, Washington D. C., The Catholic University of America Press, 1980, IV, 423–450. Ugyanakkor a *Priapeát* és a *Hermaphroditust* egyaránt (legalább részben) tartalmazó kódexek tanúságára is hivatkozhatunk, hiszen számos XV. századi kódex tulajdonítja a művet a latin költők legnagyobbikának. Vö. Donatella COPPINI, *Introduzione (Codici)* = Antonii PANHORMITAE (Antonio Beccadelli) *Hermaphroditus*, edizione critica a cura di Donatella COPPINI, Roma, Bulzoni, 1990, XIII–LXVI, pl. XV, XVI, XXI, XXXI stb. A vergiliusi appendix szöveghagyományozódásáról még: M. D. REEVE, *The textual tradition of the Appendix virgiliana*, Maia, 28(1976), 233–254, a *Priapeáról* kivált: 234–238.

3 HORVÁTH István Károly, *Musa servera – Musa ludens*, Antik Tanulmányok, 3(1956), 1–3, 92–104.

4 Vö. „muta quid hic subito facta Thalia mea est” (I, 9, 4) „candida tunc pulchrum nostra Thalia canet” (I, 9, 32).

Prima Syracosio dignata est ludere versu
nostra nec erubuit silvas habitare Thalia

Antonio Beccadellit Guarino talán nemcsak közös (szicíliai) származásuk okán nevezi új Vergiliusnak, hanem a *lusus* jelleg közös vonása miatt is.⁵ Vergilius szerzőségét Beccadelli is megerősíti Antonio Raudenséhez írt levelében: „Et extat in manibus P. Virgilio Priapea opus permaxime lascivum, ceterum poeta ipse pro morum sobrietate parthenias apellatus est.”⁶ Bartolomeo Facio Beccadelli-életrajza a *Hermaphroditust* a vergiliusi *praelusiones* ihletében fogant alkotásnak láttatja: „Lusit in Hermaphrodito Virgilio exemplo.”⁷

A *praelusiones* tehát előkészület egy nagy mű megírására. Donatella Coppini találóan állapítja meg, hogy a vergiliusi *Priapea* úgy viszonyul az *Aeneis*hez, mint a *Hermaphroditus* egy majdani, elképzelt nagy irodalmi vállalkozáshoz („una futura opera di grande impegno”).⁸ Ez a típusú alkotói modell, mely a *praelusiones*, illetve a nagy mű, a főmű relációjában írható le, felfogható redukált vergiliusi életpálya-modellnek is. Magyarországon Jankovits László e modellt – az alkotói életkor klasszikus egységeivel kombinálva – haszonnal alkalmazta Janus Pannonius költészetével kapcsolatban.⁹ Ez a redukált modell a *Hermaphroditus* publikálásának idejére már alighanem a kor elvárásrendszerébe is kezd betagozódni, hiszen a kortársi reakciók is ezt támasztják alá: ez a kéttagú, kontrasztív szerkezet mintegy a pillanatnyi kánon megképződésének, illetve a költői létreprezentációnak és a szöveggenerálás rendjének szabványra kíván lenni. Beccadellitől rendre komoly mű, vélhetőleg nagyepikai alkotás létrehozását várják el. Már a trecentóban felerősödik a Vergilius kisebb művei iránti érdeklődés, erre kiváló példa a bukolicus *lusus* hihetetlen mértékű föllendülése; elég csak Giovanni del Virgilio, Giovanni Quatrario da Sulmona vagy Boccaccio idilljeire, Pietro da Moglio

5 Antonii PANORMITAE *Hermaphroditus, nebst einer deutschen metrischen Übersetzung und der deutschen Übersetzung der Apophoreta* von Carl Friedrich FORBERG besorgt und hg. von Friedrich WOLF-UNTEREICHEN mit einem sexualwissenschaftlichen Kommentar von der dr. A. KIND, Leipzig, Adolf Weigel Privatdruck, 1908, 166.

6 Remigio SABBADINI, Luciano BAROZZI, *Cronologia documentata della vita del Panormita e del Valla*, Firenze, Le Monnier, 1891, 8.

7 Bartholomeo FACIO, *De viris illustribus, ex oblivione atque interitus nunc primum receptum, vindicatumque bonarum artium patrono commendat et consecrat aeternus firmianae virtutis ac munificentiae futurus testis, ac cultor humillimus Cajetanus TANZINI*, Colonia, é. n., 4. A vergiliusi aspektusokra már HUSZTI József is felfigyelt: *Janus Pannonius*, Pécs, 1931, 320, 32. jegyzet. Beccadelli maga is használta a *praeludo* igét egy levelében: „Mitto igitur meum Hermaphroditum, libellum quidem lascivum, sed ea lascivia, qua summi oratores, sanctissimi poetae, gravissimi philosophi, viri continentes et Christiani denique *praelusere*...”

8 Donatella COPPINI, *I modelli del Panormita = Intertestualità e smontaggi*, a cura di Roberto CARDINI, Mariangela REGOLIOSI, Roma, Bulzoni, 1998, 5.

9 Vö.: JANKOVITS László, *Accessus ad Ianum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, doktori értekezés, Pécs–Szeged, 1999.

idillkommentárjaira vagy a leghíresebb idillyűjteményre, Petrarcaéra gondolni.¹⁰ A *carmen heroicum*ot Petrarca helyezi a humanista műfajok ranglistájának a csúcására.¹¹ A quattrocento idejére, úgy látszik, kialakul a teljes, életrajzi sorrendet is követő pályamodell: Maffeo Vegio kisköltészeti alkotások után mindössze 21 évesen „befejezi” Vergilius *Aeneis*ét (1428), amit a nagy antik előddel való teljes azonosulás programja diktál: „novus surrexit ab urbe Laude Maro, Vegius sua nomina dicta Mafeus”.¹² Ugyanerre vállalkozik a paratextus szerint még „adolescens” Pier Candido Decembrio is, akinek kísérletéből mindössze 89 sort ismerünk.¹³ Beccadelli *paclusiones* jellegű fegyverténye a neopriapikus *Hermaphroditus* (1425–1426?), illetve a *Rhodus* című kétes hitelű verses invektívacsokor. Bár Petrarcat, a *carmen heroicum* teoretikusát a *simia poetarum* (a költők majma) gúnnyal illetve csupán, Beccadelli sem zárkózhatott el, s a kortárs elvárásrendszer intézményesülésének (a *poeta aulicus* társadalmi pozíciója, a *poeta laureatus* megtiszteltetés egyaránt ennek rekvizitumai) köszönhetően önreprezentációját igyekezett a hivatalos vonulathoz igazítani a sikeresebb társadalmi érvényesülés érdekében. Beccadelli bár tett rá kísérletet, mégsem alkotott nagyköltészeti művet. Erről a kísérletről Guarino 1430-ban kelt leveléből tudunk, melyben Beccadelli azon elhatározására reagál, hogy egy Visconti-panegyricust készül írni:

Per teneros carmen lusi iuveniliter annos.
Nunc ducis anguigeri maior mihi nascitur ordo,
Maius opus moveo...¹⁴

Ha Beccadelli „saját” elhatározását valóban komolyan gondolta, lényegében egy kimunkált paradigmába tagozódott volna be. A versrészlet egy szakasza Vergilius *Aeneis*éből való (VII, 43–44), s itt vélhetőleg egy kifejezetten heroikus epikus alkotásra utal, mely kivált haditettek megénekléséről szólna, hiszen ez a szakasz már az eposz „íliászi” térfeléről való.

Vergilius, a költők legnagyobbika csak egyetlen név abban az apologikus katalógusban, mely Beccadelli Poggio Bracciolinihez írt levelében szerepel. A katalógus főként Plinius (Epist. IV, 14) és Apuleius (Apol. IX–XI) katalógusain alapszik. A listán Vergiliusnál is kiemelkedőbb pozíciójába kerül Catullus, akit A.

10 Vö.: Giuseppe BILLANOVICH, František ČÁDA, Augusto CAMPANA, Paul Oskar KRISTELLER, *Scuola di retorica e poesia bucolica nel Trecento italiano*, Italia medievale e umanistica, 6(1963), 203–234; Rinaldo RINALDI, *Il progetto umanistica = Storia della civiltà letteraria Italiana*, diretta da Giorgio SQUAROTTI, II/1, 23–160.

11 Vö.: KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században* = Uő, *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 54.

12 *Das Aeneissupplement des Maffeo Vegio* von Bernd SCHNEIDER, Acta Humaniora, VCH, 1985, 50.

13 *Uo.*, 136–138.

14 GUARINO Veronese, *Epistolario*, racc., ord., illustr. di Remigio SABBADINI, Venezia, 1915, II, 117.

Raudense szerint Beccadelli az istenének tart.¹⁵ Catullus tizenhatodik carmenje hivatkozási alapként óriási karriert fut be, a versbe foglalt esztétikai elvre hivatkozik már a *Hermaphroditus* legnevesebb méltatója, a veronai Guarino is.¹⁶ A *verissima lex* az antik catullusi-martialisi kisköltészet újjászületésének legfőbb esztétikai törvénye, melyben az epikureista voluptast poétikai és esztétikai elvvé nemesítő költők alapvető teoretikus elveket ismertek fel.¹⁷ A lét–költészet kontrasztra Donatella Coppini is felhívja a figyelmet.¹⁸ A költő papírléte, az én szövegléte gondosan megkonstruált irodalmi valóság, melyről idegen testként válik le a köznapi emberrel való azonosítás és az autobiografikus olvasás igénye. A köznapi életvitel és erkölcs csak annyira fonódhat össze a költő szöveglétével, amennyire a társadalmilag, erkölcsileg meghatározott „valós, reális lét” is megszövegeződik. Persze, ez a fajta szövegalkotó eljárás egyáltalán nem zárja ki annak az olvasatnak a lehetőségeit sem, amely a referenciálhatóság és a valóságmozzanatok hagyományos szerepét kutatja, s ezt használja vezérfonalul.

Guarino Veronese Givanni Lamolához írt levelében Antonio Beccadelli *Hermaphroditusát eppopoiának*, azaz hőskölteménynek, eposznak, epikus alkotásnak nevezi: „Laudo igitur non modo εποιησάν sed et poetam nostrum: ita enim appellare velim.” (Nemcsak az „eposzt” dicsérem tehát, hanem költönket is: így szeretném ugyanis nevezni.) D. Coppininél εποιησάν olvasattal szerepel.¹⁹ Ez a zavarba ejtő megfogalmazás, mely aligha hozható össze műfajilag a kisköltészetel, arra indíthatja a kötet értelmezőjét, hogy Beccadelli disztichonos alkotásait egyetlen szöveggé olvassa össze, s hogy erőteljesebben figyeljen a dinamikus *varietas* révén szembetűnően elkülönült szövegek közti kohézióra. S valóban, ebből a lehetséges alapállásból Beccadelli *Hermaphroditusa* bizonyos értelemben epikus alkotásként is kezelhető, valamiféle antieposzként, eposzparódiaként, melynek első jellemzője mindjárt az az igyekezet, hogy a nagyepika klasszikus és bálványozott formáját és a heroikus tematikát detronizálja, demisztifikálja, destruálja, megsemmisítse, ironikus pozícióba helyezze, s a kisköltészet erőteljes kontrasztú formáival (epigramma, elégia) és kifejezésvilágával helyettesítse. Horváth János is epikumnak értelmezi Beccadelli művét Janus Pannonius mo-

15 SABBADINI, *Cronologia...*, i. m., 12.

16 Antonii PANHORMITAE (Antonio BECCADELLI) *Hermaphroditus*, Roma, Bulzoni, 1990, App. I, 146.

17 ADAMIK Tamás, *A catullusi kisköltészet esztétikájához* (16. carm.) = *Opuscula classica medievaliaque in honorem I. Horváth*, Bp., k. n., 1978, 23–48. Eugene O'Connor Julia H. Gaisser Catullus-recepciót feldolgozó monográfiája alapján a humanista költői *defensio* e törvényből fakadó aspektusait veszi számba: Eugene O'CONNOR, *Panormita's Replay to His Critics: The 'Hermaphroditus' and the Literary Defense*, *Renaissance Quarterly*, 50(1997), 985–1009.

18 Donatella COPPINI, *I modelli del Panormita = Intertestualità e smontaggi...*, i. m., 4.

19 GUARINO Veronese, *Epistolario*, raccolta da Remigio SABBADINI, Venezia, R. Deputazione di Storia Patria, 1915–1919, I, no. 346, 506, 703. Antonius PANHORMITA (Antonio BECCADELLI), *Hermaphroditus*, a cura di Donatella COPPINI, Roma, Bulzoni, 1990, I, 147.

delljeiről szóló tanulmányában.²⁰ Gianvito Resta szintén eposzi szint („colore epeico”) vett észre Beccadelli költészetében, s példaként Nichina epitáfiumát hozza föl.²¹

A kontrasztív–műfaji szembehelyezkedés tudatos pozícióit számos antik elődnél tetten érhetjük. Walter Allen szerint Martialis azért tervezte eredetileg tizenkét könyvnyire epigrammagyűjteményét, hogy Vergilius *Aeneis*-ét kövesse, noha a nagy-epikus alkotással a kisköltészetet állította szembe. Adamik Tamás monográfiájában hozzát teszi: sokkal inkább az motiválhatta, hogy a dilettáns Vergilius-utánczók mérhetetlenül fáradt és véghetetlenül meddő (rendszerint tizenkét énekes) eposzkísérleteivel szembeállítsa az eleven, élettel teli kisköltészet „immár kanonikus” tizenkét könyvét.²² Beccadelli – elméletem szerint hasonlóan Martialishoz – az epikus Vergiliustól, illetve az epikus tradíciótól elrugaszkodva, ugyanakkor hozzájuk kötődve konstruálta meg a *Hermaphroditust*, s e sajátos gesztussal mintegy parodizálta az epikus Vergilius piederstálra emelését, miközben módosítani próbálta a kor merev Vergilius-képét. E módosítás egyik kontrasztív eredménye a priapikus hangnem, melyet a quattrocento korai szakaszában ugyancsak Vergiliusnak tulajdonított fiatalkori *Priapea*-ból kölcsönzött. Beccadelli *Hermaphroditusa* alapján véve a *Priapea* 68. versében megfogalmazott Homérosz-interpretáció jegyében szerkesztődött kötétté. E versben Priapus „interpretálja” az *Íliász* és az *Odiszseia* tartalmát, pusztán szexuális értelemben. A két eposz testéből csak a nemi szerveket látja meg, s minden történeti esemény indíttatásában a pusztá érzéki kéjelgést látatja: az emberi csetepaték történetei a két istenének szemszögéből pusztán a szexuális ösztönök eufemisztikus burokba vont ábrázolásai. A történelem és a mítosz mozgatórugója nála csakis a szexualitás. Frappáns bevezető után az *Íliász*-értelmezés következik, melynek központi motívuma a *cunnius*:

Quid? nisi Taenario placuisset Troica cunno
mentula, quod caneret, non habuisset opus.
Mentula Tantalidae bene si non nota fuisset,
nil, senior Chryses quod quereretur, erat.
Haec eadem socium tenera spoliavit amica,
quaeque erat Aeacidae, maluit esse suam.
Ille Pelethroniam cecinit miserabile carmen
ad citharam, cithara tensor ipse fuit.

20 Ifj. HORVÁTH János, *Janus Pannonius műfajai és mintái* = *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1975 (*Memoria saeculorum Hungariae*, 2), 339.

21 Gianvito RESTA, *Antonio Beccadelli* (címszó) = *Dizionario biografico degli Italiani*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, VII, 400–406.

22 Walter ALLEN Jr., *Martial: knight, publisher and poet*, *The Classical Journal*, 65(1970), 351; ADAMIK Tamás, *Martialis és költészete*, Bp., Akadémiai, 1979 (*Apolló Könyvtár*, 10), 232.

Eszerint a háború oka lényegében a spártai *cunnus*, azaz Helené, aki megtetszett a trójai *mentulának*, vagyis Parisnak. A Tantalides, azaz Agamemnon és az Aeacides, vagyis Achilles közt Chryses pap lánya miatt is cunnusháború robban ki. A kithara húrjánál is merevebb cunnusvágy okozza tulajdonképpen az eposzi konfliktust, s ez lényegében azonos a tárgyként megjelölt haraggal, azaz *irával*. Az *Odüsszeia* főhőse pedig nem tesz mást, mint hogy mindig a farka után megy. Az eposzértelmezés központi kategóriája itt a *mentula*, melynek gyökeréből arany virág sarjad. Circe varázslatától (Od. 10, 305), Ulysses varázsfüve, a *mólü* mentette meg a hőst, ám ez a *mólü* nem volt más, mint a hírneves *mentula*. Ulysses diadalmas *mentulája* pedig minden veszélyből kihúzta a hőst, hiszen nemcsak Circe, de Calypso s Alcinoos lánya is – miután az azt eltakarni alig-alig tudó ágon át meglátta – csak arra vágyott. Penelope sem talált Ulysses *mentulájához* fogható szerzőt, hiába rendezett íjversenyt, hiába telt meg a ház *fututorokkal*, senki sem tudta úgy felajzani „íját”, mint annak idején hite szerint halott férje. A *Priapea*-költő „Vergilius” szexuális interpretációjának lényege tehát az, hogy az *Íliász* a *cunnus*, az *Odüsszeia* pedig a *mentula* bűvöletében keletkezett, s minden más, amit a művészet erre ráhúz, pusztán tetszelgő, hazug eufemizmus. E két pólus egyesül Vergilius *Aeneis*-ében, melynek első felét az *Odüsszeia*, azaz a *mentula* ihlette, a másodikat pedig az *Íliász*, vagyis a *cunnus*. Beccadelli priapikus interpretációja szerint, melynek hangvétele a teljes *Hermaphroditus* alapkarakterét adja, a vergiliusi csúcsmű, az *Aeneis* sem más, mint egyfajta monumentális *Hermaphroditus*, hiszen lényegében a homéroszi *mentula* és *cunnus* ötvözet. Ez jellemzi Beccadelli költészeti szétválasztását, s a két könyv felosztása is alighanem ennek köszönhető, melyről az első könyv 42. verse tudósít:

In binas partes diduxi, Cosme, libellum:
 nam totidem partis Hermaphroditus habet.
 Haec pars prima fuit, sequitur quae deinde secunda est:
 haec pro pene fuit, proxima cunnus erit.

Beccadelli első könyvecskéje a *penisről*, azaz a *mentuláról*, annak kalandjairól szól, miképp az *Odüsszeia*, a második könyvecske témája pedig az *Íliász cunnusa*. Beccadelli felosztása tehát hasonló joggal utal a homéroszi-vergiliusi hagyomány priapikus interpretációjára, mint Martialis epigrammák könyveinek eredeti száma W. Allen interpretációjában Vergilius *Aeneis*-ére. A kisköltészeti modell újrakonfigurálása, sikeres újraszituálása, mondhatni feltámasztása több, mint pusztán a vergiliusi pályamodell redukált reprodukálása: radikális választás, hiszen a *praelusiones* pozíciójának szokatlan aspektusát, a priapikus hagyományt célozza meg, mely a *lusus*-jelleg révén Thalia múzsa fennhatósága alá tartozik.

A priapikus költészet, illetve a kisköltészet bizonyos ágai eredendően kontraszív viszonyt alakítanak ki a modell csúcspontján álló *carmen heroicum* hagyományrendjével: ez a szembenállás tehát öröklött topikával bír, de Beccadelli

*Hermaphroditus*ában ezek az ellentétek a modellkontaminációnak és az önreprezentációnak köszönhetően felerősödve és ironizálva jelennek meg, a demarkációs vonal élesebben rajzolódik ki. Ez a markáns szembenézés az eposzparódia sajátos változatává növi ki magát: a *Hermaphroditus* a szakirodalom egyaránt értelmezi kisköltészeti és epikus alkotásként is. Ez az értelmezői paradoxon csak az eposzparódia felől, pontosabban a nagyköltészettel tudatosan, parodisztikusan bírálóként szembehelyezkedő, a kötet egész konstrukcióját át-átszövő epikus, illetve eposzi elemekkel dúsított kisköltészet pozícióiból látszik feloldhatónak a *Vergilius contra Vergilium* képlete szerint.

A *Hermaphroditus*ban fokról fokra kimutatható az eposzi kellekétet parodizáló hozzáállás (erről most csak érintőlegesen szólok). Vergilius *Aeneis*ének, de már Homérosz *Odüsszeiá*jának is különös jelentőségű része az alvilágjárás. A *carmen heroicum* epizodikus kelléktárának figyelembevételével a Beccadelli-féle antieposz *Ursa*-verseinek egy csoportja egészen rugalmasan értelmezhető. A második könyvecske tizedik versében *Ursa fara*, valamint lábszaga *Tartarusszá* alakul, s már elevenen pokoljárásra kényszeríti a költőt. Ha a történeti poétikai folytonosság némely pontját vissza próbáljuk nyomozni, szólni kell róla, hogy Vergilius parodizálása mellett a versbe beépült hagyomány egyik fontos láncszeme a *triporneia* jelensége, melyre a priapikus költészetet vizsgálva V. Buchheit hívta fel a figyelmet.²³ A nő szexuálisan három irányból vehető birtokba: vaginálisan, orálisan, análisan. A női test szexuális kihasználhatósága a görög költészetben egy mítoszparódia kardinalis elemévé válik, s allegorikus dimenziókat állít párhuzamba a testrészekkel. Nikarkhosz (AP, XI, 328) az *Íliász* azon jelenetét parodizálja, amelyben a három fő férfi isten megosztozik a világmindenségen: Poszeidón kapta a tengert, azaz a versben vulvát, Hádész az alvilágot, melyet a versben a far jelképez, Zeusz pedig a száját, azaz az eget. Beccadelli fenn idézett versében a női anus, a *merdivomum foramen* alvilággal való azonosításakor ez a hagyomány is szerepet játszhatott. A far–alvilág képzetének ősiségét mutatja az a kognitív metaforika, mely Artemidórosz *Oneirokritiká*jában is megjelenik (I 49).²⁴ Nyilvánvalónak látszik az is, hogy Beccadellinél *Ursa vulvája* (II 7, II 8) a nagyepika hajótörési, tengeri jeleneteit parodizálja, míg *Ursa anusa* az alvilágjáráshoz biztosít parodisztikus eposzi teret. Az allegorikus *triporneia* a *Hermaphroditus* egészét behálózza, s egy lehetséges olvasati kulcsot nyújt Beccadelli szövegeinek másfajta értelmezéséhez. Az alvilági kínok elevenen történő elviselésének erotikus töltetű toposzai közül idekívánkozik Meleagrosz verse a *Görög Antológia* V. könyvéből (204), mely a hajó–genitália, hajózás–nemi aktus allegorémáit az alvilági mocsarak élve történő megjárásával ötvözi.

23 VINZENZ BUCHHEIT, *Studien zum Corpus Priapeorum*, München, 1962 (Zetemata, 28). Vö. továbbá: AMY RICHLIN, *The Garden of Priapus: Sexuality and Aggression in Roman Humor*, New York, Oxford, University Press, 1992, kivált 129–132.

24 ARTEMIDORI DALDIANI *Oneirocriticon libri*, rec. Roger A. PACK, Lipsiae, Teubner, 1963, V, 55.

„A *De vulva Ursulae* címen hírhedtté vált négy Janus-epigramma ihletői kétségkívül Beccadelli azonos című, illetve hasonló tartalmú versei voltak ...” – írja Török László.²⁵ Vadász Géza eredendően martialis gyökerű téma újraírásaként, variációiként értelmezi mind Janus, mind Beccadelli idevágó verseit.²⁶ Marianna D. Birnbaum Janus erotikus költészetéről szóló tanulmányában, melynek egyik központi motívuma a referenciálhatóság, a témát egy halovány utalással Janus „pszeudopornográf” versei közé utasítja, s a szövegjátékok alakzatait és forrásait nem is tárja föl.²⁷ Jankovits László Janus Pannonius pajzán epigrammáiról szóló tanulmányában az erotikus költészet iskolai legitimációját kutatja, s a *progymnasmák*, illetve a *dicterium* retorikai követelményeinek vonzásában vizsgálja Janus verseit.²⁸ Laura M. Dolby egy „összefüggő erotikus toposzrendszer” részeként látja a Beccadelli-féle variánsokat, melyek ugyanabba a „sémába” kerülnek Janusnál, mint mondjuk a parodizált Vergilius, s ezek alapján alakul ki az a párbeszéd, mely egyszerre több hagyományt von hatókörébe, s mely a költői örökséget megszólaltatja, szövegvalósággá teremt.²⁹ Az Ursula-versek forrásbázisainak legteljesebb sorozatát még mindig Huszti József vonultatja fel, a témát pedig meglepő módon „elcsépeletnek” mondja.³⁰

A Beccadelli-féle antieposz Ursa-verseit az alvilágjárás és a hajótörés parodisztikus, tipikus eposzi epizódjai felől véltük olvasandónak: ez az olvasat nemcsak a költői énformalási technikák sajátos alakzataiban, hanem a múlttal folytatott folytonos kommunikációban realizálódott.³¹ A *triporneia*-toposz jelenléte Beccadelli *Hermaphroditus*-ában *Íliász*-, illetve Vergilius-parodisztikus töltet nyer. A *vulva* ilyen értelemben maga a tenger (Poszeidón), a közösülés hajózás (Herm. II, 8–9), sikertelen változata pedig hajótörés, az *anus* maga az alvilág (Hádész), a holtak birodalma, a bűzös és zajos pokol (Herm. II, 10), a száj (Zeusz) a mennyország, az ég maga. Ezek az azonosítások például Nikarhosz (AP XI, 328), Rhuphinosz (AP V, 44), Meleagrosz (AP V, 204) görög verseiből is kimutathatók. Meleagrosz epigrammazáró megoldása Beccadelli kiindulási terepe. Janus

25 TÖRÖK László, *Janus Hungaricus, avagy filológiai barangolások a Janus-epigrammák magyar fordításainak birodalmában* = *Klaniczay-emlékötöny: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVITS József, MTA Irodalomtudományi Intézete – Balassi, 1994, 83–87.

26 VADÁSZ Géza, *Janus Pannonius epigrammái*, Bp., Argumentum, 1992, 136–139.

27 MARIANNA D. BIRNBAUM, *Janus' „Erotica”* = *Uő, The Orb and the Pen*, Bp., Balassi, 1996, 58.

28 JANKOVITS László, *Janus Pannonius pajzán epigrammái az iskolában* = *Ámor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem eszredéves hazai kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2001. (A munkát még a könyv megjelenése előtt, kéziratban olvastam, ezúttal szeretném megköszönni a szerzőnek, hogy kéziratával megajándékozott.)

29 DOLBY, *i. m.*, 320–323.

30 HUSZTI, *i. m.*, 321.

31 CSEHY Zoltán, *Ursa és Ursula (Janus Pannonius és Antonio Beccadelli)* = *Humanista műveltség Pannóniában*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, Művészetek Háza – Pécsi Tudományegyetem, 2000, 39–46.

Pannonius Ursuláról írt harmadik verse (Ep. I, 322) Beccadellihez és Melegroszhoz hasonlóan szintén az alvilággal azonosítja a genitáliát. A különbség csupán abban rejlik, hogy míg Beccadelli a *triporneia* szabályai szerint a fart infernálja, a másik két költő a vulvát.

Ursa hím reinkarnációjának vélhetnénk Janus Ursusát is a *Nemo est Hertrusco...* kezdetű epigrammában. Az etruszok legendás szexuális étvágyát Beccadelli is hangsúlyozza. Ursus, miképp a Beccadellinél többször is hermafroditizált Ursa (akinek orra a pénisz, arca pedig a nemi szerve), ugyanúgy képes felvenni mindkét nem kezdeményező, aktív és passzív pozícióit: egy éjszaka kilencszer tesz magáévá egy lányt majd hét fiút hág meg, sőt örömmel tűri el a viszonzást. A Beccadelli-féle *triporneia* alvilágeffektusa, mely lényegében a far többé-kevésbé eufemisztikus megnevezése is lehet, Janusnál a Linus-versekben történik meg a mester nyomán. Török László ezeket elsősorban a Matthias Lupius ellen írt Beccadelli-versekkel vonja párhuzamba, melyek Lupiust a pederasztia vádjával gúnyolják ki.³² E versek tartalmi vonatkozásaiban csupán a pederasztia vád közös. Ha viszont Beccadelli allegorikus *triporneia*-modelljéből indulunk ki, egészen más versek is bekerülnek értelmezési horizontunkba. Az első könyv hetedik versében (egy szertartás-parodisztikus sírvers) például egy bizonyos Pegasus szólal meg a *genius loquitur*-toposz rendje és módja szerint, s arra kéri az arra menőt, hogy sírján áldozzon az atyák ősi szokása szerint *paedicatióval*: az Alvilág nyughatatlan szellemeit (*manes*) ugyanis csak így lehet sikeresen lecsitítani. Beccadelli Pegasusa nyilván a halott költői ambícióira utal, a sántaság szintén vonatkozhat Beccadelli tanítójára, a verselgető Matthias Lupiusra, ahogy a költői tehetségtelenségre is (claudianusi párhuzam okán), ha sántít a metrum. A rejtélyes halott lényegében kentaur: félig állati, félig emberi lény. Chilonhoz hasonlít, hiszen neveltjét is a *paedicatióra* oktatta, mint Beccadelli parodisztikus mitológiai demonstrációjában Chilon Achillest, aki Patroclusszal közöset a tanára sírján (I 7,11–12). Hészühiosz szótárában a kentaur a következő szavakat asszociálja: nyers, zsvány, pederasztia, segg.³³ A bölcs és jámbor Chilon kentaurt Beccadelli ugyanolyan állati ösztönlénnyé degradálja, mint a többit. A látszatra szent életű Linus atya hasonlóképpen válik a költői gúny áldozatává. A Janus-epigrammaciklus alapötlete lehetett akár Beccadelli e verséből merítve, vagyis ha az érvelés helytálló, akkor Janus Beccadelli költeményének tulajdonképpeni krisztianizált változatát készítette el. Az alvilág nyughatatlan szellemeinek megbékítése így az ördögűzéssel kerülne párhuzamba. A *lenimen* közös, a gondolatrendszer más. A démonok és a *manes* mindkét költőnél az *umbra* szörnyűségében (Janus: „nam tanto diris gravius tentabar ab umbris”; mert a szörnyű árnyak sokkal jobban megkísértettek; Beccadelli: „Hoc apud infernas genus est leniminis umbras”) és kísértetiességében találkoznak, s a *paedicatio* indoklása majdnem ugyanazzal az igével (Janus: *Linus edocuit*,

32 *Régi magyar irodalmi szövegyűjtemény: Humanizmus*, kiad. ÁCS Pál, JANKOVICS József, KÓSZEGHY Péter, Janus szövegeit kiad., jegyz. TÖRÖK László, Bp., Balassi, 1998, 236.

33 Kenneth James DOVER, *Görög homoszexualitás*, ford. DUPCSIK Csaba, Bp., Osiris, 2001, 55.

Beccadelli: *maiores quod docuere*) történik. A *paedicatio* mint szakrális cselekmény mindkét költőnél a pokolhoz, illetve az alvilághoz köthető topikával párosul.

Míg Beccadelli egy komplex eposzparódiát alkot, Janus maradéktalanabbul valósítja meg a catullusi-martialisi *varietast*. Beccadellinél a kötet allegorikus cselekményívet rajzol: a megszemélyesített kötet útját a firenzei bordélyba, azaz a priapikus Parnassusra, ahol kilenc kurtizán, azaz a kilenc antimúzsza várja. Az *oppositio in imitando* elve azonban mindkét szerzőnél érvényesül, és ugyanarra a szerzőre, Vergiliusra irányul.

DALLOUL ZAYNAB

**Bollók János: *Asztrális misztika és asztrológia*
*Janus Pannonius költészetében***

Recenzió

Bollók János műve egy eredetileg kandidátusinak szánt, majd akadémiai doktori disszertációnak elfogadott tanulmány. Asztrológiai érdeklődését vélhetőleg egyiptológiai tanulmányaira, valamint Kákosy László ösztönzésére lehet visszavezetni. Bollók úgy vélte, hogy az antik, majd a reneszánsz-humanista irodalom költészetének rejtett jelentéseit nem lehetséges megfejteni bizonyos matematikai-csillagászati-természettudományos alapismeretek nélkül, amelyek saját korukban köztudottak és elfogadottak voltak, az idők során azonban feledésbe merültek. Bollók János korai halála miatt már nem tudta a disszertációt sajtó alá rendezni; ezt a feladatot – az *Antik Tanulmányok* és az *Irodalomtörténeti Közlemények* lapjain megjelent tanulmányokkal kiegészítve – Bollók szándékainak megfelelően a kötet kiadói hajtották végre. A kötet két nagy részre oszlik: az első az asztrológia alapfogalmait ismerteti, valamint e tudományág Janus Pannonius költészetére tett hatását mutatja be; a második rész függeléként került az eredeti tanulmányhoz: ez Horatius, Propertius és a theokritoszi epigrammagyűjtemény rejtett és eddig meg nem fejtett asztrológiai jelentérendszerét tárja elénk.

A kötet az asztrológiai alapfogalmak tisztázásával indul. Megismerkedhetünk a legalapvetőbb – modern korunkban is használatos – csillagászati kiindulópontokkal, olyan alaptételekkel, amelyek a horoszkóp felállításához szükségesek. Az asztrológia elsődlegesen a Nap évi és napi látszólagos mozgását tartja szemmel, ennek segítségével vezet be egy újabb fogalmat, az ekliptikát. Kitér ezután a zodiákus jegyeinek magyarázatára, valamint a bolygók jelentőségének ismertetésére. Később rövid történeti összefoglalást ad az asztrológia tudományának fejlődéséről, név szerint említve a hellenisztikus alexandriai asztrológiát és Arisztotelészt. Ezután a bolygók és a zodiákus jegyei állandó kapcsolatának jelentőségére hívja fel figyelmünket a szerző, különös tekintettel a következő csillagászati alaphelyzetekre: *domicilium*, *exilium*, *exaltatio* és *casus*. A továbbiakban a horoszkóp felállításának szabályait ismerhetjük meg: a *horoszkóposz* szó órafigyelő pontot jelent, a horoszkóp felállítása pedig a következőképp történik: meg kell határozni az ekliptika azon fokát, amely a születési hely „horizónján” a születés pillanatában éppen felkelőben van. Az ekliptika ezen meghatározott fokát aszcendensnek nevezzük. A horoszkóp felállításában ezután következik a képlet négy sarkalatos pontjának kijelölése: az *ascendens*, a *meridium caeli*, a *descendens* és az *imum medium* meghatározása; majd meg kell állapítani a bolygók ekliptikai helyét, s a horoszkó-

pot fel kell osztani tizenkét részre, hogy megkapjuk a házakat. Minden ház az emberi élet egyes összetevőire tartalmaz előrejelzéseket, amelyeket nekünk csak meg kell fejtenünk, azonban mind ez ideig nem született még egységes asztrológiai elemzési álláspont.

Bollók János a következő fejezetben módszeresen és tömören elemzi Janus Pannonius összes asztrológiai vonatkozású művét, amelyeket három csoportra bont: epitaphiumok, saját születésének időpontját meghatározó epigrammák, valamint tisztán asztrológiai tárgyú vagy annak hatását tükröző epigrammák. A huszonhat epitaphium közül mindössze nyolc darab asztrológiai vonatkozású (Andreolára, Francesco Barbaróra, Ettore Sacratóra, anyjára, Barbarára, Leonello d'Estére, Hunyadi Jánosra és Alfonso nápolyi király halálára írt gyászversek). Többségük alap gondolata, hogy a test halála után az elhunytak lelke visszatér oda, ahonnan egykor eltávozott: a csillagok közé. Ez a felfogás viszont nem feltétlenül asztrológiai jelentőségű, hiszen magától az Ószövetségtől sem idegen ez az elmélet. A lélek – ha üdvözül – az égi hazába tér meg. A Leonello-epitaphiumban viszont biztosan nem keresztény alapú a lélek csillagokhoz való visszatérése, hiszen Leonello lelke nemcsak úgy általában a csillagokhoz tér vissza, hanem konkrétan a Tejútra: ez az elmélet viszont egyértelműen neoplatonikus eszme, melynek forrásai: Platón *Pamphüliai Értjének* látomása, Cicero *Somnium Scipionis*a és Macrobiusnak az utóbbihoz készített neoplatonista kommentárja. Janus a Hunyadi- és az Alfonso-gyászversben tovább is fejleszti ezt a lehetőséget: utal arra, hogy nekik nemcsak a testük, de a lelkük is képes volt megtérni a csillagokhoz. Janus ezt az elképzelését az Alfonso-epitaphium esetében egy Zeusz-mítoszvariánssal igazolja, miszerint Zeusz Dikté barlangjában minden évben meghal, eltemetik, majd újjászületik. Zeusz sírja a barlangban csak látszólagos, ő maga „integer” állapotban uralkodik az égben. Janus ezt a párhuzamot vitte át Hunyadira és Alfonsóra: ők ketten az emberi világ kiválóságai voltak, miért ne lenne lehetséges, hogy haláluk után ugyanaz történjék velük, mint Zeusszal?

Bollók ezután megadja az általa elemzett epitaphiumok forrását Janusnál: a sztoikus filozófia panteizmusa, Macrobius kommentárja a *Somnium Scipionis*hoz, valamint Augustinus *De civitate Dei*je, amely Poseidonius sztoikus filozófust tartja a legnagyobb asztrológusnak.

A szerző ezután áttér a Janus saját születésének időpontját meghatározó epigrammák (I. 208, I. 107. és I. 232.) elemzésére. Előtte még említi Janus két érdektelen kísérletét (I. 332, I. 107.), amelyek csupán azt bizonyítják, hogy Janus már ezek írása idején rendelkezett asztronómiai ismeretekkel! Janus horoszkópjának felállításához ismernünk kellene születése pontos óráját, csak hogy erre vonatkozólag nincs pontos adatunk, ugyanis Janus – az asztrológia számítási módszerének megfelelően – a napot déltől dél felé számította. Bollók, aki Guarino és Janus közlései nyomán Janus uralkodó bolygójának meghatározásával állította fel a költő horoszkópját, megállapította, hogy a köztudott adattal ellentétben Janus nem 1434. augusztus 29-én született, hanem 30-án reggel 7 órakor. A tisztán asztroló-

giai tárgyú epigrammák tárgyalása során a szerző megállapítja, hogy Janus sok epigrammájának van asztrológiai mellékértelme – azaz a vers témája nem kifejezetten az asztrológia, viszont ilyen alapismeretek nélkül lehetetlen megfejteni (például *De Agnete, Ad Lunam*).

Bollók két tisztán asztrológiai tárgyú epigrammát állapít meg: a Horváth János által közölt, a *Sevillai-kódex*ben megtalált hatsoros művet, valamint az I. 20 számozású III. Frigyeshez írt epigrammát. Bollók az eddigi epigrammaértelmezésektől teljesen eltérő, új, asztrológiával abszolút alátámasztható magyarázatot ad meg. A *Sevillai-kódex*ben talált versben egy bizonyos Máté egy vödör vízben nézegeti a csillagok visszatükröződő képét, mikor hirtelen tűz támad mellette, és úgy tűnik, mintha az ég borult volna lángba. Bollók rájön, hogy a verset nemcsak az asztrológiai alapismeretek hiánya, hanem a szövegromlás miatt sem lehetett megfejteni: a kódexlap bemutatásával végigelemzi a szövegben található, helytelenül írt *situlus* szót, majd megadja a helyes megoldást: *siculus*. Rájön, hogy az *orbis siculus* szókapcsolat a szürakuszai Arkhimédész-sphaerát jelképezi: vagyis azt a mechanikai modellt, amely mozgásával utánozni tudta a bolygók és egyidejűleg a sphaerák, illetve a zodiákus jegyeinek mozgását. Ezt a találmányt több szerző is említi: Cicero (ezt Janus nem ismerhette), Lactantius, Ovidius, Claudianus és Macrobius is. Matthaëus valószínűleg egy ilyen modellt vizsgált, nem pedig egy vödör vizet. A tűz jelentésének megfejtése: a csillagistenek csak a magas erkölcsiségű és szellemiségű embereknek tárják fel titkaikat – Matthaëus ezek szerint nem volt az, így mielőtt születésének titkára rájöhetett volna, a csillagistenek megtagadták tőle a tudást.

A Frigyes-epigramma fő szervező elve III. Frigyes császár és a nagy római hadvezér, Fabius Maximus Cunctator szembeállítására. Janus kifejti, hogy Frigyes a szerencsétlen Szaturnusz bolygó hatása alatt született, és ez a tény őt uralkodásra alkalmatlanná teszi, ugyanis egy uralkodóhoz Mars jegye illik; mindannyian tudjuk, hogy Mátyás király szerette szerfelett hangoztatni jellemének marsi jegyeit. Mindkét uralkodó – vélhetően nem eredeti – horoszkópja fennmaradt, amelyeket Bollók összevetett, és rájött, hogy horoszkópjaik alapján sem Mátyás marsi, sem pedig Frigyes szaturnuszi jellege nem egyértelmű. Mindenesetre Frigyes már a maga korában híres, sőt hírhedt volt szaturnuszi jellemvonásairól (fukar, határozatlan, műveletlen), s Bollók véleménye szerint Janus egész egyszerűen csak azt kívánta hangsúlyozni: Frigyeset már születésekor alkalmatlannak tekintették az uralkodásra.

Ezután Bollók rátér arra, hogy mennyiben befolyásolta Janus Pannonius költészetét és gondolkodását a mundán- és a chronokratórasztrológia. Ez utóbbi lényege: minden órának van egy időkormányzója, az uralkodók százhatvannyolc óránként térnek vissza. Az elméletet a hét egyes napjaira is kiterjesztették, amelyet híven tükröz – főként a neolatin nyelvekben, de az angolban is – a hét napjainak elnevezése. A mundánasztrológia hosszúsági és szélességi fokok szerint osztja be a Földet, és tanítása szerint a Föld egyes földrajzi egységeinek állat- és növényvilágát,

lakóinak jellemét és sorsát bizonyos meghatározott csillagállások befolyásolták. Janus a mundánasztrológia szerint magát északnak határozta meg, és míg ferrarai éveit ez a tény rendkívül bosszantotta, később ezzel igazolta, hogy Magyarországra (Mars lakhelyére) visszatérve elapadt, illetve halványult költészete.

Bollók János az elégiák, panegyricusok és epithalamiumok vonatkozásában felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy jelentős különbséget érzékelhet az itáliai és a Magyarországon keletkezett művek között. Az itáliai elégiákban ugyanis csak nyomokban és vitathatóan jelenik meg az asztrológia (II. 13, II. 3, II. 2), míg a magyarországiakban meghatározó a jelentősége. A következőkben a szerző a magyarországi elégiákban megjelenő asztrológia fontosságára hívja fel a figyelmet. Elsőként a *De stella aestivo meridie visa* című elégiát (I. 4.) veszi tüzetesen szemügyre, amely Weöres Sándor fordításában *Nyárdél egén ragyogó üstökös* címmel jelent meg. A vers 1462-es datálása, de ebben az évben európai források nem számolnak be üstökösjárásról. Bollók viszont a szövegben található rejtett asztrológiai jelenségek feltérképezésével bebizonyítja, hogy Janus üstökösleírása és helyzetének bemutatása csillagászatilag tökéletes, és meg lehet állapítani az üstökös láthatóságának pontos időpontját is. Mindebből arra a következtetésre jut, hogy Janus birtokában volt bizonyos csillagászati megfigyelőeszközöknek – segítségük nélkül aligha lett volna lehetséges egzakt észlelés –, valamint hogy Janus verse az eddig ismert egyetlen európai forrás, amely bizonyítékkal szolgálhat az üstökös 1462-es jelenlétére. Édesanyja, Barbara halálára írt gyászelégiájában Janus megemlíti, hogy Guarinót is decemberben ragadta el a halál, így a vers első része lényegében december elleni invektívává válik. Janus – magáévá téve a sztoikus alapokra épülő csillaghitet – azt a végkövetkeztetést vonja le, hogy anyja haláláért a csillagok felelősek. Janus, miután először tévesen megvádolja az összes bolygóisteneket, rájön, hogy édesanyja végzetéért egyes-egyedül a Holdat okolhatja, mert ő a többi bolygó hatásának megszűrője és közvetítője, női princípium, amely hideg és nedves alaptulajdonságokkal rendelkezik, és mint ilyen, a betegségekért és a pusztulásért felel. Ennek az elméletnek forrásaként Bollók Hippokratész humorális elméletét jelöli meg, amelyet Antiokhosz kapcsolt össze a bolygókkal és a négy alapminőséggel, ehhez fűzi még hozzá az asztromedicina tanítását. Janus felhasználta még Plinius és Macrobius természetfilozófiájának egyes elemeit, amelyeket népi és mitológiai hiedelmekkel ötvözött. Bollók János pontosan megadja a forrásként használt Plinius- és Macrobius-szöveghelyeket. Az *Ad animam suam* című elégiában – amellyel a Janus-kutatás megalapozója, Huszti József is méltán foglalkozott – szerzőnk szerint az asztrológia és az asztrális misztika együttes hatása érvényesül. A költeményt három nagyobb egységre lehet felosztani. Az első rész témája (Macrobius kommentárja alapján) a költő lelkének alászállása a Tejútrendszer csillagai közül: a Cratera csillagképből feledést merítvén kilép a Rák kapuján, majd áthalad az egyes bolygók sphaeráján, amelyek felruhazzák a lelket a rájuk jellemző tulajdonságokkal. Bollók leszögezi, hogy ebben az elégiában Janust lehetetlenség lenne Macrobius nélkül megérteni, ugyanis a vers min-

den egyes tartalmi eleme és szakterminológiája levezethető a *Somnium Scipionis*hoz írt kommentárból; valamint bebizonyítja – Janus két itáliai epigrammájával alátámasztva –, hogy Guarino iskolájában a kommentárt kiegészítő tananyagként olvasták Cicero művéhez. Ezzel Bollók János megdönti azt az évtizedeken át tartó, Huszti által felállított elméletet, miszerint Janus neoplatonizmus iránti érdeklődésének ihletője Plótinosz volt, akivel csak Magyarországon kezdett el foglalkozni. Az elégia második nagy egységében a költő felpanaszolja, hogy lelke mindent megkapott a bolygóistenektől, csak testi egészséget nem. Bollók az *Ad animam suam* betegségleírását összeveti a korábban kelezett *Conquestio de aegrotantibus suis* című elégiabelivel, és megállapítja, hogy a kettő teljességgel különbözik. Bollók a Janus ptolemaioszi horoszkópjának vizsgáltával arra a megállapításra jut, hogy Janus alaposan szemügyre vette saját betegségére vonatkozó horoszkópját, és tüneteinek leírását a fent említett két költemény között osztja szét. A harmadik részben pedig lelkének ad tanácsot: soha többé ne szülessen újjá, vagy ha ez elkerülhetetlen, ember ne legyen semmiképp, inkább valamely istenek által kedvelt állat, mert rajtuk nincs hatalmuk a bolygóisteneknek.

Végül Bollók Janus asztrológiai tanulmányait veti vizsgálat alá Huszti adatai alapján. Leszögezi, hogy Janus 1468-ra már képzett asztrológusnak volt mondható. A költő és az asztrológia viszonyáról összegzésként megállapítja, hogy Janus ismerte az asztrológiai szakirodalmat, a számítási és prognosztizáló módszereket; minden asztrológiai megnyilatkozását meg lehet magyarázni Ptolemaiosz, Firmicus Maternus, Servius, Plinius, Seneca és Macrobius alapján; 1462-ig az asztrológia már előfordul költészetében, de kizárólag segédeszköz gyanánt. 1462/63-ban változás áll be világszemléletében, és 1468-ig eljut odáig, hogy nemcsak képzett, de „hívő” asztrológus is vált belőle. Hozzáteszi még, hogy neoplatonista érdeklődését nem Plótinosznak, hanem Macrobiusnak köszönheti, de azért végez ilyen irányú kutatásokat mert Macrobiusszal ellentétben ő meg akarta haladni a neoplatonizmus fatalizmusát – lényegében ugyanazt az utat járta végig, mint néhány évvel később Marsilio Ficino.

A *Függelék* címszó alatt tárgyalt második nagy fejezetben Bollók asztrológiai szempontú vizsgálat alá vonja a theokritoszi epigrammagyűjteményt, Horatius asztrológiai tárgyú műveit, Propertius negyedik elégiájának Horos-beszédét és a *Carmen saecularét*. Véleményem szerint ezekkel az elemzésekkel arra szeretne volna figyelmünket felhívni, hogy az antikvitásban jóval nagyobb és árnyaltabb jelentősége volt az asztrológiai tanoknak, mint ahogyan eddig hittük.

A theokritoszi epigrammagyűjteménnyel kapcsolatban Bollók három kétes kérdésre kísérel meg választ adni: hány költeményből áll, milyen elv alapján szerkesztették, és valóban Theokritosz tekinthető-e a kötet szerzőjének. Kutatásai Szepessy Tibor tanulmányaiból indulnak ki, aki szerint a gyűjtemény eredetileg huszonnégy epigrammából állt. Bollók véleménye szerint – amelyet később logikus levezetés útján be is bizonyít – a gyűjtemény szerkezetéhez és sorrendiségének megállapításához rejtett kucsszámok kínálnak megfejtést. A szerkezeti egysé-

gek és sorszámok megfelelő rendezésével Bollók olyan számarányokat kap, amelyek a püthagoreus harmóniaelmélet alapértékeit adják. A számokat megfelelő tethetjük a görög ábécé bizonyos betűinek, amelyek viszont az egyes bolygóisteneket jelképezik, azaz az epigrammák mindegyike valamelyik bolygóistenhez kötődik. A szerző megállapítja, hogy a kötet rendezővel így teljes egészében az asztrológiai gondolkodásmódot tükrözi, és ezt az epigrammák elemzésével be is bizonyítja, segítségül hívva a fentebb általa megállapított püthagoreus harmóniant, valamint a két legfontosabb asztrológiai kézikönyvet: Ptolemaiosz *Tetrabibloszát* és Firmicus Maternus *Mathesisét*. Bemutatja, hogy minden egyes epigramma egy vagy több bolygóistennek van szentelve, s a megénekelt történetek minden részlete megfeleltethető az asztrológiai tanoknak, valamint a versek szereplőinek horoszkópjával. Bollók végkövetkeztetése: nem biztos, hogy minden gyűjteménybeli epigramma szerzője Theokritosz, de azt bizonyítottan látja, hogy az egész mű késő hellenisztikus kori – sőt érvekkel alátámasztva azt a kijelentést is megkockáztatja, hogy a kötet Kleopátra környezetéből származhatott.

A *Horatius és az asztrológia* című tanulmányában arra keresi a választ, hogy a költő életművében milyen szerepet játszott az asztrológia, melynek tanai az i. e. I. században már az egész birodalomban elterjedtek. Az I. 11. *Leuconóé-* és I. 28. *Archytas-*ódában Horatius negatívan értékeli ugyan az asztrológiát, de nem azért, mert nem lehet segítségével a jövőt megismerni, hanem azért, mert úgysem lehet rajta változtatni. A II. 17. költemény a költő és Maecenas mély barátságáról tett vallomás: Horatius tudatja az olvasóval, hogy ő és Maecenas *synastriában* állnak egymással; ez az a jelenség, amikor két ember horoszkópjában nagyon hasonlóak a csillagok állásának összhatásai. A költeményből kiderül, hogy Horatiusnak igen alaposak voltak asztrológiai ismeretei, a synastria mellett a horoszkóp legveszélyesebb pontját: a *pars violentiort* is ismerte, amelyet az állatövi jegy egy bizonyos fokával lehet meghatározni, s tudta, hogy ez a pont a születési óra függvénye. Tudott a bolygók alapminőségeiről és a bolygók oltalmazó erejéről, de ehhez természetesen birtokában kellett lennie a fényszögekről szóló tanításnak. Tudta, hogy létezik halált okozó bolygó, és hogy a halált késleltethette a jóindulatú bolygók hatása, hogy mitől függ a késleltetés, és hogy mi a horoszkópházak jelentősége. Bollók összegzésül leírja, hogy a horatiusi életműre a fentiekén kívül a mündánasztrológia, a melothesia és az asztrometeorológia is hatott.

A következő költemény: Propertius negyedik elégiája; ebből egy nagyobb terjedelmű részt kíván a szerző vizsgálat alá vetni: *Horos beszédét* (IV. I, 71–150). Bollók megállapítása szerint a mű igen bonyolult utalásrendszerét szöveggkritikai problémák is nehezítik, viszont nagyon fontos, hogy jelentéstartalmát megfejtjük, ugyanis Horos beszédének értelmezése az egész kötetre kihat! Tudjuk, hogy Propertius mintája a mű megírása során Kallimakhosz *Aitia* című költeményének bevezetője volt, illetve hogy Róma történetének bemutatásában a másik nagy példakép, Vergilius is ott lebegett a szeme előtt. Szerzőnk két tisztázatlan kérdésre keresi a választ elemzése során: miért éppen egy egyiptomi csillagjós ad útbaiga-

zítást egy római költőnek, és ez voltaképpen mit tartalmaz. A költő szándéka a nagyszerű birodalom, Róma történetének bemutatása, amelyről viszont Horos kijelenti, hogy a bolygóistenek ellenére van: vállalkozása nem szerencsés, Apolló is elfordul majd tőle. Régen ezt úgy értelmezte a szakirodalom, mint egyértelmű figyelmeztetést: Propertius maradjon a szerelmi elégiánál; a szerelem költőjének nem való eposzi téma. Bollók János azonban úgy gondolja: a fenti értelmezés nem helytálló, ugyanis eddig a szövegkritikai problémák és az asztrológia jelentőségének alulértékelése miatt teljesen félreértették a szöveget, és ennek következtében sajnos az egész költeményt és a kötetet is.

Bollók a szöveg asztrológiai-történeti elemzéséhez fog hozzá a Horos által felsorolt három bolygó és három zodiákusjegy alapján, a következő szempontok figyelembevételével: házviszonyok, egzaltációs és depressziós pontok, dekánok, határok és dodekatémorionok. A dekánok értelmezését a hermetikus asztrológia tanításaira vezeti vissza, mégpedig azért, mert Horos a költeményben a hermetikus asztrológiát képviseli. Beszéde Trója bukásáról és majdani újjászületéséről szól, amelyet a bolygók sorrendje és a dekánok határoznak meg. A bolygók egyes periódusainak intenzitását pedig a chronokratórasztrológia segítségével állapíthatjuk meg.

Fontos kérdés, hogy a bukás után mikor születik újjá Trója, azaz a Római Birodalom, az időpont (3 + 30 + 300 év) alapjául Propertius Servius *Aeneis*-értelmezését választja. Ehhez járul hozzá a tény, hogy Augustus császár híven ápolta a Romulus-kultuszt: II. Romulusnak nevezték, amikor 36 évesen megkapta ezt a nevet a város újjáalapítójaként. Mivel a rómaiaknak rendkívüli érzékük volt a rejtett összefüggésekhez, Bollók nem tartja kizártnak, hogy maga Romulus is 36 éves volt a város alapításakor; így mindent egybevetve, Aeneas bolyongásának 7 évével is megtoldva, Rómát valószínűleg Trója bukása után $7 + 3 + 30 + 300 + 36 = 376$ évvel alapították. Ezért hangsúlyozza Bollók, hogy az egész Propertius-kötet a *Horos-beszéd* jegyében készült, ugyanis Trója újjászületése csak Augustus i. e. 17-es vallásreformjával tekinthető teljesnek: „Propertius történelmi koncepciója a vergiliusi Aeneist” tükrözi, így a beszéd egyúttal tisztelgés Vergilius emléke előtt. Végezetül leszögezi, hogy a Maecenas-kör és Augustus tökéletesen megértette Propertius rejtett utalásrendszerét, sőt mi több, Augustus állítólag hitt is benne. A *Carmen saeculare* szintén fontos annak megértésében, hogy a rejtett asztrológiai utalásrendszer milyen nagy jelentőségű volt az antikvitásban, és más szempontból is különleges: ez Horatius egyetlen állami megrendelésre készült darabja, egyben az egyetlen olyan ránk hagyományozódott római kardal, amelyet bizonyíthatóan előadtak. A *ludi saeculares* lefolyását pontosan ismerjük – főleg a *tarentumi feliratnak* köszönhetően, de egyéb források is tartalmazzák a pontos leírását, ezt ismerteti részletesen a szerzőnk. A *Carmen saeculare* szerkezetét figyelembe véve megállapítja, hogy a hármas szám és ennek többszörösei dominálnak: a költemény: $(3 \times 3) + (3 \times 3) + 1 = 19$ versszakból áll. A költemény témái is három versszakonként változnak a következő sorrendben: az első három strófát Horatius Apollónak, Dianának és Solnak szenteli; a második

hármás Eileithüiáé, a harmadik a Párkáké, Apollóé, Dianáé és Tellusé, a negyedik hármás Róma történetének összefoglalása és áldáskérés, az ötödik: Róma sikeres jelenének bemutatása, az utolsó hármás ismét Apollót és Dianát szólítja meg, a tizenkilencedik versszak pedig az elköszönő záróstrófa. Magától értetődően vetődik fel a kérdés, hogy miért játszik oly fontos szerepet a költeményben Apolló és Diana. A régebbi irodalomtörténeti álláspont szerint Augustus Apolló-központú valláspolitikája miatt – gondoljunk Augustus fogantatásának körülményire az Alia-mítoszban, valamint az actiumi csodára, továbbá az actiumi és a palatinusi Apollón-templomra! Ez utóbbi leírását Bollók részletesen ismerteti, majd rámutat, hogy Horatius a *Carmen saeculare*-ban nem az istenek templombeli attribútumait hangsúlyozza (impietas megbosszulása).

Horatius a következőkre épít: Diana azonos a Holddal, Apolló pedig Sollal; a versben Apollót azonosítja Phoibossal, amely az ő korában teljesen elfogadott értelmezés volt. Augustus idején viszont Solt és Apollót még nem egyesítették. A primaportai domborművön is külön ábrázolták őket; egyesítésükre a folyamat csak ezután kezdődött.

Bollók konklúziója a költeményről az, hogy Horatius Apolló és Diana kozmikus vonásait hangsúlyozta, ezt nemcsak a téma, hanem a költemény strófáinak száma és szerkezete is alátámasztja:

$$(3 \times 3) + (3 \times 3) + 1 = 2 \times 9 = 19$$

18 18

A Nap–Hold viszonylatban mindkét szám, a 18 és a 19 is fontossággal bír: az előbbi a Saros-ciklusra, az utóbbi pedig a Metón-ciklusra tett utalás, amelyeket az ókori Rómában ismertek, és amelyekre Cicero, Plinius Maior és Diodorus Siculus is hivatkozott. Végezetül kijelenti, hogy a *Carmen saeculare*-ban az asztrológia csak burkoltan jelenik meg, Horatius inkább a Hold termékenységaspektusát és a Napot – mint Róma hatalmának és dicsőségének szimbólumát – hangsúlyozta.

Bollók János egykori disszertációja rendkívül pontos, alapos kutatásokon nyugszik, amelyeket magas szintű klasszika- és neolatin filológiai, alapos csillagászati és természettudományos ismeretek alapoznak meg. A Janus-tanulmány és a kötet kiegészítő részének tanulmányai egyaránt pontos gondolatmenetet követő, logikus állításokat fejtenek ki és bizonyítanak be úgy, hogy Bollók János kutatási eredményei minden kétséget kizáróan új fejezetet nyitnak az irodalomtörténetben.

(BOLLÓK János, *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*, s. a. r. DÉRI Balázs Bp., Argumentum, 2003, 196 o.)

DOMOKOS GYÖNGYI

„Quod negocium mihi datum...”

A Rerum ad Agriam Anno M.D.LII. gestarum brevis Narratio
keletkezéstörténete

Tinódi Sebestyén *Eger vár viadaljáról való ének* című tudósító históriájának latin nyelvű átdolgozását I. Ferdinánd megbízásából készítette el Zsámboky János 1553 őszén. A história Tinódi nemesi kérelméről szóló leveléhez mellékelve jutott el a Habsburg uralkodó kezébe. Az alábbiakban megvizsgálom, hogy milyen körülmények között keletkezett az eredeti szöveg és az adaptáció, illetve milyen események befolyásolhatták keletkezésüket. Célom az, hogy átfogó képet nyújtsak a két mű összefüggéseiről.

Az egri ostrom 1552. szeptember 29-én kezdődött, és október 17-én fejeződött be. Mészöly Gedeon szerint¹ a *Másod rész* második enumerációjának vége² arra enged következtetni, hogy nem sokkal az ostrom után, még ebben az évben Tinódi Egerbe látogatott, hogy információkat gyűjtsön. Mészöly azonban még nem sejtette, hogy ezek a sorok utólagos betoldás következményei, és nem keletkeztek közvetlenül az ostrom után.³

A kolofon megjelöli a história keletkezési évét és helyét:

Ezt ki szörzé nagy betegös voltába
Kéncsös *Kassába* egy főstös szobába,
Tinódinak híják mind ez országba,
Ezörötszáz és az *ötvenháromba*. (1792–1795. sor)

A vers keletkezési helye eszerint Kassa, ideje pedig 1553, Tinódi viszont nem említi, hogy az ének mely szakaszában íródott. Talán azért nem, mert a históriát nem egy adott hónapban alkotta meg, hanem – amint erre Vadai István is rámu-

1 Mészöly Gedeon, *Tinódi Sebestyén*, Nagykovács, Ottinger, 1906.

2 Vala Kulcsár Imre, ki jó borral tarta,
Sáfár István eleven csukával tarta,
Benedök kovács lovamat megpatkolta,
Szakács Balázs igaz ageből tarta. (586–589. sor)

TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, kiad. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Európa, 1984.

3 DOMOKOS Gyöngyi, *Függőbeszéd Zsámbokyra = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 55–77.

tatott *Fordulat a Tinódi-életmű végén* című előadásában⁴ – „kéziratot verziója (...) már hosszú évek óta ott lapult Tinódi »maga kezével írott könyvében«”.

1553 késő nyarán Tinódi az *Eger vár viadaljáról való ének*nek egy korábbi szöveg-változatát⁵ küldte meg Ferdinándnak nemesi kérelmével együtt. A Habsburg uralkodó Zsámboky Jánosra bízta a feladatot („Quod negocium mihi datum”),⁶ hogy fordítsa azt latinra, amint az Zsámboky az egykori várvédő ruszkai Dobó Istvánhoz szóló ajánlásában szerepel: „eamque Rex commendari vidisset, latinam cognoscere voluit”.⁷ Ez tehát az adaptáció keletkezésének indítóoka. Így ír a feladat teljesítésének az időintervallumáról: „intra paucos dies, ut potui, totum absolvi”.⁸ Bár ez természetesen betudható a bevezetés egyik gyakori retorikai fordulatainak, a *captatio benevolentiae*nek is, ez esetben Zsámbokynak tényleg nem túl sok ideje maradt az adaptáció megírására, hiszen az ajánlás datálása: „Viennae Idibus Septembris. M.D.LIII.”,⁹ azaz szeptember 13., mely közel azonos lehet az adaptáció keletkezési idejével. Márpedig ha azonos, akkor Ferdinánd Tinódinak úgy küldte meg az 1553. augusztus 25-én kelt nemesi levelet, hogy a neki ajánlott históriát még nem tudta latinul olvasni.

Zsámboky 1553. október 2-án már úton volt Pádua felé,¹⁰ hogy Oláh Miklós unokaöccsének, Bona Györgynek legyen a praeceptor.¹¹ Gulyás Pál szerint¹² Oláh Miklós július 30-i naplóbejegyzése – melyből kiderül, hogy Sybrik Gergely aznap halt meg Nagyszombatban – összefüggésbe hozható az esztergomi érsek és Zsámboky első találkozásának időpontjával, hiszen az ifjú humanista éppen ezen a napon tért vissza szülővárosába párizsi és ingolstadti útjáról. Valószínűleg tehát az érsek vezette be a bécsi udvar belső körébe, és az ő jóvoltából ismerhette meg magát a királyt,¹³ sőt ő ajánlhatta őt a kegyes feladatra, az adaptáció elkészítésére is. Ez esetben nem lehetetlen, hogy (ha Vadai István elgondolása bizonyul valósnak¹⁴) Oláh Miklós, Tinódi és Zsámboky maga gondolta ki a latin nyelvű adaptáció elkészítésének a feladatát, melyet Zsámboky János – mint az erre legalkalmasabb személy – nevével tárt az uralkodó elé.

4 A konferencia címe: *A politika műfajai a régi magyar irodalomban* (Gyula, 2005. május 25–28.).

5 DOMOKOS, *i. m.*

6 „Ez a megbízatás nekem adatott” (a/1/b).

7 „és a király látta, hogy azt neki ajánlották, ezért latinul akarta megismerni” (a/1/b).

8 „pár napon belül, ahogy csak tudtam, az egészszel végeztem” (a/1/b).

9 „Bécsben, 1553. szeptember 13-án” (a/1/b).

10 Oláh Miklós október 2-i feljegyzése: „Sambucus ad Paduam discessit ad Nepotem.”

11 Később Istvánffy Miklóssal bővült tanítványi köre.

12 *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587): Gulyás Pál olvasatában*, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptum Kft., 1992, 13.

13 ORBÁN János, *Sámboky Jánosról*, Szeged, Endrényi, 1916, 18.

14 Vadai István feltevése, hogy Tinódi fő patrónusa nem Nádasdy Tamás volt, hanem Oláh Miklós, ugyancsak a gyulai konferencián hangzott el.

A fordítással járó feladatokat Zsámboky még itáliai útja előtt sikeresen elvégezte, ám az adaptáció szövege még öt évig parlagon hevert, egy olyan kiadásra várva, melynek szövegéhez tematikusan illeszthető. Eközben 1554-ben Kolozsváron megjelent Tinódi Sebestyén *Cronicája*, melyben az *Eger vár viadaljáról való ének* végső szövegváltozata a VI. helyen szerepel. Gulyás Pál részletesen feldolgozta Hugo Blotiusnak, az udvari könyvtár vezetőjének Zsámboky könyvtáráról készített jegyzékét, s Tinódi *Cronicáját* is feltünteti a katalógusban, a könyv adatainak felsorolása után azonban megjegyzi: „nem a Sámbooky példánya”.¹⁵ Ennek ellenére Zsámbokynak mégis meglehetősen volna a lehetősége rá, hogy kézbe vegye a *Cronicát*, a későbbi betoldásokkal kiegészítse adaptációját, vagy kijavítsa a kéziratban vétett hibáit.

1557-ben Zsámboky visszatért Páduából, ahol 1555-ben orvosi licenciátust szerzett, és ugyancsak 1555-ben adta ki Szent Nilus egyik beszédének fordítását, melyet kegyes patrónusának, Oláh Miklósnak ajánlott. Amint visszatért Bécsbe, az uralkodó bőkezű jutalma várta, feltehetően Oláh Miklóssal együtt: a *familiaris aulae* címet nyerte el a bécsi udvarban, majd a király rendeletére évdíjat kapott a pozsonyi kamarától.¹⁶ Az ifjú humanista tehát továbbra is Oláh Miklós és a király támogatása alatt állt.

A latin nyelvű prózai átdolgozás végül öt év után, 1558-ban Bécsben látott napvilágot Petrus Ransanus *Epitome Rerum Ungaricarum* című történelmi művének Appendixében. Ransanus történelmi munkája előtt Zsámboky közli Miksa cseh királyhoz és osztrák herceghez szóló ajánlását, majd Liszti János négy üdvözlő verse olvasható, a függelékben pedig – az RMK-nál és Apponyinál jelzett ívszámozásnak lényegileg megfelelően¹⁷ – 13 (a–c 4to [+1]) számozatlan levélen a *Rerum ad Agriam Anno M.D.LII. gestarum, brevis Narratio Joannis Sambuci* (a továbbiakban: *Narratio*), azaz Tinódi *Eger vár viadaljáról való énekének* latin adaptációja szerepel. A 14. számozatlan levél rektóján már az *errata*, vagyis a hibajegyzék található. Az adaptáció szövegét megelőzi az a/1/b levélen Zsámboky „Magnifico Heroi

15 „Chronica Tinodi Sebestien szörzése. Első reszebe Janos Kiral halalatul fogua az esztendeig dunan innet Erdel országgal löt [!] minden hadac Veszedelmec reuידeden szez notakual enokbe uadnak.//. Colosuerba [!] Gyorgy Hofgreff. 1534 (r. 1554.) 4° [156 lev.] nem Sámbooky példánya.” GULYÁS, *i. m.*, 296.

16 Ferdinánd december végén Prágában kelt rendelete szerint Zsámbokynak évenként 50 magyar forint járt, ezt az összeget Miksa főherceg 1558. január 19-i rendelete 100-ra emelte.

17 „Zsámboky (Johannes). Rerum ad Agriam Anno M.D.LII. gestarum, brevis Narratio Joan. Sambuci. 2r. a-c = 14 sztlan levél. Az I b levélen ajánlja Ruszkai Dobó István erdélyi vajdának. A levél kelte: Viennae Idibus Septemberis. M.D.LIII. Nem önállóan, hanem Ranzanus epitome rerum Ungaricum Viennae Hofhalter 1558. című munkának függeléke gyanánt jelent meg.” RMK III. 449.

„A függelék I.^a levélén: »Magnifico Heroi D. Stephano, de Ruzka, Trnsylvanorum Vayvodae, etc. Joan. S.D.« kelte Viennae, Idibus Septembris M.D.LIII. 14^a lev. a sajtóhibák. Hátlapja üres.» Apponyi-hungaricum 349.

Domino Stephano de Ruzka, Transylvanorum Vayvodae, etc.”, azaz „A dicső hősnek, Ruszkai Dobó István Úrnak, az erdélyiek vajdájának” szóló ajánlása, az a/2/a-n pedig már a *De rebus ad Agriam gestis anno M.D.LII. Narratio* felirat olvasható. Az a/2/b oldalon „Ferdinandus Rex” kezdettel indító új bekezdésben folytatódik a *Narratio* szövege, majd az a/3/a levélen *Agria* címszó különíti el az eddig leírtaktól Eger városának leírását, az egriek helyzetét és körülményeit, valamint az ostrom eseményeit és kimenetelét.

A *Narratio* 1568-ban azonban ismét kiadásra került. Eddig az évig az ifjú humanista pályája töretlenül felfelé ívelt: megjárta Olaszországot, Párizsban meglátogatta bibliofil humanista barátait, Charles de L'Écluse-t, Jean Dorat-t és a királyi kincstárnokot, Jean Grolier-t, s a dúsgazdag családból származó Jakob Fugger praeceptor lett. 1564-ben, Ferdinánd halálának évében visszatért a bécsi udvarba, és ott végleg letelepedett. A háttérben a figyelmes patrónus, Oláh Miklós mindvégig segítségére volt, ha a szükség úgy kívánta. Mi sem utal jobban arra, hogy tartották egymás közt a kapcsolatot, mint hogy az érsek szeretett unokaöccsének, Bona Györgynek 1559. szeptember 3-i soproni temetésekor Zsámbokyt kérte fel a gyászbeszéd elmondására, öt évvel később pedig nem más számára írt halotti szónoklatot, mint a Habsburg uralkodónak, I. Ferdinándnak.¹⁸ Ott lehetett patrónusa mellett Pozsonyban is, ahol az érsek Miksának, az akkor megkoronázott uralkodónak nyújtotta át Purkircher Györgynek Páduában kiadott üdvözlő verseit – azét a Purkircherét, akivel Zsámboky Rádéczy István pozsonyi hársfája alatt találkozgatott a Múzsákkal.¹⁹

Gulyás szerint a koronázási ünnepségeken ismerkedhetett meg Verancsics Antallal,²⁰ bár már korábban adaptációjában is említi Verancsics nevét a törökországi diplomáciai megbízatással kapcsolatban: „Franciscum Zay, qui vir quem se praebuerit, omnes boni agnoscunt, Rex quoque legatione illi cum Antonio Verancio ad Thurcarum Imperatorem nunc tutissime commissa, libenter fatetur.”²¹

18 Joannes SAMBUCUS, *Oratio cum Epigrammatis et aliquot Epitaphiis In Obitum Imperatoris Ferdinand Primi*, Viennae, 1565.

19 Rádéczy István humanista körének tagjai egy hársfa alatt gyűltek össze, mely a magyar plátánt szimbolizálta. A kertben álló plátán (Platón *Phaidrosz*ának analógiájára) az ekkoriban alakult humanista irodalmi társaságok egyfajta kötelező kellékévé vált, mely alatt a Múzsák védelmét élvezhették. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Hortus Musarum: Egy irodalmi társaság emlékei* = Uő, „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi, 2002 (Humanizmus és reformáció, 27), 219–241.

20 GULYÁS, *i. m.*, 20.

21 „Zay Ferencet, mivel olyan férfinak bizonyult, akit minden jeles ember méltányol, és a király is készségesen elismeri, minthogy a minap is a legnagyobb nyugalommal küldte követségbe Verancsics Antallal együtt a török császárhoz” (a/2/b). Verancsics Antal 1553-ban pécsi püspök lesz, majd ezt követően küldi Ferdinánd a követség élén Konstantinápolyba. Ez a küldetése 1557-ig tart, itt szerzett észrevételeit töredékben maradt *De itinere et legatione sua Constantinopolitana dialogus* című munkájában írta le.

Valószínű tehát, hogy ha nem is személyes ismeretségből, de 1553-ban már tudott egymásról a két tudós humanista. Mindenesetre Verancsics később felhívja az ifjú humanista-történetíró figyelmét, hogy ne feledkezzen megörökíteni a korabeli eseményeket sem.²² Nem utolsó szempont tehát, hogy Verancsics, aki ugyancsak Bonfini folytatását tűzte ki célul, tanácsokat ad a történetírás terén a nála fiatalabb humanistának, aki később kiadja a teljes Bonfini.²³

Habsburg Ferdinánd 1564. július 25-én bekövetkezett halála nemhogy megtörte volna Zsámboky életpályáját, hanem még inkább előrelendítette. Az új uralkodó, Miksa²⁴ még nagyobb méltányosságot mutatott a tudós humanista férfiú irányába. Megemelte évi juttatásainak összegét, 1565-ben Wolfgang Lazius halála után „az udvari történetíró” címmel látta el, 1567-től az ő jóvoltából Zsámboky Jánost mint *comes palatinus*, azaz udvari grófot tartották számon a bécsi udvarban. Miksa iránta való figyelmességét még inkább kifejezi, hogy Egerer Krisztinával való házasságuk alkalmából 100 tallér értékű ivókészletet adományozott neki. A Miksa és Zsámboky közötti jó viszony hátterében persze a régi patrónus közbenjárása is sejthető, erre azonban Zsámbokynak egyre kevesebb szüksége volt.

1568-ra Zsámboky ugyanis már Európa-szerte elismert szerteágazó összeköttetésekkel rendelkező tudós humanista férfiú hírében állt. Ekkor, Oláh Miklós halálának az évében, Bázelen kerül újra kiadásra a teljes Bonfini-mű. Noha a *Rerum Ungaricarum Decades* első három decasa 1543-ban már megjelent ugyanitt Brenner Márton gondozásában, Zsámboky mégsem ezt használta fel, hanem Istvánffy Pál kéziratot példányát.²⁵ Ehhez még tizenöt könyvet csatolt, melyből tízet (a IV. decast) „e bibliotheca Dominorum Revaii”²⁶ kapott, a Christophorus Trecius jóvoltából már kiadásra kész utolsó ötöt pedig a „nobilissimus ac doctissimus antistes Varadiensis”, Forgách Ferenc adta neki, aki később ugyancsak kapcsolatba került Tinódi históriájával, nem kizárta annak adaptációjával is.

Zsámboky Bonfini-kiadása, a *Rerum Ungaricarum Decades Quatuor cum dimidia* a Tokaj elfoglalásáról szóló történeti munkáig a következőképpen épül fel:

22 ORBÁN, *i. m.*, 41.

23 Verancsics és Zsámboky történeti módszertana sok ponton eltér egymástól. Mindkettejük számára az opus egyik kötelező attribútuma, hogy *verum* legyen; Verancsics számára azonban a történeti mű csak a *testis*, a szemtanú révén válik *probabilisszé*, avagy hitelessé, ezzel szemben Zsámboky kimondottan károsnak tartja a *testis auctor* voltát. DOMOKOS Gyöngyi, *A poeta, a rétor és a historikus: Zsámboky és az 'ars historica'*, kézirat.

24 Almási Gábor hívja fel a figyelmet Miksa és Zsámboky már korábban fennálló jó kapcsolatára. ALMÁSY GÁBOR, *Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András és Zsámboky János, I–II*, Száz, 139(2005), 138–139.

25 GUNST Péter, *A magyar történetírás története*, Debrecen, Csokonai, 2000, 105.

26 Zsámboky Bonfini-kiadásának II. Miksához és a magyar rendekhez szóló ajánlásában ír arról, hogy kiknek a kézirateit használta fel a teljes kiadás elkészítéséhez (a/4/a).

- Antonio Bonfinii Rerum Ungaricarum Decades tres cum XV libris
- Nicolai Olahí arhiepiscopi Strigoniensis Atila
- Joannis Sambuci Appendix de Ladislao et Ludovico regibus Ungariae
- Stephani Broderith descriptio cladis in campo Mohacz
- Joannis Sambuci Oratio funebris et Epitaphia, in obitum Divi Ferdinandi
- Rerum ad Agriam gestarum Narratio, Sambuci
- Obsidionis Zigeth brevis ac vera expositio, Eiusdem
- Expugnatio arcis Temesvari, per Eundem descripta
- Arcis Tokay expugnatio, Eodem autore

Zsámboky tehát az 1496–1526 között történeteket saját megfogalmazásában illesztette a Bonfini-mű végéhez, az 1526. augusztus 29-i mohácsi csata eseményeit Brodarics leírása fejt ki, és szó esik I. Ferdinánd uralmáról is. Zsámboky tehát elsősorban arra törekedett, hogy kibővítse, egyúttal tovább szője Bonfini 1496-ig tartó történeti munkáját. Ezzel a cézzal állt be a szövegkontextusba a Ferdinánd királyhoz írott gyászbeszédeit és gyászverseit, majd négy kortörténeti munkáját is. Ezek között első helyen szerepel a *Narratio*. Zsámbokynak tehát nem az volt a célja az adaptációval, hogy egy önálló szöveget közöljön, így nem is tartotta szükségesnek, hogy a Ransanus-kiadás teljes szövegét közölje. Érzékeltetve, hogy a kiadás Ferdinánd emlékét is hivatott őrizni, egyben átmenetet képezve a korábbi mű tartalmához képest, a *Narratio* szövegét a „Ferdinandus Rex”-szel kezdődő bekezdéstől indítja, elhagyva ezzel a ruszakai Dobó Istvánnak írt ajánlást és az elbeszélés elejét, mely az *Eger vár viadaljáról való ének*ben szereplő hat csodát is tárgyalja. A szövegben máshol is előfordulnak változtatások, ezek azonban legtöbbször csak stilisztikaiak.

Összegezve az elmondottakat: egyetértek Vadai Istvánnal, hogy Tinódi főpatrónusa Oláh Miklós lehetett, így tehát az ifjú Zsámboky és Tinódi Sebestyén mögött ugyanaz az ember állt. Az ő ötlete lehetett maga az adaptáció feladata is, melynek célja, hogy bevezethesse az ifjú humanistát a bécsi udvarba, a király színe elé. A *Narratio* két alkalommal jelent meg, ezek közül a második csupán a Bonfini-textus kiegészítésére törekszik. Az adaptáció első szövegváltozata ezért teljesebb, mint az általában *editio princeps*nek tekintett második.

GÖMÖRI GYÖRGY

Dudith-bejegyzések korabeli emlékkönyvekben

A XVI. század második felében már az egész protestáns Európában kezdtek elterjedni a Philip Melanchton által utazóknak javasolt emlékkönyvek, az *album amicorum*ok. Idegenbe peregrináló diákok írták be albumukba nemcsak fontosabb személyiségek (akár hercegek és fejedelmek) nevét, hanem gyakran tanuló-társaikét is – a kései kapcsolattörténéssz hasznára vagy örömére. Az alábbiakban Dudith András volt püspök és császári diplomata két, emlékkönyvbe beírt szövegét szeretném ismertetni.

Az első Abraham Ortelius emlékkönyvében található. Az Ortelius család német, augsburgi eredetű, de mivel ismertebb képviselői az Egyesült Tartományokban, jelesen Antwerpenben telepedtek le, Abraham Orteliusról (1527–1598) általában mint flamand térképészítőről és geográfusról szoktunk beszélni. Mivel 1570-ben ő készítette el az első modern atlaszt, a *Theatrum Orbis Terrarum*ot (1597-re ezt mintegy 21 újabb térképpel egészítette ki), hírneve egész Európában elterjedt. Ortelius igen sokat utazott; szerteágazó európai kapcsolatait ékesen tanúsítja albuma, amelyet az angliai Cambridge-ben, a Pembroke College-ban őriznek.¹

Ennek az emlékkönyvnek a bejegyzései főleg a XVI. század hetvenes–nyolcvanas éveiből származnak, s megtaláljuk közöttük az akkori európai humanista értelmiség színe-javát. Olyan kiválóságok szerepelnek itt bejegyzésekkel vagy latin versekkel, mint John Dee és William Camden (mindketten 1577-ből), a francia diplomata Jacques Bongars (Antwerpen, 1584), Sidney barátja, a nemzetközi levelező Hubert Languet (Frankfurt, 1577), valamint Jan Douza, Carolus Clusius és Justus Lipsius. Számunkra mégis a legérdekesebbek Abraham Ortelius sziléziai kapcsolata, ugyanis itt, Boroszlóban ismerkedik meg 1584-ben a híres orvossal, Crato von Crafftheimmel² és annak barátjával, Dudith Andrással. Dudith, a hajdani csanádi és pécsi püspök egy krakkói látogatása során megnősült, majd első feleségének halála után második nejével, Elzbieta Zborowskával 1579-ben Boroszlóba költözött. Hogy mennyire jól érezte magát itt az expüspök császári diplomataként, arra többek között hosszú, görög idézetes latin dedikációjának egyik sora utal. Vörös tintával írt bejegyzésének Ovidius-mottója így hangzik: „bene qui latuit, benevixit. Qui notus nimis omnibus, Ignotus moritur sibi” (Aki jól elrejtőzött, az élt jól. Akit túl sokan ismernek, a maga számára ismeretlenül hal

1 Jelzete Ms 1596,2-113; Pembroke College könyvtára, Cambridge. Faksimile kiadását Jean Puraye gondozta (*De gulden Passer*, Antwerpen, 1967, Bulletin de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen).

2 Arcképe és tizennégy soros latin verse A. Ortelius albumában: fol. 11/r–12.

meg), majd így folytatódik: „Abrahamo Ortelio (...) Andreas Dudith Imp[erialis] Consiliar[ius] qui nunc in beato ocio et l[ette]rarum studiis; sicut fortis equus, spatio que saepe sup[re]mo vicin Olympiada, dein defessus quiescit in amoeniss[imo] et nobiliss[imo] Silesiorum metropoli Vratislaviae in aedib[us] suis 29 Octobr[is] 1584.” Fennmaradt továbbá egy rövid, Jacob Monavius esküvőjét ünneplő Dudith-vers *Ad urbem Vratislaviam* is.³ Ritka az ilyen városdicséret a kor emlékkönyveiben, bár ennek az albumnak egyéb bejegyzései arra mutatnak, hogy Abraham Ortelius is szívesen és gyakran járt a szép Boroszlóba, ahol Crato és Dudith mellett még számos ismerősre és barátira tett szert.⁴

A másik Dudith-bejegyzés album első tulajdonosa⁵ Jan Zborowski (1538–1603) volt, a XVI. század második felében nagy hatalmú, többségében protestáns Zborowski család sarja. Apját, az 1580-ban elhunyt Piotr Zborowski krakkói vajdát, a nemzetközi sikereket elért diplomata, Marcin Leśniowolski barátjaként, Sir Philip Sidney ismerőseként⁶ és Báthori István lengyel király egyik fontos támogatójaként tartjuk számon. Abban, hogy Báthori megszerezte a lengyel trónt, jelentős érdemei voltak a Zborowskiaknak, különösen Andrzej Zborowski udvari marsallnak, bár később a család többsége a Samuel Zborowski-ügy kapcsán súlyos konfliktusba került a királlyal.⁷ Dudith András 1574 szeptemberében nősült másodszer, új felesége Jan Tarnowski gazdag özvegye, Elżbieta Zborowska lett.⁸ Dudith unokaöccsének, Piotr Zborowskiaknak a fia volt ez az alighanem helvét vallású, 1565 körül született ifjabb Jan Zborowski (híresebb nagybátyját is Jannak hívták), akinek albumát a Poznań melletti Kórnik könyvtárában, Ms 1573 jelzet alatt őrzik. Nem más, mint Johannes Sambucus 1564-ben, Antwerpenben kiadott emblémáskönyve. Magyar szempontból az az érdekessége, hogy Dudith András nem egy, hanem két helyen is beírt ebbe a (lengyel szakirodalom által már régóta számon tartott) albumba.⁹

Mindkét bejegyzés színhelye Boroszló, és dátumuk ugyanaz a nap: 1581. október 13. Mindkettő versidézet – az első két latin sor egy Juvenalis-szatírából való (*Szatírák*, III. könyv, VIII. satíra) az album 38 lapján:

3 0301-507828, In *Nuptias Iacobi Monaw et Susanna = Handbuch des Personalen Gelegenheitschriftums in Europäischen Bibliotheken und Archiven, Breslau, Abt. III/1*, Hildesheim etc., 2005, 162.

4 1575-ben Petrus Monavius, 1583-ban David Rindfleisch, 1584 novemberében Nicolaus Rhedinger és 1588-ban Jacob Monavius írja be nevét albumába. Közülük Ortelius különösen közelebbi kapcsolatban volt Jacob Monaviusszal, vö. Pierre COSTIL, *André Dudith, Humaniste Hongrois 1533–1589*, Paris, 1935, 207.

5 Bár a bejegyzések mind Zborowskiaknak szólnak, az album később más lengyel személyek birtokában volt.

6 George GÖMÖRI, *Sir Philip Sidney's Polish friend*, *The Polish Review*, 40(1995)/1, 71.

7 Jerzy BESALA, *Stefan Batory*, Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1992, 159.

8 COSTIL, *i. m.*, 158.

9 Stanislaw BODNIAK, *Album Jana Zborowskiego*, *Silva rerum*, 3(1927), 174–179.

Tota licet veteres exornent undique ceras
Atria; nobilitas sola est atque unica virtus.

Dudith latin nyelvű ajánlását, amelyet ennek az „illusztris ifjúnak” írt¹⁰ („illustri adolescenti affini suo mentem sanam in corpore sano precatur a honorum omnium datore D. Joh. a Zborow”) a könyv 38. lapja után olvashatjuk. Itt egy hosszabb, Horatius 10. ódájából vett, gyakran idézett versszak mellett áll, amelyik „arany középszerre” oktatja a vendég rokont:

Auream quisquis mediocritatem
Diligit, tutus caret obsolati
Sordibus tecti, caret invidanda
Sobrius aula.

Jan Zborowski jelmondata egyébként a kor gyakori protestáns mottója, a Sambucus-könyv elejére beírt *Spes mea est Christus*. A kötet lengyel bejegyzői közül talán Jan Łasicki a legérdekesebb, illetve legismertebb; több latin nyelvű mű, köztük a danzigi lázadás ellen írt költemény (*Clades Dantiscana*, 1577) szerzője. A Zborowski által használt Sambucus-könyvben több lengyel ismerős mellett néhány francia protestáns is szerepel: mind a latin nyelvet használó, lengyel földön működő házitánítók, illetve tanárok (Jonas Euxinus, Jean Poetevinus és Jean Thenaud).¹¹ Dudithén kívül még egy bejegyzést találunk egy közelebről nem ismert, illetve azonosítható magyartól, aki (1582-ben, hely nélkül) „Pawel Berczasius, Wegier”¹²-nek mondja magát, talán *Bercsászi* névre hallgatott. Jókívánságként ő is latin sorokat írt be Jan Zborowski albumába:

Vive diu felix multos ad Nestoris annos
Fave, memor nostri et nominis esse velis.

Mindenesetre érdekes, hogy Dudith éppen széles körű humanista műveltségének hangsúlyozásával akart imponálni ifjú látogatójának, ezért jegyzett be Zborowski emlékkönyvébe két latin idézetet két különböző klasszikus szerzőtől.

A püspökből lett késő humanista tudós, Dudith András 1589 februárjában hunyt el, ötvenhat éves korában. Feleségével együtt a boroszlói Szent Erzsébet-templomban nyugszik.

10 1580-ban Jan Zborowski már „Capitaneus Stobaciensis ac Tluna[censis]” volt.

11 A Sambucus-könyv 184., 26., illetve 178. oldala után.

12 *Album amicorum Jana Zborowskiego*, Kórnik, MS 153, 1/v.

KULCSÁR PÉTER

Szepsi Csombor Márton: *Disputatio physica de metallis*

Szepsi Csombor Márton 1968-ban közzétett „összes” műveinek korrektúrája még előttünk feküdt, amikor Keserű Bálint megüzente Danckából, hogy az ottani Akadémiai Könyvtárban Sa 30. 8° jelzet alatt megvan a disputációja is. A hír már későn érkezett ahhoz, hogy a szöveget beletegyük a kötetbe, kézbe venni is csak jó pár hónappal később sikerült. Elemzésére, értékelésére, az életműbe való beillesztésére nem került sor, sőt publikálására sem. Magyar fordítását a szegedi *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 12. kötetében tettük közzé 1972-ben,¹ a latin akkor (ma már feledéssel borítható okokból) nem jelenhetett meg, s azóta sem látott napvilágot. A feldolgozás most már alkalmasint a következő generációkra marad, de magát a négy évtizede türelmesen várakozó szöveget kár lenne újabb évtizedekre rejtve hagyni.

[A1r] Disputatio physica de metallis quam Sacrosancta favente Triade in celeberrimo Dantiscanorum Athenaeo sub praesidio clarissimi ad doctissimi viri domini, domini Adriani Pauli physicae ac metaphysicae professoris publica disquirentium examini ac placidae ventilationi committit simulque pro ingenii sui lance defendere conabitur Martinus Czombor Szepsino-Ungarus ad diem 29. Aprilis loco horisque usitatis.²

[A1v] Generosis, nobilissimis et amplissimis viris, domino Iohanni Kalmar Cassoviensi, domino Georgio Helda de eadem, domino Petro Literato Tarczaliensi, domino Iohanni Chulin de eadem, toto item spectatissimo in inclyta et florentissima Rivuliensium republica senatorio choro, necnon reverendis et clarissimis viris, domino Georgio Tardi, tractus Abauyvariensis seniori vigilantissimo, domino Emerico Kovasznai, domino Michaeli L. Szepsino, Musarum favioribus ac Mecaenatibus liberalissimis, dominis meis officiose colendis haec qualia quanta studiorum meorum specimina ea, qua par est, animi observantia offero atque dedico. Martinus Czombor respondens.

-
- 1 Különnyomata megjelent: Irodalomtörténeti Dolgozatok, 91. Szeged, 1972. A szöveg megszerzésének históriáját elbeszéli Kovács Sándor Iván itt és innen átvéve: Uő, *Pannóniából Európába: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Gondolat, 1975, 296 és azt követően.
 - 2 Dantisci, typis Andreae Hünefeldt, anno M. DC. XVII.

[A2r] Thesis 1.

Cum metalla nonnulli dicta velint a μεταλλῶν, quod est inquirere, operae precium est ut non solum in visceribus terrae diligenter inquirantur sed et in lyceo natura illorum pervestigetur.

II.

Scite interim ut et Plinius l. 33. *Nat. hist.* c. 6. metalla dicta esse putat quasi μετ' ἄλλα, hoc est iuxta alia, non eo tantum quod ubi una vena unius metalli inventa est, non procul ibidem inveniatur et altera alterius metalli, sed etiam quod ubi unius metalli vena defecerit, ibidem alterius sed plerumque vilioris metalli vena soleat succedere et apparere.

III.

Est autem nomen ipsum metalli πολυσημον, nam 1. in genere sumitur pro quolibet fossili, 2. pro fodinis seu mineris quibus metallum reperitur, 3. magis stricte et proprie pro corpore minerali fusili et ductili. Quo sensu et nos hoc loco usurpamus.

IV.

Ut igitur natura horum melius innotescat, tria praecipue iis sunt consideranda: principia sive causae, affectiones et species.

V.

In causa materiali metallorum assignanda non multum ab Aristotele discrepare videtur Georgius Agricola, dum ille vaporem seu halitum subterraneum l. 3. *Meteor.* cap. ultimo, hic vero suc[A2v]cum quendam viscosum esse existimat l. 5. *De ort. et caus. subterr.* c. 7. et 12.

VI.

Experientia enim observatum est eandem metallarem materiam modo apparere forma succi, modo specie halitus errare aut consistere, qui soepe etiam est tam crassus et fumidus ut in ipsis fodinis et mineris homines suffocando enecet.

VII.

Differentia tantum in eo est quod Aristoteles materiam metallorum propinquam, Agricola vero proximam magis exprimat. Remotam autem uterque recte constituit aquam et terram, magis tamen aquam quam terram.

VIII.

Cum enim metalla calore ignis possint fundi et malleo in omnem positionis differentiam duci, signum est aqueam humiditatem in ipsis praedominari.

IX.

Rursus, cum eadem sint corpora valde solida, compacta et ponderosa ita ut illis liquefactis gravissima quaeque pondera innatent, oportet eam quoque in iis esse portionem terrae cum aqua permistam quae aquae perspicuitatem obscurat, fulgorem non auferat.

X.

Etsi autem nemo mortalium exacte definire possit quanta terrae portio in quovis humore, ex quo efficitur metallum, insit, potest tamen id a faciliori vel difficiliori liquatione et coagulatione colligi aliquo modo et intelligi. Quae enim difficilius liquantur, sunt magis terrestria, et contra.

XI.

Forma metallorum vere quidem est distincta tum a formis elementorum, quoniam haec sunt corpora simplicia et prima, illa vero mixta et ex primis composita, tum a forma vegetabilium, quia haec animata, illa vero proprie sunt inanimata.

[A3r] XII.

Nihilominus tamen, cum metalla ad elementorum naturam prope accedant, quatenus sint corpora similia (quaelibet enim particula auri aurum est, sicut quaelibet particula aquae est aqua), cumque viventium insuper condicionem aemulentur, quatenus analogiam cum iis habent ut ex generatione illorum intra suas matrices et auctione colligitur, idcirco forma metallica mediae cuiusdam naturae esse videtur inter formas nudas elementares et inter formas vegetabiles.

XIII.

Quod si quis urgeat ut formam hanc metallorum nomine proprio designemus, ei Scaligeri verbis respondebimus quae extant *Exer.* 307. sect. 12. Nomina tu lapidis, qui quotidie oculis tuis observatur, formam: et Phyllida solus habeto. Usque adeo nullam formam nobis notam esse plene et plane nostramque scientiam esse umbram in Sole idem Scaliger ibidem conqueritur.

XIV.

Hinc est quod Georgius Agricola, profundus alioquin metallorum scrutator atque ob id Germanus Plinius dictus differentias metallorum non a forma, quam nec ipse exprimit, sed a materiae, id est succi, varietate desumit, lib. 3. cap. 14.

XV.

Causa efficiens metallorum remota et universalis est coelum motu et lumine suo efficaciter in haec inferiora agens. Proxima vero et ab Aristotele et ab Agricola recte statuitur terrae saxorumque frigiditas.

XVI.

Licet enim a calore subterraneo primum halitus et succus metallicus excitetur, alteretur atque elaboretur, non prius tamen est et dicitur metallum quam succus ille a frigiditate fuerit coagulatus et condensatus.

XVII.

Finis metallorum varius et multiplex est, non solum in politia ut in contractibus, structuris et monumentis erigendis sed et in me[A3v]dicina, praesertim ea parte quae manu medetur, ut ex Galeno, Dioscoride, Aetio, Aegineta et aliis medicis videre est.

XVIII.³

Hactenus de causis metallorum. Sequuntur eorum affectiones quarum aliae sunt magis communes eaeque vel intrinsecus metallis competunt ut qualitates tum primae, tum a primis ortae, vel extrinsecus ut locus, aliae vero magis sunt propriae.

XIX.

Quoad qualitates primas, metalla sunt frigida et humida propter causam materialem praedominantem et efficientem proximam. Sed quia humiditas eorum a sicco terreo multum passa est, ideo et ipsa habent quasdam conditiones terrae ac proinde etiam desiccandi vim obtinent. Quo sensu a Galeno inter corpora terrestria reponuntur.

XX.

Habent tamen et retinent certum quoque caloris gradum atque demensum a calore subterraneo qui, dum materiam metallarem alteraret et velut excoqueret, simul ἐμπυρεύμα aliquod et vestigium sui in eadem reliquit.

XXI.

Quoad qualitates a primis ortas, metalla non modo sunt solida, dura, ponderosa, colorata, sonora sed et odora et sapida ut inprimis in aere et ferro fumum faetidiorum et saporem amarum habentibus apparet, quarum affectionum omnium varietas potissimum dependet a varia dispositione ac mistura materiae metallicaee et modo graduque contemperationis diverso.

XXII.

Locus metallorum naturalis et ordinarius est gremium terrae. Ut plurimum autem in rimis et fissuris saxorum metalla generantur, in iis enim halitus metallicus inclusus et angustia loci coarctatus a frigiditate saxi facilius inspissari, coagulari atque ita in metallum converti potest.

3 XHIX.

[A4r] XXIII.

Etsi igitur fluvii nonnulli auriferi ab authoribus passim celebrentur ut Tagus Hispaniae, Pactolus Lydiae, Padus Italiae, Rhenus Germaniae fluvius etc., in iis tamen aurum non tam gignitur quam reperitur, cum id aut ipsae amnium et rivo-
rum fluxiones et impetus a montibus abrasum (unde vox ipsa ramentorum auri) abripiant aut fontes ex fibris et venis montium effundant in rivos et amnes.

XXIV.

Affectiones metallorum magis propriae duae praecipuae sunt: liquabilitas et ductilitas. Unde Aristoteles loco citato ex his proprietatibus summam metallorum divisionem instituit, cum alia dicit esse *χυτά*, fusilia seu liquabilia, alia *έλατα*, tractilia seu ductilia.

XXV.

Liquabilitas metallorum habet hoc peculiare quod cum metalla aquea sint, fusa tamen non adhaereant ad ea quae attingunt, nec eadem humectent neque deffuant ut aqua.

XXVI.

Causa huius rei est optima firmaque mistio aquae cum terra eoque et humidi cum sicco, per quam fit ut portio sicca obstet humidae ne madefaciat et adhaerescat, humida vero contra impedia siccam ne sese firmet aut quiescat.

XXVII.

Est et illud in metallorum liquefactione singulare quod postquam calore ignis soluta fuerint, postea tamen a frigore iterum concreta ad pristinam suam naturam et duritiem redeant.

XXVIII.⁴

Altera metallorum affectio magis propria est ductilitas quae usque adeo illis competit ut quo longius et latius unumquodque extenditur, eo praestantius esse iudicetur.

XXIX.

Quod autem metalla in longum et latum ita extendantur, ite[A4v]rum in causa est humor qui terrae adeo tenaciter est unitus ut, dum metallum malleo percutitur, ipse cedat non deserens partem proxime sibi iunctam sed eam secum trahens atque ita continenter cedendo magis magisque dilatetur.

XXX.

Tantum de affectionibus metallorum. Supersunt eorundem species analogice non synonymice sic dictae. Neque enim metalla videntur inter se prorsus specificis

4 XXIX.

differentiis distingui quae diversas et inter se incommutabiles formas efficiant quemadmodum homo et brutum, sed potius modo quodam perfecti et imperfecti et certo digestionis ac indigestionis gradu quemadmodum ovum et pullum, omphacium et vinum inter se differre dicimus.

XXXI.

Hoc sensu igitur species metalli simplicis communiter sic dictae quinque numerantur: aurum, argentum, plumbum, aes et ferrum. Ad quae quinque caetera, quae ab aliis adiiciuntur, commode possunt reduci.

XXXII.

Aurum non tantum ex opinione hominum sed et sua ipsius natura est metallum primum et perfectissimum et halitu et succo optime depurato maximeque temperato productum ut merito pro regula et mensura reliquorum haberi possit.

XXXIII.

Signa huius perfectionis et praerogativae auri prae aliis metallis non in colore aut in pondere consistunt sed in his tribus sequentibus:

1. Quia soli auro inter metalla nihil deperit igne. Imo quo aepius arsit, proficit magis ad bonitatem.
2. Quia purissima est, unde fit ut nec usu quidquam illi decedat, nec manum tractantium inficiat, nec aeruginem aut rubiginem contrahat, nec denique ita tetros ac graves fumos atque odores liquefactum emittat ut alia metalla.
- [B1r] 3. Nullum praeterea metallorum longius et latius extenditur auro. Nam, ut Plinius testatur l. 33. *Nat. hist.* c. 3., una uncia auri in septuagenas et quinquagenas pluresque bracteas quaternum utroque digitorum diduci potest, quibus aurifices utuntur, triplo plures quibus pharmacopolae et pictores.

XXXIV.

Proximum bonitatis locum ab auro argentum tenet, quod tamen ut pondere, ductilitate et odore ita etiam puritate materiae auro cedit.

XXV.

Signum huius recessionis a perfectione auri est quod argentum igni non ita resistat ut aurum sed, cum funditur, semper aliquid ex eo deperdit, ideo et lineam ex se nigram ducit et manus inficit. Nec tam sinceri manent liquores praesertim acidi in vasis argenteis diutius servati quam in aureis.

XXXVI.

Plumbum ex halitu et succo metallico crasso, crudo et impuro constare ostendunt tum color illius lividus cum modico splendore, tum inprimis scoriae et foeces quamplurimae quae remanent quando liquatur.

XXXVII.

Illius tria sunt genera: unum nigrum, alterum cinereum, tertium candidum a coloris similitudine etiam argentarium dictum quod proprie stannum vocatur, de quorum natura Agricola lib. 8. *De natura fossilium* cap. 11. et 12.

XXXVIII.⁵

Aes sive cuprum, etsi colore quidem aurum imitetur, substantia autem tractabili et fusionis tarditate argentum, ab utrisque tamen plurimum differt, quia igneum examen non tolerat sed comburitur universum. Quod argumento est multum materiae adustae in aere contineri, cum prae caeteris etiam metallis odorem et flamam sulphuream reddat.

[B1v] XXXIX.

Ferrum vilissimum omnium censetur, quamvis vitae humanae non minus sit utile et necessarium quam aurum, argentum etc. Ignobilitatem tamen illius arguit tum materiae, ex⁶ qua constat, impuritas, quam lividus color prodit, tum fusionis impotentia sive difficultas quae significat multum materiae siccae atque admodum crassae et terrestri in eo contineri.

XL.

Hoc si magis excoctum et multis ignibus purgatum aquarumque crebra restinctione induratum fuerit, in chalybem transit cuius perficiendi rationem docet Aristoteles 4. *Meteor.* cap. 6.

Corollarium

An principia metallorum chymica recte explicata cum Aristotelicis conciliari possint? Affirmatur.

[B2r] Problemata metallica exegetica

I.

An metalla adhuc hodie generentur in ea bonitate et copia quam olim?

Duo reperiuntur genera hominum de ortu metallorum minus recte sentientium. Alii enim existimant ut saxa ita et in eorum venis, fibris, commissuris metalla omnia statim in initio mundi talia fuisse a Deo creata qualia nunc inveniri solent, nec medio temporis intervallo ulla ex materiis ad id aptatis esse nata vel renata. Alii vero non solum inveniri sed et gigni metalla in hunc usque diem concedunt verum non ea praestantia et multitudine qua ante annos trecentos vel diutius generata fuerunt. Priori hominum opinioni praeter ea, quae ex thesibus colligi possunt, adversatur inprimis id quod Georgius Agricola lib. 5. *De ortu et caus.*

5 XXXIIX.

6 x

subterr. cap. 1. experientia edoctus testatur cuniculos usque adeo interdum memoria hominum in angustum venisse ut aliqua sui parte nullum aut admodum difficilem praebeant transitum, cum eos satis late soleant agere fossores ne transituros impediunt. In tales autem angustias sunt adducti propter novam generationem et accretionem materiae ex qua lapis est factus. Posteriori sententiae illud inprimis opponimus quod natura, ut Scaliger loquitur, sit ipsa ordinaria Dei potentia atque adeo divina quaedam vis corporibus naturalibus infusa, quae cum non sit mutabilis, sequitur [B2v] per naturam metalla hactenus prout et fruges et animalia a pristina sua integritate et bonitate non degenerasse. Atque hoc ipsum est quod communiter et vere dici solet naturam non solum hominibus superioris seculi fuisse matrem, quasi nobis nunc esset noverca, sed matrem piam et liberalem esse nobis aequae ac illis. Quae igitur de aureo et ferreo seculo a poetis fingi solent, ea non evincunt veteres vel copiosius vel melius aurum habuisse, quam fert nostra haec aetas, sed forte homines ipsos magis tunc aureos, id est sinceros et minus fucatos, fuisse quam nunc sunt. Quo sensu etiam Philippi Melanchtonis verba, quae soepe in ore habuisse dicitur, accipienda censemus: In extrema mundi senecta penuriam trium rerum futuram, bonorum amicorum, bonorum lignorum et bonae monetae, non quod defectus naturae sed hominum potius his verbis notare voluerit.

II.

An et quae causa assignari possit tam variarum figurarum quae soepe tum in aliis metallis tum praecipue in argento effosso conspiciuntur?

Mirum sane sed et iucundum spectaculum est metalla inprimisque argentum, dum eruitur, interdum quasi progerminans specie filamentorum, arborum, virgultorum et capillorum apparere, interdum et crucis, ligonum, rastrorum, malleorum, ensium figuram referre, soepe etiam animalium omnis generis, serpentum, scorpionum, piscium, imo et hominis et monachi cucullati formam repraesentare. Causa huius tam admirandae ac stupendae varietatis consistit partim in diverso situ et figura venarum ac pororum terrae in quos materia metallaris recipitur, partim in alia atque alia materiae ipsius constitutione. Quemadmodum enim infans in utero pro matricis et seminis varia dispositione soepe fit aut rectus aut contortus, gibbosus vel aliter atque aliter affectus, sic metalla in utero terrae [B3r] pro varia coarctatione ac dilatatione loci variaque⁷ dispositione vaporis et humoris metallici variare rationi consonum est. Scaliger *Exer.* 102. s. 1. hoc simili rem declarat: Plumbum, inquit, super marmore fundito liquefactum spargitur in ramos. Ratio duplex: 1. impetus atque appulsus partium. Qua protrusione, cum haud confertae propelli queant, dissipantur. 2. lapidis frigiditas. In ea igitur pugna fit impressio et repressio, impetus et cunctatio atque idcirco motus varietas, ergo et rei motae dissimilitudo.

7 loc, ivariaque

III.

An apparentes illi homunculi in metalli fodinis sint, ut videntur, veri homines? Paracelsus in lib. *Occult. philosoph.* speciose quidem, ut sibi videtur, et magno spiritu disputat homunculos illos sic dictos esse homines naturales. Ubi praeter commune genus hominum quatuor alia enumerat: 1. eorum qui ex elemento aeris immediate prognati perpetuam sedem in aere, in sylvis, in arboribus habent quique viatoribus soepe laetos sonos edunt, et hos vocat satyros. 2. generis dicit esse eos qui ex aqua nulla alia mediante materia nascuntur, eosque vocat nymphas. 3. generis eos qui ex ignis elemento ortum suum ducunt, quos nominat salamandras. 4. denique ordinis statuit homunculos istos metallicos, quos ipse pygmaeos vocat, ex elemento terrae immediate oriundos. Verum ut caetera omittamus, postremum hoc merito est suspectae veritatis. Si enim pygmaei isti homines sunt rationali anima praediti, utique animam illorum, sicut et aliorum hominum, necesse est esse immortalem. At hoc est contra Paracelsum qui animam metallarium istorum una cum corpore ipsorum interire expresse asserit loco citato. Non igitur sunt veri homines. 2. Si homines essent, non penetrarent corpus terrae, non enim datur penetratio corporum. Quare cum Georgio Agricola potius sentimus pygmaeos illos Paracelsicos esse genus quoddam daemonum quorum [B3v] quidam nihil damni metallicis inferunt sed in fodinis vagantur ac laboribus, cum nihil agant, videntur se exercere nunc venas cavando, nunc ingerendo in nodulos id quod effossum est, nunc machinam tractoriam versando, nunc operarios irritando, idque potissimum faciunt in specubus illis in quibus multum argenti effoditur vel magna eius inveniendi spes est. Alii vero (subiicit Agricola) noxii et perniciosi admodum sunt, ut ille qui Annaebergi fodinam quandam, cui nomen Corona Rosacea est, adeo infestam habebat ut metallicos 12 necarit ac ea de re fodina, quantumvis argento dives esset, relicta fuit. Quae theologi nonnulli considerantes pie sibi persuasum habent quod Deus ipse ad ulciscendam insanam hominum in perfodienda ac perscrutanda terra avaritiam daemones istos effossoribus interdum obiiciat ut tandem aliquando mortales contenti esse discant et ab istis sepulchris et cuniculis (in quos soepe plus quam per 300 gradu descendendum est scalis inter se ligatis) in coelum sese erigant. Quanquam enim Deus ad hominum usum metalla ut caetera condidit, tamen modus in iis scrutandis et effodiendis tenendus est, ne avaritiae nostrae frena laxemus ac ne potius talpae, serpentes et mures quam homines esse videamur.

IV.

Cur kiseum, seu galena ut vocant, unius fodinae quibusdam in locis sine alterius fodinae kisi praesentia non liquefiat?

Kiseum, galena, pyrites (haec tria enim metallicis fere aequipollent) est lapis ille ex quo metalla, praecipue aurum et argentum excoquantur. Occasioni autem quaestioni dedit fodina celebris civitatis Rivulinae in Ungaria cuius galena provisoribus et dominis praefectis magnum quotidie parit la[B4r]borem simul et sumptum ob hanc causam, quia nunquam vel certe raro et difficulter ac non nisi magno cum

dispendio liquefactionem patitur nisi in eodem fumo liquefactorio praesens sit galena veteris civitatis Mediomontanae. Huius rei τὸ ὄ⁸ cum soepe simus experti atque admirati, ideo causas illius hoc loco investigare libuit. Primo igitur kisum Rivuliense videtur esse frigidioris naturae quam ut illa ventis borealibus et septentrionalibus, insuper pluribus intus abundat aquis quam Mediomontana. Altera ratio ex prima colligitur. Quia cum fodina illa algore et aere intus gelicante perpetuo infestetur, kisum illius plurimis immiscetur sordibus, frigoris enim est tam heterogenea quam homogenea congregare et idcirco contrario igni fortius resistit. Eiusmodi ignis resistantiam argentum quoque ex Potossomonte et orichalcum ex fodinis Darici erutum experiri Cardanus et Scaliger testantur. 3. Communis est consensus metallicorum referente Agricola in Bermanno galenam, quae solum aurum et argentum habet, sine galena nigri plumbi excoqui non posse. Cum igitur galenae Rivulienses quoque perparum nigri plumbi habeant, non mirum est eas sine kiso Mediomontano, utpote in quo plus plumbi nigri, non liquefieri. Sunt tamen qui causam huius tam insolentis effectus ad sympathiam unius kisi cum altero referant, prout ad antipathiam ferri et cupri pertinet quod praesentia cupri in eadem fornace liquatoria impediatur liquefactionem ferri vel saltem ferrum utcunque liquefactum inhabile reddat ad formam artis fabrili hanc vel illam recipiendam.

V.

An praesentia metallorum in aliquo loco certis quibusdam singulis et indicibus deprehendi possit?

[B4v] Hieronimus Cardanus lib. 5. *Subtil.* quindecim signa recenset quibus metallica tum alibi tum praesertim in locis montosis abundare cognoscantur. Desumit autem ea potissimum a terrae illius, in qua metalla generantur, temperie, situ, colore, splendore, odore, gravitate, fertilitate, necnon plantarum quarundam ortu, quae ut societate metallorum gaudere, ita si adsint, evidentius testimonium illorum praebere dicit, cuiusmodi sunt iuniperus humilis, hedera, caprificus, pinaster et aculeatarum pleraeque. Quibus signis ut suum locum relinquimus, ita certius saltem hoc esse dicimus quod quotidiana et ocularis experientia suppeditat. Haec autem testatur surculum bifidum ex corylo arbore deciduum et extremis metallariorum digitis gestatum venas auri argenteae feraces ita foeliciter detegere inclinante sese surculo in eam partem, qua sub terra venae feruntur atque latent, ut ob id virgula divina itemque virgula aurea communiter appelletur. Sed cur a solis corylorum surculis bifidis hic tam admirandus effectus contingat, non autem ab aliis fruticibus vel arboribus quae in iisdem locis proveniunt, id, velimus nolimus, inter ea naturae opera referamus oportet ad quae et illud refertur quod magnes et quicquid magneticam naturam contraxit in pixide nautica, in solariis et horologiis semper et infallibiliter plagam mundi septentrionalem monstret.

VI.

An metalla habeant vim ut alterandi ita etiam nutriendi corpora nostra?

Metalla pollere insigni facultate alterandi corpus humanum non sinunt nos dubitare partim experimenta, partim gravissimorum authorum de hac re testimonia. Etenim, ut incipiamus a ferro, metallorum ignobilis cum hoc habeat vim ex[C1r] siccandi et astringendi, ideo candens extinguitur soepius in aqua et vino adversus dyssenteriam, choleram, stomachi dissolutionem et lienosos apud Dioscoridem. Ad quae praestanda efficacior est chalybs, cuius scobem sive limaturam (ut habet Caesalpinus lib. 3. *De metall.* cap. 6.) sunt qui in vino generoso infundant, quod multis diebus propinant ieiunio ventriculo, ut statim a potu deambulent, adversus magnas hepatis aut lienis obstructions aut ipsammet scobem cum diarhodon vel cum hiera exhibent. Sic plumbi laminae subtiles et tenues lumbis foelici successu adalligantur ad renes aestuantes refrigerandos. Aes vero multiplicem in medicina usum habere Plutarchus non ignoravit, cum in *Symposiacis* satyrum introducit ita dicentem: Venatores cum aprum aut cervum confectum e longinquo adferunt, aereum ipsi clavum tanquam putredinis amuletum infigere solent. Et paulo post addit rationem: Clavus, inquit, proinde aereus siquidem transfixus a putredine, quod aiunt, carnes tuetur, videtur hoc fieri ob insitam aeri facultatem astringendi. Nam aerugine ad tales casus utuntur medici loco medicamenti. Et eos, qui comorantur in secturis aerariis, lippitudine solvi ac, si cilia amiserint, ea denuo enasci Aristoteles docet. Pergit ibidem Plutarchus quod ea quae aereis cuspidibus et gladiis infliguntur vulnera, corpori minorem inferant dolorem et facilius sanentur quam quae cum ferreis, quia scilicet aes in se quippiam medicamenti habeat, idque in vulnere statim relinquat. Sic argento cauteria a foetore custodiuntur illiusque squama vulnera sanantur membraque laxa constinguntur, quin et illius scobe palpitationem cordis fugari autores referunt. Inprimis autem aurea plane sunt, quae de facultate auri Johannes Langius quinque Palatinorum electorum olim archiater lib. 2. *Epist. medicinal.* 49.: Aurum, inquit, adeo temperatum fertur ut cor calidum infrigidet, frigidum levi suo tepore foveat, cuius limatura in electuariis deglutita a leprae contagione immunes eo utentes conservare dicitur. Lamina ex auro linguae causionis aestu affectorum imposi[C1v]ta febrilem ardorem linguae refrigerat. Multi etiam bracteras et pulvisculos vel ramenta auri tenuissima iusculis caponum aut aliarum carnum elixarum admiscent et aegris in summa virium prostratione foeliciter exhibent ad cor inprimis, cum quo aurum magnam analogiam habet, confortandum et spiritus vitales recreandos. Etsi vero metalla et ex his bene praeparata medicamenta corpus humanum ita varie atque mirifice alterare possint, non possunt tamen eidem veram nutritionem praestare ita ut in substantiam corporis convertantur eique assimilentur. Est enim materia metallorum gravior et terrestrior⁹ quam ut a calore vitali corporis humani digeri, mutari ac superari possit. Calor enim innatus substantiam quandam levem requirit, in quo conservetur ut flamma in oleo, alioquin

9 terrestrior

extinguitur, huiusmodi autem est qui in spiritu et¹⁰ sanguine vel aliquo ei proportionato reperitur. Non potest igitur ex corpore adeo gravi et terrestri talis spiritus et humor elici, sed ut cruda metalla primum in ventriculum ingeruntur, ita etiam cruda postea ad intestina et ad venas mesaraicas et ab his ad epar¹¹ transeunt. Quod confirmant etiam experimenta eorum qui bellorum turbine et regionum vastitate percussi loca subterranea et specus petentes nummos aureos compressos pilularum instar in ventrem demiserunt ac tandem integros iterum per secessum excreverunt.

VII.¹²

An metalla ignobiliora non solum natura sed et arte transmutari possint in nobiliora?

Difficilem quidem et operosam imo et sumptuosam attamen neque naturae neque arti impossibilem esse metallorum transmutationem, ut multis videtur, ex sequentibus patebit.

Ac primo quidem, quod ad naturam attinet, ei non repugnare hanc metallorum transmutationem probatur 1. ex eo quod supra ostendimus metalla specie et specificis differentiis inter se non distingui. Etsi enim eadem illa generica definitio metalli, quae auro competit, etiam aliis metallis conveniat, inde tamen non efficitur ea specie distingui sed hoc tantum sequitur omnia esse me[C2r]talla, perfectiori tamen modo aurum quia nequit in metalli rationi perfici, imperfectiori autem ratione reliqua quia magis perfici possunt. Quemadmodum enim infanti iuxta ac viro convenit hominis definitio, ut et vitulo ac bovi definitio animalis, sed infans et vitulus adhuc perfici et definitionis membra perfectius participare possunt, inde tamen non sequitur vel infantem et virum vel vitulum et bovem specie differre, ita fere de auro et caeteris metallis sentiendum videtur, quoniam natura, etsi varietate rerum gaudeat, caetera tamen metalla quoque ita disposuit ut possint ad auream perfectionem pervenire. Quod autem hanc perfectionem non semper attingant, id hominum culpa et avaritia fieri videtur, qui metalla effodiunt priusquam gradum illum perfectionis consequantur, sicut quia vituli plerique mactantur a lanionibus, ideo pauciores boves existunt. Quare intendit quidem et conatur natura semper aurum potius tanquam perfectius quam alia metalla imperfectiora producere, sed, cum nequit eo decoctio mineralis pertingere, contenta est aliorum metallorum generatione pro modo virtutis et materiae proximae dispositione. 2. Naturae non repugnat transmutatio corporum naturalium primorum, quae elementa dicuntur, ergo nec transmutatio metallorum quae ad naturam elementorum proxime accedunt. Ut enim haec sunt similia, ita et illa, utque haec sunt corpora incompleta, ita et illa incompletis sunt similia quam completis. Imo cum elementorum unum ad alterum non ita sit ordinatum sicut imperfectum

10 et et

11 epar

12 VIII.

ad perfectum (transmutatur enim unum elementum in alterum non ut perficiatur sed ut in mundo generatio et corruptio rerum continuetur), facilius erit haec transmutatio in metallis talem symbolismum inter se habentibus ut et ante et post liquefactionem eadem penitus illorum materia maneat, et ordinata sit imperfecta ad perfectum, scilicet aurum. 3. Multa alia sunt exempla in rerum universitate quae transformationem hanc naturae non adversari luculenter ostendunt. Videmus enim aestate ex pulvere pluvia asperso generari ranas, [C2v] ex equis scarabeos, ex mulis locustas, ex putri viscere tauri florilegas apes. Et Theophrastus l. 5. *De caus. plantar.* sisymbrium inquit hortense mutari in mentham, ocymum in serpillum, triticum in lolium et hoc interdum vicissim in illud. Sic lapidescere ligna, si in fontes certos iniiciantur, experientia multis in locis testatur, et lignum sit caudexque qui neget. Inprimis autem memorabile est quod de anseribus Scoticis scriptum reliquit Hector Boethius nobilis Scotorum historicus in descriptione regni Scotiae his verbis: Si lignum (non fructum arboris ut vulgo refertur) in id mare proicias, temporis tractu primum in eo excavato ligno vermes nascuntur qui sensim enati capite, pedibus atque alis, plumas postremo edunt, demum anseribus magnitudine aequales cum ad iustam perveniunt quantitatem, coelum petunt avium reliquarum more remigio alarum per aera delati. Et quis denique est cui non admirabilis illa et varia bombycum atque papilionum metamorphosis sit cognita? Quod si igitur per naturam corpora tam multa animata metallis longe perfectiora in se invicem transformari possunt, quidni et metalla quae infimum fere genus mixtorum constituunt? 4. Hoc propius insuper ita confirmamus. Est in Carpato monte Pannoniae Smolnicio oppido (Ungaris Szomolnok) puteus ex quo aqua extrahitur et in canales triplici ordine positos infunditur, quascunque portiones ferri in eum inieceris, eximes cuprum ei, quod ex terra eruitur, per omnia correspondens. Causa huius rei, dicit Cardanus l. 6. *De subtil.*, est, quoniam materia eadem ferro et aeri, quae cum amplius excoquitur ac tingitur, ferrum transit in aes. Addit autem ibi Cardanus: Mons adiacet puteo ferax lapidei calchanti, unde liquet vim hanc calchanto inesse. Quod si ergo natura unum metallum ignobile in alterum nobilius convertit, cur non de caeteris quoque idem iudicare liceat, praesertim autem de argenti commutatione in aurum, cum optimum argentum, ut idem Cardanus ibidem loquitur, sit aurum substantia imperfectum et colore deficiens, ob idque longis temporum periodis, si purum sit, [C3r] aliqua ex parte commutatur in aurum, ut etiam vetustate plumbum nigrum in argentum? Neque vero magni momenti est quod multi dicunt nunquam in venis terrae observatam esse hanc metallorum transmutationem. Quemadmodum enim herbarum et arborum incrementa non cernimus, dum crescunt, sed crevisse deprehendimus, ita latens est alteratio haec et commutatio metallorum quae non dum fit, sed dum facta est, cerni potest. Non repugnat igitur natura et transmutatio metallica.

Coeterum, quod nec arti eadem impossibilis sit, probatur inprimis ex eo quod Aristoteles 2. *Physic.* et alibi artem dicit esse naturae imitatricem. Cum igitur ars imitetur et aemuletur naturam, non potest firma aliqua ratio adferri cur naturam

in transmutatione metallorum adeoque et in efformatione auri imitari nequeat, quam soepe aliis in rebus difficilioribus ad vivum exprimit. Constat enim quaedam animalia artis industria progigni ut apes ventribus boum recentibus cum fimo obrutis, bufones elixatura anatis sub dio positae, scorpiones ex herba basilico rite posita et locis certis collocata, basiliscos et serpentes ex ovis galli et pilis equi in sterquilinio sepultis. Ac viventia haec sunt excellentiora metallis. Ergo cum ars praestare possit id quod maius est, poterit etiam id quod facilius et minus est. Praeterea videmus artificem varias novas formas in materiam legitime praeparatam inducere, ut patet in corporum combustione, solutione, coagulatione, distillatione, sublimatione etc., unde corpora diversissima consurgunt ut sales, vitrum, aquae, olea. Neque derogat artificiali huic productioni et transformationi metallorum quod natura ad generationem metalli utatur calore coelesti et gremio terrae quorum utroque ars destituatur. Quae enim fiunt vi coelestis caloris in visceribus terrae, ea vi ignei caloris suppleri possunt in locis ad hanc rem adaptatis. Ita Scaliger scribit *Exerc. 23. s. 1. in Aegypto ad Cairum non excludi pullos incubatione gallinarum, sed esse illic arte constructas fornaces quarum [C3v] calorem ita norint Aegyptii temperare ut multae centuriae ovorum fornacibus impositae simul excludantur. Sic lapidis generandi locus naturalis est centrum terrae, aliquando tamen vi radiorum solarium attracta viscosa materia in media regione aeris lapis generatur indeque decedit. Potest igitur et ars ministerio ignis extra terrae uterum applicando naturalia activa passivis metalla efficere et transmutare. His postremo accedunt experimenta et testimonia magnorum virorum qui certo confirmant posse artis industria tincturam eiusmodi praeparari quae tantae sit virtutis et vigoris ut queat metalla ignobilia prius defaecata et praeparata in verum aurum transmutare. Author enim est Caelius Rhodiginus l. 1. *Antiquit. c. 13.*¹³ suo tempore in Gallia quendam ex infima plebe hominem mire sagacem¹⁴ modum excogitasse quo chrysulcae aquae vi ex metallo quolibet aurum secerneret. Sic Cardanus opere *De subtil. sive De metall.* testatur Antonium pharmacopolam Tarvisinum coram Andrea Gritto duce et patritiis Venetis argentum vivum in aurum commutasse et eius operis quaedam adhuc exstare vestigia. Sic nos ipsi Florentiae in archivis antiquitatum magni ducis Hetrueriae conspeximus clavum ferreum a Tornheusero Germano quodam media sui parte, inferiore scilicet, in aurum commutatum, altera vero parte superiori ferreum relictum. Plura huiusmodi testimonia reperiuntur apud Andream Libavium parte 1. *Singular., Syrrax. 11.* De re metallica. Et ne e longinquo exempla conquiramus, est hic quoque Dantisci vivus et oculatus chrysopoeiae¹⁵ testis magnificus et generosus dominus capitaneus Johannes de Lablanque naturalium aequae ac militarium rerum peritissimus et Sacrae Regiae Maiestatis aulicus. Is diserte nobis retulit*

13 Recte: liber 11. caput 13.

14 sagacem

15 chrysopollae

vidisse se in Polonia non semel sed quater aurum verum et legitimum arte confici a nobili et praestanti viro domino Michaelae Sandgivoy, Sacrae Regiae Maiestatis secretario, in cuius rei maiorem fidem ipse dominus capitaneus clavum ferreum exemplo Florentini similiter media sed superiore sui parte a secretario illo in aurum conversum magnifico civitatis huius praeconsuli, felicitatis memoriae domino Bartholomaeo Schachmanno dona dedit, in cuius exoticotamio per totam Europam celeberrimo adhuc hodie reservatur et conspicitur. Concludimus igitur non solum per naturam sed et per artem naturae tamen subnixam posse metallum unum in alterum mutari.

VIII.

An Ungaria inter omnes Europae regiones sit auri feracissima?

Vere poeta:

Nescio, qua natale solum dulcedine cunctos
Ducit et immemores non sinit esse sui.¹⁶

[C4r] Ducti igitur et nos tum dulcissimae patriae amore, tum imprimis rationibus quibusdam non infirmis, coronidis loco ξήθημα hoc proponimus cuius veritas affirmata his nititur fundamentis. 1. Quia plurima auri virgulta in Ungaria supra solum auctionem capientia (quale vel anno praeterito 1616. Veterosolii, Ó Zolyomban, in feudo ministri verbi divini eiusdem loci repertum) subinde visuntur. Cui rei Scaliger quoque *Exer.* 102. his verbis attestatur: In Pannonia, inquit, aurum e terrae solo quasi germinans filamenti specie longitudine quaternum circiter digitorum aliquando etiam denum exit. 2. Quia regio haec benigne est temperata, et hoc evincitur ex vino quod ipsorum medicorum communi consensu censetur esse saluberrimum, itemque ex frugum, fructuum et animalium omnis generis, praecipue vero taurorum felici et copioso proventu etc. 3. Quia rivulis abundat plurimis auri grana proferentibus et trutis piscibus qui raro alibi, nisi ubi aurum provenit, inveniri solent, in quorum capitibus et visceribus soepius auri fragmenta coquos invenisse constat. 4. Idem testatur multitudo fodinarum metallicorum, quarum praecipuae Nagy Banya, Felső Banya, Fekete Banya, Telki Banya, Ruda Banya, Cremnicz Banya, Brizno Banya, Bestercze Banya, Gölncz Banya et similes quamplurimae, e quibus tamen quaedam vel ob irruptiones Turcarum vel ob dissidia dominorum ruinam passae cernuntur. 5. Confirmat hoc quoque diuturnus fodinarum usus ac non intermissa continuatio. Refert enim Agricola l. 1. *De novis et vet. metall.* cap. 11. Schemnitii (Selmész Banyan) annis plusquam octingentis, Neusolii (Uy Zolyomban) ducentis annis aurum fodi absque exhaustione. 6. Idem comprobare videtur communis vulgi praesertim Germanorum opinio, qui, quotquot et qualesquales aureos nummos videt vel habet,

16 Ovidius: *Ex Ponto* 1.3.35.

Ungaricos appellant. 7. Quod si vera denique est chymicorum opinio de proxima metallorum causa hydrargyro nimirum et mercurio, sententia nostra apprime erit confirmata, utpote cum in Ungaria purissimum ac copiosissimum communi negotiatorum et mercatorum consensu hydrargyrum inveniatur. Interim tamen hic cum foelici Germania de ubertate argenti non pugnabimus, siquidem argenti fodinae Misnicae hac in parte palmam caeteris regionibus praeripiunt. Relinquitur¹⁷ ergo Ungariam omnium Europae regionum esse auri feracissimam.

Quam Deus optimus maximus contra omnium hostium praesertim vero communis Christianorum hostis Turcae vim, insidias ac dolos potenter et clementer defendere dignetur, ex animo oramus.

Litteratura

Agricola, Georgius: *De ortu et causis subterraneorum libri V. De natura eorum quae effluunt ex terra libri III. De natura fossilium libri X. De veteribus et novis metallis libri II. Bermannus, sive de re metallica dialogus*. Basileae 1546.

Aristoteles: *Meteorologica*

Aristoteles: *Physica*

Boethius, Hector: *Scotorum historiae a prima gentis origine*. Parisiis 1526.

Caesalpinus, Andreas: *De metallicis libri tres*. Romae 1596.

Cardanus, Hieronymus: *De subtilitate libri XXI*. Lugduni 1580.

Dioscurides, Pedanius: *Materia medica*. I–II. Lipsiae 1829.

Galenus: *De simplicium medicamentorum facultatibus libri undecim*, Theodorico Gerardo Gaudano interprete. In: Galeni omnium operum quinta classis. Venetiis 1562.

Langius, Johannes: *Epistolarum medicinalium volumen tripartitum denuo recognitum*. Francofurti 1589.

Libavius, Andreas: *Singularium Andreae Libavii... partes I–IV*. Francofurti 1599–1601.

Idem ac *Syrrhaxis metalliké I–IV*. Presidente Andrea Libavio. Partes I–IV. Jenae 1591.

Paracelsus, Aureolus Philippus Theophrastus Bombastus von Hohenheim: *Philosophia mystica*. In: Opera, Bücher und Schrifften. Theil I. Strassburg 1616.

Plinius: *Naturalis historia*.

Plutarchus Chaeronaeus: *Symposiaca problemata*, nunc primum Latine facti interprete Hadriano Junio Hornano. Parisiis 1547.

Rhodiginus, Ludovicus Caelius: *Lecionum antiquarum libri XXX*. Basileae 1550.

Scaliger, Julius Caesar: *Exotericarum exercitationum liber XV. De subtilitate*. Francofurti 1582.

Theophrastus: *De causis plantarum*. In: Aristotelis De natura animalium. Venetiis 1504.

17 Relinquitur

BAJÁKI RITA

Parodia ajándékba

Poétikatörténeti adalék

1642-ben Péter-Pálkor, egy (feltehetőleg) szép nyári vasárnapon esküdött egymásnak örök hűséget Dürner Sámuel, aki ekkor már két éve az eperjesi iskola¹ rektora volt, és Figuli (szül. Fabinyi) Theodora, az igen tisztelt Figuli Márton, Kisszeben város szenátorának özvegye. Rokonok, barátok és kollégák nagy lelkesedéssel készültek e jeles alkalomra, szokás volt ugyanis, hogy ajándékként kis könyvecskével kedveskednek az ifjú párnak, amelyben a maguk szerzette költemények szerepeltek.

Két olyan nyomtatványt is ismerünk, amely e házasság alkalmából került ki Brewer Lőrinc lőcsei nyomdájából. Az egyikben² négy vers található. Szerzőik költőként kevésbé ismertek ugyan, de annál nagyobb tiszteletet vívtak ki maguknak városaikban: Johannes Windisch lőcsei rektor, Matthias Gosnovicerus lőcsei conrektor, Casparus Cramerus eperjesi conrektor és Johannes Sartorius eperjesi subrektor. A másik nyomtatvány³ versei a következő, nem kevésbé tiszteletre méltó szerzők alkotásai: Király Pál, a kisszebeni egyházközség vezetője, Jakub Jakobeus, korábban egy évig az eperjesi iskola rektora volt, ekkor már a gyülekezet papja (három vers); Fabinyi Sámuel, a kisszebeni gyülekezet vezetője, a menyasszony édesapja (egy vers és egy chronodistichon); Georgius Murarius Regiomont kisszebeni kántor, továbbá négy eperjesi diák.

Dürner Sámuel (feltehetőleg) nem lepődött meg az ajándékkötet láttán, sőt talán kíváncsian várta, mivel kedveskednek majd neki, hiszen tagja volt annak a baráti társaságnak, amely az Eperjes és Lőcse környéki iskolai, egyházi vezetőkől verbuválódott. Tagjai eruditus mivoltukból következően hasonló ízlés- és gondolatvilággal rendelkeztek, s külön (városhatárokon átívelő) szellemi és intellektuális

1 „Dürner Sámuel idejében az eperjesi iskolában oly magas szárnyalást vesz a tanítás, hogy bizonyos fokig pótolja az akkor úgy is megközelíthetetlen külföldi egyetemeket.” HÖRK József, *Az eperjesi ev. ker. Collegium története (1-ső füzet)*, Kassa, Bernovits, 1896, 60.

2 *Auspicatissimum thalamum, viro clarissimo ac doctissimo, dn. Samuli Dürnero sponso, ut et lectissimae et omni virtutum genere exornatissimae, Dorotheae Figulianae sponsae, precantur amici et collegae, impreszszum nélkül*, RMNY III. 1931.

3 *Votivae acclamationes nuptiarum festivitati, viri clarissimi atque doctissimi, dn. Samuelis Dürneri, provinciae scholasticae apud Eperiens: directoris industrii: ut et lectissimae et spectatissimae Dorotheae Fabini viri amplissimi et consultissimi, dn. Marini Figuli, senatoris reipub. Cibir. praestantissimi, p. m. relictae viduae. A. dnn. amicis et fautoribus consecratae 29. Junii: Anno M. DC. XLII. RMNY III. 1950.*

közösséget alkottak.⁴ E közösséghez tartozás megnyilvánulásai közé sorolhatjuk az üdvözlő verseket. Dürner is több alkalommal örvendeztette meg barátait maga szerzette versekkel – tevékenysége roppant szerteágazó volt – nem csupán megnyegzőre készített alkalmi költeményt,⁵ de írt panaszverset Jakub Jakobeus szlávok történetéről írt munkája (1642)⁶ végére, tartott gyászbeszédet,⁷ s próbált arra is magyarázatot találni, vajon miért csapott bele többször is az eperjesi evangélikus templom orgonájába a villám.⁸ Ez valóban talányos és izgalmas kérdés, figyelmünket azonban fordítsuk inkább mégis a nászajándékba kapott kötetekre.

A Dürner esküvőjére készült versek szerzői közül leginkább Jakub Jakobeus neve csenghet ismerősen.⁹ Nászajándék-költeményeit forgatva ezúttal a *Parodia de pudore* című verséhez fűzünk néhány megjegyzést. A vizsgálódás poétikatörténeti hátterét Tarnai Andor műfajismertető tanulmánya adja,¹⁰ s látni fogjuk, hogy Jakobeus írása milyen szervesen illeszkedik a Tarnai által vázolt folyamatba, egyrészt megerősítve, másrészt – szerencsés helyzet – kiegészítve azt.

A vers műfaja: *parodia*, s könnyen megállapíthatjuk, mely vers követéséről van szó, ugyanis az alcímből rögvest kiderül: *Ad imitationem Odae 3. Horatianae Lib 4. Carm.* A cím és az alcím együtt megidézi a XVII. századi poétikák megfogalmazását, amelyek mind vallják: *ad alterius imitationem parodia est*,¹¹ a hangsúly azonban az általános definíció specializálásán, vagyis a *quo modo* kérdésén van. Tarnai bemutatása sok szempontú: egyrészt a fogalomváltozást vizsgálja (az azonos vagy más értelmű verskövetés idővel hogyan szűkül), másrészt a *parodia* művelése mely helyekhez, személyekhez köthető, kiemelve a műfaj történetének magyarországi fejezeteit. A magyar vonatkozású anyag bemutatásakor közli az első, magyar szerzőtől származó parodiát 1595-ből, Sebastianus Ambrosius késmárki német pap tollából: *Deo vitae mortisque arbitrio*. A dolog különlegessége, hogy bár

4 A lakodalmi üdvözlő versekről: HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., 2008 (Res Libraria, 2), 261–264.

5 Például Windisch löcsei rektor lányának esküvőjére Casparus Cramerus eperjesi konrektornal egy kötetben (1640); RMNY III. 1832.

6 RMNY III. 1939.

7 Johannes Weber eperjesi tanácsos és patikus felesége fölött 1647-ben.

8 RMNY III. 2003.

9 HORÁNYI Elek, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, Bécs, 1776, II, 194–195. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Hornyánszky, 1897, V, 251; SZIKLAY László, *A szlovák irodalom története*, Bp., Akadémiai, 1962, 107–110; JOZEF MINÁRIK, *Jakub Jakobeus (1591–1645): Vjber z diela*, Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1963. Jakobeus születésének 400. évfordulója alkalmából rendezett emlékülés kiadványa: *Jakub Jakobeus život, dielo a doba zborník príspevkov zo seminára venovaného 400. výročiu narodenia Jakuba Jakobeu, ktorý sa konal v Prešove 5. decembra 1991*, zost. Michal OTČENÁŠ, Peter KÓNIA, Prešov, FF v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach – Katedra dejín a archivníctva, 1993.

10 TARNAI Andor, *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 94(1990), 444–469.

11 *Uo.*, 445–446.

Horatius műveire roppant gyakran írtak parodiákat, ezúttal éppen a 3. könyv 4. énekére, a *Quem tu, Melpomene, semel* kezdetű ódára készült Ambrosius műve, vagyis éppen arra, amelyre Jakobeus eperjesi lelkész szerzette nászajándéknak szánt versét. A kötet, amelyben az első magyar parodia megjelent, több szempontból is figyelemre méltó;¹² számunkra leginkább azért, mert Ambrosius versén túl további 43 parodiát tartalmaz, s valamennyi a *Quem tu, Melpomene, semel* kezdetű verset követi. A parodiák a függelékben kaptak helyet, s a hozzájuk tartozó előszóban Jakob Monau, a kötet szerkesztője és részben szerzője megemlékezik fiatalkori tanulmányairól, nagyszerű mesteréről, akinek köszönheti, hogy megszerette Horatiust.¹³ Utal Julius Caesar Scaligerre is, az auctoritasra, aki szintén tudja, mennyire élvezetes Horatiust olvasni.¹⁴

Jakobeus verse nemcsak tárgyát illetően illeszkedik a Tarnai-által vázolt parodiátörténethez. Számos egyéb megfigyelés is mintha csak Dürner ajándékkötetéről szólna: a latin nyelvű parodia „itthon Sopron és a Szepesség evangélikus köreihez köthető”,¹⁵ „az effajta költészet művelői változatlanul a külföldi egyetemek tényleges vagy egykori magyarországi hallgatói voltak, akik itthon az iskolák rektorai vagy lelkészei lettek”.¹⁶ „Általában azt lehet még elmondani, hogy (...) itthon a társasélet (esküvő, temetés stb.), egyházi és iskolai események megünneplésére szánt alkalmi kiadványokban jelentek meg.”¹⁷ Úgy tűnik tehát, Jakub Jakobeus parodiája szinte minden „kötelező” ismérvet magáénak tudhat. Egy sokat emlegetett szempont azonban még hátravan.

Tarnai bevezetőjében, majd később is többször utal arra, hogy a parodia az 1600-as évek táján, majd az 1670-es évektől játszott szerepet a latin és a magyar nyelvű irodalomban.¹⁸ Meglehetősen határozottan választja szét ezt a két időszakot, amit még az is megerősíteni látszik, hogy Horatius utókorának kutatója sem

12 *Symbolum Iacobi Monawi. Ipse faciet variis variorum auctorum carminibus expressum et decoratum. Cum nonnullis appendicibus*, Gorlicii, 1595. A kötetben szerepel a Tarnai által említett Dudith András (142.), Zsámboky János (18.) és persze Ambrosius (360.) kívül Christophorus Pannonius (98.) is.

13 „Is carissimus et mei amantissimus praeceptor meus inter alia quae in schola praelegebat, etiam Horatianas odas aliquando nobis interpretabatur, et ita quidem, ut in Academia quacunq; nihil posset in ea re fieri melius et praeclarius: Eas odas audiebam libenter et diligenter: et auditas mandabam memoriae, et saepe iubebar de ijs aliquid recitare...” *Symbolum...*, i. m., 349.

14 „sumque confirmator in ea sententia factus, cum deinceps legissem, magno viro Iulio Caes. Scaligero de hac et quadam alia Horatiana idem videri, adeo quidem, ut illis nec ambrosiam, nec nectar dulciora putet...” *Uo.*, 349.

15 TARNAI, i. m., 460.

16 *Uo.*, 459.

17 *Uo.*, 456.

18 *Uo.*, 444.

ismer parodiát tartalmazó kötetet az 1622–1652 közötti időszakból.¹⁹ A második szakasz legkorábbi parodiáját megközelítőleg harminc évvel később, 1659-ben írta a soproni származású Wolfgang Andreas Scherschleiffer Jénában.²⁰

Dürnerék 1642-ben kötöttek házasságot, tehát Jakobeus Horatius-parodiája ekkor, a parodiaszerzés (és Horatius-követés) szempontjából eddig inaktívnak tartott időszak kellős közepén jelent meg.

Elképzeltető tehát, hogy mégsem olyan hagyományról van itt szó, „amelynek emlékeit hosszú évtizedek választják el egymástól”,²¹ hanem olyanról, amelynek emlékeit hosszú évtizedekből nem ismerjük, s amelyek megismerése, feltárása még várat magára. Jakub Jakobeus verse mindenképpen bizonyosságul szolgál arra, hogy a XVII. század eleje és utolsó harmada között mégsem tűnt el teljesen ez a műfaj. Éppen ellenkezőleg, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a *Parodia de pudore* a datáláson kívül minden szempontból mennyire jól kapcsolódik a Tarnai által vázolt műfaj történeti folyamathoz, joggal feltételezhetjük, hogy nem egyedi, elszigetelt jelenségről, esetleg kósza előzményről, netán utózóngerőről van szó, hanem egy eddig ismeretlen, így számon nem tartott mozzanatról.

Egy fecske még nem csinál nyarat (de minden bizonnyal előjele). További versek felbukkanása igazolhatná, hogy a verskövetés hagyománya a XVII. században folyamatosan jelen volt, ha nem is mindig ugyanolyan intenzitással. Mindezek alapján érdemesnek, sőt kívánatosnak tűnik a kor alkalmi költészetének ilyen szempontú szisztematikus átvizsgálása, ami által a poétikatörténet kevésbé kutatott területe újabb ismeretekkel gyarapodhatnék.

19 Eduard STEMPLINGER, *Horaz im Urteil der Jahrhunderte*, Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1921, 203–204. Idézi: TARNAI, *i. m.*, 459.

20 TARNAI, *i. m.*, 461.

21 *Uo.*, 446.

Horatius

Carminum liber quartus III.
Ad Melpomenem Musam

*Quem tu, Melpomene, semel
nascantem placido lumine videris,
illum non labor Isthmius
clarabit pugilem, non equus impiger*

curru ducet Achaico
victorem, *neque* res bellica Deliis
ornatum foliis ducem,
quod regum tumidas contuderit minas,

ostendet Capitolio:
sed quae Tibur aquae fertile praefluunt
et spissae nemorum comae
fingent Aeolio carmine nobilem.

Romae, principis urbium,
dignatur suboles inter amabilis
vatum ponere me choros,
et iam dente minus mordeor invido.

O testitudinis aureae
dulcem quae strepitum, Pieri, temperas,
o mutis quoque piscibus
donatura cycni, si libeat, sonum,

totum muneris hoc tui est,
quod monstror digito praetereuntium
Romanae fidicen lyrae;
quod spiro et placeo, si placeo, tuum est.

PARODIA DE PUDORE

Ad imitationem Odae 3. Horatianae Lib
4. Carm.

Interprete M. Jacobo Jacobaeo, etc.
Ecclesiae Slavorum Eper: Ministro.

*QVem TU SANCTE PUDOR semel
Flagrantem placido lumine videris,
Illum non Veneris vagae*

Turbabunt famulae, *non* oculi leves,
Spectatum illecebras trahent,
Nutantem, *neq[ue]* SPES blanditiis potens
Seducet subito Virum,
Ut virtutis iter deserat inclytae.

O FAMAE PUDOR AUREAE!

Qui molli igniculo pectora temporas
DÜRNERI Charitum chori
RECTORIS (pia res! Philosophi boni!
MI testis THEODORA sit

Quae ridere facit scommata Lividum,
Et TE fomite percitum.

DÜRNER flamma minus circuit anxial

Sed TU SANCTE PUDOR Thori

Custos maxume, fac Conjugium novum

hoc

(Totum hoc muneris est tui)

Sit faustum, placidum, sitq[ue] diu ferax
Protectum clypeo DEI,

*Quod claret, quod ovat iamq[ue] placet,
Tuum est.*

BARTÓK ISTVÁN

Hamisítvány vagy hiteles adat?

Szenci Kertész Ábrahám latin–magyar grammatikája

Ha Szentmártoni Szabó Géza sokoldalú érdeklődési területén belül valamiféle sorrendet szeretnénk megállapítani, mind a kutatott témák időrendje, mind jelentősége alapján alighanem a Balassi-filológia kerülhet az első helyre. Jómagam nem vagyok Balassi-kutató, mégis találtam egy olyan pontot, ahol a jelen ünnepléses alkalomból érintőlegesen bár, de kapcsolódhatok – ha nem is a kiadástörténet rejtelseihez, de legalább ennek egyik meghatározó szereplőjéhez. Mint közismert, Szenci Kertész Ábrahám hozta létre Balassi és Rimay énekeinek első rendezett kiadását, ahogyan azt (akkor még csak „egyszerűen”) Szabó Géza röviden összefoglalta a Tótfalusi Kis Miklós-féle *Istenes énekek* hasonmás kiadásához írott kísérőtanulmányában.¹

Szenci Kertész Ábrahámmal először akkor találkoztam, amikor Rimay János Owenus-fordításai körül vizsgálódva úgy tűnt, hogy talán nem is tőle származnak, és a fordításokat megkísértem Szencinek tulajdonítani.² Akkoriban a tudós tipográfus munkásságával ismerkedve igen jó benyomásokat szereztem, és ezeket azóta sem felejtettem el. Így annál is inkább felkeltette érdeklődésemet az az adat, amelyikre a nyelv- és irodalomszemlélet magyar szerkesztésű forrásait keresve akadtam: eszerint Szenci Kertész Ábrahám 1663-ban Szebenben kiadta volna a német Leonhard Culmann latin nyelvtanát, magyar párhuzamokkal kiegészítve. Az alapul szolgáló kézikönyv rendkívül fontos szerepet tölt be az európai grammatikai irodalom alakulásában, különös tekintettel – talán paradoxnak tűnő módon – a népnyelvek rendszerezését célzó törekvésekre. Hogy ennek jelentősége világos legyen, röviden vázolnom kell Culmann munkásságának szempontunkból legfontosabb vonásait.

Leonhard Culmann (eredeti neve Kühlmann, 1500 k. – 1561) Nürnberg történelmének legjobb korszakában Albrecht Dürer és Hans Sachs kortársaként 28 éven át (1518–1546) tanított a városban. Munkásságának három fő területe a teológia, a színműírás és tankönyvek írása. Az utóbbi csoportba tartozó 11 szakmunka közül 6 grammatikai vonatkozású. Legnépszerűbb Donatus-átdolgozása. Az *Ars minor* Heinrich Glarean-féle kritikái kiadását használta fel, de sokat alakított rajta. Az anyagot kisebb egységekre bontotta, és kérdés-felelet formában dolgozta

1 SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei, kísérőtanulmány a hasonmás kiadásához*, Bp., Magyar Helikon, 1983, 20–26.

2 BARTÓK István, *A Rimaynak tulajdonított Owenus-fordítások*, ItK, 86(1982), 632–637.

fel. A *Methodus Donati* 1534-ben három helyen is megjelent: Nürnbergben, Frankfurtban és Lipcsében. Ezeket a XVI. század végéig Európa-szerte mintegy 50 újabb kiadás követte.³

Culmann nyelvtanában a latin szövegrészek mellett következetesen ott állnak német megfelelőik: a definíciók és szabályok fordításai, magyarázatok és párhuzamos paradigmasorok. A kutatás Culmann szerepét különösen nagyra értékeli a német nyelvtani szakszókincs megalkotásában. A latin anyaghoz kapcsolódó német, később más nyelvű értelmezések révén a munka fontos szerepet játszott a népnyelvek felértékelésében. A XVI. század első évtizedeiben – a neolatin régiók után – az Alpoktól északra fekvő területeken is megnövekedett a párhuzamos latin–vulgáris nyelvtanok szerepe az élő nyelvek grammatikai irodalmának létrejöttében. A népnyelvek szabályainak rendszerezése, értékeik felismerése nemcsak a nyelvi norma, az irodalmi nyelv kialakításához járult hozzá, hanem a nemzeti öntudat erősödéséhez is.⁴ Magyar vonatkozásban ennek korai, a kortárs európai törekvésekkel tökéletesen összhangban lévő példája Sylvester János munkássága.

Culmann művét német területen Georg Rollenhagen *Deutscher Donat*jának megjelenése (1586) után már nem sokszor adták ki, Európa keletebbi részein viszont, különféle népnyelvű megfelelőikkel kiegészítve, még sokáig újra meg újra napvilágot látott. Az élő nyelvű párhuzamok a Culmann-grammatikához Erdélyben már a XVI. század közepétől megjelentek. Különösen fontos Molnár Gergely kolozsvári redakciója, aki Culmann,⁵ Melanchthon⁶ és Thomas Linacre⁷ latin grammatikái alapján szerkesztett kompendiumaival a latintanítás három egymásra épülő szintjéhez adott ki tankönyveket. Saját maga is összeállított egy latin nyelvtankönyvet, ennek azonban eredeti, 1556-ban megjelent kiadásából nem maradt fenn példány.⁸

3 Matthias Wilhelm Senger, *Leonhard Culmann: a Literary Biography and an Edition of Five Plays*, Nieuwkoop, Hes & De Graff, 1982 (Bibliotheca Humanistica & Reformatorica, 35). Culmannnak a latin iskolák számára készült grammatikai vonatkozású tankönyveiről: 39–63.

4 Hasznos forrás a középkori és a humanista grammatikai irodalom tanulmányozásához: Lőrinczi Réka, *Előzményekről, reneszánsz grammatikákról, folytatásról = Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*, szerk. Keszler Borbála, Tátrai Szilárd, Bp., Tinta, 2009 (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 88), 187–197.

5 Első ismert kolozsvári kiadása: *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus. Questiuunculis puerilibus, undique collectis, illustrata per Leonardum Culmannum Craysbeymensem*, 1554. RMNY 107.

6 Első ismert kolozsvári kiadása: *Grammatica Philippi Melantonis ab authore recognita et a Mycillo aucta et ultimo locupletata*, 1556. RMNY 135. E kiadás egyetlen meglévő példányának az eleje hiányzik; címére az 1570. évi redakcióból (RMNY 291) lehet következtetni.

7 *Thomae Linacri grammatices compendiosa per quaestiones explicatio: A Gregorio Molnar, sancte memoriae, in usum studiosae inventutis conscripta*, Kolozsvár, 1566. RMNY 221. Pédány ma már csak ebből az egy kiadásból ismert. Szabó Károly még tudósított egy példányról a munka 1578-ban megjelent, javított és bővített változatából. RMNY 412.

8 Vö. Bartók István, *Az európai elméleti irodalom recepciója Molnár Gergely grammatikai kéziköny-*

A latint és a népnyelvet együttesen feldolgozó grammatikák a XVII. század második felétől terjedtek el szélesebb körben. Culmann mellett más szerzők (Emmanuel Alvarus,⁹ Johannes Rhenius¹⁰) latin nyelvtanai is sokszor jelentek meg német, magyar és cseh kiegészítésekkel, némelyek még a XIX. század közepén is.

A Szenci Kertész Ábrahám-féle, magyar értelmezésekkel ellátott kiadás Szabó Károly bibliográfiájában tűnik fel, ilyenképpen:

Aelii Donati viri clarissimi de octo partibus orationis methodus, quaestiuiculis puerilibus undique collectis illustrata per LEONHARDUM CULMANNUM Creylshejlmensem, et nunc plurimis quaestionibus insertis, ad quarundam vocum in Hungaricum idioma versione aucta, et a plurimis mendis expurgata. Cibinii apud Abrahamum K. Szencziensem. 1663. 8r. 6 iv = 48 sztlan levél.¹¹

Szabó Károly példányt nem látott belőle, forrására így hivatkozik: „Igy adja e könyv czimét Gr. KEMÉNY JÓZSEF, *Lexicon Erudit. Hung.* czimü kéziratában (Szenci Kertész Ábrahám név alatt).” Kemény József neve hallatán szinte reflexszerűen fellép a kétely, hiszen leginkább cégéres csalóként vonult be az irodalomtörténetbe. Híradásainak hitelességét többen kétségbe vonták leleplezett hamisítványaira hivatkozva, legutóbb Varga Bernadett.¹² Ez kétségtelenül óvatosságra int a fenti redakcióra vonatkozó adat elfogadását illetően. Ugyanakkor kár volna általánosítani. Lőrinczi Rékának köszönöm, hogy felhívta rá a figyelmemet: „Keményről némileg másként vélekedik és fogalmaz” Jakó Zsigmond.¹³

veiben = Erdély reneszánsza: A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai, szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2009, I, 73–79.

- 9 Alvarez latin grammatikájáról és népnyelvű kiegészítéseiről: Réka LŐRINCZI, *On Some Hungarian and General Aspects of an 18th-century Romanian Grammar Written in Latin*, Acta Linguistica Hungarica, 56(2009), 169–200, 176–177; LŐRINCZI Réka, *Észrevételek a Kolozsvári Grammatikáról*, megjelenés előtt *Az erdélyi (magyar) iskolai oktatás története* (Kolozsvár, 2007. november 24.) című konferencia anyagát tartalmazó kiadványban, szerk. KESZEG Vilmos és OZSVÁTH Imola, 7. lj.
- 10 Rhenius latin grammatikájáról és népnyelvű kiegészítéseiről: LŐRINCZI, *Észrevételek...*, i. m., 6. lábjegyzet.
- 11 RMK I. 1005.
- 12 VARGA Bernadett, *Sásvári Gergely 1570-es, ismeretlen munkájáról: (Hiteles-e Az szent... vallásnak védelmezése című mű leírása?)*, MKsz., 127(2007), 96–104. A szerző más szaktekintélyekre is hivatkozik, akik „méltatták” Kemény hamisítói tevékenységét.
- 13 *Kemény József és az Erdélyi Nemzeti Múzeum megalapítása = Erdélyi Okmánytár: Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*, I, 1023–1300, bev., jegyz., regesztákban közzét. JAKÓ Zsigmond, Bp., Akadémiai, 1997 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, 2, Forráskiadványok, 26., sorozat-főszerk. VARGA János); *Codex diplomaticus Transylvaniae: Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transylvanas illustrantia*, I, 1023–1300, Ad edendum in regestis praeparavit et introductione notisque illustravit Sigismundus JAKÓ, Budapestini, Aedes Academiae Scientiarum Hungaricae, MCMXCVII, 18–20.

Semmiképpen nem hagyhatjuk figyelmen kívül Kemény József sorait. A Szabó Károly által hivatkozott kézirat ma is megvan Kolozsváron. Gábor Csilla szíveségéből megkaptam a *Lexicon Eruditorum Hungariae* megfelelő lapjainak fényképét, így meggyőződhettem az RMK idézetének pontosságáról. Ha a címléírás valóban hamisítvány, Keménynek nem volt nehéz dolga: minimális változtatásokkal könnyen előállíthatta Tótfalusi Kis Miklós példányokból ismert, magyar kiegészítéseket tartalmazó, 1701-ben megjelent Culmann-kiadásainak címéből.¹⁴ Mielőtt azonban újabb gaztettekkel gyarapítanánk Kemény bűnlajstromát, érdemes alaposabban szemügyre venni adatait.

Az idézett helyen Kemény József Szenci Kertész Ábrahámnak kilenc kiadványát sorolja fel, köztük más forrásból nem ismerteket is.¹⁵ A Culmann-grammatika mellett két másik nyelvtankönyvet is említ, ezekre később visszatérek. A fennmaradó hat bibliográfiai tétel hitelességét ellenőrizve kiderül, hogy nem minden szavuk szemenszedett hazugság; öt közülük ismert:

Kemény József	Szabó Károly
<i>Georgii Beckberi Orator extemporaneus</i> , Várad, 1656	RMK II. 866
<i>Erasmi Roterodami Enchiridion Militis Christiani</i> , Szeben, 1668	RMK II. 1158
<i>Versus sententiales</i> , Szeben, 1665	RMK II. 1071
<i>Carminum proverbialium, Loci communes</i> , Szeben, 1655	RMK II. 1063
<i>Opera bina Joannis Hegediüs Mikolai</i> , Szeben, 1665	RMK I. 1029, 1030
<i>Evangelia et Epistolae</i> , Szeben, 1663	nem szerepel

Az utolsó tételt az ismert könyvészeti irodalom alapján nem tudtam azonosítani. Hasonló című perikópáskönyvek tucatjával jelentek meg Magyarországon és Erdélyben; korántsem elképzelhetetlen, hogy Szencinek is volt egy ilyen kiadványa, amelynek példányai az idők során elhasználódtak, elvesztek.

A grammatikatörténetre tartozó három adat közül egynek az igazságtartalma egyértelműen bizonyítható. Kemény a Culmann-átdolgozás mellett említi a Molnár Gergely neve alatt sokszor kiadott latin nyelvtannak két Szenci-féle edícióját is: Várad, 1644 és Szeben, 1664.¹⁶ A váradi kiadásról ezt írja: „1644 – [Szenci] fuit typographus Varadiensis – cujus tertia est editio sequentis libri: »Elementa

14 *Donati AELII, viri clarissimi, de octo partibus orationis methodus, Quaestiunculis puerilibus undique collectis illustrata, per LEONHARDUM CULMANNUM Creylsbejmensem. Et nunc plurimis quaestionibus intersertis, ad quarundam vocum in Ungaricum idioma versione aucta; & à plurimis mendis repurgata*, Kolozsvár, 1698. RMK II. 1920; Kolozsvár, 1701.

15 KEMÉNY József, *Lexicon Eruditorum Hungariae*. A kézirat jelzete: Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár Ms K. J. 418. V. kötet, 69r–v.

16 *Uo.*, 69v.

Grammaticae Latinae pro recta institutione in breve compendium contracta a Gregorio Molnár, quibus sub finem addita sunt necessaria quaedam scholia Joannis Bocatii. Varadini, apud Abrahamum Kertész Szenciensem. 1644.«” Hogy Kemény miért éppen harmadikként tünteti fel ezt a kiadást, nem tudhatjuk. 1644 előtt öt, Molnár Gergely neve alatt megjelent latin grammatikáról van tudomásunk, ebből kettőnek csak töredéke maradt fent. Még több a feltételezhető edíció.¹⁷ A legkorábbi váradai kiadás 1655-ből ismert.¹⁸ Keménynek ezt az adatát tehát tartatnánk akár a fantázia szüleményének is.

Az 1664. évi szebeni kiadás azonban bizonyosan létezett, Szabó Károly a brasói evangélikus gimnázium példánya alapján írta le.¹⁹ Érdeemes összevetni Kemény és Szabó szövegét. A címléírás mellett mindketten megemlítték a két előszóval kapcsolatban is, amit fontosnak ítélték:

Kemény József	Szabó Károly
<p>Item auxit Grammaticam latinam Gregorii Molnár sub titulo: „Elementa Grammaticae Latinae, pro recta scholasticae juventutis institutione, ex praecipuis grammaticorum praeceptis a Gregorio Molnár contracta, nunc noviter methodo meliori emissa. Regularum de nominum generibus, verborum praeteritis, et supinis; quantitate syllabarum metris comprehensarum notis utilissimis illustrata. Cibinii Apud Abrahamum K. Szenci. A. 1664.” – in 8vo 12½ plagularum.</p> <p>Praetermissa est duplex praefatio: 1ma J. C. D. Patakini 1661, et 2da P. K. V. Enyedini 1664. – In 1ma mentio fit Grammaticae primae Gregorii Molnár ex Melanchthonis lucubrationibus grammaticae contractae, et typis Casparis Heltai Claudiopoli 1556 editae, itemque emendationis illius per d. Petrum Alvinczi, et aliorum. – In 2da agitur de methodo recentiori.</p>	<p>Molnár (Gregorius). Elementa Grammaticae Latinae, Pro recta Scholasticae Juventutis Institutione, ex praecipuis Grammaticorum praecipuis, à GREGORIO MOLNAR contracta. Noviter methodo meliori emissa; Regularum de Nominum Generibus, Verborum Praeteritis & Supinis; Quantitate Syllabarum, metris comprehensarum, notis utilissimis illustrata. Cibinii, Apud Abrahamum K. Szenci. Anno M DC LXIV. 8r. A–N4 = 12 és fél ív = 100 szatlan lev.</p> <p>A címl. utáni levél előlapján áll: Candido Lectori Salutem. Ebben el van mondva, hogy Melanchton Filep grammatikai munkáiból MOLNÁR GERGELY egy rövid grammaticát készített s azt Kolozsvártt Heltai Gáspár nyomdájában kiadta 1556-ban. Ezt a grammaticát azután bővítette s javította ALVINCZI PÉTER. Ehez több tudósok, pótlékokat, jegyzeteket írtak, melyek jobb módszerrel beigatva, némi jegyzetekkel s pótlékokkal megtoldva jelennek meg ezen (pataki) kiadásban. «Vale. S. Patachini. 1661. Mense primo. I. C. D.»</p>

17 Ezekről a legrészletesebben a következő helyen írtam: BARTÓK István, *A humanizmustól a klasszicizmus felé: Molnár Gergely grammatikájának 1700 előtti kiadásairól*, MKsz, 111(1995), 349–360. Újabb áttekintés: LŐRINCZI, *Észrevételek...*, i. m., 11. l.j.

18 RMNY III. 2620.

19 RMK II. 1041.

Kemény József	Szabó Károly
	<p>Ugyanezen levél hátlapján áll Eidem Lectori S. Ebben említve van, hogy ezen grammatica másutt nyomtatott s újra nyomtatott példányai részint elfogytak, részint a helyek távolsága s az idők zavaros volta miatt bajosan kaphatók, azért a közjó tekintetéből készült ezen kiadás. «Vale. Enyedini Transylvanorum, Junio exeunte. M.DC. LXIV. P. K. V. (= Petrus Kézdi-Vásárhelyi).»</p>

Kemény címléírásában a „nunc noviter methodo meliori emissa” logikusabbnak tűnik, mint az RMK-ban olvasható „noviter methodo meliori emissa”.

Érdekes párhuzam figyelhető meg Tótfalusi ismert és Szenci valóságos vagy koholt kiadványai között. A bevezetőben említett Tótfalusi-féle *Istenes énekek*-kiadás 1701-ben jelent meg, ugyanabban az évben, amikor a magyar kiegészítésekkel ellátott Culmann-grammatika. Szenci rendezett Balassi–Rimay-kiadása a későbbi lőcsei és kolozsvári, továbbá debreceni, bártfai és pozsonyi redakciók mintája volt. „A magyar nyelv két ékességének” énekeit közrebocsátva Tótfalusi is Szenci Kertész Ábrahám rendezett kiadását vette alapul. A Szenci–Tótfalusi-párhuzamot tovább erősíti a Molnár-grammatika fentebb ismertetett példája. Mint láthattuk, a munkát Szenci legalább egyszer bizonyosan kiadta, Szebenben 1664-ben. Tótfalusi – átdolgozott formában – ezt is megjelentette, mégpedig kétszer is, 1694-ben és 1698-ban.²⁰

Ha Kemény József egy hitelesnek tűnő Szenci-kiadványra utaló adatot akart kitalálni, akkor egy könnyen elképzelhető munkára kellett hivatkoznia. Márpedig okkal feltételezhető, hogy ha Tótfalusi mintának tekintette az *Istenes énekeket* és a Molnár Gergely neve alatt elterjedt latin nyelvtant, ugyanígy egy latin–magyar grammatikát is tekinthetett annak. Ráadásul az sem teljesen valószínűtlen, hogy a régiség két legnépszerűbb grammatikai kézikönyve Szenci Kertész Ábrahám gondozásában két egymást követő évben jelenjen meg (Culmann: Szeben, 1663; Molnár: Szeben, 1664). Ennél érdekesebb már csak az lenne, ha ez a logikusnak tűnő megoldás nem Kemény József fejében született volna meg, hanem valóban létezett volna a *Lexicon Eruditorum*-ban leírt kiadás. Biztos fogódzók híján azonban ezt nem állíthatjuk – de az ellenkezőjét sem.

20 RMK II. 1775, 1921a. Tótfalusi Molnár Gergely-kiadásairól részletesen: HAIMAN György, BALLÉR Piroska, „*Megegyeztetvén a három kollégiumokat...*”: Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról II, MKsz, 99(1983), 321–331.

A Culmann-nyelvtanra vonatkozó adat után Kemény kéziratában a következő megjegyzés áll: „Ex hoc libro patet, Szenczium in ditanda lingua hungarica desudare.”²¹ Még ha nem látta is el magyar párhuzamokkal a Culmann-grammatikát Szenci Kertész Ábrahám, munkásságának ismeretében a megállapítás helytálló. Így a Balassi-szöveg hagyomány alakításában szerzett elévülhetetlen érdemei mellett kiadói tevékenységének jellemzéseként ezt is érdemes számon tartanunk – nem jelentéktelen adalékként a magyar irodalmi gondolkodás történetéhez.

Petri Domati vici clarissimi de octo partibus orationis methodus,
 et elementis praeclaris undique collectis illustrata per Leonardum
 Culmannum Czeylek hujusmodi, et nunc plurimum quartumlibri
 in hunc modum, ac praesentem vocum in hungaricum idioma versione
 curata, et a plurimum mentis reposita. Cibinii apud Abrahamum
 Szenczium 1665 in 8.º. Philologiae.
 Ex hoc libro patet, Szenczium in ditanda lingua hungarica de-
 sudare. — Vertahua

Szenci /: Kertész / Abraham. + 1665.

Nonnulli Grammaticam latinam Segovii Molnár sub titulo:
 "Elementa Grammaticae Latinae pro recta institutione in-
 juvenum in institutione, ex praecipuis Grammaticarum partibus
 et a Segovio Molnár contracta, sunt noviter methodo me-
 thodo curata, Regulae de nominum generibus, verborum
 praefixis, et figuris, quantitate syllabarum mutis comparatione,
 vocum notis uti libris illustrata. Cibinii apud Abrahamum
 Szenczium 1665. in 8.º. Philologiae.

Grammatica est duplex praefata: 1.º a G. C. D. Kotáry 1664.
 et 2.º a G. K. T. Czeydi 1664. — In 1.ºa menti fit
 Grammatica prima Segovii Molnár ex Melancthonis
 Lucubratiombus Grammaticae contracta, et typis Carpaei
 Helvi Claudiopolis 1556 edita, itaque emendationis
 illius per G. Bekum Alonzi, et alios. — In 2.ºa agitur
 de methodo recentiori. —

1644.º fuit typographus Vacadiensis. — cuius testis est editio sequenti lib.
 "Elementa Grammaticae Latinae pro recta institutione in-
 juvenum compendium contracta a Segovio Molnár, quibus sub finem
 dimi apud Abrahamum Szenczium 1665.º.

1665.º editit Cibinii quia bina Grammat. Hagediusi Mikolaj. — vide sub voce Hagediusi
 1665.º editit Evangelio, et Quiddam. Cibinii. Typis Abrahama Szenczium 1665.º. — in 12.º.

A Szenci Kertész Ábrahámra vonatkozó bejegyzések Kemény József kéziratában

KILIÁN ISTVÁN

Andreas Sartor: *Cubus poeticus*

PLAUDENTESMUSÆNEONIMP HISCARMINAFERTE
LaudentesMusæNeoNimphiscarminafertet**T**
AudentesMusæNeoNimphiscarminafertet**R**
UdentesMusæNeoNimphiscarminafertet**E**
DentesMusæNeoNimphiscarminafertet**F**
EntesMusæNeoNimphiscarminafertet**A**
NtesMusæNeoNimphiscarminafertet**FAN**
TesMusæNeoNimphiscarminafertet**refani**
ESMusæNeoNimphiscarminafertet**refanim**
SMusæNeoNimphiscarminafertet**refanimR**
MusæNeoNimphiscarminafertet**refanimrA**
UsæNeoNimphiscarminafertet**refanimrcC**
SæNeoNimphiscarminafertet**refanimracS**
ÆNeoNimphiscarminafertet**refanimracSI**
NeoNimphiscarminafertet**refanimracsiH**
EoNimphiscarminafertet**refanimracsihP**
ONimphiscarminafertet**refanimracsihpm**
Nimphiscarminafertet**refanimracsihpmI**
Imphiscarminafertet**refanimracsihpmIN**
Mphiscarminafertet**refanimracsihpmiNO**
Phiscarminafertet**refanimracsihpmiNoE**
Hiscarminafertet**refanimracsihpmiNoEN**
Iscarminafertet**refanimracsihpmiNoeNÆ**
Scarminafertet**refanimracsihpmiNoeNæs**
Carminafertet**refanimracsihpmiNoeNæsU**
Arminafertet**refanimracsihpmiNoeNæsUM**
Rminafertet**refanimracsihpmiNoeNæsUMS**
Minafertet**refanimracsihpmiNoeNæsUMSE**
Inafertet**refanimracsihpmiNoeNæsUMSet**
Nafertet**refanimracsihpmiNoeNæsUMSetN**
Afertet**refanimracsihpmiNoeNæsUMSetNE**
Fertet**refanimracsihpmiNoeNæsUMSetned**
ertet**refanimracsihpmiNoeNæsUMSetnedU**
Rtet**refanimracsihpmiNoeNæsUMSetneduA**
Tet**refanimracsihpmiNoeNæsUMSetnedual**
ET**REFANIMRACSIHPMINOENÆSUMSETNEDUALP**

Az itt közölt, négyzet alakú verset Andreas Sartorius lutheránus iskolamester írta, minden bizonnyal 1650-ben. Sartor 1624-ben született Bajnán (Nyitra m.). Tanulmányait Bánban (Banovce, Nyitra m.) és Zsolnán (Trencsén m.) végezte. 1648-ban Várnán (Varín, Trencsén m.) a lutheránus iskola rektora volt. 1656-ban Kaszán (Košeca, Trencsén m.) szolgált lelkészként, s itt lett Alsó-Trencsén egyházmegyei esperes. 1672-ben elmenekült innen, mert a rekatolizáció erői egyre jobban erősödtek. 1673 januárjától Túrócszentmihályon (Turčiansky Michal, Túróc m.) vállalt lelkészi feladatot, ám innen is el kellett menekülnie, s végül Erdélybe került. 1679 júniusában Thököly Imre Teleki főkapitány helyettese lett; Sartorius ezt a lehetőséget a maga javára is fordíthatta volna, de már nem érte meg. 1679. június 12-én halt meg Kiskarkón (Nyitra m.). 1680-ban Sartorius emlékére Wittenbergben halotti versgyűjteményt jelentettek meg, amelynek szerkesztője és szerzője Masnicius Tobiáš volt. A kötet végén olvashatjuk Sartorius életrajzát is, amelynek címe: *Synopsis vitae et factorum Ref. Andreae Sartoris*.¹

Illaván, az evangélikus iskolában szokásossá váltak a teátrális jellegű deklamációs fellépések – például arról, hogy Jézus valóban leszállt-e a pokol tornáczára.² A régi magyarországi latin iskoladrámák kritikai kiadásában Andreas Sartoriusnak egy drámai művét olvashatjuk: *Oratiunculae in honorem Triumphatoris Jesu Christi*. Ezt a darabot szintén Illaván adták elő 1650-ben.³ Sartor tanári jegyzeteit az Országos Széchényi Könyvtár őrzi, s köztük található egyetlen ránk maradt képverse is.

A kubust, e közkedvelt képvers-formát a magyar költészet nagyon jól ismeri. Az első két kubust a magyar képvers-költészet történetében Szenci Molnár Albertnek köszönhetjük. Az egyik, amelyet Johann Heidfeld tiszteletére írt, egyetlen sor. Ezt olvasva azonban már azt is megsejthetjük, hogy a formának, jelen esetben a négyzet alaknak szimbolikus jelentése lehet. Ez az egyetlen sor így hangzik: *Talis quadra bona sit tibi forma viri* – azaz a költő szerint a négyzet alakú költemény a férfi fizikai erejét szimbolizálja. Ezt a költeményt is, mint az itt közölt Sartor-kubust, az átló mentén ketté lehet választani. Szenci Molnár kubusában az első nagy *T* betűk sora a költemény bal felső sarkától a jobb alsó sarokig vezető átló mentén választható ketté. Sartorét viszont a kis *e* betűk osztják ketté a bal alsó saroktól a jobb felső sarokig. Éppen ezért nevezhetjük ezt a típust *cubus diagonalis*nak.

1 ZOVÁNYI Jenő, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. jav., bőv. kiad., Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 525; V[AR]G[A] I[mre] *Sartor*-szócikke = *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 1994, III, 1774; *Sartorius, Andreas Lusius Scholasticus* (Illava, 1653) = *Ludi scaenici Linguae Latinae Protestantum in Hungaria e saeculo XVII–XVIII. Magyarországi latin nyelvű protestáns iskoladrámák a XVII–XVIII. századból*, s. a. r. ALSZEGHY Zsoltné, LÓRÁNT István, VARGA Imre, Bp., Argumentum, 2005, 253–254.

2 *Ludi scaenici...*, i. m., 253–254.

3 *Uo.*, 235–256.

Ugyanezt a formát követi a másik Szenci Molnár-vers is. Ennek egyetlen sora: *Omnia reddo meo, qui praebeuit omnia Remo.*⁴ Ez is cubus diagonalis; az átló mentén a nagy O betű választja ketté. Ezen kívül több *cubus centralisszal* is találkozhatunk a magyar képv. történetében.⁵

Andreas Sartor kubusa a tengely (e) kiemelésével

P L A U D E N T E S M U S Æ N E O N I M P H I S C A R M I N A F E R T E
L a u d e n t e s M u s Æ N e o N i m p h i s c a r m i n a f e r t e T
A u d e n t e s M u s Æ N e o N i m p h i s c a r m i n a f e r t e t R
U d e n t e s M u s Æ N e o N i m p h i s c a r m i n a f e r t e t r E
D e n t e s M u s Æ N e o n i m p h i s c a r m i n a f e r t e t r e F
E n t e s M u s Æ N e o N i m p h i s c a r m i n a f e r t e t r e f A
N t e s M u s Æ N e o N i m p h i s c a r m i n a f e r t e t r e f a N
T e s M u s Æ N e o N i m p h i s c a r m i n a f e r t e t r e f a n I
E S M u s Æ N e o N i m p h i s c a r m i n a f e r t e t r e f a n i M
S M u s Æ N e o N i m p h i s c a r m i n a f e r t e t r e f a n i m R
M u s Æ N e o N i m p h i s c a r m i n a f e r t e t r e f a n i m r A
U s Æ N e o N i m p h i s c a r m i n a f e r t e t r e f a n i m r c C
S Æ N e o N i m p h i s c a r m i n a f e r t e t r e f a n i m r a c S
Æ N e o N i m p h i s c a r m i n a f e r t e t r e f a n i m r a c s I
N e o N i m p h i s c a r m i n a f e r t e t r e f a n i m r a c s i H
E o N i m p h i s c a r m i n a f e r t e t r e f a n i m r a c s i h P
O N i m p h i s c a r m i n a f e r t e t r e f a n i m r a c s i h p M
N i m p h i s c a r m i n a f e r t e t r e f a n i m r a c s i h p m I
I m p h i s c a r m i n a f e r t e t r e f a n i m r a c s i h p m i N
M p h i s c a r m i n a f e r t e t r e f a n i m r a c s i h p m i N O
P h i s c a r m i n a f e r t e t r e f a n i m r a c s i h p m i N o E
H i s c a r m i n a f e r t e t r e f a n i m r a c s i h p m I N o E N
I s c a r m i n a f e r t e t r e f a n i m r a c s i h p m i N o e N Æ
S c a r m i n a f e r t e t r e f a n i m r a c s i h p m i N o e N Æ S
C a r m i n a f e r t e t r e f a n i m r a c s i h p m i N o e N Æ s U
A r m i n a f e r t e t r e f a n i m r a c s i h p m i N o e N Æ s u M
R m i n a f e r t e t r e f a n i m r a c s i h p m i N o e N Æ s u M S
M i n a f e r t e t r e f a n i m r a c s i h p m i N o e N Æ s u M S E
I n a f e r t e t r e f a n i m r a c s i h p m i N o e N Æ s u M S e T
N a f e r t e t r e f a n i m r a c s i h p m i N o e N Æ s u M S e t N
A f e r t e t r e f a n i m r a c s i h p m i N o e N Æ s u M S e t N E
F e r t e t r e f a n i m r a c s i h p m i N o e N Æ s u M S e t n e D
e r t e t r e f a n i m r a c s i h p m i N o e N Æ s u M S e t n e d U
R t e t r e f a n i m r a c s i h p m i N o e N Æ s u M S e t n e d u A
T e t r e f a n i m r a c s i h p m i N o e N Æ s u M S e t n e d u a L
E T R E F A N I M R A C S I H P M I N O E N Æ S U M S E T N E D U A L P

A *cubus diagonalis* úgy szerkesztendő, hogy a költemény egyetlen sorát balról jobbra írjuk. A bal oldali függőleges sorát felülről lefelé kezdjük, a jobb oldali utolsó betűje is ugyanazt a sor adja ki, de alulról felfelé kell olvasni, s a legelső sort ugyanígy olvashatjuk, ám balról jobbra haladva.

4 KILIÁN István, *A régi magyar képv. Bp., Felsőmagyarország – Magyar Műhely, 1998, nr. 5.*
5 *Uo.*, nr. 6–13.

A költemény jobb margóján Sartor jegyzetét találjuk: „A Graeco KH 3 05, quod significet Formam quadram gularem.” Ez a megjegyzés jelzi, hogy szerzője ismerte a hellenizmus korának görög képverseit.

Ajánlom ezt a szép Sartor-költeményt baráti köszöntéssel születése napján Szabó (latinul: Sartor) Gézának.

Cubus Poeticus.

P	A	D	E	N	T	E	S	M	U	S	A	X	E	O	X	I	M	P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	R	
C	A	U	D	E	N	T	E	S	M	U	S	A	X	E	O	X	I	M	P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	R
U	D	E	N	T	E	S	M	U	S	A	X	E	O	X	I	M	P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	R	E	
D	E	N	T	E	S	M	U	S	A	X	E	O	X	I	M	P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	R	
E	N	T	E	S	M	U	S	A	X	E	O	X	I	M	P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	R	E	
X	E	T	E	S	M	U	S	A	X	E	O	X	I	M	P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	R	E	
T	E	S	M	U	S	A	X	E	O	X	I	M	P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	R	E	
E	S	M	U	S	A	X	E	O	X	I	M	P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	R	
S	M	U	S	A	X	E	O	X	I	M	P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	
M	U	S	A	X	E	O	X	I	M	P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	R	
U	S	A	X	E	O	X	I	M	P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	
S	A	X	E	O	X	I	M	P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	R	
X	E	O	X	I	M	P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	R	
E	O	X	I	M	P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	
O	X	I	M	P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	R	
X	I	M	P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	
M	P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	
P	H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	R	
H	I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	
I	S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	R	
S	C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	
C	A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	R	
A	R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	
R	M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	R	
M	I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	
I	N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	R	
N	A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	
A	F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	R	
F	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	R
E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E
T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	R
E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	R	
T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	T	E	R

Cubus Poeticus
a Sartor
KH 305

Sartor
Formam quadratam
gularem.

AZ ÚR GOMBOS KERTÉBEN

A XVI. SZÁZAD MAGYAR IRODALMÁBÓL

AMEDEO DI FRANCESCO

Szkander bég a XVI–XVII. századi
magyar irodalomban

Barletius – Bogáti Fazakas – Zrínyi

Corvinus autem gravissimo bello intentus iter pro virili sua properare, creberrimis Sandarobechum Albanensium principem litteris vexare, quocum adversus Turcum paulo ante fedus percusserat, approperearet, quando iam ipse hostibus appropinquabat; ita enim cum eo consilium iniverat, ut ipse cum Ungaris a Rascia Bulgariaque, ille ab Illyrico Turcis pariter occurrerent, ut a fronte tergoque vexati facile vincerentur. Quod haud ab re fuisset, si Sandarobechus, quem illi barbare Alexandrum dominum vocant, prelio in tempore affuisset. Sed immatura pugne festinatio recti consilii finem intercepit.¹

Amennyire én tudom, a fenti idézet az első olyan jelentős, magyar vonatkozású irodalmi szöveg, amelyben Szkander bég alakja és tettei megjelennek.² Bonfini műve a magyar történetírás szerves része, szintézise és továbbfejlesztése a korábbi középkori történeti munkáknak, és mint ilyen a későbbi reneszánsz kompendiumok megkerülhetetlen mintája. A *Decades* nemcsak enciklopédikus igényvel íródott: hangneme nem ritkán elbeszélői, és a mítoszteremtés határozott szándéka fedezhető fel benne. Olyan formai választások egyértelmű nyomait viseli magán, amelyek összhangban vannak a megrendelő elvárásaival, és amelyeknek a szerző képes és kész is megfelelni. Mindaz, ami a Hunyadiak korának politikai, katonai és kulturális világához tartozik, magára ölti a szimbolikus ábrázolás tagadhatatlan jeleit, így a „Magyarország nevezetes dolgairól” kialakuló sztereotípiák, vagyis a Kárpát-medence eszmetörténetének szerves része lesz.

1 Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. I. FÖGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, Lipsiae, Teubner, 1936, III, 160.

2 Itt most nincs mód arra – külön kifejtést igényelne –, hogy kitérjek azokra a korabeli levelekre, amelyekben utalás történik Szkander bég személyére. Vizsgálatuk azonban nagyon indokolt lenne; e kutatás kiindulási alapját a következő munkák jelenthetnék: FRANKÓI Vilmos, *Cesarini Julián = Uő, Egyháznagyok a magyar középkorból*, Bp., Élet Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, 1916, 44; JÁSZAY Magda, *Párhuzamok és kereszteződések: A magyar–olasz kapcsolatok történetéből*, Bp., Gondolat, 1982, 142–143; *Magyar humanisták levelei: XV–XVI. század*, szerk. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Gondolat, 1971, 251. A kérdést a történetírás szempontjából tárgyaló további munkák pl. HODINKA Antal recenziója: *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, coll. et digess. Dr. L. DE THALLÓCZY, Dr. C. JIREČEK, Dr. E. DE SUFFLAY, I, Vindobonae, 1913, *Századok*, 49(1915), 642–651; FRANCISE PALL, *Les relations entre la Hongrie et Scanderbeg*, *Revue Historique du Sud-Est Européen*, 1933/4–6, 121–126; GIUSEPPE GHETTI, *Giorgio Castriota Scanderbeg nella storiografia*, *Shëjzat*, 1968/1–3, 13–36.

Ebben a kontextusban születik meg az igény arra, hogy nagyobb szimbolikus jelentőséget kapjanak azok a politikai összefüggések, amelyek a történelmi emlékezetben megőrzött dicső tetteken, képeken és a gazdag metaforikusságon alapulnak, és amelyek a múlt egyfajta idealizáló, mondhatni utópikus interpretációját nyújtják:

Corvinus procerum consolationibus haud parum confirmatus est. Augebat sibi animum, quod multo plures ex eo bello reduces quotidie videret, quam sperare liceret. Nam, quicumque ante Turcos in Illyricum aufugere, rediere incolumes, quin et ad XX milia passuum Sandarobechum cum auxiliariis copiis occurrentem in itinere offendere, cuius occursu ductuque tuto sese in Illyricum recepere.³

A Bonfini-szöveg gondolati asszociációkon keresztül halad előre, hogy példaként állítson elének egy embert és annak tetteit. A szerző mély tiszteletet ébreszt az olvasóban az ábrázolt történelmi személy iránt, ugyanakkor a nyelvezet látszólagos visszafogottságával olyan történetírási módot választ, melynek célja meghaladni az akkurátusan kezelt források száraz krónikaszerűségét. Mivel a historiográfiát a mítoszteremtés eszközévé akarja tenni, a történelmi dokumentáció a történelmi reflexió szolgálatába áll; ennek következményeként megsokszorozódnak a használati módok, az emlék a képzelet játékvá válik, míg ki nem alakítja a *natio hungarica* egyfajta autoreferenciális kódexét.

Barletius és Bogáti Fazakas

Az albán fejedelemről kialakítandó mítosz igénye csak jóval később, 1579-ben válik érzékelhetővé, Bogáti Fazakas Miklós *Castriot György históriája*⁴ című művé-

3 BONFINIS, *i. m.*, 166. Az idézett hely jelentőségére és a forrás megbízhatóságára már más is felhívta a figyelmet: KULCSÁR Péter, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Bp., Akadémiai, 1973, 105.

4 Ennek a krónikának nincs modern kiadása. A fenti, egyezményesen használt cím általános-ságban utal a fordítás és/vagy átdolgozás tartalmára. A teljes címek két XVI. századi kiadásból ismertek, ezek a következők: BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Az nagy Székender bének, kit Castriot György hercegnek hittak, Epirusnak, Nagy Albaniának és Macedoniának urának csudálatos, jeles vitézi dolgairól, két török császáról, ki Görögország veszte után, csak egyedül állotta meg az törökök ellen Európában, Hunyadi János idejében*, Debrecen, [1587]; BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Az nagy Castriot Györgynek, kit az török Székender bégnek hívott, ki Hunyadi Jánossal két felől vitt az törökre, különb-különb csoda szerencsével, vitézi dolgainak históriája hat részben*, Kolozsvár, 1592. Az első kiadásból egyetlen példány maradt fenn, mely az MTA Könyvtárában található, a másodikból kettő: az egyiket az OSZK őrzi, a másikat a Ráday Könyvtár. Vö. RMNY I. 593, 683; *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, ed. Iván HORVÁTH et alii, Paris, Editions de Nouvel Object, 1992, n. 743, 335–336. Az 1592-es Bogáti Fazakas-mű hat részből áll, 1812 soros, melynek nem mindig homogén strófászerkezete a következő: a_{11(6,5)}, a_{11(6,5)}, a_{11(6,5)}, a_{11(6,5)}. Jelen tanulmányban a készülő

ben, amelyben a múlt ezen része többé már nem pusztán történelmi emlék, hanem hangvételeben szinte biblikus eposzt idéző, ideológiai és vallási üzenet hordozója. Az unitárius lelkész Fazakas 1579. október 11–17. között írta ezt a históriás éneket (vagy verses krónikát) az erdélyi Tötörben, amelyben a másodlagos szóbeliség⁵ kívánalmainak megfelelően – azaz a formuláris stílussal⁶ összhangban, lerövidítve és egyes részeket kihagyva – átdolgozta Martin Barletius (1450–1512) ismert művét. Ehhez az 1537-es kiadást használta, melyet 1577-ben vett Gyulai Jánostól, és amely jelenleg a kolozsvári Akadémiai Könyvtár⁷ 54979–54981 jelzetű miscellanea állományában található.

A szerző állítása szerint a mű célja, hogy „az vitézlő népnek hagyá nagy példát”: ezért ugyanaz az epikus hév és az a mítoszteremtéssel párosuló népszerűsítő szándék jellemzi, ami a forrásszöveget. Az elbeszélés szükségszerű tömörsége mindazonáltal nem megy a történelmi hitelesség rovására. A históriás ének⁸ mint irodalmi műfaj által megkívánt szerkezet és az elbeszélés gördülékenysége megkönnyíti, hogy a megrendelők és/vagy hallgatóság olyan új nézeteket és gondolatokat tegyen magáévá, amelyek egy erkölcsi és politikai megújulás alapjai lehetnek.

Mégis túlzott leegyszerűsítés lenne, ha a műben csak a dokumentarista szándékot vagy csupán a mítoszteremtés igényét látnánk. A toposzok itt arra szolgálnak, hogy felidézzék egy egészen közeli és ragyogó történelmi múlt még nagyon is élénk képeit, melyeknek a nemzet történelmi és kulturális identitásának megőrzésében kellene szerepet játszaniuk. Mégis nyugtalansággal terhes és nyugtalanító verssorok ezek – teljesen, a maga mélységében adván vissza a kort, melyhez tartoznak: ott visszhangzik bennük a dicső múlt iránti vágy, melynek újraélése

kritikai kiadás kéziratából idézek; itt köszönöm meg Szentmártoni Szabó Gézának, hogy ezt a rendelkezésemre bocsátotta.

- 5 E fogalom kapcsán Paul ZUMTHOR (*La lettre et la voix: De la «littérature» médiévale*, Paris, Éditions de Seuil, 1987) megállapításait és definícióját veszem alapul.
- 6 Más helyütt volt már módom arra, hogy hangsúlyozzam a nemzetközi szakirodalom által az irodalom más területein is kimutatott formuláris stílus jelenlétét a XVI. századi magyar epikus-narratív költészetben. Amedeo DI FRANCESCO, *A históriás ének mint formulaköltészet*, ItK, 93(1989), 446–457; Uő, *Toposz és formula a magyar históriás énekekben*, *Studia Litteraria*, 32(1994), 63–71. Mindkettő később megjelent ebben a kötetben: Uő, *Kölesnbatás, újratrás, formula a magyar irodalomban*, Bp., Universitas, 2005 (*Historia Litteraria*, 19), 147–164, 165–171. A téma újabb, teljesebb körű vizsgálatát és további bibliográfiai utalásokat lásd: Uő, *Tra oralità e scrittura: la struttura retorica dei canti storici ungheresi del XVI secolo*, *Europa Orientalis*, 2004/2, 7–25.
- 7 A kötet a következő műveket foglalja magában: HERODOTOS, *Libri novem, Musarum nominibus inscripti*, Coloniae, 1537; DIODOROS SICULOS, *Liber de gestis Philippi regis Macedoniae*, Basileae, 1521; MARINUS BARLETIUS SCODRENSIS, *De vita, moribus ac rebus praecipue adversus Turcas, gestis, Georgii Castrioti, clarissimi Epirotarum principis, qui propter celeberrima facinora, Scanderbegus, hoc est, Alexander Magnus, cognominatus fuit, libri Tredecim, per Marinum Barletium Scodrensem conscripti, ac nunc primum in Germania castigatissime aediti*, apud Cratonem MYLIUM, Argentorati, 1537.
- 8 A históriás énekekről: VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982.

azonban már előrevetíti a XVI. századi magyar történelem gyötrelmeit. A formuláris stílus és a már ismert szövegképző eljárás egységessége csak részben képes elfedni a segítségre valójában igazságtalanul méltatlannak tartott nemzet keserű sorsában való fájdalmas osztozás tényét.

Dokumentumértéke van a mű ajánlásának is, melynek címzettje az unitárius Szalánczy László, a Hunyad vármegyei Branyicska gazdag birtokosa. Az ajánlás ugyanis egy akrosztichont rejt – amely végighalad a 453 négyesoros versszakon⁹ –, ami azt a megállapítást támasztja alá, mely szerint az akrosztichon olykor olyan szöveg sajátja, „amely az ábrázolt dolog mértéken túli kiemelésére törekszik”.¹⁰

ARGUMENTUM ET DEDICATIO
in capitibus versuum est haec.

CLarus vt Epeiri dux fortibus ille triumphis
Alter Alexander Magnus, et ipse Driops,
Imperium patrium prudente, Georgius ausu
Castriotus, Dominus, Croia superba, tuus,
Restituatq; suis, libertatemq; reponat
Sxpius et Turcam Marte fauente premat.
Inclyte Peleides tibi Ladislæ Szalanci
Nicolcos patrio carmine facta refert.
Amurathé toties fugat is, Machometis et arma
Æquævi Hunniadae proxima, fama ducis.
Tum Venetos armis Gallosq; vt vincit vrtoq;
Mosem, Amesamq; armis et pietate suos.

Bogathius condebat.

De ki volt a címzett, aki a műnek ismertséget biztosított, Szkander bég alakjának pedig politikai fontosságát tulajdonított a Kárpát-medencében?

1560-ban Izabella királyné udvarhölgyét, Nisovszka Dorottyát vette feleségül, aki a fejedelmi udvar befolyásos lengyel előkelőségének, Nisovszki Szaniszlónak és Moise havasalföldi vajda (1529–1530) Zamfira nevű leányának volt a gyermeke. E házasság révén Szalánczy László a térség két jelentős országának: Lengyelországnak és Havasalföldnek befolyásos köreivel került rokonságba. Ilyen pozícióból indulva Szalánczy László már fiatalon a fejedelemség legbefolyásosabb politikai vezetőinek körébe került. 1568-tól Fehér megyének, 1591-től pedig

9 Az akrosztichonról: Giovanni POZZI, *Poesia per gioco: Prontuario di figure artificiose*, Bologna, Il Mulino, 1984, 63–65.

10 Giovanni POZZI, *La parola dipinta*, Milano, Adelphi, 1996², 300.

Zaránd megyének is a főispánja volt, 1575-től fogva többször is főkövetként járt a Portán, illetve Budán. Családi hagyományából is érthetően, György nevű öccsével együtt határozottan ellenezte Báthory Zsigmondnak azt a politikáját, hogy Erdély szakadjon el a Portától és a királysággal szövetségben csatlakozzék a török kiűzésére létrehozott Keresztény Ligához. Amikor 1594. augusztus 28-án és az azt követő napokban a fejedelem likvidálta politikai ellenzékét, Szalánczy László is a kivégzendők közé került. Ő azonban fegyverrel szállt szembe az elfogására küldött udvari gyalogosokkal (kék darabontokkal), akik kénytelenek voltak véres harcban megostromolni a branyicskai kastélyt, melynek során Szalánczy László is halálát lelte.¹¹

Fontos eszmékről és személyekről, elsőrangú diplomáciai kapcsolatokról és lényeges geopolitikai elképzelésekről van tehát itt szó, továbbá a történelmi anyag feldolgozásáról, majd bemutatásáról – a címzettek elvárásaival összhangban, poétikai és esztétikai elvek szerint. Hogyan lehetne hát egyetérteni a magyar romantika azon véleményével, még ha az részben érthető és megalapozott is, mely a XVI. századi, a törökellenes harc legemlékezetesebb eseményeit megörökítő históriás énekek egészét zsurnaliszta jellegűnek definiálta? Ez a megállapítás mindenképpen leszűkítő, noha a XVI. századi Magyarországon az irodalom fogalma valóban pragmatikus természetű volt: ezeket a műveket olyan epizódok, történések és események népszerűsítésére, széles körű megismertetésére szánták, melyek egyfajta viselkedési mintát közvetítettek egy hadvezér és/vagy az egész nemzet dicső tetteinek bemutatása révén. Ez az irodalom tehát tanító célzatú volt, azonban olyan személyek mitizációjával párosult, akik az akkori magyar történelem alakítói voltak. A mítoszteremtés a humanizmus idején meggyökeresedett gyakorlat alapján elsősorban az antikvitásból merített példákat.

A „magyar romlás százada”-ban – amely nemcsak a XVII. századot jelentette, ahogyan azt Zrínyi Miklós gondolta, hanem az azt megelőzőt is – szükség volt Magyarországgal dicsőséges századainak visszaidézésére. Természetes, hogy ebben az ideológiai, politikai és vallási tartalommal mélyen átitatott kontextusban leginkább Mátyás királyságának mítosza alakult ki, és általában a Hunyadi családé, amely a XV. században éppen a török elleni, szinte mindig győzedelmes ellenállásban tűnt ki.

A históriás énekek üzenete abban állt, hogy a magyar nemzet egységét mutatta fel, amely felülkerekedik minden felekezeti és feudális vitán. Megpróbálták megszüntetni a felekezeti megosztottságot és a politikai anarchiát. A feladat nem volt könnyű, sőt ez a terv szinte mindig kudarcra volt ítélve. Létezett azonban egy terület, egyfajta „boldog sziget”, amelyet Erdély, a Habsburgoktól és a törököktől is

11 JAKÓ Klára, *A Szalánczyak = Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. KISS András, KOVÁCS KISS Gyöngy, POZSONY Ferenc, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1999, 199–210.

többé-kevésbé független fejedelemség jelentett. Itt lehetséges volt – nem kis nehézségek árán és igazi politikai alkímia eredményeképp – számottevő mértékben megőrizni a magyarok történelmi és kulturális identitását.

Hogy mindez megvalósuljon, újra szükség volt azokra a dicső férfiakra (*viri illustres*), akik tetteikkel biztosíthatták a kora újkori Magyarország erkölcsi megváltását és fennmaradását.¹² Az irodalom már jól ismert toposzokat használt fel, de újakat is teremtett: közülük a legnagyobb népszerűsége a Mátyás királyt Attila mitikus alakjával azonosító toposz (gyakran nevezték *secundus Attilának*) tett szert, illetve a Nagy Sándorral vont párhuzam, utóbbi ugyanakkor minden hadvezér példaképévé vált.

Ebben a kontextusban kerültek elő Szkander bég legendás tettei, melyeket Bogáti Fazakas már a mű kezdő soraitól „Második Sándornak dolgi”-ként emleget:

Ki hallott Sándornál hatalmasb urat,
Jó szerencséjének nem tudjuk mását,
Az vitéztlő népnek hagyá nagy példát,
Minden erre néz már, ki bírja magát.

Lőnek után is nagy Fejedelmek,
Kik kicsinből nagyra emelkedének,
Második Sándornak dolgit értsétek,
Kik Törökek hitták jó Szkander Begnek.¹³

A históriás énekekben ugyanakkor egyfajta, a klasszikus hagyományt és a magyar tradíciót ötvöző szinkretizmus is megvalósult, amely nem korlátozódott kizárólag a témákra, hanem érintette a szöveggépző eljárásokat is. Ezeknek a históriás énekeknek ugyanis a szóbeli hagyomány által megszilárdított strofászerkezete van, amely szótaghangsúlyos, énekelt sorokat jelent. Egy epikus költészet kezdeténél vagyunk, amely még nem ismerte az eposz monumentális műfaját, ahol azonban fontos volt az *exemplum* széles körű használata, amely mindig egy „erkölcsi kérdést” hivatott megoldani, amelyek létezését – főleg a protestánsok – a magyar megosztottság legnagyobb okának tartottak.

Talán meglepő lenne a históriás énekek nagy száma, ha nem tudnánk, hogy a több részre szakadt Magyarországon sikerült tovább élnie egy udvari kultúrának, amely még mindig kapcsolatban állt számos európai irodalmi áramlattal, miközben az ország erős, stabil oktatási struktúrával is rendelkezett, amit a protestantizmus különböző irányzatainak legharciasabb eszméi tápláltak bőségesen és folyamatosan.

12 Vö. KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században* = Uő, *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 41–58.

13 BOGÁTI FAZAKAS, *Az nagy Castriót Györgynek...*, i. m., 1.

Humanizmus és reformáció a XVI. századi Magyarországon kart karba öltve haladtak, ezért ezen eszmék és ideálok közötti kölcsönhatás tudomásulvétele nélkül a korabeli magyar irodalom fejlődéstörténete érthetetlen volna. Nem elszigetelt, magában létező század ez, hiszen a XVII. századot is lényegében ez a geopolitikai helyzet jellemzi majd. Sőt a XVI. század során kiformalódott eszmék a következő században továbbfejlődnek, és sor kerül egyfajta gyakorlati megvalósításukra, végül pedig általuk sikerül újból felkelteni Nyugat-Európa érdeklődését a „magyar kérdés” iránt.

A fentiek nyomán megérthetjük azokat a kulturális és ideológiai elemeket, melyek a magyar históriás énekek politikai üzenetének alapját adják. Ezek pedig a következők:

- a) olyan antik és modern modellek keresése, melyek alkalmasak arra, hogy megteremtsék egyes magyar történelmi személyiségek mítoszát;
- b) a reformációhoz kötődő történelemfelfogás, amely a magyar nép sorsát többek között a zsidóéval azonosította;
- c) a reformáció tanai és a Corvin Mátyás királyságának mintájára újjáalapított ország terve, melyek egymással szorosan összekapcsolódnak.

Más szóval a magyar nemzet erkölcsi és politikai megváltásának olyan eszméje fejlődött ki igazi elméleti kidolgozással párosulva – főleg a multikonfesszionális és toleráns Erdélyben –, amelyben az etika és a politika szorosan összekapcsolódott. Miután a szentírási szövegek újra nagy szerepet kaptak, Erdélyben is egy új Mózeset kerestek. Nem kell csodálkoznunk tehát, ha a meggyőződéses unitárius Bogáti Fazakas újra előveszi Szkander bég példáját: ez utóbbi ugyanis – elhagyva az iszlám vallást – a törökök egyik legádázabb ellenségévé, a kereszténység védelmének igazi szimbolikus alakjává vált. Megfelelt a reformáció egy másik alapvető elvárásának is, azaz a konverzió szükségességének. A protestantizmus ugyanis egy erkölcsi katarzis bekövetkeztét várta attól, hogy a keresztény Európa elhagyja a katolicizmust, amelyet immár olyan felekezetnek tekintettek, amely teljesen eltávolodott az Igazságtól. Tehát a magyaroknak is át kellett volna térniük az igaz vallásra, azaz valamely protestáns felekezetre, megtagadva a római pápa tekintélyét. Szkander bég tehát kiváló példa volt azért is, mert megkérdőjelezte saját korábbi vallásos meggyőződését.

A reformáció ezen radikális nézetei valamelyest visszafogottabbá váltak a XVII. században, amikor az egyre elkeseredettebbé váló vallásháborúk miatti kétségbeesés egy kicsit mindenkit arra indított, hogy magába szálljon, és önmérsékletet gyakoroljon, ami pedig nem jelenthetett mást, csakis toleranciát.

Szkander bég alakja azért lehetett tehát vonatkoztatási pont Bogáti Fazakas Miklós és Zrínyi számára is, mert benne egyesült az ideális hadvezér és a vallási szempontból tökéletes ember, hiszen konvertita volt. A Hunyadiak és Szkander bég mitizációja elsősorban a protestánsokhoz köthető, akik nemcsak a teológiai

igazságok egyedüli letéteményeseinek tekintették magukat, hanem a Magyar Királyság újrateremtésére leginkább alkalmas politikai eszmék birtokosának is. Bogáti és általában a reformáció különböző irányzatai előrevetítették és előre látták azt a történelmi-politikai helyzetet, amelybe Magyarország került volna, ha teljes egészében Habsburg-uralom alá jut. Az igazi veszélyt tehát nem az immár lassan, de megállíthatatlanul hanyatló Török Birodalom jelentette, hanem a Habsburgok egyre erősebb beavatkozása a Kárpát-medence geopolitikai viszonyaiba.

Bogáti Fazakas históriás éneke azonban nem csak egy történelmi személy mitográfiája. Ennél jóval nagyratörőbb tervet képvisel, amelyet a kor krónikási gyakorlatában teljesen szokatlan nyíltsággal ad elő. A mítosz nyílt kihívássá válik, és hangos arcucsapást jelent nemcsak a Habsburgok támogatóinak, hanem a tétleneknek vagy a döntésképteleneknek is. Addig nem hallott szavak hangzanak el, melyek csak látszólag provokatív módon azt javasolják, hogy Erdélynek a távoli Epirus példáját követve kellene megújulnia:

Nem tudéc iobbat en régi dolgokban,
Magyar nemzetnec irom eszt példában,
Epirus lenne az Erdély országban,
Szü, kéz kellene az Török torkában.¹⁴

Ez a veresszak határozott, halasztást és ellentmondást nem tűrő. Epirus egy mitizációs folyamat része lesz, mely eszméket és ideálokat egyesít magában, embereket és nagy tetteket hoz közelebb egymáshoz, s történelmet és földrajzot von egybe. Egyfajta politikai kiáltvány hatásos szintéziséről van szó, mely nyilvánvalóvá teszi Erdély függetlenségét a Habsburg Magyarországtól és az azt jelképező személytől.

A közvetíteni kívánt üzenet örökre kizárja a kompromisszum lehetőségét, miközben annak a meggyőződésnek ad hangot, hogy csakis a Kárpát-medencében létrejövő új Epirus oldhatja meg a régió sorsát. De melyek azok az érvek, melyek ezt igazolhatják?

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy Bogáti Fazakas egyszerűen egy idealista, aki hisz Báthory István politikai örökségének szilárdságában, aki hiszi – ahogyan mások is –, hogy Erdély a kereszténység igazi védőbástyája¹⁵ és az új ígéret földje, amelyben egy új aranykor¹⁶ jön el, aki hisz a

14 *Uo.*, 66.

15 A 2. jegyzetben közölt szakirodalmi hivatkozások kapcsán meg kell említeni, hogy Jászay (*i. m.*, 143) könyvében idézi Hunyadi János egy levelét, amelyben Szkander bég a kereszténység védelmezőjeként, mint mitizált alak jelenik meg, és amelyről már Fraknóinál is olvashatunk. Mindez azt jelenti, hogy a két hadvezért ugyanaz a hely illeti meg a történetírásban és a mitográfiában.

16 Vö. Amedeo DI FRANCESCO, *‘Transilvania incognita’: Mito e utopia nella letteratura ungherese del*

gyökeres változás és általános erkölcsi újjászületés nyomán újraszerveződő Magyar Királyságban.

Barletius és Zrínyi

Bogáti Fazakas – ahogyan azt már hangsúlyoztuk – eltér a forrásszövegtől, és bizonyos részeket kihagy belőle. Mindazonáltal nem hagyja magát befolyásolni a választott irodalmi műfaj metrikai kényszerétől ott, ahol úgy érzi, hogy nem lehet átsiklani vagy kihagyni mondanivalója szempontjából alapvető témákat és motívumokat, amelyeket egy ideális valóság konkrét megjelenítőivé akar tenni. Ezt a kompozíciós eljárást egy nagyon elterjedt és gyakori toposz használatának bemutatásával kívánom szemléltetni, melyben az apa intelmeket intéz fiához, és amely nem hiányozhat Barletius művéből sem:

His dictis, continuo ad se filium suum advocans, sic blandis verbis commonendo eum alloquitur: Fili mi Iohannes, fili mi, ecce iam morior, et te infantulum atque tenellum relinquo. Equidem tibi ego regnum, et imperium trado firmum et stabile, si bonus eris: si vero malus, debile et imbecille. Stude igitur fili mi, in-nitere, ut bonitatem et virtutem solam rebus cæteris omnibus anteponas (...) Postquam vero adoleveris, Venetum adeas imperium, ut tibi regni tui aviti et paterni sceptrum reddat, atque restituat. Sub cuius nunc tutela atque regimine illud relinquo, fideique committo, ut curam illius gerat, ab hoste protegat, tibi que servet (...) Quum vero fili mi in regnum tuum pacatum et tranquillum reversus federis, illiusque curam et regimen susceperis, iusticiam imprimis cole, quæ omnium virtutum apprime est clarissima: æquitatem serva, faciei pauperis, divitis, et potentis nullo habito discrimine, in omnibus modestia et temperantia utare. Regnum tuum amicitia vallato, stabilitoque. Nam neque thesauri, neque exercitus sunt præsidia regni, verum amici, quos neque armis, neque auro habere queas, officio et fide parantur.¹⁷

Azonban ennél többről van szó: Szkander bég erkölcsi végrendeletének néhány passzusa, amelyeket unitárius szerzőnk olykor szó szerint átvész, párhuzamba állítható a *Szigeti veszedelemmel* is:

secondo Cinquecento = Millenarismo ed età dell'oro nel Rinascimento: Atti del XIII Convegno Internazionale Chianciano–Montepulciano–Pienza 16–19 luglio 2001, ed. Luisa SECCHI TARUGI, Firenze, Franco Cesati, 2003, 629–637.

17 BARLETIUS, *i. m.*, 367–368.

Bogáti Fazakas:

Sok beszéd vtán fogta fiat kezén,
Io fiam vgy mond meg haloc immár en,
Ha íó lész hagyom Országod erőssen,
Ha íó te nem lész hagyom gyarlo képpen.

Velentze leszen Tutorod dolgodban,
Székedben ültet íó emberkorodban,
Addig Anyáddal legy Olasz országban,
Kit Ferdinand adot en szolgálatomban.

Országod gongyát ha mikor fel veszed,
Az igasságot íó fiam szeressed,
Személy nézetlen per dolgát itilyed,
Hú barátiddal országod őrizzed.

Sem had országot sem pénz vgy nem tarttya,
Mint íó barátság ember íó szomszédgya,
Minden rendeket ted íó barátidda,
Kezed bő voltát had minden czodálja.

Bölczek aszt montác *láttam* is dolgimban,
Vgyan nagy szükség ez az *Wraságban*,
Minden emberrel íót tegyen Wr váluan,
Mert minden szíue vgy leszen Markában.

Osztán íó fiam tobzodás és restség,
Nagy táuol legyen tölled és negedség,
Török barátság, táuol kegyetlenség,
Török hititől fély mert hitetlenség.¹⁸

18 Ez a versszak szoros összefüggést mutat a *Szigeti veszedelem*mel, szinte megelőlegezi: ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem* = Uő, *Összes művei*, szerk. és utószó KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Kortárs, 2003, I, 9–10; II, 57. Továbbá lásd még [*Török császárok krónikája*], [Szeben, Johann Fabricius, 1597–1599] = *A tízenöt éves háború, Bocskai és Báthori Gábor korának költészete*, szerk. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1959 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 1), 86–102, 524–527, főleg a 665–666. sorok a 98. oldalon. A *Török császárok krónikája* című mű szerzője, aki a 85. és 115. sorokban említi Szkander béget, nem fedi fel nevét, mivel erőteljesen szemben áll a nemesség azon részével, amely ellenezte Báthori Zsigmond törökellenes politikáját. A mű külföldi, törökökkel foglalkozó és magyar források alapján készült. Vö. HORVÁTH Magda, *A törökveszedelem a német közvéleményben*, Bp., Minerva Társaság, 1937; WACZULIK Margit, *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalmá a XVI. században*, Bp., Történetírás, 1937.

Gondot így tanoly kész légy mind kettőre,
Ha köz katona, ha Wt rend tisztire,
Kemény kegyelmes legy közép mértékre,
Eszes bator legy mind két szerencsére.¹⁹

(VI, 51–57)

Zrínyi Miklós:

Fiam, én utolszor most látlak tégedet,
És azért is áldom az én Istenemet,
Hogy hallanod hagyta végső beszédemet;
Halld meg, fiam, kérlek, az én intésemet.

Ihon *uraságban* hagylak én tégedet,
Karddal bővítettem az te értékedet;
Mindened lesz, tanulj isteni félelmet,
Isten megneveli minden szerencsédet.

Tanulj én tülem is nehéz vitézséget,
Tanulj fáradtságot s hazádhoz hűséget,
Tanulj tülem jószágos cselekedetet,
Mástol pedig szerencsét s annak gyümölcsét.

Én már éltem eleget, *láttam* gonoszt s jót,
Már meg is untam heábanvalóságot:
Mert *láttam* mindenkor, kit az világ adott
Egy kézzel, kettővel mindjárt visszarántott.

Nem láttam semmi jót, kiben megnyughatnám,
Nem találtam nyugovást, kiben bizhatnám,
Csak néked, Jehova, az mikor szolgáltam,
Akkor megelégedtem és megnyugodtam.

Fiam, annak szolgálj, és járj azon uton,
Kit fia Istennek rendelt ez világon,
Ez ád néked erőt az török pogányon,
Ez ád jó szerencsét ezen az világon.

19 BOGÁTI FAZAKAS, *Az nagy Castriot Györgynek...*, i. m., 64–65. Kiemelés: A. d. F. Nem alaptalan feltételezés, hogy Bogáti utolsó strófája és a *Szigeti veszedelem* IV. ének 5. között kapcsolat áll fenn. A szerencse motívumáról Zrínyinél: KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964², 218–219.

Osztán emlekezzél az én sok próbámról,
Ne légy, mint elfajzott galamb kemény sastul,
Karddal te keressed hiredet pogánytul,
Mondhassák, igazán fajzottál Zrinitül.²⁰

(V, 77–83)

Zrínyi érdeklődése a Szkander bég beszédében is szereplő intelmmotívum iránt kiolvasható a IV. ének 36. témáiból és szóhasználatából is, amelyek előrevetítik a V. ének 78–79. sorait:

Tanulj, fiam, túlem isteni félelmet,
Tanulj fáradságot s kemény vitézséget;
Mert kell tenéked is követned engemet,
Sokat járnod s fáradnod, veritékezned.²¹

A már mások által is használt, az albán herceg mitizációját szolgáló sztereotípiát olyan eszmék közvetítésében is segédkezik, melyek új politikai teóriák születéséhez vezetnek. Ezek a XVI. századi elméletek teremtették meg a feltételeket a XVII. századi politikai-katonai traktátusok megszületéséhez, melyek nem kerülhették meg a vallási küzdelmek témáját sem. Innen ered az európai érdeklődés a lehetséges megoldások magyar elméleti kidolgozása iránt, melyek hasznosak lehetnek volna egész Európa számára. A költő, a magyar-horvát hadvezér és politikus, Zrínyi Miklós maga is támogatója volt egy corvini mintára újjászerveződő erős magyar királyságnak, amelyben talán a francia abszolútizmus legfrissebb és egyre inkább teret nyerő eszméi is érvényesültek volna.

A Magyarország és Európa többi része közötti kölcsönhatás ebben az időszakban olyan hatékony és eredményes, mint soha máskor. Míg a magyar politikai felfogás a korabeli európai gondolkodásmódból táplálkozott, addig ez utóbbi különösen fogékonyak mutatkozott a Kárpát-medence eseményei és az ott születő eszmék iránt.

A törökök lényegében nem jelentettek többé valós fenyegetést, de a folyamatos hivatkozás rájuk olyan eszköz volt, mely addig elképzelhetetlen összefogást tett lehetővé. Zrínyi terve annyira nyilvánvaló volt, hogy végzetessé vált számára. A rosszul leplezett ellenérzés a Habsburgok egyre erősödő beavatkozásával szemben nem hozta meg a remélt eredményeket, mindazonáltal sikerült a magyar nemzetet a legfontosabb európai államok rangjára emelnie.

Zrínyi ugyanis, amint azt számos dokumentum bizonyítja, egy *maître à penser* volt. Megérdemelten híres könyvtára újabb és újabb meglepetésekkel szolgál, és – esetünkben is – fontos dolgokat árul el Szkander bég alakjának és tetteinek

20 ZRÍNYI, *i. m.*, 85–86. Kiemelés: A. D. F.

21 *Uo.*, 67.

közismertségéről és népszerűségéről a korban. Ezen értékes örökség elismerésre méltó és alaposan átgondolt rekonstrukciója²² ugyanis lehetővé teszi, hogy kijelentsük: a *Szigeti veszedelem* költője nemcsak Bogáti Fazakas közvetítésével ismerhette Szkander bég kultuszát, hanem két másik birtokában lévő, Európa-szerte ismert szövegből is meríthetett.²³

Szerzőnk számára azonban a források beillesztése munkájába sohasem passzív folyamat, és sohasem egyszerű, tudós hivatkozás. Értekezéseiben, s különösen a *Vitéz hadnagynak* néhány fontos forrást nagy könnyedséggel és igen szabadon kezel. Ennek bizonyítéka a következő, a szorgalmatosság fogalmának szentelt részlet, amely számunkra itt fő témánk szempontjából is érdekes:

De lássuk meg példából a szorgalmatosságnak hasznát és szorgalmatlanságnak kárát. Szkander bég mit nem fáradott, mit nem cselekedett a maga hazájának megmaradásáért! Egy ember önánál soha nem aludt kevesebbet, mikor dolga volt, ő maga járt, ahol kellett, maga istrázsált, ahol szükséges volt, ő tizenötezer ember erejével százezereket megvert, hatalmas császárokat megfutamtatott, és egyszerűen a nagy szorgalmatossággal pórásra kötötte a szerencsét, és amennyire bátor szívével, annyira szorgalmatosságának köszönheti szerencséjét, hírét-nevét.²⁴

Ahogy már Klaniczay kiemelte,²⁵ elmarad a Julius Caesar példájára épített argumentáció, s olyan közelebbi és alkalmasabb modellekre helyeződik át, mint Szkander bég és Hunyadi. Nem tűnik megalapozatlannak az a feltételezés sem, mely egészen Machiavelliig vezet vissza az ideális hadvezéri erények kidolgozását.²⁶

22 *A Bibliotheca Zriniana története és állománya: History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Argumentum, 1991.

23 A következő két szövegre utalok: [Marini BARLETI], *Historia del magnanimo et valoroso signor Giorgio Castrioto, detto Scanderbego, dignissimo principe de gli albani*, in Venetia, 1568; Philippus LONICERUS et alii, *Chronicorum Turcicorum...*, Tomus III, *Georgii Castrioti, Epirotarum principis (qui propter egregiam belli virtutem Scanderbegus, hoc est Alexander Magnus, cognominatus fuit) vitam, mores, res gestas, tum Scodrae, quoque urbis expugnationem habet*, Autore Marino BARLETIO (...), Georgius Corvinus, Francofurti ad Moenum, 1578. Vö. KLANICZAY, *A Bibliotheca Zriniana...*, i. m., nn. 110 (BZ 18b) e 111 (BZ 90), 161-162. A Rocha-fordítás jelentőségére a Zrínyi teremtette Szkander bég-mítoszban már Klaniczay is felhívta a figyelmet: *Zrínyi Miklós, i. m.*, 59.

24 ZRÍNYI, i. m., 266. Zrínyi említi Szkander béget a 301. oldalon és a *Mátyás-elmékedésekben* is: ZRÍNYI, i. m., 385.

25 Vö. KLANICZAY, *Zrínyi Miklós, i. m.*, 414–415.

26 *Uo.*, 462. Továbbá: Uő, *Zrínyi és Machiavelli = Uő, A milít nagy korszakai*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 364–386. Jól tudjuk, hogy Machiavelli hatása Zrínyi műveire nem új kutatási téma, sokan tanulmányozták már ezt a kérdést. Felesleges lenne az idevonatkozó számos szakirodalmi munka felsorolása, itt ezért csak egy újabb, e tárgyban született tanulmányt említek: Antonio SCIACOVELLI, *L'eredità di Machiavelli nelle opere di Miklós Zrínyi: tratti comuni di un sentire politico tra Firenze e l'Ungheria = Hatalom és kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 2004, I,

Ezek a tulajdonságok elengedhetetlenek ahhoz is, hogy az ember pórázon tartsa a változó szerencsét, éppen úgy, ahogyan azt Szkander bég tette és tanította, aki képes volt kiszabadulni a jó és a rossz szerencse sűrűn szőtt hálójából. Jól tudjuk: ezt a magatartást Zrínyi minden egyes művében nélkülözhetetlennek tartja.

Ezek után nincs mit csodálkozni azon, hogy az albán hős alakja annyira tetszett a magyar politikusnak, hogy megbízta az Ágoston-rendi Marc Forstallt (Marcus Forestal, †1685) azzal, hogy családja és Szkander bég között rokonsági kötelekeket keressen.²⁷ Ha azután Zrínyi Kasztrióta hazájára és nem a kereszténység általánosabb közösségére tesz egyértelmű utalást, azt jelentheti, hogy a magyar költő meg akarja erősíteni az Albánia és Magyarország azonos politikai-katonai szerepének téziséét, alkalmazva a Bogáti Fazakas históriás énekében már jelen lévő mitizáló szemléletet. Úgy tűnik tehát, hogy egyfajta laikus (Habsburg-ellenes) szemléletet is érvényesíteni akar a török elleni háború elkerülhetetlen és elengedhetetlenül szükséges vallásos igazolása mellett.

Elérkeztünk tehát azon motivációk központi magjához, melyek a Bonfini – Bogáti Fazakas – Zrínyi triáznak köszönhetően elvezettek Szkander bég magyar mítoszának megteremtéséhez. A humanista igényeknek megfelelően újjáélesztett plutarkhoszi hős átadta helyét először a reformáció haragos harcos-prófétájának, majd annak a határozott és erős *homo novus*nak, aki az európai politikai gondolkodás részese. Ez a folyamat annyira dinamikus volt, hogy igen hamar átlépte a Kárpát-medence nem is olyan szűk határait, majd kiteljesedve a kontinens egészére kiterjedt.

A felekezeti tényező instrumentalizációja, újfajta célokhoz való felhasználása és talán egy kis józan laikusság az alapvető alkotóelemei annak az ideológiának, amely szokatlan módon kapcsolja össze – Magyarországon kívül, a távoli Angliában is – Szkander bég és Zrínyi alakját.

Természetesen a titokzatos O. C. művére utalok, amely egy fontos trilógiát hozott létre, amelynek címét itt teljes egészében közlöm: *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini, Protestant Generalissimo of the Auxiliaries in Hungary, The most Prudent and resolved Champion of Christendom. With his Parallels Scanderbeg & Tamberlain. Intervoven with the principal Passages of the Christians and Turkes Discipline and Success, since the Infidels first Invasion of Europe, in the year 1313*, London 1664.²⁸ Nem gyűjtte-

123–127. Szükségesnek látszik azonban további összehasonlító – lehetőleg minél alaposabb – kutatások elvégzése e téren, melyek során megfelelő hangsúlyt és értelmezést kell kapniuk a sztereotípiáknak is, amelyek egyidejű jelenléte az említett két szerző műveiben nem véletlen.

27 KLANICZAY, *Zrínyi Miklós, i. m.*, 629.

28 Hasonmás kiadása: *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*, szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., Központi Múzeumi Igazgatóság, 1987, 155–336. A három, O. C. szerzői név alatt 1664-ben Londonban megjelent életrajz címe, külön külön: *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* (1–111); *The Life and Actions of George Castriot surnamed Scanderbeg, the other Champion of Christendome* (112–146); *Tamberlain, the great Scourge of the Turkes* (147–168).

ményes kötetről van szó, hanem egy politikai terv egységes bemutatásáról, amely a történelem három nagy alakjának mitizáló felidőzésén keresztül valósul meg.

Bizonyos tehát, hogy a Zrínyi- és Szkander bég-életrajz együttes megjelenésének vallási vonatkozása is van, legalábbis a törökök esetleges kereszténységre való áttérése szempontjából.²⁹ A mű kiadásának fő célja azonban az volt, hogy megerősítsen egy tervet, amely jóval nagyratörőbb reményeket táplált, mint amit a vallásháború nyíltan magáénak vallott. Máskülönből mivel magyarázható az a francia részről is ugyanabban az időben jelentkező érdeklődés, amelynek eredményeképpen napvilágot látott az 1663 és 1664 között írt *Le Mars à la mode de ce temps* (Liège, 1672).³⁰

Az angol életrajz igazi párhuzamot teremt a két hadvezér között:

This is [Zrínyi] he who doth wonders, and is one whose actions strein the belief of the present age, and will be impossible among Posterity; whom alla admire, and the generous may imitate, as he doth *Scanderbeg*, if he imitates any, or be not rather his own great rule, his own great example being sufficient to himself.³¹

Az életrajz egyben történelmi-politikai értekezés is, mivel olyan érveléseket és tételeket tartalmaz, amelyek Európa jövőbeli, a török fenyegetés elmúlása utáni időszak politikai berendezkedésére vonatkoznak.

Az alap gondolat a kereszténység védelmének megújítása, amely létrejöhet felekezeti megosztottság ellenére is, amely leginkább a Kárpát-medencére jellemző, arra a területre, amely az ismeretlen angol életrajzíró szemei előtt mint a Nyugat igazi védőbástyája tűnt fel, azért is, mert olyan jeles személyiségei voltak, mint Szkander bég és Zrínyi.

Tehát egy mindenképpen modern geopolitikai felfogásról van szó, amely egész Európa sorsára többé már nem elszigetelten, Dél-Európa és Közép-Kelet-Európa különböző részeire nem egymástól elválasztva tekintett. Londonban elismeréssel adóztak Zrínyi politikai nézeteinek, mivel a magyar-horvát politikus eszméit tartották a legmegfelelőbbnek ahhoz, hogy egész Európa helyzete újrarendeződjön a harmincéves háború hatalmas tragédiája után. Más szóval: felismerik (főleg Magyarországon kívül) azt, hogy a Kárpát-medence elválaszthatatlan Európa általános politikai berendezkedésétől. Közvetve mindez egyben

29 Vö. NAGY Levente, *Zrínyi és Erdély: A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdélyel*, Bp., Argumentum, 2003, 117–118.

30 Vö. Henri TOULOUZE, Erzsébet HANUS, *Bibliographie de la Hongrie en langue française*, Paris, Bp., Szeged, Institut Hongrois, Bibliothèque Nationale Széchényi, 2002, 52; NAGY, *i. m.*, 119; *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*, gesamt. und beschrieben von Graf Alexander APPONYI, Neubearb. von József VEKERTI, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2004, I, n. 971, 569–571.

31 O. C., *i. m.*, 111. A kurzívval szedett rész a szerző kiemelése. A részlet alapos elemzését nyújtja KLANICZAY, *Zrínyi Miklós, i. m.*, 777.

annak a különleges szerepnek fel/elismerése, amelyet a magyar irodalom mindaddig betöltött, fontos eredményeket hozva létre a történelemfilozófia területén.

Ez magyarázza Tamerlán alakjának felidézését is, aki jelentős mértékben járul hozzá Szkander bég mítoszának erősítéséhez.

To raise the drooping thoughts of Christendom, with seasonable discourses of those several Champions who have in every age checkt the growing power of the *Turk*, though as threatenng & terrible as at this time, we have at large expressed the admired Carriage and Conduct of Count *Serini*, and in brief recounted the known actions of *Scanderbeg*: and to make the number compleat, added here the exact account of great *Tamberlain*, who weakned the *Grand Seignior* as much Eastward, as those brave persons have done Northward: a *Triumviri* these, that are no to be parallel'd, three Heroes that have outgone Antiquity, and out-reached Posterity. The first an *Heathen* born, to punish Infidelity; the second a *Papist*, born to vindicate Christianity; the third a *Protestant*, born as some think to reform the World. The first informs us how *Turkie* may be perplexed by Divisions and Invasions: the other two have taught us how it may be lessened by resolved Defeats and Oppositions. Here we may see what may be done in *Asia*; there what may be done in *Europe*. *Serini* hath instructed the world what resolution and prudence; *Scanderbeg*, what correspondences and activity; and *Tamberlain*, what number and cruelty may be exercised against that overflowing power and people.³²

Van igazság abban a megállapításban, amely szerint Zrínyi protestantizmusa itt eszköz, hiszen az ő alakja mintaként szolgál az angol közösség/olvasók számára.³³ Azonban leszűkítőnek látszik az a vélemény miszerint: „a Szkander bég- és a Tamerlán-életrajz kívül esik a szorososan vett Zrínyi-kutatás kompetenciáján.”³⁴ A Zrínyi-filológia ugyanis, ha az életmű egészének megértésére törekszik, nem tekinthet el – a Zrínyi traktátusaiban is szereplő – Szkander bég és Tamerlán alakjának alapos vizsgálatától sem.

Kétségtelen, hogy Zrínyi Miklós angol életrajzában „a sok szöveg együtt olyan, mint valami montázs; különböző elemei egy gondolati egységgé, Zrínyi Miklós méltatásává állnak össze. (...) ahogyan a Szkander bégről és a Tamerlánról szóló szöveg, illetve az egész szerves kapcsolata létrejött, úgy készült az irat többi eleme is”.³⁵ Bár a Szkander bég- és Tamerlán-életrajzok genezise távolinak tűnik, itt mindkettő együtt van jelen Zrínyi méltatására. Talán nem túlzás azt feltételezni, hogy ez a névtelen szerző ismerhette Zrínyi értekezéseit, és tisztában lehetett

32 O. C., *i. m.*, 147–148. A kurzívval szedett részek a szerző kiemelései.

33 Vö. KOVÁCS Sándor Iván, *Angol életrajz Zrínyi Miklósról = Angol életrajz Zrínyi Miklósról...*, *i. m.*, 16.

34 *Uo.*, 25.

35 PÉTER Katalin, *Zrínyi Miklós angol rajongói = Uo.*, 44–45.

azzal, hogy milyen jelentősége van Szkander bég és Tamerlán alakjának Zrínyi politikai gondolkodásában.

Ezen a ponton azonban meg kellene vizsgálni a történelmi dokumentumokat, a krónikákat és az irodalmi szövegeket, mélyebben megismerve így egy olyan politikai gondolkodás kialakulásának körülményeit, amely az irodalom talán túlzottan pragmatikus használata révén filozófiai reflexiók és egy igazi történelem-filozófia megnyilvánulása lesz.

A sokszor hangoztatott magyar megosztottság és a *Querela Hungariae* toposza³⁶ mintha egy pillanatra a történelem felfüggesztésével találkozna, amely azt szeretné, hogy az európai események fejlődési folyamata megnyugtatóbb irányba haladjon. De nem így történt, és a panegyricust hamarosan epitáfium váltotta fel:

*In Illustrissimi D. Nicolai Comitis
Zerényi tumulum.*

Pompa *Tamerlani* nullo reticebitur ævo,
Dum *Bajazethis* colla superba domat.
Scanderberg magnus moriente hoc natus *Epiri*,
Agmine collecto maximus ense fuit.
Hungarus Hunniades, quoque Marte potente *Joannes*,
Afflictæ patriæ firma columna fuit.
Nuper *Turcarum* crudelius affluit agmen,
Hungariam sperans iam sine Duce suam!
Surrexit validus patria de gente *Zerényi*,
Qui *Turcas* tumidos vicerat ense potens.
Et venit, vidit, vicit, simul ipse Tyrannum,
Nomine mox solo terror & ipse fuit.
Heu mirum! Vah triste novum! Cadit ipse *Zerényi*!
Nunc tantum lugent agmina sparsa Ducem.
Sic fuit in Fatis: caput insuperabile bello,
Venandi ludo mittitur ad tumulum.
Sed tumulum dignum si quæras forte viator,
Pro magno hoc animo non satis Orbis habet.
JOHANNES MEGALINUS S.³⁷

36 A toposz példával alátámasztott vizsgálata: IMRE Mihály, *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.

37 *Lacrymæ Hungaricæ*, London 1665. Vö. BENE Sándor, „*Lacrymæ Hungaricæ*”: *A Zrínyi Miklós halálára Londonban kiadott gyászversek = Angol életrajz Zrínyi Miklósról, i. m.*, 355–368. A kurzívval szedett részek a szerző kiemelési.

Egy fájó emlék iránti nosztalgia sem tudja feledtetni az általunk kutatás tárgyává tett két személyiség közös értékeit, ideáljait. Mindketten mint kötéláncosok egyensúlyoztak a történelemben, egy egyre ingatagabbá váló pódiumon, de nekik is köszönhető, hogy ami korábban csak merész remény volt, később valóra vált. Örökségük egyáltalán nem volt szegényes, mivel nemcsak a történetírás foglalkozott vele a későbbiekben, hanem az irodalom is, amely nagy érdeklődést mutatott e kérdések iránt. Szkander bég példaértékű története is azt tanítja, hogy Magyarország története egy folyamatos és befejezetlen fejlődési regény, amelynek szereplőire nem alkalmazhatók az elemzés által kialakított szigorú kategóriák.

Nem marad más hátra tehát, mint elismerni az eddigi fontos eredményeket és az újonnan felfedezett dokumentumokon alapuló bizonyítékokat,³⁸ és alázatosan belátni, hogy a téma kutatása még mindig csak kezdeti stádiumban van: a találgatásokat tovább folytathatnánk, de érdemi eredményeket csak rendszeres és jól megalapozott kutatások érhetnek el.³⁹ Ezt a kihívást el kell fogadni, ha célunk valóban az, hogy jobban megismerjük és megértsük a közép-kelet-európai történelem és irodalom ezen érdekes és izgalmas fejezetét.

Száraz Orsolya fordítása

GEORGIUS CASTRIOTVS SCANDERBEGVS.
Epiri & Albaniz &c. Princeps Anno 1444.

*Rebus Pyrrhusq; GEORGI in pectore reges
Thracem ex Epiro quando fugabat erant.*

38 Vö. GÖMÖRI György, *Adalékok az 1663–64. évi angliai Zrínyi-kultusz történetéhez* = Uő, *A bujdosó Balassától a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, Bp., Argumentum, 1999, 210–228.

39 PÉTER, *i. m.*, 59.

Históriás énekek a *Magyar Athenasban*

E rövid kis írás egy megjelenés alatt lévő tanulmány¹ lábjegyzetének kibővítése. E tanulmányban a XVI. századi magyar irodalom elbeszélő költészetének azzal a csoportjával foglalkozom, melyet a kor gyakran használt kifejezésével élve még ma is *széphistóriaként* határoz meg az irodalomtudomány, holott neves tudósok² többször felhívták a figyelmet arra, hogy e kifejezést a régiek korántsem a mai értelmében használták.³ Egyértelművé téve a vizsgált területet, *A régi magyar vers repertórium*⁴ műfaji meghatározását vesszük alapul, mely 37 verset regisztrál ebben a műfajban a következő felosztásban: világi > história > elbeszélő > kitalált történetmondás.⁵ Lényegét tekintve tehát a széphistória olyan verses elbeszélés, mely kitalált történetet mond el.

Mivel a magyar nyelvű fikciós irodalom lényegében ezzel a műfajcsoporttal lép porondra, az irodalomtörténet-írás egészen Toldy Ferencről⁶ kiemelten foglalkozik a széphistóriákkal. A korabeli címhasználatból azonban éppen az derül ki, hogy a XVI. században még nincs különbségtétel fikciós és történelmi témájú irodalom között. (A harmadik nagy csoportot, a vallásos irodalmat nyugodtan tekinthetjük történelminek, hiszen a kor emberének nem volt kérdés, hogy például a Biblia megtörtént eseményeket mond-e el.)⁷

-
- 1 PARÁDI Andrea, *Széphistória és irodalomtudomány = A magyarságtudományok önértelmezései: A doktori iskolák II. nemzetközi konferenciája*, szerk. DOBOS István, BENE Sándor, megjelenés alatt.
 - 2 Már BEÖTHY Zsolt is figyelmezteti olvasóit, hogy a 16. században szép históriának neveztek vallásos, regényes vagy történelmi tárgyú történeteket egyaránt, mivel a „szép” jelzővel reklámozni akarták műveiket. (*A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*, Bp., 1886–87, I, 81.)
 - 3 A terminus használata olyan erősen meggyökeresedett irodalmunkban, hogy Varjas Béla 1982-ben még mindig szükségesnek tartja, hogy erre figyelmeztessen. (VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982, 126.)
 - 4 *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, ed. HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, FONT Zsuzsa, HERNER János, SZÖNYI Etelka, VADAI István, GÁL György, Paris, Éditions du Nouvel Objet, 1992 [1993], I–II. – *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/repertorium/> (letöltés: 2008. 08. 05.) A továbbiakban az egyes művekre RPHA-számokkal hivatkozom.
 - 5 Az elrendezésnek nyilvánvalóan vannak hátrányai, hiszen így minden kitalált történet csakis világi lehet, és a szigorúan alárendelő műfaji beosztás nincs tekintettel a műfajkeveredésre. Az adatbázis készítői ezt a hátrányt azzal kompenzálták, hogy egyes darabokat több műfajcsoportba is beosztottak.
 - 6 *Handbuch der ungrischen Poesie*, In Verbindung mit Julius FENYÉRY, hrsg. Franz TOLDY, Pesth–Wien, G. Kilian – K. Gerold, 1828, I–II.
 - 7 VADAI István, *A tudósító ének műfaja = A magyar irodalom történetei*, I, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 274–275.

Szegedi András így kezdi Jeruzsálem⁸ történetét: „Ím, egy szép históriát mostan mondok.” Szerdahelyi Mihály egyenesen a korabeli napi sajtó funkciójával bíró éneket⁹ nevezi széphistóriának: *Igön szép história, miképen az árulók el akarták az erdélyi vajdát árulni.*

Ugyanakkor találunk az ellenkező tendenciára is példát: Szakmári Fabricius István *De amatoriis affectionibus*¹⁰ históriaként emlegeti a latin címben, a befejező versszakban viszont krónikaként jegyzi. A korabeli műfaji határok kialakulatlan-ságát érzékletesen szemlélteti Valkai András sajátos címadása a Hariadenusról¹¹ szóló, történelmi témát feldolgozó művében: *Cronika avagy széphistóriás ének.*

Úgy tűnik, mintha a „lött dolgok” és a „kitalált dolgok” tere nem válna szét a korabeli felfogásban. Azzal, hogy a történetet leírták, előállt a történetiség kényszere, mintha az írott szó tisztelete előhozná azokat az attitűdöket, melyek a nyilvánvalóan fiktív irodalmat is a valóság horizontjába helyezik. Ezt a középkorias vonást szinte az összes széphistória magán viseli.¹²

A XVII. századi kéziratos gyűjtemények vizsgálata azonban már azt mutatja, hogy a gyűjteményeket tematikusan rendezték, válogatták, s vannak kifejezetten széphistóriákat tartalmazó kódexeink.¹³ Ez a tudatos szerkesztés fordulatot sejtet az addigi szemlélethez képest, s a fikciós irodalmat legalább megkülönbözteti a vallásos és történeti tárgyú irodalmi termékektől.

A verses históriák megítélését a XVIII. században jól tükrözi Bod Péter eljárása, aki a *Magyar Athenasban*¹⁴ *NEVETLEN KÖNYVEK* cím alatt sorolja föl az általa ismert históriás énekek nagy részét, „a’ mellyeknek Iróji, vagy Fordítóji a’ magok Neveket bizonyos okokra nézve fel nem tették, hanem el-halgatták”.

Hogy mik lehettek azok a bizonyos okok, arra nem tér ki, de bizonyosan nem véletlen, hogy a XVI. századból szinte kizárólag históriás énekeket említ. Ilyen Heltai *Cantionaléja*, Csáktornyai *Aias és Ulissese*, Bogáti Fazakas Miklóstól az *Eszter dolga* és a *Szép história a tökéletes asszonyállatokról*. Érdekes, hogy

8 RPHA 574. *Jeruzsálem veszedelméről.*

9 RPHA 1343. *Az áruló erdélyi urakról szóló história.*

10 RPHA 1246. *De amatoriis affectionibus.*

11 RPHA 629. *Hariadenus históriája.*

12 Ez abból is kitetszik, hogy az *Árgirus históriájára*, mely a korban szokatlan egyértelműséggel vállalja a szórakoztató funkciót és a fikciós témát, minden szakirodalom üdítő kivételként tekint.

13 Ilyen például a *Száll Farkas-kódex*, *Csereyné-kódex*, *Tatrosy György énekeskönyve*, *Széphistóriák kézirata*, de ide sorolhatjuk azokat a gyűjteményeket is, melyek néhány történeti vagy vallási témájú éneket elegyítenek a tisztán fikciós témájúak közé: *Petrovay Miklós-énekeskönyv*, *Csoma-kódex*. *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2002².

14 BOD Péter, *Magyar Athenas avagy Az Erdélyben és Magyar-Országban élt tudos embereknek (...) históriájok*, Bp., Pytheas, 2003, [eredeti kiadása: Nagyszében, 1766], 192.

Bogáti életrajzában tud a fent említett históriás énekek egyikéről,¹⁵ mégis felsorolja a „nevetlen könyvek” alatt is, tiszteletben tartva azokat a bizonyos okokat.

Olyan szerzőket mint Enyedi György vagy Tinódi Sebestyén, külön címszóban említ, ám a históriás énekekről némiképp lekicsinylő megjegyzést tesz Tinódi életrajzában: „Annak utánna Históriákat írogatott versekbe Erdélyben és Magyar országba, ’s azzal foglalta idejét, ’s kereste élete módját. Sok apróság verses Históriái vagynak, melyeket nagy részin akkor tsak hamar írt, mikor a’ dolgok estenek.”¹⁶ Ugyancsak árulkodó megjegyzése az Enyedi Györgyről szóló címszóban: „Bétsbe esvén mulatozása, Magyarra fordította Deák nyelvből a’ *Gismunda Históriáját* 1574-dik eszt. (...) Mikor fordította, vólt XXIII. esztendő.”¹⁷ A híres unitárius püspök tehát megbocsáthatóan fiatalon, bécsi mulatozás közepette követte el tettét. Még erősebben fogalmaz Baranyai Decsi Jánosról való szócikkében: „Le-írta Magyar országnak-is Históriáját, a’ sok költeményektől meg tisztítva igen jól.”¹⁸

Első magyar nyelvű lexikonunk végére Bod Péter „bizonyos matériákról” íratott osztályozást ad a magyar könyvekről. Az összesen húsz pontban elkülönített csoportokat a vallásos tematika uralja, mígnem tizennyolcadikként, tehát az utolsók között, *Históriák Magyarúl* címmel sorolja a történetírásokat, krónikákat, egy helyet pedig fönntart Tinódi Sebestyén „sok féle Históriái”-nak.

Utolsóként, a húszas pont alatt, *Énekes Könyvek és Énekek* címmel felsorol kilenc tételt, köztük Heltai *Cantionaléját*, és megismétli Tinódi „sok-féle Históriás Enekei”-t (a többi vallásos ének). A *Cantionale* említése azért figyelemre méltó, mert e helyütt Heltai nevével együtt történik, márpedig Bod eredetileg a *Nevetlen könyvek* címszó alá sorolta be. Fölmerül tehát a kérdés: mitől nevetlen ez a könyv? És ha egyszer tud arról, hogy Heltai munkája, vajon miért nem említi a nyomdász életrajzában?

Az előzőekkel ellentétben Szakmári Fabricius István munkájáról igen elismerően ír: „Sokféle Példákat az Leányokról Asszonyokról egybe szedvén Magyar versekbe tsinálta, ilyen titulussa Könyvének: (...) A’ Könyv jó nagy, a’ vers főkbe tette le nevét az író, sok Példákat hord elő tanuságra.” A dicsérő szavak után még idézi is a vers kolofonját. Bizonyára az ókori szerző tekintélyének jár ez a szokatlan tisztelet, hiszen Bogátinál is fontosnak tartja megemlíteni, hogy „Plutárkusból fordított”.

Az eddigiek alapján két jól elkülöníthető ellentétpár mentén szerveződnek a fikciós témájú verses históriák Bod Péter *Athenasában*. A szerző aszerint ajánlja

15 „BOGÁTI Fazakas Miklós. Sz. Demeteri Pap az Unitária Ekklesiában, adott-ki illy nevezet alatt: *Szép História a’ tökéletes Asszonyi-állatokról, melyet a’ Plutárkusból fordított Magyar nyelvre*. Kolosv. 1577-dik eszt. 4. R. Nevét a’ Versfőkben írta-ki Deákul.” Bod, *i. m.*, 45.

16 *Uo.*, 293.

17 *Uo.*, 74.

18 *Uo.*, 69.

olvasói figyelmébe a művet, hogy az igaz vagy hamis (másként fogalmazva: nem fiktív/fiktív, azaz megtörtént/költött) történetet beszél-e el, és van-e előzménye (fordítás), vagy nincs (eredeti). A műfajcsoport megkülönböztetése, elkülönítése tehát az *Athenasban* már megjelenik, csak épp negatív előjellel.

IGEN SZEP TANGREDUS HISTORIA,

A Z

Király Leányáról Gismundáról, és
z Királynak titkos Tanácsosáról Gif-
nardusról, kik között fel-bomolhatatlan szere-
t lévén, halálra adták magokat: Olasz nyelv-
ből az Bocatiusból Deákra fordítottott Philip-
pus Beroaldus, által; Magyar nyelvre pedig
fordítottott G. E. T. által.

nyomtatott Budán Véronika Neutensteiné

szévegynél, 1750. Ezstendőben. *kl*

VOIGT VILMOS

Két ajtószárny két tokban

A *Régi Magyar Irodalmi Szöveggűjtemény* két kötetéhez

Amiért bevezetéssel is tartozom, az a következő.

Nem rögtön megjelenésük után írtam az alábbi két kötetéről, el is küldtem közlésre, ám szövegem sosem jelent meg. Gondolom, nem bírálati okokból – csak elveszett kézen-közön. Aztán megkerült. Már ez is tipikus „régis és magyar” irodalmi *topos*: Ez az első tok.

Amiért most elővettem, átnéztem és nem javítottam a szöveget: az az érzésem, ma ugyanúgy időszerű, mint egykor. Néhány betűhibát, szinonimát azért korrigáltam. Ez a második tok.

A két ajtószárny pedig maga a két kötet, amelyeken át be lehet jutni valahová: oda, ahova az ünnepelt rendszeresen bejár.

Régi Magyar Irodalmi Szöveggűjtemény, I, *Humanizmus*.

Szerkesztette: ÁCS Pál, JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 1998, 787 o.

A kötet, mint a sorozat többi tagja is, egyetemi és oktatási segédkönyv. Fontos szövegeket közöl, pontosan, a megfelelő filológiai apparátussal. Még így sem adhat teljességet. A szerkesztők nemcsak azt vették figyelembe, mi az, ami ma is közkinccs, több modern kiadványban hozzáférhető alkotás, és mi az eldugott publikáció, ám fontos mű. Egy lényegi antológiát kívántak szerkeszteni: egyetlen kötetes *bibliotheca* ez, amihez képest minden csak jobbról-balról ideilleszthető könyvtámasz.

Természetesen Janus Pannoniusszal indul: 251 vers, 4 valódi levél, egy nyögvenyelős hízelkedés (persze a királynak!) és 1465 májusából a „magyar küldöttség” beszéde a pápai kihallgatáson. Mindez a legjobb magyar műfordítók arzenáljában – és természetesen kétnyelvű kiadásban. Itt a latin szöveg megállapítása lehetett (olykor) a filológiai gond. Mindez máris 185 lap. Ez után kimérve 100 lapnyi szöveggel kommentár, pontos, fontos. Nem bégetés, nem mekegés, nem sóhajtozás, nem értékelés, nem aktualizálás. Csak az, ami ide való.

A többi szerző közül Vitéz János, Bonfini, Galeotto Marzio rosszabbul jártak. Kitűnő kiadásban – ám csak miniszemelvényeket kaptak. Még Mátyás király is fellép két latin levéllel. Az első ugyan – a közlők szervilis véleménye ellenére is, miszerint a király biztosan maga (mely nyelven?) diktálta e levelet egy humanista tollnoknak, ám csak a hang Jákóbé, a szőrös kéz Ézsaué – blabla: arról, hogy egy tiszteletpéldányt a megajándékozott rögtön, a hadjáratok közepette is elolvasott,

és egyébként is ő mindig imádta azokat, akik őt imádják, hiszen ezek csak nagyszerű emberek lehetnek, ha az ő (a király) nagyszerűségét ily nagyszerűen felismerik. (Hozzáteszem, ilyen „humanista” levelet én is többször írtam az ajándékozónak – legtöbbször a megküldött könyv olvasása előtt vagy helyett.) A másik levél már csakugyan Mátyás indulatos, gőgös és kegyetlenül okos személyiségére vall. Ebből azt tudjuk meg, hogy az Itáliában tanult Báthori Miklós váci püspök zabolátlan, elviselhetetlen, botrányos és szertelen, szemtelen és nyakas, ostobán lázad, és alávalóan öntelt... úgyhogy nyilván közveszélyes elmebeteg, akit Mátyás király rendeletei és a „szervek” a legindokoltabb módon büntettek meg, tehát a levél címzettje-kézbesítője-haszonélvezője azonnal üljön is be Báthori javainak felébe. Emellett még intse is meg Báthori Miklóst, és kezelje a javakat megfelelő módon. (Az Erdélyt vagy Elzász-Lotaringiát időnként kétfelé osztó „uralkodói döntések” tanulhatnának elegáns latin stílust e levélből.)

Brodarics István nevezetes emlékirata a mohácsi ütközetről sajnos megint csak részlet, akárcsak Taurinus parasztháború-eposza (*Stauromachia*). Itt viszont Klaniczay Tibor kiigazította a korábbi magyar fordítás egyenetlenségeit. Volt mit! Oláh Miklóstól megint csak a *Hungaria* szerepel (kétnyelvűen és szemelvényesen), az *Athila* nem. Pedig e kötet is abból a kiadásból idézi, amelyben a két mű egymás után olvasható, s ahonnan én szoktam felolvasni óráimon – csak nálam az *Athila* is szerepel, hevenyészett fordításban. A hallgató sikoltozik ilyenkor: hát ez is innen való? ezt is innen vette (mondjuk) Arany János? – Kár volt kihagyni.

A kötet közepétől (nyilván terjedelmi okokból) pánikszzerűen szemelvényes a gyűjtemény. Ám még így is vannak gyöngyszemek, mint például Gyalui Torda Zsigmond előszava II. Miksa római és cseh (stb.) királynak Galeotto Marzio Mátyás királyról írt könyve ajánlásaként. Tudjuk, Galeotto 1485-ös műve Mátyás propagandájának utolérhetetlenül perfid csúcspontja volt.

Eisenstein és Cserkaszov után kiált: filmre kellene venni, már Galeottonál micsoda modern tökély ez a római Corvinustól közénk került nagy magyar uralkodó! Ilyen nincs is több. Gyalui viszont azt beszéli be a Habsburg királynak (akkor még újdonság volt, hogy most éppen ők a legjobb magyarok): mindez csak ókori tudósi miegymás, azaz a Mátyás hihetetlen intelligenciáját (és különösképp a sáfrányos lé ruhájára csepegtetése nélküli, egyszóval makulátlan tisztaságát) hangoztató mű nem is a Bécszet elfoglaló és a német-római (és éppen a cseh) trónra is törő, gyanús eredetű parvenü, ráadásul egy szikrázó intellektus – nem jó *Beschreibung* a mindenkori Habsburgoknál, amint a későbbi évszázadok jelzik! – apoteózisa, hanem valami egészen más, ártalmatlan: az éppen aktuális uralkodó cirógatása. Jágói szöveg! Pszichoanalitikus után kiált! Ki volt ez a pimaszisszimusz Gyalui Torda Zsigmond, akinek volt képe így befejezni az „ajánlást”: *Vale regum lumen!* (Üdv néked, királyok fényel)? Az előszó pontos adatokat sorol fel, filológusi teljesítmény, ám Mátyás királyt dicsérni Bécsben vagy határtalan udvaronci szolgálélekre vall, vagy mély iróniának tekinthető. Az is fontos tény, hogy II. Miksa magyar királlyá koronázására (1563) készült a munka, azaz a Mátyás-kul-

tusz ekkor, két generációval Mátyás halála után még változatlanul tovább él a magyarországi humanista tradícióban.

A magyar humanisták viszont ekkor már nem az olasz értelmiségi import termékei, hanem egyre inkább a reformáció földjének német egyetemei a háttérük, noha a jobbak felkészüléséhez francia, sőt holland, olasz, angliai kapcsolatok is hozzátartoznak. Zsámboky János (Johannes Sambucus) ilyen fundamentumú, hihetetlenül gazdag életművére különböző szemelvények utalnak. Mások (Forgács Ferenc, Schesaeus/Scheser Keresztély, Istvánffy Miklós, az erdélyi Kovacsóczy Farkas, Budai Parmenius István – az utóbbiak jól áttekinthető válogatásban) művei közt jól ismert és meglepetésnek számító írások egyaránt olvashatók. Szamosközy István erdélyi történetéből szinte kortársi beszámolólt olvashatunk Basta gyulafehérvári dúlásáról. Néhány kisebb szemelvény zárja a kötetet, hogy legalább nevükkel szerepeljenek az 1620-as években tevékeny „humanisták” is.

A könyv koncepciója szerint csak az nálunk a humanista, aki hivatalos felsőfokú oktatásban részesült, és latinul írt. Így viszont több korszak és többféle tevékenység kerül egyetlen könyvbe: történészek és költők, humanista levelezők, filológusok. Minthogy a szöveggyűjtemény (okkal) nem ad általános képet erről a jelenségről, a könyvet használó nyilván más irodalomtörténeti és történeti szakművekhez forgatja majd – illusztratív anyagnak.

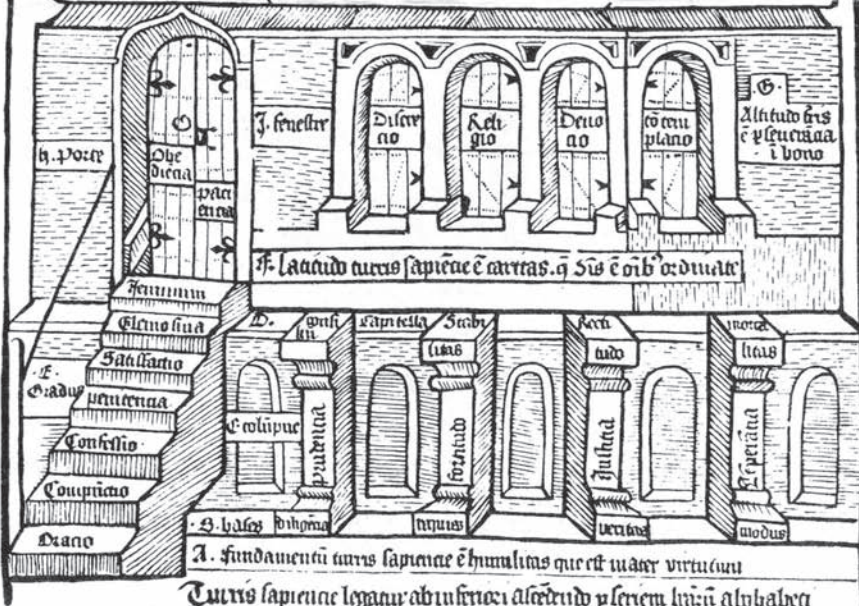
Ad vocem: illusztráció. A majd 800 lapos könyvben nincs kép. Sem arckép, sem kézirat hasonmása, sem könyvek címlapja, említett iskolák, történeti színhelyek. Pedig lehetett volna honnan ilyen illusztrációkat keresni. Már akkor is, azóta pedig még inkább megjelentek olyan többkötetes könyvsorozatok, amelyekben sok jó minőségű illusztráció van. Persze a szöveggyűjteményben e későbbi művekre nem lehetett utalni. Mindazonáltal a hiány hiány maradt.

A másik hiányosság az, hogy a zömmel magyarul írók kimaradtak a kötetből. Magam leginkább Baranyai Decsi Jánost hiányolom, akinek *Adagia*-gyűjteménye (1598) igazán humanista munka, előszava bizony ideillett volna. Ráadásul ez latinul van!

A három szerkesztőt ismerve nem csoda, hogy egyazon irodalomtörténeti fel fogás uralkodik a kötetben, mégpedig Klaniczay Tibor szellemében. Klaniczay (még az általa kezdeményezett antológiákban is) ennél szélesebb körben értette a „humanizmust”, itt azonban egy irodalmi (és nem művelődéstörténeti vagy tudománytörténeti) segédkönyv készült. Viszont azt a sejtésemet sem hallgatom el, ebben a segédkönyvben mégis itt-ott mintha mozdulna a Klaniczay megfogalmazta magyarországi humanista „kánon”. Előbb-utóbb újból le kell majd írni e folyamat, e korszak, e mozgalom magyar irodalomtörténetét. Azután viszont majd egy újabb antológiát kell készíteni.

7. Propugnaculu

	Humana	Humana	Humana	Humana	Humana	Humana	Humana	Humana	Humana	
X.	fidis	Crede in deum	una lam edeliam	Crede in charitate	honora ewageliu	bruantu laudantia	obserua madata	incipit baptisim	serua hie co rugi	utape uicnoue
U.	Spes	esto loga uiuus	corrupti uicia	denia supbia	relinque auaritia	despicee inuidiam	fuge iram	uilepax aordia	serue gulum	abnega lux uiram
D.	Caritas	Non timor	Non timor	Non timor	Non timor	Non timor	Non timor	Non timor	Non timor	Non timor
S.	maulic	Non timor	Non timor	Non timor	Non timor	Non timor	Non timor	Non timor	Non timor	Non timor
R.	Ben	Ben	Ben	Ben	Ben	Ben	Ben	Ben	Ben	Ben
C.	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic
P.	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic
D.	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic
H.	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic
M.	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic
L.	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic
K.	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic	maulic

Turris sapientie legauit ab iusticia: ascendendo p lxxem lxxi: n alphaseta

Régi Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény, II, A 16. század magyar nyelvű világi irodalma
Szerkesztette és sajtó alá rendezte JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter,
SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi, 2000, 1074 o.

Ez a kötet tudatosan nem tartalmazza a latin nyelvű (humanista) műveket és az egyházi irodalmat sem (a *Protestáns szöveggyűjtemény* csak részben tárta már fel ezt a szöveghagyományt). A megszokott műfaji beosztást követi: líra, dráma, epika.

Előzmények címen két, a XVI. századnál korábbra datálható szöveg is olvasható: a „históriás ének” jellegű *Szabács viadala*, valamint a legrégebb ránk maradt magyar *csízió*. A kötetben mindenütt rövid előszó nyitja az egyes csoportokat. Az is olvasható, milyen kéziratból, könyvből vagy utólagos kiadásból dolgoztak. Ahol ez szükséges volt, még arra is kitértek, a régi szövegeket kinek az „olvasásában” adják, miért olyan helyesírással, amely mellett döntöttek. Az egyes szövegek után jönnek a nyelvi és tárgyi jegyzetek; igen szűkszavú, tömör, indoklás és értékelés nélküli megjegyzések – ahogy ez egy irodalomtörténeti szöveggyűjteményhez illik.

Legelőször a „vágáns” költészet és a „közköltészet” szövegeivel találkozunk. Mindkét megnevezés bizonyos mértékben indokolt, noha nem az egyetlen lehetséges megoldás. Ám e megnevezéseket apodiktikus módon említik, azaz nem érvelnek a szóhasználat mellett vagy más megnevezések (például *népköltészet*, *deákok költészete* stb.) ellen.

Az *Epiko-lirikus formák* csoportban olvasható a *Pajkos ének*, Tinódi egyik műve, sőt két „hegedősének” is. Az „udvari szerelmi lírát” Balassi „világi versei” (66 vers), törökből készült fordításai, a „kilenc” Celia-vers, valamint a „saját kezű versfüzér” 5 önálló strófája mutatja be. Ehhez képest csak további öt, más költőtől származó alkotást tudtak e részben közölni.

A dráma első része az „udvari dráma”: középpontjában természetesen Balassi pásztorjátéka áll, ahol nemcsak a kézirat szöveg olvasható, hanem a *Szép magyar komédia* XVII. századi nyomtatott kiadásának töredéke is. Jól érezni, hogy a kötet szerkesztői is „megdöbbenek”, milyen sokrétű és nagyszerű dráma a *Constantinus és Victoria*. Méreteiben, stílusában, szereposztásában is impozáns. Egész estén át kelene és lehetne bemutatni, legalább akkora sikerrel, mint a lengyel kortárs Mikołaj Rej színjátékát József és testvérei viszontagságáról. Kár azonban, hogy – míg fentebb, a verseknél nemcsak a címek, ciklusok, strófák tagolnak, hanem a versek sorait is (ötösével) beszámolták – a drámák szövegénél nincs ilyen tagolás, ami pedig igazán megkönnyítené a használatot! Ugyanez a balsorsa később a prózának is.

Amikor Balassi líráját „udvari költészet”-nek minősítették, szinte alig van okunk hümmögésre. Ám a dráma milyen „udvar”-hoz is tartozott? Hol volt ezeket előadó „udvar” nálunk? Talán csak nem a Mágán Miska *bon mot*-ja szerint? („Hol ismertem meg? Az udvarban” – mármint a kocsi.)

Nyilván terjedelmes a verses epika: az egész kötet harmadrésze. Istvánffy Pál *Grizeldisz*- és Ráskai *Franciskó*-széphistóriája, majd a *Béla király és Bankó leánya*, Enyeditől a *Gisquardus és Gismunda*, a névtelen szerzőjű *Euryalus és Lucretia* és ter-

mészetesen az *Árgirus* (e kötetben a vitatott névírású szerzőt „Gergei Albert”-nek írják, és leginkább Görgei Réz Albert [református lelkész Abauj és Tolna megyei falvakban] személyével hozzák össze), majd a *Telamon*, a *Fortunatus* (ebből csak néhány strófa), Bogáti Fazakas „énekek éneke” széphistóriája, illetve az *Effectus Amoris* ránk maradt strófái sorjáznak. Az *Apollonius*, sőt még a *Clitiphon* és *Leucippe* teljes szövegeit is közlik.

Ritkábban szokás elkülönítve idézni az ókori történelem témáit feldolgozó magyar nyelvű verses históriákat. Huszti Péter *Aeneise*, Bogáti Fazakastól az *Aspasia*, Csáktornyai Mátyástól az *Ajax* és *Ulisses* tartozik ide. A hosszabb művekből, mint Husztié, csak részleteket olvashatunk. (Szerencsére ez könnyen hozzáférhető, modern és népszerű kiadásban is megjelent.)

Nyilvánvaló, hogy az ebből a kontextusból megközelíthető „magyar történelmi tárgyú históriás énekek” különös figyelmünket érdemlik. Valkai András: *Bánk bán históriája*, Ilosvai nevezetes *Toldija*, Tinódi, Nagybáncai, Göröcsöni és Bogáti Fazakas művei olvashatók itt. Szerencsére jó és teljes szövegek. Ezért lépten-nyomon érdekességre bukkanunk. Ki emlékszik például az Ilosvai-féle *Toldi* alcímére (*Insignia duella et res gestae fortissimi athletae Nicolai Tholdi de Nagyfalu*)? Pedig ez csakugyan tanulságos megfogalmazás. A versfők összeolvasása is eleddig kevesek élménye lehetett.

Feltűnő e részben a Hunyadi-dinasztia verses kodifikálásának igénye: „Hunyadi János vajdá”-tól Mátyás király históriáig mintha még mindig a Corvinusok szolgálatában állnának a szerzők, ilyen műveket sorakoztatnak. Miért? Fogalmam sincs. (És én legalább megmondom ezt – nem úgy, mint Mátyás-király-szakértőink többsége, akik számára nemcsak az adatok zöme, hanem a probléma is ismeretlen maradt.) Az 1560-as években kinek volt valóban igénye hazánkban Mátyás-epikára? Vagy ez csak a megjelentetett művek kelendőségét célozta meg, ugyanúgy, mint a mai ufó- vagy halálontúliélet-kiadványok esetében, ahol nem lehet a megbízó maga az ufó vagy a halál meg a túlvilág alagútjából visszatérő valaki – hanem a már bejáratott kiadványok vélhető kelendősége számít. A Hunyadiak XVI. századi verses kodifikálásának ekkor nem volt dinasztikus megrendelője. Számomra jórészt érthetetlen a tény – ami ettől azonban még tény marad. (Majd Zrínyi Miklós Mátyás-kultuszában ismét érthetővé válik minden: nála a *Corvinus* ugyanaz, mint a rómaiak esetében „Trója”: tudatos, igazán *erudita traditio*. A nagy magyar középkor visszfénye, reformáció előtti diadalmas hadsereg és ország, tele olasz műveltségű írókkal és törökellenes csetepatékkal. Valóságos Paradicsom Zrínyinek, akinek a maga korában egyszerre kellett konfrontálnia az idióta osztrák hadvezetéssel, a gyanúsán németre orientált, eretnekízű magyar protestánsokkal, sőt a török mákony bódulatában szokásosan semmit sem tevő magyar nemesekkel. Ezek között a török még mindig a nemes, bár vad és buja ellenség volt. Persze ennek a Mátyás-képnek – noha máig közhellyé lett – semmi köze a magyar reneszánsz despota korához, aki törökverő hadvezérnek körülbelül olyan sikeres és bátor volt, mint Montecuccoli. De Mátyásnak volt ragyogó propagan-

dája! Viszont Zrínyi traktátusa azt biztosan nem igazolja, miért is virágzott ez a Mátyás-kultusz épp évszázaddal előtte.)

Ha azt hittük, a magyar tárgyú törtéiás énekről már mindent tudunk, érdemes átnézni a következő fejezetet. Rögtön Tinóditól egy ma alig olvasott mű, *Kapitány György bajviadala* kezd. Puskin tollára kínálkozó jelenet. A közismert *Egri históriának summája* nyilván érdekes olvasmány Gárdonyi Géza és Várkonyi Zoltán rajongóinak. És, remélem, elcsodálkozhatnak azon, hogy csak 115 strófa az egész. Tőke Ferenc „szigeti győzelme” viszont alig ismert munka (szövegfilológiailag nem is igazán tisztázott). Műfaji minőségét tekintve még mindig nyitott a gyönyörű című *Cantio de militibus pulchra*, amelynek műfaj történeti fontosságát magam

is szoktam emlegetni, bár maga a szöveg igazán földszinti, sőt egyenesen buta. Ezt persze egy antológia szerkesztői aligha javíthatják ki. Túri György halála vagy az 1580-as nádudvari harc a mai magyar történeti tudatból kiesett dolgok. Ám az itt közölt szövegek nemcsak az irodalomtörténet legszűkebb szakmai bugyrát kell hogy érdekeljék, hanem a magyar mentalitástörténet és „lokális történelem” eddig nem sokszor feltárt aranybányái is. Strófákat idézhetnék nemcsak az antikmagyar, hanem az ótestamentumi–magyar azonosításról, a horvát–magyar meg sem különböztetett sorközösségről, egyáltalán a magyar „Cid-románcok” eddig igazán fel sem tárt világáról. Ám legyen itt csak elég az *ad notam* említése: ki tudta például, hogy Szepesi György (nem a sportriporter!) 1580-as hódoló harci beszámolója az *Arpád vala fő az kapitánságban* dallamára készült, ami különben az e kötetben is közölt törtéiás ének (Göröcsöni Ambrus [stb.], *Mátyás király históriája*, 1567 körül) kezdő strófájára utal, azaz – a túl gyors fantázia lehűtése végett ideírom – mégsem egy honfoglalás kori epikus ének dallama!

Czobor Mihály (?) *Chariclia*-verse (1600 körül, három rész, a vége még el is veszett) vagy 130 nyomtatott lap, azaz nem a *János vitéz* vagy az első *Toldi*, sokkal inkább a *Toldi szerelme* terjedelmével rokonítható – rejtélyesen nagyszerű alkotás. Alkotója közel járhatott az 1600-as évekhez, amikor németből átvette (nem mondanám, hogy fordította). Minden ízében unikum: versformája, stílusa, szerzőjének poliglott műveltsége: és végül az a tény, hogy egy ekkora (antik tárgyú) művet egyáltalán elkészít! A mostani szerkesztők jobb híján „verses regény” megjelölést

adtak. Ám itt egy már-már aberráltan zseniális szerző lappang: korának Weöres Sándora. Azért nem írom ide Esterházy Péter nevét, mivel Czobor (?) verset írt, és nem szépprózát: mégpedig 406 + 412 + x strófában (a harmadik részből csak 243 strófa maradt ránk, ám lefogadom, hogy teljes formájában ez is volt úgy 400 körüli). Minthogy mindegyikben 5-5 azonos rím van, itt egy legalább 5×1000 nagyságú rímrendszert találunk. A maga korából ő egy ügyetlenebb Romhányi József – és legalább olyan bornírt formakinccsel. Érdemes volna külön is írni erről! (Egyébként a vers szókinccse, metaforái, emblematis utalásai sem kutyák!) Noha ismert volt már e mű a szakkörökben, remélem, most végre akad a szélesebb mezeyű olvasók között is, aki belészeret, és külön is bogarászik majd benne!

Külön kisebb fejezetekben következnek a tanítómesék (*fabulák*), a tréfák (*encomium*) és a „regényes prózai történetek”. Mindegyik ilyen műfaji megnevezés kompromisszum, történetüket nemcsak az irodalomtörténet, hanem a folklorisztika is illetékesen vizsgálja. (Már amikor!) Noha minden itt közölt szöveg korábban is ismert volt, azért így, együtt, még szemelvényesen is új összképet mutatnak. Datálható folklórműfajaink története szempontjából is igen fontos ez a magyar nyelvű hagyomány: itt alakulnak ki, állandósodnak azok a megnevezések, nyelvi formák (olykor telitalálatok), amelyek ma is minden magyar irodalomértő ember műveltségének alapjaihoz sorolhatók.

Pesti Gábor ezópusi fabulái több új kiadásban is hozzáférhetőek voltak. Most az Ezópus életéről szóló szép szöveg után az 1–52. fabulák következnek. (...) jelzi, hogy itt valami kimaradt. Ez az 53–185. számú szövegek anyaga, azaz mintegy 60%-a Pesti fabuláinak. Nem olvashatjuk a latin előszót sem. Persze, értem én, egyetlen antológia sem teljes. Ám több, ennél logikusabb megoldás kínálkozott volna. Azt pedig hihetetlennek látom, hogy legalább a kimaradt fabulák címjegyzéke ne jöhetett volna. Ez egy-két lapon elfért volna, akár az 51–52. fabulák kárára. Az ugyanis már édes mindegy, hogy egy évszázados kánon 185 szövegéből az 1–52. vagy csak 1–48. szerepel. Magam nagy értékelvű válogatást adtam volna, vagy... nem is tudom, mit!

Ezután Heltai száz fabulájából olvashatunk. Ez is szigorú rostálás, ám itt olvashatjuk a fabulák sorszámain, azaz az olvasó sejtethi, hogy az 1, 2, 46, 66, 71, illetve a 86–100. tanítómesék között más szövegek is voltak.

Valami szerkesztőbizottsági tréfa okozhatta, hogy Pestiből az elejét, Heltaiból a végét kapjuk: mondjuk *Pe-i* lenne erre a találó megjelölés. Az viszont jó ötlet volt, hogy közölték a csak a szakemberek által ismert Laskai-féle Ezópus-életrajzot is: évezredes alapműve az európai didaxisnak és filológiának.

A trufákat/tréfákat a *Salamon és Markalf* meg *A kopaszágának dicsőreti* képviselik. Itt csak utalások bevonásával lehetett volna többet adni.

Nyilván jobb híján kapott „regényes prózai történetek” fejezetcímet a népkönyv *Ponciánus* (kihagyásokkal), a kevésbé hatékony bécsi *Ponciánus* (ebből viszont csak egyetlen „novella”), egy Nagy Sándor-történet (kihagyásokkal). Mindez kevés, és legalább a bevezető utalhatott volna arra, mi minden nem került itt közlésre.

Az emlékiratok és a történetírás e században nálunk a szépirodalomnak is tárgya. Ezt nemcsak e művek igazságtartalmára érthetjük, hanem a megfogalmazásmódjukra is. E rész rövid bevezetője talán a maga nemében a legjobb e kötetben. Pontos, közismert és eldugott tényekre hivatkozik, kedvet csinál a művek teljes kiadásainak olvasásához, mivel itt csak szemelvényeket kapunk Zay Ferenc *Landorfehérvár...* beszámolójáról, Mindszenti Gábor *Diáriumából*, Martonfalvy Imre és Gállfy János memoriabiliáiból. Igen – ha mi az „emlékiratokat” irodalmi műfajnak is tekintjük, a szemelvényes közlés a legismertebb/leg-egyszerűbb gyakorlati megoldás. Keszthelyen különösen. Ám éppen azt nem érzi így az olvasó, hogyan és mikor válik a memoáriró – mentésíró – vagy éppen exhibicionista művelt ember (mint mondjuk Bornemisza Péter) szépíróvá. Hogy későbbi, ám beszédes példát idézzek: Bethlen Miklós vagy Mikes Kelemen csak akkor értelmezhető csakugyan szépírónak, ha olyan tág szövegkörnyezetet is olvashatunk, amikor a megrágszállt műveltség és a mindennapi mosakodás szintjéről egyszerre pálmák, rózsák, magas hegységek zónájába téved – ritkább esetben a tudatos önművelés után eljut – maga az emlékiratíró!

A „valódi” történetírás már e korban is ugyanilyen szinten a fikció keretébe tartozik. Ezt nem gúnyból mondom, inkább dicséretként, hiszen ekkor már évszázadok óta nemcsak a „művelt Nyugaton”, hanem nálunk is ugyanez volt a helyzet. Anonymus, Kézai, a minket (jó pénzért) akár rómainak is tekintő Bonfini csak állomásai ugyanazon vonatnak. A szöveggyűjtemény itt Heltai Bonfini-parafrazisával kezd. Jó ötlet volt e (természetesen szemelvényes) közlésben a tematikus előszót, majd szittyia eredetet és a székeket, Svatapolugot és a (magyar) honfoglalást, Szent István királyt és más, Árpád-kori pittoreszk történeteket idézni. Ez a Heltai *Magyar krónikájából* hozott szöveg máig ismert identitásbizonyíték a Kárpát-medencében. (Minthogy Oláh Miklós nem magyarul írt, a mára konkurensse váló felfogás – lásd dáko-román kontinuitás – e magyar irodalomtörténeti antológiában nem kaphatott volna teret! Pedig ez is humanista költői vénára valló dolog.) Heltai egyébként eljut Mátyás királyig, e részeket olvashatjuk is, ami annál jobb, mivel ő még az eredeti „propaganda” nyomán dolgozott, és a máig érvényes kánon (*Matthias rex iustus*) egyik fő népszerűsítőjének tekinthető.

Meglepő, hogy „előszavak” megnevezésű irodalmi műfajt is találunk e szöveggyűjteményben. Hogy ez nemcsak humanista ötlet volt, jelzi Tinódi *Cronicájának* előszava és Baranyai Decsítő a Sallustius-fordítása. Persze még más is férhetett volna ide!

Az „iskolai irodalom” rovatban csak Csáktornyai *grobán*-versezete olvasható. Végre! Ez a mű ugyanis eddig nem sok érdeklődést keltett. És voltaképpen élet-szabályok sorozata is – nem csak „német” és grobiánus szöveg. (Amelyről viszont, nyilván figyelmetlenségből, elfelejtették a szerkesztők közölni, minek alapján adták a mostani szövegjavítást.)

A „levelek, dokumentumok” nemcsak mint szépirodalmi szövegek fontosak, hanem az „irodalmi életnek” is dokumentumai. Az ötlet jó volt, ám elég hetero-

gén anyag került e csoportba, ami sem a magyar levelezés-, sem a kiadástörténet szempontjából nem releváns. Nyilván a másutt megjelent „protestáns” irodalomtörténeti antológia zavarta e kötet szerkesztőit. Így Bornemisza *Örldégi kisérteteiből* itt (blikkfangosan?) csak a paráznákról szóló rész olvasható – ez sem teljesen kitergetve –, és hogy rögtön tudjuk, kik is voltak ilyenek, Balassi Bálint gusztustalan „zólyomi” történetéből a dölyfös mentegetődző „felelet” (mai szóval: „tagadó vallomás”). A következő úgy tíz *missilis* érdekes adatokat ad. Thelegdy Kata verses levelében (1599) kurzívval vannak szedve a „verses” részek. Magam még strófákba is tördeltem volna ezeket. (Amint azóta kiderült – hiába, hiszen itt semmi sem stimmel, sem a szerző, sem a vers, sem a levél nem az, aminek korábban vélték. Azaz ma már törlendő e fejezetből.)

Amint a bevezetőben is írták a szerkesztők, csak olyan dallamokat közölnek, amelyek egykorú kottás kiadásokból (!) is ismertek. Persze, értem én az óvatosságot! Ha a mai cigányzenekar játssza mondjuk az „egri győzelem” dalát, vagy Várkonyi filmjében az Aranyszarv csobogása közben jelenik meg az e korban valótlant bemutatva a *Victorisz-kódex* lassú táncdallama stb. – mindez nem közölhető egy magát hitelesnek beállító XVI. századi magyar irodalomtörténeti antológiában. Ám így csak öt dallam található meg. Minthogy nincs visszautalás, az olvasó szinte totózhat, mi hova is tartozik. (Végül persze mind az öt meglesz.) Ám miért nem lehetett volna a szövegekkel együtt közölni a kottákat, vagy legalább a lapszámra visszautalni? Az sem igaz, hogy e mostani kották azonosak a régiakkal. És persze, ütemjelzés nélkül. A szerkesztők közül senki sem járt énekórára? Ez a részecske olyan méltatlan a kötet színvonalához! A mostani megoldáshoz képest legalább tízszer ennyi dallam lett volna közölhető. Minthogy zene-történetünk feltárta ezt a hagyományt, ennek semmi akadálya sincs. Ráadásul, főként diákegyüttesek, szép orgánumú consortok máig éneklik ezeket, sőt kobzon, sőtében nyenyeren is előadják, avagy még füttyülik is, mint pl. Hacki Tamás. Ha ők megtalálták zenetörténeti forrásokban a dallamokat, e kötet legalább utalhatott volna a lelőhelyekre!

Felfogni sem tudom, milyen spórolás okából nincs illusztráció a kötetben. Leszögezhetem: nem lesz egyhamar olyan másik kiadvány, ahová ezt be lehetne csempészni! Itt pedig („ohne Ach und Krach”) lehetett volna hozni, akár a szövegek végén mindig megmaradt üres fél lapok terhére. Kár, így elmulasztottak egy egyedülálló lehetőséget. Köztudott ugyanis, hogy e korban nemcsak a nyomtatott szövegek, hanem még a kéziratok is kalligrafikus termékek, olykor (pl. Zay) gyönyörű illusztrációik vannak. Még ha utalna erre a mostani antológia! De nem teszi, ez pedig hamis képet ébreszt az olvasóban. Azaz – pontosan – igaz képet *nem* tár az olvasó elé.

Nehéz volt a szerkesztők dolga, éppen e korból a „protestáns vallási irodalom” mellőzése révén. (Minthogy azt más, konkurens irodalomtörténeti szöveggyűjtemény stoppolta le magának.) Ám így is megtelt az ezer lap a szöveggyűjteményben. Talán akad olyan iskolai (stb.) könyvtár, ahol egyetlen polcra, egymás

mellé kerülnek a kötetek. Mai áron is drágák. Minthogy évfolyamonként is sok száz egyetemi hallgató kell hogy használja ezeket, nem lett volna ésszerűbb sokkal nagyobb példányszám, sokkal olcsóbban? Ugyanis évtizedekre nem lesz újabb antológiánk a régi magyar irodalom e szeletéből, e korszakából.¹

Ami e kötet tartalmát illeti, egy kicsit átszerkesztve még jobb is lehetett volna. Fontos mű, fontos szerző csak egy maradt ki: *Ceterum censeo...* Baranyai Decsi magyar (is!) adagium-gyűjteményének bemutatása nélkül nincs áttekintésünk e korról. Nemcsak a mai magyar nyelvben használt szólások és szófordulatok ezrei olvashatók itt, hanem ez a könyv a magyarországi humanizmus egyik remekműve is. Azonnal pótolni kell e hiányt, vagy becsempészni Decsi közmondásait a következő, XVII. századi kötetbe. (Noha természetesen ebben az antológiában lett volna az igazi helye!) Mint aki egy kicsit szintén foglalkoztam e csodálatos ember életművével, hadd szögezzem le: az európai tudományosságnak ugyanolyan óriása ő, mint Pesti Gábor, Bornemisza Péter, Szenci Molnár Albert, Pázmány Péter... Véték lenne elfelejtenie róla! (Persze itt már egész életművére gondolok.)

Végül a mostani antológia két legfontosabb tanulságát is leírhatom.

Klaniczay Tibor (oly korai) elhunytá után sem szűnt meg a régi magyar irodalom kutatóinak csak a legmagasabb szinten dicsérhető teljesítőképessége. Nem hittem volna, hogy Varjas Béla, Komlószi Tibor, sőt Tarnai Andor és mások halála után is maradt volna itt *impeccabilis* magyar irodalomtudomány. De van! És ha Horváth Iván vagy mások nem vettek is részt e kötetben – azért a teljesítmény

¹ A szöveggyűjtemények azóta az interneten is elérhetők: http://www.bkiado.hu/netre/netre_szgy1/human10_metaval.htm és http://www.bkiado.hu/netre/netre_szgy2/SZGY2.htm (a szerk. megj.)

csodálható. Ugyan engem igazán nem lepett meg, milyen sok modern újradíadásra hivatkozhattak a közzétevők, azért így együtt impozáns e kiadványsorozat. Amint e kötet is igazolja, ma mindenről mást és többet tudunk, mint ahogy Horváth János vagy Eckhardt Sándor, sőt Gerézdi Rabán (és e kötet vonatkozásában ez nem jött elő, ám fontos dolog: Pirnát Antal) tudta. Ma, a mesterek halála után is megnyugtató a helyzet. Irigylésre méltóan sok kiváló szakembere van e témának.

Ám a legjobb antológiából is csak indirekt módon lehet új szintézist kihüvelykezni. Nekem (koromnál fogva) előnyöm van e tárgyban. Mi még Pintér Jenő, majd Horváth János felfogását tanultuk (a középiskolában), azután Klaniczay Tibor (akkor már a pesti egyetemen tiltott) rendszerét. Nekem szerencsém volt egy kicsit másról is tudomást szerezni, minthogy nemcsak Pirnát Antalt, hanem olykor még Bán Imrét is hallgathattam. Azután megjelent a „kézikönyv” (Gerézdivel és nélküle). Majd jött a Klaniczay vezényelte REBAKUCS korszaka: mindenről kiderült, hogy úgy van, sőt még úgyabban, ami már azt jelenti, hogy mégsem egészen úgy. Ennek a soha le nem írt kánonnak (Kószeghy Péter, Jankovics József, Ács Pál és a most végre klasszikussá érett Szentmártoni Szabó Géza) dokumentumtára e kötet. Tessék most már megírni az erről szóló szabályos új irodalomtörténeti szintézist is!

Magam mindig irigykedtem a lengyel irodalomtörténészekre. Ők ugyanis nemcsak Norwid meg Leśmian világirodalmi értékeit tudták úgy bemutatni, ahogy nekünk sosem sikerült mondjuk Vörösmarty, Madách, Jókai és Krúdy esetében, hanem a lengyel reneszánsz és barokk óriásait is „el tudták adni” a nagyvilágnak. Most, az antológia olvasásakor döbbsentem rá: e kötetben egy új magyar irodalomtörténeti vízió sejlik fel. Ezt már „el lehetne adni” Nyugatra is. Tessék lefordítani legelőször franciára, majd németre (végül talán angolra is): ha jó lesz a fordítás, minden épeszű ember rájön, miért is olyan csodálatos a XVI. század magyar szépirodalma. Oly sok minden megvan benne Európából (ehhez azért még további jegyzetek, hivatkozások sükségeltetnének) – és mindezek ellenére valamilyen egzotikus táj ez: ahol török basák lófarkas lobogói között fordítják a protestáns zoltárokat. Világhírű egyetemek után csontig kifosztott falvakban működnek a humanisták, ahol csak az a könyv van meg, amit haza tudtak hozni, és nem égett el a legutóbbi disznótorban.

A Ronsardnál sokkal tehetségesebb és műveltebb költő, Balassi egyszerű báró, éhenkórász, útonálló és valláscsereberélő misztikus, aki persze hogy tud minden nyelven. Igazában fel sem fogjuk, honnan származik az a költői tökély, ami megvan nála. Csoda ő is, csoda még a XVI. század ránk maradt (!) magyar szépirodalmának tekintélyes része. Legeslegelőször e kötet tudta ezt igazán érzékelteni. Hála érte. (Azért persze a következő lenyomatban mindezt ki kell javítani, amit kifogásoltam, s azt is, amit a szerkesztők maguk észrevételeztek. Az után már csakugyan „aranykönyv” lesz az antológia.)

Az új kiadásban legyenek lap alján a nyelvi jegyzetek. (A generálszótár azért sem jó, mivel egy-egy régi szónak más-más szövegösszefüggésben ma többféle

szó felel meg.) Legyenek képek, kották, egy icipicit több irodalomtörténeti utalás. Legalább a magyar irodalomtörténeti szakbibliográfiát vagy az *Új Magyar Irodalmi Lexikont* is meg lehetne említeni.

És most még nem is szóltam az egyeztetésről. Tudjuk, hogy a konkurens kiadó (az Osiris) Kovács Sándor Iván professzor irányításával szinte egyező időben ugyancsak két kötetre duzzasztva adta ki a magyar barokk irodalom szöveggyűjteményét. Csak tisztelet érheti mindkét kiadót és az olvasókat, akik ezeket a (nemcsak árukban) súlyos könyveket megveszik. Mégis jól járnak, hiszen egész könyvtárból csemegézhetnek. Büszkék lehetünk arra a tudósgárdára és a kiadói szándékra, amely és akik ezt lehetővé tették. A képeket egyelőre CD-sorozatban láthatjuk, noha sokkal inkább történettudományi, mint irodalomtörténeti felfogásban. (Lásd az *Encyclopaedia Humana Hungarica* CD-ROM lemezeit. Erről külön kellene beszámolót írni!)

Hiányzik viszont e sorozat kezdő, első kötete: a magyar középkori irodalom hasonlóan nagy, megnyugtató, hézagpótló antológiája! És itt optimista vagyok. Talán azt is meg lehetne szerkeszteni ugyanilyen modern és megbízható módon. (Még egy kis folklórt is belecsempészve.)²

*

Szentmártoni Szabó Gézátnak több szál is köti a fentiekhez. Az egyik kötet társszerkesztője volt. Még inkább összekapcsolta érdeklődésünket a reneszánsz kori magyar líra meg a Mátyás-hagyomány kutatása. Van, amiben egyezik ízlésünk és értékelésünk, s van, amiben nem. A fenti áttekintésben az irodalom melletti „ilusztrációk” fontosságának hangsúlyozásában biztosan „pozitív” ez a helyzet. Végül a személyes stílust is nagyra becsülöm munkásságában: azt, hogy határozott és frappáns véleményt mer leírni. Az ünnepelt meglepő és személyes eredményekre szokott törekedni. A magam (azért más) stílusában erre törekedtem magam is. Amint fentebb többször leírtam, érdemes lenne áttekintésben is összegezni a XV–XVII. századok közti magyar irodalomra vonatkozó új felismeréseket, szempontokat.

2 Vö. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor*, szerk. MADAS Edit, Bp., Tankönyvkiadó, 1992.

AMBRUS KATALIN

„Kertekben és mezőkben gyönyörködöm”

A tanulmány voltaképp a mostani alkalomra kiemelt fejezet „*Az udvarnak folyása...*” (*Udvari élet a XVI–XVII. században*) című könyvemből, amely 1989-ben a Corvina Kiadó felkérésére készült. (Lektora Klaniczay Tibor és Ritoókné Szalay Ágnes, szerkesztője Falus János volt.) A kötet kéziratban maradt, egy archív példányát a Balassi Kiadó is őrzi.

Tartalom

Előszó helyett

„Az a tökéletes udvari ember, akik keresünk”

„A nem udvari udvariság ellen”

„Az Fejedelemségről”

„Vitézségünk és emberségünk oskolája”

„Szépség és bölcsesség, jó erkölcs, ékesség...”

„Udvari jó módját...”

„Kertekben és mezőkben gyönyörködöm”

Nem magam pompájáért

Irodalom

*

Áldott szép Pünkösdsnek gyönyörű ideje,
Minden egészséggel látogató ege,
Hosszú úton járókat könnyebbítő szele,

Te nyitod rózsákat meg illatozásra,
Néma fülemile torkát kiáltásra,
Fákot is te öltöztetsz sokszínű ruhákba.

Az újjáéledő természet érzékin pompás képével indítja Balassi „borivóknak való” versét. A tavasz, a reneszánsz ember lelkét oly tiszta gyönyörűséggel betöltő évszak a magyar végeken a harcra készülés ideje.

Sőt még az végbeli jó vitéz katonák,
Az szép szagú mezőt kik széllel bejárják,
Most azok is vigadnak, az időt mulatják.

Ki szép füven lévén bánik jó lovával,
Ki vígan lakozik vitéz barátjával,
S ki penig véres fegyvert tisztítottat csiszárral.

Harmónia vitéz és természet készülődésében. A vitéz osztályrésze a háború, a természeté a termékeny megújulás – Balassi összhangot lát és láttat.

És milyen a háború a kortárs nyugat-európai tudós szemével nézve? „Nyugodni és vesztegelni akarok-e? A trombiták harsogási és fegyverzörgés nem engedik. Kertekben és mezőkben gyönyörködöm? A vitézlő nép és az emberöldöklők a városba kényszerítenek mennem.” Így hangzanak az Európa-szerzte nagy tekintélyű újszoikus, Justus Lipsius 1584-ben (a németalföldi szabadságharc zűrzavarában) írott, béke után sóvárgó gondolatai Laskai János 1641-ben született fordításában.

A XVI–XVII. századi Magyarországon a hadakozás „kényszerű” kedvtelése elválaszthatatlan a természet gyönyörűségének békés élvezetétől. Neves hadvezérek, vitézeink nagy barátai a természetnek, a kertkultúrának és a vadászat örömeinek. A hadakozó ember számára felüdülés lehet a kerti virágok színpompájában való gyönyörködés. Szín és illat kedvessége, édessége, a kert virágainak harmonikus elrendezettsége az idillt, a harmóniát, a békét jelentheti, a megnyugvás, megpihenés illúzióját keltheti. 1594-ben például Esztergom vára alól, az ostromlók táborából Thurzó György nagy hálával köszöni felesége hozzája küldött bokkrétáját, amelyet, mint írja, „egészségedért tiszta szívből viseltem”.

Az udvari társaság kedveli a természet örömeit. Magyarországot elhagyva tekinthetünk legelőbb Itáliára. A pásztorjátékot (e kategóriába tartozik Balassi *Szép magyar komédiájának* olasz mintája is) egyrészt a reneszánsz ember igénye a „kivonulásra”, a romlatlan természet egyszerű élvezetére hozza létre, másrészt az udvari ember az idillivé álmódott tájat udvarivá lényegíti át azzal, hogy pásztorai és nimfái jól nevelt lovagok és hölgyek, akik szép szabályok szerint játsszák az életet. Lorenzo Costa Isabella d’Este udvarát megörökítő festményén allegorikus figurák és valóságos udvari emberek mulatoznak együtt a harmóniát sugárzó, életörömtől ragyogó humanizált természetben.

Emlékezzünk meg időben egymástól távol eső festőkről is. Gondoljunk a Limbourg testvérek XV. század eleji miniatúráira, az üde április- és májusábrázolásra, a virágot szedő, koszorút viselő kecses hölgyekre, füzéres lovagokra, akik udvari zenészeik társaságában színpompás menetben vonulnak; vagy Antoine Watteau rokokó képeire, ahol már a természetet is gálánssá varázsolja a túlfinomult, dekadens udvariság.

Kert- és virágkultusz jellemzi a XVI–XVII. századi magyar fejedelmi és főúri udvarokat is. A szerelmi etikettben például szerelem és virág elválaszthatatlan egymástól. A hölgyek hajlandóságukat fejezik ki a bokréta ajándékozásával, s minden virág szimbolizál valamilyen tulajdonságot, ahogyan Balassi megéneкли:

Most adá virágom nekem bokrétáját,
Magához hasonló szerelmes virágát,
Kiben violáját kötötte rózsáját:
Úgy tetszik, hogy értem ebből ő akarját.

Nemcsak a kor virágénekeiben követhetjük nyomon virág és szerelem költői összetartozását, hanem a XVII. századi *Florentina* című drámából is idézhetünk, hiszen a hősnő szemérmességét imigyen fejezi ki a szerző:

Nem gyújtotta szívét még semmi olyan tűz,
Mely a szerelemre édes méz gyanánt űz.
Az ifjak kedvekért még bokrétát nem fűz.

A XVII. század drámai emlékeinél maradvá megemlékezhetünk a *Constantinus és Victoriától*, erről a tanító célzatú, a kor szokásait pompásan tükröző manierista udvari drámáról is, melynek szerelmesi nemcsak ókori szerzőket idézve, de a virágénekek stílusában udvarolnak egymásnak. Széptevésük színhelye a kert: „itten az virágoskertben sok rózsák között veled együtt sétálván (...) egymással beszélgetnénk”.

A költészettől a valósághoz érve megállapíthatjuk, hogy a kert a főúri, fejedelmi rezidenciák szerves tartozéka. Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájában* elismeréssel szól I. Rákóczi György gyulafehérvári építkezéseiről, s kiemeli: „a fejedelemszöny számára gyönyörűséges házakat építtetett vala...” Kerteket is telepített „különb-nél-különb szép szőlőkkel és barackfákkal” és „gyönyörűséges virágos kert formájában”.

A virágoskert nemcsak a szem gyönyörűsége, hanem a szórakozás színtere is. Az udvari nép kedvenc tavaszi időtöltése a fülemleszóban való gyönyörködés. I. Rákóczi György írja 1640-ben: „Mind az kis kertben s nagyobbik kertedben édesem a virágok szépen vannak! Noha már egyebütt a fülemlék nem szólnak, de a te filemiléd ma is megmutatá jóságát, mint tavaszkor, szinte úgy szóla hajnalban!” A fülemleszót, a hársfavirágzás ünnepét, nyáriideji hangulatát az udvari emberek a legalkalmasabban a filagóriában, a „nyári házban” élvezhetik.

Corvin Mátyás kertjeinek nagyszerűségét kortársak zengték. A XVI. században visszaesés, majd újjáéledés tanúi lehetünk. Az igazi fénykort azonban a barokk hozza, amely az irodalmi alkotásoktól kezdve a kertkultúráig minden „emberire” rányomja bélyegét. A reneszánsz szabadabb teret és kibontakozást enged, mérték és szépség határait pontosan megjelölve embernek és kertnek. A barokk „teremtett természete” a különlegesség, érdekesség jegyében él. A virágos táblák (*partereké*) áttekinthető harmóniája mellett megjelennek az „útvesztők”, a kert labirintusai, a kedvelt sétahelyek. Itt a hérosz és hedonista szerelmes éppúgy eltévedhet, akár az eszmék labirintusában a tudásra szomjazó elme. Igen, még a kert is tükrözheti egy-egy kor életérzését.

A korabeli esztétikai elvárásokat szolgálják még a különféle egzotikus alakzatokra nyírt élősövények, vagy a habánok műhelyeiből kikerülő, jól elhelyezett színes üveggömbök. Ez utóbbi díszítmény elődeit már a reneszánsz kertekben megtalálhatjuk. Éppen egy XVI. századi széphistória, az *Euralius és Lucretia* tanúskodik erről:

Mikor írának másfélezer után hetvenhét esztendőben,
Aeneas Sylvius írásából szerzék ez éneket versekben
Bodrog vize mellett, Patak városában, az úr gombos kertében.

A XVII. század érdekességet kedvelő, az európai divatot követő magyar főurai szívesen látják kertjeikben az útvesztők mellett a szökőkutakat, a tréfás vízjátékokat, sőt a mesterséges barlangokat (grottákat) is. 1657-ben például Pálffy Miklós levélben kér Zrínyi Miklóstól „néminemű grottához való tengeri eszközöket és csigákat”.

A legteljesebb XVII. századi kertleírás mégis a pozsonyi érseki kertről maradt ránk. Lippay György érsek unokaöccse, Lippai János (első gazdasági írónk) 1664-ben jelenteti meg *Posoni kert* című munkájának első két kötetét, amelynek ihletője a nagyszerűvé fejlesztett pozsonyi érseki kert, s amelyben „minden kerti munkák, rendelések, virágokkal, veteményekkel, fákkal, gyümölcsökkel és kerti csömötékkal való bajmólódások, azoknak nemek, hasznok, bécsinálások bőségesen magyar nyelven leíratának”.

Mert nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a szemgyönyörködtető virágoskert értékes virágaival (rózsa, viola, margaréta, gyöngyvirág, szegfű, rozmaring, nárcisz és tulipán) nem a teljesség, de része a XVI–XVII. század gazdagon burjánzó kertkultúrájának. A Rákóczi család borsi uradalmának 1638. évi összeírásából pedig képet kaphatunk a gyümölcstermelésről és -felhasználásról:

Az kastélyból kijövén (...) az kis hídon általmenvén (...) jobb kézre vagyon egy lugaskert (...), mely kertben vagyon különb-különféle gyümölcsfa: barack-, meggy-, cseresznye-, mogyoró- és sóskafa (...) Az kastélyból kijövet balkézre vagyon egy gyümölcsöskert (...), melyben vannak gyümölcsfák, úgymint alma-, dió-, körtvély-, meggy-, cseresznye- és birsalmafák, mely gyümölcsöknek megaszalására ugyanezen gyümölcsöskertben vagyon aszaló kemence.

A fejedelmi és főúri udvarokban nevelkedő leányok mindennapos elfoglaltságaként már említettük a ruhaneművel való foglalkozást, leginkább a hímzést. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a kert megmunkálása, a gyümölcs feldolgozása, tartósítása szintén megtanulható, sőt megtanulandó. Az étkezésekhez szánt aszalt gyümölcsök és liktáriumok (jelenthet gyümölcssajtot és befőttet egyaránt) különféle fajtái mellett a virágvizek készítése is az udvarban nevelkedő leányok feladata. 1634-ben Lórántffy Zsuzsanna sárospataki várában többek között ró-

zsavizet, gyöngyvirágvizet, petrezselyemvizet, fodormentavizet, levendulavizet, hársfavizet, sőt levendulabort és rózsacetet találhatunk.

Egy 1590-es kézirat orvosi könyvecskében a virágvizek gyógyító erejét taglalják. A violavíz például az ember gyomrának hévségét meghűvösíti, az izsópvíz a fülzúgást csöndesíti, sőt az ököryelvfünek vize az ember vérért megtisztítja, és ha valamely ember agyvelője megveszett és megbolondult, igyék ebből és meggyógyul. Ehhez csatlakozva megjegyezhetjük, hogy Písalotius, a híres XVI. századi orvos a pestis ellen a sáfrányt ajánlotta, amelyet euphorbiummal (azaz kutya-tejjel) együtt kell bevenni.

A virágvizekkel vagy szárított füvekkel történő gyógyítás – tanult orvosok távollétében, sőt hiányában – az udvarok úrnőinek feladata. Főúri, fejedelmi aszszonyaink nemcsak könyveket, hímezés- és szabásmintákat cserélgetnek, de recepteket is. A gyógyítás tudománya, a hatékony gyógyszerek elkészítési módja családon, sőt udvaron belül öröklődik. Egy-egy recept értékét, a gyógyító hatásában való hitet növelheti küldőjének neve, rangja.

A XVII. század végéig elérő, petrarkista közhelyekkel teli udvarló líra sztereotípiája, hogy a szerelmes férfi szerelem ütötte sebére a gyógyír az imádott hölgytől várható. A Florentina-dráma hősnője a szerelmi „szívforráságra” keres orvosságot:

Reménylem, hogy majdan olyat is találok,
Ha patikámban mulatni sétálok,
Hogyha készen nincs is örömet csinálok...

Íme, hogyan fonódik össze a kor költői közhelye és a valóság.

Fene medvékkel is mert szembeszállani,
Azokkal egyedül nagy harcot állani...

A *Florentina* tanúsága szerint a vadászat a férfierő próbája, a vitézség bizonyításának lehetősége. Castiglione sem nyilatkozik másként az *Il Cortegiano*-ban, sőt a hasznos testgyakorlatok között (lovaglás, lándzsatorés, birkózás, gerelydobás stb.) leghasznosabbnak a vadászatot ítéli, hiszen hasonlít a háborúhoz. Zrínyi Miklós a *Vitéz hadnagy*-ban (1652) hasonló eszmét fejteget: „Szükséges egy hadviselő embernek ismerni a föld csínját, melyre kell titkon járni, minden árkot, erdőt, passust szükség tudni (...) azt pedig leginkább vadászatokban tanulhatni meg.”

A vadászat tehát testgyakorlat, amely felkészít, alkalmassá tesz az eredményes hadviselésre. És szenvedély, szenvedélyes időtöltés, mely férfiakat s nőket egyaránt lelkesít. És ne feledkezzünk meg a vadászat praktikus hasznáról sem, hiszen az elejtett vadak csontja, húsa, bőre értékes, felhasználható.

Az öltözet pompája, praktikussága vadbőrökből készített, vadbőrökkel díszített ruhadarabokkal kiegészíthető, növelhető. Egyes ruhadarabokat (palást, suba stb.) rókamállal, hiúz- és nyestbőrrel bélelnek, de felhasználják a farkasbőrt bun-

dabélésnek vagy éppen kacagányként, amikor vállra vetve, lánc vagy kapocs segítségével rögzítve a mutatós felsőruházat szerepét tölti be – a párduc- és tigrisbőrrel egyetemben.

A XVI–XVII. századi menyegzők ékes voltára emlékezve gondolhatunk az Apor Péter (*Metamorphosis Transylvaniae*) leírásából ismert párduc- és tigrisbőrbe öltöztetett lovasokra, az „előköszöntőkre”. Az ő ünnepi öltözékük része még a kalpagon, süvegen viselt daru- vagy kerecsentollforgó. A szürke darutollbokornál elegánsabb a fehér. A pompaszerető ember pedig megváltoztathatja, divatossa varázsolhatja a természetes színt is. Apor Péter szerint: „mivel a darvak többire szürkék, kiszedték az tollakat szép gyengén, a faolajat öntötenek az tollu tokjában, s ismét helyrerakták az kiszedett tollakat, úgy fejeztednek meg.”

A természetes adottságok „átszínezésére” nemcsak a darutoll-fehérités lehet példa. Apor Péter „festett portai paripákra” emlékezik. A jövődöbéli II. Rákóczi György lakodalmi díszmenetében a menyasszony és anyja zöld bársonnyal bevont hintóban ül, amely elé két festett farkú és sörényű paripát fogtak; Thurzó Imre pedig hat festett, hintóba való lovat ajándékoz mátkájának. Úgy tűnik, a XVII. században (valószínűleg török hatásra) a fényes és népes ünnepeken festett farkú és sörényű lovakkal parádéztek.

A darvak a XVI–XVII. század értékes és kedvelt madarai között is kitüntetett hellyel bírnak. Mint láttuk, tolluk az öltözet része; szépséget és értéket képvisel. Ne csodálkozzunk hát azon a szokáson, hogy egyes falvak adójához hozzátartozik a megszábot számú darutoll. Az is természetes, hogy a főúri rezidenciákban a hattyú, páva, sőt a szelídített énekesmadarak (fülemüle, pacsirta, rigó) mellett szelídített darvak is szolgálják az udvar gyönyörűségét.

A „vitézlő” madarak a végvári hadviselés jelképévé, az éberség és a vitézi rendtartás szimbólumaivá váltak. Azt tartották: a darvak elő- és utóvéddel repülnek, ahogyan járniuk kell a tanult vitézeknek, s a darucsapat megpihenvén strázsát állít, akár a végvári katonák. Nem véletlen, hogy Balassi Bálint a darut választja „postillon d’amour”-nak:

Sok háborúimban, bujdosó voltomban, midőn darvakat látnék
Szép renden repülni s az felé halanni, hol szép Julia laknék,
El-felfoháskodván s utánok kiáltván tőlük én így izenék.

Balassit a vadászó madarak szintén meglehetik, hiszen a

Szép sólymok, vad rárók, kiket madarászók tanítanak, viselnek,
Bánással, tartással, szóval, kiáltással szelídek, kézre jönnek.

Máris a madarászathoz értünk. A háló, tör, hurok, kelepce kedvelt elejtési módok. Balassi Juliája „hol léppel, hol kelepccével madarászdogált”. A barokk dráma hősnője, Florentina pedig élvezti a kalitkába zárt „kék s veres tollakkal elegyedett”

tarka madárka énekét, amelynek értékét ritkasága adja, hiszen „messze földről hozták, nincs oly ez országban...”

A legelőkelőbb mégis a vadászmadarak segítségével történő vadászat. A madarászat elegáns udvari szórakozás, nemcsak a XVI–XVII. században űzik, de jóval korábban is. A hanyatlást a XVII. században a nyúlra és madárra való sörétes puskák megjelenése indítja el. Ezután az ízletes vagy éppen ragyogó tollú szárnyasok és a nyulak elejtésének módja már nem elegáns, csak praktikus.

Az igény, a divat kiváltja, hogy a madarászatról kézikönyveket írjanak. Albertus Magnus *De falconibus* (A sólymokról) című könyvében (nyomtatásban csak 1596-ban jelenik meg) például már a vadászó madarak osztályozására is kísérletet tesz, hiszen megkülönböztet kerecsensólymot, vadászsólymot, vándorsólymot, „abszolút” nemes sólymot, nagy hegyi sólymot, karvalyt, ölyvet, törpesólymot.

És Magyarországon? Nagy Lajos király fősólymásmestere gyakorlati és elméleti szakember. Corvin Mátyás és II. Lajos udvarában éppúgy áldoztak a nemes szenvedélynek – közbevetőleg megjegyezve: a XVI. század elején Mantovában Estei Hippolit bíboros egri sólymait igen kiválónak tartották, akár a XVI–XVII. századi fejedelmi és főúri udvarokban. Bornemisza Anna fejedelemasszony sürgős teendői közül arról sem feledkezik meg, hogy magának vadászó madarat szerezzen. 1670-ben adja ki a következő utasítást: „Déván, úgy tudom, karulyok vannak, azok közül fogasson ki Kegyelmed egyet, s tanítsátok meg számunkra...”

Örülök, röptülök nemkülönben mint karul,
Kinek sárga lába lábszíjakkbul szabadul,
Nem kesereg lelkem,
Mert megmenekedtem
Szerelem béklyójábúl.

– zengi ifjonti hévvel Balassi Bálint a „szerelemnélküliség” dicséretét. Majd a férfikor méltó multságaira tér:

Kell immár énnekem csak jó ló, hamar agár,
Ifjak társasága, éles szablya, jó madár...

Íme, Balassinál egyforma értéket képvisel a „jó ló”, a „jó madár” és a „hamar agár”, akárcsak a valóságban, hiszen az eredményes vadászat nemcsak jól idomított vadászmadarat, de jó lovakat és ügyes, gyors kutyákat kíván. A vadászat elképzelhetetlen vizslák, kopók, agarak és alkalomadtán szelindekek nélkül. Hogy egy XVI. század közepéről való példával is illusztráljuk a kutyák fontosságát, nemkülönben a hölgyek vadászszeretétét. Batthyányné leveléből idézünk, aki Nádasdy Tamástól kopókat kért, mert: „Kegyelmed két kopót ígére! Kegyelmed küldje meg; mert vadam van elég, de nem foghatom meg.”

A madarászat szertartása kutyák nélkül elképzelhetetlen. A lovagló, karjukon sólymot, karvalyt stb. vivő madarászok leginkább vizslákat alkalmaznak. A vizslák, az akkori ízes elnevezés szerint „szagos kutyák” felverik és „állják” a vadat. A betanított vadászok: sólymok, karvalyok, ölyvek által „levert” (megölt, megvakított, elkábított) vadat pedig megkeresik, s gazdájuk lába elé helyezik. Ha végigtekintünk a XVI–XVII. század vadászati szokásain és a kedvelt kutyák során, azt kell mondanunk: a vizslák, agarak és a kopók a legkedveltebb, legelterjedtebb, leghasznosabbnak ítélt vadászebek.

A vizslák a nehezebb vadak felhajtásában is a vadász segítségére lehetnek. A kecsesen szép agarak a vizsláknál jóval kevesebben vannak, tehát becsesebbek. Egyes udvarokban a tisztségek között (amelynek betöltői a vadászmaster alárendeltjei) külön „agár viselőkkel”, „agárhoz látókkal” találkozunk. Kemény János önéletírásában udvarba állásáról megemlékezvén kifejti, hogy Bethlen Gábor őt már apród korában fontos feladatra méltatta, s hogy miért? Azt is olvashatjuk: „Azonban két agarakat bízta reám az fejedelem, és igen kedves ebeit, Hóka és Kormos nevűeket (...), azután többeket is, annyéra, hogy volt néha hat, hét, egyszer nyolc agarai az fejedelemnek gondviselésem alatt, mivel tudta szegény fejedelem, hogy igen vadász ember az apám, s én is igen szeretem az ebeket.” Nem is csodálkozhatunk hát azon, hogy I. Apafi Mihály 1678-ban megparancsolja a portára futott sikertelen összeesküvő, Béli Pál bodolai tiszttartójának: „A Béli uram agarait azonnal Fogarasba expediáltassa.”

A „szelektől fajzott” agarak dicsérete után lássunk egy vadászatot, ahol az agarak mellett a kopóké a főszerep. Talán különösnek tűnik, hogy nem XVI–XVII. századi levelekből, önéletírásokból idézünk, hanem Gyöngyösi Istvánnak, főnemesi udvarok familiáris költőjének *Csalárd Cupidójából*. Ez a barokk allegorikus verses regény a főszereplő-elbeszélő nézőpontjából (aki sem szerelmesnek, sem vadásznak nem túl bátor) mutatja be Diana istenasszony kellően barokk és illően „antik”, nagyszabású vadászatát. Ha leszámítjuk az antik rekvizitumokat és a Gyöngyösi által annyira tisztelt és utánzott Ovidiust, kitűnő képet kaphatunk kutyák és vadak „valóságos”, azaz XVII. századi kapcsolatáról.

Diana (akár egy XVII. századi heroina) és kísérete – hősünkkel egyetemben – elfoglalja a kijelölt leshelyeket, s mindenki két, pórázra fogott ebet tart készenlétben. Felhangzik a kiáltás: a kutyák szarvast vertek fel! A vadászat könnyűnek ígérkezik. A vizslák követik a riadt szarvas nyomát, a leshelyek felé űzik, majd a szabadon bocsátott, vadra eresztett agarak következnek:

És az szarvas után sietnek szaporán,
Elmarad a Tacskó, s nyomozza csak porán,
Az agarak pedig utolérik korán,
És sebet is tésznek annak a tomporán.

A szarvas végzete mégis a kifeszített vadászhaló lesz, ahová bekergetik, s Diana a vadászat istennőjéhez méltón lándzsával átveri a sebzett és hálóba gabalyított vad szívét.

A vadkan már keményebb dió. A kutyáktól űzött állat védekezik, s a néven nevezett, vadkanra uszított kedves agaraknak és kopóknak immár két szelindek is segítségéül jó. A vadkan:

Ide s tova hányja most is az ebeket,
De nem vetheti el az két szeléndeket (...)
Jóllehet azok is vettek már sebeket.

Hányja a tajtékot, dúl-fúlván dühösen,
Az tartó ebekkel küszködik mérgesen (...)
Az sebesült ebek sírnak keservesen.

Az állat elejtése véres áldozatot kíván. Gyöngyösi szinte naturalista képet fest a harcképtelenné tett, halálra kárhoztatott ebekről:

Itt Hilactor jajgat elvágott inával,
Amott Melampus sír levágott állával,
Innet Leucon hever öszvetört farával...

Végre is Diana – mérges nyilakat bocsátván ágyékába – megöli a vadkant.

Az utolsó vadat, a vérszagra jött medvét a vadászat istenasszonyának teljes udvara részvételével s összes kutyái hadrendbe állításával sikerül legyőznie. A *Csalárd Cupido* írója a jól idomított agarak dicséretét sem felejtí. A jó kutyákat nem kell pórázra fűzni, mert nyugodtak és engedelmesek:

Sőt uszítás nélkül helybűl meg sem mozdult,
Hanem ki-ki szótűl várt, s azután indult.
Az futásban pedig sólyomszárnyakat dűlt,
És amikor kellett, mint gyors szellű fordult.

Gyöngyösi mesteri érzékkel kever mitológiát és valóságot, s az eredmény végűl is harmonikus. Most, a XVI–XVII. századi vadászat jellemzői bemutatásának betetőzéseként ne a literátort, hanem a beszámoló, figyelű embert idézzűk meg. Szalárdi Jánost, aki *Siralmas magyar krónikájában* impozáns képet fest I. Rákóczi György vadászatairól, hajtók, kutyák és elejtett vadak sokaságáról. És ez már pus-kás vadászat. Ahogy Szalárdi írja a fejedelem szokásairól:

szörnyű vadász- és nyughatatlan serény ember vala (...) egy házánál két hétnél tovább egy végben ritkán lakhatik vala, hanem (...) valahol vadászásra alkalmas

vadas helyek volnának, azokra (...) rátart vala (...) a szörnű erdők meghajtására sok helyekben a maga kopói (noha [...] egynéhányszázan volnának) tizedrészére sem érkezének, főképpen Erdélyben, kétszáz, háromszáz parasztságot is (...) hajtani felvesznek, és (...) iszonyú kiáltással úgy űzik, kergetik, hajtják vala az szegény különb-különb vadakat az elejekbe vetett hálókba, maga is (azaz a fejedelem) puskásaival a vadak útját állván és fákra felhágván puskája kezében, szekercéje is hol öve megett s hol különben környülette viselvén, lesi, lövöldözi vala az igen nagy medvéket, erdei disznókat, vadkanokat, hatalmas szarvasokat (...) egykor a mezőségen, Novaj táján csak farkasokat (...) huszonötöt fogatott vala ki (...)

A vadászat eredményessége nemcsak a vadállomány bőségének, a jól idomított ebek ügyességének, hanem a nagyszámú szolgálhad – pecérektől a hajtókig – közreműködésének is függvénye. Ismét az udvarhoz értünk.

A vadászebekkel bánó pecérek között is a legmegbecsültebbekről, az „agárviselőkről” már megemlékeztünk; a vadászmaster felügyelete alá tartoznak, akár a madarászok. És hogy milyen fontos egy nagybirtokon, a főúri udvar tisztségviselői között a vadászmasteri funkció, bizonyítsuk Nádasdy Ferenc 1660-ban kibocsátott utasításával, amelyben fővadászmasterre tevékenységét szabályozza. A fővadászmaster feladata a nagybirtok vadállományának kezelése, részletesebben kifejtve: az idegen vadászokat az uradalomtól távol kell tartani, és az itt elejtett vadakat az elejtők „birtokon kívül” sem bocsáthatják áruba. Nádasdy arról is intézkedik, hogy a beszállított elejtett vadakért pénzbene jutalom (ha úgy tetszik „borravaló”) illesse a beszolgáltatókat, s azt is előírja, hogy az elejtett vadak húsának, bőrének mily aránya illeti őt s helytartóját, a fővadászmasteret.

Az udvari hierarchia alsóbb szféráiban helyezhetők el a „kutyákkal bánók”. De ők is, akárcsak az udvari puskások, elkülönülnek a többiektől, például öltözékük színével. I. Rákóczi György puskásai – Szalárdi János tanúsága szerint – „mind egyszínű-forma zöld ruhában járattanak”. Ez is adalék ahhoz, hogy az udvarban és elkülönülésként az udvaron kívüli „közönséges” többiektől az öltözék színével, sőt hosszával reprezentálható a hovatartozás. Apor Péter írja I. Apafi Mihály udvari népéről: „Az fejedelem a kivált az fejedelemasszony udvari népit, inasit csak arról is megismerték, nem privatus uruk cselédi, hogy az országbeliek-nél leghosszabb köntöst viseltenek.”

Láthattuk a vadászat, madarászat hasznát, örömeit, elegáns voltát. Most még a halászatról emlékezzünk meg. Kőszeghy Pál 1695-ben Bercsényi Miklós házasságát ünneplő versezetében nemcsak az étekként felszolgált halak különbnél különb fajtáit sorolja, de a téli tiszai halászat is „barokk életképet” fest:

Hol már az halászk a Tiszát lékellik (...)
S e kezöket gyakran csapkodják s lehellik,
Mert az hideg szelet nem igen kedvellik.

Kivonának számos nagy öreg csukákat
S azokat felmúló nagyszámú harcsákat,
Mintegy ólban hizlalt szalonnás potykákat (...)
Az számlálhatná meg itt a sok hal nemét,
Salamon nem tudná mind azoknak nevét (...)

A hölgyek sem idegenkednek a halászat gondúzó szórakozásától. Balassi *Szép magyar comediájában* a reneszánsz hölgy – vagyis Julia – ugyanúgy örömet leli a halászatban, akár a barokk heroina Széchy Mária. Gyöngyösi István a *Murányi Vénusban* úrnőjét barokk udvari költőhöz illően antik istennőhöz hasonlítja:

Minemű Diána erdőn vadászatban,
Hasonlónak lássad ezt az halászatban (...)

Csak azt: hogy Diána nyilat visel kézben,
Ez pedig hálóval halászat az vízben,
Semmi más különbség nincs ez két szépségben,
Sőt győzi Mária majd az deliségben.

S ha már Dianát, a vadászat istennőjét idézzük, arról se feledkezzünk meg, hogy a reneszánsz udvari ember, Balassi Bálint sem talált kecsesebb, becsebb istennőt, akit szerelmével összemérhetne, írván a vadászó Juliáról:

Diána módjára megeresztve haja, kezében szép dárdája,
Könnyű zöld ruhája, oldalán kézija, szép aranyos puzdrája (...)

A felhasznált irodalomból

- APOR Péter, *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása*, Bp., Magyar Helikon, 1972.
Erdély öröksége (Erdélyi emlékirók Erdélyről), szerk. MAKKAI László, Bp., é. n., I–V.
RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1879–1896, I–III.
RAPAICS Raymund, *Magyar kertek: A kertművészet Magyarországon*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n.
TAKÁTS Sándor, *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*, Bp., Gondolat, 1961.
TAKÁTS Sándor, *Régi magyar nagyszonyok*, Bp., Szépirodalmi, 1982.
TOLNAY Gábor, *Régi magyar főurak*, Bp., Franklin, 1939.
VOIT Pál, *Régi magyar otthonok*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n.
ZOLNAY László, *Vadászatok a régi Magyarországon*, Bp., Natura, 1971.

TOLLE, LEGE

A REFORMÁCIÓ MAGYAR IRODALMÁBÓL

FEKETE CSABA

...vyonnan oregbitetek, es emendaltattatak...*

A *Várad*i énekeskönyv (1566)¹ „szerkesztése”

A legtöbb XVI–XVIII. századi protestáns énekeskönyv háttéréről, kiadásáról, szerkesztőjéről és szerkesztéséről – történelmi okok miatt – nagyon keveset, néha pedig semmi biztosat nem mondhatunk.² Kényszerűségből találgatással pótoljuk a hiányt; ez nem vétség, munkahipotézisként el sem kerülhetjük. Hibát hibára halmozunk ellenben akkor, ha meg sem kíséreljük igazolható adat és igazolhatatlan feltételezés elkülönítését. Elképzelésünk csak akkor állja meg a helyét, ha bizonyos követelmények adóttak, és semmiképpen nem állja meg a helyét ezek hiányában.

*

Huszár Gálnak volt készsége, igénye és tanultsága a szerkesztésre, s módja volt az énekek válogatására is. Erről 1560-ban nyilatkozott, amikor énekeskönyvét, illetve annak speciménjét³ Melius Juhász Péternek ajánlotta: „a minémő Dicséreteket

* Készült az OTKA K 69093. sz. pályázat támogatásával.

1 RMNY 222. Hasonmása: BHA IX. (Lásd a 12. jegyzetet.) Az RMNY címléírásában, amely a kötet fotómásolata alapján készült, *eregbítetek* olvasható; a hasonmás kiadás az *eregből* szóalak olvasatát nem igazolja.

2 Az egyes énekeskönyvek leírása: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (Historia litteraria, 17 – Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok, 2).

3 Kivételes, hogy az énekeskönyv előszava nem a nyomtatás munkálatainak bevezetésekor (tehát majdnem egy évvel később Debrecenben) készült, hanem – az első (A jelű) füzet folyamatos számozásának bizonyossága szerint – a nyomtatás elkezdésekor, 1560. március 1-jén. Az első két (A és B jelű) füzet tipográfijára eltér a kötet többi részétől. Az ajánlás elején (A^{2a}) és két ének elején (A^{4a} és A^{8b}) díszes kezdőbetűket találunk, egyszer még a harmadik füzetben is (C^{2b}) van egy egyszerűbb iniciálé, másutt a kötetben sehol. Az első énekcsoportban I–III. számozás is van, ez sem ismétlődik később. A füzetek számozása is eltérő. Az első két füzetben római szám jelöli a füzetek egyes leveleit, később mindvégig arab szám. Az énekeskönyv első két füzetéről emiatt vélhetjük azt, hogy speciménként is készült. Néhány példányának elküldésével (Kassára, Debrecenbe és máshová) tisztelegtetett a kiadó és szerkesztő, Huszár Gál az ajánlottnak és a gyülekezet előljáróinak. Elsősorban Kassán, ahová prédikátornak készült Magyaróvárról, és ahol március 20-án be is iktatták.

A szerkesztő saját szerzőségét is megjelöli G. H. kezdőbetűkkel a második füzet végén, a B^{8a} levél alján. Ilyen is csupán itt fordul elő egyszer. Énekét (RPHA 62) a XIX. század végétől – minden ok nélkül – Dávid Ferencnek tulajdonították (Jakab Elek nyomán). Ez az alaptalan attribúció a mai napig él, az RMNY 178. leírásában is ez olvasható. Az ének szerzősége miatt számunkra még fontosabb, hogy Huszár Gál nevének kezdőbetűit olvashatjuk a végén.

és Psalmusokat ez időben való jámbor Atyafiak a szent Írásból szerzőttenek, azok közül ím egy néhányat kiválogattam és a te neved alatt kibocsáttam”.⁴ 1975 óta tudjuk, hogy énekeskönyve valamennyi nyomtatott magyar protestáns gyülekezeti énekeskönyv őse.⁵ Szerkezete és címe, *A Keresztyéni Gyülekezetben való isteni dicséretetek* is öröklődött, kiegészítésekkel, Huszár Gál válogató, mérlegelő, értelmező és szerkesztő munkája nyomán.

Nem tekinthetjük ilyen bizonyosnak a szerkesztő munkáját és koncepcióját Szegedi Gergely 1569-ben megjelent énekeskönyvét illetően,⁶ amióta tudjuk, hogy ő már 1566-ban meghalt Egerben. Utolsó éveiben – vélhetően betegsége miatt – udvari prédikátorságba visszavonulva élt.⁷ Nem ismerjük részletesen pályafutásának Kassához, Tokajhoz és Egerhez fűződő részét, holott jellegzetes helyét úrvacsorai nézetei miatt itt ütközött össze a lutheri reformáció felvidéki, szakramentárius nézeteket kárhóztató képviselőivel.⁸ Énekköltészetében nehéz volna kimutatnunk ennek közvetlen hatását. Még kevesebb sikerrel kecsegtet, hogy wittenbergi eszmeiségéből és helyét nézeteiből vezessük le a kancionálé felépítésének elvi alapjait.

Szegedi Gergely életének ezeket a mozzanatait nem ismerhették azok, akik elsőként értékelték az 1569-es énekeskönyvet. Hogyan értsük a címlap állítását? Készen volt-e a nyomtatásra szánt kézirat 1566-ban? Vagy csak egy korábbi kézirat gyűjtemény (esetleg nyomtatott, tehát például az 1562. évi debreceni énekeskönyv kéziratossal pótlásokkal kiegészített példánya) maradt a neves prédikátor egri hagyatékában? Vagy még az sem? A megjelenés évéből következően: 1566 után más (kántor? prédikátor?) *újból egybeszedegette* jó két évig ezeket az énekeket, mert hiszen aligha voltak azok egybeszedegette, és ha valamelyest *megemendáltatott* is szövegük Szegedi Gergelynek a Mágócsy Gáspár várkapitány udvarában teljesített prédikatori szolgálatakor (megeőrtlenedett állapotában), maradt még javí-

4 RMNY 160. A^{3a}.

5 RMNY 160. HUSZÁR Gál, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*, KÁLMÁNCSEHI Márton, *Reggeli éneklések, 1560–1561*, kísérő tan. BORSA Gedeon, Bp., Akadémiai, 1983 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 12). – BORSA Gedeon, *Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve*, ItK, 80(1976), 367–377; tartalmilag azonos a BHA XII. kísérő tanulmányával (Bp., 1983). Az énekek több mint 9/10 részének továbbélése miatt „valóban ez a kiadás az őse és kiindulása mind az evangélikus, mind a református magyar nyelvű énekeskönyveknek egészen a mai napig”. BORSA, *Huszár Gál 1560... i. m.*, 372.

6 Csupán négy csonka levélnyi töredéket ismerünk az 1562-es debreceni énekeskönyvből, RMNY 178. SCHULEK Tibor, *XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolffenbütteli könyvtárban*, MKsz 86(1970), 119–129.

7 VARJAS Béla, *Kovácsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely*, ItK, 74(1970), 129–151. – Különlenyomatként: Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1970 (Reneszánsz-füzetek, 2).

8 VARJAS Béla, *Szegedi Gergely és Flavius Illiricus ismeretlen vitája az úrvacsoráról = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára*, szerk. FABINYI Tibor, Bp., Magyarországi Evangélikus Egyház, 1984, 29–50.

atlanul elég.⁹ Szegedi Gergely kéziratban fellelhető énekeivel *megőregbítvén* a gyűjteményt, végül 1569-ben adhatták Debrecen város nyomtató műhelyébe. Előszót nem írt hozzá senki sem. Mennyire tekintették mértékadó vagy mintegy *hivatalos* kiadványnak (a feltételezések nyomán Melius Juhász Pétertől származó) jóváhagyás nélkül? Ha nem tért el a bevett szokástól, nem sok ilyen gond támadhatott. Mindenesetre a címlap értelmezése több ponton kétséges.

A két megnevezett énekeskönyv közé ékelődik a Debrecenből Váradra áttelepült Raphael Hoffhalter nyomdájában megjelent kötet. Elsősorban azért kell értékelését újragondolnunk, mert a szerkesztésére vonatkozó elképzelések még az előbbinél is ellentmondásosabbak. A XIX–XX. században keletkezett gyér szakirodalom megpróbálta ezt a kiadványt is egyazon énekeskönyv-sorozat tagjaként, folyvást gyarapodó énekgyűjtemény felekezeti szempontú átszerkesztéseként értékelni. Ez a meggyőződés azonban még jóval azelőtt formálódott meg, hogy Borsa Gedeon megtalálta Huszár Gál énekeskönyvét. Adatok hiányában Szegedi Gergely énekeskönyvének korábbi értékelése is téves feltételezésekkel keveredett Szilády Áron tanulmányában. Érthető, ha így szintén egészen eltérő nézetek és feltételezések fűződtek a *Várad énekeskönyvé*höz (a továbbiakban: *VÉ*), szerkesztéséhez és kikövetkeztetett szerkesztőjéhez is. E feltevések nyomokban ma is hatnak, néha a módosult adatokkal keveredve.

1892-ben Hellebrant Árpád találta meg – Szabó Károly régi magyar könyvészetét folytató és kiegészítő tanulmányútjain – mind a *VÉ*, mind a Szegedi Gergely-énekeskönyv egy-egy példányát Wolfenbüttel (Herzog August Bibliothek), illetve Boroszló (Wrocław) egykor városi, ma egyetemi könyvtárában.¹⁰ Szegedi Gergelyének az álhasonmása már a rákövetkező évben megjelent Szilády Áron tanulmányával.¹¹ Bár a *VÉ* korábbi és az irodalomtörténet vagy a protestáns himnológia szempontjából legalább olyan fontos, ennek hasonmása csak több évtizedes késéssel követte (Budapest, 1975). Ennek kísérő tanulmányában Schulek Tibor rostálta meg és foglalta össze utoljára ismereteinket.¹² További kiegészítések és újabb értelmezések azóta nem születtek, helyettük tovább éltek az egykori magyarázatok.

*

9 „Az elképesztően sok és kétségtelen sajtóhiba mellett ugyanis egynémely szövegromlás és akrosztichon-rontás – úgy látszik – nem annyira a szedők, mint inkább a másolók rovására írandó.” VARJAS, *Kovacsóczy Farkas...*, i. m., 148.

10 HELLEBRANT Árpád, *Magyar Könyvesház (Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárához)*, I, *Magyar nyelvű nyomtatványok*, Közlök HELLEBRANDT Árpád, HODINKA Antal, SCH[ONHERR] Gy[ula] és SZÉLL Farkas, MKSz, új folyam (1)1892/1893, 219–220; SZTRIPSZKY, i. m., 1804/11.

11 *Szegedi Gergely énekeskönyve 1569-ből*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1893.

12 *A keresztényi gyűjteményben való isteni dicséretetek, Várad 1566*, tan. SCHULEK Tibor, a faksimile szöveg. gond. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1975 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 9).

A továbbhaladás előtt tekintsünk vissza két meghaladott értelmezési kísérletre. Borbély István szerint

*Dávid Ferencz (...) nem szerkesztett, illetőleg nem adott ki unitárius templomi énekeskönyvet. (...) Nagyváradon volt az első unitárius nyomda (...) Hoffhalter volt itt a könyvnyomtató, ez a lengyelből lett magyar, kit 1567-ben János Zsigmond Gyulafehérvárra hívott, hogy typographia regia-jával az unitárius írók könyvnyomtatója legyen. (...) Az a szigorú cenzúra üldözte el Debreczenből, melylyel Melius egyházát védte a terjedező unitárizmus ellen. E helyütt megjelent könyvei közül csak egy maradt ránk. (...) Varadon. Nyomtatot Raphael Hoffhalter, Anno D., M.D. LXVj. Ezt az énekeskönyvet tartom én a magyar unitáriusok legelső templomi énekeskönyvének. Ha Hoffhalter nem unitárius, hanem kálvinista könyvet nyomtatott volna, akkor János Zsigmond bizonyosan nem hívja magához s nem segíézi munkájában!*¹³

Borbély láthatóan nem vette figyelembe Debrecen ezen évtizedbeli állapotát. Az állandó török veszélyhez ráadásként az ismételten átpártoló Balassi Menyhért 1564-ben, majd (Schwendi Lázár jóváhagyásával) Székely Antal 1565-ben feldúlta és kifosztotta a várost, amelyet közben még kétszer tűzvész is pusztított. Váradra a nyomorult körülmények miatt menekült Hoffhalter nyomdája.¹⁴ Ott jelent meg Melius Juhász Péter Jób-fordítása is 1565-ben.¹⁵ Ebből nem az következik, hogy Várad városa unitárius lett. Mi lehet unitárius a VÉ-ben?

Jövel, vigasztaló Szent Lélek Isten – így végződik 1566-ban (a sorrendben második, 1560-ban negyedik) ének (pünkösdi sequentia, Jövel, Szent Lélek Úr Isten, lelkünknek vigassága, RPHA 702). Ebben az 1546 körül keletkezett tételben ilyen strófát énekelt a gyülekezet a filioque-tanról (qui a Patre Filioque procedit – amely legkevésbé sem jellemző unitárius hittétel):

Te vagy bizony örök Isten, Ki Atyától és Fiútól
Mindörökké származol,
Te vagy mi Urunk Krisztusnak Áldott szent ígérete,
Te vagy mi lelkünknek Megszentelője.

Lépten-nyomon, csaknem minden lapon találkozunk a Szentháromságot dicsőítő záróstrófával, doxológiával:¹⁶

13 BORBÉLY István, *A legrégebb unitárius énekeskönyvek (1566–1607)*, EPhK, 37(1913), 171–172.

14 Vö. *Debrecen története 1693-ig*, szerk. SZENDREY István, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács VB., 1984, 174, 152, 245, 394, 508.

15 RMNY 213.

16 Lásd még az idézett példákon kívül a 4, 5, 10, 16, 18, 19, 26, 30, 57, 68, 70, 81, 94, 99, 101, 110, 112, 114, 123, 126, 132, 133, 134, 136, 137, 140, 141, 142, 144, 147, 148, 152, 153, 155, 156, 157, 159, 159, 171, 172, 176, 177, 178, 181 lapot!

Dicsértessél mennyégben, Szent Háromság egy fölségben,
Ki megvigasztalsz minket lelkünkben,
Noha gyötrötünk mostan itt a mi testünkben (...) (12)

Dicsértessék Szent Háromság e máj napon
Atya, Fiú és az Szent Lélek egy bizony Isten,
Alleluját mindörökké néki mondassunk. (130)

Csak elfogultság gátolhatja a felismerést – a sűrűn ismétlődő doxológiákat énekelve –, hogy vajon a *VÉ* trinitárius vagy antitrinitárius-e. Az a jelenleg tisztázhatatlan körülmény lehet a magyarázat, hogy nem csupán a későbbi adoránsok, hanem kezdetben is még az unitarizmus egyes árnyalatai sem szakítottak teljesen a Szentháromság tanával. Ezt erősítheti, hogy Luther *Das deutsche Patrem*, avagy *Credo*-énekének a Gálszécsi István-féle magyarázata (RPHA 910) Huszár Gáltól kezdve megmaradt különféle énekeskönyvekben (1566, 1569),¹⁷ de benne volt az unitárius Toroczkai Máté elveszett graduáljában (1601), több unitárius graduálban és az első ismert nyomtatott unitárius énekeskönyvben (1602–1615) is.

Krisztus, illetve a Szentlélek istenségének énekbe foglalására lássunk még egy példát. *Communicáláskor* hangzott századokig a *Jer, dicsérjük az Istennek Fiát* (RPHA 639). Ennek egyik részlete:

Téged vallunk hatalmas Istennek,
Kezdet nélkül való természetnek,
Szent Atyáddal egy örök Istennek,
Állatjából születttél Istennek.

Teremtésnek te előtte valál,
Kezdet nélkül az Istennél valál.
Anyá nélkül Istentől származál,
Örök ige szájából mondatál.

Teáltalad ez világ kezdeték,
És semmiből szépen teremteték,
Az csillagos szép ég terjeszteték,
Napval, holdval megékesítettéc. (27)

Az *Idvöz légy, örök Úr Isten* (RPHA 1404) Szentháromsághoz intézett könyörgésből való a következő strófa (szintén hitvallási tétel, a *simul adorantur et glorificantur*):

17 Felhívta rá a figyelmet BARLA Jenő, *Szegedi Gergely énekeskönyve 1569-ből*, Protestáns Szemle, 14(1899)/6–7.. Különlenyomatként: Bp., Hornyánszky, 1899, 24–25.

Idvöz légy, Szent Lélek Isten,
Ki Atya, Fiúval vagy egy Isten,
Egyetemben egy dicséretben,
Egy akaratban és szentségben
És egy dicsőségben. (36)

Czeplédy Sándor is változatlanul elfogadja a száz évvel ezelőtti megítélést.¹⁸ Eszerint a számos protestáns énekeskönyvben megtalálható *Hajtsd meg, Úr Isten, kegyes füleidet* (RPHA 475) „unitárius ének, az első unitárius énekeskönyv egyik darabja”.¹⁹ Nos, ez az „első unitárius énekeskönyv” pedig a Dávid Ferenc szerkesztette (vagy legalább az ő idején nyomtatott) kiadvány volna. Erre sem mai könyvésztünk, sem az irodalomtörténet vagy egyháztörténet nem ismer döntő bizonyítékot. Mindenesetre az ének doxológiája így hangzik:

Dicsőség légyen az örök Atyának,
Dicsőség légyen néked, ű Fiának,
Ki Szent Lélekkel uralkodol mostan
És mindörökké. (178)

Mai könyvésztünk és nyomdatörténetünk a *Todoreszku-töredéken* található énekeket, amelyekre Sztripszky érvelése alapult, kolozsvári és nem váradi nyomtatványként határozta meg.²⁰ Még 1586 előtt, de legkorábban az 1560-as évek második felében nyomtathatták. Rongált állapota miatt eddig nem volt mód pontosabb keltezésre. Az azonban már a közreadás után hamar eldőlt, hogy nem teljes énekeskönyvet adtak ki románul, hanem csupán néhány összeválogatott éneket, nagy valószínűséggel két füzetnyi terjedelemben.²¹ Erről az sem bizonyos, hogy (refor-

18 „A *Haycz meg Úristen* megvan ugyan az 1590. évi Szegediben, ámde van ezzel együtt a *Todoreszku-töredéknek* két olyan darabja, *Mostan Úristen hozzád kiáltunk* (9) és *Dicsérvétek az Urat* (10), amelyek sem a váradiban, sem pedig Szegedinek egyetlen kiadásában sem találhatók, még az 1590 körüli legújabbakban sem. Nem találhatók pedig azért, mert ezek nem kálvinista szerzemények, hanem *unitárius énekek* és csakis a Dávid Ferencének tartott 1575–78-ra vélt énekeskönyvben olvashatók, amelynek első kiadása azonban valósággal 1574 előtt jelent meg (...) a román énekek fordítója az 1566. évi váradi és az 1574 előtti unitárius énekeskönyvből válogatta össze darabjait.” SZTRIPSZKY Hiador, ALEXICS György, *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbéli román fordításban*, Bp., Hornyánszky, 1911, 129–130. A *Mostan, Úristen, hozzád kiáltunk* (RPHA 1019) más protestáns énekeskönyvekben is megjelent, viszont a *Dicsérvétek az Urat, minden nemzetsegek* (RPHA 273) csak unitárius énekeskönyvekben. Mindkettő keletkezése az 1564–1586 közötti időre tehető, korai kéziratos terjedéséről nincs adatunk.

19 CZEGLÉDY Sándor, *Néhány megjegyzés Huszár Gál most megtalált énekeskönyvéről*, Református Egyház, 28(1976), 174–175.

20 RMNY 313.

21 „Két íves kisebb nyomtatvány második, azaz utolsó íve volt (...) a B ív utolsó lapját nyomtatás csak félig tölti meg s a lap alján csak az utolsó lapon elmaradható őrszó nincs meg.” TRÓCSÁNYI

mátus vagy unitárius) nyomtatott énekeskönyvet követ. Kéziratban terjedő énekek fordításának nagyobb a valószínűsége. Három ének unitárius minősítése közül a (bizonyosságul idézett) *Mostan, Úr Isten, hozzád kiáltunk keserűségünkben*²² is igen erős kétségeket támaszt, hiszen doxológiája a következő:

Dicsíret légyen Atya Istennek és Fiú Istennek,
A vigasztaló és megszentelő Szent Lélek Istennek.

Az unitárius irányzathoz való óvatos alkalmazkodásnak tekintette Czeglédy azt is, hogy Huszár Gál énekeskönyvének egyes énekei elmaradtak 1566-ban. Azt sem sajtóhibának, hanem „az unitárius érzékenységet sértő felirat” tapintatos módosításának vélte, hogy *A Szent Háromságnak való könyörgés* helyett (1560 H^{2a}) *A szent Házasságra való könyörgés* titulus olvasható az *Idvöz légy örök Úr Isten* kezdetű ének fölött (35, a mutatóban tévesen 25), holott ez kéziratos másolásakor könnyen előforduló lapsus vagy hibás olvasat is lehet.²³ Nem ütött szöveget a fejébe az elemzőknek az sem, hogy folytatásként Credo-ének következik, amely szintén nem a radikalizálódó unitárius irányzat gyakori jellemzője (*Aki akar üdvözülni*, RPHA 65), ilyen egyértelmű tételezése miatt:

Aki akar üdvözülni
Kell Istenről így érteni,
Őt állapotban egynek hinni,
Három személyben tisztelni. (36–37)

Csomasz Tóth Kálmán²⁴ szintén ekként ítéli meg az 1566-os énekeskönyv háttérét, mert szerinte a „a XVI. század hatvanas éveinek énekeskönyveiben mutatkozó fő különbségek az éneklés terén nem annyira a két öregebb konfesszió közötti tanbeli eltérések, tehát nem az úrvacsoratan, mint egészen a XVII. század küszöbéig mutatkozó hatással már ekkortól fogva a Szentháromsághit területén jelentkeztek”²⁵; ezért az énekeskönyv szerkesztési „sajátosságaiban az antitrinitarizmus óvatos és burkolt, de már felismerhető törekvései” tűnnek föl. „Az mindenesetre szinte bizonyos, hogy a váradi emendációjának a törekvései *Huszár* Debreceni énekeskönyvét próbálták – bizonyos óvatossággal, de felismerhetően – kikezdeni.”²⁶

Zoltán, *Dr. Sztripszky Hiador és dr. Alexics György: Szegedi Gergely énekeskönyve...*, EphK, 36(1912) 326–327.

22 SZTRIPSKY–ALEXICS, *i. m.*, 167.

23 CZEGLÉDY, *i. m.*, 175.

24 CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN, *Huszár Gál újabban felfedezett énekeskönyvének tanulságai*, Confessio, 6(1982)/4, 50–59.

25 *Uo.*, 55.

26 *Uo.*, 51–52.

Az ismert első nyomtatott unitárius énekeskönyv (1602–1615)²⁷ prózazsoltárait nem zárta trinitárius doxológia.²⁸ A főntiekkel ezt összevetve nem az a kérdés, hogy milyen jellegű a *VE*, hanem az, hogy miként lehetett unitárius elhajlást belelátni. Nem kevésbé fogas kérdés a Huszár Gál énekeskönyvét emendáló törekvés posztulálása. Nem bizonyítható, hogy a *VE* kizárólag nyomtatott énekeskönyvre támaszkodott (akár az 1560-as, akár az 1562-es kiadásra), nem pedig arra a XVI. század közepén már kialakult hagyományra, amelyből Huszár Gál merített.

Elképzelhető, hogy számos unitárius gyülekezetnek nem volt kezdettől fogva ellenére, ha az óprotestáns istentiszteleti örökség formálódása első évtizedeiben ugyanazon énekeket zengte el vasárnapról vasárnapra, mint a reformátusok.²⁹ Adoráns irányzatuk talán később sem botránkozott meg ezen. Csak utódaik különültek el fokozatosan a XVI. század utolsó negyedétől, és ezzel együtt a mai napig fenntartották azt az állítást, amelynek cáfolatát Borbély Istvántól olvastuk, hogy Dávid Ferenc énekeskönyvet szerkesztett, énekeskönyvet kellett szerkesztenie. Pirnát Antal

perdöntően bizonyítja, hogy Dávid Ferenc korában az unitáriusoknak nyomtatott énekeskönyvük nem lehetett, még kevésbé lehetett annak szerkesztője Dávid Ferenc. (...) Később meg, 1571–1579 között, az erdélyi antitrinitárizmusban felülke-rekedett az a teljesen racionális irányzat, amely minden kötött istentiszteleti formát elvetett. Nem ismerjük ugyan véleményüket a templomi éneklésről, de arról vannak adatok, hogy a vasárnap megünneplését, az összes szentséget és imaszöveget (még a Miatyánkot is) elvetették. Ebben a légkörben semmi esetre sem jöhetett létre egy liturgikus énekyűjtemény igénye.³⁰

Az 1570 tájára képzelt énekeskönyv emlegetése összefonódik egy jó későn és alaptalanul Dávid Ferencnek tulajdonított énekkel. Az erdélyi unitáriusok nem korábban, a XX. század elején vették át az akkori református énekeskönyvből. Huszár Gál *Adjunk hálát mindnyájan* kezdetű énekének Dávid Ferenc szerzőségére való adatmódosítása még a ma használatos unitárius énekeskönyvben is így található. Más alapja ennek semmi nincs, mint Jakab Elek gyanúja. Korábbi énekeskönyvekben nem találjuk Dávid Ferenc nevének feltüntetését, az alább említett

27 RMNY 983.

28 Az 1Tim 1,7 helyettesíti: *Az örökkévaló királynak pedig, halhatatlannak, láthatatlannak, egyedül bölcs Istennek tisztesség és dicsőség, mind örökkön örökké, amen* (a Vizsolyi Biblia szerint).

29 KANYARÓ Ferenc (*A legrégebb unitárius énekeskönyvekről*, MKsz, új folyam, 3[1895], 321–332; Keresztény Magvető, 23[1898], 56–57) és VÁRFALVY NAGY János (*Az unitáriusok énekeskönyveiről*, Keresztény Magvető, 6[1871], 93–126) tanulmányai óta unitárius szerzőtől nem jelent meg átfogó himnológiai elemzés. Ezt csak részben pótolja az RMKT XVII/4. kötetében Tarnócz Márton áttekintése.

30 *Az unitáriusok költészete*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1969 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 4), 529–530.

példák között sem. Jakab Elek meg is mondja, hogy nincs adata, csupán Uzoni Fosztó kéziratosságot egyháztörténetéből következtet.³¹ Más forrása nem lévén, Szilády Áron református esperes-lelkész, akadémikus 1912-ben így közölte aztán Huszár Gál énekét Dávid Ferenc neve alatt. Az attribúció hamar úgy meggyökerezett, hogy történészekben, például Révész Imrében sem merült fel vele kapcsolatosan semmi kétely. Az 1948-as református énekeskönyv előkészítő munkálatai során született tanulmányában írja:

Dávid Ferencnek ez az éneke énekeskönyvünk egyik legrégebbi darabja ugyan és a szövege nagyon csekély változtatással maradt fenn mindmáig (csak a F. [= a Baltazár-féle énekeskönyv (1921) Felvidéken kiadott, Pálóczi Czinke István által szerkesztett változata, 1923] dolgozta át valamivel erősebben). Megtartását mégsem tudom javasolni, a következő okokból:

1. Szerzője később megtagadta Azt, akit itt még nyilván magasztal, t. i. a Szentháromságot (még amit itt Krisztusról mond, azt a konzervatívabb unitárius állásponttól is el lehetett mondani, de a Szentlélek istenségét D[ávid Ferenc] unitáriussága első percétől kétségbevonta) és az igaz hitnek, a szent Evangéliom igaz értelmének ellene fordult.
2. A szöveg, bár theologiai szempontból nem kifogásolható, lendületlen, száraz, élményi erőtlől nem fűtött.
3. A különösen mélabús dallam végképpen nem alkalmas hitvalló és hálaadó könyörgés szárnyául. Igaz, hogy XVI. századi, de kifejezetten *síró* magyar dallam („Mint sír a fehér hattyú Meander vize partján...”).³²

Vizont kétségtelen, hogy a gyülekezetek (legalább a Tiszántúlon) máig szertek – amiben ugyan a lélektelen megszokásnak is lehet jórésze!³³

Révész Imre idézett értékelése teljesen téves. Szerencsére ez az ének azóta sem maradt ki a református énekeskönyvből, ám a hibás attribúció sem hiányzik, csupán egy kiadásban helyesbíthette Csomasz Tóth Kálmán (korábban ő sem vonta kétségbe Dávid Ferenc szerzőségét); a szinte évente megjelenő lenyomatokban sem az énekszerző nevét, sem a mutató adatát nem helyesbítették 1975 óta, holott akkor Borsa Gedeon már törölte a szerzők sorából Dávid Ferencet.

31 JAKAB Elek, *Dávid Ferenc emléke: Elítélte és halála háromszázados évfordulójára*, Bp., Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1879, 217–218.

32 A dallamra lásd RMDT I. 85. Csomasz Tóth Kálmán bizonyítatlannak mondja, hogy a dallam *szerzősége* is Dávid Ferencnek tulajdonítható, de az ének szerzőségét ekkor még nem vitatja.

33 RÉVÉSZ Imre, *Jelenlegi énekeskönyvünk dicséret- és egyéb énekanyagának theologiai átvizsgálása*, Theologiai Szemle 19(1943), 47. Az ének benne van a máig használt 1948-as református énekeskönyvben.

Az unitáriusok erdélyi (hazánkban is használt) énekeskönyvében³⁴ az attribúcióhoz mai napig idejétmúlt állítás társul a legkorábbi unitárius énekeskönyvről. „Ismeretlen első kiadását az irodalomtörténet Dávid Ferencnek tulajdonítja, s 1570 táján keresi” – nyilatkozott Pálffy Márton szerkesztő 1924. szeptember 3-án kelt előszavában.³⁵

*

Jó másfél évtizeddel Borbély István elképzelése után egészen eltérő azonosítás látott napvilágot.³⁶ Ebben nincs említés arról, hogy a lengyel nyomdász Debrecenből a cenzúra árnyékából menekült volna el a közeli és más felekezetű városba, Váradra. Szilárd meggyőződés alapozza meg a felismerést: kellett hogy legyen szerkesztője a *VÉ*-nek, s őt nem irányíthatta senki más, csak Melius Juhász Péter. Ez Schulek Tibor érveléséből sem hiányzik. A Szegedi Gergely-féle énekeskönyvről ezt állapítja meg: „A nyomtatás feladata így Melius felügyelete mellett az új könyvnyomtatóra, Török Mihályra hárult.” Az 1563. (vagy 1562.) évi kiadás „egyik-másik – nem mindig szerencsés – bővítése Melius utasítására történt, s akinek neve talán a címlapon is szerepelt”.³⁷ Szerencsére volt sógora is Melius Juhásznak, deákos ember. S. Szabó Józsefnek kapóra jött (Zoványi Jenő véleményének további fejtegetéseként)³⁸ a megoldási kísérletben, hogy L. F. kezdőbetűk olvashatók a *VÉ* címlapján az emendáló személy jelölésére. Lőn Literáti Ferenc, *Franciscus Literatus*, avagy Jánosdeák, aki emendált. Ez beleillik Melius Juhász Péter himnológiai tevékenységébe, aki ezek szerint kiadott „1562-ben egy énekes könyvet, mely az ő szerkesztésében, de mindenestire az ő égisze alatt jelent meg. Ezt 1566.-ban, valószínűleg sógorával, *Literatus Ferenc*cel javíttatva tette újra köz-

34 Kolozsvárott, 2006-ban jelent meg legutolsó kiadása. A vasárnapi énekek sorában első 43. számú ének *Dávid Ferenc éneke* feliratot visel, többszöri átdolgozás után hétből négy strófára rövidítve, csak néhol egyezik egy-egy sora (összesen öt) az eredeti XVI. századi énekkel.

35 Korábban ugyanezt a véleményt a megelőző, 1837-es unitárius énekeskönyv szerkesztője és átdolgozója ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY Sándor képviselte, vö. *Unitária vallás' története Erdélyben*, Kolozsvár, a Lyceum betűivel, 1839, 69–72.

36 S[áró] SZABÓ József, *Ki volt az 1566.-ik évi váradai énekeskönyv emendátora?* Debreceni Szemle, 3(1929), 350–351.

37 SCHULEK, BHA IX., i. m., 11.

38 „Az eredeti és valódi szerkesztőnek igazában Melius Péternek kellett lennie az ő 1562.-iki kiadású énekeskönyvével. (...) Ma meg már a magát legalább neve kezdőbetűjével jelző L. F. kilétét sem tudjuk – legalább ezidőszerint – megállapítani, s véletlen szerencse, hogy a vezetéknevét hasonlóképpen egyedül kezdőbetűjével jelző Szegedi Gergelyé ismeretes, ami egyébiránt éppen neki vált legnagyobb szerencséjévé. Ám ezentúl nincs már okunk több érdemet tulajdonítani neki, mint amennyire rászolgált, s illik igazságot szolgáltatnunk a tényleges szerkesztőnek: Melius Péternek, az egyházi irodalom és egyházi közelet ezen soha elfáradni nem tudó munkásának”. ZOVÁNYI Jenő, *Melius Péter énekeskönyve*, Protestáns Szemle 27(1915), 279–280.

zé, harmadszor pedig *Szegedi Gergely* javításaival és bővítésével 1569-ben³⁹. Vajon szertartás, éneklés és könyvszerkesztés munkálataiban volt-e bármilyen jártassága Melius Juhász sógorának, és alkalmas volt-e ilyesmire? Az elképzelés igazolására senki nem talált adatot azóta sem, ennek ellenére Dézsi Lajostól⁴⁰ Czeglédy⁴¹ munkáin át (aki azonban később ezt a lehetőséget szinte biztosan kizárta⁴²) egészen Hubert Gabrielláig⁴³ mindenki elismétli (több-kevesebb kétellyel) ezt az azonosító ötletet. A kritika nélküli ismétlések szinte megszilárdítják a bizonyíthatatlan tételt.

*

Mindeddig nem méltányolta kellően a hazai könyvészet, irodalom- és nyomdatörténet vagy himnológia szakirodalma azt, hogy a L. F. feloldására levéltári adatokra alapozott azonosítás született. 1971-ben – évekkel korábban, mint ahogyan Borsa Gedeon rábukkant Huszár Gál első énekeskönyvének egyetlen példányára – a százsz nyomdatörténet két kutatója, Arnold Huttmann és Binder Pál összegezte Laurentius Fronius brassói nyomdász, fametsző és írnok pályájának felderíthető állomásait.⁴⁴ Közleményükbe illesztették a *VÉ*-t is. Később Binder magyarul is megismételte a legfontosabb adatokat.⁴⁵ Állításaikat 1971 óta mégsem cáfolta meg senki. Hogy vállalkozott volna valaki annak bizonyítására, hogy itt is, amott is működött L. F. mester, de mindig más-más személy, sőt volt egy harmadik Laurentius Fronius nyomdász ugyanazon időben? Másfelől a bibliográfia és a nyomdatörténet sem hasznosította a felismerést. Jóval korábban is fölbukkantak szórványos nyomdatörténeti adatok, de összekapcsolásuk, a különböző neven ismert tipográfus azonosítása elmaradt. 1931-ben Iványi Béla Brassó 1570. évi bírósági jegyzőkönyvéből közölte a híres román nyomdász, Coresi és Laurentius Fronius perében született ítéletet.⁴⁶ Visszautalt rá Hervay Ferenc 1965-ben (1971-ben Binder és Huttmann az eredeti forrásból közölte ugyanezt).⁴⁷ Lőrinc diák bras-

39 S. SZABÓ József, *Méliusz és Debrecen*, Debreceni Képes Kalendárium, 1935, 41.

40 *XVI. századbéli magyar költők művei, Hetedik kötet, 1566–1577*, Közzéteszi DÉZSI Lajos, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága, 1930, 440.

41 CZEGLÉDY Sándor, *Méliusz ágendája és himnológiai tevékenysége = A Második helvét Hitvallás Magyarországon és Meliusz életműve*, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967 (*Studia et Acta Ecclesiastica...*, 2), 131.

42 CZEGLÉDY, *Néhány megjegyzés...*, i. m., 175.

43 HUBERT, i. m., 115–116 (hivatkozása CZEGLÉDY és CSOMASZ TÓTH).

44 Paul BINDER, Arnold HUTTMANN, *Laurentius Fronius, ein Kronstaedter Buchdrucker, Holzschneidmeister und Maler des 16. Jahrhunderts*, Forschungen zur Volks- und Landeskunde 14(1971)/1, 37–49.

45 BINDER Pál, *Összefonódó szálak: Laurentius Fronius alias Diacul Lorint*, Művelődés 31(1978)/8, 53.

46 IVÁNYI Béla, *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon*, MKsz, 38(1931), 63.

47 HERVAY, i. m., 11. jegyzet.

sói és gyulafehérvári kiadványait Hervay ugyancsak felsorolta,⁴⁸ s „Jeromonah Laurentie” egyik megoldatlan nyomtatványának részletéről is közölt ábrát,⁴⁹ de ő sem azonosította a több néven emlegetett nyomdászt. 1976-ban Czeglédy, aki korábban is tudott az új felfedezésről, amelyre Schulek is hivatkozott, kizárja a S. Szabó József-féle feltételezést, mert ezt nem támogatják az 1560-as énekeskönyv adatai. „Inkább támogatják Arnold Huttmann brassói nyomdatörténész tételét, hogy a címlapon szereplő L. F. monogram Laurentius Fronius szász nyomdász nevét jelentené, aki az ott levő metszetet is készítette volna.”⁵⁰ Csomasz Tóth Kálmán ezt Schulek feltételezéseként említi,⁵¹ egyikük sem az eredeti közleményre hivatkozik, Schulek viszont nem tette le a garast Fronius mellett; a titokzatos L. F. emlegetése ismétlődik tanulmányában. Az ezredforduló után Ecsedy Judit szintén feloldatlanul, L. F. diakónus néven elemzi Froniusnak a brassói saját nyomdájában megjelent kiadványait; regisztrálja és értékeli az eddig azonosított fametszetes díszzeit.⁵² Az 1971-ben megjelent tanulmány másként mutatja be ezt a tipográfus-életpályát.

1557-ben a Luther énekeit⁵³ és a latin-görög Újtestamentomot⁵⁴ díszítő fametszeteket Laurentius Fronius,⁵⁵ a Honterus-féle brassói gimnáziumba egy évvel korábban beiratkozott diák készítette. Nevét néhány írószalagon L. F. monogrammal örökítette meg. Később (1567 és 1579 között) saját nyomdájában adott ki a bizánci rítusúak számára ószláv nyelvű liturgikus könyveket Brassóban. *Diacul Lorinț*, avagy *Lorinț diac din Brașov* tevékenységét jól ismeri a román nyomda- és liturgiátörténet: kiadványait L. F. diakónusnak tulajdonítja a hazai szakirodalom is.⁵⁶ Fronius (mint más sculptorok vagy képirók) Brassóban városi írnokként és piktorként is működött. 1575-ben a várfal délkeleti részét képekkel díszítette; ezeket azóta az eső és napfény nagyon megkárosította. Közben (talán még tanulóként, de inkább vándornyomdászként) Váradra szegődött Hoffhalterhez.

A *VÉ* címlapjára ugyancsak L. F. monogramját jegyezte Fronius, amelyet egy évtizeddel előbb már többször használt.⁵⁷ Ennek alapján ki kell mondanunk vég-

48 HERVAY Ferenc, *L'imprimerie cyrillique de Transylvanie au XVIe siècle*, MKsz 81(1965), 201–216.

49 *Uo.*, 209.

50 CZEGLÉDY, *Néhány megjegyzés...*, *i. m.*, 175.

51 CSOMASZ TÓTH, *i. m.*, 55.

52 V. ECSÉDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*, Bp., Balassi, 2004 (Hungaria Typographica, 1), 52–64, 137 [237].

53 *Geystliche Lieder und Psalmen durch D. M. L[uther]...* RMNY 131.

54 *Novum Testamentum Graecae ac Latinae iuxta postremam D. Erasmi...* RMNY 138.

55 Németül *Lorenz Schreiber*, románul pedig *Diacul Lorinț* néven is emlegetik a brassói levéltárban Paul BINDER és Arnold HUTTMANN által feltárt dokumentumok; a nyomtatványokon is több névalak található.

56 V. ECSÉDY, *i. m.*

57 Pályája összefoglalása (BINDER és HUTTMANN nyomán): FEKETE Csaba, *L. F. mester nyomában*, MKsz, 126(2010), 56–65.

re, hogy a két betű háttérében *Laurentius Fronius* (magyarul *Lőrinc deák*) *képző, írnok és nyomdász rejlik*, nem pedig Melius Juhász Péter sógora. Ebből következik, hogy a *kálvinista alius unitárius* énekeskönyvet szász lutheránus nyomdász „emendálta” és „öregbítette”. Jobb oka-módja nem lett volna az „emendálásra” vagy éppen tudatos liturgusként való *megszerkesztésre* a nyomda lengyel anyanyelvű tulajdonosának, Raphael Hoffhalternek sem. Ideje szemügyre vennünk az emendálás, illetve a szerkesztés mibenlétét, előtte pedig a címlap szignálatlan metszetét.

A *Várad* énekeskönyv szignálatlan címlapképe

Könyvészeti és nyomdatörténeti szakirodalmunk minden fenntartás nélkül Hoffhalter munkájának tekinti a *VÉ* piros-fekete szedésű címlapján a könyörgő Dávidot ábrázoló fametszetet. Láthattuk, hogy Laurentius Froniusnak ugyancsak fontos szerepe volt a kiadvány létrejöttében, gondozásában. Bár nem az övé volt

a nyomda, monogramja megjelent a címlap szövegébe ágyazva. Könnyen lehet, hogy mivel egy évtizeddel korábban fametszőként tűnt föl, elkészíthette a címlap fametszetét. Binder és Huttmann nyomán ezt a lehetőséget Czeglédy – bár csak hipotetikusnak tekintette a „szerkesztő” személyét – is fölvetette.⁵⁸

Különös a térdelve fohászokodó zsoltairos király megvilágítása. Nem a háttér ónkarikás ablaka felől, hanem *szemből* sugárzik rá a világosság. A fényforrást pillérek és oszlopok takarják a szemlélő elől. Térdelő lába árnyékban van; földre helyezett jogara, koronája és hárfája sem vonja el a figyelmet égnek emelt arcáról. A fény és árnyék nem egyezik a távlat törvényével. A királytól felénk is árad a világosság, a távolabbi belső oszloppárra pedig két oldalról, ezért *belső* oldalukra vetül árnyék. A félkörív fölötti ablakok szabályos távlatúak, alattuk a külső oszloppár ellentétes oldalára vetül árnyék, ezeket középről éri a fény, s a belső oszlopokhoz képest fordítva, *külső* oldalukra vetül árnyék. Így, több nézőpont szerint ezt nem láthatnánk a templom belsejébe tekintve. A távlati szabálytalanság mégsem árt a kép egyensúlyának. Vajon tudatos döntése volt ez a metszőnek, vagy csak valamilyen minta pontatlan követését láthatjuk? További vizsgálat döntheti el, hogy Hoffhalter vagy Fronius alkotásmódját jellemzi-e inkább ez a megjelenítés. Nincs azonban döntő adatunk, amely kétségtelenül cáfolná, hogy a metszet lehet L. F. alkotása.

*

A tudatos szerkesztéshez alapkövetelményei: 1. alkalmasság és jártasság; 2. felhatalmazás és megbízás; 3. forrásokkal (kiadványokkal és gyűjteményekkel) való ellátottság. Ezek hiányában sem olyan kritikai válogatás, sem olyan értő szerkesztés nem tulajdonítható egy liturgikus szerkesztménynek, mint Huszár Gál kiadványai. Ilyen követelmények hiányában is vállalkozhat többszörözésre, elfogadott liturgikus segédletek változatlan sajtó alá rendezésére az, aki ezzel hiányt elégít ki, és remélheti, hogy portékája kelendő. Akár Raphael Hoffhalter, akár Laurentius Fronius anélkül vállalhatta ezt, hogy felekezeti hovatartozása és megélhetése ellentétbe került volna. Kettőjük közül bizonytalannal nem a lengyel Hoffhalter tudott jobban magyarul.

Kéziratossá vagy nyomtatott énekeskönyvvé, segédlet változatlan utánnyomása nem módosít semmit a liturgikus szokáson. Ehhez vázolnunk kell néhány liturgiaturténeti evidenciát az énekelt szertartással kapcsolatban, amelynek hiányában értetlenül tekinti és nem értelmezheti valós összefüggésében a XVI. századot sem az irodalomtudomány, sem a teológiai szakirodalom. Melius Juhász Péter és Szegedi Gergely kora magától értetődő módon misézett és zsolozsmázott magyar protestáns módra, amiként Huszár Gál tette, s graduáljának kiadásában (Komjáti,

58 CZEGLÉDY, *Néhány megjegyzés...*, i. m., 175.

1574)⁵⁹ páratlan módon dokumentálta is. Így a gyülekezeti énekeskönyvet (kancionálét) sem tekinthetjük másként, csupán a tovább élő, megmagyarosodott és megtisztított középkori szertartás irányából.

Nem a gyülekezeteknek készült az énekeskönyv, hanem a liturgusnak és a liturgikus énekkarnak,⁶⁰ önálló vagy elsődleges helye sincs a XVI. századi protestáns szertartás alkotói között. Olvasni és énekeskönyvből énekelni a legtöbb gyülekezetben csak néhányan tudtak.⁶¹ Még az iskolázottak közül sem mindenki tudta énekelni a szertartást, ezt tehát a kántor, a lelkész és az iskola diákjai (*pueri cantores*, liturgikus kórusként) végezték. A gyülekezeti énekeskönyvet is szinte csak ők tudták használni. Hallásból természetesen eltanulhatták, el is tanulták tőlük a gyülekezetek az énekelt tételek ismertebbjeit. Egy példánynál nem kellett, nem is volt több a nyomtatott kancionáléból az egyházközségek nagyobb részében, s graduálból is csupán kivételes helyeken tarthattak egy kötetnél többet. Kivételes volt, hogy városon a módosabb polgárok tudtak olvasni és énekelni, és volt rá pénzük, hogy családjuknak énekeskönyvet vásároljanak. A graduált és a kancionálét a templomban használták és tartották, a kántor az éneklőszék (pulpitus) mellett énekelt, használaton kívül annak alsó részébe zárta a liturgikus könyveket. Nem felelt meg az eszményi rendnek, ha a gyülekezet csupán kancionáléval rendelkezett a szertartás végzéséhez.

Az énekeskönyv istentiszteleti, szertartási segédlet, az *isteni dicséret*ek megjelölés egyaránt jelenti a gyülekezeti énekeket és magát az énekes szertartást. A reformáció kori protestáns szertartás alapja és forrása a *graduál*, a magyar nyelvű gregorián szertartáskönyv.⁶² A gyülekezeti énekeket tartalmazó kancionálé ehhez képest kiegészítő, járulékos. Az irodalomtudomány a magyar versek miatt mégis főként a kancionálékkal foglalkozott egészen a legutóbbi időkig, pedig Újfalvi Imre énekeskönyvének (1602) már a címéből egyértelmű, hogy ott és akkor helyettesített szükségből, „ahol az graduállal nem élhetnek”⁶³ – azaz annyira elesett a gyülekezet, hogy se iskolája, se kántora, akik énekelni tudták volna a szertartást. Maga a lelkész énekelt, és amennyire tudott, vele énekelt a gyülekezet.

Ebben a helyzetben nem mindegyik külföldön tanult tudós prédikátor volt alkalmas és felkészült arra, hogy a megtisztított protestáns szertartáshoz liturgikus segédleteket szerkesszen, elfogadtasson. Ilyenek hiányában latin szertartáskönyv-

59 RMNY 353. Hasonmás kiadása HUBERT Gabriella tanulmányával, Bp., 1986, BHA XIII.

60 Vö. HUBERT Gabriella, *Magyar protestáns énekeskönyvek a 16–17. században*, http://www.eke.hu/2007_regkonyv2.html

61 SCHULEK, BHA IX. 7.

62 KARASSZON Dezső, *Synopsis Gradualis: A gregorián ének és a magyar református istentisztelet = Egyház és művelődés: Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. biz. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BEREZKI Lajos, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000, 179.

63 RMNY 886.

vekkal, illetve azok magyarításával éltek, ahogy tudtak. Pontosabban hogyan? Az átmenet évtizedeiről szinte semmit nem tudunk, csupán a megmaradt kiadványokból, későbbi kéziratos és nyomtatott forrásokból következtetünk. A XIX. századi kálvinizmus romantikus és laikus nézeteinek Melius Juhász Péter korába való vetítése ehhez nem segítség. A *VE* szerkesztőjét keresgélők akaratlanul is ezt tették. Teljesen feledésbe merült, hogy még a XVI. század második felében is egyetlen akolon belül hadakoztak egymással irányzatok és árnyalatok; nem beszélhetünk végleges szervezeti és felekezeti határokról, liturgiában legkevésbé mondhatunk ki szélsőséges elkülönülést. A helyes látás gátja a gyakorlati járatlan-ság. Aki ön maga soha nem zsolozsmázik templomi környezetben, csak valamit hall vagy olvas erről, nem ítélni meg, mi a liturgia valóságos végzése, éneklése. Nekünk utólag szükségünk van a biztos tájékozódás érdekében egyes időpontok, határvonalak kijelölésére, de ez egykor nem jelentett teljes és kizárólagos homogén eszmei közeget sem a reformáció svájci vagy lutheri, sem az unitárius ágában, sőt még a hazai latin szertartásuk között sem. Ebben a liturgiátörténeti helyzetben magától értetődő volt a hazai örökség, közelebből az esztergomi rítus folytatása. Ezt ki is mondja Újfalvi Imre énekeskönyve. Történetileg így ágyazódott be a szertartás magyar nyelvű folytatása – egy igen döntő változással átlépve a mise és a zsolozsma hagyományos és hivatalos kereteit.

A reformáció előtt is volt szertartásba nem sorolt, nem hivatalos, paraliturgikus éneklés a latin mellett magyarul, ezt azonban a reformátori mozgalmak áttemelték a megisztított szertartásba. Fokról fokra tértek át a liturgia szent nyelvéről, a latinról a nép, a község (vernacularis, vulgaris) anyanyelvére; sőt a latint később tilalmazták református atyáink: akkor épül a szegény község, a társadalom minden rétege, ha érti is, ami a szertartáson elhangzik. Így befogadták, majd elhagyhatatlannak tekintették a strofikus énekelte istentiszteleti műfajokat, de még jó másfél évszázadig szó sem volt kizárólagosan strofikus éneklésről. A liturgikus kórus vezetése nélküli gyülekezeti éneklés csupán az orgonák elterjedése után, a XIX. században vált lassan általánossá. A kezdetektől elfordult kálvinizmus csak ezt ismerte. Az 1960-as években elkezdődött egyházzenei kutatások eredményei nyomán sajnos a közvélemény, sőt a különféle szakirodalmi ágak nézete sem változott meg döntően a XIX. századhoz képest.

A graduálok szerkesztése rangos képzettséget, nem mindennapi liturgikus jártasságot követelt tehát, Huszár Gálhoz hasonló szintű prédikátor kívántatott e feladatra. Ő minden nehézség nélkül össze tudta kapcsolni a graduált és a kancionálét. Azért fogadták el, és azért hatott olyan széles körben Huszár Gál kancionáléja, mert az 1540-es évektől fokozatosan kialakult gyakorlaton alapult. A zenei írástudás ritkasága, illetve a liturgia természete miatt az emlékezet szerepe pótolhatatlan volt.

Kancionálé viszont születhetett dallamok nélkül, miként számos nyomtatott kiadás a XVIII. század közepéig. A szokásos kancionálé megszerkesztése a leg-egyszerűbb graduálénál is jóval könnyebb, dallamok nélküli többszörözésükhöz

pedig sem liturgikus, sem zenei jártasság nem kellett, teljesen elegendő volt a tetszetős kézírás. Volt-e, lehetett-e egység a sokféle helyen készült és használt kéziratok másolataiban?

Az 1560-as énekeskönyv felépítése, amelyet a *VÉ* kiadása idején még nem ismertünk (sőt legtöbbször hajdani létezését is tagadták), a következő:

1. *Prédikáció előtt és után való könyörgések.* (A Szent Lélek ajándékáért való könyörgések a prédikáció előtt, A prédikáció után való könyörgések.)
2. *Szentegyházi könyörgések.* Ugyanazon élőfej alatt azonban elkülönül három csoport:
 - a) Jeremiádok (folytatva a prédikáció után való hasonló énekek sorozatát), utolsó ítélet;
 - b) Katekizmusi énekek: közgyónat (confessio generalis), kommúnió, hitvallás (credo, *Quincunque vult*), Miatyánk, Tízparancsolat parafrázisok;
 - c) Halott temetéskorra való énekek.
3. Karácsonytól mennybemenetelig az egyházi év himnuszai és kanciói.
4. Psalmusokból való isteni dicséretetek (zsoltárparafrázisok).⁶⁴

*

Másként csoportosítva, ugyanezen csoportokon belül eltérő sorrendbe foglalt énekek alkotják az 1566-os és az 1569-es énekeskönyvet. Igen gyakori az összetartozó énekek azonos sorrendje egyes csoportokon belül. Ez a szerkezet egészen a XIX. századig megmaradt. Mind az 1566-os, mind az 1569-es végén van még egyes énekekből hozzáadott részgyűjtemény, öregbítés. Az eltérés sehol nem bizonyosága felekezeti vagy szemléleti elhatárolódásnak, bár ilyennek tekintették a már idézett elképzelések. Mindmáig eldöntetlen kérdés, hogy vajon tudatos szerkesztésből ered-e, ha máshová sorolnak egyes énekeket, vagy pedig éppen a tudatos szerkesztés hiányából fakad. A *VÉ* – ha külső szerkesztőt igazoló dokumentum nem kerül elő – nem is lehet más, csupán egy korábban kialakult és elfogadott rend változatlan átvétele. A szász Lőrinc diáknak nem lehetett sem felhatalmazá-

64 Borsa Gedeon a következő kilenc részt különbözteti meg (*dólt betűs* a felirat, – után az élőfej szövege antikvával következik): BORSA, *Huszár Gál 1560...*, i. m., 375.

- I. *A Szentlélek ajándékáért való könyörgések a prédikáció előtt.* – A Szentlélekért való könyörgések. [1–4.]
- II. *A prédikáció után való könyörgések.* – A prédikáció után való könyörgések. [5–16.]
- III. *Az Úristennek való hálaadás és könyörgés...*, *kit szoktunk énekelni, mikor a közösség a prédikációra gyülekezik.* – Szentegyházi könyörgések. [17–37.]
- IV. *Halott temetéskor való éneklés.* – Szentegyházi könyörgések. [38–43.]
- V. *A Krisztus feltámadásáról való dicséretetek.* – A Krisztus születéséről. [44–57.]
- VI. *A Krisztus feltámadásáról való dicséretetek.* – A Krisztus feltámadásáról. [58–65.]
- VII. *A Krisztus mennybemenéséről.* – A Krisztus mennybemenés. [66–67.]
- VIII. *A psalmusokból való isteni dicséretetek.* – A psalmusokból isteni dicséretetek. [68–104.]
- IX. *A Krisztus vacsorájáról.* – A psalmusokból isteni dicséretetek. [105.]

sa, sem kellő liturgikus jártassága az énekeskönyv szerkezetének tudatos átalakítására (hacsak ki nem derül róla, hogy valahol kántorkodott vagy lévita tisztséget is viselt). Elhatározott és véghezvitt koncepciójának Schulek nem találta semmi jelét. Ha lett volna, bizony nem ismételt volna meg olyan éneket, amelyet már előbb besorolt. Inkább szorgos másolást, változatlan kiadást tulajdoníthatunk vállalkozásának, semmint felekezeti szempontú szerkesztést, purgálást, emendálást – az exemplárként tekintett kéziratot kötet hűséges követését, annak összes következtelenségével és esetlegességével. Más énekeskönyvvel is megyesik, hogy egy ének kétszer található benne; példákat már Szilády említett. Némi következtelenségre azonban Huszár Gálnál is rábukkanunk.

A szerkezet összehasonlítása Huszár Gáléval azért elkerülhetetlen, mert teljesen más színben tünteti fel az 1566-os és 1569-es énekeskönyvet. Az RMNY első kötete (az akkori ismeretek szerint) még az 1562-es debreceni énekeskönyvet tekinteti legrégebbnek, azzal a megjegyzéssel, hogy a felismerhető énektörédek sorrendje teljesen megegyezik az 1566-os váradival.⁶⁵ A kezdő énekcsoport alkalmas és elegendő a mostani vizsgálatra, mivel a *VÉ* a feltételezett koncepciózus szerkesztés szempontjából értelmetlen módon a *PRAEDICATIO VTAN VALO KÖNYÖRGESŐK* sorolásával kezdi a kötetet az első lapon. Schulek ezt azzal magyarázza, hogy istentiszteleten a zsolnározás a graduális rész után volt, ekkor kapcsolódott bele a szertartásba a gyülekezet. Ez azonban nem teljesen így van; Huszár Gál graduáljából tudjuk, hogy a bibliai olvasmány utáni *graduale* (proprium misetétel, válaszos zsolnár) helyett a Szentlélek ajándékáért könyörgő gyülekezeti ének szolt a *prédikáció előtt* (a protestáns graduálokban egyáltalán nincs is *graduale* tétel). Ezen kívül a gyülekezet bármikor énekelhetett introitust (vagy az introitus helyén kanciót). A recitált prózazsolnárokkal váltogatva vagy helyettük strofikus zsolnáraparafázisok is elhangozhattak.

A *VÉ* exemplárja valamilyen ok miatt nem természetes rendben tartalmazta ezt az énekcsoportot – a nyomtatott kiadás nem változtatott rajta.

1560 Magyaróvár–Kassa–Debrecen		1566 Várad	
<i>A Szent Lélek ajándékáért való könyörgések a prédikáció előtt</i>		<i>Az anyaszentegyháznak ellenségi ellen</i>	
Jövel, Szent Lélek Isten, tarts meg	A ^{4a}	Atya Isten, tarts meg minket	1
Jer, mi kérjünk Szent Lelket	A ^{5a}	Jövel, Szent Lélek Úr Isten, lelkünknek	2
Adj, Úr Isten, Szent Lelköt	A ^{6a}	<i>Könyörgés, Domine, non secundum</i>	
Jövel, Szent Lélek Úr Isten, lelkünknek	A ^{6b}	Mennynek és földnek nemes teremtője	3
<i>Az anyaszentegyháznak ellenségi ellen</i>		<i>A bálványimádók ellen való</i>	
Atya Isten, tarts meg minket	A ^{8a}	Felséges Isten, mennynek földnek Ura	
<i>Bűneiknek bocsánatáért való könyörgés</i>		<i>Más könyörgés a kegyetlenek ellen</i>	
Mennynek és földnek nemes teremtője	B ^{1b}	Csak te benned, Uram Isten	5
		<i>Háláadás</i>	
		Hálát adunk tenéked, örök Isten	6

65 SCHULEK Tibor, *XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban*, MKSz 86(1970), 119–129.

1560 Magyaróvár–Kassa–Debrecen		1566 Várad	
<i>A bálványimádók ellen való könyörgés</i>		<i>Más háláadás az vasárnapi praedikáció után</i>	
Felséges Isten, mennynek földnek Ura	B ^{2b}	Adjunk hálát mindnyájan	6
<i>Más könyörgés a kegyetlenek ellen</i>		<i>A praedikációnak előtte avagy utána való könyörgés az</i>	
Csak tebenned, Uram Isten	B ^{3b}	<i>Jer, mi kérjünk Szent Lelköt, etc.</i>	
<i>Az Istennek dicséretére való intés a 134. psalmusból</i>		Hallgass meg minket, nagy Úr Isten	8
Úrnak szolgálái, no, dicsérijétek	B ^{5a}	<i>Más könyörgés azon nótára</i>	
<i>Háláadás</i>		Keresztyének, kik vagytok	9
Hálát adunk tenéked, örök Isten	B ^{5b}	<i>Hogy az Úr Isten az ő bűveit minden gonosztól</i>	
<i>Más háláadás az vasárnapi praedikáció után</i>		<i>megoltalmazza az ő nevének dicsőségéjért</i>	
Adjunk hálát mindnyájan	B ^{6b}	Ó, mindenható Isten, ki az te	10
<i>A praedikációnak előtte avagy utána való könyörgés</i>		<i>A Magyarország siralma, kének romlása és nagy</i>	
<i>az Jer, mi kérünk Szent Lelköt etc. nótájára</i>		<i>pusztulása a bálványimádásért kegyetlen hamisságért</i>	
Hallgass meg minket, nagy Úr Isten	B ^{8b}	<i>és fertelmes élet miatt lett</i>	
<i>Más könyörgés azon nótára</i>		Tekénts reánk immár, nagy Úr Isten	10
Keresztyének, kik vagytok	C ^{1a}	<i>Más siralma az Magyarországnak a Jeremiás</i>	
<i>Hogy az Úr Isten az ő bűveit minden gonosztól</i>		<i>prófétának írása szerént</i>	
<i>megoltalmazza az ő nevének dicsőségéjért</i>		Keserves szívvel Magyarországnak	12
Mindenható Isten, ki az te	C ^{2a}	<i>Az Úr Istennek való háláadás és könyörgés, hogy az</i>	
<i>A Magyarország siralma, kének romlása és</i>		<i>őtle kibocsátott Evangéliommal bennünket éppítsen,</i>	
<i>nagy pusztulása a bálványimádásért, kegyetlen</i>		<i>kü akkor szoktunk énekelni, mikor község a</i>	
<i>hamisságért és fertelmes élet miatt lett</i>		<i>predikációra össze gyülekezjék</i>	
Tekénts reánk immár, nagy Úr Isten	C ^{3b}	Háláadásunkban rólad emlékezünk	15
<i>Más siralma az Magyarországnak a Jeremiás</i>		<i>Háborúságunknak idején való könyörgés</i>	
<i>prófétának írása szerént</i>		Hallgass meg mostan, felséges Isten	16
Keserves szívvel Magyarországnak	C ^{6a}	<i>Azon nótára való könyörgés</i>	
<i>Az Úr Istennek való háláadás és könyörgés, hogy</i>		Emlékezzél meg, mennybéli Isten	18
<i>az őtle kibocsátott Evangéliommal bennünket</i>		<i>Mégis azon nótára az utolsó ítéletről</i>	
<i>éppítsen, kü akkor szoktunk énekelni, mikor község a</i>		Kérlek és intlek mostan tégedet	19
<i>község a praedikációra összegyülekezjék</i>		<i>Bűneinkről való közönséges vallástétel az Úr Istennek</i>	
Háláadásunkban néked emlékezünk	D ^{1a}	<i>előtte a keresztyéni gyülekezetben</i>	
<i>Háborúságunknak idején való könyörgés</i>		Mindenható Úr Isten, mi bűnös emberek	21
Hallgass meg mostan, felséges Isten	D ^{3a}	<i>Hogy az Úr Istennek igjé közöttünk tisztán és igazán</i>	
<i>Azon nótára való könyörgés</i>		<i>hirdettség, az Juxta index nótájára</i>	
Emlékezzél meg, mennybéli Isten	D ^{5a}	Buzgó szívből te fiaid	23
<i>Mégis azon nótára az utolsó ítéletről</i>		<i>Ugyan azonról az O venerabilis nótájára</i>	
Kérlek és intlek mostan tégedet	D ^{6a}	Kegyelmezz meg nekünk, nagy Úr Isten	

Huszár Gálnál és más kiadványokban is találunk tehát némi következetlenséget, helyéről eltévedt énekeket, néhol valamilyen okból eltorzult rendet. Ezt Szilády 1893-ban taglalta is. Ő azonban még nem ismerhetett olyan adatokat, hogy például a *Könyörgésünk az Istennek* kezdetű ének, *Precatio ad Deum Spiritum Sanctum ante sarcam concionem* felirattal Huszár Gálnál 1560-ban nem az énekeskönyv elején, a Szegedi Kis István énekével kezdődő részben (A^{4a}), a maga helyén található, hanem jóval hátrább (M^{4b}). Kérdés, hogy az ilyen elvételeket a sorrend tudatos fel-forgatásának szabad-e tekintenünk. A VÉ-nél Szilády erre gyanakodott, s az őt követő szakirodalmi vélekedések azóta ismétlődnek, nyomokban Schuleknél is.

Az énekeskönyv énekeinek és szerkezetének összekeverését, rendjének megfordítását, vagy hogy ezáltal bármiféle lutheránus kiadványnak tekinthetnénk ezt az 1566-os énekeskönyvet, Schulek tévesnek minősíti és határozottan elutasítja.⁶⁶

1566-ban láthatóan hozzákeveredett a katekizmusi énekek elejéhez a prédikációt övező énekcsoport, hiszen a *confessio generalis* után (21. lap) még két ének következik ebből a fajtából, majd a *communicalaskor* való énekekkel folytatódik a kötet. Hasonló beékelődést találunk 1569-ben is, pedig a címlap szerint *Szegedi Gergely által megemendáltatott*. 1566-ban nincs élőfej, 1560-ban és 1569-ben van.

Tekintsük át az ottani énekcsoportot, amely 1560-ban *A Szent Lélek ajándékáért való könyörgések a predikáció előtt*, 1566-ban *A praedicatio után való könyörgések* titulusal kezdődik, mindkettőben az énekeskönyv elején. 1569-ben viszont majd csak *Az Úr vacsorájáról való énekek* után következik az első, e csoportba tartozó ének, majdnem húsz lappal később folytatódik. Közbeékelődik Szegedi Gergely egy éneke, amely része a megőregbítésnek. Jóval hátrább, ismét csaknem húsz lap és más csoportba tartozó énekek után, a *Szentegyházhéli dícséretek* között is van két Szentlélekért való fohászkodás (Luther énekének két eltérő változata: az egyik Batizi András szerzeménye lehet, RPHA 654, a másik névtelen, RPHA 2050). Ezek a katekizmusi énekek után következnek. Közülük a Huszár Gálnál meglévő változat az énekeskönyv legelején van 1560-ban, aztán elmarad 1566-ban, de a század végéig és később is ismétlődik a protestáns énekeskönyvekben.

1569

<i>Precatio ad Deum Spiritum Sanctum ante sacram concionam</i>	
Könyörögünk az Istennek	115
(...)	
<i>Praedicatio korra</i>	
Háláadásunkban rólad emlékezünk	133
<i>Vasárnapi praedicatio után való háláadás</i>	
Adjunk hálát mindnyájan	141
<i>Ugyan azonról</i>	
Atya Isten, tarts meg minket	142
<i>Invocatio Spiritum Sanctum</i>	
Jövel, Szent Lélek Úr Isten, lelkünknek	143
<i>Domine non secundum peccata nostra</i>	
Mennynek, földnek nemes teremője	144
<i>A bálványimádók ellen való könyörgés</i>	
Felséges Isten, mennynek földnek Úra.....	145
<i>Más könyörgés az kegyetlenek ellen</i>	
Csak te benned, Uram Isten	146
<i>Háláadás</i>	
Hálát adunk tenéked, örök Isten	147
<i>Más könyörgés azon nótára, G. Sz.</i>	
Keresztyének, kik vagytok	148

66 SCHULEK, BHA IX, 13.

<i>Hogy az Úr Isten az ő bűneit minden gonosztól megoltalmazza</i>	
Ó, mindenható Isten	149
<i>Az Magyarország seralma</i>	
Tekénts reánk immár, nagy Úristen	149
<i>Más siralma</i>	
Keserves szívvel Magyarorszáiban	151
<i>Háborúságunk idején való könyörgés</i>	
Hallgass meg mostan	153
<i>Ugyan azon nótára</i>	
Emlékezzél meg, mennybéli Isten	155
Kegyelmezz meg nekünk, nagy Úr Isten	157
(...)	
<i>Imploratio Spiritus S.</i>	
Jer, mi kérjünk Szent Lelköt... Ó, igaz.....	175
<i>Ugyan azonról</i>	
[Batizi András?] Jer, mi kérjünk Szent Lelket... Te igaz.....	175

Ha megalapozó bizonyítékokat találhatnánk Szilády feltevésére, hogy 1566-ban szándékosan bontották meg az énekeskönyv szerkezetét, Huszár Gál akkor még ismeretlen 1560-as kiadványával összehasonlítva ezt fokozott mértékben ki kellene terjesztenünk az 1569-es énekeskönyvre. Valós okát Szilády nem találta, s mi sem tudjuk igazolni, hogy a Szegedi Gergely nevével megjelölt énekeskönyvet *összeszedetők* tudatos és meggondolt döntés alapján változtattak. Ideje más magyarázatot keresnünk.

Más színben mutatja a szerkezeti eltéréseket az egykor nélkülözhetetlen *kézíratosság*. Helyenkénti rendezetlenséget és több-kevesebb utólagos pótlást mindig találunk a kéziratos liturgikus segédletekben, graduálokban és kancionálékban is. Ezeket leginkább helyben írták le, vagyis egyházközségi megrendelésre másolták. Kinyomtatás végett bármelyik vállalkozó nyomda átvehette a kéziratos kancionálé anyagát valamelyik tekintélyes egyházközségtől, neves templomtól. Az írnok tisztségben is szolgáló, vállalkozó szellemű Laurentius Fronius maga is lemásolhatott ilyen kéziratos énekeskönyvet, hogy nyomtatáskor exemplárul szolgáljon neki. Huszár Gál is hivatkozik erre 1560-ban egy strófa kifeledése miatt (talán a helyéről eltévedt ének is ugyanilyen okból szakadt el a csoportjától): „elhagyták volt az exemplárban, kiből nyomtattunk” (M^{5b}).⁶⁷ Nem csak nyomtatott előzményekkel kell számolnunk, a kéziratos háttér a *VÉ* mögött is ott volt, lehetséges, hogy helyi exemplárból nyomtatták mind a *VÉ*-t, mind a Szegedi Gergely-félét. A nyomtatott énekeskönyvek példányszáma általában legfeljebb 2-300-ra terjedt, mert pénz szűkében nem volt elég papírja a nyomdának raktáron.⁶⁸ Nagyjából

67 Huszár Gál 1574-ben utólag kéziratos alakban megszerzett zsolnárszövegeinek jelentőségét szintén értékeli Schulek Tibor (*A keresztényi gyülekezetben...*, i. m., 14–15); ezt Borsa Gedeon is kiemeli (*Huszár Gál 1560...*, i. m., 377).

68 „A nyomtatott kiadások példányszáma nyilván nem haladta meg a néhány százat, ráadásul elterjedési területük is rendkívül korlátozott lehetett.” BORSÁ, *Huszár Gál 1560...*, i. m., 374.

ennyi egyházközségre terjedt a hatásuk. Érthető, ha hamar elfogytak, és az is, hogy nem ritka a nyomtatott énekeskönyv kéziratos másolása sem. Ilyen volt jóval később a *Rinyai népi énekeskönyv*,⁶⁹ de a *Balogi kancionálét* is ebbe a kategóriába sorolhatjuk.⁷⁰ Leírhattott-e magyar nyelvű kéziratot a száz Laurentius Fronius?

Az 1566-ban Váradon dolgozó nyomdász erdélyi nyelvjárására utaló nyomokat találunk az énekeskönyvben. A *Mi hiszünk az egy Istenben* (RPHA 910) középső stró-fájának kezdete *Mi hiszünk Jézus Krisztusban* (38). Az énekeskönyv elején is, a vége felé valamivel gyakrabban fölbukkannak *ü-ző* szóalakok (*mű, dücsőség*). A másoló többnyire eleinte hűségesen követi azt, amit másol, helyesírásában is, ám később akaratlanul saját megszokását kezdi követni. A kezdősormutatóban ezt megerősítő incipitek is vannak. Sajtóhiba a *mi könyörgésünkben* (23) vagy a *könyörgest teßen* (85) stb. A többi, következetesen eltérő (azaz nem *ü-ző*) szóalakok között ilyenek találhatók a kötetben: *nevének dücsőségéért* (9), *mű könyörgésünket* (16), *minden üdőben, mű testiünket, mű lelkiünk* (17), *mű bűnös emberek, mű igen vétkezünk* (21), *mű tőlünk* (31), *mű hozzáánk, mű köztünk, mű közénk* (32), *mű közénk, mű bennünk* (33), *mű bűneinket* (34), *dücsőségben* (35), *Tekints mű reanc* (99), *minden üdőben* (100), *folgaid mű lettiinc, Vdöröl üdöre* (103), *nagy ducsüsegett, duczjó sent Fiaual* (112), *teßen tünektec* (119), *ha tü fel keßültetéc* (133), *igaz bütben valo* (156), *Az mű megh bolt atyánk fia* (168), *A mű dolgunk nyomorusag* (168), *mű keresünkben, es el nem hacz az mű sükségünkben, czak mű biggyünk, mű reánk aradott, io kedue mű reank aradot, az mű ziuünket, otalmazhassuk dücsöseged ezal minden üdőben, Mert mű feienként, mű kiczenségünkben, Ha meg tekinted az mű büneinket, otalmazhassuk dücsöseged ezal minden üdőben, Mert mű feienkét mű kácsenségünkben, Ha meg tekinted az mű büneinket, Ha büünk zereuth kezdünk mű fizetni* (175), *kezdünk mű fizetni* (178), *Irnak vala az üdőben* (184). Az ilyen szóalakokat képviseli a kezdősormutató is (lásd a következő lapon).

Laurentius Fronius magyar nyelvtudására (és dialektusára) utalnak ezek az apró, részben nyelvjárási eltérések? Ha nem volt a Debrecenből Váradra költözött nyomdának magyar szócúsa, korrektora, akkor igen. A mutató az énekeskönyv végén szintén erre utal, akárcsak az „öregbítés”. Dobokai Mihály 1565-ben Kolozsvárt újonnan keletkezett éneke frissen befogadott erdélyi többlet az exemplár végén (*Magasztaljuk az Úr Istent, már, hűvek*, RPHA 848) azt a gondolatot sugallja, hogy vajon nem kolozsvári eredetű-e a Lőrinc diák exemplárja. Az egy évtizeddel öregebb ének is érdekes nyelvileg. Ezt *Döbröcömben szörzötte* valamelyik (nem bizonyosan Szegedi) Gergely, *ü-ző* dialektusban halálra, jó életre tanít. Feliratát mégis *e-ző* alakban olvassuk (az énekben ez a szóalak visszatér): *Micsodás az fesvény ember* (*Csuda dolgot beszélenék*, RPHA 228). Nem annyira szertartásba illik, inkább magányos elmélkedésbe, a róla elnevezett énekeskönyvbe nem is került bele. Ha valóban a húszévesnél is fiatalabb ifjú Szegedi Gergely a szerzője wittenbergi tanul-

69 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1556–1840)*, összeáll. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1963; Bp., Balassi, 2002, 67. sz.

70 *Uo.*, 82. sz.

mányútja előtt, amint Varjas Béla és Schulek Tibor véli,⁷¹ akkor éneke valószínűleg más vidékről, nem Debrecenből jutott el a Lőrinc diák exemplárul szolgáló kéziratába. Ez a szöveg sehol másutt nem található.

1566 [az énekek] táblája	Az ének kezdete
<i>Az ki akar üdüözlülni</i>	Az ki akar üdüözlülni [!]
<i>A ki veti segödelmet</i>	Az ki veti segedelmet
<i>Bodogog [!] azok kik Istent</i>	Bodogoc azoc kic Istent
<i>Bunosok hoßad ki altúke</i>	Bünösöc hozaad kialtunc
<i>Christus fel támada mü</i>	Christus fel tamad [!] mi
<i>Christus fel ramad, mü b:</i>	Christus fel tamada, mi bününket
<i>Christus az mü bünün:</i>	Christus az mi bününkért
<i>Czuda dolgot büßelle</i>	Czuda dolgot beßellenek
<i>Ez nap nekünk diczeretös</i>	Ez nap nekünc diczertes [!] nap
<i>Halat adunk teneköd</i>	Halat adunk teneked
<i>Halgas meg münkent</i>	Halgas minket [!]
<i>Jer mü diczerjük algünk</i>	Jer mi diczeriüc aldyuc
<i>Kereßtyénök kik ez föld:</i>	Kereßtienec kik ez földön lakoztok
<i>Minden hüü kereßtyenek</i>	Minden hüü Kereßtyenec
<i>Onszol münkent Dauid pro.</i>	Onßol minket Dauid Propheta
<i>Senki ne bistik io ßeren:</i>	Senki ne bizzec io ßerentsciben
<i>Te benned bistam en</i>	Te bēned bizom en
<i>Vr Isten irgalmaz neköm</i>	Vr Istē irgalmaz nekē

A nyomdász idegen ajkú voltára utalhat, hogy a címlap magyarsága sem hibátlan. *Egyben szedögettek* helyett *szedögettettek* volna helyes. A *mostan nyomtattatak nyonnan oreghütetek, es emendaltattak* helyesebb 1569-ben: *mostan nyobban egyben szedegettetött, és meg öreghütetött*. Az 1569-es címlap sem hibátlan. *Szegedi Gergely általa meg emendáltattatott* helyett vagy *Gergely által*, vagy *Gergelynek általa* volna helyes. Lehet, hogy a debreceni nyomdának is idegen ajkú volt az egyik szedője (aligha maga Hoffhalter), vagy Török szóciusa, mert nem egyes lapokon némely szavak részeit külön szóként nyomtatták, másutt meg úgy olvastották egybe, ahogy akkor sem volt szokásos. Például *hazug sagot, leg ien* (27), *Soltál, ide iekben, hi kergetted, vöttét meg a földet* (30), *hordoßszázlot, sereg ünc, ßomßédsag inkenac* (32), *fia ijd, minbet, ßinet elöl* (33), *nem es betic, ßaptál* (34), *meg ütözt ed* (35), *keßer ittessanec, en ra itam* (46), *ter iestüén, dolga imrol* (49), *ßolgajno diczeriétec* (76), *Ideiene neclendeo* (116) stb.

Ehhez képest 1566-ban nem több a hiba, inkább kevesebb. Néhol ugyan van egy-egy példa, hogy a Heltai Gáspár magyarságában is felbukkanó idegenszerűséget gyanítsunk. Ha magyar anyanyelvű (alkalmi) korrektor nem dolgozott a nyomdának, akkor Lőrinc diák valóban elég jól tudhatott magyarul. Áruklodó szóalak akad, például *örögségöl birnia* (43), *szomszedsadiükenac* (65), *fisellye* (91), *vendekseghen* (163), *segidsegem* (185) stb. Nem eltérő szóalak, hanem javítatlan sajtó-

71 VARJAS, Kovácsóczy Farkas..., i. m., 135–136; SCHULEK, A keresztényi gyülekezetben..., i. m.

hiba például az *ú ~ ü* vagy *ö ~ ü* elcserélése: *tiztült ezüstöt* (54), *mindenöt* (54) vagy *halasru* = halálra (65), *ßaptal* (67; 1569-ben ugyanígy van!), *markoddan* (82) stb.

Összegezzük a fentieket. A kancionálét használó kántor tudta, hogy egyes énekcsoportok énekei szertartás közben hová illeszkednek. Tudta azt is, hogy hol találja a psalmusokat vagy a könyörgéseket, attól függetlenül, hogy az énekeskönyv elején vagy végén voltak. Jól kellett ismernie saját segédletét. Az átmeneti évtizedekben bizonyosan nem volt rögzített liturgikus helye valamennyi éneknek. Nem volt közömbös a nyomtatott kiadványokat megelőző, háttérükben keletkező és terjedő kéziratos kancionálék éneksorrendje, de nem volt felekezetiileg rögzített református, lutheránus vagy unitárius sorrend sem. Az eltérések nem gátolták a szertartási használatot. Az egységesülést a nyomtatott kiadványok munkálták, de velük párhuzamosan tovább éltek a helyi összeállítások egészen addig, míg az írni-olvasni tudás az iskolák révén széles körben el nem terjedt, és a gyakran kiadott énekeskönyveket olcsón mindenki megvásárolhatta. A felekezeti elkülönülés ekkor vált véglegessé szertartásilag is, tehát az 1700-as évek második felében.

A kéziratosság hangsúlyozása nem új szempont; Borsa Gedeon ezzel zárta a Huszár Gál 1560-as énekeskönyvéhez írt tanulmányát.⁷² Okfejtésének előzménye már Schuleknél megvan. A graduálok kutatása is aláhúzta ezt az utóbbi évtizedekben, de sem a szöveghagyományozás, sem a liturgia szempontjából nem kapott méltó figyelmet. Tudatos szerkesztői munkálat és elgondolás helyett készen kapott anyag döntötte el a sokat vitatott *VÉ* felépítését és esetlegességeit. Kereshetünk mögötte irányzatokat a heves hitviták korában – természetesen találtak is hol unitárius, hol kálvinista, hol lutheránus irányzatot.

Alapkövetelmények hiányában meg kell barátkoznunk azzal, hogy a korai protestáns énekeskönyveknek lehetett *rendezetlen* kiadása. Nem volt tehát a *VÉ*-nek sem tudatos és hozzáértő szerkesztése, liturgus szerkesztője, csupán vállalkozó kiadója és változatlan kinyomtatója. Mintául az akkoriban szokásos és használatos valamelyik énekgyűjtemény szolgált. Annak ellenére így történhetett, hogy más olvasható a címlapon. A nyomdász másolhatott korábbi, ismeretlen kiadványt; sőt szorgos (kelendősegre számító) kiadványa lehetett egy kéziratos gyűjtemény közreadása minden lényeges változtatás és szerkezeti átalakítás nélkül.

72 „Végezetül ismételtelen hangsúlyozni kell a XVI. századi énekeskönyvek szerkesztésénél a kéziratos gyűjtemények fontosságát. A nyomtatott kiadások – különösen az első évtizedekben, vagyis a XVI. század hatvanas-hetvenes éveiben – csak meglehetősen szűk körben terjedtek el. Jó példa erre Huszár Gál említett esete, aki a Felvidéken 1574-ig nem ismerte az 1566. évi váradi és az 1569. évi debreceni nyomtatott énekeskönyvet. (Sőt az sem biztos, hogy az ezekben szereplő öt zsoldárfordítást utólag ezekből és nem inkább egy akkor tájt kezébe került kéziratból nyomtatta ki.) Ezzel szemben a kéziratos énekgyűjteményeknek akkoriban még jóval nagyobb szerep jutott. Ezek a vártnál sokkal nagyobb hatást gyakoroltak, és fűrgességükkel korábban fel nem tételezett széles körben elterjedtek. Ezt bizonyítja azoknak az elsősorban az Alföldön tevékenykedett énekszerzőknek feltűnése Huszár Gál kiadásában, akiknek műveit a szakírók nyomtatott formában csak az 1563. évi debreceni kiadástól fogva várták.” BORSA, *Huszár Gál 1560... , i. m.*, 377.

Vallásos könyörgés a XVII. század elejéről*

Szentmártoni Szabó Géza filológiai alaposágát és ötletgazdag tanulmányírói technikáját ebben a kötetben felesleges hosszasan méltatni. Mindig irigyeltem ezért, és igyekeztem ellesni tőle azt a módszert, mely egyetlen parányi részletet (akrosztichont, töredék strófát, margináliát vagy akár egyetlen ívjelet), egyetlen kis szövegforrást is elegendő támpontnak tart, és a mikrofilológiai apróságokból kiindulva igyekszik megrajzolni a tágabb képet, megtalálni egy szerzőt, vagy rábukkanni egy elveszett műre.¹ Ebben a tanulmányban – az ünnepelt előtt tisztelegve – hasonló apróságokból kiindulva igyekszem azonosítani egy eddig ismeretlen XVII. századi versszerzőt.

*

Stoll Béla bibliográfiájának² függelékében felsorolja azokat az 1711 előtti XVI–XVII. századi egy-két leveles verskéziratokat, melyek ugyan nem tartoznak a bibliográfia törzsanyagához, de a gyűjtőmunka során regisztrálásra kerültek. A bibliográfia első kiadása a kolozsvári 3. sz. Akadémiai Könyvtár (volt unitárius kollégiumi könyvtár) anyagában felsorolja Sylvester János Újtestamentumának egy példányát, melyben „két XVI. századi vallásos énektöredék”³ található. A bibliográfia újabb, bővített kiadásai⁴ 218. sorszám alatt már egy incipitet is közölnek: „két XVI. századi vallásos ének, az egyik: Mi nyomorúságból tehozzád könyögünk...”

Kissé furcsa, hogy a bibliográfia újabb kiadásai nem vesznek tudomást Horváth Iván adatközléséről,⁵ melyből kiderül, hogy vélhetően nem két szövegről, hanem *egyetlen* versről van szó. Még furcsább, hogy a XVI. századi versek *Repertó-*

* A tanulmány az OTKA támogatásával, a K 77776. sz. pályázat keretében készült.

1 Például: SZABÓ Géza, *Sztárai Mihály ismeretlen énekének töredéke? = Collectanea Tiburtiana (Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére)*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10), 129–130.

2 *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1556–1840)*, összeáll. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1963; Bp., Balassi, 2002.

3 STOLL 1963, 433.

4 STOLL 2002.

5 HORVÁTH Iván, *Adatok romániai könyvtárakból* = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XXI, Szeged, 1985, 168–169.

riuma (RPHA)⁶ nem ismeri fel, hogy a Stoll-bibliográfia szóban forgó tétele azt a kéziratot jelöli, melyre Horváth Iván szövegközlése támaszkodik, noha a közleményben egyértelmű hivatkozás történik a bibliográfiára. Az RPHA mechanikusan jár el: 918. szám alatt felsorolja a *Mi nyomorúságból tehozzád könyörgünk* kezdetű verset a Stoll-bibliográfia hivatkozására támaszkodva, 3210. szám alatt pedig a *Keresztények ura, benned bizodalmam* kezdetű verset, Horváth Iván szövegközlése alapján. Ennek megfelelően a bibliográfiai adatok között is két, *különböző* tételt találunk (H 607 és H 752), melyek *ugyanarra* a kolozsvári Újtestamentum-példányra hivatkoznak.⁷

A kolozsvári Akadémiai Könyvtár régi magyar könyvgyűjteményének katalógusa szintén regisztrálja a szóban forgó szöveget, de csak az első kötéstáblán szereplő részletét említi meg: „Első táblán: (...) benned bizadalmam / (...) eordeogteol bizonios oltalmam (...) kezdetű magyar vers 26 sorban (16. sz.)”⁸ Itt néhány további bejegyzés szövegét is felsorolja, ám ezeket a kiadvány nem használja fel a vers keletkezési idejének és helyének megállapításához, a hátsó borítón található szerzőre vonatkozó megjegyzést pedig nem említi meg.

A *Repertórium* teljes digitális szövegtárának készítése közben szemügyre vettem a szóban forgó kéziratot bejegyzést.⁹ Úgy látom, hogy a korábbi szűkszavú megállapításokat több ponton módosítani kell. Sylvester János Újtestamentumának kötéstábláira több szöveget is lejegyeztek. Az első borító belső oldalán 6 strófányi verses szöveg található, sajnos az eleje nem olvasható, ezért az incipitből csak ennyi állapítható meg: (...) *Ura, benned bizadalmam*. Ugyanazzal a kézírással a hátsó borító belső oldalán további 5 sor található, egy egész és egy megkezdett strófa. Ennek incipitje: *[I]ly nyomorúságból tehozzád folyamunk*. A kezdőbetű bizonytalan, a szöveg jelentése sem igazít el, de a későbbiekben igazolni igyekszünk a kezdő *I*-t. Az incipit utolsó szava Stoll bibliográfiájában és a *Repertórium* 918-as tételénél is tévesen szerepel.

Az első és hátsó borító két verses szövegrészlete véleményünk szerint egyetlen énekhez tartozik, ahogyan ezt Horváth Iván is gondolta.¹⁰ Az ének betűhű átírata a következő:

6 *Répertoire de la poésie Hongroise ancienne*, ed. HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, FONT Zsuzsa, HERNER János, SZÖNYI Etelka, VADAI István, Paris, Nouvel Objet, 1992.

7 *Uo.*, xx–xxi.

8 *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár régi magyar könyvgyűjteményének katalógusa*, szerk. SIPOS Gábor, Kolozsvár, Scientia, 2004 (Sapientia Könyvek, 28), 482 (545. tétel).

9 Itt köszönöm meg Balázs Mihálynak, hogy a kézirat fotójának beszerzésében segített.

10 HORVÁTH, *i. m.*

[K.....]11 vra benned bizadalmam
[.....]12 eordeogteol bizoniof oltalmam
[v]oltal [m]in[den]13 kintol nekem zabaditom
halal merge ellen doctorom orvoflom

Az zent Angialoknak zantalan seregi
zoktanak tegedet zeuntelen14 diciernj15
nagi hala adafsal felnj ef rettegnj
noha beunek nelkeul tudgiuk eoket lenni

Regi vetkeinket nekeunk megh Jfmerneunk
bizonj melto volna almunkbol ferkenneunk
zent Jftenfegeddel zeovetfeget16 vetneunk
beuncinkre ostan vizzajjs17 nem terneunk

Oh te nagi hatalmas felfegef vr Jften
kinek hatalmanak vege foha nincien
Az the nepejdnek beunet kegielmefen
bociafd megh vr Jften nez reiank kegefen

lattiuk fok vetkeunket fok alnakfaginkat
Az mi feiunk felet lattiuk eulni eoket
fuljyfa peniglen feoldigh niomot minket
kereunk nagi vr Jften keonniebicj terheunket18

[I]ly19 fogadafodrol hagi Emlekezteteunk
ha vetek megh bociafd Jfteneunk mi nekeunk
magad fogattad volt ha hozsad fieteunk
beuncink terheteol mi megh keonniebbeun[k]

11 Horváth Iván az akrosztichon alapján a *Keresztények* szót javasolja, de állhatott itt például *Kegelemnek* is.

12 Horváth Iván szerint a szó végén *al* olvasható, az *l* előtti betű azonban nem egyértelmű; szerintem itt talán a *pokoltol* szó állhatott.

13 Horváth Ivánnál olvashatatlan szóként szerepel.

14 Horváth: *zjuntelen*.

15 Horváth: *dicirmi*.

16 Horváth: *keovelseget*.

17 Horváth: *vizzajjs*.

18 Horváth: (...) *minket*.

19 Horváth: (...).

[I]liý²⁰ niomorufagbol the hozsad foliamunk²¹
 mert nincien minekeunk fohul teob oltalmū[k]
 testi lelki okat²² kel ciak teolled varnun[k]
 Kettfeghnelkeul²³ hizzeuk bizonyj bodogulunk

Sok beuneunk tavozszal Azzert immar teolleunk

.....

Hogy valóban egyetlen énekszövegről van szó, azt a tartalmi azonosság is mutatja: végig a bűnök eltávoztatásáért könyörög. Az elülső borítóra írt résznek ugyanúgy $a_{12}-a_{12}-a_{12}-a_{12}$ a metruma, mint a hátsó borítón levőnek. Nyilván ezen az alapon minősítette a szöveget Horváth Iván is egyetlen versnek.²⁴ Ennél erősebb érv azonban a kikövetkeztethető akrosztichon: [K]AROL[I] [I]S... Mivel Horváth Iván csak a KAROLI betűsort tekinti akrosztichonnak, ezt nem használhatja fel a két versrészlet összetartozó voltának igazolására. Az akrosztichon végén szereplő [I]S betűk azonban minden bizonnyal a névhez tartoznak, pontosabban a keresztnév elejéhez, és így eredetileg a *Károly István* név volt összeolvasható. Feltételezésünket megerősíti, hogy a hátsó borító belső oldalán haránt irányban le is van jegyezve ez a név egy 15 tagú névsor első tagjaként: „karoly iftuan uram.” Tehát az ének végéről még legalább 4 versszak hiányzik.

A lejegyző kéz régies írásmódja megtévesztő. A megszakított *e*-k használata XVI. századi lejegyzésre emlékeztet, de belátható, hogy a verset csak a XVII. század elején jegyezték le. A hátsó borító belső oldalán haránt irányban kétszer is szerepel az *Anno domini 1616* bejegyzés. A vékony tollal írt sorokon keresztül fut a vizsgált vers szövege, és lehetetlen azt feltenni, hogy a verset írták volna korábban. A két dátum máshol is elfért volna, minden bizonnyal üres oldal közepére firkantották le. Néhány további tollpróba évszám nélkül szerepel az oldalon: „Anno Dominy J. Borka²⁵ mihaly uram[na]k”, „L. E[zte]lneki Baka Gergely el vitte zen[ai]at Sigmond Janofnak”, „Fidel[ibus] nost[ris] uniuerfis et fingulis”, „Miferere meij Domini Secundum magnam mifericordiam tuam”. A legutolsónak felsorolt bejegyzés már keresztelje a haránt irányú dátumot, tehát már ezt is 1616 után jegyezheték le, ahogyan az alatta elhelyezkedő verses szöveget is.

20 Horváth: (...).

21 Horváth: *foliannunk* [?], a lejegyző valóban eggyel kevesebb szárat húzott az *m*-nek, de a szöveg értelme eligazít.

22 Horváth: *jokat*, szókezdő *j*-nek azonban nincs nyoma.

23 Horváth: (...).

24 HORVÁTH, *i. m.*

25 STIPOS: *Botha*.

vna benned bita dabnam
 al cor cogriol bizonij olabnam
 kollal niri kintol nikiin tabaditoni
 halat mirzi illin doctwora orvof lom
 Agent Angialoknak zantulan periji
 rokanak sigediz zuntitin diionij
 nazi kala adafat filnij ip veltogrij
 noha biunuk nalkiul tudziak cokit kinri
 Riji veltiinkit nikiunt mijs gmiri miunuk
 bizonij milro volna abunukbol perit
 emiunuk zent gmiri sigidiz zovvif
 get veltiunuk beuninkri ostan
 viffaije nim sermiunuk
 J. h. ti nazi hapulma filijij vr gmiri
 kinik hapalomanak viji jihaninien
 At phi najrijdort biunuk kigit mifin
 boiunuk mijs vr gmiri nigrinank kijiin
 luttinuk jok veltiunukit jok abrak fajortat
 At mi pient filit luttinuk iulnukokit
 julyjaya prinijlin foblijf mormorminkit
 kiviunuk nazi vr gmiri kionnibij titho
 li joradafodrol noji embilijstivak
 hal dicit mijs boiunuk gmiriunuk miritiunuk
 magud puzat ad velt na hofud fiktinuk
 biunink tirkitit mi mijs kionnibij elun
 25. die 22. February nazi Drogafog
 uole as marfa veltogrij gmiri vr
 biveit veltinuk gmiri nikiin kintol
 foblijf mormorminkit kiviunuk nazi
 veltinuk gmiri nikiin kintol

Anno Domini 1705
 Baka György & vici q. m. a.
 sigmond garofak Sabin
 and toll

in nomine domini Amen
 Nos nuncupacione
 Thij nomina gabot the hofar foliamenk
 met ninc in minikunk phulicob obtatuk
 kiffi kil okat kil cial tiokd vor nu
 kiffimillik kiffiuk hisony bodogulunk
 kiffiunk favotat met immar kollunk

1	Kangy	14	tancho	garg	garg
2	Bakya	15	tancho	garg	garg
3	Hesa	16	tancho	garg	garg
4	Biro	17	tancho	garg	garg
5	Concorat	18	tancho	garg	garg
6	tancho	19	tancho	garg	garg
7	Boso	20	tancho	garg	garg
8	tancho	21	tancho	garg	garg
9	tancho	22	tancho	garg	garg
10	tancho	23	tancho	garg	garg
11	tancho	24	tancho	garg	garg
12	tancho	25	tancho	garg	garg
13	tancho	26	tancho	garg	garg
14	tancho	27	tancho	garg	garg
15	tancho	28	tancho	garg	garg

Az első borító belső oldalán két datált bejegyzés található. A vers 6. strófája után eltérő kézzel leírva ez áll: „1625. die 22. Februarÿ nagj dragasag uolt az marha uetel.”²⁶ Ennél lényegesebb azonban a lap alján fejjel lefelé bejegyzett szöveg, mert ezt ugyanaz a kéz írta le, mint a verset: „1618 Eztendeoben zent ker[efzt fel] talalafanak napian keuldettek hozza[m] bereck²⁷ varofiak girko petert Kadar ma[...] az deiak dolgabol.” A lap szélén csonka a szöveg, de a dátum határozottan kivehető. A bejegyzés elhelyezkedéséből arra lehet következtetni, hogy a vers leírása után került oda. A hátsó borító egy dátuma tehát megadja a *terminus post quemet*, az első borító bejegyzése pedig a *terminus ante quemet*. A verset ezek szerint 1616 és 1618 között írták le a nyomtatvány borítólapjaira.

Érdemes ezután figyelmet szentelni a már említett, hátsó borítón olvasható, eddig még sehol sem közölt névsorra, mert ebből nemcsak a versszerző nevére, hanem a vers leírásának idejére és helyére is következtetni tudunk. A névsor a következő nevekből áll:

- 1 karoly iftuan uram
- 2 Balÿko iakab
- 3 Heia peter
- 4 Biro mihalÿ
- 5 kondorat miklos
- 6 iancho andras
- 7 Bofó tamas
- 8 Varga laslo
- 9 Erös andras
- 10 kondorat giörgi
- 11 Varga ianos
- 12 Bofó ianos
- 13 Benke giörgi:
- 14 iancho gaspar
- 15 orsouat giörgÿ

Károly István neve feltűnik már egy Bethlen Gábor által elrendelt 1614-es katonai összeírásban.²⁸ A lustra alapján, mely a primorokat és jobbágytartókat sorolja fel, megállapítható, hogy Károly Istvánnak 7 jobbágya volt ez időben. A *Székely Oklevéltárban*²⁹ közölt névsor segítségével 13 nevet azonosíthatunk a listáról, csak

26 SIPOS: *volt*.

27 SIPOS: *küldöttek hozza[m] biro [?]* – Bereck Kézdiszék egyik települése.

28 Ismerteti: BALOGH Judit, *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*, Kolozsvár, Erdélyi-Múzeum Egyesület, 2005 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 254).

29 *Székely Oklevéltár: Új sorozat, IV, Székely népesség-összeírások 1575–1627*, bev., jegyz. DEMÉNY Lajos, Kolozsvár, Erdélyi-Múzeum Egyesület, 1997, 451–452.

a 13. és 15. név, Boso Janos és Orsouat Giörgy hiányzik. Még teljesebb egyezést mutat az 1619. július 13-án készített *Főnépek, lófők, darabantok, szabadosok és zsellérek összeírása Kézdi-, Csík-, Gyergyó- és Kászonszéken*.³⁰ Ebben Sárfalváról a következő nevek szerepelnek (dőlt betűvel emeltük ki a könyvborító listáján is szereplő személyeket, és melléjük írtuk az ott található sorszámot is):

Primipilus: Kondrat Jstuan; Pixidarii: *Hejja Peter (3), Ereós Andras (9), Boso Janos (12)*, Patakj Janos, Hejja Jmreh, Josa Jstuan, *Benkeó Györgj (13), Biro Mihalj (4), Janczio Gaspar (14)*; Nobiles: *Karoly Jstuan (1), Balyko Jakab (2)*, Hejja Benedek, Hejja Janos, Ereós Jakab, Biro Jmreh, Benke Jstuan, Jakabos Gergely, Jakabos Gaspar, Butak Benedek, Hejja Janos, *Kondrat György (10), Janczio Andras (6)*, Becz Miklos, Sandor Miklos, Varga Thamas, *Osuat Györgj (15)*, Kondrat Janos, *Kondrat Miklos (5)*, Josa Demeter, Varga Mattias, Varga Peter, *Varga Janos (11)*, Phwleóph Jstuan, Menyhart Györgj; Jobbag. Stephanÿ Karoly: Butak Janos, Balas Balas, *Boso Tamas (7)*, Czÿakÿ Balas, Teglas Mihalj, Lukacz Janos, Czepleó Mihalj, Jakabos Jakab, Jakabos Györgj, Hejja Jstuan, *Varga Lazlo (8)*, Varga Jstuan, Ereós Ferencz, Szabo Thamas, Hegÿ Mihalj, Sipos Jstuan, Janczio Peter, Fekete Mathe, Szabo Marton.

Látható, hogy kivétel nélkül minden név szerepel a felsorolásban, vagyis a könyvborító névsora ezzel közel azonos időben, 1619 körül keletkezhetett. I. Rákóczi György 1634–1635-ös lustrája³¹ ugyancsak felsorol több, a névsorban is szereplő nevet, 1635 októberében azonban Károly István már nem élt, mert a lustra csak az özvegyét tünteti fel.

Károly István neve nem csak ezekből a katonai összeírásokból ismeretes. Miután helységnévhez (Sárfalva) tudjuk kötni, már nem keverednek össze a rá vonatkozó adatok az ország más részén élő többi Károlyi életrajzi adataival. A régi *Székely Oklevéltár* köteteiben³² több rá vonatkozó oklevelet is találunk. Ezeket kiegészíthetjük az *Erdélyi Királyi Könyvek* anyagában található további dokumentumokkal.³³ Szádeczky Lajos a következőképpen foglalta össze Károly vagy Károlyi István azon érdemeit, melyekkel sárfalvi birtokához, illetve további Kézdiszékben található birtokokhoz jutott:

Szentlélek falva a háromszéki *Várhegy* (Székely-bánja) uradalmához tartozott. 1581 nov. 8. az oroszországi Pskow vára alatti táborban adományozta Báthory

30 *Uo.*, 621.

31 *Székely Oklevéltár: Új sorozat, V: Székely népesség-összeírások 1635*, bev., jegyz. DEMÉNY Lajos, Kolozsvár, Erdélyi-Múzeum Egyesület, 1999, 187–189.

32 *Székely Oklevéltár*, kiadja a Székely Történelmi Pályadíj-Alap Felügyelő Bizottsága, szerk. SZABÓ Károly, s. a. r. SZÁDECZKY Lajos, Kolozsvár, Ajtai K. Albert Könyvnyomdája, 1895–1897, IV–VI.

33 *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689)*, *Erdélyi Királyi Könyvek*, DVD, Bp., Arcanum Adatbázis Kft., 2005.

István lengyel király és erdélyi fejedelem kercesdi *Károlyi Istvánnak*, az oroszok elleni hadjáratban vitézkedő magyar (s székely) gyalogság főkapitányának, kiváló hadi érdemei jutalmául.

Károlyi István mind Erdélyben, mind Lengyelországban előkelő részt vett Báthory István minden hadjáratában. A poroszok (Danczka) ellen vívott 1577. dersavai ütközetben „mint kitűnő vezér tüzelte harcra katonáit, nem riadva vissza a veszélytől, nem a nyilak és golyók záporától”. Ugyanazt a virtust tanúsította Danczka város tengerparti erődjé ostrománál.

Érdemeit növelte az oroszok elleni hadjáratokban. Midőn a király 1579-ben *Polock* ostromára készült, ő vezette ki Erdélyből a segédcsapatokat az ostromlott Dűna parti vár alá, a hol jó példával ment elő katonái élén az ostromműveletekben, sánczok és ostromárkok készítésében, s halálmegvetéssel rohant elő a meredek várhegy megmászásában és várfalak fagerendái felgyujtásában. 1580-ban, midőn a többi várak ostromára került a sor, Károlyi István ismét serényen forogódott. *Vélikiluki* vára alatt éjjel-nappal talpon volt s egyaránt kitűnő vezérnek s rettenthetetlen bajvívónak bizonyult. *Zavolosc* vára ostromához segédcsapattal küldetvén, csak pusztá megjelenésével oly retteget ébresztett, hogy az addig makacsul védett és hiába ostromlott várat tüstént földadták az oroszok. Midőn pedig a tartomány elfoglalása után a királyi sereg téli szállásba vonult, Károlyi István ismét Erdélybe küldetvén, itt újabb sereget toborzott a legjobb katonákból s 1581-ben *Pszeow* vára ostrománál előbbi érdemeit újakkal tetézte.³⁴

Károlyi így jutott tehát a Szentléleken fekvő fejedelmi részjóság, valamint az azzal szomszédos kis-kászoni részjóság birtokába. Kézdiszék környező településneveinek ismeretében tudtuk csak kiegészíteni a korábban már felsorolt kéziratok bejegyzések egyikeit: „L. E[zte]lneki Baka Gergely el vitte zen[ai]at Sigmond Janofnak”. Esztelnek a szentléleki kastély közelében fekszik, Baka Gergely és Zsigmond János neve pedig együtt fordul elő az 1602. augusztus 1-jén a Giorgio Basta által császári hűsége esketett kézdi-, orbai-, sepsi- és kászonszéki nemesek, lófők és szabad székelyek katonai összeírásában.³⁵ Baka Gergely valóban esztelneki lakos, Zsigmond János pedig az ezzel tőzsomszédságban lévő Kurta-Patakra való.

Nemcsak Károlyi István birtokaira vonatkozó adataink vannak, hanem feltérképezhető a családfája is. Előbb Bethlen Sárát vette feleségül, majd pedig Kelemen Veronikát. Második feleségétől született egy leánya, *Károlyi Zsófia*. Ő először Tarnóczy Sebestyénhez ment feleségül, annak halála után pedig Vitéz Lászlóhoz. Károlyi Zsófiának Tarnóczy Sebestyéntől született leánya, *Tarnóczy Sára*, aki Haller Péter felesége lett. Ehhez az ághoz nyúlik vissza a báró Apor család.

34 SZÁDECKZY Lajos, *Az „özvegy és leánya” megosztása Kézdi-Szentléleken (Adalék a székely történelemhez)*, ErdMúz, 14(1897), 207–208.

35 *Székely Oklevéltár: Új sorozat, IV, i. m.*, 56–57.

Tarnóczy Sára neve ismerősen csenghet, hiszen ő az egyik címszereplője Kemény Zsigmond *Özveggy és leánya* című regényének. Ő a leány. Kemény az özvegyet más keresztnéven szerepelteti, nem Zsófia asszonyként, hanem *Rebekkaként* fordul elő a szövegben. Ez azonban semmit nem változtat azon a tényen, hogy a valós eseményeken alapuló regény főhősei közvetlen rokonságban állnak Károlyi Istvánnal, az özvegy (Károlyi Zsófia) a leánya, a leány (Tarnóczy Sára) pedig az unokája. A tanulmányunkban szereplő vallásos könyörgés érdekes háttere lehetne a regénynek, kiegészíthetné az özvegy bigott vallásosságának rajzát. Ha Kemény Zsigmond ismerhette volna ezt a költeményt, úgy bizonyára beemelte volna az *Özveggy és leánya* szövegébe.

A fenti gondolatmenetből tehát megállapítható, hogy Sylvester János Újszövetség-kiadásának vizsgált példánya a XVII. század első harmadában Kézdiszéken, Sárfalván volt. 1617 körül itt jegyezték le borítótábláira Károly István verses könyörgésének elejét, illetve a hátsó borítóra 15 sárfalvi nemes névsorát. A verses szöveg tehát nem XVI. századi alkotás, a *Repertórium* anyagából mindkét sorszám (R 918, R 3210) törlendő, viszont fel kell venni a költeményt a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozatának majdani, pótlásokat tartalmazó kötetébe.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Szenci Molnár Albert Biblia-kötetei*

Szabó Géza az 1980-as években az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott: először a Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségében, majd a Tájékoztató Osztályon. Ekkoriban járt Erdélyben, és hazatérve több olyan értékes könyves adattal ajándékozott meg, amelyeket kutatásaimban igen jól hasznosíthattam. Mivel ezek közül kettő a Bibliára vonatkozik, Géza eme nevezetes születésnapja jó alkalom arra, hogy köszönetem jeléül köszöntésére Szenci Molnár Albert könyvtárának ma is meglévő, illetve feltételezhetően megvolt Biblia-köteteiről az elszórt adatok és említések alapján, összefoglalóan írjak.

Példányból három biblia ismeretes Molnár Albert könyvtárából.

1. Közülük a legkorábban, 1615-ben került a birtokába Théodore de Bèze *Annotationes maiores in Novum Dn. Nostrum Iesu Christi Testamentum* ([Genf] 1594 [Estienne]) című munkája, amelyre Szabó Géza útmutatása nyomán bukkanom rá a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban (jelzete: R 84043). A címlapon látható bejegyzés szerint Jeremias Colerus adományozta neki mint *monumentum et pignus amoris*. Az ajándékozás pontos dátumát is lehet tudni Molnár naplójából. 1615. május 28-án, Pünkösöd napján jegyezte be többek között a következőt: „Ibi [= Carlati] Jeremias Colerus Pastor donavit me maioribus notis Bezae in Novum Testamentum”, vagyis Carolathban kapta a könyvet Jeremias Colertől, aki Georg von Schönaich báró udvari lelkésze volt.¹ A Molnár család egy hónappal korábban kerekedett fel (a magyarországi körülményekhez nem tudva, az erdélyiekhez pedig nem akarva alkalmazkodni), hogy két és fél éves itthonlét után Szilézián keresztül visszaköltözzenek Németországba. Molnár Görnitzben hagyta a családját felesége rokonainál, ő pedig Brandenburgban próbált magának – végül is sikertelenül – állást szerezni. Ennek körülményeit újabban Szabó András tárta fel.²

A Bèze-kötet az Újtestamentum szövegéhez közöl kommentárokat. Amikor Molnár tulajdonába került, már megjelentette a vizsolyi biblia³ mindkét kiadását. Talán ha megvalósul az az „egész levélen öreg bötűkkel, magyarázatokkal és tanúságokkal egyetembe” tervezett bibliakiadása, amelyről az oppenheimi

* Készült az OTKA K 62388 sz., *Szenci Molnár Albert levelezése, iratai és Zsoltárkönyve* c. pályázata keretében.

1 SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, közléteszi SZABÓ ANDRÁS, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13), 97.

2 *Uo.*, 41–49.

3 *Szent Biblia*, Vizsoly, 1590. RMNY 652. Faksimile kiadása: Bp., 1981.

biblia ajánlólevelében írt,⁴ bedolgozta volna Bèze némelyik magyarázatát vagy tanúságát.

A kötetről már korábban is hírt adtam Szabó András: Szenci Molnár Albert *Naplója* új kiadásáról és fordításáról szóló ismertetésemben.⁵

2. Címlapbejegyzése szerint 1622-ben Heidelbergben került Molnár birtokába a zürichi latin nyelvű *Biblia* egy példánya: Leo Juda, Conradus Pellicanus, Petrus Cholinus és Rodolphus Gualterus közös munkája, a *Biblia sacrosancta Testamenti Veteris et Novi* (Zürich, 1544). A kötetet ma a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtára őrzi (jelzete FO 147). Molnár Albert ezt is ajándékba kapta egy jelenleg nem azonosítható személytől. Az ajándékozás tényére utal a címlapon olvasható bejegyzése: „Alberti Molnár, donatione Dni Erasmi Eulii, Heidelberg anno 1622 mense 7bri.” Minthogy éppen ez idő tájt érték el Heidelberget a harmincéves háború eseményei, amelyek során Molnár Albertet megkínózták: csigába húzták és megperzselték,⁶ elképzelhető, hogy a fenti bejegyzést ekkor, utólag írta rá a könyv címlapjára, de az már korábban is a birtokában volt. Imre Mihály ezt a feltevését azzal igazolta, hogy Molnár a hanai biblia-kiadás⁷ előjáró beszédéhez és a Károlynál kimaradt zsoltár-összefoglalások pótlásához ezt a bibliát használta fel.⁸ Az utóbbiak esetében szövegösszevetéseink azonban azt az eredményt hozták, hogy Molnár Albert elsődleges forrása e tekintetben is Johann Piscator német bibliafordítása volt. Piscator valóban támaszkodott a *Biblia Tigurinára*, tehát ezért érzékelhető – áttételesen – annak hatása a hanai kiadásra.⁹

A zürichi bibliát tulajdonosa naplóként is használta. Több személyes bejegyzés is található benne 1623-ra, illetve 1632-re vonatkozóan, amelyek igen értékesek, mivel Molnár életének ebben az utolsó periódusában már nem vezetett naplót.¹⁰

3. A harmadik, ma is meglévő biblia került a legkésőbb Molnár Albert tulajdonába. Francia nyelvű teljes Szentírás, amelyhez a 150 genfi zsoltár, gyülekezeti énekek és imádságok járulnak: *La Bible, qui est toute la sainte Esriture du Vieil et Nouveau Testament autrement l’Ancienne et la Nouvelle Alliance. Le tout revue & confère sur*

4 SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, TOLNAI Gábor irányításával s. a. r. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Magvető, 1976, 275.

5 It, (85)2004, 152.

6 SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert és Heidelberg ostoma 1622-ben = Humanizmus, religio, identitástudat*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, 2007 (Studia Litteraria, XLV), 144–154.

7 *Szent Biblia*, Hanau, 1608. RMNY 971. Hasonmás kiadás ÖTVÖS László gondozásában: Debrecen, 1998.

8 IMRE Mihály, „Alberti Molnár, donatione Dni Erasmi Eulii, Heidelberg Anno 1622. mense 7bri”: *Szenci Molnár Albert Bibliája*, A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium évkönyve, 1974, 25–37.

9 P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vízolyi Biblia új kiadásai*, Bp., Universitas, 2006 (Historia litteraria, 21), 48–53.

10 „die 3. September 1623: egebam mortua filiola” (95); „die 9. August 1632 Alb. Julia” (129).

les textes hebreux & grecs par les pasteurs & docteurs de l'Eglise de Geneve avec un nouvel indice par lieux communs item les Pseaumes & Cantiques avec les prieres ecclesiastiques. (A La Rochelle 1616, de l'imprimerie de H. Haultin par Corneille Hertman).¹¹ Ma a segesvári Evangélikus Gimnázium Könyvtárát is magában foglaló, ottani Városi Könyvtár őrzi. Létezésére Szabó Géza hívta fel a figyelmemet. (A tőle egykor kapott cédula képét lásd a tanulmány végén.)

E biblia a francia protestánsok fővárosának tartott La Rochelle-ben készült a híres Haultin-nyomda örököse, Corneille Hermann műhelyében. A nagy múltú nyomda alapítója a párizsi születésű Pierre Haultin korábban, 1560 és 1565 között Lyonban működött. 1565-ben itt jelentette meg Kálvin *Institution de la religion Chrestienne* című művét – címlapján azzal a Religio-emblémával, amely nyomdája későbbi kiadványain is sokszor előfordul.¹² Ennek a Religio-ábrázolásnak a jelentését Théodore de Bèze verses dialógusban¹³ fejtette ki, amelynek ugyancsak verses magyar fordítását némi kiegészítéssel Molnár közölte *Institutio*-fordítása elején.¹⁴

Pierre Haultin 1565-ben menekülni kényszerült Lyonból, és La Rochelle-be költözött. 1588-ban bekövetkezett haláláig 81 művet jelentetett meg, köztük a baszk nyelvű Újtestamentumot 1571-ben. 1588-tól unokaöccse, Jerome Haultin vette át a nyomda vezetését. Ő 1600-ig 115 munkát adott ki. Örököseinek műhelyében, amelyet 1600 és 1620 között veje, Corneille Hertman vezetett, 1622-ig 99 munka jelent meg, köztük az említett francia biblia.

Már 1596-ban javasolta a Saumurben tartott zsinat, hogy a drága és igen ritka genfi kiadások behozatala helyett La Rochelle-ben készítsenek francia bibliát. A genfi tiltakozása ellenére 1603-ban Gapban a zsinat újra arról határozott, hogy olcsó, kislakú, mutatókkal kiegészített biblia jelenjen meg Haultinnél.¹⁵ Az itteni nyomtatványok már idézett, Desgraves által összeállított bibliográfiája szerint összesen négy teljes francia nyelvű biblia, tizenkét francia és négy latin Újtestamentum jelent meg a Haultin-nyomda félévszázados működése során. A genfi zsolttároknek 1572-től kezdve huszonegy itteni kiadása ismeretes.

Az 1616. évi kiadás a címlapján látható bejegyzés szerint – „Alberti Molnar 1624 Amsterdam” – 1624-ben, valószínűleg vásárlás útján lett Molnáré. Olyan kötetnek jutott ezúttal birtokába, amely az általa is eszményinek tartott, az

11 LOUIS DESGRAVES, *Les Haultin 1571–1623*, Genève, Droz, 1960, 276.

12 PETER RODOLPHE, JEAN-FRANÇOIS GILMONT, CHRISTIAN KRIEGER, *Bibliotheca Calviniana: Les œuvres de Jean Calvin publiées au XVe siècle*, Genève, Droz, 1991–2000, I–III, 65/7.

13 THÉODORE DE BÈZE, *Confessio christianae fidei et ejusdem collatio cum papisticis heresibus*, Genf, 1561.

14 KÁLVIN JÁNOS, *Az keresztényi religióra és igaz hitre való tanítás, melyet (...) magyar nyelvre fordított MOLNÁR Albert*, Hanau, 1624, e.b. (Hasonmás kiadás: Bp., Balassi, 2009.) A vers kiadása: SZENCI MOLNÁR Albert *Költői művei*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1971 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 6), 173. sz.

15 DESGRAVES, *Les Haultin...*, i. m., XXIII–XXV.

oppenheimi kiadásában követett, genfi tudós teológusok által revideált módon adta közre a szent szöveget zsolotárakkal, énekekkel, zsebben hordozható, nyolcadrét formátumban. Ugyanakkor címlapja feltűnő hasonlóságot mutat az 1624-ben Molnár Albert fordításában megjelent magyar *Institutio* címlapjával: a cím szövege mellett mindkettőn egy-egy nőalak látható: a francia biblia címlapján bal oldalon a *Szeretetet* megtestesítő családanya gyermekeivel, jobb oldalon a *Fides* képe. A magyar *Tanításon* pedig a *Religiót* és a *Fidest* megtestesítő női alakok fogják közre a cím szövegét. A Haultin-nyomda szokásos *Religio*-nyomdászjelvénye *Religion Chrestienne* körirattal ugyancsak rajta van a címlapon. Az egyezések alapján és e kiadás ma is fellelhető példányainak nagy száma¹⁶ miatt feltételeztem,¹⁷ hogy annak ellenére, hogy e francia biblia bizonyíthatóan csak 1624-ben került Molnár birtokába, már korábban, *Institutio*-fordítása megjelenése előtt is ismerhette e kiadást, és címlapja inspirálóan hatott rá fordítása címlapjának kialakításában.

*

Az eddigiekben bemutatott három, Bibliához kapcsolódó, ma is kézbevehető kötet mellett Molnár Albert *Naplójából*, levelezéséből, illetve ajánlóleveleiből arra lehet következtetni, hogy volt még saját példánya néhány bibliakiadásból, de azok vagy nem maradtak fenn, vagy lappanganak.

4. *Naplójából* tudjuk, hogy 1601. szeptember 27-én Frankfurtban német nyelvű bibliát (*Biblia Germanica*) vásárolt három forintért.¹⁸ Talán ez volt az a herborni Luther-biblia, amely mintául szolgált a *Psalterium Ungaricum* és a két bibliakiadás munkálataihoz.¹⁹

[5.] Nem maradt fenn a vizsolyi bibliának az a példánya sem, amelyet itthonról küldtek Németországba, és amelyet 1606. december 6-án vett át a heidelbergi egyetemi könyvtárban.²⁰ E példány alapján készítette saját kiadásait.

16 Bettye Thomas CHAMBERS, *Bibliography of French Bibles 2: Seventeenth century French-language editions of the Scriptures*, Geneva, 1994, 1093, <http://books.google.hu/books?id=CFB1Was37PAC&pg=PA107&dq=PA107&dq=La+Bible+a+la+Rochelle+1616> (2009. szept. 12.).

17 P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert Institutio-fordítása*, kísérő tanulmány SZENCI MOLNÁR Albert, *Az keresztényi religióra és igaz hitre való tanítás, ... Hanoviae, 1624* faksimile kiadásához, Bp., Balassi, 2009 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 43), 22–24.

18 SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, i. m., 76, 143.

19 FEKETE Csaba, *Szenci Molnár Albert zsolotárkiadásának mintája*, MKsz., (119)2003, 330–349; H. HUBERT Gabriella, *Szenci Molnár Albert és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás*, MKsz., (119)2003, 349–356.

20 SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, i. m., 151.

[6–7.] Levelezéséből tudható, hogy birtokában volt Piscator német bibliafordításának²¹ és a Tremellius–Junius-féle latin fordításnak²² egy-egy példánya is. Piscator 1604. szeptember 14-i levelében ugyanis azt írta, hogy küldött neki egy példányt fordításából, megengedve, hogy akkor fizet érte, amikor arra lehetősége lesz.²³ Molnár még egy esztendő múlva is tartozott a könyv árával, miként az 1605. augusztus 26-án Altdorfból Piscatornak írott leveléből kiderül. De a példány ekkor már nála volt, sőt tanítványaival, a Stänzing fiúkkal azt is olvastatta a Tremellius–Junius-fordítással együtt Altdorfban: „Tanítványaim reggeli imaként a Tremellius-féle magyarázatos bibliát olvassák. Este a tiédet olvassák németül, a tanulságokkal. Istenem, mennyire gyönyörködtetnek ezek engem!” – írta az említett levélben mesterének.²⁴

Emmanuel Tremelliust és Franciscus Juniust III. Ferdinánd pfalzi választófejedelem bízta meg a Biblia új latin fordításának az elkészítésével az eredeti héber és latin nyelvű kéziratok alapján.²⁵ Ez a sok kiadást megért, latin verzió lett az alapja több anyanyelvű fordításnak, így a vizsolyi bibliának is; hanau bibliakiadása szerkesztésekor Molnárnak szintén ez volt fő forrása Piscator német szövege mellett.²⁶ S mivel tanítványaival is olvastatta e bibliát, feltételezhető, hogy volt példánya valamelyik kiadásából.

[8.] Az oppenheimi biblia²⁷ sajtó alá rendezésekor a margón közölt konkordanciák „megigazításához” – miként arra az ajánólevélben utalt – Piscator *Bibliája* mellett „az franciaiai genevai Bibliájá”-t vette figyelembe.²⁸ Valószínű, hogy ebből a genfi francia nyelvű Szentírás-kiadásból is volt saját példánya. A [3.] számú, La Rochelle-i biblia ugyancsak ennek alapján készült.

21 *Biblia, Das ist: Alle bücher der H. Schrift des alten und neuen Testaments aus Hebreischer und Griechischer Sprach (...) aufs new vertheutsch: (...) durch Johann PISCATOR (...) gefertigt*, I, Darinnen Die fünf bücher Mosis..., Herborn, 1602; II, Darinnen Die übrige historische bücher..., Herborn, 1603; III, Darinnen Etliche Lehrbücher von hochwichtigen sachen..., Herborn, 1603; IV, Darinnen Die Propheten..., Herborn, 1603; V, *Anhang An das alte Testament: Darinnen begriffen sind die bücher, welche Apocrypha genennet werden*, Herborn, 1603.

22 *Testamenti Veteris Biblia Sacra ab Immanuele TREMELLIO et Francisco JUNIO; accesserunt libri qui vulgo dicuntur Apocryphi, Latine redditi et notis quibusdam aucti a Francisco JUNIO; (...) quibus etiam adjunximus Novi Testamenti libros ex sermone Syriaco ab eodem TREMELLIO in Latinum conversos*, Frankfurt, 1575–1579.

23 SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, jegyz., kiad. DÉZSI Lajos, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1898, 167.

24 STOLL Béla, *Szenci Molnár Albert ismeretlen levele és latin elégiája = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, összeáll. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1978 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4), 265, ford. SZILÁGYI János György.

25 SZENCI MOLNÁR, *Költői művei*, i. m., 467.

26 P. VÁSÁRHELYI, *Szenci Molnár Albert...*, i. m., 43–82.

27 *Szent Biblia*, Oppenheim, 1612. RMNY 1037. Hasonmás kiadás ÖTVÖS László gondozásában: Debrecen, 2002.

28 SZENCI MOLNÁR, *Válogatott művei*, i. m., 273.

[9.] Az oppenheimeri biblia kiadásakor nemcsak külföldi mintákat követett, hanem a Károlyi Gáspár munkaközössége által fordított szöveget „haszonnal conferálta”²⁹ Félegyházi Tamás Újtestamentum-fordításával,³⁰ következésképpen ebből a hazai nyomtatványból is volt példánya.

[10–11.] Végül saját kiadásai, a hanai és az oppenheimeri biblia legalább egy-egy példányban feltételezhetően ugyancsak megvolt tékájában.

Városhelyi Juditnak

Francie Bible in Marob - Besa francia
szóltára (egberítve) La Rochelle, 1616.

Bejegyzés: Sz. M. Albert 1624. Amsterdam

Sepentvári Ev. Gimm. Könyvtára

libri in 8° minori 13. n.

A Szabó Gézától kapott cédula

29 Uo., 274.

30 *Az mi Vronc Iesus Christusnac Vy Testamentoma*, Debrecen, 1586. RMNY 584.

Debreceni ünnepszentelés a XVII. században

A debreceni cívisok szótára ékesen jelzi, milyen örökséget hozott létre az idők folyamán ez a kultúra, és milyen egyedi jellegzetességei maradtak ránk az ősök élénk képzettársításainak.¹ Ez ünnepi alkalommal azonban nem – KAF szavával – „debrecenységemről” vagy „emberszólló” képességemről tennék tanúbizonyságot, inkább egy régi XVII. századi debreceni ünnep bemutatásával szeretnék utalni arra, hogy egy jeles alkalom megjelenítésének módja mennyire szimbolizálja a hagyományban állásunkat. Ily módon teszem tiszteletemet a színes, ízes írásairól híres Szentmártoni Szabó Géza tanár úr előtt, akitől annyi jó ötletet, a jó értelemben vett *tricksters*-re való hajlamot lehet ellesni.

Debrecen városának – a mezővárosnak is, de még inkább a szabad királyi városnak – legfőbb szimbóluma a címere és a város szellemi erőterében álló temploma, mai nevén a Nagytemplom. A címer nemcsak a város, de a református kollégium, a Tiszántúli Egyházkerület és a Magyar Református Egyház közös szimbóluma is egyben. Heraldikai jegyei (tételrendezése, alakjai és színei) a középkori hagyományt továbbépítve a XVII. században álltak össze teljes fegyverzetükben, és megjelenítik a fal nélküli város lelki erősségeit. Utóbbiak legkézzelfoghatóbb kifejezői a korabeli prédikációk, melyek főként a biblikus jelképek applikációi, közösségi aktualizálásai révén teremtették meg az erőteret, a lehetőséget azok későbbi politikai, sőt heraldikai aktualizálásához.² Egy templom alakváltásai mindig hangsúlyos szerepűek a hívő közösség életében: így történt ez a debreceni Piac téren álló átmeneti templommal is, mely szintén a XVII. században nyerte el „megreformált” alakját.³ Egyetlen mozzanatot igyekszünk most megérzékíteni: az 1628-as súlyos történelmi pillanatot, amikor ünnepszentelő istentiszteleten adtak hálát a városi és meghívott polgárok „a” Templom születésekor.

Az új templom a majd 70 éves babiloni száműzetéssel felérő pusztalét után Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és Rákóczi György felső-magyarországi kapitány hathatós támogatásával épült újjá és szenteltetett fel 1628. november 26-án.

1 KÁLNÁSI Árpád, *Debreceni cívis szótár*, Debrecen, 2005 (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai, 83).

2 Az 1693-as címer fejlődéstörténetéről és a korabeli prédikációk szimbólumaihoz való közvetett kapcsolatáról bővebben: CSORBA Dávid, *Heraldika, prédikáció, „debreceniség”: Architektúra és architektúra a kora újkori Debrecenben*, Mediárium, 1(2007)/3–4, 295–309.

3 A gótikus stílusú Szent András-templom épülete 1564-ben leégett, s a beomlott kultikus tér melletti imatermet váltotta fel 1628-tól „a” Templommá magasztosult szakrális tér. Az újabb pusztításokat (1705) és leégést (1802) követően jött létre a mai kevert stílusú Nagytemplom.

A korban ezután már a régi név elhagyásával többen úgy beszéltek a legfontosabb debreceni kálvinista templomról, mint a „Debreceni Templom” (Templum Debreceniensis) vagy egyszerűen csak „a Templom”, „Öreg Templom”. Jóllehet több hasonló egyházi épület is volt a városban (a XVIII. század elején már egyenesen őt), az unikális megjelölés maradt.⁴ Térformáló erejű egyházi építményről beszélünk, és a debreceni kultúra meghatározó – ha nem a legmeghatározóbb – korszakának templomáról, mégis érdekes, hogy az épületnek nincsen építészetileg megbízható, értékelhető rajza.⁵ Noha a templombelsőről keveset tudunk, sőt lelkészei közül is csak a helyieket ismerjük a felszentelés ünnepi istentiszteletéről,⁶ most mégis megkísérlünk egy potenciális világmodellt felépíteni, hogy megidézhessük a Templom születése pillanatát, s mindhárom említett jelenségről képet formálhassunk. Az *ünnep* szó történeti etimológiáját tekintve ugyanis az *idnap* ’szent nap’ jelentésű szóból származik, és ennek megfelelően rítushoz kapcsolt. Egy ünnep szimbólumait pedig, ha azok közösségi értelmezést nyernek, nem lehet automatikusan törölni: megragadnak a következő nemzedék(ek) képzeletében, részévé válnak azok kulturális emlékezetének.

A templomrenoválás gondolata a városi jegyzőkönyv tanúsága szerint az 1625. január 2-i ülésnapon hangzott el. „In generali congregatio totius Senatorum No. 66. deliberatur: Templum Publium (...) aedificatur.”⁷ Ekkorra már több mint hatvan éve romokban állt a szent hely, „in platea Templi Civitatis”. A nagy terv kifundálásának aktuális okát, és a Nagyszenátus egyhangú döntésének értelmét négy-száz év távolából végképp nem becsülhetjük meg, ám érdekes, hogy épp ez idő tájt születik az egyetlen teljes korrelatív szöveg a templomszentelés elemzéséhez.

Magyar földön a bekecsi renovált, reformátussá átépített templom (1625) az első a maga nemében – addig inkább a templomfogalás volt a jellemző, mint az építés. A Magyar Királyság és Erdély határán található zempléni Bekecs mezőváros nemesi mecenatúrájú szent helyének megalkotását követően az újonnan hazaköltözött Szenci Molnár Albert adta ki a bekecsi szentelésen elhangzott prédikációkat, imákat és számos egyéb reprezentációs szöveget (*Consecratio Templi novi*, Kassa,

4 DEBRECENI EMBER Pál, *Wade mecum*, Debrecen, [1679–81]; Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárának Kézirattára, O 153, 79, 83; KÖLESÉRI SÁMUEL, *Keserű–édes*, Debrecen, Rosnyai, 1677 (RMK I. 1210, 1).

5 Korábbi időszakról fennmaradt a Szent András-templomnak az ásátások és leírások alapján feltáruuló formája, a Péchy Mihály-féle tervrajzok pedig közismertek. Egyedül az új református templomnak nem maradt fenn tervrajza, csak későbbi, emlékezetten alapuló, megkonstruált képét ismerjük (SÁPI LAJOS, *Debrecen településtörténete*, Debrecen, 1972, 22). Zoltai Lajos rekonstruálta (1914) valószínűsíthető képét, ennek alapján Takács Béla a Kollégiumi Gyűjtemények kiállítására makettet készített róla. A változások leírása: SZÜCS ISTVÁN, *Szabad királyi Debrecen város történelme*, Debrecen, 1871–72, I, 262–268.

6 VERESS ISTVÁN, *Bethlen Gábor és Debreczen*, Debreceni Képes Kalendárium, 15(1915), 31.

7 HBmL, IV. A. 1011/a, 8. k., 537.

1625).⁸ Egyetlen információ marad zárva előttünk: nem tudjuk, hogy kik voltak jelen a kiskarácsonykor kezdődő és újévkor záródó templomszentelő ünnepen. Az viszont könnyen elképzelhető, hogy a debreceni városi követség, hazaérkezve a reprezentatív ünnepélyről és tractáról, azon melegében számolni kezdett, és a tanács az évi első ülésen (a szokásos fohászok és eskük analógiájára) nagyot vállalva megfogadta, hogy ha ezt a bekecsi kis templomot Monaki nemesúr és felesége támogatásával a semmiből létre lehetett hozni, a legnagyobb magyar kereskedőváros már csak megoldja a debreceni renoválást, „debrecenyi” virtusból.

Köztudott Bethlen Gábor művelődéspolitikájának hatósugara, politikai machiavellizmusa és személyes toleranciája a felekezeti nézőpontok irányában; a magyar református egyház iránti mecenatúrájáról Barcza József önálló munkát jelentetett meg.⁹ Debrecen urai kijárták az adó- és vámmentesség megerősítését (1625. szeptember 22-i váradi diploma),¹⁰ majd kihasználva a brandenburgi választó leányának decemberi köszöntését, a potenciális fejedelemszony pártfogását kérték a templom ügyében.¹¹ Az 500 forintos ígéretet meg is kapták, a végrehajtásért Erdély és a Partium ura felelt. Jellemző a debreceniségre, hogy a címisek két hónap múlva kérvényt küldtek a fejedelemhez, s újabb két hónap múlva a városi rendelkezések közé becikkelyezték a fejedelemszonyhoz írt hivatalos levelet.¹² Nem volt elég a szabadságjogok biztosítása, a pénzszerzés lehetséges útjait mind számba vették, s ki is járták maguknak.

A fejedelem a szellemi és fizikai építést egyaránt fontosnak tartotta: Debrecenben már ezt megelőzően megszabta a tógás diákok viseletét (1624), de ekkor rendelte el a két tanári státust (1626, s ebből a másodikikat a fejedelmi fiscus állta), 1626. augusztus 15-i levelében pedig ígéretet tett a templomépítés támogatására. Amikor 1626-ban a westminsteri szövetség hálóját fonják a nemzetközi politika mesterei (beleértve magát Bethlent), az erdélyi fejedelem több irányban is le van kötve. Koalíciót szervez a Portával, a moszkvai, lengyel, svéd, angol stb. udvarral, követei állandóan úton vannak, melleleg ekkor kéri feleségül Brandenburgi Katalint, és még jut ereje az egyházi építéset támogatását is tető alá hozni: többek között Kolozsváron a Farkas utcai, Debrecenben pedig a Piac téri templom renoválását.¹³

8 *Consecratio templi novi, az az: a bekecsi templom felszentelése*, [kiad. SZENCI MOLNÁR Albert], Kassa, 1625 (RMKI. 546; RMNY 1334). Elemzése: [P.] VÁSÁRHELYI Judit, *Molnár Albert és a bekecsi templomszentelés = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VÁRJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 253–274.

9 BARCZA József, *Bethlen Gábor, a református fejedelem*, [h. n.], 2002 (Európai kérdések – református válaszok, Református Közéleti Füzetek, 7).

10 VERESS, *i. m.*, 30.

11 HBmL, IV. A. 1011/a, 8. k., 568.

12 *Uo.*, 573, 588.

13 Erről újabban: KOVÁCS András, *Kolozsvár: Farkas utcai református templom*, Kolozsvár, Transylvania

1626. szeptember végén indult el a fejedelem harmadik hadjáratára Váradról.¹⁴ Az első állomáson, Debrecenben a városi előljárók megerősíthették vele ígéretét, s megkezdődtek a munkálatok. Amikor Erdély ura a következő év elején meglehetősen rossz hangulatban visszatért a diplomáciai felsikerrel végződött hadjáratáról, az utolsó előtti állomáson a városi tanács fogadta az uralkodót, aki féligéretet tett: részben finanszírozza az építést, de a városnak a céhek iskolatámogató alapját is fel kell használnia a terv kivitelezésére. Gyulafehérváron, 1627. április 24-i oklevelében pedig megerősítette a város önálló törvénykezési jogkörét.¹⁵ Az átmeneti döntésből, a céhek „tized”-ének átirányításából persze kisebb ribillió támadt a Coetus és a városi tanács között.¹⁶ Egy példa a jól ismert történet egy szakaszára: 1628 márciusában két városi képviselő látogatta meg az esperes urat, hogy tárgyaljon vele a generális zsinat elé viendő kérdésekről, többek között a „protestációs postulatumok”-ról.¹⁷ A kollégium diákjai ugyanis zendülést ütöttek, és a mintegy 4 éves huzavona közben még ostromra is sor került a városi katonaság és a diákság között (csonttöréssel, kicsapatással). Ekkor a templomra való gyűjtögetés, majd az építés idején állandó tárgyalás zajlott a fenntartó és a diák-képviselői tanács között, végül 1631 végére sikerült megegyezni a rektor és az esperes, a zsinat és a Coetus bevonásával.¹⁸

Az egyik városi határozat szerint „pro aedificatione Templi supplicatio” íratott „ad Serenitatem Suam” a megígért 500 forint és 500 deszka ügyében, míg a Váradra kirendelt embereket is visszaigényelték, s igen alázatosan kérték Bethlen Gábort, hogy bővebben adakozzék.¹⁹ 1626 áprilisában két szenátort rendeltek ki a munkák felügyeletére, Győri Györgyöt és Tiszta Jánost, akik a következő két évben is külön ezt a munkát végezték.²⁰

Az ünnepélyes alapkövetétel 1626. augusztus 6-án történt. A városi jegyzőkönyv tanúsága szerint az Úr színeváltozásának napján, a vasárnapi istentisztele-

Trust Alapítvány – Kriterion, 2005 (Erdélyi Műemlékek, 3); SZABADI István, *A Debreceni Nagytemplom*, Debrecen, Tóth, 2008.

14 *Toldalagi Mihálynak (...) emlékeztetül hagyott írása = Erdély öröksége: Erdélyi emlékiratok Erdélyről*, szerk. MAKKAI László, közrem. Cs. SZABÓ László, IV, *A fejedelem, 1613–1629*, Bp., Akadémiai, 1994², 61.

15 VERESS, *i. m.*, 31.

16 HBmL, IV. A. 1011/a, 8. k., 100, 149; 9. k. 115, 548.

17 *Uo.*, 1011/a, 9. k. 148.

18 Makkai László feltevése szerint az ideérkező fiatal rektornak, Medgyesi Pálnak köszönhetően oldódott meg a fenti konfliktus. Erre utal a városi jegyzőkönyv mondata (HBmL, IV. A. 1011/a, 9. k. 548.), amely szerint a „püspök, a rektor és a zsinat” ösztönzésére jön létre a megegyezés. MAKKAI László, *Debrecen mezőváros művelődéstörténete = Debrecen története 1693-ig*, szerk. SZENDREY István, Debrecen, 1984 (Debrecen története, 1), 591. De 1632 elején már „a Deákoknak conferáltott beneficium”-ra kötelezik a kerékgyártó céhet, hivatkozva a „deliberatum super Rotariorum Censu Ecclesiastico”-ra. HBmL, IV. A. 1011/a, 9. k., 572.

19 HBmL, IV. A. 1011/a, 8. k., 588.

20 *Uo.*, 623.

tet követően, 9 órakor került sor a hivatalos aktusra: „hora nona matutina, post Orationem et Cantum per Ministros et Studiosos”. A hajnali könyörgést követő délelőtti program három részből állt.²¹ Tartalmazott legalább egy hivatalos beszédet, amit a lelkipásztor, kántor és a diákság énekszolgálata követett. A városatyák nevében Mike Pál főbíró 3-4 téglát illesztett a mészbe, majd az idősebb szenátorok (Szűcs György, Juhos Ferenc), a lelkészek (Putnoki János, Szegedi János) és a jegyző (Makay Máté).²²

A jegyzőkönyvek folyamatosan tudósítanak az építkezés menetéről. 1626 júniusában a munkások felfogadását végző Ravaszdi István és számadója között perre is sor került.²³ Még ez év augusztusában döntött a szenátus az első vasárnapi ülésén, hogy kőszobrász híján csak téglából készült bolthajtásokkal kezdik el a Templom tetejét építeni, és szintén hasonló okból famennyezettel fedik le.²⁴ A jegyzőnek az alapkövetéletről szóló beszámolója egy akut kérdéssel tanúskodik: „Templum Debrecinensis, ab antiquo desolatum, super fundamento duodecim Columnae lapidari restaurari coepit”, vagyis egykor tervezhették az eredeti formák helyreállítását, és ez az eszmény továbbélt még a jegyző áhítatos mondatában.²⁵ A követek 1627-ben sűrűn jártak Váradra, részint anyagért, részint emberért. Februárban és márciusban Báthori Istvánt keresték fel,²⁶ végül áprilisban helyette Kerekes Tamás építész sikerült felfogadni a helyreállítási munkálatokra. A szerződés szövegét magyarul közli a fenti forrásunk: „Keß Penz flor. 300; Etele itala illendőképpen is[,] öt esztendeigs valo szabadságot ettül az 1627[. évtől] számlálván, minden ado szedestul Ucza szerről”, azzal a megkötéssel, hogy maga gondoskodjék a munkásairól ebből a keretből.²⁷ 1628 márciusában újabb 25 forintot utalnak ki a mesternek, hogy befejezhesse a sekrestye földhöz rögzített faelemei kifaragását.²⁸

A templomépítés szándéka után több mint három és fél évvel, az alapkövetélethez képest több mint két évvel újjáépült a templom. Az 1628. november 20-i bejegyzésnél már a két legnagyobb mecénás adományát örököltette meg a jegyző, magyarul:

21 Ez is megerősíti Fekete Csaba állítását a középkori alapú, a kora újkorban is élő hajnali, munkakezdés előtti misék és istentiszteletek szokásáról. FEKETE Csaba, *Igazán soha nem mondhatjuk... Biblia és szertartásbírálát Nagyari József prédikációiban (1681–1686)*, Studia Theologica Debrecinensis, 2(2009)/2, 69.

22 HBmL., IV. A. 1011/a, 8. k., 678.

23 *Uo.*, 646.

24 *Uo.*, 678. Itt köszönöm meg a HBmL. munkatársának, Szendiné Ormos Erzsébetnek a segítségét a nehezen olvasható szövegek azonosításában.

25 *Uo.*

26 *Uo.*, 1011/a, 9. k., 17, 21.

27 *Uo.*, 30.

28 *Uo.*, 149.

Conforalt az Fejedelem eö Felsege az templom epületinek fl. 1500. Mellyet az Adobul (...), huß ezer Sindelt[,] 400 deßkat. Rakoci Georgij Urunk eö Nsaga egj aranius gombot czinaltatott, az tornjon töttek föl. Item ugian eö Nsaga az nap kelet felül valo ajtajara az Templomnak, faragot kövekbol czinaltatta az oßlopotkat es küßöbihez felliröl sarkant eö maga Czimerit ki faragatná.²⁹

1628. november 26. az új, református Templom születésnapja, amit a megszentelt hely északi oldalán emléktábla tett maradandóvá latin versekkel.³⁰ A versek 1–2. strófája megörökítette a mecénások szerepét, és felkerült Bethlen kigyós címere a városé mellé, amiként a Rákóczi Györgyöt magasztaló laudáció sem maradhatott el az emléktábláról. Ismerve a kor reprezentációs mechanizmusait, a debreceni Templom felszentelése vélhetőleg a *decorum* és a *bonestas* eszményeinek megfelelően ment végbe. A fennmaradt adatok szerények, néhol csak a korrelatív adatokra támaszkodhatunk. Érdekes módon itt nem az egyházmegyei és nem is az egyházkerületi jegyzőkönyv volt segítségünkre. Kizárólag a városi jegyzőnek, Makay Máténak köszönhetjük, hogy a kontextus több évszázad távolából megrajzolható. Az 1628. novemberi utolsó bejegyzés külön lapon foglalja össze a templomszenteléssel, *In aeternam memoriam* címmel.³¹ Az emlékezet helyének kijelölése mint perlokúciós aktus megteremtette azt a kulturális teret és formát, amelyben elhelyezhetővé válik a templom mint emlékhely szerepe.

A szöveg a város történetébe illeszti az ősi Szent András-templomot és annak ruináját, illetve a városatyák hosszú küzdelmeit az 1626–1629 közti főbírók nevesítésével. Ezt követi a felszentelés leírása, s ezt zárja egy szép, a Szentháromság Istenhez intézett fohász. Néhány lappal odébb a köszöntők, emlékkeresek is előkerülnek: az egyik a főbírókat, mecénásokat tiszteli meg, a másik pedig a debreceni címer szimbólumait értelmezi.³² A templomszentelő versek fennmaradtak, a beszédek azonban nem. Két fontos témát emeljünk ki az ünnep leírása kapcsán: a névsort és a liturgia lejegyzését. A szöveg a cívisváros vezetőségén túl két helyi lelképásztort (Tornai P. Ferenc és Szegedi János) nevesít, de már a káplánt nem. A kollégium rektora, Kecskeméti Máté szintén szerepel, még az is, hogy a másodrektor hiányzott; a „más rektorok követségei is jelen voltak” mondat a jelentős számú hivatalos meghívottra utal.

A lelkésznévsor a marginálián található, kisebb betűvel (a főszöveg ugyanis ment tovább a napi ítélezési esetek rögzítésével, s majd csak néhány lappal ké-

29 *Uo.*, 223.

30 A Bethlen Gábort, majd később I. Rákóczi Györgyöt dicsőítő táblák felavatásáról: BARTHA Boldizsár, *Rövid krónika (...) Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokról*, kiad. OZSVÁTHNÉ KRANKOVICS Iлона, Debrecen, 1984 (HBmL forráskiadványai, 11), 15–16. A táblák az 1802-es tűzvészben égettek meg.

31 HBmL. IV. A. 1011/a, 9. k., 229.

32 *Uo.*, 229, 232. A verseket közölte: Szűcs, *i. m.*, I, 262–268.

sőbb tért vissza a jegyző a templomi versekre). Azt mindenesetre megtudjuk, hogy kiket tekintett a jegyző fontos, említésre és emlékezetre méltó egyházi szereplőknek. Név és rang szerint nincsenek kiírva, ám így is igen előkelő a névsor.

Praesentis fuerint Rdi et Clarissimi viri D. Petrus Alvinczi et Benedicto Bakay Cassovisti, Michael Szepsi Tarczalini, Joannis Czeglédi Etsediensi, Körösszeghi Zilahini, Joan Dormi Bathorini, Joannis Putnoki Eccl. No[stri] sunt Verbi Dni Ministri.

Az esperesek közül szerepel a névsorban a debreceni (Tályai Putnoki János), Közép-szolnoki (Czeglédi János), Szabolcsi (Debreceni Dormány János), Szilágyi (Keresszegi Herman István) és az Abaúji (Szepsi Láni Mihály) Tractus Seniora, és kiemelt helyen a Tractus központjából, a felső-magyarországi részek református központjáról, Kassáról a lelkészek (Bakay Benedek, Alvinczi Péter). Utóbbi személy nem véletlenül került az első helyre a sorban, hisz Bocskai, Báthori és Bethlen bizalmas embere, egyházi és világi diplomatája volt.

Nem említette viszont a város jegyzője a Superintendentia Cistibiscanis Superintendentensét,³³ hiszen az előbbi Gönczi A. József ekkor már valószínűleg nem élt (1628 második felében halhatott meg), a következő Margitai Láni Pétert pedig ezek szerint később választották meg (az 1629. február 28-i váradai zsinaton már ő elnökölt).³⁴ Ugyancsak nem szerepeltek a listában még sokan: az erdélyi és egyéb egyházkerületek képviselői, Bethlen Gábor fejedelem udvari prédikátorai, a három váradai lelkész, Rákóczi György felső-magyarországi kapitány udvari papja, a szerencsi prédikátor (Prágai András), a különböző városok követei stb. Egyetlen jelen nem lévőt említett név szerint a városi krónikás: a másodrektort. Makay Máté tehát a templomszentelésen jelen lévő egyházi és politikai elit tagjai közül csupán a városi magisztrátus vezetőit (a főbírókat), az iskola rektorait és a templom lelkészeit nevesítette a jegyzőkönyv reprezentációs keretei közt. A kisbetűs lista viszont azon egyházi előjárók nevét tartalmazza, akik az adott „tiszántúli” kerület esperesei voltak, illetve akik a bekecsi szentelésen is részt vettek: az abaúji esperes és lelkész. A lelkészi listán említettek nagy része az irodalmi munkásságáról is híres egyházi író volt. Azaz beszédet mondhattak – illet is megszólalniuk, még ha nem maradt is ránk ezekből semmi.

A nagy ünnep rendjét, a quasi-liturgia emlékét is megőrizte a városi jegyző:

Quod Templum applausu totius ReiPublicae Concionatorumque huic inde confluentium praesentia, et devoto, item, versuum, cantorum et Concionatorum,

33 Ez a mai Tiszántúli Egyházkerület egyik történeti elnevezése, az Erdélyi Fejedelemséghez viszonyított neve, mely a XVII. század végétől kapja a mai nevezetet, miután az uralmi központ átkerült Pozsonyba.

34 TtREL I. 1. a) 2. k. (*Tiszántúli egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek*, II, 1567–1765), 5–53.

Piumque Declamationibus, adhibita Ceremonia Sacramenti Coena Dominica,
Post habita antiqua nuncupatione Sancti Andreae, Deo Trisagio dedicata est Dni
26 Novembri.

A szöveg intenciója szerint a templomszentelést az egész város a közösség ünnepeként élte meg. A háromrészes ceremónia első szintjét a reprezentáció világi és egyházi műfajait képviselő köszöntőversek, énekek, prédikációk és kegyes köszöntések jelentették. Az előbbi versek közül a már említett szöveg a templom északi falán külön réztáblán volt látható az 1802-es tűzvészig. Az istentiszteleti énekek közül a templomszentelésre vonatkozó 30. zsoltár, illetve örvendező dicséretnek valószínűleg elhangozhattak. Csak a város mint gyülekezet bünbánattétele és szentségekben részesítése után, az úrvacsorát követően kerülhetett sor a névadás aktusára, az újraszentelésre.³⁵ A városi jegyzőkönyv műfaji tömörsége ellenére jól látható a rituálé rendje. S ugyan nem tudjuk pontosan, 1. mi lehetett az istentiszteleti liturgia menete; 2. ki volt a „főszónok”, és milyen textust hívott elő, amellyel felszentelte a templomot; 3. az egyéb hivatalos hozzászólók, áldást mondók, köszöntők milyen szimbólumokkal ékesítették a templom jelképi rendszerét; 4. milyen ünnepi felajánlások (terítők, úrvacsorai tányérok és kannák stb.) történtek – de mindennek ellenére feltételezhetjük a textust, sőt az applikáció irányát is.

A már említett első jubileumi beszéd, a Szenci Molnár Albert szerkesztette 1625-ös kötet célja nem egyszerűen csak a reprezentációs aktus felhasználása a Monaki házaspár, Szenci legfőbb támogatói irányába, hanem a magyar református identitás szerepének kiemelése volt. Scultetusnak a reformáció százéves évfordulóján elhangzott beszédét maga a szerkesztő fordította le, s a Kassán megjelent kötet kompozíciójának része a bekecsi beszédeken túl két Szenci-fordítás (Scultetus és Petrus Molinaeus) és Alvinczi egyik szintén ilyen műfajú, korábbi kassai beszéde. Ennek alapján ismerjük a ceremónia menetét, a tizenkét lelkipásztor (köztük Alvinczi Péter, Prágai András, Károlyi A. András, Szepsi Láni Mihály és a szerkesztő/kiadó, Szenci Molnár Albert) beszédét, latin és magyar köszöntőverseket, és tudjuk, hogy a neves alkalomra elkészültek a protestáns egyházművészet különböző kellékei is („szépen varrott abroszok”, „aranyas pohárok, tányérok, kannák”, „fnum arannyal és ezüsttel szépen kivarrott keszkenők” számos bibliai idézettel).³⁶

A jól szerkesztett kötet elejére Szenci egy részletes szó- és kifejezésjegyzéket készített. Ez alapján kiviláglik, hogy a *templom* fogalma a skolasztikus négyes értelem sensusai alapján az ókortól saját korukig számtalan retorikai és exemplumformában kifejtve található meg a kötetben. Ehhez igazodik a Scultetus-beszéd is. Alvinczi Péteré viszont olyan templomszentelő mintabeszéd (Ézs 56,7 textussal), mint az 1633–34-es köteteiben napvilágot látott egyéb prédikációi: minden

35 Ennek menete a Milotai Nyilas-féle agenda (1622) formai kereteihez igazodhatott. Vö. KATHONA Géza, *Samarjai János gyakorlati theológiája*, Debrecen, 1939, 125–128.

36 Utóbbi ritka művészettörténeti adatok: SZENCI MOLNÁR, *i. m.*, 115–135.

referenciális, kontextualizáló utalás nélküli, a teljes liturgiai év vasárnapjaira írott szövegminta.

A másik szöveges emlékünknél egy későbbi kassai beszéd: Thököly Imre „orta Madzsar”-jának központjában, Kassán tartják a negyedik országgrész gyűlését 1682. augusztus 17-én. Itt hangzott el Lippóci Miklós *Jubileumi beszéde* a visszafoglalt kassai templom újraszentelő prédikációjaként. Textusa ugyan a Józsa 3,9–10; de a beszéd „elkezdése” a Siralmakból vett idézettel indít és ezt értelmezi. S bár ez egy ünnepi beszéd, a templom és az ország pusztulásának esélyét végig nyitva hagyja a prédikátor, így a jubileum is az átmeneti állapot letéteményese.³⁷

Már Szabó András felhívta a figyelmet arra, hogy a XVI–XVII. századi német és francia korrelatív protestáns templomszentelő beszédek és ceremóniák közti párhuzamokat érdemes számbavenni a magyar példák elemzésekor. Az ünnepi menet kapcsán említette meg azt a tényt, hogy az a korabeli intenció szerint a salomoni-bibliái modellhez igazodott.³⁸ A fenti templomszentelő beszédek kontextusát körüljárva a közös elemek közül most egyre koncentrálnunk: a szertartási formák ószövetségi kánonjára, azon belül is a textusválasztás kiemelt szerepére és a szentelés határozott idejére. Az egyházi beszédek szabad textusválasztásának igénye a kora újkorban jelentkezik, s a XVII. század végére uralkodóvá válik. Ugyanakkor a század elején még él egy nagyon erős hagyomány, mely már kevésbé a katolikus évkörhöz vagy éppen a „pogány” vagy ősbibbiai magyar gyökerű szent napokhoz, eseményekhez kapcsolja a kronológiát, hanem visszanyúl az egyházi kultúra katolicizmus előtti elemeihez. Ezek a beszédek ugyanis a zsidó Templom felszentelésének elemeit hasznosították, legfőképp a megszentelés közösségi rítusát.

Néha még az időpont kiválasztása is igazodik a zsidó ünneptartáshoz.³⁹ A bekecsi beszéd a keresztyén újévkor hangzott el, a zsidó kalendáriumban az újév szerepe szintén hangsúlyos (noha az Elul hónap augusztus–szeptemberre esik, de a pusztai szentély felavatásának emlékünnepe a szakrális évkezdetkor, Niszán havában tartották), a törvény és a szövetség megújítása ekkor zajlott, Ézsaiás- és Nehémiás-kommentárral. A kassai Thököly-féle újraszentelés szeptemberben zajlott le, párhuzamosan az öt nagy zsidó ünnep (az öt *Megillot*) közül a legfőbb templomszentelő ünneppel, a Sátoros ünneppel (Tisri 15. napjától). A *szukkot* ugyanis a második, a zorobábeli újraszentelt, megtisztított templomhoz kapcsolódik, és közvetve a legelső, a salomoni templomhoz is, hiszen ez a Sátoros ünnep előtt 11 nappal kezdődött, és 3 nappal annak kezdete előtt ért véget. A ceremónia minket érintő részei közé tartoznak az ünnepi műfajok (énekek, imák, fohászok

37 LIPPÓCI Miklós, *Jubileum Ecclesiae Evangelicae Cassoviensis*, Lőcse, Brewer, 1682 (RMK I. 1290).

38 SZABÓ András, *Egy különleges kálvinista templom: Szenci Molnár Albert Consecratio templi novi című műve alapján*, Collegium Doctorum, 5(2009)/1, 125.

39 Azzal a kitételrel, hogy a zsidó kalendárium holdnaptárt követ, és a tavaszi napéjegyenlőséghez igazodik, tehát inkább a kora újkori téma (Templom), de néha a forma (időpont) is igazodhatott az ősbibbiai tekintett szertartáshoz.

és áldások), a szent szöveg felolvasása a *Kóbeletből* (Prédikátor könyve) és az ünnep estéjén a templomi kürtök megfújása. A debreceni felszentelés pedig év végén, a *Hanukka* idején történt, tehát a Makkabeusok rendteremtéséhez, a zsidó jogrend visszaállításához kapcsolódik. Mindegyik esetben kiemelt fontosságú a templom mint szakrális jelkép kapcsolata az ünneppel.

A Szenci-féle kötet templommetaforikájának összetettségében is látható, hogy a protestáns templom tekintélye és funkciója eltért a katolikus kegyhelyektől. A fennmaradt szűkös adatok fényében nem lehet egyértelmű képet rajzolni a kora újkori magyar református szentelési ceremóniákról, de a fentiek alapján mégis azt állítom, hogy a XVII. századi magyar protestáns templomszentelés applikálhatta a hasonló rangú zsidó ceremónia elemeit mint a keresztyénség ősi, alkalmazható mintáit. Salamon temploma ugyanis a keresztyén templomok előképeként, antitípusaként jelent meg a korban az ószövetségi szövegek exegézisekor, és különösen igaz ez a mindenkori Ézsaiás-, Ezékiel- és Nehémiás-kommentárokra. A salomoni templom ábrázolása kapcsán pedig épp ebben az időben, az 1620–30-as években zajlottak viták Németalföldön. Ábrák és kommentárok egész sora született ekkor, mivel a bibliai sokoldalú leírás ellenére máig csak sejthető, hogy milyen lehetett az első zsidó templom.⁴⁰

Nemeskürty István egyik írásában – nem titkolva meglepetését – közölte a bekecsi templom felavatási időpontját, a karácsonyi ünnepkör.⁴¹ Ebből a nézőpontból ez már így érthető, hiszen a keresztyén gyakorlat számtalan elemet átvett az ősi templomszentelő rítusokból. Az időpontot, a textust (a Prédikátor könyvéből), a közösségi áldozatot és bűnbánattartást (az istentisztelet prédikációs, gyónó és úrvacsorázó szakaszát), az önkéntes felajánlásokat a templom céljaira (az ajándék a Talmud szerint üdvösségszerző alkalom is), valamint a névadás zárásaként a felszentelési kürtölést (a harangtoronyban a harangok meghúzását) mind keresztyén formában alkalmazhatták a hagyomány megőrzéseként. A debreceni 1628-as templomszentelő istentisztelet kapcsán azért is feltételezhetjük az ótestamentumi ceremóniák applikálását, mert ez a fajta hagyománykeresés ekkor, az 1620–30-as években erősödik fel. A magyar esetben a bécsi békék, a többi európai térségben a harmincéves háború idején kialakult protestáns identitás kereste és találta meg gyökereit az ószövetségi formákban, s ennek jeleként erősödött meg a héber nyelv és a zsidó szokások iránti érdeklődés Európa protestáns területein.

40 *Bibliai Lexikon: Segédkönyv a Biblia tanulmányozásához 160 képpel*, szerk. CZEGLÉDY Sándor, HAMAR István, KÁLLAY Kálmán, Bp., 1933 (ORLE, 4/1), 965; MAKKAJ, *i. m.*, 543.

41 NEMESKÜRTY István, *Szenci Molnár Albert karácsonyai*, <http://www.cyberpress.hu/article.php?id=3217>.

PETRŐCZI ÉVA

Egy magyar puritán „bestseller”

Pápai Páriz Imre: *Keskeny út*

Érdekes és jellemző eltérés a külföldi és a hazai puritanizmus kutatás között – sok egyéb mellett – az e vonzáskörbe tartozó kegyességi műveket tárgyaló tudományos munkák nyelvezete. Különösen szembeötlő, hogy míg az angolszász szakirodalomban hosszú ideje kanonizált kifejezésként, sőt lexikoncíműként jelenik meg e szókapcsolat, addig nálunk a szemérmes „sok kiadást megért”, „sokat használt, népszerű olvasmány”, illetve legfeljebb „sikerkönyv” áll a külföldön régen általánossá vált „puritán bestseller” helyett. Ennek az óvatos nyelvhasználatnak számos oka lehet: egyrészt a nálunk oly sokáig modellértékű német irodalomtörténeti és teológiai szaknyelv az angolénál merevebb és hivatalosabb stílusa. Másfelől viszont – különösen egyházi publikációk esetében – még a puritán egyszerű stílus, ama nagyhatású *plain style* tudatos mai örökösei is óvatosan bánnak minden olyan szóval, amelynek nyomán a komolytalanság és felületesség, netán az olcsó zsurnalizmus, egyszóval a túlhajtott világiasság vádja illelheti őket. Épp ezért érezzük most feltétlenül szükségét annak, hogy az e dolgozat címében szereplő, a hazai fülnek talán túl frivol „puritán bestseller” rövid apológiájával kezdjük mondandónkat. A *Puritans and Puritanism in Europe and America* alapos és terjedelmes, szakmai közönségnek szánt enciklopédia¹ *puritan bestseller* szócikke kifejezetten komoly értelmezését adja e kiadványtípusnak, amelybe az általunk vizsgált magyar puritán sikerkönyv is tartozik:

az olvasás központi szerepe a puritánok számára, különösen a megtérés és az istenes élet kialakítása szempontjából, kiterjedt piacot biztosított mindama elérhető könyvek számára, amelyek a hittételek magyarázatát adták, s lelki megerősítést és tanácsot is kínáltak. A puritánok hittek abban, hogy az olvasás nem csupán kiegészíti az istentiszteleteket és imádságokat, de rendelkezik egy olyan kvalitással, amely segít könnyebben meghallani az isteni elhívást: az írás és az olvasás ismerete egyaránt hitéleti köteleességek voltak, s egyszersmind a megnyugvás forrásai a megpróbáltatások idején (...) A puritán bestsellerek az egyéneket és a családokat a keresztyéni élet modelljeivel látták el, amelyek megerősítették őket hitükben és együvé tartozásukban (...) A puritán bestseller kifejezés olyan kézikönyvekre utal, amelyeket egy puritán élete során újra meg újra elolvasott. A puritánok számára az

1 Francis J. BREMER, Tom WEBSTER, *Puritans and puritanism in Europe and in America*, Santa Barbara, ABC–Clio, 2005, 501–502.

olvasás Isten szavát hozta el életükbe és a Szentlélek erejét az emberek házatájjára és mindennapjaiba.²

A szócikk szerzője, Stephanie Sleeper az egyik legnevesebb puritán szerzőt, Richard Baxtert is segítségül hívja mondandója megerősítésére: „ahogyan Richard Baxter is írja, a könyvek otthonteremtők, jelenvalók, állandóak, igazságtévők, helyénvalók és hatalommal bírók.”³ A fenti lexikonon kívül az utóbbi évtizedek számos további angol nyelvű értékelésében találkozhatunk a fenti kifejezéssel, s annak különböző változataival. Eamon Duffy például a „Penny Godlies”, azaz „filléres vallási irodalom” kifejezést is használja: *The Godlie and Multitude in Stuart England*. Igaz, ő ezzel a névvel nem a Baxter és Pápai Páriz kategóriájú munkákat illeti, hanem a rövidebb, könnyedebb vallásos kiadványokat, játékosan szólva: a XVII. század „Harlequin sorozatait”, amelyek, ahogyan írja, „cél (térítési szándék) és haszonszerzés házasságából születtek”⁴

Végül – immár megnyugtatóan lezárandó a „használhatjuk-e a puritán best-seller kifejezést?” dilemmáját – Alexandra Walshamnak a XVII. századi angol, de a korabeli magyar puritán irodalomra is érvényes gondolatait idézzük: „A nyomtatott szó mint térítési eszköz iránti puritán lelkesedés a XVII. század előrehaladtával csak növekedett [idézi Walsham Samuel Clarke-ot] (...) Richard Capel (Gloucestershire) a saját tájszólásukban beszélt a szegény falusiakhoz, hogy Isten közelségét jobban érzékelhessék.”⁵

Az eddigiekben elmondottak talán elfogadhatóvá teszik a *Keskeny útra* vonatkozó mondandónkat. E mű sokoldalú vizsgálatára – igaz, annak nem eredeti, hanem 1898-as baptista kiadását elemezve – Szigeti Jenő vállalkozott. Az ő egyik kutatási területe a történeti protestáns egyházaktól függetlenül keletkezett magyar paraszt-ecclesiolák létrejötte, amelyeknek az életében a XVII. századi puritán művek színe-java (hol eredeti, hol átigazított változatban!) jelen volt. Fel kell idéznünk Szigeti 1973-as *Keskeny út*-tanulmányának a hetvenes években még újdonságnak számító gondolatát, mint becses eszmetörténeti relikviát, abból az időszakból, amikor a kommunikáció nálunk még nem számított önálló tudományos diszciplínának: „Érdekes lenne egy-egy falu régi vallásos könyveit módszeresen összeírni, összegyűjteni, feltárni hatásukat, funkciójukat, a falu kommunikációs rendszerében.”⁶ Ugyancsak Szigeti Jenő igyekezett tisztázni a *Keskeny út* kiadásainak számát, amely a XVII–XVIII., sőt valamelyes szövegmódosítások-

2 Uo., 501.

3 Uo., 501.

4 Eamon DUFFY, *The Godlie and Multitude in Stuart England*, Manchester, Manchester University Press, 1986, 47–48.

5 Alexandra WALSHAM, *Providence in early modern England*, Oxford, Oxford University Press, 1999, 56.

6 SZIGETI Jenő, *Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön (Pápai Páriz Imre „Keskeny út”-jának baptista kiadása)*, Ethn, 84(1973), 332–371.

kal még a XIX. században is tartotta sikerkönyv-pozícióját. Az ő véleménye szerint a Szinnyei József által megállapított tizenkét kiadásnál is többször látott e könyv nyomdafestéket.⁷ Szigeti számadata harmóniában van a *Régi magyarországi nyomtatványok (1636–1655)*-ban olvasható „tíznel több kiadást megélt”, még mindig nem igazán pontosított statisztikával.⁸

Az 1619-ben Pápán született, majd hazai tanulmányait követően Apafi Mihály későbbi erdélyi fejedelem mellett nevelősködő, s peregrinációja során 1645. július 21-én a franekeri egyetemen, majd augusztus 31-én Leidenben matrikulált, jeles munkáját először 1647-ben Utrechtben megjelentető szerző nagyhírű, már-már legendás alakja lett a hazai puritán kultúrának. Erről tanúskodik többek között (Kállai) Copis János Pápai Páriz Imre fiának, Ferencnek ajánlott 1647-es kelezésű bázeli verses laudációja is, amely a nagynevű apának ugyancsak magasztaló sorokat szentel:

Ékes fejedelmink Atyádat kívánták
Mint Isten emberét nagynek állították,
Hatalmas dolgokról mikoron hallották
Szellemi erejét szívekben csudálták
Mert ama nagy, erős hadi Férfiakat
Okos mesterséggel, mint annyi vadakat
Keskeny útra hajtott s megkapván magukat
Meggfegyhetetlenül bedokta szájukat.
Az Atyád ilyen volt!⁹

Minden tiszteletünk Kállai Copis János sorainak, egy alapvető tévedés azonban fellelhető bennük: Pápai Páriz Imre könyve egyáltalán nem a „hatalmas dolgokról” szólásnak köszönhetette évszázadokon átívelő sikerét, széles körű, fejedelmi udvartól XIX. századi békési parasztportáig terjedő recepcióját, hanem igenis a benne megjelenített apró dolgoknak, köznapi realitásoknak, minden olvasóhoz való odahajolni tudásának. Bármilyen világhírré tett is szert, hogy egy teljesen ellentétes alkatú puritán írótl említsek – az Újvilág abszurd termékenységű tollforgató prédikátora, a saját tekintélyes papi dinasztíája miatt bizonyítási kényszerben szenvedő, több mint négyszáz művet alkotó Cotton Mather egyetlen írása sem talált olyan lelkes befogadásra, mint Pápai Páriz Imre egyszerűségében is halhatatlan remekműve. Már maga az alcím telitalálat: *Keskeny út, Melyet, az embernek el-*

7 *Uo.*, 333.

8 *Régi magyarországi nyomtatványok (1636–1655)*, szerk. HELTAI János, Bp., Akadémiai, 2000, III, 452.

9 SZINNYEI József, *Magyar írók*, Bp., 1893, II, 111. A vers a *volta Solemnia quae Nobilissimi et Clarissimi Vir D. FRANCISCI PARIZ de Papa* (Bázel, 1674) című, tizenhét üdvözlő verset tartalmazó kiadvány 11–12. oldalán olvasható. RMK I. 2649.

méjébe ütköző tsuda Gondolatoknak akadémikából, háboru elmékedéseinek köveiből, és sokféle kételkedéseknek süirijéből, a' mennyire lehetett, ki-irtott PÁPAI PÁRIZ IMRE.¹⁰ Ezt az alcímben szereplő metaforát, az Istenhez vezető keskeny utat buzgón kigyomláló-megtisztító szerző képét egy olvasni éppen csak tudó gazdaember is könnyűszerrel megérthette. Nagy Géza, az 1977-es kiadású Pápai Páriz Ferenc-szövegválogatás kísérőtanulmányának szerzője az akkori politikai kurzusnak megfelelően jócskán sarkít ugyan, amikor Pápai Páriz Imre „nemesség-bíráló”¹¹ hangját emlegeti, az azonban tény, hogy az általa is idézett, nemesekre és közrendűekre vonatkozó részlet nem annyira „demokratikus”, mint Nagy Géza mondja, hanem egészségesen plebejus szemléletet mutat, ami puritán szerzőink legjavát is meg- megkísértő, *captatio benevolentiae*-szerű, a korabeli hatalmasságokat megnyerő fordulatok helyett:

K az Anyám hasában – is Nemes ember voltam én?

F ne kérkedjél azzal: mert az Isten nem kötötte magát senki nemességéhez

2. Az Isten alaton rendű embert szokott gyakrabban választani nagy dolgoknak végbevitelére. Ámós barompásztor vala, s Lelki Pásztorrá lőn. Éliséus az eke mellől hívtatték hogy szent Íllyésnek successora légyen. Jefte fattyú fiú vala, tsavargó vala; 's az Isten népének lőn az ellenségtől meg szabadító Hadnagyja: Bir. 11. Móses gyilkos vala, juhász vala; 's az Isten népének lőn Egyiptomból ki- vezető Elől-járója, Istennek kedves embere

3. Minden nagy rendnek, a' legelső eleji, ha végére mehetnél, szegény avagy alaton rend volt.¹²

Pápai Páriz Imre sikerének másik titka a közrendűeknek tisztességet adó szemlélete mellett az, hogy mindenkor jó érzékkel alakítja ki bibliásság és köznapi nyelvezet arányát. Olyannyira, hogy még akár a hittől távolabb élőkre is hatni tud. Nézzük például, hogyan bizonyítja, számos bibliai locus felsorolását követően Isten létét:

3. E' Világ' alkotmányinak szép rendi mutatják, hogy légyen Isten. Mert kitsoda igazgatja és rendeli azokat, ha az Isten nem? Az éltető állatok szolgálnak egymásnak; a' fellegek szolgálnak az ide alávalóknak; az itt alatt termő párák és gőzölgések szolgálnak a' fellegeknek: Az égen a' fényes nap az ő gyors menésével és kerülésével; a' Hóld változásival: a' 'Tsillagok ékes rendtartásukkal és ragyogó tsillámlásukkal, egymáshoz közel és távol lételekkel, ugyan ki-beszélik az Istennek hatalmát és ditsőségét...¹³

10 Jómagam az 1743-as debreceni, Viski Pál-féle, szövegében változatlan kiadást használtam Viola Ernő és Violáné Bakonyi Ibolya, a Csurgói Református Gimnázium könyvtárosai jóvoltából.

11 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, bev., jegyz. NAGY Géza, Bukarest, Kriterion, 1977, 13.

12 PÁPAI PÁRIZ Imre, *Keskeny út*, Debrecen, Viski Pál, 1743, 112–113.

13 *Uo.*, 4–5.

A fenti idézet egyrészt a szerző természettudományos érdeklődésére és ismereteire is rávilágít, továbbá egyik lehetséges magyarázatát adja annak, hogy fia, a méltán nagy hírű Pápai Páriz Ferenc *Pax corporis* és *Pax animae* című könyveivel és egész munkásságával hogyan lehetett egyszerre a test és a lélek doktora, s e kettős, orvosi-teológusi pályáiv hogyan lehetett nyilvánvaló apai örökség is. Az idősebb és ifjabb Pápai Párizra egyaránt jellemző, ma holisztikusnak nevezett szemlélet a *Keskeny út* több részletében is felbukkan. Mégpedig oly módon, hogy e szemlélet szerves részévé teszi a Teremtő létét ékesen bizonyító állatvilágot is; más szóval: katekizáló műve szövegébe beleépíti a maga, Miskolczy Csulyak Gáspárénál ugyan kisebb, de ékes tanúságokkal szolgáló *Egy jeles vad-kertjét*:

Vagyon-é több akadályod, melly miatt jutsz olly gondolatra, hogy e' Világot nem Isten igazgatja?

F. Vagyon. FÉRGEK ÉS OKTALAN ÁLLATOK.

K. *Látom, hogy a' barom és egyéb oktalan állat semmit nem függ Istentől?*

F. Nem jól látod: mert nintsen olly alávaló teremtett állat, melly nem engedne; ha az Isten szólítja. El-jő a' Féreg, a' Béka, a' Tetű, a' Bogár, a' Sáska, az Egér, a kígyó, a' Tserebogár, a' Hernyó; ha az Isten küldi ezeket, azonnal el-jőnek, a' mezei gyümölsőknek elvesztésekre, az embereknek büntetésekre, mint az Égyiptomiakra. 2 Mós.8. És mint a Héródest meg-emésztették a' férgek. Tsel. 12.

2.) Ha Isten parantsolja, a' Szamár emberi szózatot szól, mint a Bálám számára, az úton meg-szólala és monda Bálámnak: *Mit vétettem* tenéked, hogy immár engemet háromszor vertél meg. 4 Mós. 22:28.

3.) Ellenben pedig: Ha az Isten meg-tiltja, az Eb sem mozdítja-meg nyelvét, az-az nem ugat. Éjfélkor jöve-ki Égyiptomból az Izrael népe nagy zörgéssel, tsatapatéval, rakodással, költözködéssel; de az eb sem mozdítá meg nyelvét ellenek, természete kívül, kiváltképen éjtszakának idején. 2 Mós. 11: 7

4.) Ha az Isten meg-tiltja; Az éh Oroszlán nem bánthatja az embert, mint Dánielt nem bántá a' veremben; noha azért vetették vala oda, hogy az Oroszlán el-szaggassa Dánielt. 6.¹⁴

A világhírű és ugyancsak „bestsellerkategóriás” John Bunyan írói céljaira vonatkoztatva írja N. H. Keeble: „szórakoztatni és tanítani” akar.¹⁵ Mi, magyarok csöndes büszkeséggel könyvelhetjük el, hogy Pápai Páriz Imre – csaknem egy akkori emberöltővel megelőzve Bunyan több mint kétszáz nyelvre lefordított *Zarándokját* – mesterfokon töltötte be szórakoztatás és tanítás kettős küldetését, ily módon növelve könyvének recepcióját, garantálva annak sokszori újrakiadását.

14 *Uo.*, 15.

15 N. H. KEEBLE, *The Literary Culture of Nonconformity in Later Seventeenth-Century England*, Athens, The University of Georgia Press, 1987, 150.

E tanítva-szórakoztatás körébe a bibliai gyökerű s a korrelitásaiból vett példázatok mellé a szerző – élénkítésül – bevon egy-egy gunyoros babona-cáfolatot is:

K. Hidegletés ellen a' Szent írásból jó-é valamit le-irni, és a' betegnek nyakára kötni?

F. Nem jó. Mert az Isten Igéje nem testi betegségnek; hanem lelki betegségnek orvossága.¹⁶

Pápai Páriz Imre a katekizálásnak is biztos érzékű mestere: az angolszász és a hazai puritán szerzőknél oly gyakori s gyakran kimódoltnak ható kérdés-felelet formát ő mindig étellel, természetességgel tölti meg:

K. *Holott az Isten erőt ad az embernek, hogy-hogy nem lehet részes azon embernek vétkeiben?*

F. Az erő 's mozdulás, és egyéb természet szerint a' testben Istentől vagyon, és az nem bűn ő magában, mintszintén az oktalan állatban; de annak a mozdulásnak illetlensége, rendetlensége, és fogyatkozása: az embertől vagyon tehát a' bűn. Péld. okáért: Mikor a' lopó ki-nyújtja a' kezét a' pénzre, az a' kéznek ki-nyújtása, a' mennyiben a' kéznek természet szerint való mozdulása, kéznek 's ujjaknak mozgatása az Istentől vagyon az: mert ő általa élünk, mozgunk és vagyunk; jó eddig és nem bűn: de azon kéznek ki-nyújtásában való illetlenség tilalom ellen való rendetlenség, és abban való egyéb fogyatkozás, a' lopónak szabad akaratjából vagyon; és bűn. Tsel. 17:18.¹⁷

Feltétlenül említésre méltó továbbá egy ugyancsak Pápai Páriz Imre nevéhez köthető, írása befogadását megkönnyítő sajátosság. Az, hogy a komoly exegézist olykor nem átallja anekdotaszerűen előadott kis bibliai közjátékokkal „lazítani, s az el-el-fáradó olvasót a szöveg további tanulmányozására serkenteni. Egy tipikus példa:

K. A' vén embernek szárába szállott az esze? F. Ugy itélnek vala noé felől-is, hogy tsak álmodta a' vén ember a vizözönt, 's azért készíti a' bárkát; azonban a tsúfólók kinn veszének, Noé a' bárkában meg-tartaték.¹⁸

Elérkezünk ezek után (különböző hányattatásai, betegségei és rövid életideje miatt) egykönyvű szerzőnk¹⁹ egy további, ugyancsak olvasótáborát növelő kvalitásához: a prózájának szövegéből is ki-kiragogó költői tehetséghez, amelyről egyet-

16 PÁPAI PÁRIZ, *Keskeny út, i. m.*, 20.

17 *Uo.*, 26.

18 *Uo.*, 46.

19 Minderről bővebben: HERPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, Bp.–Szeged, 1966, II, 194–200.

len ismert verse kapcsán már írtam.²⁰ A hitet az emberi életben oly gyakran felváltó kételkedést Pápai Páriz az alábbi, poétai szépségű szavakkal írja le:

F. Mint 'a gyümölcsfának termése, a' sanyarú télnek hidegségében nem virágzik; de azért tellyességgel ki-nem szárad: Igy a' kísértetnek hévségében, és a' keserves próbáknak sanyarú hidegségében meg-tsügged, meg-lassodik, és külső jeleire nézve nem virágzik; de azért, ha igaz hit, annak gyökerei az idvezülendő emberből holtig soha ki nem vesznek, hanem mihelyt a' kísértetnek hévsége el-múlik, a' keserves próbáknak hideg tele enged; mihelyt az Isten az embernek szívében békeséget szól, azonnal a' hit ki-újúl, és külső jelenségekkel is ismét gyümölcsöt tetvén ki-mutatja magát.²¹

Távol áll tőlünk a puritán művek „feminista” olvasata, azonban Pápai Páriz Imre széles körű recepciójának vizsgálata során legalább meg kell említenünk, hogy ő a férfiúi és leányasszonyi olvasók megnyerését egyaránt fontosnak tartotta. Ezt bizonyítják alábbi sorai is:

Mikor fiúi, 's leányi indulat vagyon benned az Istennek szeretetihez, és fiúi 's leányi bizodalom azon Istennek jóvoltához...²²

Herepei Jánostól tudjuk egyébként, hogy a *Keskeny út* egyik kiadása – egy 1671. január 7-én összeírt jegyzék tanúsága szerint – Bornemisza Anna fejedelemszszony radnóti könyvtárának is becses darabja volt; személyében egy főrangú női olvasó máris azonosítható.²³ Ha pedig már a női olvasókról esik szó, engedtessek meg idéznünk a Csurgói Református Gimnázium „ökönyvtárának” Viski Pál-féle debreceni kiadásából két, igen sokatmondó possessorbejegyzést. Az egyiket egy két hónap híján kilencéves leányka, Szántó Ágnes írta ákom-bákom, verébfefj betűivel: „Ez a kis köny[v] Szanto Agnese, írtam eletemnek 8. esztendőjében és 300. haromszazadik napjaban.” Hogy e szűken kilencesztendő gyermek mit, mennyit értett meg Pápai Páriz szövegéből, nem tudhatjuk. Egy azonban bizonyos: élete fontos eseményének tekintette e könyv birtoklását, s a már a XVII. századi puritán körökben is dívó szokás szerint – megbecsülvén az e világon kapott életidő minden percét – nem csupán évei, de napjai előszámítását sem mulasztotta el, pontosan úgy, ahogyan e lelkiség legfontosabb szerzői tették.²⁴ Ugyanebben a

20 PETRÓCZI ÉVA, *Pápai Páriz Imre, a magyar puritánok „Szent Ambrusa”* = Uő, „...mi lelkünknek éltető abraka”: *Tanulmányok a magyar és angolszász vallásos irodalomból*, Bp., Fekete Sas – KRE Puritanizmuskutató Intézet, 2008, 32–42.

21 PÁPAI PÁRIZ, *Keskeny út, i. m.*, 65.

22 *Uo.*

23 HERPEI JÁNOS, *Könyvészeti tanulmányok*, Kolozsvár, 1942, 49.

24 E szokásról részletesebben: PETRÓCZI ÉVA, „*Kindertotenlieder*” – a gyermekhalál ábrázolása puritán

csurgói *Keskeny út*-példányban található egy másik tulajdonosi bejegyzés, határozott, szállás, egyértelműen papi kéztől származó betűkkel:

Jelnek mondattatik a' kenyér és a' bor az ÚR Vatsorájában, mert jegyzik a' Krisztusnak testét és vérét. Petséteknek pedig azért 'a hasonlatosságért, a' melly vagyion 'e két dolog között, melly által el-hiszem azt, hogy valamint a kenyeret és bort vészem, vészem 'a Krisztus testét és vérét-is hit által. Mit értesz az Istennek jobján? Értem az ő mindenható erejét. Mit téssen ülni az Istennek jobján? Mindeneknél nagyobb ditsőségben lenni.

A bejegyző itt nem másolja le szolgálai módon a *Keskeny út* XXIV., az úrvacsoráról szóló részét, hanem – meglehet, részben a szöveg ihlető hatására – inkább kiegészíti. Természetesen tudjuk, hogy az igazán beszédes possessor-bejegyzések az olvasás közben a szövegre reagáló, folyamatos marginális jegyzetek, azonban ez a néhány sor is tanúságtétel Pápai Páriz Imre művének gazdagon rétegezett – a vizsgált példány esetében gyermektől érett korú lelkipásztorig terjedő – tulajdonosi és olvasótáboráról. Az előbbieken egy leányka bejegyzését is idéztük. Ez eszünkbe juttathatja a *Keskeny út* szövegének egyik abszolút csúcspontját, amely egyben a puritánokra jellemző családközpontúság és a gyermekekre mint ígéretes keresztyén palántákra figyelés ékes bizonyítéka. *Az atyáknak 's anyáknak magok viselésekről* című fejezetből – talán megengedhető részrehajlással – az anyákat érintő, egyszerre biológiai és spirituális elvárásokat idézzük:

K. 1. *Vétkezék-é az édes Anya, igaz elég ereje lévén reá, ha idegen dajkéval szoptatja magzatját?*

F. Igen-is vétkezik.

K. *Bizonyítsd-meg ezt?*

F. 1.) Vétkezik 'a természet ellen. Mert az Isten 'a természet által nem hijába adta az Anyának a' tejet, akár minémű rendű Asszonyi-állat legyen.

2.) Az Anyai téjjel szívja a' magzat az anyai szeretetet; nem tsuda tehát, ha némellyekben nintsen az Annához-való szeretet.

3.) 'A föld az ő termését, a' fa az ő gyümölsét; minden oktalan állat az ő tenyésztését: így az édes Anya az ő gyermekét maga nevelje, éltesse, azt kívánja a' természet.

II. *Vétkezék az édes Anya isten ellen.*

Mert az emlők, és téjjel tellyes kebelek, Isten áldása, vétek-hát meg-fojtani az Isten áldását, nem akarván szoptatni. 1. Mós. 49:25. Ellenben a' téj nélkül való kebelek, Istennek átka, ostora, vétek tehát szántsándékkal magára vonni az Istennek ostorát, nem akarván szoptatni.

irodalmi művekben = Uó, *Fél-szentek és fél-poéták: Epiódok a magyar és angolszász puritán irodalomból*, Bp., Balassi, 2002 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 5), 107–130.

2.) Szent Pál-is ditséri az ollyatén asszonyi állatot, a' ki magzatokat nevelt: nem ditséret tehát a' ki mással nevelteti.

III. *Vétkezik 'a példák ellen.*

Móset, az édes annya szoptatta, nevelte, úgy igazgatá az Isten. 2 Mós. 2.

Sámsont, az édes annya szoptatta, nevelte, úgy igazgatá az Isten. Bir. 13.

Sámuel, az édes Annnya, Anna Asszony szoptatta, nevelte. I. Sam. 1: 22,23.

Dávidot, az édes Annnya szoptatta, nevelte: Sólt. 22:10.

K. Tuzs-é több példát?

F. Mondok még kettőt: *Sára*, az Ábrahám felesége maga szoptatta Isákot; *Mária*, ő-maga szoptatta Jésust. Nézzed, a' Sára gazdag asszony vala, mint-egy Fejedlem-Asszony; Mária szegény Asszony vala, útjában vala; Mária ifjú, gyenge új asszony vala: E két példával azért, mind szegény, mind ifjú, mind öreg, maga menthetetlen, valaki magzatját ereje lévén reá, maga nem szoptatja.²⁵

A fenti részlet már csak azért sem hagyható ki e dolgozat példatárából, mert rávilágít Pápai Páriz Imre holisztikus, test és lélek dolgait együtt kezelő szemléletére, ugyanakkor rendkívüli beleérzőképességére, természetes empátiájára is. Legutóbbi példánkban különbséget tud tenni a magzatuk táplálását önzésből megtagadni akarók, illetve a testben gyönges s így a szoptatásra alkalmatlan asszonyok között. E finom különbségtételt jól érzékelteti az „ereje vagyon reá” kifejezés, mely bizonyítja: szerzőnk nem a haragvó, hanem az emberi gyengeségre, fizikai erőtlenségre megértő szeretettel tekintő Isten képviselőjében szól nagyszámú olvasójához. Példatárunkat fejezzük be egy meghökkentően „modern”, a korabeli valóságot is felidéző kis részlettel, amely Pápai Páriz Imre metaforaalkotó képességét is bizonyítja. Bibliás ember volt ugyan ő is, mint a puritán szerzők színe-java, de a túlhajtott igehelyhalmozással szemben ő gyakran kínált köznapi élethelyzetekből levonható tanulságokat is. Így többek között a *Keskeny út* 32., *Az anyaszünetgyházról* szóló fejezetében is:

K. Én-is az Eklésiának tagja vagyok?

F. Lehet. talám olly tagja vagy, minemű tagja az ember testének a' fa-láb. Mi-dőn a' több tagok fájdalmat szenvednek, a'fa-láb nem szenved, mellynek okáért igaz tagnak nem tartatik: Igy az Eklésiában , valamelly ember egyező szívvel, lélekkel, segítséggel nem viseli magát; sőt másnak-is kárt tészén, igaz tagnak nem tartatik.²⁶

Végezetül vizsgáljuk meg még egyszer a kérdést: mi áll a *Keskeny út* átütő sikerének háttérében? Az eddig vázoltakon kívül nagy valószínűséggel az, hogy Isten dicsőítésének három – J. I. Packer, a nemzetközi híró puritanizmuskutató felosztása

25 PÁPAI PÁRIZ, *Keskeny út*, i. m., 95.

26 *Uo.*, 119.

szerinti – színterén egyaránt hasznos, s esztétikai szempontból is magasan az átlag fölötti műnek bizonyult. E három istentiszteleti színtér (spheres of worship): 1. nyilvános, a templomban (erről e könyv kapcsán nincsenek adataink) 2. házi, a családon belüli, 3. s végül a nem kevésbé fontos magányos olvasás.²⁷ E kettő tekintetében a *Keskeny út* maradéktalanul betöltötte küldetését.

A Packer-féle szerepkörök a *Keskeny út* 1898-as, békési, Véver Oszkár kiadásában megjelent, Tóth Sándor által „modernizált” kiadásában hasonlíthatatlanul erőtlenebben, színtelenebbül valósulnak meg, az erősen rontott szövegváltozat következtében.²⁸ Tanúság lehet ez mindazon kiadások és kiadók számára, amelyek – nem bízván a régi szövegek erejében – manapság is hasonló ügyetlenséggel át-átszabogatják vallásos irodalmunk olyan remekeit, mint – hogy csak egyetlen példát említsek – Medgyesi Pál *Praxis pietatis*a. Tökéletesen egyet kell értenünk – a félrevezető és sértő „múmia” kitéltől eltekintve – a *Debreceni Protestáns Lapban* 1898-ban megjelent, névtelenül közölt egykorú kritikával, amely így hangzik: „sajátos egy munka ez a maga nemében. Mintha valaki a múmiákat a Monasterli [korabeli divatdiktátor!] által szabott divatos ruhákba öltöztetné fel. Így e mű se nem Pápai Páriz Imréé, se nem Tóth Sándoré.”²⁹ A KRE Puritanizmuskutató Intézetének hamarosan induló Medgyesi Pál Puritán Kiskönyvtárának munkatársai mindent elkövetnek azért, hogy egyetlen kiadványuk/kiadványunk se juthasson a jószándékkal, de kevés stílusérzékkel felhívított s e formájában már puritán bestseller státuszát is elveszített *Keskeny út* szomorú sorsára. Bár korunkat – sok egyéb mellett – az anyanyelvi érzékenység végzetes elszürkülése is sújtja, bízunk annyira a reménybeni Olvasókban, hogy megtiszteljük őket kegyességi irodalmunk kincseinek közérthető helyesírású, de szövegű kiadásával.

27 A hármas istentiszteleti színtér részletes elemzése: J. I. PACKER, *The Puritan Approach to Worship = Puritan Papers, 1963–1964*, ed. by J. I. PACKER, foreword by Robert GODFREY, Phillipsbury, P and R, 2001, III, 3–21.

28 PÁPAI PÁRIZ Imre, *Örökéletre vezető keskeny út*, 8., átdolg. kiadás, átdolgozta TÓTH Sándor, Békés, Véver Oszkár, Békés, 1898.

29 Debreceni Protestáns Lap, 18(1898), 120. Szerző nélküli szerkesztőségi közlés, az *Irodalom* rovatban. Az idézet helyének pontosítását Fekete Csabának köszönöm.

A MAGYAR AMPHION ÉS ÖRÖKSÉGE

BALASSI BÁLINT ÉS RIMAY JÁNOS

KISS FARKAS GÁBOR

Rab és szolga¹

Balassi szerelmi költészetének egyik, eddig ismert forrásokból le nem vezethető jellegzetessége ez a fogalmi distinkció. A szerelmes költő előbb a szerelem rabja lesz, a gyötrő érzelem börtönében vergődik, ahogy azt gyakran olvashatjuk a Petrarca utáni reneszánsz költészetben: „Mert azt így jól látod, hogy vagyok te rabod, ha szinte megölelendesz” és „csak ezen könyörgök, hogy éngem mindenkor tarts tulajdon rabodnak” – szól Balassi is sokszor szerelméhez. (14. *Csak búbanat...*, 7. és 14. vsz.) A rabság a hölgy iránti feltétel nélküli és mindent feláldozni hajlandó odaadás állapota:

Tulajdona vagyok, szabad ő énvélem,
Rabja vagyok; medgyek [mit tegyek?], ha megöl is éngem,
Vagy csak gyötri lelke:
Szabad, ihon vagyok, övé szegény fejem.

(4. *Bizonytal esmérem...*, 13. vsz.)

A szerelmes teljes életét a hölgynek ajánlja, és már akkor is szerencsés, ha a rabságot a hölgy elfogadja:

Fejemet, lelkeimet, teljes életemet ajánlottam s vallottam,
Melyet szerelmesen és igen jó néven tőlem, rabjától elvett.

(2. *Cupido szívemben...*, 8–9. vsz.)

De az igazi jótétemény csak akkor éri, ha szerelme beteljesedik, és a hölgy rabból szolgáljává teszi. Ezt néha hiába kéri a szerelmes („Tégy te szolgáljává engem, én édes drága szépségem”; 23. *Keserítette sok bú és bánat szívemet*, 6. vsz.). De elérkezhet a várt pillanat, amikor rabból szolgáljává lesz:

Ezelőtt néki csak rabja voltam, őtet jutalom nélkül szolgáltam,
Rabságból kivett, szolgáljává tett, szolgálatom nem esik héában,
Mert ajakát, mint jó zsoldját, adja, hogy én megcsókoljam,
Szerelmével ajándékoz, csak hogy tovább is szolgáljam.

(5. *Nő az én örömem...*, 4. vsz.)

1 Elsősorban Szabó Géza személyes igyekezetének érdeme, hogy a 2004. év Balassi Bálint-émlék-év lett. Az ő biztatásának köszönhető az is, hogy az ELTE-n megrendeztük a fiatal kutatók Balassi-konferenciáját, és az alábbi probléma is abban az időben fogalmazódott meg bennem.

Míg a rab fizetség nélkül dolgozik és szenved, a szolga már elnyeri jutalmát egy csók formájában. A szolga maszkja alkalmas arra, hogy a már beteljesedett szerelemben is megőrizze a szerelmes virtuális alávetettségét a szeretett hölgy előtt. A Balassi által használt szavak a szerelmi járandóságra (*zold*, illetve *ajándék*) szándékosan homályosítják el és mossák egybe a szerelmi viszonyt ezt az egyszerű karitatív és fiskális felfogását. A szerelem ideológiájának ez az átgondolt felfogása Balassinak egész életművén átível, még egyik utolsó, *Az erdéli asszony kezéről* írt versében is visszatér: „Légyek ferge rabja, bátor ne szolgája, csak szinthe el ne vessen!” (ha nem lehetek szolgája, leszek bolond rabja, csak mellette lehessenek) – mondja utolsó versébéli szerelmének. A szerelmi szolgálat ebben a felfogásban a kölcsönös szerelemmel egyenértékű:

Szeretem bizony, csak viszont ő is engemet szeressen,
Szolgálatomért szemei elől engem el ne vessen.

(6. *Beteges lelke*..., 6. vsz.)

Ettől függetlenül Balassi számos költeményében a korábbi trubadúr-, illetve az azt továbbörökítő petrarkista hagyománynak megfelelően a szerelmes engedelmesség egyenrangú, egymástól nem sokban különböző formájaként kezeli a rab-ságot és szolgaságot (például a 40. *Engemet régolta*...). Ez az önálló szerelmi ideológiának nevezhető különbségtétel azonban bizonyos fokú elterjedtségre és népszerűsége tehetett szert, hiszen még a XVII. században fellépő, nagyrészt névtelen Balassi-követő költők között is találunk olyat, aki megőrzi ezt a distinkciót. A *Teleki-énekeskönyv* egyik ismeretlen szerzője üdvözli így szerelmét:

Vidd meg követségem, s hitesd el, hogy rabja
Vagyok, lészek s lenni kívánok szolgája.

(RMKT XVII/3, 96. sz., 9. vsz.)

Az 1570-es évek második felére magyar nyelven is kialakulhatott egy költői kör, amelynek első fontos emléke *Eurialusnak és Lucretiának széphistóriája* (1577). Aeneas Sylvius Piccolomini latin szerelmi novelláját a kolofón szerint egy ismeretlen szerző (sokak szerint maga Balassi Bálint) fordította magyarra Sárospatakon, „az úr gombos kertjében”, a vár mellett, 1577-ben. A szerző nemcsak Piccolomini elbeszélésének szövegét fordította le a magyar változatban, hanem a későbbi II. Pius pápa saját költeményét visszavonó önbírálatát is, amely gyakran kísért a korabeli kiadványokban a latin eredetét. Ha eltekintünk Balassi esetleges korábbi költeményeitől, ez az első magyar nyelvű szöveg, amely részletesen, és nem teljesen elutasítóan beszél az udvari szerelem tárgyköréről. A költemény cselekményének tanulsága egyezik a keresztény morál által megkívánt doktrínával: a szerelem csak bajt hoz az ember fejére. Ugyanakkor az emberi vágyak sodrásának, úgy tűnik, a kegyes érzelmek már nem jelenthetnek akadályt: a szereplők lélektani változásai-

nak indokolatlansága (például „miért hogy idegen országbéli ágyra gerjeded az én lelkem?” I/26. vsz.) csak erősíti azt az ellentmondást, ami a vágyak, a szerelem nyila, a csillapíthatatlan szerelem („ki hogyha felgerjed, semmi orvossággal eleit nem veheted?” I/49. vsz.) és a tisztaság eszménye, a lélek mozdulatai fölött gyakorolt társadalmi-egyházi kontroll gyengesége között feszül. Ez az ellentmondás egyfajta felmentés is lehet a kortárs olvasó szemében Eurialus és Lucretia számára: a Szerelem, a véghetetlen hatalmúnak leírt, kegyetlen gyermek (V/65–73. vsz.) ellen az egyedüli orvosság az, ha a legelső pillanatban elkerüljük:

Első indulatját ha eszedben vészed, könnyen azt megoldhatod,
De ha erőt vészen, miként az kiálló fát, nehéz kiszakasztanod.

A Pataki Névtelen Aeneas Sylvius nyomán lélek és test egyesüléseként írja le a szerető és szeretett együttlétét: emiatt elválásuk olyan, mint a test halála, azzal a különbséggel, hogy a halál után, a lélek eltávoztával a test már nem érez, de ha kölcsönös szerelem van a két fél között, mindkettejük lelke elhagyja a másikat. Ez a Balassinál is – marullusi minta nyomán – előforduló (17. vers), de a trubadúrok, majd a petrarkista líra által is kedvelt, a szeretők közti lélekcsereán alapuló szerelemfelfogás a Pataki Névtelennél jelenik meg először a magyar irodalomban:

Mely igen iszonyú fájdalom halálban légyen, azki nem tudja,
Két egymás szeretők elválását hogyha szívében meggondolja,
Eszében veheti, jóllehet az testnek nagyobb kínját láthatja.

Gyötrődik az lélek, elhagyván az testet, úgymint ő szeretőjét,
Lélek eltávozván, az test is elhagyja kínját, érzékenségét,
Csak egyik szenvedti, az másik nem érzi aztán az kinnak terhét.

De mikor két lélek egybenfoglaltatott szerelemnek általa,
Sokkal veszedelmesb, hogyha meggondolod, azoknak elválása,
Az érzékenységnek mert mind az kettőben egyaránt birodalma.

(V/42–44. vsz.)

Ennél lényegesebb Balassi-párhuzamra is találhatunk az *Eurialus és Lucretia* szerelemfelfogásában. Szerelmük felébredésekor Lucretia biztatására Eurialus is előbb rabbá lesz, ahogy Balassi később sokszor szerelmi költeményeiben (II/5: „Már te rabod vagyok, fényes semeidtól mert én megkötöttetem”; „Captivus sum tuus: nec iam mei amplius compos sum. Tu mihi et somni et cibi vsum abstulisti...”).² Majd Eurialus levelezésük során Lucretiát megkéri arra, hogy fogadja szolgájává:

2 Enea Silvio PICCOLOMINI, *Histoire de deux amants*, trad. intr. not. Isabelle HERSANT, A.-Ph. SEGONDS, Paris, Les Belles Lettres, 2001, 19.

„Szabad légyen immár nékem azt mondanom, hogy én te szolgád vagyok!” (II/86; „Liceat me dicere seruus Lucrecie sum”).³ Ahogy Balassinál, Piccolomini históriájában is a szolgaság a viszonzott szerelem szinonimája:

Ó, én Lukréciam, úrnőm, menedékem, fogadj engem kegyelmedbe. Más nem kérek, csak annyit írn, hogy kedves vagyok neked. Hadd mondhassam, hogy Lukrécia szolgája vagyok: a királyok és császárok is szeretik szolgálóikat, ha kiismerik hűségüket. És még az istenek is viszonzszeretetre méltatják azokat, akik őket szeretik.⁴

Nem lehet kizárni, hogy a *rab* és a *szolga* hierarchikus megkülönböztetése Balassi szerelmi diskurzusában végső soron Aeneas Sylvius ellentétpárjára, a *captivus* (fogoly) és a *servus* (szolga) viszonyára, illetve a Pataki Névtelen fordítására vezethető vissza.

Szabics Imre foglalkozott legutóbb a szerelmi szolgaság kérdésével Balassi költszetében: „A szerelmi meghódolást a trubadúrok olyképpen tudták ’tovább fokozni’, hogy a Szerelem és a szeretett hölgy ’szolgájának’, sőt ’rabjának’ nyilvánították magukat, aki felett a *domna* korlátlanul érvényesíthette hatalmát és akaratát.”⁵ Az általa idézett példákban a trubadúrköltő (Bernart de Ventadorn, Peire Vidal) szolgasága annak az állapotnak felel meg, amit Balassi rabságnak nevez: a költő viszonzatlanul szerelmet vall hölgyének. A trubadúrszerelmé beteljesülhetetlen volta miatt tulajdonképp nem is fordulhat elő az a csókkal jutalmazott állapot, amelyet Balassi szolgaságnak nevez. Ez a fontos különbségtétel hiányzik a Szabics Imre által idézett példákból, és további kutatás feladata eldönteni, hogy egyáltalán megtalálható-e a szerelmi engedelmesség (*obediensa*) vagy a nőszolgálat (*Frauentdienst*) érett középkori szerzőinél. A szerelem, különbségtétel nélkül, mint egyszerre szolgaság és fogság, jól megfoghatóan jelen van a kortárs humanista költészetben is:

Aki szeret az *szolgát*: a *rab* követi szeretett hölgyét,
megtört nyakában igát húz, hátán tűri az édes ostorcsapásokat,
elviseli az ösztökét, és mint ökör húzza az ekét.⁶

3 *Uo.*, 27.

4 „Ego ea mente te sequor vt perpetuo te amem simque perpetuo tuus (...) Si sic me punis quia teamo: quid illi facies qui tibi damnum dederit aut malum. Ach mea Lucrecia mea hera mea salus meum refugium suscipe me in graciam: demum rescribe me tibi carum esse: nihil aliud volo. Liceat me dicere seruus Lucrecie sum: et reges et cesares amant seruos vbi fideles norunt. Nec dii dedignantur redamare qui amant. Vale spes mea meusque metus.”

5 SZABICS Imre, *A trubadúrlíra és Balassi Bálint szerelmi költészete*, ItK, 100(1996), 543–581, kül. 560–570. Vö. PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi, 1995, 62–63 és HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982. Ez utóbbi két tanulmány fogalmilag pontosan kezeli a problémát, és elsősorban tipológiai párhuzamként tárgyalják a feudális viszonyt, valamint a trubadúrköltészetet.

6 „Quisquis amat servit: sequitur captivus amantem / fert domita cervice iugum, fert verbera

Balassi elképzelésének egyedisége azonban épp a *captivitas* és a *servitium* különbségéből fakad. Amennyiben fel is bukkanna a gondolat valahol, kézenfekvőbb összekötő kapocsként Piccolomini *Eurialus és Lucretiájára* gondolni.

Piccolomini valószínűleg nem egy kiforrott ideológia részeként vetette papírra e sorokat. Hasonló elképzelések nyomait megfigyelhetjük az Ausztriai Zsigmond számára írt udvarlólevél-mintájában, amelyet 1443. december 13-án Grazból küldött el. Hannibál, a numida hercegnek Lucretiához, az epiróta király lányához írt fiktív levelében Piccolomini ugyanezeket a sémákat mozgatja, de nem fogalmazza meg pontosan ezt a gondolatot. A királylány látványa teljesen lenyűgözi az ifjú numidát, csak hölgyére tud gondolni, és elmondja, hogy foglyul ejtette tekintete: „bevallom, hogy szeretlek, és arcod ragyogása foglyul ejtett.”⁷⁷ A hölgy részletes fiziognómiáját követően, amely egy elhallgatással (*aposiopésis*) zárul a keblek táján, Hannibál elmondja, hogy „hercegből szolgává tett jóerkölcösöd”. „Én szívesen szolgállok neked, és mást nem kérek tőled, csak hogy hadd szeresselek, és tórd nyugodt lélekkel, hogy gazdagodsz szerelmemmel. Csak ezt kérem, igénylem, követelem, semmi mást nem. Hadd mondják, hogy a szeretőd vagyok, mert a szeretőd leszek és szolgád, amint beleegyezel.”⁷⁸ Jól láthatóan a Balassi-féle dichotómia itt csak csírájában van jelen: a numida ifjú fogoly, és Lucretia kelleme már szolgává tette, de a szolgálat feltételhez kötött: a hölgy beleegyezésén múlik. Bár Piccolomini itt nem beszél testi kapcsolatról, sejtethő, hogy a beleegyezésnek milyen formát kell öltenie, mert a levél végén Hannibál saját fizikai állapotát kezdi dicsérni. Ahogy Balassi, Piccolomini sem használja következetesen ezt a megkülönböztetést (az *Eurialus és Lucretia* példája akár egyszeri gondolatkísérlet is lehet!), de ez továbbra sem zárja ki, hogy Balassi elmélete tőle származhat.

Mint ismeretes, Aeneas Sylviust sokat foglalkoztatta a szerelem kérdésköre; számos levelében és művében beszélt problémáiról, jelentős részben saját tapasztalata alapján. Megtérése előtt alapvető ellentétben állott ezzel kapcsolatos felfogása az askzétikus, testiségtől mentes szerelemmel. Amikor fiát, aki a bázeli zsinat alatt született egy angliai asszonytól, apjához akarta küldeni, hogy az gondját viselje, azzal indokolta tettét, hogy a szerelmi vágy a természet adománya, és vétek lenne elítélni ezért bárkit.

tergo / dulcia, fert stimulus, trahit et bovis instar aratrum.” Baptista Mantuanus, 1. ecloga, 114–116, 65. Baptista SPAGNUOLI, *The Eclogues of Baptista Mantuanus*, ed. Wilfred P. MUSTARD, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1911, 65. Mantuanus *Bucolicája* a XVI. század első felének egyik legnépszerűbb iskolai költeménye volt.

7 Eneas Silvius PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques, Cinthia – Historia de duobus amantibus – avec L’histoire de Eurialus et Lucrese d’Octovien de Saint-Gelais (avant 1489) – De remedio amoris*, éd. Frédéric DUVAL, Brepols, Turnhout, 2003, 78.

8 „ex duce me servum tuum fecerunt [sc. mores tui]”; „Ego igitur libens servio tibi, nec aliud a te postulo, nisi ut amare me sinas, et animo equo feras, si mei ditaris amatu. Hoc est quod volo, peto, exigo, nil postulo plus. Fer tuus ut amator dicar: nam et amator ero et servus, tu modo annuas.”

Nem kőből vagy vasból van a fiad, hiszen magad is hús-vér ember vagy. Tudod jól, mekkora egy kakas vagy te is, de én sem vagyok egy herélt; forró a vérem, és nem vagyok annyira álszent, hogy inkább a jóság látszatára törekedjek, mintsem magára a jóságra. Őszintén megvallom vétkem (...), széles körben terjed ez a betegség, ha betegség az, hogy használjuk, amit a természet adott. Mert nem tudom, hogy mire fel kell annyira elátkozni a szeretkezést, amikor a természet, ami semmit sem tesz feleslegesen, maga szülte ezt a vágyat minden élőlénybe, hogy az emberi nem fennmaradjon.⁹

Visszatérő vallomásai, miszerint a szeretkezés fontosabb számára, mint az evés („ego magis Venerem amo quam cibos”),¹⁰ vagy hogy szinte a szerelem menekül előle, és nem viszont („ut verum fatear, magis me Venus fugitat, quam ego illam horreo”)¹¹ a széphistória felfogásába is átszűrődtek. Euryalus vívódik, hogy engedjen-e a szerelem csábításának, de végül az az érv meggyőzi, hogy a természet törvényeivel nem érdemes szembeszállni („Naturalis est hec passio” „Quid ego nature legibus renitar?”).¹² A természet törvényei a társadalom keresztény intézményeit is felülírják: a házasság törvénye, hogy akinek ronda férje van, felesége szeretőt fog keresni, és a férj ezt kénytelen lesz tűrni (*Cinthia* 19).¹³

Azt, hogy a széphistória végső tanulságként a szerelem veszélyére utal, és azt mondja, hogy mindig keserűséget és fájdalmat okoz, nem kell feltétlenül keresztény moralizálásként felfognunk. A szerelemnek már az antikvitásban is gyakran gyötrelme a végeredménye (például: Catullus, 76. vers, Propertius, III, 25; Ovidius, *Szerelmek*, III, 11a és 11b),¹⁴ és Aeneas Sylvius nem utal közvetlenül a végkifejletben erkölcsi, morálteológiába ütköző problémákra. A szerelem az emberi állapot, a *humana condicio* része: „tudom, hogy milyen az ember élete” –

9 *Der Briefwechsel des Aeneas Silvius Piccolomini*, ed. Rudolf WOLKAN, Wien, Hölder, 1909 (Fontes rerum Austriacarum ser. 2, 61; a továbbiakban: WOLKAN), ep. 78, I, 189 „certe nec lapideum nec ferreum genuisti filium, cum esses tu carneus. scis, qualis gallus tu fueris at nec ego castratus sum, neque ex frigidorum numero, nec sum ypocrita, ut videri bonus quam esse velim. fatebor ingenue meum erratum (...) late patet hec pestis, si pestis est naturalibus uti, quanquam non video, cur tantopere dampnari coitus debeat, cum natura, que nichil perperam operatur, omnibus ingenuerit animantibus hunc appetitum, ut genus continuaretur humanum” (1443. szept. 20.). Mint Eric Morall megjegyzi, Piccolomini itt Boccaccio Guiscardusát idézi hallgatólágoosan. (Aeneas Sylvius PICCOLOMINI, Niklas von WYLE, *The tale of two lovers, Eurialus and Lucretia*, ed. Eric John MORALL, Amsterdam, Rodopi, 1988, 22.)

10 WOLKAN, I, 440.

11 PICCOLOMINI, *Opera omnia*, Basel, Henricpetri, 1571, 579. Ep. XCII.

12 Aeneas Sylvius PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*, i. m., 112; a szöveg értelmezéséhez lásd DUVAL kitűnő esszéjét: 22–23.

13 *Uo.*, 64.

14 Perrine GALAND-HALLYN, *Pie II, poète élégiaque dans le Cinthia = Pio II e la cultura del suo tempo: Atti del I convegno internazionale*, 1989, ed. Luisa ROTONDI SECCHI TARUGI, Milano, Guerini, 105–117.

írja megértően Ausztriai Zsigmondnak.¹⁵ Ez a társadalmi és egyházi kontrolltól független, emberi állapotra visszavezethető szerelemfelfogás különösen vonzó lehetett Balassi számára.

Eurialusnac és Lu-
CRETIANAC SÉP HISTORI
AIA, MELYBEN MEG IRÁ
tatic egymáshoz valo nagy szerelmec,
mely szerelemből végre Lucretiá-
nacköuerkázéc bőrnnyű
halála.

AD NOTAM.
Időd szép viragat, termeted szépséget süucm-
miért hívastod.

NYOMTATTOT COLOSVARAT
az ó Várban, 1592. Eftendőben.

15 „scio nanque humane vite condicionem”. Henriette HARICH-SCHWARZBAUER, *Antike Liebesdiskurse in der Historia duorum amantium des Aeneas Silvius Piccolomini = Enea Silvio Piccolomini: Uomo di lettere e mediatore di culture; Gelehrter und Vermittler der Kulturen: Atti del Convegno Internazionale di Studi, Internationaler Studienkongress Basel 21.–23. April 2005*, a cura di – hg. von Maria Antonietta TERZOLI, Basel, Schwabe, 2006, 149–168, különösen 156–160.

FAZEKAS SÁNDOR

Adalékok Balassi költészetének néhány kérdéséhez

Bevezető

Talán joggal remélhetjük, hogy Balassi Bálint költészetével kapcsolatban forradalom előtt állunk, s ha e téren valóban áttörés következik be, az az egész régi magyar líratörténetet alapjaiban érinti. Sokan és régóta lankadatlan energiával munkálkodnak azon, hogy ez így legyen: Pirnát Antal,¹ akinek a hatása, máig igen inspiráló; Horváth Iván, akinek kánonformáló könyvével² mindig öröm vitatkozni; Kőszeghy Péter, aki Szabó Géza munkájára is támaszkodva megalakított életrajza³ után hamarosan az életmű tartalmi feldolgozásával is előáll; Vadai István, aki fáradhatatlanul dolgozik a filológiai kérdések tisztázásán,⁴ Szigeti Csaba, aki Balassi verstani hagyatékának továbbhagyományozódását és dekompozícióját tűzte ki értekezése céljául,⁵ illetve Szilasi László, aki az utóélettel kapcsolatos vizsgálódásaiban izgalmas retorikatörténeti szempontokat érvényesített.⁶ Utoljára hagytam közülük az egyik legkitartóbbat: Szentmártoni Szabó Gézát, aki igen sokrétű eredményekkel állt elő az életművel kapcsolatban, az életrajz részleteitől a forrásproblémáig, illetve az interpretációs kérdésekig.⁷ A következőkben adalékokkal szeretnék szolgálni a Balassi-kutatás néhány felszínen lévő, sokrétű, az Ünnepelet által nagy elhivatottsággal elemzett kérdéséhez. A három terület meglehetősen eltérő: egy verstani, egy interpretációs és egy jelentéstani problémát szeretnék érinteni e dolgozatban.

1 PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Akadémiai, 1996.

2 HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1978.

3 KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint – Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi, 2008.

4 PL. VADAI István, *Hozzászólás a Hozzászóláshoz = A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödik századik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján (Sárospatak, 2004. május 26–29.)*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2007, 141–175.

5 SZIGETI Csaba, *Magyar versszak*, Bp., Balassi, 2005.

6 SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., Balassi, 2008 (Humanizmus és reformáció, 30).

7 E helyütt elsősorban a Balassi-kiadásokat és azok jegyzeteit, *Az erdéli asszony kezéről* írott verssel kapcsolatos dolgozatát („Mint szép ereklével...”: Balassi versének hasonlata, és ami mögötte rejtőzik = *A szerelem költői...*, i. m., 119–140), illetve *Balassi kötetkompozíciójának rejtelmek* című tanulmányát (ItK, 1999, 635–646) hasznosítom.

I. *A Gianetta Padovana metrikai furcsaságainak hátteréhez*

Horváth Iván könyvében felsorolja és elemzi Balassi strófatípusait. Rendszere az izometria–heterometria skálán helyezi el Balassi strófáit, iránymutató leírása azonban csak utalásszerűen tér ki néhány olyan anomáliára, amelynek talán szintén alapvető tanulságai lehetnek. E kérdésekre legutóbb Csörsz Rumen István hívta fel a figyelmet;⁸ e mostani tanulmány első harmada az ő szempontjai mellé szeretne újabbakkal szolgálni.

Horváth Iván Balassi-könyvének leírása a *Balassa-kódex* 5. verséről, amely a *Gianetta Padovana* nótájára íródott (*Nő az én örömem...*), a következő:

a20 (10,10) a20 (5, 5, 10) b4 b4 a8 a16.

Ez ismétlődik meg a *Repertórium* nyomtatott változatában is.⁹

Nézzük meg – bizony, sokadjára¹⁰ –, mi van e mögött az első pillantásra nehezen értelmezhető képlet mögött.

A nevezetes vers első strófája a Szentmártoni Szabó Géza és Kőszeghy Péter által legújabban megjelentetett, a korábbiakon alapuló kiadásban a következő:

Nő az én örömem most az én szép szerelmem erre való néztében,
Bús kedvem sincsen semmi énnékem, mert ismét bévett nagy szerelmében,
Megengedett, fogott kezét, megbékélt nagy kegyesen,
Halálomtól megtérített, engem csókolván édesen.¹¹

Balassiról tudjuk, hogy az itt láthatónál csak egy szótaggal rövidebb Balassi-strófasor három ütemét egyetlen sorba írta, így az egész strófa mindössze három hosszú sorból áll. Ha megnézzük a törzssanyagát tekintve megszerkesztett versgyűjteményként értelmezhető *Balassa-kódexet*, a strófa a következő „tagolással” szerepel:

8 Csörsz Rumen István, *Vers – dallam – szótagszám: Adalékok Balassi Bálint verstechnikájához* = *Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra: Fiatal kutatók Balassi-konferenciája* (Budapest, 2004. november 8–9.), szerk. KISS Farkas Gábor, Bp., [ELTE Toldy Ferenc Könyvtár], 2004, 13–33. A kérdéshez lásd még: Uő, *Referenciális versformák Balassi költészetében* = *A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödik századik, Gyöngyösi István balálának háromszázadik évfordulóján* (Sárospatak, 2004. május 26–29.), szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Budapest, Universitas, 2007, 97–118.

9 RPHA 1087. (II, 483.)

10 VIRÁGH László (*A Gianetta Padovana nótájára*, Magyar Zene, 1976, 3–11) felkutatta a vershez valószínűen kapcsolódó dallamot, SZABÓ István lantművész pedig megoldotta a dallam és a szöveg egymáshoz illesztését egy 1611-es lantkönyv változata alapján (Gyarmati BALASSI Bálint *Énekei*, s. a. r. KŐSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., Szépirodalmi, 1986, 269). A vers metrikájáról többek között Horváth Iván és Csörsz Rumen István is értekezett itt hivatkozott munkájában.

11 BALASSI Bálint *Összes művei*, s. a. r. KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Osiris, 2004, 21.

Neő az én eőrőmem most az én szép szerelmem
erre ualo nisztemben, bus kedvem sinczen semmi
ennekem, mert ismeg bé uett nagy szerelmiben;
megh engedet, fogot kezet megh bikeliet kegyessem
halalomtul meg tirited engem czokoluan édesem.¹²

Strófánkenti tagolással szerepel a többi versszak is: a másoló nem foglal állást a strófákon belüli sortagolás kérdésében.¹³

Az említett anomália tehát a belső rímek rendszertelen felbukkanása, egyáltalán: a belső rímek lehetséges értelmezése Balassi költészetében. Egy ilyen nyúl-farknyi tanulmányban csak a kérdés néhány példával való felvetésére szorítkozhatunk, remélve, hogy az Ünnepelet is véleményt nyilvánít majd e kérdésben.

A rendszertelen belső rímeket alkalmazó versek életművön belüli eloszlása egyértelműnek látszik: azok döntő hányada az első harminchárom versben található; ugyanakkor nem feledkezhetünk meg a helyenként bizonytalan datálású, de éppoly heterometrikus istenes énekekről, illetve a fel-felbukkanó, szintén igen összetett strófászerkezetű latrikánus darabokról sem. Balassi versciklusait vizsgálva feltűnő jelenség, hogy formai szempontból a kezdeti változatosság, kísérletezés után folyamatos szigorodáson, merevedésen megy keresztül. Az első harmincháromban még sokféle forma szerepel, a Julia-ciklus azonban már csaknem kizárólag Balassi-strófában íródott. A Celia-ciklusban pedig – legalábbis az ahhoz szorosan tartozó, Celiához szóló első kilenc versben – a Balassi-strófa egyeduralma érzékelhető. A ránk maradt gyűjtemény tanúsága szerint a költő formai kísérletező kedve fokozatosan kiszorul a nagyobb lélegzetű ciklusokból, hogy végül a latrikánus darabokra, illetve az istenes versekre korlátozódjon. Az ok részben a dallamokban keresendő: a latrikánus versek javarészt bonyolult ritmusú táncdalokra íródtak, az istenes versek formai gazdagsága szintén a vallásos énekek dallam- és formagazdagságára vezethető vissza, míg a nagyobb szerelmes ciklusok formai szempontból észrevehetően homogenizálódnak, fokozatosan a Balassi-strófa veszi át az uralmat.

A belső rímek szerinti sortagolás talán jobban kiemeli ezeknek a részben korai, kísérleti jellegű műveknek a capriccio-szerű játékosságát, s forradalmian új strófaszemléletét. Nézzük meg például a fenti strófát ily módon tördelve:

12 *Balassa-kódex*, átírás, jegyz., utószó VADAI István, Bp., Balassi, 1994, 10.

13 A kódex másolója meglehetősen rendszertelenek ebből a szempontból: a huszonegyedik verset például, amely Lucretia-strófában íródott, első szakaszában még a fenti módhoz hasonlóan, utána azonban már három sorra tagolva, rendezett formában közli a verset. Az ok egyszerű: a másoló lapozott egyet. A huszadik verset ugyanis végig ebben a strófánkenti tagolásban, s nem sortagolásban hozza.

Nő az én örömem
 Most az én szép szerelmem
 Erre való néztében,
 Bús kedvem sincsen
 Semmi énnékem,
 Mert ismét bévett
 Nagy szerelmében,
 Megengedett,
 Fogott kezét,
 Megbékéllett
 Nagy kegyesen,
 Halálomtól megtérített,
 engem csókolván édesen.¹⁴

Árnyaltabb képet kapunk tehát, ha a strófák „belső rímeit” figyelembe vevő leírást készítünk. Ez a következő, igen-igen változatos és szeszélyes, s helyenként nem teljesen egyértelmű, sőt, vitatható képletsorozatot eredményezi:

1. ((a6 a7 a7) (a5¹⁵ a5 b5 a5)) (b4 b4 b4 a4) (b8 a8)
2. (a5a9b6)(a13¹⁶b7) (c4c4 b8) b16¹⁷
3. (a5a5b10)¹⁸ (c5a5c6a4) ((b5b3a8) (b3b5a8))
4. (a10¹⁹)(b5a5)(c5c5)(b4a6)(d4d4a8) a16²⁰
5. a10²¹a10²²b5b5a10²³c4c4c2a6c8a8

14 Az alapszöveg: BALASSI, *Összes művei...*, i. m., 21.

15 Alternatív: a3a2

16 Ütemtagolás: 5, 5, 3.

17 Ütemtagolás: 4, 4, 8.

18 Ütemtagolás: 5, 5.

19 Ütemtagolás: 5, 5.

20 Ütemtagolás: 4, 4, 8.

21 Ütemtagolás: 5, 5.

22 Ütemtagolás: 5, 5.

23 Ütemtagolás: 5, 5.

6. (a3a3b14²⁴) (a6b14²⁵) (c4c2c2b8) (d4d4b8)

7. (a5b5)(b3b7)(b3b7)(b4b6) (c4c4b8) (c4c4b8)

Az alapszerkezet szerintem inkább a következő lehetne: (a10 a10 a10 a10) (b8 a8 b8 a8): ez a struktúra azonban igen változatos alakban nyilvánul meg. Alternatív megoldásom persze nem túl sokatmondó, hiszen a strófák szerkezete olyannyira változatos, hogy alig lehet belegyömöszölni őket egy-egy sablonba. Felvetődhet viszont a kérdés, hogy mégis, milyen versforma strófafelfogására emlékeztet ez a szeszélyes szótagszámú és rímelésű versszak?

Nézetem szerint a *madrigál*era.

E formáról szólva a Szepes–Szerdahelyi-féle verstanckönyv²⁶ és a *Világirodalmi Lexikon* leírása²⁷ egyaránt megmutatja a műfajjal kapcsolatos problémákat. A tágabb értelemben vett, tartalmi elemeket is magában foglaló műfaj, avagy a szűkebben értelmezhető, pusztán metrikai jellegű versforma meghatározásának első nehézsége ezek összefonódása, majd pedig az, hogy története a XIV. századi Itáliában kezdődött, és elhúzódott egészen a XVII. századig. Ez alatt az idő alatt igen változatos formában jelentkezett. Maga a strofikus sokszínűség a műfaj egyik legfontosabb jellemzője: ezen felül nyelvenként és korszakonként nem csupán eltérő formában jelentkezett, de eltérő tartalommal is. A népnyelvi eredetű, pásztori szerelmi tematikájú alkalmi versekből, amelynek a XIV. századi Itáliában indult, később egészen a politikai tartalmú (mint Michelangelo költészetében) vagy szatirikus élő darabokig eljutott; ez utóbbi tartalom egy kisebb körben elterjedt önálló műfajként, a *madrigalonéban*²⁸ is megjelent, amely határozott strófa képlet nélküli, hosszú, szatirikus költeményként bukkant fel a XVI. századi Itáliában, leghíresebb művelője Torquato Tasso volt. Ezekhez a változatokhoz jönnek még a műfaj zenei meghatározottságát jelző variációk, amelyek megint csak más szabályok szerint épültek fel: a XVI. század nagy itáliai zeneszerzői közül többen is írtak madrigált, például Claudio Monteverdi.

Ha mármost ezen nagyfokú diverzitás ellenére igyekszünk leírni a formai ismerveket, a fenti szakirodalmakban több megfogható konkrétumra is bukkanhatunk; ezek azok, amelyek bátorítottak engem e kissé talán merész műfaj történeti párhuzam felvillantására. Elsősorban nem a sorok hosszáról van szó, hiszen a hagyományosan domináns sorhossz a tizenegyes, ám ez is változó képet mutat,

24 Ütemtagolás: 6, 4, 4.

25 Ütemtagolás: 5, 5, 4.

26 SZEPES Erika, SZERDAHELYI István, *Verstan*, Bp., Gondolat, 1981, 468–469.

27 *Világirodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, VII (Lanf-Marg), 541–542, HERCZEG Gyula (bevezető, ill. Itália, XVII. század), TÓTFALUSI István (portugál változat), DOROGMAN György, INOTAI András és KOVÁCS Endre (francia változat) szócikke.

28 *Uo.*, 543. TÓTFALUSI István, KOVÁCS Endre szócikke.

hiszen a XVI. századi Itáliában felbukkan a hetes is mint kiegészítő sorfajta a madrigálstrófán belül; ám ezek csak a domináns sorfajták. Magyarán: a szótag-számok is variábilisak lehetnek. Balassi hosszú sorokat használ, amelyeket azonban belső rímek segítségével tagol fel, sőt, helyenként fel is aprózza őket. Tekintettel a madrigál zeneiségére, ez összhangban van a műfajjal; a magyar költő persze radikalizálja, szinte a végsőkéig viszi ezt a zeneiséget, ami a sorok szétaprózásában jelentkezik.

Ennél erősebb párhuzam van a rímképletekben: a madrigál alapszerkezete a korai időkben két vagy három háromsoros egység, majd pedig egy záró, párrímes sorpárra volt visszavezethető. A leggyakoribb rímképletek a következők:

abc|abc|dd
 aba|bcb|cc
 abb|acc|dd|ee
 aba|ccb|dcd|ee

Vessük össze most ezeket a *Padovana* belső rímekkel kialakított rímképletével. Teljes azonosságokat nem találhatunk, de több strófa hasonló a fenti alapképletekhez, ezeket a szemléletesség kedvéért szintén tagoltan közlöm:

aaaaababbaba
 aabab| cc|bb
 aaaaabbabba
 abacba|dd|aa
 aabbaccaca
 aababcccbddb
 abbbbbbcbccb

Ez még mindig nem túl sok, bár nyilvánvaló, hogy ilyen heterorímes, heterometrikus képletek éppenséggel nem hemzsegték a régi magyar költészetben.

A madrigálban persze nem csupán az alapképletek fontosak a mi szempontunkból, sokkal inkább a *strófaszemlélet*, s a rokonság ezen a téren a legfontosabb számunkra. *A strófát ugyanis mind a madrigál, mind pedig Balassi úgy fogja fel, mint alakítható, keretszerű struktúrát, amelynek nem állandó, változtathatatlan, hanem változó és változtatható értékei (szótagszámai, rímképlete) vannak.* Fontos azonban leszögezni a hasonlóság mellett azt is, hogy ezeket az alapelveket részben eltérő eszközökkel valósítják meg. Balassi a belső rímek segítségével teszi variábilissá a strófák rím-beli és szótagszám-beli felépítését, a madrigálban azonban a strófák sorszáma sem állandó, így a költemény a strófák hosszúságának szintjén is variábilis. Azt hiszem, Balassi egy olyan formai újítását értük tetten, amely a nyugat-európai hagyományokhoz kapcsolja őt, s kétségtelenül a táncdalok, illetve a velük együtt élő verses műfajok hatásának köszönhető. Mondanunk aligha szükséges, hogy ilyen

belső rímes technika nem ismeretes Balassi életműve előtt. Ha a *Padovanát* talán túlzás lenne is az első magyar madrigálnak nevezni, szemléletében és rímelésének merészségében mindenképpen rokonítható ezzel a műfajjal, s ennek fontosságát aligha lehet túlbecsülni.

1. Kitérő: az első magyar madrigál

Kovács Sándor Iván szerint a magyar irodalom első madrigálszerzője nem más, mint Zrínyi Miklós. Az előzményeket, amelyek, ha voltak is, idegen nyelven, fordításban – formailag tehát megbízhatatlanul – maradtak ránk, a beszédes című *A hiányzó magyar madrigál* fejezetben foglalja össze.²⁹ Balassit is szóba hozza: ő a híres Hannuska Budowskionkához írott latrikánus versben „egy madrigál vázát” látja „felderengeni”³⁰; mint a fenti eszmefuttatásból kiderül, ennél azért erősebb összefüggésről is beszélhetünk a Balassi-életmű egyes darabjai³¹ és a műfaj között. Érdekes azonban vissza-, majd előrelapozni kicsit ebben könyvben, mert Zrínyi mintáinak vizsgálatakor olyan madrigálválogatás-kötetet is bemutat jegyzeteiben, amelyik akár magának Balassinak is a forrása lehetett.³²

Nézetem szerint tehát nem kell szükségszerűen Tomitanóhoz fordulnunk, ha a magyar költészet és a madrigálműfaj kapcsolatát szeretnénk feltárni. Waldapfel József³³ már a század elején megállapította, hogy a *Gianetta Padovana* kezdetéhez hasonló versindításokat jócskán találni a kortárs „*madrigálgyűjteményekben*”. Lehet, hogy forrásügyben ez irányban is érdemes lenne tovább folytatni a kutatást, hiszen azok a dallamra nézve már igen fontos eredménnyel jártak.

Újabb érvünk van tehát emellett, hogy Balassi verstani szempontból is méltó volt a kortárs világirodalom szintjéhez: strófafelfogása és a versformáiból kiolvasható, belső rímek állandósulásával kialakított formagazdagsága legszélsőségesebb megnyilvánulásaiiban csak Zrínyinél talál folytatásra, aki képes többféle strófafajtát ötvözni egyetlen költeményben, mint a *Fantasia poetica* vagy az *Elégiának* elnevezett cím nélküli verse esetében. Balassi idáig nem megy el, de szeszélyesen alakuló strófaszerkezet-variációi mindenképpen egy új, radikális formai felfogás első megjelenését jelentik a magyar költészet történetében.

Zrínyi könyvtárában ott voltak *Balassa Bálint fajtalan énekei*, tehát elképzelhető, hogy az strófafelfogásban is hatott rá. Az természetesen ettől még nagyon igaz,

29 KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, *A lírikus Zrínyi*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 107—115.

30 *Uo.*, 112.

31 Ennek a szemléletnek a nyomai megvannak más Balassi-versekben is, amelyekre itt nem térhetünk ki részletesen; a bevezetőben már említett, táncdalokra írt darabokról, illetve néhány heterometrikus istenes versről van szó.

32 KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, *i. m.*, 104, ill. 367–368. (IV. fej. 7. jegyzet.)

33 WALDAPFEL JÓZSEF, *Balassi, Credulus és a magyar irodalom*, ItK, 47(1937), 142–154.

hogy Zrínyi madrigáljai nem születtek volna meg Marino, Tasso vagy Petrarca munkái nélkül, ám ehhez most már bátran hozzátehetjük, hogy a formai kísérletezésben ezúttal is támaszkodhatott egyik kiemelkedő hazai elődjére, Balassi Bálintra.

E gondolatkísérlet zárásaként álljon itt Balassi verse, „belső rímek” szerint tördelve; lássuk, vajon gondolatmenetünk nem túlzás-e?

Nő az én örömem
Most az én szép szerelmem
Erre való néztében,
Bús kedvem sincsen
Semmi énnékem,
Mert ismét bévett
Nagy szerelmében,
Megengedett,
Fogott kezét,
Mebékéltet
Nagy kegyesen,
Halálomtól megtérített,
Engem csókolván édesen.

Szép Vénust azért
Már kis fiával jótétéért
Míg élek, mind áldom,
Hogy jóra hozta szerelmesemmel vétkemért
Gonoszul fordult dolgom,
Kegyelmet nyert,
Meg bészerezett,
Tudta, mert hív szolgálatom,
Hogy vétettem, nem szánszándék
Oka, de tudatlanságom.

Mint az üdvösség
Semmi nem egyéb
Az Isten színének látásánál,
Én boldogságom
Is csak abban áll,
Ha szerelmét látom
Igazsággal,
Öröme fordít,
Ha szólít
Magához édes szavával,
Boldogít,
Ha hozzá szorít,
Ölve gyöngye karjával.

Ezelőtt néki csak rabja voltam,
Őtet jutalom nélkül szolgáltam,
Rabságból kivett,
Szolgájává tett,
Szolgálatom nem esik héában,
Mert ajakát,
Mint jó zsoldját
Adja, hogy én megcsókoljam,
Szerelmével ajándékoz,
Csak hogy tovább is szolgáljam.

Sem Jason az szép aranygyapjúnak,
Sem vitéz Aeneas Laviniának
Nem örült ennyit,
Mostan amennyit
Én örültem jó akaratjának,
Mert mi lehet ennél kedvesb,
Édesb
Én kívánságomnak,
Mint csókolni dicsőséges
Színét mennyei orcának?

Vajjon s ki
Élheti
Énnálamnál nagyobb kedve szerint már világát?
Vagyon-é inkább, ki
Hasonlítsa én boldogságomhoz állapotját?
Mert ő ékes,
Kegyes,
Kedves,
Mutatja hozzám hív voltát:
Nincs bánatom,
Gyanóságom,
Mert esmérem igazságát.

Gond nélkül azért vígan éneklek,
Örvendek
Csak igaz szerelemnek:
Míg élek,
Arra figyelmes lészek,
Hogy ne légyek
Ellene kedvének:
Dicsértessék
Jótétéért,
Megbocsátott én fejemnek,
Megcsókolván
És ezt mondván:
Miért mondasz kegyetlenek?³⁴

34 Az alapszöveg forrása: BALASSI, *Összes művei...*, 21–23.

2. A probléma – más megközelítésben

A *Padovana* esete Balassi életművében egyedi is, nem is. Egyedi annyiban, hogy ez a szeszélyes, korábban belső rímesnek tekintett szerkezet következetesen az egész versen végigvonul, s annyiban is, hogy ezzel az eszközzel gyakorlatilag nem egy állandó strófászerkezetet alkot meg a versen belül, hanem egy rugalmas, variábilis formát. Nem egyedi azonban a strófa bonyolultságát tekintve: költőnk verstani kísérletező kedve ugyanis példa nélküli az addigi költészetben.

A heterorímes, heterometrikus strófák egyik szép és bonyolult esete az *Ó, szent Isten...* kezdetű darab, amely a következő képlettel írható le: (a4a4a6b6)(c4c4c6b6)(d5d5b10). A hivatkozott kiadás három hosszú sorba tördelve közli a verset, pedig ezzel vajmi keveset ad vissza formai szépségéből. Tagoljuk ezt is a belső rímek mentén:

Ó, szent Isten,
Kit kedvedben,
Mint kegyes, kebledben
Egyszer már bevettél,
Annak szíve
Bátor, kedve
Víg, mert nincs félelme,
Rakva igaz hittel,
Ördög, ellenség,
Sok bú, szégyenség
Nem árthat, mert teljes reménységgel.

Nem kevésbé heterorímes és heterometrikus a *Bocsásd meg, Úristen...*³⁵ kezdetű darab sem.

Leírása Horváthnál: a13(6,7)a13(6,7)b6b6a7, a belső rímek rendszertelen felbukkanása szerint abba az átmeneti típusba tartozik ugyanis, amellyel minden strukturalista találkozott már. Anomáliáink közül az egyik, hogy a 13-asokba is sorközépi rímet helyez. Ilyen fordul elő az 1., 2., 6., 7., 10. és 15. strófában. Még ezen belül is vannak azonban variációk: a 6.-ban kétszer is rímel, gyakorlatilag a6 a7a6a7b6b6a7-re variálva át a szerkezetet. A 7. strófában pedig ütemhatáron kívül „rímel közbe”: a3b10a2b11c6c6b7... tehát itt már felbukkan a *c* elem is; hasonló eset történik a tizedikben is, csak fordított arányú szótagszámelosztással: a9b4a8b5c6c6b7. A másik, a *c* elem megjelenésével éppen ellentétes irány is megfigyelhető a variánsokban, hiszen helyenként a rímelés nem tartalmaz *b* elemet: a13 a13 a6 a6 a7. Ilyen a 3. és a 14. strófa.

35 *Uo.*, 81–83.

Az a furcsa helyzet áll elő, hogy több strófára nem igaz a leírás (8), mint amennyire igaz (7)! Ez a bizonyos „belső rím”-fogalom nem nagyon segíti a formai kísérletezés megértését.

Így szerepel például az első strófa:

Bocsásd meg Úristen, ifjúságomnak vétkét,
Sok hitetlenségét, undok fertelmességét,
Töröld el rútságát, minden álnokságát, könnyebbíts[d] lelkem terhét!

A rímelés alapján viszont akár kinézhetne így is:

Bocsásd meg Úristen, ifjúságomnak vétkét,
Sok hitetlenségét,
Undok fertelmességét,
Töröld el rútságát,
Minden álnokságát,
Könnyebbíts[d] lelkem terhét!

Vajon voltak-e belső rímek Balassi korában, s ezeket ő belsőeknek, sorközépieknek tekintette-e? Talán ez volt Balassi egyik újítása a magyar verstörténetben: a hosszú sorok felaprózása, amellyel gyakran egy versen belül is változatos, izgalmas strófaépítetű műveket volt képes létrehozni. Ami, máshogyan megfogalmazva, annyit jelent, hogy felfedezte a rímet, amely a magyar vers születésénél szerepet játszott ugyan, de a XVI. század első felére elszűrkült, használata leegyszerűsödött. Forradalma tehát éppen abban állt, amit a hagyományos strófaleírások nem tudnak kifejezni: a belső rímben, amely szétdarabolta a hosszú sorokat, és alkalmassá tette őket lírai mondanivaló, illetve nagyfokú zeneiség hordozására.

A jelenség másik vetülete a belső rímek valóban rendszertelen, azaz szórványos (10% körüli) felbukkanásának kérdése. Ennek, mivel nem az egész vers szintjén érvényesül, természetesen már más elbírálás alá kell esnie. Az első harminchárom több darabjára is jellemző ez, mint például a hatodikra (*Beteges lelkem...*, Bebek Judit nevére). A strófa az a16a16a16 képlettel írható le, ugyanakkor azonban a belső rímek előbb elszórva, rendszertelenül, majd az utolsó előtti strófában végig érvényesülnek, ezen egyetlen strófa esetében ilyené alakítva át a struktúrát: a5a5b6 c5c5b6 d5d5b6, ami máskülönben szintén Balassi egyik strófaépítete: az 51. darabé, melynek kezdete: *Áldott Julia kiballagtába*; ezt az összefüggést Horváth Iván könyve is regisztrálja.³⁶

Hasonló kísérletezésből származik maga a Balassi-strófa is, hiszen amint az ismeretes, a Lucretia-strófában szintén megfigyelhető ez a rendszertelenül, az elemzett szövegeknél jóval ritkábban felbukkanó belső rímeket alkalmazó szerkezet. Az első harmincháromban ez az a19a19a19-es, Balassi előtt felbukkanó strófaforma a 2, 12, 14, 21-es sorszámú versekben fordul elő. Ezek a versek a szakmai köz-

36 HORVÁTH Iván, *i. m.*, 133.

megegyezés szerint a Balassi-strófa kialakulásának, megformálódásának dokumentumai is, hiszen a felmerült többféle hipotézis után nagyjából megszilárdult a konszenzus, hogy a Balassi-strófa a Lucretia-strófából alakult ki, a belső rímek megszilárdulása útján. Noha Szentmártoni Szabó Géza Balassinak tulajdonítja a strófa névadó versét, az *Eurialus és Lucretia* című széphistóriát, Horváth Iván javaslata pedig Dobó Jakabnak adja a verset, én magam azokkal értek egyet, akik valószínűleg egy Balassival egyidős, sőt talán még valószínűbben nála valamivel idősebb szerző munkája lehet a mű. A szerző körüli homály még izgalmasabbá teszi a tényt, hogy a széphistória szövegében hasonlóan rendszertelenül felbukkanó belső rímek vannak.

Ezt a jelenséget kétféleképpen értelmezhetjük. Az első megoldás szerint a magyar nyelv agglutináló sajátossága miatt a mondattani párhuzamok hasonló ragozat hozhatnak magukkal, így ez a jelenség szándéktalan, és a magyar nyelv sajátosságaira vezethető vissza. A második szerint viszont a Lucretia-strófa maga is olyan jellegű, hogy megengedi, sőt *igényli* a belső rímeket, amelyek megszilárdultával és állandósulásával jön létre a Balassi-strófa; Balassi erre figyelhetett föl a strófa alkalmazása közben, s ezt következetessé, rendszerszerűvé téve formálódott ez saját verstani védjegyévé. Különösen fontos vers ebből a szempontból a 14., a „Chak” (Csák? Csak?) Borbála nevére írott darab, amelyben a belső rímek meglehetősen burjánzást mutatnak, határozottan előremutatva a Balassi-strófa irányába. Ez a „burjánzás” azonban – hasonlatosan az eddig elemzett versekéhez – nem egyirányú: a belső rímek felbukkanása játékos variációkat mutat.

A *Repertórium* tanúsága szerint azonban a „Lucretia-strófa”-ként elhíresült forma elnevezése némileg azért félrevezető, hiszen ehhez a nagyon fontos udvari szerelemideológiát idehaza először tartalmazó széphistóriához köti a műfajt. Mint azonban az a *Repertórium*ból kiderül, a strófának jó néhány más felbukkanása van az *Eurialus és Lucretián* és Balassi költészetén kívül: összesen 14 darab, amely közül – egy-két nótajelzésen³⁷ kívül – egyik sem tartozik az udvari szerelem költői megfogalmazásai közé. Ehhez a képzetkörhöz Ádám János verse áll legközelebb, ám ez is a barátság és a szerencse viszonyáról elmélkedik. A többi vers a tisztán istenes énekek családjába sorolható, így tizenkét verset nevezhetünk meg, amely tisztán istenes tárgyban íródott.³⁸ A statisztika meglehetősen jól használható adatot ad ki, hiszen Balassi 1594-ben halt meg, a *Repertórium* adatai pedig 1600-ig szerepelnek. Bár e bekezdés jórészt ismert adatokat elevenít fel, a madrigálról szóló bekezdések után talán nem felesleges hangsúlyozni a tényt: a Balassi-strófa minden bizonnyal nem idegen hatásra, hanem a hazai istenes költészetből alakult ki, bár elképzelhető, hogy részben az *Eurialus és Lucretia* formai benyomása is közrejátszott benne.

37 *Idő szép virágát, termeted szépségét, szívem miatt hervaszod*, RPHA 4011. Az *Eurialus és Lucretia* nótajelzéseként maradt ránk; illetve a *Bánat, keserűség megfogta szívemet*, RPHA 3007, amelynek besorolása nem teljesen egyértelmű.

38 RPHA 43, 362, 875, 4001, 1450a, 556, 604, 693, 966, 249, 554, 189.

Ezen elemzés tágabb tárgya tehát nem csupán Balassi strófaírási szerinti heterorímes, heterometrikus strófáinak vizsgálata lehetne, amelyek közül a másik világi tárgyú a *Szűt Zsuzsánna tiszte*, de a vallásosok között elég sok ilyen van, például az *Ó, szent Isten...* és az *Ó, én Istenem...* A rövidebb darabok között is akad heterometrikus, a legismertebb példa a később más szempontból szóba kerülő *Porcogós Annóka*.

Külön figyelemmel kell lennünk Balassi állítólagos hosszú soraira, mert azon belül is erőteljes variációk vannak elrejtve, és korántsem szorítkozhatunk az idegen dallamok (*siciliana*, *villanella* vagy épp a *madrigál*) hatásának vizsgálatára. A *Palkó nótájára* írott negyedik darabban például szintén igen szépen előbukkannak belső rímek; érdekes módon úgy rendeződnek el, hogy az elején, az első négy strófában alig bukkannak elő, majd az ötödiktől a tizennegyedikig burjánzani kezdenek, a végére pedig ismét eltűnnek; e helyütt a költő feltehetőleg az érzelmi töltés és a kifejezőerő bemutatására, illetve megerősítésére használja ezt az eszközt.

Az „izoszabály” fogalma is, bár a maga korában nagyon fontos felvetés volt, egyre kevésbé tűnik a több gyökérből táplálkozó, heterogén jelenségek kielégítő magyarázatának. A „szabály” kifejezésben a megállapodás van benne. Talán valami olyasmit termékenyebb lenne elgondolni, hogy az *aaaa*-s, változatlan szótagszámú szerkezet pusztán annyit jelentett, hogy a rímelés és a szótagszám nem volt érdekes a költő számára. Nem abban kereste a változatosságot, hanem a vers más eszközeiben: a tartalomban, az ütemben, a gondolatrítmusban, a szóképben vagy éppen a dallamban; de a heterorímeléستől nem valamiféle szabály tartotta vissza. Mindemellett kiemelten fontosnak értékeljük a Balassi költészetében meglévő heterogenitáson túl azt a kreatív, rugalmas strófaszemléletet is, amelynek hatása kimutatható a XVII. század költői termésében; legszebben Rimay Jánosnál és Zrínyi Miklósnál.

II. Az erdélyi asszonyról

Szentmártoni Szabó Géza Balassi nevezetes *Saját kezű versfűjzéréről* is fontos tanulmányt készített,³⁹ amely az ötstrófás gyűjtemény eddig a szakirodalom által felvetett interpretációit összegzi, s adalékokat nyújt az alábbi, első darab értelmezéséhez, amely Balassi egyik ismeretlen verséből származik:

Ha szinte érdemem nincs is arra nekem, hogy ő engem szeressen,
Csak áldott kezével, mint szép ereklyével, engem, mint kórt illessen,
Legyek ferge rabja, bátor ne szolgálja, csak szinte el ne vessen.⁴⁰

39 SZENTMÁRTONI SZABÓ, „Mint szép ereklyével...”, i. m.

40 Gyarmati BALASSI Énekei, i. m., 191.

Szabó Géza cikke több párhuzamot is idéz az életműből ehhez a vershez, de az egyik leglényegesebbnek mindenképpen a *Balassa-kódex* 6. sorszámú, Bebek Judit-hoz írott versének egyik strófája látszik:

Ily szép s jó lévén, ez kegyest hát én miért ne szeressem?
Szeretem bizony, csak viszont ő is engemet szeressen,
Szolgálatomért szemei elől engem el ne vessen.⁴¹

Tudjuk, hogy az első harminchárom vers között sokféle műsákhhoz szóló, vélhetőleg hosszabb időszakban keletkezett versek találhatók. Azt is tudjuk, hogy Balassi a *Versfüzér*-ben olvasható strófaversonak *Az erdélyi asszony kezéről* címet adta. A szakirodalom ugyanakkor a Bebek Judithhoz írt darabot a legkorábbi Balassi-művek között tartja számon, amely első erdélyi útján (1575–1576) vagy nem sokkal utána, idehaza keletkezett.⁴² Külön tanulmányt érdemelnek Balassi átíratái és szövegvariánsai, külön-külön s talán együtt is. Pírnát Antal könyvében⁴³ és Szabó Géza több, e tanulmányban hivatkozott írásában is elemezte a *Szép magyar komédia* és a Julia-ciklus verseinek viszonyát az átvett versbetétek és a megverselt prózai részletek kimutatásával. Ez a most felidézett párhuzam is gyönyörű elemzésre ad lehetőséget.

Balassi *Saját kezű versfüzéré*t javaslatom szerint nem „új versek”-ként, hanem egy afféle összegző válogatásként kell olvasnunk. Az első vers még az első harminchárom idejére utal vissza; a következő a Julia-ciklusból, a harmadik pedig a Celia-ciklus hetedik verséből vesz át egy-egy szakaszt; a Julia-vers a versek születésének pillanatait, a második Celia bánatát emelve ki; talán ez Balassi nagyszerű életművének is a legszebb strófája. A negyedik a kedvestől való elválás kínját írja le, nyilván életrajzának bujdosószakaszára utalva, az ötödik pedig a három meghatározó kedvest sorolja fel, a két említetthez rendelve immár Fulviát is; a kézirat megtalálásáig ez a strófa ugyancsak ismeretlen volt.

Erősen zavaró párhuzam mutatkozik ugyanakkor a *Szép magyar komédia* és az első strófa között, illetve a *Komédia* ajánlásának címettjei (Az erdélyi asszonyoknak ajánlja művét) és a vers címe között ahhoz, hogy az időrendet jóval kuszábbnak lássuk ennél. Mint azt először Stoll Béla megállapította, *Credulus* így könyörög Juliának:

Ha azt tartod, hogy nem érdemlem az te szerelmedet, ámbár ne szeress engem,
csak engedd azt, hogy én szeresselek tégedet, s ha szinte nem kedveled s nem
becsüled is, mégis, csak ne utáld teljességgel az én szerelmemet, s ha szerelmesed
nem lehetek is, légyek ottan csak rabod, míg élek.⁴⁴

41 *Uo.*, 22.

42 *Uo.*, 270.

43 A Julia-ciklus és a *Szép magyar komédia* összevetése: PIRNÁT, *i. m.*, 53–61.

44 BALASSI *Összes művei...*, *i. m.*, 297.

Milyen viszonyban van egymással ez a három különböző szövegrészlet, azaz a Bebek Juditnak írott darab, a *Szép magyar komédia* prózai részlete és a *Saját kezű versfüzér* első darabja? Nézetem szerint a Bebek Judithhoz írott vers az első, s az még a Komédia ismerete nélkül, a petrarkista toposzkészletből merítve dolgozott. Érvem igen egyszerű: ez a variáns nem is azt jelenti, mint a további kettő, bár a megfogalmazás valóban hasonló, tartalma jóval egyszerűbb: „szeretem a hölgyet, bárcsak viszonszeretne, és ne vetné meg szolgálatomat”. A Komédia szerepe kétségtelenül kiemelkedően fontos az életműben, s hatása a versekre (leginkább a Julia-versekre) is kisugárzik. Itt már arról van szó, hogy „ha engem, mint szolgát, nem is jutalmazol meg, tarts magadnál, mint rabot, mindenféle díjazás nélkül”. E toposzt olvaszthatta bele a Bebek Judit-versrészletbe, s ezt illesztette a *Saját kezű versfüzér*be Balassi. A verssorozat tehát nézetem szerint miniatűr önéletrajkként is olvasható.

Ha pedig ez az interpretáció védhető, akkor bizony könnyen lehet, hogy Szabó Gézának mégis igaza van, bár nemigen hallottam újabban arról a régebbi hipotéziséről,⁴⁵ hogy Celia neve mögött Balassi felesége, Dobó Krisztina lenne elrejtve.⁴⁶ Hiszen ha ez a szöveg valóban lírai önéletrajz, akkor a negyedik versbe foglalt bujdosás Julia és Celia után történt, s csak ezután jutott arra a nyugvópont-ra (Szabó Géza szerint 1592 körül), amikor elküldhette e rendhagyó, megszerkesztett válogatását Batthánynak... A Dobó Krisztina-ötlet egyébként sem tűnt logikátlan felvetésnek, hiszen erős érveink vannak; ezek közül talán a legfontosabbak: 1. Krisztina Annával, a későbbi Juliával együtt szerepelt az első harminchárom múzsái között, a költővel való házassága pedig tény. 2. Julia neve, akárcsak Celiáé, neolatin poétától beszerezett átvétel; a Julia-versek közt egy jó adag Angerianus által szerzett Celia-vers is szerepel, egy pedig a Celiában is. (Az is nagyon izgalmas kérdés, hogy miért tudtunk eddig aránylag keveset beazonosítani a Balassiféle Celia-ciklus forrásaiból.) A Komédiával való áthallások ismeretében sem valószínű, hogy nagy költői korszakok választják el őket egymástól. 3. A kódex az első harminchárom utáni prózai megjegyzésben a Julia-ciklusról azt állítja, hogy nem csupán házassága után, hanem „házasságába” szerzett darabokat is tartalmaz. 4. A *Balassa-kódex* Ungnádne, azaz Losonczy Anna mellett egy másik olyan hölgyről is tud, akinél olyan Balassi-vers van, amely nem kerülhetett be a kódexbe, mivel megszerzhetetlen volt. A kódex szerint a *Harminchatodik* vers (a Julia-ciklusból) Pető Gáspárnénál, azaz Dobó Krisztinánál „vayon”; a kódexbe másolt alcíme szerint okát adja, hogy felesége miatt vált el tőle. Bár ennek a versnek elő-

45 SZENTMÁRTONI SZABÓ, *Balassi kötetkompozíciójának...*, i. m., 635–646.

46 A Celia-kérdést KÖSZEGHY Péter más gondolatmenettel járja körül *Ki volt Balassi Céliája?* című tanulmányában, amelynek elején összegzi e terjedelmes kérdéskör előzményeit, Eckhardt Sándor hipotézisére koncentrálva (*Klanczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klanczay Tibor tiszteletére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1996, 250–255). Ő Zandegger Luciát gyanítja Celia álarca mögött.

került egy változata a *Csáky-énekeskönyvből*,⁴⁷ az bizony egyetlen szót sem szól Krisztináról... hacsak rejtjelezve, virágnyelven nem. Bár kezdősora szinte teljesen megegyezik a kódex megjegyzésével, az is nyilvánvalónak látszik, hogy hozzáírás, átírás is érte a szöveget. Hogy miért az a vers maradt ránk másik példányban, amelyik a kódexből elveszett? Éppen azért, mert megvolt másnál is, aki továbbmásolhatta, sajnos vélhetőleg tovább is írta... sőt, az sem kizárt – mi több: feltételezhető –, hogy az egykori feleség éppen a rá vonatkozó részeket tüntette el, hiszen aligha lehetett rá nézve hízelgő, sőt... Dobó Krisztinának tehát mind szereplőként, mind tulajdonosként van köze a Balassi-életműhöz; ilyen hölgy rajta kívül csak Julia. 5. A költővel kapcsolatban többször is előkerül a bujdosásmotívum; a Julia-versek után következő – de meglehet, hogy nem szervesen odatartozó – zarándokversek kolofonjuk szerint 1589-ben keletkeztek. A kilencvenes évek eleji lengyelországi bujdosásnak inkább vallási jellege volt; Balassit nem egy új szerelem foglalkoztathatta, hanem a lengyel korona által tervezett, de végül meghiúsult törökellenes hadjárat, illetve a katolikus vallásosság kérdései.⁴⁸ Akkor pedig Celia akár itthon is keletkezhetett. A bujdosás, vándorlásmotívum annyira általános, hogy nem kell mögötte mindig konkrét jelentést keresnünk, különösen, ha szem előtt tartjuk a *Szép magyar komédia* hatását Balassi Julia- és Celia-ciklusaira.

A *Saját kezű versfüzér* negyedik darabja a Celia-ciklus második verséből származik. Ez a Celia-vers is igen fontosnak látszik, hiszen első strófájában összehasonlítja Juliát és Celiát. Juliára így utal: „régí nagy szerelmem”, hiszen tudjuk, hogy Balassi versbeli fogadalma szerint a kódex 58. számú darabjától (*Ó, nagy kerek kék ég...*), a Julia-ciklus lezárásától nem említi név szerint többé verseiben. Furcsa ugyanakkor, hogy az a hölgy, akivel évekig házasságban élt, csupán egyetlen verssel szerepel a *Balassa-kódexben*. Kőszeghy Péter legfrissebb Balassi-életrajza sok adatot és kortárs beszámolót idéz ugyan a Dobó Krisztinával kötött házasságról, de annak semmi nyoma az általa bemutatott iratokban, hogy ez a házasság szerelmi lett volna... Ám az is érthető lenne, ha mégis Dobó Krisztina arca rejtőzne Celia álarca mögött, és az egykori múzsza neve a Balassira háramlott vádak és erkölcsi károk miatt nem kerülne be a mostaninál hangsúlyosabban, nevével együtt a gyűjteménybe. Továbbmegyek: egyenesen valami igen súlyos oka kellett hogy legyen annak, hogy Celia nevének azonosítása nélkül szerepel a ciklusban, nem úgy, mint Julia-Anna vagy az álnév nélkül, saját nevükön szereplő többiek. Dobó Krisztináénál nyomósabb indokokat pedig senki más nem tudna felvonultatni erre, így aztán az ő nevét mindössze a *Házassága előtt szerzett énekek* második darabjának akrosztichonja őrizte meg, a kódex asszonyneves bejegyzésén („Pető Gáspárné”) és a levéltárakon kívül.

47 Ötvös Péter, *A Csáky-énekeskönyv*, ItK, 84(1980), 486–509.

48 KŐSZEGHY, *i. m.*

III. Friss szép fejér póka...

Balassi egyik legrövidebb, de igen érdekes verse a furcsa címmel ellátott darab: *Az cortigianáról, Hannuska Budonskionkáról szerzett Latricanus vers.* E rövid szöveg jelentése sok fejtörést okozott a kutatóknak;⁴⁹ ezt a szöveget is belső rímek szerint tagolva közöljük:

Friss szép fejér póka,
Édes szűrő⁵⁰ móka,
Porcogós Annóka,
Szerelemnek oka,
Mit haragszol
Hogy nem játszol
Vélem, kivel egy fráj szól?
Ládd-é, víg, ki-ki táncol!

Azt régóta tudjuk, hogy a *cortigiana* eredetileg udvarhölgyet, majd pedig – lesüllyedt jelentéssel – udvari hölgyet, kurtizánt jelent, a latricanus szó pedig ennek latin nyelvű, melléknévi változata. Az is világos, hogy a *fráj* a *Frau*, 'asszony' jelentésű német szó magyarosan leírt alakja; az már inkább kérdéses, hogyan kell értelmezni. Nézetem szerint szintén a *Frauzimmer*, az udvarhölgy szó is sejthető mögötte, bár ez esetben véleményem eltér Szabó Gézáétól és Kőszeghy Péterétől, akik úrhölgyként értik a szót, a Frau szó eredeteti 'úrnő' jelentéséből kiindulva.⁵¹ Hargittay Emil újabban fellelt Pázmány-párhuzama szerint⁵² a *porcogós* szó göcögőset, gurgulázva nevetőset jelent; ez hihetőbbnek látszik, mint a Balassi-kötet jegyzeteiben szereplő: 'kemény húsú' kifejezés.⁵³ Ugyanakkor ez utóbbi mellett szól, hogy a kifejezést a *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* is ismeri, kb. 'ropogós' jelentésben.⁵⁴

Az első két sor főnevei viszont talán még inkább megnehezítik az értelmezők dolgát. A kiadások jegyzetei kérdőjelesen a mai napig is a *póka* szóhoz a 'pulyka'

49 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *A fele sem tréfa: Humor a régi magyar irodalomban II*, Bárka, 2005/5, 53–66, különösen 63–64.

50 Vitatott olvasat. Dézsi szűrűként javította, a kézirat nemigen perdöntő [szűrű, szűrő], amellett, hogy a locust tollhibának is tarthatjuk...

51 BALASSI Összes művei..., i. m., 477.

52 HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter a Szentírásról és az anyaszentegyházról = „Tenger az igaz hitről való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék 2005, 82–83.

53 *Uo.*, 476.

54 *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, szerk. SZARVAS Gábor, SIMONYI Zsigmond, Bp., Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1891, II, 1315. hasáb; 'cartilagosus, durus, knusperig' jelentéssel.

jelentést társítják, míg *móka* 'mókus' lenne. Ez utóbbihoz nem tudunk mit hozzátenni: Eckhardt Mészöly Gedeon tanulmányára hivatkozik, amely a móka és mókus szavunkat egyaránt a hangutánzó (?) *moké* tő becézett alakjának véli.⁵⁵ Dézsi kiadásában *édes szőrű móka* olvasható, amely azonban nem sokkal érthetőbb, mint a kódexben álló kifejezés.⁵⁶ Dézsi szerint a *móka* a *mókus* szó a rím kedvéért elferdített alakja.⁵⁷

Engem a másik állat, a pulyka izgat régóta – olyan régóta, hogy az alábbi gondolatmenet többeknek is eszébe jutott.⁵⁸

Nem tudom, a póka-pulyka jegyzet eredeti szerzője, Eckhardt Sándor, látott-e már pulykát. Az bizony frissnek még esetleg lehet friss, de hogy egyáltalán sem nem szép, sem nem fehér nem lehet, az bizonyos. Idekívánkozik Stoll Béla elhíresült megjegyzése: „Vajon mi járhatott Eckhardt fejében?” Ha felütjük az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárat*, illetve a *Történeti Etimológiai Szótárat*, a *mókának* nem jutunk a nyomára,⁵⁹ a másik szóról azonban kiderül, hogy mi lehet mögötte. A *póka* szó ugyanis a dunántúli nyelvjárásban valóban pulykát jelent, de Erdélyben, Balassihoz jóval közelebb van egy olyan jelentése is, amely tökéletesen illik a szövegkörnyezetbe: ez pedig a 'pólya',⁶⁰ illetve a 'gyolcs', a finom ruhaanyag, amelyből pólyát készítettek a kisgyermekeknek.⁶¹ Dézsi Lajos kiadásában⁶² ugyan utóbb megtaláltam a szó 'pólya' feloldását (ő a *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*ra, illetve Pápai Páriz Ferenc *Magyar–latin szótár*ára hivatkozik), de ez a megfejtés Eckhardté óta feledésbe merült.

Így már van értelme az első sornak: 'friss, szép fejer gyolcs'. – Az azonban továbbra sem világos, hogy egy mókus hogyan lehet édes szőrű? Vagy a kódex másolója tévesztett, és az *édes* az *ékes* szó téves olvasata lenne...?

55 Nép és nyelv, Kolozsvár–Szeged, 1(1941), ápr., 99; Eckhardt a jegyzetekben idézi: BALASSI Bálint *Összes művei*, s. a. r. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1951–1955, I, 266.

56 BALASSA Bálint *Minden munkái*, s. a. r., bev., jegyz. DÉZSI Lajos, Bp., Genius, [1923], I, 210.

57 *Uo.*, II, 733.

58 LÜKŐ Gábor, *Balassi „Iatricanus vers”-e*, Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolcensis (a Miskolci Bölcsész Egyesület évkönyve), VI, Miskolc, 1996, 54–62.

59 A szó mai értelme, azaz a 'szórakozás' jelentés természetesen megtalálható a szótárakban, így az újabb *Etimológiai szótár*ban is (főszerk. ZAICZ Gábor, Bp., Tinta, 2006, 545).

60 *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, i. m., II, 1304. hasáb; 'fasciola, Windel' jelentéssel, származékszavai-val együtt (pl. *bepókál*, *pókás gyermek*, *bepólkáz*, *környülpókáz*). A szónak van *póla* változata is a közismert 'pólya' mellett, *uo.* 1306. hasáb.

61 *Magyar Szókincstár*, szerk. KISS Gábor, Bp., Tinta, 1998, 707 (*pólya* címszó).

62 *Uo.*

PAP BALÁZS

*Az Istenes Énekek margóira**

Az elsősorban Balassi Bálint és Rimay János nevéhez kapcsolódó *Balassi Bálintnak istenes énekei*, később *Balassi Bálintnak és Rimay Jánosnak Istenes énekei* című gyűjtemény (a továbbiakban: *Istenes énekek*) (ki)alakulásának története különösen fontos és korántsem problémamentes epizód a szövevényes Balassi- és Rimay-filológiában. Noha hozzászólástól¹ hozzászólásig² s azon is túl számos alapvető dolgozat született a gyűjtemény különböző kiadásairól s azok egymáshoz való viszonyáról, létéről, nem létéről, melyek nagyon fontos kérdéseket tisztáztak, még mindig nem rajzolódott elénk kellőképpen tiszta és egységes kép. A kötet összeállítójának személyét időnként felismerni véli a szakirodalom, ám megnyugtatóan nem sikerült azonosítani. A kiadástörténet korábbi darabjainak verssorrendjét egy pillanatban rejtélyes forrás(ok) alapján részben megigazítja Szenci Kertész Ábrahám, de a munkája nyomán megváltozó kötetstruktúra még mindig nem tisztázza maradéktalanul és kétséget nem ébresztően a szöveg hagyományt. A kötetek számos problémát vetettek fel, ezúttal két, eddig még nemigen tárgyalttal szaporítanám az eddigieket. A két szóba kerülő vers a középiskolai tananyag integráns része, vagyis a Balassi-kanon legsűrűbb esszenciája. Ezek kapcsán szokás megtanítani olyan (talán inkább felejtésre érett) közhelyeket, mely szerint Balassi valamiféle Ady-előkép lenne, legalábbis Balassi után legkorábban Adynál találkozhatunk azzal a perlekedő hanggal, mellyel Istent megszólítani bátor. A *Bocsásd meg, Úristen...* és az *Adj már csendességet...* egyaránt nagyon fontos szövegek, de sem interpretációs, sem filológiai szempontból nem problémamentesek. E helyütt a velük kapcsolatos kérdéseket ugyan nincs módomban részletesen tárgyalni, de talán gyors áttekintésük sem teljesen haszontalan.

A Bocsásd meg, Úristen...

A Bocsásd meg, Úristen... kezdetű Balassi-vers különös és sokat emlegetett költemény. Ciklusbéli helyével tisztában vagyunk, ciklusbéli szövegét azonban nem ismerjük.

* A tanulmányhoz vezető munkát az OTKA (K 81563) támogatásával végeztem.

- 1 KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 11(1957), 265–338.
- 2 VADAI István, *Hozzászólás a Hozzászóláshoz = A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödik századik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján (Sárospatak, 2004. május 26–29.)*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2007, 141–175, itt: 173.

E tekintetben korántsem magányos darab, hasonlóan hiányzik például a kódexből a 61. számú *Vitézek, mi lehet...* kezdetű, ahogy a 63. számú *Az én jó Istenem, ha gyertyám nekem...* is. Azt régóta tudjuk, hogy a *Balassa-kódex* keletkezésekor a másolás eredetijéül szolgáló példány mellett már a készítő rendelkezésére állt né mely (tipikusan vallásos) vers nyomtatott változata is, s mivel az eredetihez vélhetően csak rövid ideig fért hozzá a másoló, a más forrásból (egy *Istenes énekek*-kötetből) is ismert szövegek helyét kihagyta, csak helyüket jelölte meg kéziratában, gondolván: a nyomtatott forrásból alkalomadtán kiegészíti. Erre később azonban nem adódott alkalom. Itt jegyzem meg, noha fájó hiányokat eredményezett ez az eljárás, még belegondolni is ijesztő, miket gondolnánk, ha sikerült volna nyomtatványokból bepótolnia a hiányokat és a kötet az egységesség látszatát keltene kontamináltsága dacára.

A *Bocsásd meg, Úristen...* ilyen kihagyott vers. Kódexbéli helyét, ciklusbéli számát ismerjük, így beteljesít(het)jük azt, amire a kódexmásoló készült: a fennmaradt nyomtatott forrásokból a jelzett helyre illeszt(het)jük a szöveg ismert változatát.

De vajon jól tesszük-e? És vajon jól járt volna-e el a másoló, ha már ő maga megtette volna?

Egy korabeli másoló, aki valamilyen oknál fogva fontosnak gondolja egy szöveganyag többszörözését, nem feltétlenül gondolkodik el azon, hogy több forrás esetén melyik változat a legjobb minőségű, sőt igencsak ritka az az eset, ha egy másolónak több forrás is rendelkezésére áll. A kódex másolója sem gondolkodott el filológiai kérdéseken. Ha megtette volna, nem törődött volna bele abba, hogy más minőségű szövegekkel keveredjenek a *Balassa-kódex* eredetijének szövegei. Ahol tudomása volt egyéb hozzáférhető forrásról, azt egyenértékűnek (sőt alighanem egyezőnek) gondolta a kódex forrásával, vagyis a *Balassa-kódex* eredetijének értéke számára elsősorban hozzáférhetetlenségében állt. Még abban sem vagyok biztos, hogy a másolás idején rendelkezett alternatív forrással. Annyi látszik biztosnak, hogy a másolónak tudomása volt könnyebben hozzáférhető szövegekről.

A kihagyott terület nagyságának meghatározása tehát a kódex kéziratos forrása alapján történt. Vadai István kiváló dolgozata után³ azt is tudjuk, hogy a forrás ugyanúgy negyedréte alakú volt, ahogy a ma ismert *Balassa-kódex*, vagyis a másoló – számolgatás nélkül – mechanikusan annyi helyet hagyott ki, amennyit a szöveg ott, a forrásában elfoglalt.

Ha ezt tudva pillantunk rá a *Balassa-kódex* azon lapjaira, ahol a *Bocsásd meg, Úristen...* helye tátong, azt kell észrevennünk, hogy a vers ekkora helyen nem férhet el. Az 55. lap közepén kezdődik címével és első strófájával, majd e lap és a következő marad a hátralévő 14 strófának.

Az idemásolt első strófa már önmagában érdekes. A *Balassa-kódex* másolója ugyanakkora helyre akarta beszorítani a verset, mint forrása, így követnie kellett

3 VADAI István, *A Balassa-kódex szerkezete – Mézeskenyér és papírrepülő*, Hungarológiai Közlemények (Újvidék), 2005/1, 13–23.

az ott látott strófastruktúrát: ugyanott kellett sort törnie, de legalábbis egy-egy strófát ugyanannyi sorba kellett szorítania, mint eredetijének. Ez az első strófánál szemlátomást nem sikerült. A *terbét* szó teljesen hiányzik, sőt ahogy a kódexet sajtó alá rendező Vadai megjegyzi az utolsó e strófába másolt *lökem* szónál: „a megszakított e utáni részt nehéz m-nek olvasni. Hanyag írású szózáras lehet.”⁴ Hanyag vagy meglepett, mert másolónk észreveszi, hogy sűrűbben kellett volna írnia, mint eddig (talán mert a forrás is az átlagosnál sűrűbben írt e helyütt). Még érdekesebbé teszi a képet, ha tovább olvasunk: &c. A satöbbi rövidítésére tipikusan akkor kerül sor, ha olyasmit hagynak el, ami mindenki számára egyértelmű. Ez esetben legalábbis a másoló számára egyértelmű a folytatás, így ösztönösen rövidít – alighanem nyomtatott forrásból kívülről tudja a verset. A másik két hasonló eljárással mellőzött költemény esetében ugyanis jelöletlenül hagy ki helyet a tervezett későbbi befejezés számára. Az, hogy nem fér el a strófa teljes tartalma, illetve az, hogy a szöveg jól ismert a leírója számára, véleményem szerint elég ok arra, hogy másolónk (ezen az oldalon már egyébként is egy kis kruxnyit hibázván zavarában) kihagyást jelöljön, és helyet is hagyjon pótlására.

De térjünk vissza az alapproblémához: kevésnek tűnik a kihagyott hely a *Bocsásd meg, Úristen...* számára. Azt látjuk, hogy másolónk forrása sűrűbb írással íródik, így meg kell engednünk, hogy a kódex átlagos 20-24 soros oldaltükre itt nagyobb szövegmennyiséget hordozhatott, s talán az sem kizárt, hogy egy-két sorral több szerepelt egy oldalon a forrásban. A szóban forgó vers egy strófáját a *Balassa-kódex* három sorra töri, vagyis a 15 strófányi versnek 45 sornyi helyre lenne szüksége. Az eredeti oldaltükör szerint a hiányzó 14 strófa számára 34 átlagosan írt sornyi hely marad. Akárhogy is: a *Bocsásd meg, Úristen...* kódexbeli változata rövidebb lehetett, mint az általunk ismert változatok.

És ha jobban belegondolunk: kézenfekvő, hogy rövidebb legyen.

A vers több Balassi-vershez hasonlóan akrosztichonos, a versfők a szerző nevéét adják ki: BALASSJBALINTHÉ. A Balassi-akrosztichonok – ahogy az akrosztichonok általában – egyértelműen kezdődnek, de korántsem egyértelműen érnek véget. Nincsen elvonható szabály arra nézvést, hogy egy akrosztichonos vers akrosztichonját meddig kell olvasni; addig amíg valamilyen módon értelmesebbnek gondolható szöveget látunk benne, vagy ezeket egy pont után vakbetűnek kell minősítenünk. Jelen esetben az akrosztichon értelme Balassi Bálint (ahogy a cím is mondja: *Balassi Bálint nevére*), vagy az akrosztichon jelezni szeretné, hogy a vers Balassi Bálint tulajdona.⁵ Nézetem szerint az akrosztichon csak ennyi: BALASSJBALINT. Az É és főképp a H nem része az akrosztichonnak.

4 *Balassa-kódex*, a faksimile szövegét közzét. KÖSZEGHY Péter, átírás, jegyz., utószó VADAI István, Bp., Balassi, 1994 (Bibliotheca Antiqua Hungarica), 55.

5 Az akrosztichonok terjedelméről e helyütt hosszan nem áll módomban írni. Balassi akrosztichonos verseiről azonban korábban már írtam: PAP Balázs, *Az akrosztichonok és az első harminchárom*, Tiszatáj, 2004/10, 44–52.

Lássuk az utolsó három strófát:

Térj azért, én lelkem, kegyelmes Istenedhez,
Szép könyörgésekkel békéljél szent kezéhez,
Mert lám, hozzáfogad, csak reá hadd magad, irgalmas úr ez.

Higgyünk mindörökké igazán csak őbenne,
Büntül őrizkedjünk, ne távozzunk el tőle,
Áldott az ő neve örökké mennyekbe, ki már megkegyelmeze.

Éneklém ezeket megkeseredett szívvel,
Várván Úr kegyelmét fejemre szent lelkével,
Té-tova bujdosván, bűnömön bánkódván, tusakodván ördöggel.⁶

A H-val kezdődő strófa beszélője nem egyes szám első személyű, hanem többes szám első személyű. Ha meggondoljuk, hogy milyen nyomtatott források⁷ hagyományozták ránk a verset, ezen nem is kell meglepődnünk. Sőt könnyen elképzelhető, hogy a nyomtatványok képviselte és továbbörökítette szöveghagyomány első ismert (esetleg még azt is megelőző) darabja *kollektivizálta* ezt a Balassi-verset, a végét a gyülekezeti ének műfajához közelítő strófával látta el, mindazonáltal óvatosan: anélkül, hogy megsértette volna a versfők integritását. A ciklusbéli helyen és a ciklus meghatározta kontextusban Bebek Judit, Morgai Kata, a saját szerelmek, a saját házasság mind kézzel-lábbal tiltakoznak az ellen, hogy univerzalizálódjék a gyónás maga. S legkevésbé úgy, hogy az egy T/1-es strófa után visszatérjen a személyes hang. Mellesleg a *Balassa-kódex*ben rendelkezésre álló hely szempontjából már ez az egy strófányi különbség is fontos lehet. Még mindig szűkösen, de könnyebben lehet beerőltetni az üres helyre három sorral rövidebb szöveget.

Az akrosztichon, a szöveg beszélője és a *Balassa-kódex* szabadon hagyott helyének szűkössége együtt valószerűsítik, hogy a *Bocsásd meg, Úristen...* eredetileg (a kódex eredetijében mindenesetre) egy strófával rövidebb lehetett és ebből következően a H-val kezdődő strófát talán nem is Balassi Bálint írta, hanem a legkorábbi nyomtatott kiadások egyik szerkesztője toldotta oda.

6 BALASSI Bálint *Verssei*, s. a. r., jegyz. KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi, 1993, 67.

7 Az *Istenes énekek* rendezett és rendezetlen kiadásait megelőzően: *Isteni dicséretetek, imádságos és vigasztaló énekek*, Kolozsvár, 1602–1615, RMNY II. 983; SZENCI MOLNÁR Albert, *Szent Dávidnak szoltári...*, Oppenheim, 1612, RMNY II. 1037; *Imádságos és énekes kézbe bordozó könyvecske*, Kolozsvár, 1623, RMNY II. 1290; HAJNAL Mátyás, *A Jézus szívét szerető szíveknek ajtatoságára... szíves képekkel kiformaltatott könyvecske*, Bécs, 1629, RMNY II. 1422.

Adj már csendességet...

Az *Adj már csendességet...* incipitű vers az *Istenes énekek* rendezetlen és rendezett kiadásában egyaránt ránk maradt, de a *Balassa-kódex*ben nem szerepel. A két kiadás-típusban elfoglalt helyét és közvetlen kontextusát láthatjuk az alábbiakban.

Rendezetlen kiadások

Világon, ég alatt... (Rimay)
Bocsásd meg, Úristen... (Balassi)
Bizonyal ismérem rajtam... (Balassi)
Ó, én Istenem... (Balassi)
Ó, Szent Isten, kit kedvedben... (Balassi)
Kegyelmes Isten... (Balassi)
Legyen jó idő... (Rimay)
Oh, ki későn futok... (Rimay)
Az Úr az Égben... (Rimay)
Adj már csendességet... (Balassi)
Oh, kegyelmes Isten... (Rimay)
Jöjj mellém, Szent Isten... (Rimay)
Egyedül tebenned... (Rimay)
Lelkemnek hozzád... (Balassi)

Rendezett kiadások

Adj már csendességet... (Balassi)
Ó, szegény megromlott... (Rimay)
Lelkemnek hozzád való... (Balassi)
Ó, én kegyelmes Istenem... (Balassi)
Bizonyal ismerem rajtam... (Balassi)
Ó, én Istenem... (Balassi)
Ó, szent Isten, kit nevedben... (Balassi)
Kegyelmes Isten... (Balassi)

A rendezetlen kiadásokban láthatóan hat Rimay vers közé ékelődött; ezt Szenci Kertész Ábrahám a rendezett kiadásokban úgy változtatta meg, hogy a Balassi-blokk élére állította, de úgy, hogy rögtön egy Rimay-verset közölt utána, majd valódi Balassi-versekkel folytatta. Nem kizárt, hogy Szenci Kertész a két élen álló vers esetében nem alternatív forrás alapján tulajdonított Balassinak verset, hanem egyéb, korántsem egzakt érvek alapján, esetleg jobb híján; és – mint az *Ó, szegény megromlott...* mutatja – enyhén szólva nem tévedhetetlenül.

Lássuk a verset magát:

Adj már csendességet, lelki békességet, mennybéli Úr!
Bujdosó elmémet, ódd bútól szívemet, kit sok kín fúr!

Sok ideje immár, hogy lelkem szomjan vár mentségére,
Őrizd, ne hadd, ébreszd, haragod ne gerjeszd vesztéségére!

Nem kicsiny munkával, fiad halálával váltottál meg,
Kinek érdeméért most is szükségemet teljesíts meg!

Irgalmad nagysága, nem vétkem rútsága feljebb való,
Irgalmad végtelen, de bűnöm éktelen s romlást valló.

Jóvoltod változást, gazdagságod fogyást ereszthet-é?
Éngem, te szolgádat, mint régen sokakat, ébreszthet-é?

Nem kell kételkednem, sőt jót reménlenem ígéd szerint,
Megadod kedvesen, mit ígérsz kegyesen hitem szerint,

Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak áldott zárját,
Add meg életemnek, nyomorult fejemnek letört szárnyát;

Repülvén áldjalak, élvén imádjalak vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván, haljak meg nyugodván, bú s kín nélkül!⁸

A szöveg szerzőjének felekezeti hovatartozását jó eséllyel meghatározhatjuk. Számos jel abba az irányba mutat, hogy a költő protestáns, valószínűleg lutheránus vallású. Balassi, akinek nevelője Bornemisza Péter volt, messzemenően tisztában lehetett az evangélikus hitelvekkel, még akkor is, ha a szakirodalom versdatálása szerint már túl volt katolizálásán. Ezt a látszólagos ellentmondást Balassi felekezetfelettségével, szuprakonfesszionális magyarázattal szokás magyarázni. A

Nem kell kételkednem, sőt jót reménlenem ígéd szerint,
Megadod kedvesen, mit ígérsz kegyesen hitem szerint

sorok valóban a hit által való üdvözülésre utalnak: nem szabad kételkedni, ezzel szemben remélni kell, amint az írva van (vagy: amint az ige, tehát Krisztus maga sugallja), és e hit miatt teljesül majd be az ígéret. Az *ige* kifejezés ennyire erős teológiai jelentéssel Balassi verseiben egyszerűen sem fordul elő.

Hasonlóképpen gyanús az *érdem* kifejezés. Balassinál az *érdem* főnév (és nem az *érdemel* ige) vallásos versben (az *Adj már csendességet...* kezdetűn kívül) csak háromszor fordul elő: a *Mégis bővebb szóval kérleli istennek haragját* címűben,⁹ valamint kétszer a *Végtelen irgalmú...*¹⁰ kezdetűben. Az utóbbiról mondani sem kell, hogy Rimay

8 BALASSI, *i. m.*, 193.

9 8. str.: Ezen is kérlek, ne tarts sokáig rajtam haragodat,
Fordítsad immár kegyelmességre bosszúállásidot,
Érdemem szerint ne büntess éngem, te szegény szolgádot!

10 4. str.: Ha **érdemem** szerint reám eresztesz kint, vészek, s jaj, hová légyek,
Ha teljes éltemben bünt tettem mindenben, bizony Pokolra mégyek,
Mert még létem előtt testem megfertőzött, óh, Istenem, már medgyek?

János legalább annyira valószínű (ha ugyan nem valószínűbb) szerzője e versnek, mint Balassi. Az *Adj már csendességet* szövegében az *érdem* ráadásul nem a beszélő, hanem a Megváltóé. A kifejezésnek különös jelentősége lesz: az egyéni érdemekkel szemben Krisztus megváltó halálába vetett hit által való üdvözülés hangsúlyozása az *érdem* szó használatával polemikus élt köszörül a strófára. Talán élesebbet annál, mint amit a felekezeti felettség elviselne. Ráadásul a Rimay-korpusz az *érdem* szót gyakran használja az ingyen való megváltással kapcsolatban.¹¹

Ha ehhez hozzávesszük, hogy a „fej letört szárnya” enyhén szólva meglepő kép, sokkal inkább vall Rimayra, mint Balassira,¹² vagy azt, hogy az *Úr–Júr* rím keresett egyszótagúsága megint inkább Rimayra vall, akkor számos érvünk szól amellett, hogy másképp vélekedjünk e versről.

8. str.: Teremts ismét bennem teremtő Istenem, tiszta szívet kegyesen,
Fúdd belém ismegént, hogy nagy szívem szerént lelkem igazt szeressen,
Éngem, romlott szegént, rossz **érdemem** szerént haragod el ne vessen!

11 Például az *Ob, ki későn futok...* kezdetű versben (mely a rendezetlen kiadásokban kettővel előzi meg az *Adj már csendességet...* kezdetűt):

Életem Istentől eltávozott s hódult,
Bolygó, rühes juhként, ki pusztára szorult,
Mint havi vér ruha, igazságom olly rút,
Érdememnek rólam az gapja is elhullt.

Az e világban bujdosó élet múlandó érdemeit (gyapját) bontja le a testről a költészeti rühatka, hogy aztán ne magától, hanem Krisztus pásztorkodásával találjon vissza a nyájba.

12 Szentmártoni Szabó Géza e kép, sőt a két utolsó strófa kapcsán igencsak érdekes javítást javasol.

Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak áldott zárját,
Add meg életemnek, nyomorult fejemnek letört szarvát;

Épülvén áldjalak, élvén imádjalak, vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván, haljak meg nyugodván, bú s kín nélkül.

Javításai elgondolkodtatóak sőt további érvekkel támaszthatóak alá (2Sám. 22,3: Az Isten az én erősségem, ő benne bízom én. Paizsom nékem ő s **idvességemnek szarva**, erősségem és oltalmam. Az én idvezítőm, ki megszabadítasz az erőszakosságtól. ill. Zsolt 18,3: Az Úr az én kősziklám, váram és szabadító; az én Istenem, az én kősziklám, ő benne bízom: az én paizsom, **idvességem szarva**, menedékem), sőt a fenti gondolatmenet szempontjából sem következmény nélküliek. Ha Szentmártoni Szabó Géza javításai helytállóak, az a helyzet áll elő, hogy a szöveg-hagyományozódás egy korai pontján következett be szövegromlás, mely a későbbi kiadásokba mechanikusan továbböröklődött (az ugyanis elképzelhetetlen, hogy horizontális variánsokkal álljunk szemben, ilyen [a *szárny*–*szarv* esetében] a *lectio difficilior* elvének ellentmondó változásoknál). Ez esetben tehát bizonyosak lehetünk abban, hogy Szenci Kertész Ábrahám nem rendelkezett alternatív forrással, mechanikusan vette át a korábbi alakokat, így a rendezetlen kiadások kontextusa tűnik autentikusabbnak, vagyis az, hogy a vers Rimay versek társaságában érzi inkább otthon magát. Vö. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „*Mint szép erekegyével...*”, Iskolakultúra 2004/2, 36–49, <http://epa.oszk.hu/00000/00011/00079/pdf/tan2004-2.pdf>, különösen: 39.

A rendezetlen kiadások struktúrája Rimayhoz kapcsolja a költeményt, a rendezett kiadások szerkesztője egy bizonyosan Rimay-verssel együtt – vagyis korántsem mérvadó módon – gondolja Balassi-versnek. A szöveg teológiailag és talán verstechnikailag is közelebb áll Rimayhoz. Mindezek után talán megkockáztatható, hogy az *Adj már csendességet...* Rimay János verse, s noha ezt még bátortalanok lennének egyértelműen kijelenteni, azt hangosan megjegyezhetjük, hogy bizonyosan nem *par excellence* Balassi-költeményről van szó.

JANKOVITS LÁSZLÓ

Az elme éle és bársonya

Adalékok Rimay Balassi-elogiumának értelmezéséhez*

Rimay János Szentmártoni Szabó Géza által megigazított Balassi-elogiumának szövege új, fontos értelmezési lehetőségeket kínál. Részben ezzel a lehetőséggel szeretnék élni a továbbiakban.¹

Az elme éle

Rimay versének első versszakában tervezett Balassi-kiadása céljáról és a cél elérésének korlátairól egyaránt olvashatunk. A kiadás célja:

Munkádot kiadom, hogy minden szem lássa...

Ám ez az általános esély nem teszi lehetővé egyszerismind egy másik, mélyebb jelentés és az azt megalkotó költői elme megismerését:

De élit elmédnek, nem vélem, kaphassa,
Kinek Apollónál nem volt tanulása.

Ahhoz, hogy Balassit valaki megérthesse, igazi költőnek kell lennie. Magasra van téve a mérce, lássuk be.

Az olvasók ilyen rangsoráról olvashatunk Rimaynál másutt is, az *Epicédium* Darholcz Kristófhhoz intézett latin ajánlásban:

si vero tale quid lucubrationes istae nostrae tibi continere videbuntur, quo *vulgaria quorundam ingenia* minime vulgari modo afficiant parumque *captui* illorum alibi respondeant: *secutos eum nos scito*, qui et talibus delectabatur, dum viveret, *nosque is idem instituebat*, et cuius etiam memoriae ac genio talia conveniebant

(ha pedig úgy látod majd, hogy ezek az írásaim tartalmaznak valami olyat, amivel *egyeseknek közönséges elméjére* a legkevésbé sem közönséges módon hatnak, másutt

* A tanulmányhoz vezető munkát az OTKA K 81563. sz. pályázata támogatta.

1 SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA, *Rimay János Balassit magasztaló verse = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY TÜNDE, NYERGES JUDIT, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009, 410–416, a szöveg: 416.

pedig egyenesen meghaladják *fel fogóképességüket*, tudd meg, hogy *ebben őt követtük*, aki- nek az ilyen dolgok tetszettek életében, és *minket is tanított erre*, s az ő emlékéhez és szelleméhez az ilyen dolgok illettek.²⁾

Az elme, a *mens*, valamint az ahhoz kapcsolódó lelki képesség, az *ingenium* a platonikus filozófiából jól ismert fogalom Rimay korában is. Rimay platonizmusa a szakirodalom régóta tárgyalt tétele.³ Ebben a hagyományban válik bevett kifejezéssé az *acies mentis*, amelynek magyar megfelelőjét – „elmédnek élit” – Rimaynál olvashatjuk. Az *elmeél* mai nyelvhasználatunkban közkeletű kifejezés. Lehet azonban, hogy Rimay ennél határozottabb értelmet adott neki. A kifejezés a platonikus hagyományban az emberi értelem legmagasabb rendű képességét jelöli. Ez az a képesség, amely a lélek eredete, a létezés felé törekvő szemlélődést lehetővé teszi. Cicero *Tusculumi eszmecsere* című munkájában például így jelenik meg (1, 45): „természettől fogva elménkben él a kielégíthetetlen kíváncsiság a valóság meglátására... főként azok gyönyörködnek benne, akik már itt, földi létükben, homályba borítva meg akarják ezt látni elméjük erejével (*acie mentis*)”.⁴ A harmadik strófa kiegészíti ezt a tudást az olvasók két részre osztásával. Az elmeél hiánya elzárja az utat a másik elme gazdagságának megértése felé.

A bolha és a nyom nyomozása

„Egy igen többet nyomsz, mint más sok rakás szón” – ez áll a második versszakban. Mintha a vers ezeknek az erényeknek a megjelenítése volna: jellemző rá, hogy egy-egy szó vagy annak származata a maga helyén fontos, jelentős értelmet kapjon. Tételezzük fel, hogy Rimay is ennek az elvárásnak megfelelően fogalmaz: szavait olyan módon használja, hogy azok által valamilyen fontos, nyomos tudás jelenjék meg, ne csak pusztá beszéd. A „szó” és az „ige” a régiségben olykor egymásra váltható. De több az olyan eset, amikor az ige a mélyebb értelmű, fontosabb jelentésű *verbum* megfelelője, míg a szó inkább a hangzásra, a megszólalásra (*vox; dictio, loquela*) utal – és Rimay szóhasználata is ennek felel meg.⁵ „Aki ebben kétes, nyomozzon balhát són” – ahogy Szabó Géza írja, ez a kifejezés a szemcsés

2 PIRNÁT Antal, *Rimay Epicediumának latin kísérelő szövegei*, ItK, 70(1966), a latin szöveg. 200, a magyar fordítás: 205 (kiemelések: J. L.).

3 ZOLNAI Béla, *Rimay platonizmusához*, Széphalom, 2(1928), 44–45; THIENEMANN Tivadar, *A platonista Rimay*, Széphalom, 2(1928), 449–450.

4 Marcus Tullius CICERO, *Tusculumi eszmecsere*, ford. VEKERDI József, tan. HAVAS László, Bp., Allprint, 2004. Az értelem és az érzékek szembeállításáról: Stephen GERSH, *Middle Platonism and Neo-platonism: The Latin Tradition*, Notre Dame, University of Notre Dame Press (Publications in Medieval Studies, 23), 1986, I, 140.

5 SZARVAS Gábor, SIMONYI József, *Magyar nyelvtörténeti szótár*, Bp., MTA, 1890–1893, I, 1554 (*ige*), vö. III, 269 (*szó*), II, 1064–1065 (*nyom, nyomoz*).

sótömbökön hosszasan és hiába nyomozott hibák metaforája. Szilasi László szerint ez az olvasás maga: „keressen fehér háttér előtt valami feketét”.⁶ A kettő együtt lehet igaz: az olvasás felszínes formáját mutatja, a „nyom”, a jelentés ismerete nélküli, rakás betűre-bolhára vadászatot. Nyomozni így is lehet, csak értelmetlen.

A nyom, nyomozás „ige” visszatér a negyedik versszak első sorában: „én pedig írásid nyomát kinyomozom”. A sor értelmezésében többnyire a Balassi-szöveghagyományt kutató Rimay törekvéseire ismerünk.⁷ Ebben persze nagy szerepe van a Balassi-szöveghagyomány megannyi problémájának: jól esik arra gondolnunk, hogy már Rimaynak is nyomoznia kellett a kéziratok után, sztemmát kellett meghatároznia, kollacionálnia, emendálnia. Biztos-e azonban, amit itt gondolunk? Az előbb tárgyalt sor alapján nem a nagy rakás bolhára, a pusztá szavakra érdemes gondolnunk, inkább a szövegek jelentésére: az írárok nyomának kinyomozásán a szöveg értelmének, jelentésének, egyben jelentőségének megmagyarázását érthetjük. Azt az olvasást, illetve az olyan olvasás eredményének elbeszélését, amely a fontos értelmet tárja fel. Mondhatni, olyan helyzetet teremt, amely azok számára is lehetőséget ad az értelem megismerésére, akik nem tanultak Apollónál. Kommentárról lehet szó – nem tudjuk, milyen formában, bőséges argumentumokban, lapszéli, lapalji jegyzetekben vagy más módon.

Az elme bársonya

Ugyancsak a platonikus hagyományhoz vezethet az „elmédnek bársonyán” kifejezés, de talán azon belül is Homérosz platonikus értelmezésének hagyományához. Platón és Homérosz – amint a Rimay platonizmusáról értekező Thienemann Tivadar és Zolnai Béla Rimay-hivatkozásaiból is kiderül – jól megférnek a költőnél. A *Kerekded ez világ, gömbölyű, mint lapta* kezdetű (a költő megkomponált verseskötetében XIV. számú) versben egymás mellett jelenik meg a „tudományban nagy” „Homerus s Plato”.⁸ Homérosz értelmezésének hagyományát a költő mindentudásának elve vezérelte. Ez a mindentudás a platonikus hagyomány számára is fontos volt.

A platonikus Homérosz-értelmezésnek Rimay korában – akár közvetlenül rendelkezésére álló – legfontosabb szövege Porphüriosz magyarázata az *Odüsszeia* 13. énekének egy részéhez, a nimfák barlangjának leírásához (102–112. sor).⁹ Ez a

6 SZILASI László, *Hibbe(csúf): Rimay János Balassi-elogiuma* = Uő, *Miért engedjük át az ácsnak az építkezés örömét*, Bp., JAK – Pesti Szalon, 1994, 201; SZENTMÁRTONI SZABÓ, *i. m.*, 414.

7 SZILASI, *i. m.*, 197.

8 RIMAY János *Összes művei*, kiad., tan., jegyz. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 60. sz., 18. sor, vö. ZOLNAI, *i. m.*, 44.

9 A platonikus Homérosz-értelmezésről és annak hagyományáról általában: ROBERT LAMBERTON,

rész betű szerinti olvasatban Odüsszeusz hazatérésének helyét írja le, a platonikus hagyományban azonban az anyagi világba hanyatló lélekkel kapcsolatos rejtett jelentés hordozójává válik. Porphüriosz magyarázatának különösen az a része érdekes számunkra, amely a 105–108. sorhoz kapcsolódik (14; kiemelés: J. L.):

Hosszúkaslevelű vadolajfa van ott az öbölnek
végében, s egy bájos barlang, árnyas ölével,
Néiaszoknak hívott nimfák szent pihenője.
*Nagy vegyítővödrök vannak benn, kétfülű kancsók
terméskőből, mikbe nekik hord mézet a sok méh.
S bosszu szövőszékek kőből, ezeken meg a nimfák
tengeri bíbor szép szövetet szőnek, csoda látni,*
s vannak örök források benne; bejárata kettő:
egyiken, északról, szállhat le a földi halandó,
másik, dél fele, isteneké, s ezen át sose járhat
ember, mert ez az út a haláltalan égilakóké.

(Devecseri Gábor fordítása)

A kiemelt rész magyarázata a következőképpen hangzik:

De a kőből lévő vegyítővödrök és kétfülű kancsók azokhoz a nimfákhoz illenek a legjobban, akik sziklából kiáradó vizek fölött örködnek. A keletkezés világába és a test létrehozására alászálló lelkeknek pedig nem is lenne ezeknél megfelelőbb szimbóluma? Ezért merete a költő is azt mondani, hogy bennük:

„Tengeri bíbor szép szövetet szőnek, csoda látni...”

A hús megalkotása ugyanis a csontokban és a csontok körül zajlik. Az élőlényekben a csontok játsszák a kő szerepét, hiszen hasonlatosak a kőhöz. Ezért aztán a szövőszékekről is azt mondja, hogy termékőből vannak, nem pedig más anyagból. A „tengeri bíbor szép szövet” pedig nyilván a húsról, amely vérből létrejött szövet. Vértől bíbor színűek a gyapjúruhák, és a gyapjú is állati eredetű festékkel van megfestve, a hús pedig vérből és vér révén keletkezik. A test a lélek ruházata, amelyet az felölt.¹⁰

Homer the Theologian: Neoplatonist Allegorical Reading and the Growth of the Epic Tradition, Berkeley and Los Angeles, Cal., University of California Press, 1989, 319–324.

10 *Pogány teológia*, I, *Szövegértelmezés és rendszeralkotás Plátinosz utáni újplatonistáknál*, szerk. LAUTNER Péter, Bp., Kairosz, 2004. Madách Péterrel 1603-ban Rimay így ír Náprági Demeternek: „az én bátyám Madách is Platónnal és Homerussal nem szólhatván és társaloghaván, nagyinak tartja én ellenem magát, ha valamely részeges társával az itcének mértékéről, avagy pásztorával kecskéjének a szőriről és gyapjáról szólhat”. Lehetséges-e, hogy a vegyítővödrök és a nimfák által szőtt gyapjú kap összevetést az itce mértékével és a pásztor jószágainak szőrével-gyapjával?

A bíbor (porphürosz, purpura) magyar fordítása Rimay korában: *bársony*. Játsszunk el ezzel az értelmezéssel: az elme bársonya mint „ige” „nyoma”, mélyebb jelentése: az elme által egybeszőtt test, a lélek ruházata.

De mit jelenthet a *skarlát szín* ebben az összefüggésben? A két szín igen közel áll egymáshoz – nem véletlenek Szilasi aggályai a zárósor világosságát illetően. Szentmártoni Szabó Gézától tudjuk: a *balás-kő* jelentése: rubin. Szilasi rámutat, hogy a rubin, a bársony és a skarlát az érzékelésben igencsak összetéveszthető: „vörös bársonyon minden átlátszó, csiszolt tárgy vörösnek tűnik”.¹¹ Ugyancsak ő hívja fel a figyelmet a skarlát elítélő használatára. A skarlátszín latin megfelelője, a *coccineus* azt is jelentheti: ’bíbor’; ez is mutatja a két szín közelállását. Szilasi helyesen mutat rá a skarlát negatív, az ő fogalmazásában „kirekesztő” jelentésére. Amíg a bíbor pompázatos volta kétértelmű lehet, egyszerre utalhat a hatalomra és a bujaságra, a skarláté többnyire a fényűző bujaság, a *luxuria* körébe tartozik. Akármilyen kiváló költőről, nagy elméről van is szó, az elme bársonya, a test tökéletlen, hibákkal terhes. Ismét érdemes a Darholcz Kristófhhoz író Rimayt idézni:

in quo videlicet praeter luxuriae atque irae culpam vix aliud intolerabile quidquam fuisse deprehendimus (...) Luxuria (...) ei plus visa est dominari, quam quidem ut blandum malum Valerio teste cuius mortalium accusare facilius est quam vitare, quod virtutis quoque facilius longe transitus sit ad luxuriam quam luxuriae ad virtutem

(azt tapasztaljuk tehát, hogy benne a bujaság és a harag bűnén kívül más tűrhetetlen tulajdonság aligha volt [...] Úgy látszik, nagyobb mértékben uralkodott rajta [...] a paráznaság, ezt azonban, mint afféle csábító bűnt, Valerius [Maximus, 2, 6, 1] tanúsága szerint akármelyik halandónak könnyebb hibáztatni, mint elkerülni, mert az erény is könnyebben változik bujasággá, mint a bujaság erénnyé.¹²)

A testiség csábításának könnyen engedő erény megjelenítésének nagyon is megfelelő a bíboron látszó skarlát.

Amint azt Szentmártoni Szabó Gézától tudjuk, a vers utolsó előtti strófájában helyesen nem a *szeredet*, hanem a *séredet*, nem az *állbassa*, hanem az *áldbassa* szó áll.¹³ A sír előtt áldja az arra járó a sírban fekvőt. *De mortuis nihil nisi bene* – idézi

val? RIMAY János, *Államiratai és levelezése*, kiad. IPOLYI Arnold, Bp., MTA, 1887, III. sz., 99. vö. THIENEMANN, *i. m.*, 450.

11 SZILASI, *i. m.*, 205.

12 PIRNÁT, *Rimay Epicediumának...*, *i. m.*, latin szöveg: 201, magyar fordítás: 206.

13 SZENTMÁRTONI Szabó Géza, *Rimay János Balassit magasztaló verse*, *i. m.*, 414–415. Az *áldbassa* olvasat helyességét alátámasztják a *Balassi-epicedium* alábbi, az *Elogium* 4. strófájának záróSORA („s így híred-nevedet, mint lehet, toldozom”) szempontjából sem érdektelen sorai. Az *Epicediumban* a Balassi testvérek koporsóját őrző Múzsák nevében Clio így bocsátja el a koporsólátogatót:

Szilasi a jól ismert mondást. Fontos, hogy ez az eredeti, Rimay által is tudott értelmében nem azt jelenti, hogy a halottról nem szabad rossz dolgot mondani. Akár az áldás alkalmával is meg lehet említeni bűnei lehetőségét, ám a helyes ítélet felelősségével, akár az ítélet bizonytalanságának beismerésével.

ELOGIA

Spectabilis ac Magnifici Domini
VALENTINI BALASSA,
de Gyarmat,

Militis & Poëta cultissimi.
AD VALENTINUM BALASSA,
Joannes Rimanus.

BALINT nemzetedben ki völt-
tal BALASSA,
Munkádat ki-adom, bogymin-
den szem lássa;

De élit elmédnek nem vélem kap-
bassa; (lása.

Kinek Apollónál nem völt tanús-
Vagy Syron, vagy Circe, vagy

Magyar Amphion, (ón,
Arany írásodba nintsz pené és

Egy Igén többet nyomé, mint
más nagy rakás fón,

A ki ebből kétes, nyomozzon bal-
bát bán. (sátságá)

Térbelje elméjét vak balga-
A 2 Kinek

ELOGIA

Kinek munkáidhoz nintsen ki-
vántása, (sága,

De feret és óhaj azok tásza-
Elmédnek kik értik, bogy nagy

gazdagsága. (nyomozom.
En pedig írásid nyomát ki-

Ne báná új életre bogy nevedet
hozom. (zom,

Emlekezetedet mindenütt hordo-
s'iggy híred, nevedet, mint lebet

táldozom. (ditsüségés,
Nyugodjál 's koporsód légyen

Allapotunk most itt né gyönyörü-
féges,

Kit te ékesgettél, Egeris Törökös.
Kivánom, bogy légyen telked id-

vestéges. (állása,
Hibe városának, bol nyugfol

Ott vagy: Kivánnak bol ma-
gas hovássa, (fállbassa,

Vendég-fogadásját minden úgy
Szeredet tekintvén bogy meg-is

állbassa. Mondván:

BALASSÆ.

Mondván: Itt fekszik az a Ba-
lassa Bálint;

Ki kevé's öröm közt nyelt sok ke-
serves kint,

Kinek írásiba a' ki jól-is tekint,
Elméje bársonyán féméltébet

Skárlát fént.

In eundem
JANUS BALOGUS

Tolneus.
Dique Deaque simul cælis no-
va prelia miscent,

Certatim petitur cuique Ba-
lassa Valens.

Nesse velis qui sumt, & qua sunt?
Accipe paucis:

Mercurius, Mavors, Pallas,
Apollo, Venus.

Mercurius linguam, Mars en-
sem, Cypris amorem.

A 3 Ingeni-

Menj el azért immár, s ezt az kis koporsót
Szitkodtól, átkodtól igen megőrizd, ódd,
Sőt szép áldásiddal böcsületit tóldd, földd.

RIMAY Összes művei, i. m., 28. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni azt, amit az *Epicédium* toldalékában a Szerző az Irigytől számon kér: azt, hogy nem szeret „Platoval áldást” hinteni. *Uo.*, 32, vö. ZOLNAI, i. m., 45.

KESERGŐ KIS MINERVA

A XVII. SZÁZAD MAGYAR IRODALMÁBÓL

LOVAS BORBÁLA

A rókatárgy, avagy egy aesopusi mese a hitvitázók tollán

Nem kell tehát azt várni, hogy olyat mondjak,
amit előttem senki nem mondott.
Mert igazán írja Salamon,
hogy semmi újság nincs e földön.¹

Magyarországon a XVI–XVII. században a magyar nyelvű széppróza fejlődését részben a prédikációs irodalomnak köszönhetjük. A korszak prédikációs kötetinek írói törekedtek rá, hogy szermóik, prédikációik gyűjteménye megvilágítsa műveltségüket, kielégítse személyes érdeklődésüket, szórakoztassa és tanítsa a hallgatókat, olvasókat. A Biblia szavainak magyarázása közben az emberi élet szinte minden fontos kérdése szóba került, akár aktualizálva is, így a hívek életvezetési tanácsadásként is tekinthettek e szövegekre.

Elődeink idejében is sokszor forgott a szó az emberi kapcsolatok körül. Az, hogy miért és hogyan kell az embereknek házasodni, hogy a szüzesség vagy a házasság-e az Istennek tetszőbb állapot, naponta ismételt kérdéssé vált a prédikációkban és a felekezetek közötti vitákban. Nemesgyszer a házasságot felmagasztaló és Krisztus kánai csodájának ünnepére mondott beszédekben bukkantak fel ezek a hitvitai elemek. Így történt ez Káldi György Vízkereszt utáni második vasárnapra írott prédikációfüzérének második darabjában is. A szöveg egy rövid exemplummal kezdődik, egy Aesopus-mesével, melyet a protestáns irányzatokban szokásos papi házasság kigúnyolására idéz:

Midőn egy csalóka rókát megszorítottak volna, és életéért a farkát zálogba hagyta volna: tartván attól, hogy meghunyorgatják érette; hogy maga undokságát elfödözhetné, a több rókákkal is el akarta hitetni, hogy ők is megmenekednének a hiába való tehertől, mely néha veszedelmes is lehetne. Találtának pedig némellyek, kik készek lőnek tanácsát fogadni. De egy agg róka megtartóztatá őket, mondván: Valamíg ez a mi atyánkfia farkát el nem vesztötte, csak eszébe sem jutott, hogy az hiába való teher lött volna; sőt ékességnek tartotta és oltalmazta: azért gondolom, hogy tanácsával nem nekünk használni, hanem maga szégyenvallását akarja fődözni. Azokáért én az én eleimnek nyomdokát követvén, míg elhordozhatom, el nem vágatom. Akinek nehéz, vágassa el. Tetszék az agg

1 PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egynéhány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk* = PÁZMÁNY Péter *művei*, vál., jegyz. TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi, 1983, 590. (A továbbiakban: PPM.)

róka tanítása minnyájoknak: és a csalókat hurrogatással elkergeték, hogy olyan gyalázatba akarta hozni atyja fiait. Majd hasonló dolgot látok az hitető Újítóknak: kik az szemérmetségől elbúcsúzván, hitök és fogadásuk ellen, Asszonyállatokhoz köteleztetvén, nagy szűgyenbe hozták magokat: és hogy szűgyenvallásukat elfödözhesék, el akarják hitetni; hogy minden rendbéli embereknek szükség megházasodni: és valaki azt nem cselekszi, az Istennek szép rendelését felbontja, ki a Házasságot, e máj Evangéliumban is, jelenlétével és csodatételével feltisztelte. Sokakat el is áltattak: de mindazáltal szándékokat végbe nem vihették, hogy mindenekkel szűgyent vallhattak volna, mert sok tudós, és Istenfélő tanítók megmutatták hamisságokat, és a régi igaz vallásban a híveket megerősítették.²

A mese³ a prédikáció nyitórészeként elhelyezve kiváltja a megszokott evangéliumi idézetet, Krisztus kánai csodájának leírását, majd ezt követi a történet önálló értelmezése, végül a bekezdés végén az aktuális beszéd szerkezetének ismertetése.⁴ Káldi gyakorlatában igen sokszor összemosisodik a prédikáció a vitairatok stílusával. A textussá avanszált fabula itt is a hitvita szolgálatába állított exemplummá válik. Elhelyezése miatt viszont egyrészt sokkal hangsúlyosabb, mint egy szövegközi példa, másrészt egyértelműen elkülönül a prédikációtól, és stílus miatt annak szövegével diszharmonikus viszonyba lép. Mivel már írtak előttem e történetről, idézném itt Gábor Csilla szavait Káldi beszédkezdésével kapcsolatban: „Egyértelmű benne a megsemmisítő indulat, a polémiát szolgáló, részletező alle-

2 KÁLDI György, *Az vasárnapokra való prédikációknak első része*, Pozsony [Bécs], 1631, 157–158.

3 A történet Aesopus-féle változata (*A csonka farkú róka*) így hangzik:

„Egy rókának a csapda levágta a farkát, és ezután szűgyenében elviselhetetlennek érezte az életet. Támadt azonban egy mentőötlete: hátha a többi rókát is be lehetne ugratni ugyanebbe, hogy így a közös bajjal saját csonkaságát elleplezhesse. Össze is csodította mindet, és buzdította őket, hogy vágják le ők is a farkukat; előadta, hogy az nemcsak rosszul áll nekik, hanem túlságos súlyt is akaszt rájuk. Egyikük azonban mosolyogva felelt neki: »Barátom, ha veled nem esik meg, nem ajánlanád nekünk sem.« Ez a mese azokra alkalmazható, akik a többieknek nem jóindulatból, hanem saját érdekük szerint adnak tanácsot.” *Aiszóposz meséi*, ford., jegyz. SARKADY János, Bp., Európa, 1987, 18.

A mese nem szerepel Heltai fordításában, Pesti Gábornál viszont igen (143. sz.) *Az kurta rókáról* címmel, Kálditól eltérő változatban: „Mikoron az róka az tórból farka szakadva menekedett volna, meg mondhatatlan igen szűgyenli vala. És gondolá azt az álnakságot, hogy a több rókáknak is tanácsul adná, hogy azok is kurtán járnának, és osztán nem pironkodnék egyedil. Annakokáért egybe gyíhté a sok rókáknak seregit, és kezde nekik arról szólni, mint jobban tudja vala, és mikoron azt sokáig beszéllené, mondá egy aggostyán róka neki: Hallod-e, barátom (úgy mond), ha igen jó dolog az, a kit mondasz, élj tenmagad vele, ne tanácsozz egyebet reá. / Értelme. / Vannak, kik szín alatt szerelmet mutatnak, / De mi nekik hasznos, mást arra oktatnak, / Azért az eszestől ők meg utálatnak.” PESTI Gábor, *Esopus fabulái, melyeket mastan újonnan magyar nyelvre fordított Pesti Gábor*, Bp., Magvető, 1980, 63.

4 „I. Megmutatom, hogy a Papok és Szerzetesek nem kötelesek a Házasságra; és jobb meg nem házasodniuk. II. Hogy a házasság nem gonosz. III. Hogy a Házasság nem jobb a nőtlenségnél, vagy házasságtalanságnál.” KÁLDI, *i. m.*, 158.

gorikus megfeleltetések; a bizonyítás, megvilágítás és meggyőzés funkcióinak együttes jelenlétéhez a szórakoztatásé is társul, a szatirikus él, a jellemkomikum folytán.”⁵

Tudnunk kell azonban, hogy a farkavesztett róka fabulája kétélű fegyver. Egy korábbi forrásban – ha nem is ilyen kidolgozott alakban – épp Pázmány Péter, Káldi hitbéli harcostársa ellen irányul.⁶ Körülbelül tizenöt évvel Káldi előtt Nagy Benedek így vetette papírra Aesopus meséjét Pázmány *Kalança* ellen írott vitairatában:

És mint az Aesopus Rókája, kinek elvágta vala farkát, azt akará az többivel is elhitegni, hogy ők is farkukat metéljék el, Mert ez semmi haszonra való, csak akadék lábuk között, ő is [t. i. Pázmány Péter] egyszer immár magát az szent házasság Renditül megkurtítván azt akarja, hogy más is hozzá hasonló legyen. Mind ezekből veheti immár maga is eszében, hogy méltatlan akará az én [t. i. Nagy Benedek] embersegemet megrongyolni, mert sohul semmit abban ő föl nem idézett vala, az mivel terhelle az Augustana Confessiót, hogy baromhoz illendő bujaságra tanítana...⁷

Pázmány e szövegre írt válasza alapos, ám a mesei betétre nem tesz utalást.⁸ Érdekes adatra bukkanunk azonban a XIX. századi közmondásgyűjteményekben, amelyek Pázmánynak tulajdonítják – természetesen pontos forrás megjelölése nélkül – a következő mondást: *Róka vágott farka*. Jelentéseként ezt találjuk: „Oly ravaszság, mely igaznak akar látszani.”⁹ Erdélyi János előszavát olvasva gyanítható forrásnak a *Kalança* tűnik, és a IX. könyv I. részében rá is bukkanhatunk a szöveghelyre. Ám a gondolati labdajáték csak részlegesen folytatódik, ugyanis Pázmány nem a házassággal,¹⁰ hanem az egyházzal kapcsolatban szűrja szövegé-

5 GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2001, 195.

6 Elképzелhetetlennek tartom, hogy Káldi ne ismerte volna Zvonarits és Nagy Benedek munkáját. Bár Káldiról úgy tartották, hogy a kortársait messze meghaladó apparátust mozgatott meg beszédeiben, ami alapján akár más úton is hozzájuthatott példájához, mégis könnyebb hinni, hogy a hasonlóság nem véletlen.

7 ZVONARITS Imre, NAGY Benedek, *Pázmán Péter pírónsági*, Keresztvár, 1615, 98. A farkavesztett róka története szerepel Dömötör Ákos katalógusában is 419. szám alatt, egyetlen XVI–XVII. századi protestáns előfordulásként említve a Pázmány ellen szóló vitairatot. Ezen kívül még egy adatot közöl ebből a korszakból: „Pázmány Péter említette ezt a fabulát szólásformában”. DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., MTA NKCs, 1992 (Folklór Archívum, 19), 228.

8 PÁZMÁNY Péter, *Csepregi szégymallás*, Prága, 1616.

9 ERDÉLYI János, *Magyar közmondások könyve*, Pest, Kozma, 1851, 341. (Az idézett mondás a 6633. szám alatt található.) Említi még: SIRISAKA Andor, *Magyar közmondások könyve*, Pécs, Sirisaka A., 1890, 260; MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Bp., Kókai, 1896, 637, 218.

10 A fenti történethez kapcsolható Pázmánynak a Vízkereszt utáni második vasárnapra írt második prédikációjának egy megjegyzése is: „Sőt, mikor eszembe jut az Amasias példája, ki az

be a mondást. A valóságos házasság helyett tehát Jézus jegyesével és természetesen a rossz egyházzal hozza összefüggésbe:

II. bizonyág: az igaz Ecclesiának mindenkor nyitva kel állani, ismérhetőnek kel lenni, hogy ebbe bémehessen, valaki Isten fia akar lenni.

Tudva vagyon pedig, hogy nincs egy-is az új gyülekezetek közül, mely minden üdőben ismerhető lett volna. Ergo, etc.

Első részét elégségesen megmutatók ennek-előte. Mert ha valamely üdőben elrejtett az Ecclesia, senki akkor az igaz hitre nem tanított, senki abban nem óltalmazot senkit; a szentségek szolgálatása-is megszűnt.

Második részét magok sem tagadják a vissza-vonyók. Sőt, mint-hogy az ő nyájok láthatatlan vólt a Luther szeleskedéséig, azt akarják (mint a farka-vágott róka), hogy az igaz Ecclesia láthatatlan légyen; és nem tudom micsoda szurdékban lappangó és szem-eleibe nem kerülő supertranscendens Ecclesiát koholnak az ő fejek vinnyéjében. Mert lelki-isméretekben meggyőzetvén, tudgyák, hogy ha Diogenessel együtt gyertya világnál keresik, sem találnak csak egy istállót-is, melyben a Luther hitinek győlekezete kintornált volna ez-előtt száz huszon-egy esztendővel. Ennek bévségesb bizonyágát az említett helyeken keresse, a ki minden róka-lyukokból ki akarja szorítani az új tanítókat.¹¹

Pázmány rengeteg szólást, közmondást szótt műveibe azok színesítése céljából – többek közt jelentős a rókával kapcsolatos szövegrészek száma is¹² –, és e betétek közül nem egyről úgy tartják, Pázmány tollán született meg. Ha valóban így

Isten népét Balványozásra vitte: nem csudálom ha igaz, a mit közbeszéddel mondanak; hogy ritkán jámbor a Predikátorok felesége.”

11 PÁZMÁNY Péter, *Igazságra vezérő kalauz* = PÁZMÁNY Péter *Összes Munkái*, Bp., Magyar Királyi Egyetem Hittudományi Kar, 1898, IV, 245–246. (A sorozat 1894–1903 között jelent meg; a továbbiakban: PPÖM.)

12 A Pázmány által használt, rókáról, róka farkáról szóló mondások száma nem kevés, sajnos az ezeket összegyűjtő kötetek minden esetben hivatkozási hely nélkül hozzák őket. Mégis néhányat említenék, kontextussal együtt: „avégre, hogy minden tudományoknak és rókalyukoknak végére mehessenek” (*Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyága és rövid intés a török birodalomról és vallásról*, PPM, 32.); „Az mely pápista ember jelen vala, alattomban, róka módjára mosolygván, így szóla:”, „és semmit reánk nem rakhatnak, hanem róka módra a kert alatt kullogván, oly dolgokat forgatnak, melyek nemcsak az derék dologhoz igényesen semmit nem szolgálnak, de sőt szinte úgy illenek hozzá, mint amaz te Fallacia petitionis principii az fellyül előhozott bizonyságokhoz, azaz, mint az bot az tegezhez, az aranyos kantár az számár fejéhez” (*Egy keresztyén predikátortul S. T. D. P. P. az kassai nevezetes tanítóhoz, Alvinci Péter uramhoz íratott öt szép levél*, PPM, 180); „és mint az róka, sok ugrásával az fennakadott kolbászt el nem érvén, elhitéte magával, hogy madzag volna, és nem méltó rajta kapdosni: úgy ez is az róka, látván, hogy sem íra sem szelencéje nincs az választételhez, bizonyt mond rajta, hogy méltatlan az Kalaúz feleletre, és nem érdemli, hogy valaki annak eltörlésére spongyát szerezzen” (*Rövid jelelet két kálvinista könyvecskére*, PPM, 409); „mert ha ezt feljegyeznék, kiteszenék farka rókánknak” (*Csepregi székelyvallás*, PPM, 393).

van, és történetünk fonalát tovább követjük, miért ne gondolhatnánk, hogy egy Alvinczi Péter által játékba hozott aesopusi mesének esszenciájaként született meg Pázmány feljegyzett mondása.

Pázmány Alvinczi Péterhez intézett írásaiban több helyen épp Aesopusból merített szövegrészei miatt kel ki Alvinczi ellen. Témánk szempontjából érdekes lehet megvizsgálni, Pázmány miért ítéli el ilyen hevesen Aesopus meséinek használatát, annak ellenére, hogy maga is többször utal arra, hogy minden szövegben lehetnek az író és olvasó számára hasznos részek.¹³ Az Alvinczi szövegszerkesztését, Aesopus meséinek használatát, a magyarázat és mögöttes tartalom nélküli szellemeskedést elítélő Pázmány megjegyzéseiből álljon itt néhány példa. 1609-ben (Alvinczi Péternek az *Öt szép levélre* írott válaszára reagálva) Pázmány így szól:

hogy egyszóval megmondgyam, ez egész írásodban (jó lelkiismerettel mondom és ezennel magaddal is megtapasztaltatom) semmi egyéb nincsen egyníhány jó módjával ejtett magyarizmusnál, Aesopus beszédinél, korcsmárul költ kajtor tréfáknál, istállóhoz illendő poshadt szitkozódásoknál, mellyekben csuda mely igen elvészed mindenek előtt az pállyát¹⁴

– majd így folytatja:

Egyébképpen, amint írásodból ismérlek, Alvinczi Uram, beszélhetünk egymással; de bezzeg azmi illeti az káromló szidalmazást, gyalázattal illető, mezei, bokorszőkő tréfákat, Aesopusból vött és magadtól gondolt beszédek: ezekben nem merek ujjat vonni véled, megadom itt magamat; nyertes légy ezaránt bár énmiattam.¹⁵

1614-ben pedig így ír:

Annakokáért ez rövid feleletet két okból akarám hozzád igazítani, szerető Alvinczi uram. Először azért, hogy engemet mentül hamarébb tudósics, ha ugyan te fajod-é ez az Beszéd. És ha te csemetédnek isméréd, íntenélek, hogy az beszéd-szerzést hadnád Aesopusra és ezután igazat szóllanal, mert efféle beszéd-csinálókát rút bélyeggel sütöget sz. Pál Apostol.¹⁶

13 „Nincs oly rossz kert, melyben valami hasznos fű nem volna. Nincs olyan könyv, melyben semmi jó nem találtatnék. Azért a tövis közül kiszaggatjuk a rózsát, a sárból kimossuk az aranyat; ami jót a pogányok írásaiban találunk, épületünkre fordítjuk.” PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egy néhány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk* = PPM, 596.

14 PÁZMÁNY Péter, *Alvinczi feleletinek megrostálása*, PPÖM II, 631.

15 *Uo.*

16 PÁZMÁNY Péter, *Az calvinista Predikatorok igyenes erkölcsű tekkelltségének tüköre*, PPÖM V, 32. E látványos példákön kívül Pázmány többször említi magát a fabulát is, mint a szövegből (főleg a prédikációkból) kihagyandó betétet. Ezen idézetek közül is álljon itt néhány: „Én is,

Ezek után is fontos azonban azt látnunk, hogy Pázmánynak nem az ilyen jellegű történetekkel volt problémája, hanem azok használatának hogyanjával, hiszen például a Morgók, vagyis Zvonarits Imre és Nagy Benedek ellen a gúny fegyvereként maga is használja Aesopust:

Azt nevettem magamban, hogy mint az Aesopus kuvasza, az koncot elszalasztván, az árnyékon kapdosott: úgy ezek is az én nevemen akadoznak, és mintha ezen akarnának az hóhérságban apród esztendőt tölteni; csigázzák, darabolják, rombolják nevemet. Petrus, Terpus. Az Pázmányból nem tudván szitkot faragni, sokképpen toldozzák, foltozzák nevemet, hogy ebből szitkot fondálhassanak.¹⁷

Kitetszik az is, hogy Pázmány egész más hangnemben vitatkozik Alvinczivel, mint más ellenfeivel. Míg az első időkben viszonylag higgadtan teszi ezt, addig az idő múlásával higgadságát és meggondolt, jól megformált válaszait sutba dobva, dühösen vágja szavait Alvinczi fejéhez:

Vallyon Alvinczi, neveztelek-é én valaha tégedet disznónak? kurvának? pellengér alá valónak? paráznának? világ latrának? verő-ártánynak? Genyetségnek? Hitetőnek? Bolondnak? Pokolból származottnak? Te pedig orczátlan nyelveskedésséddel (mint ha most is az alvinczi pajkosok között volnál) mind ezeket és több hozzád illendő rútságokat kérődöl reám; sőt ezeket (phui бүдös szájú) islógoknak nevezed.¹⁸

Ezekben a válaszokban nemegyszer előkerül a házasság és a róka motívuma is, a szövegből mintha vizsgált történetünk elemeit is kiolvashatnánk:

noha a pogányok rossz fabuláit és hívságos vagy ártalmas csevegésit írásomba nem elegyíttem, de ahol keresztyén emberhez illendő jóságokról és dicsüretes erkölcsökről, tisztességes mondásokat és cselekedeteket találtam, azokat előhoztam”; „És a Szent Jeronimus tanácsát követvén, úgy bánunk a pogányok tanításával, mint Isten parancsolta, hogy cselekedjenek a zsidók, ha pogány asszonyt akarnak venni. El kell haját beretválni, körmét vagdalni, ruháját változtatni, hogy se hamisság körmeivel meg ne sértse; se hívságos szók hajával, és fabulák csintalan öltözetivel meg ne mocskolja az igazságot; hanem elébb kitisztuljon hiúságiból”; „Nem abban fáradnak, hogy Jákobbal az juhok eleibe színes vesszőket terjesztvén, szép bárányokat neveljenek, és a sok szentek példáit előhozván, különböző jó erkölcsökre gerjesszék hallgatóikat. Hanem hegyes kérdéseket, haszontalan vizsgálásokat, fülgönyörködtető csúfságokat vagy fabulákat, sovány és száraz gondolatokat forgatnak, és azt vadásszák, hogy a község őket csudálja, dicsírje. Az ilyen tanítórúl mondja a szentlélek, hogy házasságtöréssel fertézteti az Isten igéjét. Mert a Szent Gergely mondása szerint a házasságtörő nem magzatot, hanem gyönyörűséget keres.” PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egy nébány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk*, PPM, 594, 596, 601–602.

17 PÁZMÁNY Péter, *Csepregi szűgyemvállás*, PPM, 359.

18 PÁZMÁNY Péter, *Cahinista tükör*, PPÖM V. 55.

Végezre énreám mindenféle szitkokkal agyarkodik Alvinci Uram, és mint az sebes esőt, úgy szórja reám az ő nyelvének mérgét. Én őnéki patvarkodó, hipokrita, számár, ördögi irigységgel és ördögtűl tanult mesterséggel rakva vagyok: mint az vak eb az árkot, mint az Gál ebe az medvét, úgy kerülöm az igazságot: bérletten ravasz vagyok: az szemtelen ördöghöz hasonló vagyok: orcámra ültem: az farizeusoknak igyenes lineán fajzati vagyunk mi: én szemtelenül hazudok: rázom, mint az disznó az bársonyt: *Az bázsáság széntség, úgymond, de nem olyan latornak való, mint tii:* tetétül fogva merész és orcátlan patvarkodónak, deli palástú Pilátusnak, süldisznóhoz, majomhoz, számárhoz, *róka*hoz hasonlóknak nevez, és azt mondja, hogy mint tengeren egyik hab az másikat tolja, szinte úgy tolong egymás után sok hívságom.¹⁹

Sajnos Alvinczi Péternek Pázmány ellen írott vitairatait nem ismerjük, így feleletei felől is csak magának Pázmánynak a szövegei mentén tájékozódhatunk. Ám többek között utolsó idézetünk nyomán akár feltételezhetjük, hogy Alvinczi hozta be először e körbe a farkavesztett róka aesopusi meséjét. Ha így van, érthető, hogy Nagy Benedek épp Alvinczinak a Pázmány (és a katolikusok) ellen írott példamutató munkájához nyúlt szövege színesítésekor, és az irodalom furcsa fintora, hogy a mese legkidolgozottabb, egyben történetünkben elsőként említett, időrendben azonban utolsó változata Pázmány harcostársa, Káldi György tollán született meg. Zárszóként mit is mondhatnánk mást, „a róka az róka, az róka, az róka”.²⁰

Aesopus (*Der deutsch Esopus*, Augsburg, Heinrich Steinhöwel, 1504)

19 PÁZMÁNY Péter, *Alvinczi Péternek sok tétovázó kerengésekkel és cégéres gyalázatokkal felhalmozott feleleteinek rövid és keresztyéni szelídséggel való megrostálása*, PPM, 227. (Kiemelések: L. B.)

20 PARTI NAGY Lajos, *Rókatárgy alkonyatkor* = *Uó, Esti kréta*, Pécs, Jelenkor, 1995, 372.

Du Renard sans queue (*Les Fables d'Esopé Phrygien, mises en Ryme Francoise*,
ill. Bernard SALOMON, Lyon, Jean de Tournes, Guillaume Gazeau, 1547, K6v.)

The Tailless Fox / *Vulpes sine Cauda*
(*Aesop's Fables*, ill. Francis BARLOW, London, H. Hills, 1687. 133.)

PESTI BRIGITTA

„Kegyességi asszonyaink”

Női mecenatúra Magyarországon a XVII. század első felében

A XVII. század első felében Magyarországon 279 olyan magyar nyelvű nyomtatvány jelent meg, amelyet a szerző dedikációban vagy előljáró levélben ajánl fel valakinek. A néhány családtaghoz vagy természetfeletti személyhez címzett ajánlás kivételével a szerzők általában patrónusaikhoz fordulnak: céljuk hagyományosan a támogatás illusztrálása, esetlegesen oltalom vagy további támogatás kérése. Minden ötödik magyar nyelvű dedikáció, összesen 61 kiadvány pretextusa női mecénást szólít meg.

A kegyességi irodalom az első és sokáig az egyetlen olyan műfaj, amely kifejezetten a női olvasóközönségnek szól.¹ Nem meglepő tehát, hogy a patrónák által támogatott kiadványok legnagyobb része kegyességi irodalom: imádságos- és elmélkedő könyvek, prédikációskönyvek, postillák, énekeskönyvek. A jellemzően latin nyelvű tudományos vagy iskolai céllal készült kiadványok támogatói között alig található nemes- vagy polgárasszony. A nők olvasni tudása a reformációval nyert különleges, ideológiai értelmet, hiszen, ahogy maga Luther hangsúlyozza, lehetővé tette a Biblia tanulmányozását.² Ennek értelmében a kegyességi műfajok a XVII. század első felében a női olvasók számára a szépirodalom szerepét töltötték be, és rendszeres, napi olvasmányként szolgáltak.

A teljes nyomtatványanyag támogatói körét vizsgálva megállapítható, hogy valamennyi társadalmi csoportban, mind a főnemesek, mind pedig a közép- és kismemesség csoportján belül egyaránt jelentős a női patrónusok aránya. Ez utóbbi esetben a patrónák száma majdnem harmada (31%) a férfiakénak, míg a főnemesek csoportjában számukat valamivel meg is haladja (53%).³ A teljes világi mece-

1 A témáról többek között: Cornelia Niekus MOORE, *Erbauungsliteratur als Gebrauchsliteratur für Frauen im 17. Jahrhundert: Leichpredigten als Quellen weiblicher Lesegeohnheiten = Umgang mit dem religiösen Buch: Studien zur Geschichte des religiösen Buches in Deutschland und Frankreich in der frühen Neuzeit*, ed. P. VEIT, H. BÖDEKER, G. CHAIX, Göttingen (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 101), 1991, 291–311; Ulrike GLEIXNER, *Pietismus und Bürgertum: Eine historische Anthropologie der Frömmigkeit*, Göttingen, 2005; Hans MEDICK, *Buchkultur und lutherischer Pietismus = Frühe Neuzeit – Frühe Moderne? Forschungen zur Vielseitigkeit von Übergangsprozessen*, ed. Rudolf VIERHAUS, Göttingen (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 104), 1992.

2 MOORE, *i. m.*, 300.

3 A támogatott kiadványokat tekintve ugyanakkor ennél valamivel kisebb az arány, mivel a női mecénások esetében gyakran előfordul, hogy egy dedikáció több patrónát is megszólít. Így a főnemesek esetében a női mecénások által támogatott kiadványok száma mintegy 48%-a a

natúra mintegy egyharmadát jelentő női patronátus aránya annak ellenére kimagasló, hogy – különösen közép- és kismemeseknél vagy polgárasszonyoknál – a valódi támogató nyilvánvalóan a címzett férje. Ezekben az esetekben az ajánlás mögött egyrészt udvariassági gesztus áll, másrészt a kiadvány olvasóközönsége megszólításának szándéka.

Medgyesi Pál *Hét napoki együtt beszélgetések* című 1637-ben Debrecenben megjelent vitairatának Perényi Gáborhoz és feleségéhez, Salgai Katához címzett dedikációjában éppen ezt az udvariassági gesztust hárítja el, hiszen a férj és a feleség egyenrangúságát hangsúlyozza többek közt a kiadvány megjelenésének támogatásában:

Hogy Nagysagtokat együtt említem Dedicatoriamban, annak is nagy okai vannak: Az eszes és istenes Abigailt s az Urnak szive szerint való Férfiat, Dávidot, minek utanna edgy teste verre löttek, ki szakasztana el egymastul? Edgy Nagysagotokban (hizelkedes tavul legyen) *az edgyességnek lelke az bekesseggnek foglalása által: egy idvessegtek felöl valo remensegtek: edgy az Uratok, Hitetek, keresztsegtek, Istentek, s Atyához is tsak egyetlen edgyhez fogta fejet Nagysagtok. Edgy az igaz vallast oltalmazó s elő mozdító faradsag es bököltseg által valo sok rendbeli daykálkodás. Szeretettel is mind az Isten Igejéhez, mind penig annak Hirdetőihez mind edgyel gerjendez Nagysagtok. Edgy szoval, minden joban s nevezet szerint ez Könyvetskenek közönseges haszonra kibotsátásban valo költesben is edgy szive lelke leven Nagysagtoknak: igen illendő, hogy ez kis Irás is Nagysagtoknak mind ketten, emlekezetes regi jó hírrel tündöklő meltosagos Nevenek edgyszer s mind örüllyon es az által ez Nagysagtok fenyes neve is mind edgyütt maradjon az Ecclesiában örök emlekezetben.*⁴

Az 1601 és 1655 között megjelent magyar nyelvű nyomtatványanyag dedikációinak címzettjei közt összesen 39 női mecénás található. Az általuk támogatott kiadványok felekezeti eloszlása nagyjából a teljes nyomtatványanyag felekezeti jellemzőit tükrözi. A legtöbb női támogatással megjelent kiadvány – összesen 24 – evangélikus, további 20 katolikus és 17 református.⁵

Az evangélikus patronák közül a legnépszerűbbek a Thurzó család nőtagjai: Czobor Erzsébet, Thurzó György nádor felesége,⁶ Listius Anna Rosina, Thurzó

főnemesek által támogatott teljes nyomtatványagnak, míg ez az arány a közép-, kismemesek és polgárasszonyok csoportjában 20%.

4 MEDGYESI Pál, *Ajánló levél = Uó, Het napoki edgyütt beszélgetések ket öszve-talalkozott embereknek*, Debrecen, 1637,)(7^{ev}. ELTE EK, RMK I. 116.

5 Az imádságos- és elmélkedő könyvek közönsége kapcsán Heltai János remek betekintést ad a témába: HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Universitas–OSZK, 2008 (Res Libraria, 2), 92–97.

6 MIHÁLYKÓ János, *Kereztien istenes es aitato imadsagok*, Lőcse, 1620; KÜRTI István, *Az elő Istenhez*

Szaniszló nádor felesége,⁷ illetve a nádor testvére, Thurzó Zsuzsa, Forgách Zsigmond második felesége.⁸ Több ajánlás szól továbbá Thurzó Imre házastársának, Nyáry Krisztinának is, aki előbb evangélikus kiadványok megjelenését támogatja, majd megterése után, immár Eszterházy Miklós feleségeként több katolikus kiadás mecénásaként is szerepel. Ő támogatta több más kegyességi nyomtatvány mellett Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéjét* is.⁹ Nyáry Krisztina lányainak dedikálva, ugyanakkor feltételezhetően saját patrónussága alatt megjelent két további katolikus nyomtatvány, mindkettő már Eszterházy Miklóssal folytatott házassága idején. Az egyik a Draskovich János *Officium Beatae Mariae Virginis* című zsolozsmáskönyve, amelynek ajánlásában Zavari György, a pozsonyi könyvnyomtató Eszterházy Juliannát szólítja meg.¹⁰ A másik az *Úti társ* című katolikus imádságoskönyv, amelynek ugyan csupán töredékei maradtak fenn, az ajánlás címzettje azonban bizonyosan Thurzó Erzsébet, Nyáry Krisztina és Thurzó Imre lánya.¹¹

Református kiadványok legfontosabb patrónája Lorántffy Zsuzsanna, aki I. Rákóczi Györggyel és Rákóczi Zsigmonddal közösen több szerző, például Medgyesi Pál, Geleji Katona István vagy Keresztúri Pál állandó támogatója.¹² Medgyesi Pál 1638-tól áll az erdélyi fejedelmi udvar szolgálatában, előbb I. Rákóczi György fejedelem, majd a megözvegyült Lorántffy Zsuzsanna és fia, Rákóczi Zsigmond udvari papjaként.¹³ Ennek megfelelően az 1630-as évek végét követően megjelent munkái – a Lónyai Zsigmondnak ajánlott *Praxis Pietatis* kiadásaitól¹⁴ és

valo aieitatos imatsagokat magaban foglaló könyveczke, Kassa, 1611; MIHÁLYKÓ János, *Hét praedicatio az Isten fiainak örök eletekről*, Bártfa, 1612; ZÓLYOMI PERINA Boldizsár, *Manuale, az az kezben bordonzo könyvetske*, Lőcse, 1614.

7 ZÓLYOMI PERINA Boldizsár, *Ötven szentseges elmelkedések*, Bártfa, 1616.

8 MIHÁLYKÓ János, *Magyarazattia az evangeliomoknak*, Bártfa, 1608.

9 HAJNAL Mátyás, *Az Jesus szivet szerető sziveknek aytatossagara szives kepekkel ki formaltatott és azokról való elmelkedésekkel és imadságokkal megh magyaraztatott könyvetchke*, Bécs, 1629.

10 DRASKOVICH János, *Officium Beatae Mariae Virginis, az-az aszszonyunk Szűz Marianak három külömb időre-valo szolomsaja*, Pozsony, 1643.

11 *Utítárs, az-az reggel, s este, és egy év üdökben gyakorlando imádságok*, Pozsony, 1639.

12 CSANAKI Máté, *Az dögbalalrol való rövid elmélkedés*, Kolozsvár, 1634; MEDGYESI Pál, *Szent atyak öröme*, Gyulafehérvár, 1640; KERESZTÚRI Pál, *Lelki legeltetes*, Várad, 1645 és Várad, 1649; GELEJI KATONA István, *A valtság titkanak második volumenje*, Várad, 1647; MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare*, Bártfa, 1650.

13 CSÁSZÁR Károly, *Medgyesi Pál élete és működése*, Bp., 1911, 48.

14 MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis, Az az Kegyesseg-Gyakorlas*, Debrecen, 1636; Lőcse, 1638 és 1641; Bártfa, 1640; Várad, 1643. Medgyesi tanulmányait Debrecen városa mellett Lónyai Zsigmond is támogatta, aki a szerzőnek bártfai majd debreceni iskolásévei idején volt a patrónusa. Őt szólítja meg a *Praxis Pietatis* első, 1636-os debreceni kiadásának dedikációs levele, amely csupán az 1640-es bártfai kiadásból marad ki, ugyanakkor változtatások nélkül veszi át azt az 1638-as, 1641-es lőcsei és az 1643-as várad kiadás is. Ennek ellenére nagy bizonyossággal zárható ki, hogy Lónyai az első kiadáson kívül a *Praxis* további megjelenéseit is támogatta

a Kemény Jánosnak ajánlott *Abba Atya* című retorikai kézikönyvtől eltekintve¹⁵ – mind a fejedelmi család tagjainak szólnak: az 1650-ben megjelent *Dialogus politico ecclesiasticus* ajánlása Rákóczi Zsigmondnak,¹⁶ az 1653-ban megjelent *Hármas Jajj* pataki és váradi kiadásai egyaránt Rákóczi Györgynek.¹⁷ Az 1640-ben megjelent *Szent atyák öröme* című kiadvány dedikációját Medgyesi a kötet kiadásának költségviselőjéhez és „kegyelmes patronájához”, Lorántffy Zsuzsannához címzi. Az ajánlásban azzal a gyakran használt toposszal él, melynek értelmében a mű csupán kezdete a szerző patronus iránti hálája kifejezésének:

de minthogy még eddig egyébbel is alazatos haládatosságomat *Nagyságodhoz* nem mutathattam, legyen szabad *Kegyelmes Asszonyom Nagyságtok* hozzám való sok rendbeli kegyelmességeért igen szükséges köszönetemet (mellyel tellyes életemben adós lések) ezen avagy tsak el kezdenem.¹⁸

Medgyesi *Lelki Ábécé*¹⁹ és *Rövid tanítás az presbyteriumról*²⁰ című munkái ugyan ajánlás nélkül jelentek meg, azonban mindkettő esetében feltételezhető Lorántffy Zsuzsanna támogatása. Az 1645-ben, majd három évvel később, Gyulafehérváron ismét kiadott *Lelki Ábécé* címlapján található közlés alapján a katekizmus „Lorántffy Zsuzsanna apróbb cselédjeinek hasznokra” készült, minden bizonnyal tehát a fejedelemszony támogatásával. A *Rövid tanítással* kapcsolatban a fejedelemszony a következőket írja Klobusiczky Andrásnak 1652. december 25-én kelt levelében: „Medgyesi uram is mondja, hogy a typográfusnál hadta az Presbyteriumnak rövid magyarázatjáról írást, hogy kinyomassák bővebben valamennyire azelőtt volt, de ugyanazon értelemmel (...) kegyelmed azért papírost vétessen arra valót elegendőt bár nyomtassanak ezerig valót.”²¹ A Szilágyi Sándor által közölt levél alapján feltételezhető, hogy Lorántffy Zsuzsanna pártfogoltja ezen munkájának megjelenését az előzőekhez hasonlóan szintén személyesen támogatta.

volna. Már a második, 1638-as kiadás címlapján feltűnik az adat: „ez kegyességnek szeretetitől indítván nyomtattá az nemzeti Dobi István Uram költségével”. A Lónyaihoz szóló dedikáció nyomtatásba kerülését az a hagyomány indokolja, amelynek értelmében könyvek újrakiadásakor az ajánlólevelek a patronus haláláig szintén nyomtatásra kerültek.

15 MEDGYESI Pál, *Abba atya, avagy könyörgésnek lelke*, Várad, 1650. Ajánlása Gyerőmonostori Kemény Jánoshoz, az erdélyi fejedelem tanácsosához szól.

16 UÓ, *Dialogus politico-ecclesiasticus*, Várad, 1650.

17 UÓ, *Erdely s egész magyar nép egymás után tsak hamar hamar érkezett harmas jajja*, Patak, 1653 és Várad, 1653.

18 UÓ, *Szent atyák öröme*, Gyulafehérvár, 1640, *Ajánló levél*, c3^r. OSZK, FM² 596.

19 UÓ, *Lelki A-Be-Ce*, Gyulafehérvár, 1645 és 1648.

20 UÓ, *Rövid tanítás az presbyteriumról*, Patak, 1653.

21 SZILÁGYI Sándor, *Öreg Rákóczi György özvegyének Lorántffy Zsuzsannának levelezése (1649–1655)*, Történelmi Lapok, 3(1876), 528. Vö. RMNY III. 2487.

Lorántffy Zsuzsanna mellett Károlyi Zsuzsanna, Bethlen Gábor első felesége volt a református kiadványok másik meghatározó mecénása. Milotai Nyilas István *Agendája* 1621-es és 1622-es kiadásának,²² illetve a *Keresztyéni énekek* című protestáns énekeskönyv 1629-es kiadásának megjelenését is ő támogatta.²³ Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna patrónusi tevékenységét Geleji Katona István *Titkok titka* című munkájának I. Rákóczi Györgyhez szóló dedikációjában a következőképpen részletezi:

Felséges Bethlen Gábor Fejedelemnek leg első gondja is az lön, hogy az üdvösségnek letsügedett és tsak nem leszegett szarvát felemelje, és az Isten felöl valo igaz tudományt s az Christusnak, és az Szent Léleknek letsepüllödött méltóságát birodalmában helyre állassa. Melly végre, mindjárt boldog inauguraltatása után, Heidelbergában és egyéb *Imperiumi Academiak*ban tanittatásnak okáért nagy költségvel Deákokat küldé, s esztendőre azok után meg másokat, kik közzül valo vagyok én is. Mellyet mind maga, mind Istent félő felesége, a dicsőséges Caroli Susanna, s mind pedig kegyes életü ötse, Bethlen Istvan Uram tsak nem minden esztendőnként continuála, hogy igy (mivel az veszedelmes üdökben az igaz Tanitok mind fegyver, s mind döghalál miatt ez országból igen ki fogytanak vala) azok által az Ekklesiak és a Scholak az romlottságból feléppülének.²⁴

Bethlen Gábor fejedelemségének idején igen kedvelt mecénásnak bizonyult. 1615 és 1626 között összesen tíz munka ajánlását címezték neki, a dedikációk minden esetben bőkezű támogatásról számolnak be.²⁵ A fejedelem második felesége, Brandenburgi Katalin ezzel szemben nem volt népszerű patróna. Az 1601 és 1655 között megjelent magyar nyelvű kiadványokban valamennyi hatalomra került vagy legalábbis megválasztott erdélyi fejedelemhez szól ajánlás, Bocskai István, Rákóczi Zsigmond, Báthory Gábor, Bethlen Gábor, Bethlen István, I. Rákóczi György, Rákóczi Ferenc, Rhédey Ferenc és Kemény János mellett viszont egyet-

22 MILOTAI NYILAS ISTVÁN, *Agenda, az az anyaszentegyházbéli szolgálát szerént valo czelekedet*, Kolozsvár, 1621 és 1622.

23 *Keresztyéni énekek*, Lőcse, 1629.

24 GELEJI KATONA ISTVÁN, *Ajánló elő beszéd az eretnecségnek eredetiről és terjedetiről* = Uő, *Titkok titka*, 1645, ***4^r. OSZK, FM² 583.

25 DEBRECENI S. JÁNOS, *Christianus suspirans*, Debrecen, 1615; *Kalendarium Christus urunk születése után 1619. esztendőre*, Debrecen, 1618; VÁSÁRHELYI KERÉKES ISTVÁN, *Szomorvsághról eörömre változó versek*, Szeben, 1618; HÁPORTONI FORRÓ PÁL, *Quintus Cirtvisnak az Nagy Sandornak macedonok kiralyanak viselletet dolgairól irattatott historiaia*, Debrecen, 1619; ALVINCZI PÉTER, *Az Vrnak szent wacsoraiaról valo reovid intes*, Kassa, 1622; REDMECZI T. JÁNOS, *Az felséges Bethlen Gabornak (...) eöt rendbeli halhatatlan es örök emlékezetre méltó Isten anyja szentegyházával czelekedet jotetemenyerül*, Kassa, 1622; SZENCZI MOLNÁR ALBERT, *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanítás*, Frankfurt am Main, 1624; PATAKI FÜSÜS JÁNOS, *Kiralyoknak tüköre*, Bártfa, 1626; HÁZI JÁNOS, *Machumet propheta vallasan levő egy fő irastido doctornac irásából törököl magyarrá fordítatott könyv*, Kassa, 1626; KOPCSÁNYI MÁRTON, *Keresztyen imadsagos könyvchke*, Bécs, 1637.

len magyar nyelvű nyomtatvány ajánlása sem szólítja meg Brandenburi Katalint. Bethlen Gábor második felesége, aki 1629 novemberét követően egy évig volt fejedelem, még Bethlen házastársaként sem kapott ajánlást magyar nyelvű nyomtatvány szerzőjétől. Általános szokás volt pedig mind a fejedelmi, mind a nemesi címzettek esetében, hogy a címzésben megemlítették a fejedelem vagy főúr házastársát, illetve gyerekeit is. Brandenburi Katalin viszont Bethlen Gáborral való hároméves házassága idején sem szerepel egyetlen, a férjének szóló magyar nyelvű nyomtatványajánlásban sem. A német szerzők közötti valamivel nagyobb népszerűségét jelzi, hogy 1630-ban, fejedelemségre lépésének tiszteletére készült egy kiadvány, Johann Frosch gyulafehérvári prédikátor *Der CI. Psalm Geliübd Davids von seiner Regierung* című prédikációskötete.²⁶ A kiadványt Szabó Károly a nagyszombati evangélikus egyházkerület könyvtárában található csonka példány alapján írta le, ma azonban a műnek egyetlen példánya sem található, így az esetleges támogatásra csupán következtetni lehet.²⁷

Ilyen nagy számú női mecénatúra mellett érthető, hogy a szerzők igen leleményesnek bizonyultak a dicstoposzok nőkre történő adaptálását tekintve. A férfiak esetében is alkalmazott toposzok legnagyobb része itt is előfordul, ugyanakkor másokkal egészülnek ki vagy más hangsúlyokat kapnak. A magyar dedikációkban használt mecénással kapcsolatos dicstoposzok alapvetően három csoportba sorolhatók: a személyes, a vallással kapcsolatos, valamint a mecénási szereppel összefüggő formulák. A személyes dicstoposzok közé tartozik a nemesi származás, hősiesség, iskolázottság és műveltség, valamint a szépség. A vallással kapcsolatosak vonatkozhatnak a vallás oltalmazására, előmenetelének támogatására és az ájtatosságra. A mecénási szereppel összefüggő toposzok a leggyakoribb és leginkább kifejtett retorikai eszközök; egyrészt vonatkozhatnak a szerző vagy a mű támogatására és oltalmazására, másrészt lehetnek a szerzőtől független, általános érvényűek, kiemelve a patrónus nagylelkűségét.

Ernst Robert Curtius szerint az uralkodóra, illetve magas társadalmi pozícióban lévő nemesekre vonatkozó dicstoposzoknak a hellenisztikus kort követően kialakult állandó sémái közül a legáltalánosabb a szépség, nemesi származás, hősiesség hármasa (*forma, genus, virtus*). Ezek forrása ókori szövegekben található, amelyet bibliai párhuzamok egészíthetnek ki. Wolfgang Leiner az 1580 és 1715 között megjelent francia nyelvű nyomtatványanyag dedikációira vonatkozó kutatása értelmében ez a hármas még a XVII. században is meghatározó. A szépség toposza Leiner szerint tehát a női címzettekhez szóló dedikációk legfontosabb retorikai elemei közé tartozik.²⁸ A megszólított szépségének magasztalása viszont az 1601 és 1655 között megjelent magyar nyelvű korpusz egyetlen dedikációjában

26 Johann FROSCH, *Der CI. Psalm Geliübd Davids von seiner Regierung*, Gyulafehérvár, 1630.

27 Vö. RMK II. 461. és RMNY II. 1469.

28 Wolfgang LEINER, *Der Widmungsbrief in der französischen Literatur (1580–1715)*, Heidelberg, Winter, 1965, 59.

sem fordul elő. Curtius megemlíti egy további, a szépséggel rokon formát, amelyben a patróna magasztalása a *natura* toposszal keveredik. Pártfogójának szépségét és egyéb dicséretes tulajdonságait a szerző Isten vagy a természet adományaként írja le, amely a magasztalt személyre vonatkozóan érvényteleníti az emberi tökéletlenség egyébként valamennyi halandóra vonatkozó jellemzőjét.²⁹ Ennek a formának egy példája olvasható Hajnal Mátyás *Szíves Könyvecskéjének* Ferenczffy Lőrinc által írt, Nyáry Krisztinának szóló dedikációjában:

Michoda több jót chelekedett mind ezeknél még az Istennek benned és veled munkálkodó malasztya? meg mutattya ezt az Kilenczedik szívnek képe; kiben az Mennyei Vö legény virágokat hiteget; melly virágok nem egyebek, hanem az te Jóságos chelekedetidnek sok és szép tökéletességi, mellyekkel az szent Lélek fel ékesétette az te Lelkedet; Te beléd helyhezttette az Hitnek szederjes Hyacintusát, Beléd óltotta az Remensegnek kék Violáját; Beléd plántálta az Szeretetnek nap után forgó sárga Virágját; Beléd ültette az Aytatossagnak izzadó Balsamumját, Beléd az Tiztasagnak fejér Liliomját; Beléd az Szemermetessegnek piros Rósáját; Beléd az Mertekletes szollasnak Gyöngy virágját; Beléd az Kegyessegnek Fodor-Mentáját; az Alazatossagnak Isópját; Erössegnek szekfüét, Türesnek Rozmarinnyát; Alhatatossagnak Puspányát, több Tökéletességnek gyönyörüséges virágít.³⁰

A szépség toposza helyett magyar szerzők a dedikáció sajátosságaihoz alkalmazkodva, a lutheri követelmény értelmében a műveltséggel kapcsolatban magasztalják a patrónákat. Ennek a toposznak egy változata olvasható Samarjai János, *Magyar harmónia* című munkájának Echi Orsolyához szóló dedikációjában:

annyi tudománnyal is ajandekozta meg az Ur Isten te *Kegyelmedet*, hogy magad is olvashatod az *Szent Irásokat*, mely dolog az *Asszonyállatnac* bizonyára sokkal nagyobb ékessegére vagyon, mint sem homlokán tündöklő *koronkája*, avagy ujjáiban czillámlo gyemántya.³¹

Az evangélikus és református egyház közötti békére törekvő Samarjai fő művének dedikációjában Echi Orsolya műveltségének dicsőítésével nemcsak a dedikáció megszólítottját magasztalja, hanem tulajdonképpen az egész női olvasóközöniséget, felértékelve a Biblia tanulmányozásának fontosságát. Ugyanezt emeli ki

29 Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, Francke, 1948, 189.

30 HAJNAL Mátyás, *Az Nemzetes Es Nagyságos Groff Bedeghi Nyári Christina Asszonyinak = Uő, Az Jesus szívet szerető szíveknek aytatosságára szíves kepekkel ki formaltatott és azokról való elmékedésekkel és imadságokkal megh magyaráztatott könyvecské*, Bécs, 1629; *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. a. r. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 7), 479.

31 SAMARJAI János, *Epistola dedicatoria = Uő, Magyar harmonia, az az Augustana és az Helvetica Confessio artichhsinac eggyező értelme*, Pápa, 1628, ?2^{rv}, OSZK, FM² 571.

Szenci Molnár Albert is szintén Echi Orsolya kapcsán az *Imádságos könyvecské* ajánlásának indoklásában:

dedicalasomnak ezis egyyic oka, hogy kegyelmetec gyönyörködíc az szent Bibliának, és az jó könyveknek olvasásában, és az Ur Istent tiszta imádsággal kívánnyia tisztelni. Engedgye az jo Isten, hogy az Kegyelmetec Istenes példájával, egyéb fő renden és köz renden valo aszszonyi állatokis inditassanac az Iras olvasasnac tanulására, és leanzó gyermekzkeiknekis tanítatására. (...) Leánzoc tanítására rendelt Scholaknac hasznos voltában nem tudom, kiczoda kételkedhetnéc. Mert hiszem szép dolog midön az házi gazdánac külső hivatallya szerint, távol létében, az gazdaszszony az Szent Bibliat czelédíneac olvassa, és azockalis olvastattya: ki adott, bévött marháinac számát feljegyezheti, Uranak távul földre állapattyat megírhattya, annac leveleit önnön maga megolvashattya.³²

A patrónák nemesi származására vonatkozó dicstoposz gyakran egészül ki a férj származásának méltatásával. Többször előfordul az is, hogy a férj személye és dicséretes tulajdonságai adnak okot a patróna magasztalására, ahogy Kolosi István *Az asszonyi nemnek nemességéről, méltóságáról és dicsiretiről* írt munkájának Bethlen Ferenc házastársát, Kemény Katát megszólító ajánlásában: „Tündöklesz az Aszszonyok serege között (...) az Bötsülletes tiszta iámborsággal ékes, Isteni tisztelettel és félelemmel tellyes Uradért.”³³

A hősiesség férfi címzettek esetében igencsak kedvelt dicstoposza érthető módon nem kerül be a nőket megszólító dedikációkba. Annál gyakoribbak a vallással kapcsolatos dicstoposzok. Nők esetében a legjellemzőbb – a támogatott művek műfaji sajátosságainak megfelelően – a patrónus buzgó ájtatosságát magasztalni, míg férfi mecénások esetében jóval gyakoribb a vallás oltalmazása és támogatása toposzok használata. Geleji Katona István *A válság titkának második volumenje* Lorántffy Zsuzsannához írt ajánlásában így emeli ki a patróna kegyességét:

Boldognak méltán mondhatom Nagyságotat, Kegyelmes Asszonyom, kit Isten ilyen nagy lelkü és elméjü, méltóságos Férjvel, ilyen kegyes erköltsü Fiakval megáldott, s magában is ennyi sok üdvösséges lelki ajándékokat, ugy mint az valásban való tudosságot, az hitbéli állhatatosságot, az ő szent igéjéhez valo buzgo szeretetet, a könyörgésben valo forro ájtatosságot, és az ő ditsőségének s igaz

32 SZENCZI MOLNÁR Albert, *Az nemes, tiszteltes es Istenfelő Echi Orsíc asszszonyinac = Imádságos könyvecské*, Heidelberg, 1621; *Szenci Molnár Albert költői művei*, kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1971 (Régi magyar költők tára, XVII. század), 491.

33 KOLOSI István, *Az Tiszteltes Asszszonyoknak Nagysagosoknak, Nemeseknek, Városiaknak és minden rendbélieknek, valakik tiszta birrel nével és ditsiretes erköltsel fényeskednek = Uő, Az asszonyi nemnek nemességéről, méltóságáról és dicsiretiről való ritmusok*, Kolozsvár, 1646; *Az unitáriusok költészete*, kiad. STOLL Béla, TARNÓC Márton, VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1963 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 4), 458.

tiszteletinek elégyamolittatására való szorgalmatos ügyekezetet öntött, melyekben mind Fijainak, s mind Menyeinek mind éltében s mind holta után jó oktató és indító példájok lehet.³⁴

A harmadik csoport, a mecénási szereppel összefüggő toposzok használata nem-től függetlenül az egész vizsgált korpuszban igen jelentős. A női mecénások esetében ugyanakkor nagyon gyakori, hogy a szerző patrónusi támogatása okán részletezett magasztalása kiegészül a vallásra vonatkozó dicstoposzokkal. Ez olvasható többek között Komáromi Szvertán István *Mikoron imádkoztok, ezt mondjátok* című munkájának dedikációjában, amelyet Kapronczai István özvegyéhez, Pataki Judit asszonyhoz írt:

Kegyelmedet pedig, Tiszteletes Patrona Asszonyom, ez helyen emlegetem és ez moddal, azért: mert az kegyelmed Istenhez való buzgosága, az Ecclésiának épületire jó szível lett bőséges költése, és én hozzám is megmutatott jó tétéménye azt kívánnya.³⁵

A patrónák ájtatossága, a vallás gyakorlásában mutatott „buzgó igyekezete” és a „jó könyvek olvasásában” való gyönyörködés a legfontosabb dicstoposzok a kegyességi irodalom női mecénásokat megszólító dedikációiban, emellett ezek a leggyakrabban előforduló okok is, amelyeket a szerzők a dedikációk vagy előljáró beszédek exordium toposzában a mű megírásával, kiadásával, illetve a dedikációk címezésével kapcsolatban megjelölnek. A szerzők gyakran hangsúlyozzák továbbá, hogy a kiadványt a patróna kérésére készítették, ahogy például Zólyomi Perina Boldizsár *Ötven szentséges elmékedések* című munkája Listius Anna Rosina asszonynak, Thurzó Szaniszló házastársának címzett dedikációjában:

Nagyságod sokszor kért engemet arra, hogy Nagyságodnak valami ahétatos és vigasztaló imádságokat, avagy énekeket irtam volna, és féképpen hogy ezt az kis szentséges elmékedésekről való könyvetskét Magyarrá forditanám.

Látván ezt az kegyes indulatot Nagyságodban, hogy ilyen igen geriedözzen, és gyönyörkedgyek Nagyságod effele Isteni szolgálatról bé nyuitot akar minemü kiczin szerü munkábanis, nem akarám az Nagyságod kegyes és hasznos intését meg vetnem.³⁶

34 GELEJI KATONA István, *Ajanlo elő beszéd az Valtsag munkajanak ket főbb részeiről* = Uó, *A valtsag-titkanak második volumenje*, Várad, 1647, h^r. OSZK, FM² 585.

35 KOMÁROMI SZVERTÁN István, *Ajánló levél* = Uó, *Mikoron imádkoztok, ezt mondjátok*, Várad, 1651, A5^r. OSZK, FM² 1315.

36 ZÓLYOMI PERINA Boldizsár, *Az nagyságos és nemzetes Listius Anna Rosina asszonynak* = Uó, *Ötven szentséges elmékedések*, Bártfa, 1616, számozatlan, A8^r. OSZK, FM² 524.

A patróna óhajára történő hivatkozás minden bizonnyal sok esetben a szerénység követelményének megfelelően történik, bár háttérben feltehetően a patrónák tényleges igénye áll. A kegyességi kiadványok előszavaiban közvetetten, illetve dedikációiban közvetlenül megszólított nagy számú női patrónus tehát egy meghatározó női olvasóközönségre utal, amely nem csupán befogadója a kegyességi irodalomnak, hanem előmozdítója is magyar nyelvű nyomtatványok kiadásának.

Mikoron imádkoztok ezt mondjátok.

az az:

AZ URI IMADSAGNAK
a' szent Lukátsnak és szent Máthénak
le-irások szerént való nyomozása: és tudos
embereknek elmélkedésekkel meg-ékesítetett,
s' rövid Prædicatios formákra intéztetett
magyarázattya.

Ugyanez

URI IMADSAGNAK
hat Kéréfinek számok, és rendek szerént va-
lo, azokkal egygyeczó, és azokrol ez iráfotskában va-
lo le-irátának folyásából szedegettetett édesícséges
buzgo Könyörgéeli rövid Elmélkedé-
sekkel egyetemben.

KOMAROMI ISTVAN által.

Pfal. 19. v. 15.

*Az én szájannak beszédi, és az én szivemnek gondolati le-
gyenek a te kedved szerént való Uram.*

V A R A D O N,
Nyomtatva **SZENCZI KERTESZ ABRAHAM.**
M. D C. L L

**„Igen szép komédia egy neve titkolt ártatlan
római császárnérul”**

Egy elveszett régi magyar dráma nyomában

1651. szeptember 17-én készült Batthyány (I.) Ádám számára „Németújvári várunkban egy fekete almáriumban lévő könyveinknek katalógusa”.¹ A felsorolás 17. kötetébe nyolc magyar nyelvű művet fűztek egybe, többnyire 1630–1650 közt megjelent lőcsei kiadványokat. Balassi *Szép magyar komédiája* és a *Szép Magelóna* címleírása után egy ismeretlen magyar dráma címe következik: *Igen szép Comedia egy neue titkolt ártatlan Romai császárnérul*.

Szentmártoni Szabó Géza az elveszett mű után nyomozva úgy sejtette, hogy a történet, amire a cím utal, a levágott kezű lány mondájának a körébe tartozik. (Megtudván, hogy ezzel az elbeszélő motívummal foglalkozom, ő hívta fel a figyelmemet az adatra, a fenti sorokkal.) Intuíciója, úgy tűnik, beigazolódott.

Számtalan művet ismerünk a kora középkoról kezdve Európa-szerte latinul és különböző vulgáris nyelveken, amelyek egy meg nem engedett szerelemmel ostromlott, ártatlanul üldözött, ám végül elégtételt nyert nő történetét adják elő.² Folklor változatai is megtalálhatóak szinte minden európai nép népmese-kincsében.³ Az archaikus motívum ősi szexuális beavatási rítusokra vezethető vissza. Két alaptípusa ismeretes: az egyikben a nőt a saját apja üldözi szerelmé-

1 Szövegét közli: *A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és adatgyűjtése*, Szeged, JATE Központi Könyvtár, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11), 268–270.

2 A motívum variánsairól és történetéről: Adolf MUSSAFIA, *Über eine italienische metrische Darstellung der Crescentiasage*, Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften, Wien, 41(1865), 589–692; Axel Gabriel WALLENSKÖLD, *Le conte de la femme chaste convoitée par son beaufrère*, Acta Societatis Scientiarum Fennicae (Helsingfors), 34(1907), 1; <http://www.archive.org/details/lecontedelafemm00wallgoog>; Uő, *L'origine et l'évolution du Conte de la femme chaste convoitée par son beau-frère (Légende de Crescentia)*, Neuphilologische Mitteilungen, 14(1912), 67–78; *La novella della figlia del re di Dacia*, Testo inedito del buon secolo della lingua, pref. Alessandro WESSELOFSKY, Pisa, Nistri, 1866 (új kiadás: Aleksandr Nikolaevic VESELOVSKIJ, Donatieu-Alphonse-François de SADE, *La fanciulla perseguitata*, a cura di d'Arco Silvio AVALLE, Milano, Bompiani, 1977, 35–101); Veronica ORAZI, *Die verfolgte Frau: Per l'analisi semiologica di un motivo folclorico e delle sue derivazioni medievali (con speciale attenzione all'ambito catalano)*, Estudis Romànics (Barcelona, Institut d'Estudis Catalans), 22(2000), 101–138; valamint: <http://www.racocat.net/index.php/Estudis/article/view/21211>

3 Antti Amatus AARNE, Stith THOMPSON, *The Types of Folktales: A Classification and Bibliography*, Helsinki, Suomi Tiedeakat, 1961, n.o 712, *Crescentia*.

vel (idetartozik a levágott kezű lány, avagy a Manekine története), míg a másikban a sógora.

Az utóbbi típus a következő elbeszélő sémát követi: egy ember eltávozik hazulról, indulása előtt a testvérére bízva a javait és a feleségét; a testvér megpróbálja elcsábítani a sógornőjét, de visszautasításra talál; bosszúból megvádolja a nőt, akit halálra ítélnék, de megmenekül; egy erdőben bolyong; befogadják egy családba, ahol egy kisgyermek gondozását bízzák rá; a gyermek megölésével vádolják, s ismét halálra ítélik, de ismét megmenekül; tengeren utazik; végül kiderül az igazság, a nő meggyógyítja betegségtől sújtott üldözőit, s férj és feleség újra egyesülnek.

A történetnek a XII. századtól dokumentált egy krisztianizált változata, melyben a főhős egy római császár felesége, aki megmenekülését Szűz Mária segítségének köszönheti. Ez a történet Mária-csodákat leíró gyűjteményekben hagyományozódott.⁴ A Mária-csoda legrégebb latin variánsai névtelenek. Gautier de Coinci 1220 körül írta meg francia verses változatát, Vincent de Beauvais pedig 1250 körül latin prózában dolgozta fel, s beillesztette a *Speculum historiale* című művébe. A történet főleg e két népszerű szerző változatai révén terjedt el szerte Európában. Számos népnyelvi fordítása, átdolgozása született versben és prózában egyaránt. Az ártatlan császárné történetének hősnője a latin variánsokban általában név nélkül szerepel (a belőlük származó népnyelvi feldolgozások olykor különböző neveket kapcsolnak az alakjához).

A finn Axel Gabriel Wallensköld, aki több mint kétszáz mű bemutatásával tett kísérletet egy nagyszabású tanulmányban a sógora által üldözött nő története variánsainak rendszerezésére, a császárné mirákulumának vulgáris nyelvű változatai között tárgyalta Hans Sachs egy drámáját, melynek címe feltűnő hasonlóságokat mutat a Batthyány-könyvtár katalógusában szereplő magyar komédia címével: *Ein comedi mit vierzeben personen, die unschuldig keyserin von Rom*.⁵ Wallensköld még azt is hozzátette, hogy Hans Sachs könyvtárában megvolt egy *Kaiserin von rom vertreiben* című, mára már elveszett mű,⁶ a mirákulum német változata. A meseterdálnok számára valószínűleg ez szolgált alapul 1551-ben ötfelvonásos, 826 verssort tartalmazó komédiájához, amely kibővítve és némileg módosítva (Mária

4 Az ártatlan római császárné mirákulumának forrásaihoz a 2. jegyzetben említettek kivül lásd még: Albert PONCELET, *Index Miraculorum B. V. Mariae quae saec. VI-XV latine conscripta sunt*, *Annalecta Bollandiana*, 21(1902), 241–360, *Imperatrix Romana*, no. 463; Nancy B. BLACK, *Medieval Narratives of Accused Queens*, Gainesville, University Press of Florida, 2003, 20–36, 89–108, 138–166; *The Oxford Cantigas de Santa Maria database*, http://csm.mml.ox.ac.uk/index.php?p=poemdata_view&rec=5: *The Chaste Empress*.

5 WALLENSKÖLD, *i. m.*, 58. A mű kiadása: Hans SACHS, *Werke*, hrsg. Adelbert von KELLER, Tübingen, H. Laupp, 1874, VIII, 131–160; valamint http://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File%3ABLV_121_Hans_Sachs_Band_8.pdf&page=135.

6 Karl GOEDEKE, *Die Büchersammlung des Hans Sachs*, *Archiv für Litteraturgeschichte*, 7(1878), 3 (no. 41).

helyett a hősnőt angyalok segítik) ugyancsak a római császárné közismert történetét vitte színre.

A motívumnak már korábban is született drámai feldolgozása: a XIV. századi Párizsban az aranyművesek konfraternitásában adták elő a mirákulumot franciául,⁷ a XV. század végén pedig Firenzében Antonia Pulci verselte meg olaszul *sacra rappresentazione* céljára Szent Vilma magyar királyné történetét, amely szintén a mirákulum alapmotívumára épül.⁸ Hans Sachs német változatát is nyilván előadták Nürnbergben.

Minden bizonnyal az ártatlan császárné példázata alapján készült – talán éppen Hans Sachs műve fordításaként –, s ebbe a sorba illeszkedik az elveszett magyar dráma, az *Igen szép komédia egy neve titkolt ártatlan római császárnéról*.

7 Vö. BLACK, *i. m.*, 93.

8 Vö. KOVÁCS Zsuzsa, *Szent Vilma (Santa Guglielma) magyar királyné legendája és kultusza Itáliában a 14–17. században = Humanizmus, religio, identitástudat a kora újkorban*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, 2007 (Studia Litteraria, 45), 51.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

A Szigeti veszedelem az európai hősköltemény történeti szövegösszefüggésében

Zrínyi Miklós hőskölteményének egészen rendkívüli utóélet jutott osztályrészül. A költő saját költségén nyomatta ki az eposzt (*Obsidio Sigetiana*, 1651) is tartalmazó szerkesztett verskötetét, az *Adriai tengernek syrenaiát*, a példányokat ajándékként küldte szét, és később maga is alig emlegette. Szórványos emlékek tanúsítják, hogy volt néhány olvasója, de az irodalmi köztudatból teljesen kiesett. A XVIII. század utolsó harmadában fedezi fel néhány lelkes költő és irodalompártoló, de új kiadására – hiszen gyakorlatilag elérhetetlenné vált – a XIX. század elejéig kellett várnia, s a végleges kánonba való elhelyezését csak a XIX. század második felében nyerte el, hosszú viták után.¹ Így tehát bizonyos értelemben a XIX. század magyar romantikus költőinek, kritikusainak és irodalomtörténészeinek vált eleven, mert folyamatos befogadási és értelmezési problémákat okozó kortársává! Az volt viszont a szerencséje, hogy a kor legnagyobb magyar epikus, Arany János a róla szóló értekezésével (*Zrínyi és Tasso*) kvalifikálta végleges helyét, ráadásul nem csupán a magyar irodalom, hanem az egész világirodalom hősepi-kai műfaj történetében jelölte ki az őt megillető polcot. Ez a tanulmány a mai összehasonlító irodalomtudomány módszerei és eredményei felől tekintve is teljességgel úttörő jellegű, megállapításai legnagyobb részét máig érvényesek, illetve állandó kihívást jelentenek a régi magyar irodalom, az olasz irodalom és a komparatiztika kutatói számára is – különösen azért, mert Arany e művét nem fejezte be teljesen, bizonyos részei pedig csak előkészületi jegyzetek formájában maradtak fenn; ezek nemrégén kerültek elő.²

Király Erzsébet az Arany által adott címet megfordítva, *Tasso és Zrínyi* című könyvében (1989) éppen az európai kontextus felől közelítette meg újra az Arany által a központba állított dilemmát, amelynek lényege: hogyan tud egy partikuláris nemzeti tárgy vagy téma fölemelkedni az egyetemes keresztény eposz követel-

1 Vö. Gróf ZRÍNYI Miklós *Költői Műveiből*, kiad. NÉGYESY László, Bp., Franklin-Társulat, 1914 (Gróf Zrínyi Miklós Művei, I, A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára); ZRÍNYI Miklós *Összes Művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, HAUSNER Gábor, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Kortárs, 2003 (Magyar Remekírók); KOVÁCS Sándor Iván, *Utószó az „Adriai tengernek Syrenaiá” hasonmás-kiadásához*, Bp., Helikon, 1980.

2 ARANY János, *Zrínyi és Tasso* = ARANY János *Összes Művei*, X, *Prózai Művek 1*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, 330–439; ARANY János, „*Tisztelt tróttárs!*” *Kötetben még nem szereplő kritikai írások, glosszák*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván et alii, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1993.

ményeiig.³ Ő idéz ebben a remek és részletes, a kor költői alkotásaira és a poétikai elméleti irodalomra egyaránt kiterjedő elemzésben egy csodálatos helyet Leopardi *Zibaldonéjából*; az 1823-as jegyzetek közül ezt – legalább részben – én is idézem:

a *Liberata* tárgya és főhősei „többek voltak, mint nemzetiek, mert nemcsak egy nemzetéi voltak, hanem sokéi, mert ezek mind azonos véleményen voltak, azonos szellem, azonos hitvallás, azonos érdeklődés fűtötte őket azokban a dolgokban, amelyek a *Goffredo* tárgyát képezték (...) Ezek a dolgok a legnagyobb mértékben fel tudták kelteni az érdeklődést, mert jóllehet abban a században már kihuny a kereszteshadjáratok iránti lelkesedés, eleven volt azonban a kereszténységben a török iránti *kézzelfogható gyűlölet szelleme* (...) E körülményeket figyelembe véve, igen bölcsnek, *időszérűnek* és nemesnek ítéelhetjük Tasso választását, méltónak ama nagy lélekhez, aki nem kevesebbet tett, mint *európai eposzt* teremtett (...), amelyben az egyetemes érdek nem csökkentette (holott ez ritkaság) az eposz elevenségét és erejét.⁴

Zrínyi tehát a fő mintául választott és előszavában nevesített Homérosz és Vergilius mellett – ezeket természetesen azért emeli ki, mert ők az eposzi műfaj megteremtői és utolérhetetlen mintái, s a magyar irodalomnak ugyanúgy elődei a barokk klasszicizmus értelmében, mint az összes európai népnyelvű irodalomnak – az *imitáció* és *aemulatio* (a versengve követés) fő tárgyául Tassót választotta (a sok más olasz és néhány horvát költő mellett). Ezzel elérte azt, hogy sikerrel választhatott modern, azaz nem ókori és keresztény, tehát csak tassói típusú csodás gépezettel kezelhető argumentumot. (Nem is beszélve arról, hogy Tancredi és Rinaldo főhőssé emelésével Tasso már megteszi a döntő lépést az olasz, azaz nemzeti tematika irányába is.)

Zrínyinek azonban két tekintetben – a szigetvári ostrom történelmi jelentőségének jelképes kitágításában, helyi jellegű eseményből világtörténelmi fordulóponttá való fejlesztésében, valamint dédapja, a várvédő hős alakjának az antikokat is felülmúló hérosszá változtatásában – a családi hagyományain kívül rendelkezésére állott a Szabó András által részletesen bemutatott úgynevezett *Szigeti album*, azaz a *De Sigetho Hungariae propugnaculo* című latin gyűjtemény, amely néhány történetírói szemelvényen túl legnagyobbbrészt latin költeményeket tartalmaz.⁵ Petrus Albinus Nivemontius, azaz a schneebergi Peter Weiss volt a kötet végleges formájának szerkesztője; a gyűjtemény magyarországi előtörténetét immár alaposan ismerjük. Zrínyi Miklós legnagyobb monográfusa, Klaniczay Tibor

3 KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi: A „Szigeti veszedelem” olasz epikai modelljei*, Bp., Akadémiai, 1989 (Humanizmus és reformáció, 16).

4 KIRÁLY, *i. m.* 141. Giacomo LEOPARDI, *Zibaldone di pensieri*, 1823.

5 *De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi album)*, Wittenberg, 1587), hasonmás kiadás, gond. KÓSZEGHY Péter, kísérő tan. SZABÓ András, Bp., Akadémiai, 1987 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 15).

már 1964-ben leszögezte, hogy mind az eposzi koncepció, mind az eposzi főhős ábrázolásának körvonalai már ebben az antológiában kialakultak, és rendelkezésére állottak egy eljövendő költőnek, azaz a majdani dédunokának. Ezt a megállapítást szeretném néhány példával szemléltetni, illetve néhány szemponttal kiégeszíteni.⁶ A legfontosabbnak talán a Klaniczay által is kiemelt sziléziai költőt, Nicolaus Rhedingerust tartom. Az ő műve tartalmazza legkomplexebb módon a „győztes legyőzött” (victor victus) eszméjét, vagyis a kiélezett paradoxonba sűrített alapgondolatot. Zrínyi fejét levágta a török; ezt a látványt szemlélve jut a költő arra a megállapításra, hogy Zrínyi minden római hősnél nagyobb volt, hiszen azok élve, ő pedig látszólag legyőzve, sőt lefejezve triumfál.

Ergo quid invictos iactas Romane Camillos?
Quid Fabios? Gentis numina a magna tuae?
Vivi illi: hic etiam avulsa cervice triumphat,
Illi victores: hic quoque victus ovat.⁷

(Óh, római, miért dicsekszel a legyőzhetetlen Camillusokkal? És miért a Fabiusokkal? A te nemzedednek ezek a nagy védőszellemei? Ők élve: ez itt viszont [ti. Zrínyi] levágott nyakkal tartja a diadalmenetét, ők győztesen, ez viszont legyőzve ujjong.)

Gondolatmenetét a költő úgy folytatja, hogy a római hősök törekeny márványtól remélték az életet, vagyis az örök emlékezést, Zrínyi viszont hazájának adott életet sírhalmokkal és sírkövekkel. A római hős hadvezérek saját maguknak állítottak diadaljelet, Zrínyinek viszont az ellenség, amikor a hazáért elesett hőst holtában visszaküldte hazájának. Azok csak a várost, ez viszont az egész világot ajándékozta meg a békével. „Illi urbem: hic orbem pacatum reddidit...” Nem csoda, hogy az epigrammát a költő a következő csattanóval fejezi be:

I nunc, et veteres Heroas suspice: gignit
Roma patres patriae, Pannonis ora DEOS.⁸

(Indulj hát, és nézd meg a régi hősoket: Róma atyákat szült a hazának, a pannon vidék isteneket.)

Azonban nemcsak Rhedinger isteníti vagy legalább félisteníti Zrínyit. Az album leghosszabb, hexameteres panegyricusát Ilóczy Mátyás írta, Péchy Gáspárhoz címezve. Ebben nem csupán istenibb származásúnak teszi meg Zrínyit, mint a

6 KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2., jav. kiad., Bp., Akadémiai, 1964.

7 Nicolaus RHEDINGERUS à Strissa, *Aliud in effigiem eiusdem illustris Comitissae à Zrinio, &c = De Sigetho Hungariae...*, i. m., G2v.

8 *Uo.*, G3r

Venustól született Aeneas és az állítólag Jupitertől született Scipiót, hanem neki tulajdonítja Szulimán megölését is. A vers végén továbbá – mint annak idején Janus Pannonius a Tito Vespasiano Strozzival folytatott költői versengésben⁹ – epikus témaajánlattal él a jövődől költőknek, akik természetesen nem találhatnak méltóbb tárgyat megírandó hőskölteményükhöz, mint Zrínyit. Véleményem szerint mind az egész világra békét hozó istenség, mind az összes pogány hőst legyőző keresztény hérosz rejtett formában utal Krisztusra mint a valódi heroizmus példájára és egyetlen forrására.

Erre utalhat az erdélyi Christianus Schesaeusnak az albumban szereplő verse is, amely a megistenült férfiak, azaz a szentek közé számíthatónak tartja Zrínyit, s a vére árán vásárolt vagy megszerzett ajándékot össze meri hasonlítani Krisztus vérének gyümölcseivel!¹⁰ Mindezek a krisztianizáló motívumok elnyerik majd a maguk megfelelő helyét a költő, Zrínyi koncepciójában.

Jó pár epigramma idézhető arra nézve is, hogy milyen közösség, illetve milyen közösségek vallották a maguk hőségének a szigetvári Zrínyit. Van, aki magyarnak, azaz pannonnak, van olyan ismeretlen szerző, aki epicédiumában egyszerűen horvátnak nevezi (antikizálva *liburnus*nak), a ljubjanai Caspar Sitniae pedig olyannak, akit egyszerre gyászol a horvát föld, Ausztria, sőt az egész európai kontinens.

Terra Liburna gemit, dolet austria (!), luget ademptum
Ipsum Europaeae nobile clima plagae.¹¹

(Zokog fölötté a horvát föld, fáj Ausztriának és az európai térség nemes éghajlata
gyászolja elvesztét.)

A német Besnerus szellemesen egy szójátékkal teszi meg őt Szigetvár (Sigethum) Hektorának, amennyiben halálát összehasonlítja a sigeumi hős halálával; Sigeum hegyfoka itt természetesen Tróját jelenti.¹² Czibrádi Mihály az elhunyt hős fiához, Zrínyi Györgyhöz intézett epigrammájában mintegy felkeni vagy felszenteli az ifjat, hogy mintegy ő teljesítse be majdan ősatyja művét.¹³

A szerkesztő, Petrus Albinus előszava, főleg azonban Czibrádi bevezetője fejt ki részletesen, hogy miért tekinthető a legyőzött és elesett hős ténylegesen mégis győztesnek. Ennek az az oka, hogy Szulejmán szultán mohácsi győzelmével

9 SZÖRÉNYI László, *Omnia Calliope concentu temperet uno! Panegyricus és eposz Janus Pannoniusnál* = Uő, *Harmóniára teremtve: Tanulmányok Mátyás királyról*, Bp., Lucidus, 2009, 13–28.

10 Christianus SCHESERIS [= SCHESAEUS] *Transylvanus, Aliud = De Sigetho Hungariae...*, i. m., G4v–H1r.

11 Uo., O4v.

12 Uo., G3v.

13 Michael CIBRADI, *Ad Georgum [!] Szrinium [!] Comitem illustrem, cuius opera feliciter Ungaria utitur in impediendis Turcarum molitionibus* = *De Sigetho Hungariae...*, i. m., F4r–v.

csak megkezdte Magyarország elfoglalását és elpusztítását; igazi célja a teljes ország megkaparintása, s csak azután, a kereszténység védőbástyája, vagyis a magyar állam elpusztítása után támadta volna meg magát a birodalmat mint a kereszténység szívéét. Ebben akadályozta őt meg a szigetiek ellenállása és Zrínyi hősiessége. Szulejmán halálával eltűnt az a végzetes hős, aki képes lett volna a kereszténység elpusztítására, tehát Zrínyi voltaképpen győzött.¹⁴

Végül ki kell emelnem azt is, hogy Albinus rendkívül szerencsésen választotta ki egy korábbi bázeli kiadványból Hieronymus Wolf (1516–1580) azon költeményét Zrínyiről, amely az egész albumot megkoronázza.¹⁵ Georg Ellinger, a XVI. századi németországi humanista költészet nagy monográfusa megállapítja: Wolf, akit a bizánci történetírókkal való tudós foglalatosság is ebbe az irányba hajlított, úgy jutott el a török elleni ellenállás témájához – egész költészete központi motívumához –, hogy ezt a retorikailag igen sokszor tartalmatlanul felhasznált toposzt összekapcsolta a németországi politikai és társadalmi állapotok irgalmatlan bírálatával.¹⁶ Ezért teremtett olyan haragvó Istent, aki – ha a bűnös keresztények nem térnek meg – úgy fogja elpusztítani országukat, ahogy hajdan elpusztította Gomorát, vagy a pogány kezére adta Konstantinápolyt. Kérlelhetetlen történelmi pesszimizmusa később is jellemezte; a lepantói csata után írt költeményében ugyanolyan borúlátó a keresztények bűnei miatt, mint a Zrínyiről írott versben. Újabb motívumot fedezhetünk fel tehát a költő Zrínyi mintaképei között, ezúttal eposza egész isteni gépezetére vonatkozathatóan.

Természetesen más dolog egy személyhez, ez esetben a főszereplőhöz fűződő hősi aura kialakítása, amelyre képes volt a dicsőítő latin versfüzér – és más dolog egy hősi eposz megalkotása; ez utóbbihoz a költő Zrínyinek az antik és a modern hősepika kínálatát kellett mérlegelnie a szerkezeti modell kiválasztásához, illetve megalkotásához. Nagyjában és egészében a vergiliusi eposzmodellnél marad akkor is, hogyha ezen belül időnként erőteljesen archaizál, Homéroszt imitálva, tekintettel az iliászi, tehát várostromról szóló témára.¹⁷ Legutóbb Kiss Farkas Gábor szentelt egy igen tanulságos elemzést Zrínyi imitációs elméletének és gyakorlatának.¹⁸ Különösen fontosak azok a fejtegetései, amelyekben kimutatja,

14 Petrus ALBINUS Nivemontius, *Ad illustrem et magnificum dominum, Emericum Forgach (...) Praefatio = De Sigetbo Hungariae...*, i. m., A2r–B2r.

15 Hieronymus WOLF, *Comiti Serinio atque praesidio Sigettio [!] Anno 1566 = De Sigetbo Hungariae...*, i. m., O4v–P2v.

16 Georg ELLINGER, *Die neulateinische Lyrik Deutschlands in der ersten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts*, Berlin–Leipzig, Walter de Gruyter & Co, 1939 (Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands im sechzehnten Jahrhundert, 2); Unveränderter Photomechanischer Nachdruck, Walter de Gruyter, Berlin, 1969, 240–243.

17 Vö. SZÖRÉNYI László, *A Szigeti veszedelem és az európai epikus hagyomány = Uő, Hunok és jesus-íták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., AmfipressZ, 1993, 15–24.

18 KISS Farkas Gábor, *Az imitatio elmélete és gyakorlata a Szigeti veszedelemben = A magyar irodalom történetei a kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, főszerk. SZEGEDY-

hogy Tasso Vergilius-imitáción alapuló egy-egy szöveghelyét Zrínyi a maga imitációs munkája során hogyan ékesíti tovább Vergilius egy másik helyéről vett kiegészítéssel, tehát tulajdonképpen versenyre kél az olasz mesterrel az antik mintakép minél tökéletesebb követésében.

A vergiliusi eposzmodellen belül azonban – beleértve magát Tassót is – különösen kiemelendőnek tartom Hieronymus Vida *Christias* című bibliai eposzának hatását.¹⁹ Még a mintakövetés vidai technikáját is rokonnak tartom. Egy szellemes Vida-kutató írta le azt, hogy a Vida által elképzelt ideális olvasó csak az lehet, aki piciny gyermekkorától kezdve éjjel-nappal Vergiliust tanulmányozza, hogy kellőképpen felfogja a *Christias* intertextuális allúzióit, a követett mű visszhangjait, toposzait vagy különböző technikákkal való meg- és kifordításait. Zrínyiről ugyanez fokozottan elmondható: ő olyan ideális olvasót képzelt el magának, aki lehetőségig övele magával lett volna azonos, és aki egyszerre tudta volna egymásra vonatkoztatni nem csupán az általa létrehozott mű és Vergilius szövegét, hanem ezt az összehasonlítást kiterjeszti az összes követett szerzőre, ókorira és modernre egyaránt. No meg természetesen a Bibliára, mert ahogyan már a XIX. században megállapította a – sajnos csak szórványos – teológiai szempontú kutatás: Zrínyi hallatlanul erős ó- és újszövetségi biblikus olvasásmódot is teremtett saját költeményének szövege alá, illetve mögé.²⁰ (Ki kell emelni e szempont erőteljes hangsúlyozása miatt Amedeo Di Francesco tanulmányát.²¹)

Vida eposzának tárgya nem egyéb, mint Krisztus utazásként felfogott vállalkozása – vagyis vergiliusi értelemben vett római *Odüsszeia* – az emberiség megmentésére. Ez a megmentés részben a gyilkos Jeruzsálem jövőbeni spiritualizálása, a világra való elterjesztése Róma központtal (ez megfelel Trója újjászületésének az *Aeneis*-ben, az érte folytatott harc a római *Íliász*), részben pedig a „Penates”, azaz az ősök kimentése a pusztulásból; ennek felel meg Krisztusnak a szenvedés után vállalt második útja, vagyis a pokolra szállás és az ott a megváltásra várakozó jámbor újszövetségi Atyák felhozatala.

Zrínyi tudatosan olvastotta egybe az Ó- és Újszövetség történelemszemléletét és jelképes jelentését a magyar történelemmel. Egy Ruchich Jánoshoz intézett

MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 448–466.

19 Vö. Mario A. DI CESARE, *Vida's Christiad and Vergilian Epic*, New York – London, Columbia University Press, 1964.

20 KISS Ferenc, *A Zrínyiász, mint keresztyén műeposz*, Debreceni Protestáns Lapok, 10(1890), 126–127, 145–146, 163, 170–171, 191–192, 201, 211–213, 221–222; HELLER Bernát, *A Biblia a költő Zrínyi Miklós műveiben*, A budapesti rabbiképző intézet gimnáziumi értesítője, 1924/1925, 1–42, ill. Magyar Zsidó Szemle, 44(1925), 65–106.

21 Amedeo DI FRANCESCO, *Concezione etica e modelli epici italiani nell' „Assedio di Sziget” di Miklós Zrínyi = Venezia ed Ungheria nel contesto del Barocco europeo*, a cura di Vittore BRANCA, Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1979; István BITSKEY, *Virtus und Poesie: Selbstbetrachtung und nationale Identität in den Schriften von Miklós Zrínyi* = Uő, *Lebensgemeinschaft und nationale Identität: Beiträge zur frühneuzeitlichen Kulturgeschichte Ungarns im mitteleuropäischen Kontext*, Wien, integratio, 2007, 149–184.

latin nyelvű levelében (1658) írja, hogy a magyar Ószövetség írója Bonfini, a magyar Újszövetség írnoke, vagyis lejegyzője pedig Istvánffy Miklós.²² A Zrínyi által a kor történeti tudatának megfelelően a régi magyaroknak nevezett hunok történetét és dicsőségét magasztaló humanista Bonfini megfeleltethető az István által kiválasztott nép, az Istennel való szövetség kötelességeit és terheit hordozó nép, azaz a zsidóság történetét megörökítő Ótestamentum íróinak, másrészt a bukást és a megváltás ígérését is hordozó Újszövetség a maga szenvedéstörténetével és végtelen jövőjével, a majdani helyreállítandó aranykori ígéréssel megfeleltethető Istvánffy történeti művének, amely Magyarország török alatti pusztulását mondja el, egyúttal viszont azt a hőstettet is, ami a jövődő restitúció záloga: a szigeti Zrínyi Miklós hősi mártírhalálát.

Ebben a fényben olvasva a *Zrínyiászt*, az nem egyéb, mint sűrített bibliai történet a választott nép Isten által való megbüntetéséről bűnei miatt, illetve egy hősről, aki Isten kedveltjeként önfeláldozásával megváltja nemzetét. Ebben az olvasatban valóban nem hasonlít Tassóra, annál inkább a vergiliusi modellt újraformáló Vidára. (A részletes szerkezeti összevetést elvégeztem egy régebbi tanulmányomban, amely olaszul is megjelent.²³)

Nem elég azonban a vergiliusi imitációs modellen belül maradva tisztázni Zrínyi helyét a hőseposzi mezőnyben. Mind magában az *Obsidióban*, mint a szerkesztett verskötetben és az egészet összefoglaló módon bevezetett ajánlásban vannak olyan mozzanatok, amelyek más irányba mutatnak. Sok kutató félreérthette ezeket a célzásokat, mint például azt, hogy Zrínyi a vitézséghez képest nem tartja sokra a saját költői mesterségbeli tudását, valamint azt is, hogy saját magát vádolja verseinek fogyatékoságáért. Egy újabb tanulmányomban amellet érveltem, hogy ezek a vádak a kutatók félreértései, hiszen a költői és a katonai mesterség rangsorolása Polydorus Virgiliusra visszamenő retorikai fogás, a versek fogyatékoságának emlegetése pedig arra céloz, hogy Zrínyi szándékosan hiányos, csonka verssorokat is hagyott művében, hogy ezzel az *Aeneis* megfelelő helyeire emlékeztessen.²⁴

Ha sikerült valószínűsíteni azt az állítást, hogy Zrínyi sem általában nem volt a költészet ócsárlója, sem a saját verseivel kapcsolatban nem volt bűntudata, akkor először is meg kell keresnünk az antik mintaképet, amely ebben a viszonylatban is imitációra bátorította. Ez pedig nem lehet egyéb, mint Ovidius *Tristia* című elégiagyűjteménye! Marót Károlytól régóta tudjuk, hogy a *Peroratio* és a *Szigeti veszedelem* tizenöt énekre osztása nyilvánvalóan ovidiusi, azonban e nagy tudós az utó-

22 ZRÍNYI Miklós *Összes Művei*, II, *Levelek*, szerk. CSAPODI Csaba, KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1958, N° 258, 521–525.

23 SZÖRÉNYI László, *Zrínyi és Vida, avagy a neolatin vergiliusi eposzmodell = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2004, 297–315.

24 SZÖRÉNYI László, *1651 – A szerkesztett verskötet mint a szerző ifjúkori önarcképe = Uő, Önfilozofia: Irodalomtörténeti rejtélyek*, Bp., Balassi, 2010, 85–113.

korra hagyott egy kutatási feladatot is: „Különben nemcsak magyar, hanem általános szempontból is gyümölcsöző feladatnak tartanók Zrínyi, mint eposzköltő és a *Metamorphoses* mint »eposz« egymáshoz való viszonyulását közelebbről megvizsgálni.”²⁵ Másodsorban meg kell vizsgálni, hogy Zrínyi milyen kortárs költők véleményét tette magáévá, vagy legalábbis használta fel elemeiben a költészet és a virtuosos cselekedet egymáshoz való viszonyának meghatározására. Feltétlenül számításba jöhet Maffeo Barberini (azaz VIII. Orbán pápa) *Poemata* címen összegyűjtött latin költeményeinek kötete, amelynek 1634-es, Rubens rézmetszetével ékesített díszkiadását maga a pápa ajándékozta 1636-ban a Rómában elébe járuló ifjú magyar grófnak, és amelynek programadó bevezető költeménye meghirdeti az „erényes” költészet ars poeticáját (*Poesis probis et piis ornata documentis primaevo decori restituenda*).²⁶ Ezt azonban a maga a költészet- és eszmetörténeti összefüggéseivel együtt egy további, hosszabb tanulmányban szeretném földeríteni.

25 MARÓT Károly, *Bevezetés = A kétezres éves Ovidius: Szemelvények a költő műveiből*, Bp., Gondolat, 1957, 5–49. Az Ovidiusszal való összefüggést részletesen kifejttem a 24. jegyzetben hivatkozott tanulmányomban.

26 MAPHAEI S. R. E. Card. Barberini nunc Urbani PP. VIII, *Poemata*, Antverpiae, Ex Officina Plantiniana Balthazaris Moreti, 1634, 1–7; vö. *A Bibliotheca Zriniana története és állománya; History and stock of the Bibliotheca Zriniana*, írta és összeáll. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Argumentum–Zrínyi, 1991, 261–262.

LACZHÁZI GYULA

„Kétséges az vége...”

Gyöngyösi István Kemény-eposzának értelmezéséről (Vázlat)

Gyöngyösi István leginkább Kemény-eposzként emlegetett művét (*Porábúl megéledett Főnix, avagy Kemény János emlékezete*) az irodalomtörténeti értékelés meglehetősen egyhangúan a szerző egyik legtekélyesebb műveként, és általában a XVII. századi magyar költészet egyik legfontosabb alkotásaként tartja számon. A mű különböző aspektusaira vonatkozóan érdekes elemzések születtek, de közöttük aránylag kevés a szintetikus igényű értelmezés. Itt most néhány, a szakirodalomban véleményem szerint meglévő, a mű értelmezésére vonatkozó ellentmondásra szeretnék rámutatni, egyúttal feloldásukra is javaslatot téve. A rendelkezésre álló szűk keretek között itt egyelőre csupán tézisszerű, vázlatos kifejtésre van lehetőségem.

1.

A Gyöngyösi-recepciót általában az értelmezések kettőssége jellemzi: láttak benne köpönyegforgatót és politikailag tudatos költőt; műveit értékelték tudós poézisként és szerkezet nélküli, a dekorativitás túlsúlya miatt esztétikailag kevésbé értékes alkotásokként; leghíresebb művét, a *Murányi Vénust* értelmezték komikus műnek és komoly politikai üzenetet hordozó alkotásnak. Az életmű megítélésére jellemző ellentmondásokon túl a Kemény-eposz értelmezésének sajátos kettőssége, hogy míg az értelmezők egy része a tragikus sorsú, erényes hős megtestesülésének látja Keményt, mások éppen a tragikum hiányát tartják a költemény jellemzőjének. Bán Imre így összegezte az eposszal kapcsolatos véleményét:

A barokk ragyogás és dekoráció maga alá temette az eszmeiséget, s maradtak a jól hangzó, de lényegükben semmihez sem kapcsolódó szónoki tirádák a háború borzalmairól, a magyar nemesség hazafiságáról, Kemény áldozatvállalásáról. Sokatmondó, hogy milyen végső tanulságot von le a költő Kemény János tragikus bukásából: „Kétséges az vége a hadi dolgoknak, / Az időtlen próba megártott sokaknak”.¹

1 BÀN Imre, *Gyöngyösi István = A magyar irodalom története*, I, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 184–195, itt: 189.

Ezzel szemben Agárdi Péter szerint a költeménybeli Kemény tragikus hős, de sorsának ábrázolása nem tökéletes: ebben alapvető szerepe van a mű végén olvasható, a vakmerőségre vonatkozó reflexiónak, amely a monográfus szerint művészileg motiválatlan:²

Így pecsétlette meg édes hazájához
Szíves szeretetit, amelynek dolgához
Aki az után fog, úgy nyúljon kardjához,
Hogy ne szabja az is azt maga nyakához. (III, VI, 115)

Bán és Agárdi ugyanarra a mű végén olvasható reflexióra hivatkozik, habár annak különböző részleteit idézi. Míg Bán Imre sokatmondónak, a mű lényegét kifejezőnek tartja ezt a reflexiót, Agárdi szerint a műnek ez a részlete nem kapcsolódik szervesen az eposzhoz, mivel a vakmerőségre vonatkozó reflexió (a szerencsetematika egy aspektusa) a Wesselényi-összeesküvéssel áll összefüggésben, és a jelennek szóló figyelmeztetést tartalmaz.³ Ha elfogadjuk ezt a feltevést, továbbra is nyitva marad a kérdés: miért ne írhatott volna az egyébként kiváló poéta a monográfus által is kifogásolt művészi következetlenséget nem tartalmazó költeményt? Erre a kérdésre Agárdinak az a megjegyzése ad választ, amely szerint Gyöngyösi a rendi-nemesi ideológia keretei között megvalósítható művészet legmagasabb fokát érte el a Kemény-eposzban. Ennek értelmében a kettősség a rendi-nemesi ideológia ellentmondásosságát jeleníti meg, s a mű esztétikai fogyatékoságaiért nem a szerző költői kvalitásainak hiánya felelős, hanem az, hogy nem az irodalomtörténész által helyesnek tartott ideológiát (a Zrínyiét) képviselte.

Bán Imrétől és Agárditól eltérően Porogi András nem szentel figyelmet a mű végén olvasható, a vakmerőséget elítélő reflexiónak: Kemény szerinte a szerencse forgandóságával szemben nagyságát bizonyító tragikus hős.⁴ Agárdi és Porogi elemzésével ellentétben a monumentalitás, a heroizmus retorikájának hiánya áll Kovács Sándor Iván Gyöngyösi-értelmezése középpontjában.⁵ Ennek a mű egyes, parodisztikusnak tekinthető elemeire vonatkozó megállapításait is felhasználva Nagy Levente már arra a következtetésre jut, hogy az eposz hősének sorsa nélkülözi a pátoszt⁶ – ezzel ellentmondva saját

2 AGÁRDI Péter, *Rendiség és esztétikum (Gyöngyösi István költői világképe)*, Bp., Akadémiai, 1972, 69.

3 *Uo.*, 73.

4 POROGI András, *Gyöngyösi Kemény-eposzájának politikai koncepciójáról*, It, 67(1986), 583–609, itt: 601.

5 KOVÁCS Sándor Iván, *Gyöngyösi Kemény-eposzájának Zrínyi-imitációi = Uó, Eleink tündöklősege: Tanulmányok, esszék*, Bp., Balassi, 1996, 19–50; itt: 24–25.

6 NAGY Levente, *Imitációs technikák és az eposz regényesedése a XVII–XVIII. századi magyar epikában = Miscellanea: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. SZENTPÉTERI Márton, Bp., 2001, 77–106, itt: 106.

korábbi megállapításának is, mely szerint a műbeli Kemény a mártírsors megtestesülése.⁷

Az irodalomtörténeti elemzések szerint tehát Kemény jellemzésében a hazájáért küzdő és életét áldozó nagyszívű hős, valamint a szerencse forgandóságával dacoló mártír alakja meghatározó, ám akadnak, akik arra hívják fel a figyelmet, hogy a műben Kemény sorsának illetően értelmezésével ellentétes elemek is felfedezhetők. A szakirodalom által említettekén túl még további néhány, a főhős sorsának példaszerűségét elbizonytalanító tényezőt is találhatunk. A főhős élet-történetének tanulságát összegző elbeszélői megszólaláson kívül több olyan reflexió is olvasható a műben, amely magát a hadi vállalkozást kérdőjelezi meg. Az elbeszélői reflexiók eldöntetlenül hagyják azt a kérdést, hogy vajon a szerencse tündérése, változékonysága vagy az örök Isten bölcs rendelése felelős-e Kemény sorsának alakulásáért (III, I, 12 és III, VI, 116–118). A pátosz hiányával szorosan összefügg a szerelemnek a műben igen hangsúlyos megjelenítése is. Jóllehet Kemény és Lónyay Anna boldogságáról csupán néhány versszak emlékezik meg, a házasságig vezető út és az elválás okozta gyötrelmek megjelenítése nagy teret kap. Az eposztól idegen elem továbbá, hogy Kemény olyan világban képviseli a herikus eszményt, amely inkább a színlelés és a csalárdság mintáit követi, és így az erény helyett az érdek kormányozza. A *Murányi Vénushoz* hasonlóan a *Kemény-eposz* is a látszat, az érdek, a színlelés által meghatározott világban játszódik, s ebből a nézőpontból a dicsőségközpontú nemesi etikát megtestesítő Kemény az érdeket követő, színleléssel élő környezettel szemben erényessége, egyenessége és hősiessége révén példaszerű, de egyúttal anakronisztikus, Don Quijote-i vonásokat sem nélkülöző hős.⁸

Kemény János műbeli jellemzésében a vitézség, bátorság, dicsőség, harcosszemszemlélet kulcsfogalmakkal meghatározható hőszemszemny dominál. Ezt a hőszemszemny Agárdi Péter a nemességnek a rendi-nemesi ideológia keretein belül megvalósuló morális öngazolásaként írta le, rámutatva, hogy a nemesi rendiség valós célkitűzéseit ekkor már az e világi siker keresése, a béke vágya, az anyagi boldogulás igénye határozta meg. A rendi-nemesi magatartás eszerint kétarcú: egyaránt fenntartja a vitézi hősiesség eszményét, de a gyakorlati cselekvésben az ezzel ellentétes magatartást részesíti előnyben. Tágabb körben vizsgálódva hasonló kettősséget írt le Bene Sándor a dicsőség és a politika kora újkori átértelmezésével kapcsolatban: a dicsőség és a politika újfajta felfogása (az opinióra alapozott hírnév mint a dicsőség látszata; hatalom a hatalomért) először csak belső használatban terjed el az Udvarban, kifelé az Udvar a régi, humanista eszményeket reprezentálja (dicsőség mint az erény, a kiválóság jutalma; a hatalom transz-

7 NAGY Levente, *Időszekeret és individuumszemlélet három 17. századi magyar eposzban (Szigeti veszedelem, Kemény János emlékezete, Rákóczi-eposz)*, ItK, 2000, 197–223.

8 Erről lásd LACZHÁZI Gyula, *Hősi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek a XVII. századi epikus költészetben*, Bp., ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009, 199–208.

cendens igazolása).⁹ Gyöngyösi költeményében azonban nem az egyik vagy a másik koncepció (a gyakorlatban követett vagy a külvilág felé fenntartott értékrend) jelenik meg, hanem mindkettő egyszerre.

A mű kétféle perspektívából láttatja Kemény sorsát, amely így egyaránt példázhatja a vitézi hősiességet és a vakmerőséget, az értelmetlen halált. Az irodalomtörténeti értékelések különbözőségének jelentős mértékben az az oka, hogy az értelmezők az egyik vagy a másik perspektívát tekintették meghatározónak. A XVII. századtól azonban egyáltalán nem idegen a perspektívával való játék, s ha mindkét perspektíva meglétére tekintettel kívánunk lenni, azt is gondolhatjuk, hogy a mű a kora újkorban kedvelt anamorfózisokéhoz hasonló eljárást valósít meg.¹⁰ A halál felől szemlélve megkérdőjeleződik a hős sorsának (és a világnak) a vitézi heroizmus eszménye köré épült ideológia keretein belül való értelmezése. A perspektíva megkettőződésével az eposz hatásmechanizmusa – a tökéletes hős iránti admiratív identifikáció – is lehetetlenné válik, ezzel szemben a befogadásban az olvasó értelmének aktivitására, az értelmezés szükségességére kerül a hangsúly. A lehetséges értelmezések kettőssége szorosan kapcsolódik látzat és valóság, színlelés és megtévesztés problematikájához, amely a XVII. századi politikában, az udvari életben, a filozófiában és a művészetben egyaránt meghatározó, s a Kemény-eposzban is megjelenik.¹¹

2.

Bán Imre idézett elmarasztaló véleménye szerint a költemény a dekoratív barokk példája. Ezt az álláspontot képviselte Agárdi Péter is, immár a lukácsi esztétikára támaszkodva fejtve ki a dekoratív allegorizálás mibenlétét.¹² Kibédi Varga Áron sokat idézett tanulmánya óta a Gyöngyösi-művek poétikai megítélése megváltozott, és a Kemény-eposz éppen különleges poétikai-retorikai kvalitásai révén

9 BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1999, 104–105.

10 A kora újkori anamorfózisról: LACZHÁZI Gyula, *Anamorfózis és tekintet a kora újkori magyar irodalomban = Filológia – interpretáció – médiatörténet*, szerk. KELEMEN Pál, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, SIMON Attila, TVERDOTA György, Bp., Ráció, 2009, 385–400.

11 A korabeli francia regényirodalomban megfigyelhető hasonló jelenségekről lásd: Jean-Paul SERMAIN, *Métajfictions (1670–1730): La réflexivité dans la littérature d'imagination*, Paris, Honoré Champion, 2002, különösen: 69–84. Sermain szerint az Ancien Régime regényirodalmának egyik paradigmája az interpretáció és a kritika mozzanatának szükségességét is magában foglaló reflexív befogadásra építő metafiktó, amely a látszatok uralta, a jelek jelentésével szemben gyanakvó társadalmi és emberi világ kontextusában a felvilágosodás programjának megelőlegezéseként is tekinthető. A látszatproblematikának a kora újkori magyar irodalomban való megjelenéséről: LACZHÁZI Gyula, *A másolat vágya és a vágy másolata Balassi Bálint Celia-verseiben = Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra*, szerk. KISS Farkas Gábor, Bp., ELTE, 2005, 133–146.

12 AGÁRDI, *i. m.*, 202–206.

nyer méltatást,¹³ miközben a tartalom és a poétikai megformáltság viszonyára vonatkozó (régimódi) kérdés eltűnik az újabb értékelésekből. Ha ezt a kérdést mégis fel kívánjuk tenni (és miért is ne tennénk fel), érdemes visszatérnünk Walter Benjaminsnak a barokk allegóriáról adott elemzéséhez – szemben annak Agárdi által felhasznált lukácsi értékelésével. Többek között azért, mert Benjamin *A német szomorújáték eredetében* a barokk nyelvi „bűvészműtávjai” és az allegória közötti rokonságra mutatott rá.¹⁴ Itt most nem foglalkozva sem a Benjamin-szöveg elemzésével, sem azzal a kérdéssel, hogy a benjamini allegóriakoncepció lukácsi értékelése hogyan jelenik meg Agárdinak a Gyöngyösi-költészet allegorikus tendenciájáról alkotott felfogásában, csupán az anamorfozisz és egyes concetto-szerű szójátékok közötti lehetséges kapcsolatra utalnék.

Agárdi a dekorativitást az allegorizálás sajátosságának tekinti, rámutatva, hogy az allegorizáló tendencia alapja Gyöngyösinél nem a vallásos transzcendencia, hanem az absztrakt-tételes nemesi erkölcsfilozófia.¹⁵ Az allegória fogalmát a Kemény-eposzra vonatkoztatva azt mondhatjuk, hogy a műbeli Kemény János a vitézi hősiesség allegóriája. Ugyanakkor, komolyan véve a mű végén olvasható reflexiót, a vakmerőség allegóriájának is tekinthető. Az anamorfozisz és az allegória egymáshoz való viszonyáról ennek fényében megállapíthatjuk, hogy míg az allegória egy konkrét jelölőhöz rendel elvont jelöltet, az anamorfozisz megkettőzi a jelöltöt (például Holbein *A küldöttek* című képe esetében), vagy – allegorikus értelmezés esetén – több jelöltet rendel egy jelölőhöz. Az anamorfozisz ily módon az allegorikus jelentésadás, jelölő és jelölt kapcsolatának teszőlegességére világíthat rá.

Walter Benjamin a barokk echo elemzése kapcsán megállapítja: „Ez a játék tehát, akár a hozzá hasonló, melyeket oly könnyen vettek különcködésszámba, a dolog lényegéhez tartozik.”¹⁶ Az echo a hangalak azonos vagy csaknem azonos megismétlésével a hangalak és a jelentés, a jelölő és a jelölt közötti hasadásra hívja fel a figyelmet.¹⁷ Ugyanez igaz a műben központi szerepet játszó *Kemény – kemény – remény* szójátéokra is. A szójátékok teoretikusai (például Baltasar Gracián) szerint a homonímián vagy paronomázián alapuló concetto a hangalak hasonlóságának segítségével hozza felszínre a dolgokban magukban meglévő hasonlósá-

13 Kibédi Varga Áron átfogó Gyöngyösi-értékelése (KIBÉDI Varga Áron, *Retorika, poétika, műfajok [Gyöngyösi István költői világa]*, It, 1983, 545–591) után a mű alapos, alapvetően poétikai szempontú értékelése: JANKOVICS József, *Utószó* = GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix, avagy Kemény János emlékezete*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 1999, 275–299.

14 Walter BENJAMIN, *A német szomorújáték eredete* = UÓ, *Angelus novus*, Bp., Gondolat, 1980, 191–482, különösen: 415–419.

15 AGÁRDI, *i. m.*, 205.

16 BENJAMIN, *i. m.*, 419.

17 Vö. Bettine MENKE, *Prosopopöia: Stimme und Text bei Brentano, Kleist und Kafka*, München, Fink, 2000, 315–317.

got. Valójában a hasonlóságok létrehozásának mesterséges módjáról van szó: éleselméjűsége (értelme, szellemessége) segítségével a beszélő hozza létre a concetto elemei közötti kapcsolatot.¹⁸ A *Kemény – kemény – remény* rímcsoport nem külsődleges díszítésként járul az elbeszéléshez, és nem is csupán a szerencsetematikát teszi hangsúlyosabbá. A concetto-szerű szójátékok nemcsak abban hasonlítanak az anamorfózishoz, hogy mindkettő csodálkozást vált ki, hanem abban is, hogy az egymástól távoli képzetek összekapcsolásával, mesterségességével a concetto szintén magát a jelentésadás mikéntjét állítja a középpontba.

3.

Az eddigi megállapítások lényegesek lehetnek a mű fikciósságának a szakirodalomban szintén ellentétesen megítélt kérdése szempontjából is. Gyöngyösi maga Kemény-eposzának *Az olvasóhoz* intézett előszavában (Zrínyihez hasonlóan) históriának nevezi elbeszélő költeményeit, de tudatosan elhatárolja költői módszerét Tinódiétól. Jankovics József e szövegre hivatkozva azt hangsúlyozza, hogy Gyöngyösi „a valósághoz való ragaszkodás helyett (...) a fikció, az igényes művészi megformálás tudatos programja szerint a nagyobb ékességre, a versek »kedvesebb voltára« teszi a nyomatéket”.¹⁹ Vadai István viszont Gyöngyösi poétikai kijelentéseit Zrínyiével összevetve azt állapítja meg, hogy míg Zrínyi „költői módon alakítja a történetet: módosítja, megváltoztatja a valóságot, fiktív történetet teremt”, Gyöngyösi „nem a megmásításra, a módosításra helyezi a hangsúlyt, hanem a kiegészítésre”.²⁰ Gyöngyösi ezért véleménye szerint a *res gesta* és a *res ficta* közötti skálán távolabb áll az utóbbi pólusától, mint Zrínyi.

Vadai megállapítása több szempontból problematikus. Nemcsak fikciósság és fiktitivás összemosása, valamint a valóság és a szerzői intenció fogalmainak ref-

18 Bernhard TEUBER, *Sprache-Körper-Traum: Zur karnevalesken Tradition in der romanischen Literatur aus früher Neuzeit*, Tübingen, Niemeyer, 1989, 81–87. Teuber világosan rámutat, hogy a concettózó barokk nyelvhasználat, habár jelentősen különbözik a francia klasszicizmus „szabálytalan gyöngyök”-től mentes nyelvhasználatától, azzal megegyező jelfelfogáson nyugszik, és ezért nem értelmezhető a reneszánsz hasonlóságok Foucault-féle episztéméjének keretein belül. – A concetto-szerű rímek közkedveltsége ellentmond Szilasi László *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. században* c. könyve (Bp., Balassi, 2008) azon tételének, miszerint a XVII. századi költészetet a trópusok háttérbe szorulása jellemezné, jöllehet beilleszthető lenne a hasonlóságok rendszerének felbomlására és a reprezentáció elvének uralomra jutására vonatkozó narratívába.

19 JANKOVICS József, *Utószó* = GYÖNGYÖSI István, *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 1998, 200–201.

20 VADAI István, *História és fabula = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 17–30, itt: 20.

lektálatlan volta miatt, hanem mert – e problémáktól eltekintve is – kétséges, hogy a költői önreflexiókból kihámozható álláspontok alkalmasak-e az egyes művek és általában a fikciósság jellemzésére.²¹ A korabeli poétikai gondolkodástól természetesen nem idegen az irodalmi műveknek a fiktív elemek mennyisége alapján való osztályozása. Huet regényekről írt értekezésében (*Traité de l'origine des romans*, 1670) például abban látja a különbséget história és regény között, hogy a regények nagyobb részben hazugságok, kisebb részben igazak, míg a históriák nagyobb részben igazak, kisebb részben hamisak. A gyakorlatban azonban e kritérium alapján aligha lehetséges egyértelműen különbséget tenni história és regény között, hiszen a *több* és a *kevésbé* egzakt módon nem megragadható fogalmak. Ha nem a szerzők poétikai kijelentéseit vesszük szemügyre, hanem magukat a műveket, nem annyira világos a különbség, mint Vadai állítja, hiszen – a Vadai által használt terminológiánál maradva – Gyöngyösi nem kevésbé változtatja meg a „valóságot”, amikor például Wesselényi és Széchy Mária érdekházasságát szenvedélyes szerelemként jeleníti meg, vagy amikor Kemény Jánost a lengyelországi hadjáratért lelkesedő hősként írja le.

További probléma, hogy a fikciósságnak a kitalációval való azonosítása következtében ennek köréből ki kellene zárunk sok, általában fikciónak tartott művet (történelmi regényeket vagy a dokumentumfilmeket²²). Sidney meghatározása szerint ugyan a költő nem állít, de ez nem jelenti azt, hogy nem tehet a „valósággal” egyező vagy azzal analóg kijelentéseket. A Kemény-eposznak fontos jellemzője lehet a történelmi elbeszéléshez való hasonlóság, kérdéses azonban, hogy ez a tulajdonsága önmagában mennyiben alkalmas fikciós voltának megítélésére, és általában, hogy a valóság ellentétéként elgondolt fikció mennyiben lehet alkalmas a kora újkori irodalom jellemzésére, más szövegtípusoktól való elkülönítésére. (Irodalom alatt itt most nem a *res litterariát*, hanem a saját funkcióval rendelkező [szép]irodalmi kommunikációt értve.)

Az irodalmi kommunikáció mibenlétének elemzésében alighanem többet nyújthat a szövegek funkciójának vizsgálata. Jelen esetben az a belátás képezhetné ennek kiindulási pontját, hogy – habár a műbeli főhős sorsának eseményei a valós Kemény János életével nagy mértékű egyezést mutatnak (ismeretes, hogy a mű jelentős részben Bethlen János krónikájának verses átírása) –, a *Kemény János emlékezete*nek a fentebb vázolt értelemben a főhős sorsának értelmezése, értelmezhetősége is tárgya, és ezért nem a történet faktuális, historiográfiai igazságára vonatkozó kérdés a legrelevánsabb befogadói attitűd. Az

21 Jankovics József például a *Csalárd Cupido* értelmezésében mutatta meg meggyőzően, hogy az olvasóhoz címzett ajánlásban megfogalmazott költői program és a mű jelentése között jelentős különbség van. JANKOVICS József, *Gyöngyösi eroticus* = GYÖNGYÖSI István, *Csalárd Cupido, Proserpina elragadtatása, Cuma városában építettett Dédalus temploma, Heroida-fordítások*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 2003, 341–366, itt: 345–347.

22 Ez utóbbiak fikciósságáról lásd pl. STÓHR Lóránt, *A szívről és az objektívről – Almási Tamás = Magyar filmrendezőportrék*, szerk. ZALÁN Vince, Bp., Osiris, 2004.

irodalmi kommunikáció egyik sajátos lehetőségének így azt lehetne tekinteni, hogy (a közvetlen pragmatikai cselekvés kényszere nélkül) lehetőséget ad az életvilágbeli konvenciók, jelen esetben a vitézi-heroikus erkölcsi kód érvényességének mérlegelésére.

Porábúl meg-éledett
P H O E N I X,
Avagy
A Néhai Gyerő Monostori
**KEMÉNY
JANOS,**
Erdéli FEJEDELEMNEK
LONYAI ANNA Afzszonnyallé-
vő házaságának, Tatár Országi rab-
ságának, az Törökellenvifelt Hadi
dolgainak, és végre, Hazája mel-
lett Vitezül le-tett életének, halála
utánis élő emlékezete,
Az Mellyet a' Magyar Verfek-
ben gyönyörködőknek kedvekért
ugyan Magyar Verfekkel ennek előtte egy-
néhány Esztendővel irt vólt, és el rongyollott
első írásinak töredékibül most ujab le
írással kissébb rendben vett
Nemes Gömör Vármegye Vice-Iszpannya
GYÖNGYÓSI ISTVÁN.

LŐTSÉN, BREWER SAMUEL által 1693. Esztend-

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Wesselényi Ferenc nádor imakönyve

Irodalom- és művelődéstörténeti kutatásainkban gyakran keressük egy-egy személy cselekvésének indítékait, műveltségének gyökereit. Vizsgálódásainkba csak nagyon ritkán vonjuk be az imakönyveket, így Fraknói Vilmos XIX. században leírt sorai ma is jellemzőek:

Tudjuk, [hogy elődeink] hogyan és mit tanítottak, építettek és festettek; de azt még nem tudjuk, miként imádkoztak és milyenek voltak imádságos könyveik. Pedig ezekben nyilatkozott akkor az emberiség legnemesebb érzete, imádság tárgya föl kedélye benső világának legélénkebb vonását és jelezi egyszersmind műveltségének színvonalát.¹

A XVIII. század vége óta irodalmon kívülre került az imádságirodalom, s ez gyakran a korábbi időszakokat is érinti. Ráadásul mára nagyon megcsappant azoknak a száma, akik a liturgikus, köz- és magánáhitati szövegeket családban, iskolában és templomban elsajátítják, ezért az irodalmi hagyomány ezen költészethez nagyon közel álló vonulata az irodalomtörténet-írás után immár az irodalmi tudatból is kihullni látszik.

A hiányok pótlására a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán Lelkiségtörténeti Műhely alakult, amely az áhítati irodalom 1800 előtti nyomtatott és kéziratos forrásait bibliografizálja, s lehetőségei szerint fel is dolgozza. 2010-ben *Régi magyar imádságok és imakönyvek* címmel rendezünk konferenciát, s elkezdődött egy *Régi magyar imádságok* című egyetemi szöveggyűjtemény készítése. A feltáró munka során került kezembe Wesselényi Ferenc nádor latin nyelvű imakönyve.

Wesselényi Ferenc imakönyvét, a *Septem Psalmi Poenitentiales cum nonnullis devotionibus*² című pergamen kéziratot 1647-ben ugyanaz a kéz másolta, mint aki Rimay János másfél-két évtizeddel korábban szintén pergamenre írt imakönyvét.³ A kötésen olvasható Wesselényi superexlibrise: *C. F. V. D. // H. P. D. M. – 1.6.4.7 (Comes Franciscus Vesselényi de Hadad, perpetuus dominus in Murány)*.⁴ A másoló való-

1 OSZK Kt., Fol. Hung. 1709., f. 2.

2 OSZK Kt., Oct. Lat. 643. A teljes cím: *Septem Psalmi Poenitentiales cum nonnullis devotionibus conscripti in arce Muran 1647.*

3 MTAKK, K 71. Rimay imakönyvével a piliscsabai Lelkiségtörténeti Műhely 2010. évi konferenciáján foglalkozom.

4 Wesselényi Ferenc 1646-ban kapott grófi rangot, s ekkor lett Murány ura is.

színűleg Jolsvay János deák, aki Murányban 1638-ban Madarász Márton *Eperjessi magyar ecclesia (...) imadsagos könyveczkéjéből* (Lőcse, 1629)⁵ másolt ki imákat, Mihályko János imakönyvéből pedig a bűnbánati zsoltárokat⁶ a vár akkori úrnője, Homonnai Drugeth Mária számára.⁷ Rimay és Wesselényi imakönyvének nemcsak írásképe és betűi azonosak, hanem az arabeszkkel díszített tollrajzolatú címlapok és egyéb díszítések is.

Ugyanezekből az évekből ismerünk egy másik imakönyveket másoló deákot, főúri alkalmazottat is. Koltai András 1636-tól 1655-ig adatolta Beke Zsigmond deák imakönyvmásoló tevékenységét, amelyre a Batthyány Ádám által kiadatott *Lelki kard* című imakönyv megjelenése (1654) után is van adat.⁸ Beke a kijelölt imákat lemásolta, s kötés nélkül, füzetekben küldte el Batthyáynak.⁹

Wesselényi Ferenc alapos műveltséget szerzett, 1617–1623 között a nagyszombati kollégiumban tanult. Előkelő, művelt családi háttere volt. Korán elhalt apja 1606-ban imakönyvet fordított magyarra húgának, Annának (Csáky Istvánné, †1644).¹⁰ Testvére, Miklós (†1643) jezsuita szerzetes lett, unokahúga, Csáky Anna pedig klarissza apáca. A Wesselényi család rokonságában a XVII. század első felében a katolikus és evangélikus felekezet neves támogatói egyaránt előfordultak. A Wesselényi fiúk nevelésére ügyelő nagyanának, Perényi Borbálának a lánya volt Thurzó Györgyné Czobor Erzsébet, a Sárkányok révén tartották a rokonságot Nyáry Krisztinával (Thurzó Imre, majd Esterházy Miklós feleségével).

A fentebb említett (Jolsvay János által Széchy György özvegye, Drugeth Mária számára másolt) imakönyv tanulmányozásakor azt állapíthattuk meg, hogy az anyanyelvű evangélikus és katolikus imakönyvekre egyaránt erős érzelmi töltés jellemző, s nem ritka bennük az azonos imádság. Vajon hogyan illik ebbe a légkörbe a Wesselényi Ferenc számára készített latin nyelvű, katolikus imakönyv?

A kérdésre adott válaszhoz a kötetről a magyar nyelvű imakönyvekéhez hasonló részletezést (incipitmutatót) készítettem. A kötet címe az elején található hét bűnbánati zsoltárra utal.

5 RMNY 1439.

6 PÁZMÁNY Péter, *Imádságoskönyv*, Grác, 1606¹ (RMNY 945.); MIHÁLYKÓ János, *Keresztény istenes és ájtatos imádságok*, Bártfa, 1609¹ (RMNY 976.).

7 OSZK Kt., Duod. Hung. 14. A kötetről és tartalmáról: SZELESTEI N. László, *Ábítati művek Murányban a 17. század első felében = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009, 396–401.

8 KOLTAI András, *Beke Zsigmond élete és műveltsége = Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., Balassi, 2005, 530–546.

9 *Uo.*, 536.

10 *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje*, ford. WESSELÉNYI István, s. a. r. TÓTH Margit, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 28). A fordított mű: JOHANNES DAVID, *Paradisus sponsi et sponsae...*, Antwerpen, 1607¹.

- ff. 2v–12v. (Ps. VI, XXXI, XXXVII, I, CI, CXXIX, CXLII).
- ff. 13–15. Oratio ad Beatam Virginem Mariam. – Obsecro te, Domina Sancta Maria, Mater Dei, pietate plenissima, mater gloriosissima, Summi Regis filia...
- ff. 15–16v. Alia oratio ad eandem et simul ad B. Joannem Evangelistam. – O intemerata et in aeternum benedicta singularis atque incomparabilis Virgo, Dei genitrix, Maria, gratissimum Dei templum, Spiritus Sancti sacrarium, janua Regni Coelorum...
- ff. 16v–18. Planctus B. Mariae Virginis. – Stabat Mater dolorosa, / Juxta...
- f. 18–18v. Oratio D. Gregorii papae, quae habetur in fine Explanatum Septem Psalmorum Poenitentialium. – Bone Jesu, verbum Patris splendor aeternae gloriae, in quem desiderant angeli...¹¹
- ff. 18v–19v. Oratio ad Jesum. – O bone Jesu, o piissime Jesu, o dulcissime Jesu, o Jesu fili Mariae virginis, plene misericordia et pietate, o dulcis Jesu, secundum magnam misericordiam tuam miserere mei...¹²
- ff. 19v–20v. Oratio beati Thomae de Aquino. – Concede mihi misericors Deus, quae tibi placita sunt, ardentem concupiscere, prudenter investigare, veraciter agnoscere, perfecte adimplere...¹³
- ff. 21–21v. Psalmus in tribulatione. – Qui habitat in adjutorio Altissimi in protectione Dei coeli commorabitur...
- ff. 22–24. Symbolum S. Athanasii. – Quicumque vult salvus esse: ante omnia opus est, ut teneat Catholicam fidem...

Az *Obsecro te...* és az *O intemerata...* kezdetű könyörgések hóraskönyvek gyakori imái. Ugyancsak gyakori a középkor óta a *Stabat Mater...* A Szent Gergely, Szent Bernát, Aquinói Szent Tamás neve alá sorolt imák ebben a korban zeneszerzők kedvelt szövegei: magyarul is előfordulnak katolikus és evangélikus imakönyvekben, Pázmány Péter és Mihályko János imakönyveinek kiadásai szintén népszerűsítették őket.

A válogatásba (akár Wesselényi, akár más jelölte ki a szövegeket) erős érzelmi hatású, népszerű könyörgések, imák kerültek be. Közülük a tulajdonos által legkedveltebb – a kopottságból, pizkolódásból következtetve – az *O bone Jesu...* kezdetű lehetett.

1665-ben Gyöngyösi Krizosztom egy fejezet kivételével azonos tartalmú nyomtatott imakönyvet ajánlott Wesselényi Ferencnek latinul, feleségének, Széchy Máriának pedig magyarul.¹⁴ A ferences Gyöngyösi még erősebb szállal kapcsoló-

11 Magyarul olvasható Pázmány Péter és Vámosi Gergely (Lőcse, 1614) imakönyvében.

12 Magyarul olvasható Pázmány Péter, Mihályko János, Vámosi Gergely és Ferenczffy Lőrinc (Prága, 1615) imakönyveiben.

13 Magyarul olvasható Pázmány Péter és Mihályko János imakönyveiben.

14 *Arani giapjubul ekesitetet ruba*, Lőcse, 1665 (RMNY 3213.); *Vellus aureum beatificandae animae*, Lőcse, 1665 (RMNY 3214.).

dott a középkori hagyomány erős érzelmi hatású imáihoz, a „lángokkal gerjedező fohászokodások”-hoz. Az evangélikus és katolikus szövegek gyakori közös volta nagyban megkönnyíthette Wesselényi Ferencné Széchy Mária katolizálása utáni hitéletét.

Wesselényi latin nyelvű imakönyvének sűrű használatát nemcsak kopott, elpiszkolódott volta bizonyítja, hanem az első levélre feljegyzett lelki tükör is. A feljegyzés valószínűleg nem Wesselényi kézírása,¹⁵ de talán még XVII. századi. A bűnkatalógust tartalmazó lap felső margóján található 10 vonalka (strigula) és egy arab 11-es szám egy-egy lelkiismeret-vizsgálat megtörténetére utal. Párhuzamként említhetjük Batthyány Ádám naplószerű bűnlajstromát.¹⁶ Batthyány Ádám imakönyv-összeállítását nyomtatásban is kiadatta.¹⁷ Nagyobb ünnepeken a kor katolikus (fő)urai meggyóntak (és áldoztak), nyomtatott katolikus imakönyveink tartalmaztak ehhez részletes lelki tükört. Az önvizsgálatot gyakran végző személynek praktikus segítség az olyan, saját részre összeállított, saját hibákat, bűnelkövetési alkalmakat figyelembe vevő, könnyen áttekinthető bűnlajstrom, mint amilyent Wesselényi Ferenc imakönyvének elején olvashatunk:

Examen pro Confessione
Detrahere aliis famam bonam in re levi vel gravi
Mentiri in re levi vel gravi
Majorem non honorare
Minori non parcere
Irasci contra alios
Ebrium esse
Contendere cum aliis
Impendere [!] alium
Negligentem esse in praecibus
Impium esse
Negligentem esse in studiis
Cogitationes malas et impias habere cum aliqua delectatione
Vituperare alium in re levi vel gravi
Diebus jejunii non jejunare
Bona opera vel devociones non efferre
Blasphemare

15 A Wesselényi Ferenc levelezését jól ismerő J. Újváry Zsuzsanna szíves közlése. Vö. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *A hazugszeretnek és a hazugszeredelmének megjelentése Wesselényi Ferenc leveleiben*, előadás *A politika műfajai a régi magyar irodalomban* c. konferencián (Gyula, 2005. május 25–28). A tanulmány kéziratának elektronikus változata: <http://www.iti.mta.hu/gyula-program.html>.

16 „Vitéz-e avagy ájtatos?” I. Batthyány Ádám sajátkezüű bűnlajstroma s „néhány fontos kicsiség”, közread., bev. SZILASI László, Szeged, JATE BTK, 1989 (Peregrinatio Hungarorum, 3).

17 Vö. KOLTAI András, *Batthyány Ádám imádságoskönyve*, MKsz, 113(1997), 187–200.

Curiosum esse
Excitare alium ad iram vel mala [loquendi?]
Homines non salutare
Non amare Deum
Non amare proximum
Verbum Dei non timentem audire
Turpes cantationes cantare
Turpia loqui vel audire
Promissum non implere
Contionem non libenter audire
Animae oblitum esse

Magyarul:

Lelki tükör
Mások jó hírnevét elvenni, kisebb mértékben vagy súlyosan
Hazudni, kisebb mértékben vagy súlyosan
A felettést nem tisztelni
Az alattvalót nem kímélni
Másokra haragudni
Részegnek lenni
Másokkal vetekedni
Mást akadályozni
Imádságban hanyagnak lenni
Gonosznak lenni
A tanulmányokban hanyagnak lenni
Rossz és gonosz gondolatokban gyönyörködni
Mást megrontani, kisebb mértékben vagy súlyosan
Bőjtű napokon nem böjtölni
Jó cselekedeteket vagy fogadalmakat meg nem tartani
Káromkodni
Kíváncsiskodni
Mást haragra vagy rosszra ingerelni
Az embereket nem tisztelni
Az Istent nem szeretni
A felebarátot nem szeretni
Isten ígését nem félve hallgatni
Trágár dalokat énekelni¹⁸

18 A nagyszombati *Agendarius* (1596, 89; RMNY 781.) virágénekekre vonatkozó kérdése („Énekléttél-e, avagy hallgattál-e virágénekeket, melyekbe testi szeretetről és buja dolgokról volt emlékezet?”) szűkebb, mint az itteni, trágár dalokra vonatkozó kérdés.

Trágárságokat beszélni vagy hallgatni
Az ígéretet nem teljesíteni
A prédikációt nem szívesen hallgatni
A lélekről megfeledkezni.

Wesselényi Ferenc imakönyvének díszes címlapja

MACZÁK IBOLYA

Mennyei és pokolbéli Pandorák

Egy motívum két arca a régi magyarországi irodalomban

„[A] XII. századig a művészet teljesen a mindent háttérbe szorító vallásos gondolat szolgálatában állt. Meg kellett várnia tehát azt az időt, amikor a skolasztika feltámasztotta az ókori filozófiát, s az egyház tantételeinek segítségével magyarázta”¹ – írta Domán Andrea. A görög–római mitológia és ehhez kapcsolódóan az antik szerzők művei is így kerültek a XIII. századi keresztény szimbólumrendszerekbe: „a kinyilatkoztatás elferdített, elhomályosodott formáját, az Evangélium élőképét”² látták benne. Héraklést például gyakorta Ádámmal hozták párhuzamba, „mert mindkettőjük veszte egy asszony volt”,³ Éva mitológiai „párja” pedig Pandora lett, aki szelencéjét az istenek parancsa ellenére kinyitván, minden bajt és rosszat rázúdított az emberiségre.

Érdekes módon azonban Éva nemcsak az emberiség ősanajaként kapott szerepet a régi magyarországi szövegekben. Az alábbiakban két prédikáció – egy XVII. századi protestáns és egy XVIII. századi katolikus – sajátos, kapcsolódó motívumhasználatára hívom fel a figyelmet, szövegalkotási jellemzőik bemutatásával.

Veréczki Ferenc 1656-ban Debreceni Tamásné Tarjáni Margit felett mondott halotti prédikációt. Ebben is az emberiség megrontójaként szerepel Pandora, mivel a paráznság megtestesítőjeként⁴ jelenik meg:

A kik job felül mellette állanak, azok közül egyik, egy fenyves es idegen országokból költ külömb külömb-fele selyem, vont arany és vont ezüst materiákból építet drága ruhában öltöztet kenyes asszoni állat, kinek fel-fodoritot haja, fején egy arany Koronka vagyon, abban egy fel-emelt gyemánt kereszt aranyban foglalván, homlokán arany függők, füleiben drága násfák, nyakában drága kövekkel rakott arany lánczok, mellyén ékes kőöntyűk, ujjjaiban halhatatlan mesterséggel készitet gyűrűk, előtte szkophiummal varot fátyol kötők, lábaiban csikorgó, szoros csismák; ennek bal-kezében egy arany alma, job-kezében penig egy drága kövekkel rakot arany csésze, ki szinig töltve vagyon világi minden gyönyörűségnek részegítő borával. Abrázatja annak hizelkedő, szemei hunyorgatók, ajaki csalárdul

1 DOMÁN Andrea, *Ovidiusz Metamorfózisai képeiben*, MKsz., 66(1942), 313.

2 *Uo.*

3 *Uo.*

4 Vö.: GÖRÖG Hajnalka, *Képmetamorfózisok: Protestáns képteológia és alkalmazásai a 17–18. század prédikációelméletében és -gyakorlatában*, ErdMúz., 63(2001)/3–4, 140.

mosolygok. Egyszóval azt itélhetem, hogy e légyen ama *Pandora*, a minden Istenektől egy egy ajándékkal ékesitet Vulcanus mester remekje, ki ez-is a lelki Prometheus ellen, a vitéz fegyveres ellen minden szepelkedéssel harczol. Ennek neve *Világ*, kinek fejénél ilyen írást látok: E világnak barátsága ellensége az Istennek, és a ki baráttya akar lenni e világnak, ellensége lesz az Istennek. Lábánál ezt látom: tágas az ut, mely viszen a veszedelemre, és sokan vannak, kik azon járnak. Előtte ezt olvasom: mit használ valakinek, ha mind e világot meg-nyeri is, ha az ő maga lelkét el-veszti.⁵

Az idézet szövegalkotási szempontból egyébként nem más, mint a *Jelenések könyvének* parafrázisa, hiszen a prédikáció textusa is e bibliai könyvből származik: „Aki győzedelmes lesz, semmiképpen meg nem sértetik a’ második haláltól.”⁶

A Veréczzi-szöveg azonban nem egyszerű parafrázis: a szerző már-már quodlibet jelleggel váltogatta a paráznsághoz kapcsolódó forrásait: a parázna Babilonról szóló szövegrészt a Hésziodosz-elbeszélésekből származó ismereteivel, ki egészítve a bibliai Éva almajelképével.

Az alábbi két táblázat a jelzett átvételeket szemlélteti (a rokonítható szövegrészek félkövérrel).

<i>Jelenések könyve</i> , 17,1–5. (Károli Gáspár fordítása)	Veréczzi Ferenc: <i>Lelki harcz</i>
<p>1. És jöve egy a hét angyal közül, a kinél a hét pohár vala, és szóla velem, mondván nékem: Jövel, és megmutatom néked a nagy paráznának kárhoytatását, a ki a sok vizen ül;</p> <p>2. A kivel paráználkodtak a föld királyai, és az ő paráznaságának borával meg-részegedtek a föld lakosai.</p> <p>3. És lélekben elvitt engem egy pusztába és láték egy asszonyt ülni egy veres fenevadon, a mely teljes vala káromlásnak neveivel, a melynek hét feje és tíz szarva vala.</p>	

5 VERÉCZFI Ferenc, *Lelki harcz*, Sárospatak, 1656, 51.

6 Jel 2,2.

<p><i>Jelenések könyve, 17,1–5.</i> (Károli Gáspár fordítása)</p>	<p>Veréczzi Ferenc: <i>Lelki harcz</i></p>
<p>3. És lélekben elvitt engem egy pusztába és láték egy asszonyt ülni egy veres fenevadon, a mely teljes vala káromlásnak nevével, a melynek hét feje és tíz szarva vala.</p> <p>4. Öltözött vala pedig az asszony bíborba és skárlátba, és megékesített vala arannyal és drágakővel és gyöngyökkel, kezében egy arany pohár vala, tele útálatosságokkal és az ő paráznaságának tisztátalanságával,</p> <p>5. És az ő homlokára egy név vala írva: Titok; a nagy Babilon, a paráznának és a föld útálatosságainak anyja.</p>	<p>A' kik job felül mellette állanak, azok közül egyik, egy feny es idegen országokból költ külömb külömb-fele selyem, vont arany és vont ezüst materiákból épitetet drága ruhában öltöztetet kenyes asszoni állat, kinek fel-fodoritot haja, fején egy arany Koronka vagyon, abban egy fel-emelt gyemánt kereszt aranyban foglalván, ujjaiban halhatatlan mesterséggel készítet gyűrűk, előtte szkophiummal varot fátyol kötők, lábaiban csikorgó, szoros csismák; ennek bal-kezeben egy arany alma, job-kezeben penig egy drága kövekkel rakot arany csésze, ki szinig töltve vagyon világi minden gyönyörűségnek részegítő borával. Abráztatja annak hizelkedő, szemei hunyorgatók, ajaki csalárdul mosolygok. Egyszoval azt itélhetem, hogy e légyen ama <i>Pandora</i>, a' minden Istenektől egy egy ajándékkalékesitet Vulcanus mester remekje, ki ez-isa lelki Prometheus ellen, a vitéz fegyveres ellen minden szepelkedéssel harczol. Ennek neve Világ, kinek fejénél ilyen írást látok: E világnak barátsága ellensége az Istennek, és a ki baráttya akar lenni e világnak, ellensége lészen az Istennek. Lábánál ezt látom: tágas az ut, mely viszen a veszedelemre, és sokan vannak, kik azon járnak. Előtte ezt olvasom: mit használ valakinek, ha mind e világot meg-nyeri is, ha az ő maga lelkét el-veszti.</p>

<p>Hésziodosz <i>Theogonia – Munkák és napok</i> (Trencsényi-Waldapfel Imre ford.)</p>	<p>Veréczzi Ferenc: <i>Lelki harcz</i></p>
<p>Istennők: Khariszok, s Peithó, a királyi Igézet, hoztak arany láncot testére, s a széphaju Hórák nyíladozó tavaszon fonták meg dús koszorúját, végül minden dísz elrendez rajta Athéné. (...)</p> <p>öltöztetve fehérbe, fején meg a mesteri fátylat elrendezte az istennő keze, látni csodás volt;</p> <p>s frissen nyíló réti virágból Pallasz Athéné fűzött szép koszorút homlokdíszéül a szűznek, végül aranyból vont pártával megkoszorúzta.</p> <p>Ezt maga mesteri kézzel készítette a híres sánta kovács, hogy Zeusz atya kedve szerint tegyen evvel, s ékítette a pártát sok dísszel, csoda látni, állatokat mintázott rája, a föld meg a tenger állatait, sokfélét, fénylik rajtuk a szépség, bámulatos mind, mintha csak élne s akarna beszélni.</p>	<p>A kik job felül mellette állanak, azok közül egyik, egy fenyves es idegen országokból költ külömb külömb-fele selyem, vont arany és vont ezüst materiákból építetet drága ruhában öltöztetet kenyes asszoni állat, kinek fel-fodoritot haja, fején egy arany Koronka vagyon, abban egy fel-emelt gyemánt kereszt aranyban foglalván, homlokán arany függők, füleiben drága násfák, nyakában drága kövekkel rakatott arany lánczok, mellyén ékes kőöntyűk, ujjáiban halhatatlan mesterséggel készitet gyűrűk, előtte szkophiummal varot fátyol kötők, lábaiban csikorgó, szoros csismák; ennek bal-kezeben egy arany alma, job-kezeben pedig egy drága kövekkel rakot arany csésze, ki színig töltve vagyon világi minden gyönyörűségnek részegítő borával. Abrázatja annak hízkelkedő, szemei hunyorgatók, ajaki csalárdul mosolygok. Egyszoval azt itélhetem, hogy e légyen ama Pandora, a minden Istenektől egy egy ajándékkal ékesitet Vulcanus mester remekje, ki ez-isa lelki Prometheus ellen, a vitéz fegyveres ellen minden szepelkedéssel harczol. Ennek neve Világ, kinek fejénél ilyen irást látok: E világnak barátsága ellensége az Istennek, és a ki baráttya akar lenni e világnak, ellensége lészen az Istennek. Lábánál ezt látom: tágas az ut, mely viszen a veszedelemre, és sokan vannak, kik azon járnak. Előtte ezt olvasom: mit használ valakinek, ha mind e világot megnyeri is, ha az ő maga lelkét el-veszti.</p>

A fenti apokaliptikus értelmezés tükrében igencsak meglepő Telek József ferences szerzetes Pandorája, aki éppen az ajándékozás-motívum révén vált pozitív alakká, nem is akárhogyan: Szűz Mária előképeként. Megfogalmazása szerint

Fabuláztak régen a' Poeták; hogy minekutánna Vulcanus, és a' Jupiter fő-Isten rendeléséből, minden ki-gondolható ékes aszszonyok fölött, egy igen szép, 's ékes aszszonyt formált vólna, abban az Isteneknek igen nagy kedvek tölt légyen: azért Mars Isten, adott néki erősséget, Minerva böltsességet, Apolló musikát, Jupiter pedig a' fő Isten, megajándékozta ötet, minden ellenségekre terjedő győzhetetlen hatalommal, és nevezte ötet Pandorának, az az mindent ajándékok gyülekezetének 's tellyességének.

Ez a megállapítás szöges ellentétben áll a *Theogonia* leírásával, mely szerint az aszszony pusztá létével Zeusz büntetése volt az embereken, amiért Prométheusz ellopta számukra a tüzet:

Mint amikor rendjén befedett kaptárban a méhek táplálják a heréket, akik csak a rosszra serények, míg amazok napszálltaig röpködnek egész nap, építgetve a lépet a kasban szőke viaszból, ám a herék a fedett kaptárban tétlenül ülnek, mások fáradnak s ők potrohukat teletöltik, úgy a halandó férfiakat sújtotta a női nemmel a fentről dörgő Zeusz, mert nem tesz az asszony jót soha, csak rosszat, s forrása további bajoknak.⁷

A *Munkák és napok* leírásában pedig félreérthetetlenül világossá válik, hogy „azok a kétértelmű tulajdonságok, amelyekkel az istenek Pandorát megajándékozzák, önmagukban is csapást jelentenek az emberek számára”:⁸

arany Aphrodité öntsön bűbájt a fejére
s bajszerző vágyat s gondot, mi a testet emészti,
szemtelen eblelket bele, tolvaj hajlamot adjon
végül az isteni hírnök, Hermész Argeiphontész.

Keblet Argeiphontész megtöltötte csalással,
hízalgó szóval s tolvaj hajlammal egészen,
úgy ahogyan mennydörgő Zeusz kívánta...⁹

7 HÉSIODOS, *Munkák és napok*, ford. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, Bp., Akadémiai, 1955, 16.

8 TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Prométheusz és Pandora* = HÉSIODOS, *i. m.*, 190.

9 *Uo.*, 41.

Ez az értelmezés megmaradt a régi magyarországi interpretációk egy részében is. Szathmári Paksi Sámuel a következőképpen fogalmazta meg Pandora teremtését és megajándékozását azonos című, 1773-ban Sárospatakon előadott iskoladrámájában:

Önts, szívében, Pallás, igaz böltsességet,
Az el hitetésre való tehetséged.

Én tehát, Pándora, böltsé tészlek téged,
Vénus Isten Aszszony által lész szépséged;
De az értelemmel külső ékességed
Nagyobb lész; tőlem várd tökéletességed.¹⁰

A fent idézett, klasszikus és XVIII. századi szövegek ismeretében nem eldönthető: Telek nem vette a fáradságot arra, hogy pontosan ellenőrizze forrásait, és pontosítsa az adakozó isteneket, vagy pedig tudatosan, saját retorikai céljainak megfelelően használta fel a forrást. Annál is inkább elképzelhető az utóbbi, mivel a ferences hitszónok a mitológiai történetet értelmezve látszólag mit sem törődött az eredeti történet „negatív előjelű” ajándékaival: a bölcsesség és erősség adományának említése a már-már a Szentlélek katekizmusbeli hét ajándékát sejteti.

Az értelmezés problematikájával hasonló retorikai nagyvonalúsággal bánt:

Ez ugyan, meg-vallom, merő elme-koholás; de mindazáltal, ha a' himes talál-mányt, keresztényi okoskodásra szabad forditanunk, méltán alkalmaztathattuk ezt, a' mai-napon született mennyei Pándorának, Szüz Kis-Aszszonyunknak Máriának ábrázolására. Mert ugyan-is, minekutánna az Isteni véghetetlen böltsesség, ezt a' felséges Szüzet, minden ki-gondolható ékes aszszonyok fölött, leg-szebbnek 's ékesebbnek formálta volna, ő benne az egy Istenségben lévő három Személyeknek igen nagy kedvök tőlt: azért ajándékoztak néki, erőseget, böltsességet, ékességet, ékessen szollást: sőt a' mennyei Atya Isten, a' pokolbeli gonosz ellenségekre, adott néki győzhetetlen hatalmat.¹¹

A fenti példák azt igazolják, hogy Pandora alakja a régi magyarországi irodalomban igencsak változatos formákat és jelentésváltozatokat öltött. Már ekkor nyilvánult ugyanis a motívum multiplicitása, amely több irodalom- és nyelvvelméleti kutatás jelképévé tette.¹²

10 SZATHMÁRI PAKSI Sámuel, *Pandora = Protestáns iskoladrámák*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1989 (RMDE, XVIII. század, I/2).

11 TELEK József, *Tizenkétcsillagú korona*, Buda, 1769, 318–319.

12 SIMIGNÉ FENYŐ Sarolta, *Bábel tornyától Pandora szelencéjéig = IX. Dunatújvárosi Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti, Nyelvvizsgáztatási és Medicinális Lingvisztikai Konferencia*, Dunatújváros, Dunatújvárosi Főiskola, Nyelvi Intézet, 2007, 57–58.

H. HUBERT GABRIELLA

Radvánszky János kódexe (Stoll 127. sz.)*

A Radvánszky-család többféle módon is kiemelkedő szerepet játszott a Balassi-kultusz ápolásában;¹ a legjelentősebb ezek közül, hogy Radványban, majd Sajókázán megőrizte a XVII. század utolsó harmadától kezdve egészen 1950-ig a Balassa-kódexet. Radvánszky II. János (1666–1738)² ki is másolt belőle egy-egy verset, és Balassi-követőként maga is szerzett szerelmes költeményeket. Versgyűjteménye, amelyet a szakirodalomból már ismerhettünk, sajnos elkallódott. Stoll Béla 1963-as és 2002-es bibliográfiája³ elveszetteként regisztrálja. Örvendetes esemény, hogy a kézirat 2008-ban előkerült. Radvánszky János gyűjteménye fontos forrás a Balassi-kutatás, a költő befogadástörténete, a XVII. századi nemesi költészet és a magyar népies költészet hagyományának a kutatása szempontjából.

Ki volt Radvánszky II. János? Az eddigi értékelések a Rákóczi-szabadságharc eszméihez és evangélikus vallásához hű nemesként mutatják be. A szabadságharc szakirodalmában gyakran találkozhatunk nevével. A vajai kastély parkjában a Rákóczi-szabadságharc több jeles személyisége kapott szobrot, így Radvánszky János is; Lóránt Zsuzsanna szobrászművész alkotása 1983-ban készült.⁴

* Készült az OTKA K 77776-os pályázatának támogatásával.

- 1 A Balassi-kultusszal kapcsolatos szerteágazó szakirodalom: STOLL Béla, *Balassi-bibliográfia*, Bp., Balassi, 1994 (Balassi-füzetek, 1); SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi-bibliográfia (1994–2000)*, ItK, 105(2001), 107–127.
- 2 Életrajzát először fia, Radvánszky László írta meg: *A Radvánszky család története 1738-ig*, ford. R. Kiss István, Sajókaza–Rimaszombat, Lévai Izsó, 1905, 28 skk. (Közlemények a br. Radvánszky levéltárból, VII, 4).
- 3 STOLL Béla, *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)* – 1. kiadás: Bp., Akadémiai, 1963; 2. kiadás: Bp., Balassi, 2002 – 127. sz.
- 4 Köszönöm Sipos Gyulánénak (Vay Ádám Múzeum), hogy elküldte a szobor fényképét.

Radvánszky János élete és munkássága megérdemelne egy újabb, külön monográfiát is, amelyben megtalálhatóak lennének az eddig különböző helyeken megjelent közlemények és adatok, forrásközléssel kiegészítve. A monográfiában helyet kaphatna a Caraffa általi elfogatás, az elveszett birtokok visszaszerzéséért folytatott küzdelem, a II. Rákóczi Ferenc tanácsosaként és kincstárnokaként végzett tevékenység, az 1711 utáni visszavonult élet, fainak neveltetése, a szellemi életben betöltött szerepe és költészete. Közvetlen forrásként naplói, levelei, kalendáriumokba írt jegyzetei, országgyűlési naplói, versei szolgálhatnak.⁵

Személye és költészete tehát nem merült feledésbe az évszázadok során. A kései utód, Radvánszky Béla munkásságában nagy szerepet játszott a radványi és sajkózái könyvtár és levéltár értékeinek közzététele. Először 1904-ben az ItK-ban,⁶ majd 1905-ben külön is megjelentette Radvánszky János verseit az akkori helyesírásnak megfelelő átírt változatban.⁷ Néhány Radvánszky-vers azóta bekerült különböző antológiákba⁸ és az egyik régi magyar irodalmi szöveggyűjteménybe is.⁹ Hopp Lajos az akadémiai irodalomtörténetnek *A kegyes-érzelmes irodalom* fejezetében adott róla pályaképet.¹⁰

Verseik eddig még nem jelentek meg az RMKT XVII. századi sorozatában. A kritikai közlés forrásául szolgáló eredeti szövegek sok ideig lappangtak. Radvánszky Béla 1904-es, illetve 1905-ös közlésének egyik fő forrása még Radvánszky János saját kezével írt ifjúkori versgyűjteménye volt, amelyet eredetileg Radványban, majd Sajókázán őriztek. A kéziratos énekeskönyvek bibliográfiájában¹¹ a Radvánszky János legtöbb versét megőrző kézirat lelőhelyeként a következő szerepel:

5 KOSÁRY Domokos, *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*, I, Bp., Tankönyvkiadó, 1970, 727.

6 ItK, 14(1904), 129–146, 266–285.

7 *Radvánszky János versei (1666–1738)*, bev., kiad. RADVÁNSZKY Béla, Bp., Athenaeum, 1905 (Közlemények a br. Radvánszky-család levéltárából, I, 3). Itt részletes életrajz is olvasható. A Radvánszky Béla kézirathagyatékában található másolatok szerint (Evangélikus Országos Levéltár, 27. tétel) a kiadás után is előkerültek még Radvánszky János-versek a családi levéltárban: alkalmi költemény (*Már porrá vált kézzel emelt három tornyán*), *Præparatio ad mortem (Könyörülj rajtam, Jézusom)*, töredék (*Méznél edesb valál ezelőtt mindenben*), Horatius-fordítás (*Míg kedvedben voltam, s egyedül szerettél*). A MOL Radvánszky-anyagában a versek eredeti kéziratát egyelőre még nem kutattam.

8 Klaniczay Tibor, Komlovszki Tibor és Kovács Sándor Iván válogatásában: *Hét évszázad magyar versei*, szerk. KIRÁLY István, KLANICZAY Tibor et al., Bp., Szépirodalmi, 1979, I, 521; *Magyar költők 17. század: A kuruc kor költészete*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1990, I, 630–633; *Hét évszázad magyar költői*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván és LAKATOS István, Békéscsaba, Tevan, 1996, 384–385.

9 *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, II, *Barokk és késő-barokk rokokó*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Osiris, 2000, 753–759 (Osiris tankönyvek). Itt Radvánszky költészetének átfogó összegzése is olvasható.

10 *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 355–356.

11 STOLL, *i. m.*, 127. sz.

„Ismeretlen helyen”. Tartalmát Stoll Béla csak Thaly Kálmán másolata alapján¹² tudta megadni. Thaly szintén nem betűhíven, hanem a korabeli helyesírás szerint másolta le a szövegeket. *Radvánszky János kódexe* Stoll Béla bibliográfiájának 2002-es megjelenése óta szerencsés módon előkerült. Jelenleg a sajkóközi Radvánszky-könyvtár többi könyvét is őrző Evangélikus Országos Könyvtárban (Budapest), a Régi és Ritka Könyvek gyűjteményében található, jelzete: R 1.581.

Miért lappangott az utóbbi évekig ez a kézirat? Tudjuk, hogy Radvánszky Kálmán (1887–1965) a sajkóközi Radvánszky-könyvtárat 1949-ben az evangélikus egyháznak ajándékozta. Néhány családi ereklyeként őrzött könyvtől és kézirtattól – így a *Balassa-kódextól* – azonban haláláig nem akart megválni. Tudjuk, hogy mégis meg kellett tőlük válnia: a kéziratokat és nyomtatványokat 1950-ben az OSZK-ba szállították.¹³ A Radvánszky János verseit tartalmazó vékony kötetet valószínűleg Radvánszky Kálmánnak sikerült elrejtene a hozzá kiszálló „hatósági közegek” és az OSZK-bizottság elől. Ez a Radvánszky-kézirat különösen fontos megtartó erő lehetett hányattatásaiban az ősök tiszteletét ápoló Radvánszky Kálmán számára. A versgyűjtemény a tulajdonos halála után mintegy negyven évig lappangott, mígnem az internet segítségével előkerült, és megtalálta helyét a többi sajkóközi Radvánszky-könyv között, az Evangélikus Országos Könyvtárban.

A kódex leírása

Keletkezési ideje: Stoll Béla bibliográfiája (127. sz.) 1693–1696 közé helyezi a kéziratot. Két datált vers található a kötetben: a 14. vers, a Balassi-átirat 1693-ban keletkezett, a 16. pedig 1694-ben. Radvánszky Béla indoklás nélkül az 1. verset 1693 előttre, a 15.-et pedig 1694-re keltezte. A kézírás alapján a 17.-et ifjabb kori műnek tartotta. A kézirat Radvánszky János keze általi tisztázata, versgyűjteménnyé szerkesztett mű. A keletkezés terminus *post quem*-je eszerint 1694.

Terjedelme: 29 levél, amelyből az 1–26. levél 195×157 mm; a 27. levél 190×157 mm, eltérő papíron; a 28–29. levél kihajtható, 152×177 mm.

Kötése: XX. század eleji, barna, márványozott, kemény táblás félbőr kötés. A gerincen aranyozás: *RADVÁNSZKY JÁNOS VERSEI*.

A verseket tartalmazó kézirtattal először a Történelmi Társulat jelentésében találkozhatunk, amely a radványi Radvánszky-levéltárban tett feltáró munkájáról szól (1874). Eszerint létezett egy XVIII. század végén egybekötött, különböző korokból származó, többnyire negyedréte levelekből álló kézirat. Thaly Kálmán leírása szerint a kézirtatnak a következő részei voltak:

12 OSZK Fol. Hung. 1390/II, 240a–253b.

13 A 15 tételnyi anyag az evangélikus egyház – az Evangélikus Országos Könyvtár – tulajdonjogának a fenntartásával, letétként ma is az OSZK-ban található. H. HUBERT Gabriella, *A sajkóközi Radvánszky-könyvtár története*, Szeged, JATEPress, 1998, 90 skk.

– 16 olyan ének, melyeket Radvánszky János „az 1693-ik év őszén felső-almási birtokán, és 1694. elején Besztercebányán, különféle kútfőkből – köztük Balassa kézirati költeményeiből is, a mi jó ízléséről tanúskodik – egybeválogatván, számos helyütt saját alakításai s toldozásai szerint összeirogatott”. (Ezt a 16 verset másolta le azután Thaly, OSZK Fol. Hung. 1390/II. jelzet alatt.)

– egyéb 1675–1782 között szerzett versek.¹⁴

Ha megnézzük azonban Baros Gyulának erről a versgyűjteményről készült 1903-as, illetve 1904-es leírását, azt látjuk, hogy abban már nem szerepelt a Radvánszky János kézírásával leírt 16 ének, hanem csak az 1675–1782 közötti költemények.¹⁵ Az eredeti kötetből valószínűleg Radvánszky Béla emelte ki a Radvánszky János kézírásával leírt részt. A külön kötetbe formált kéziratához még két, eredetileg különálló levél került. Radvánszky Béla az 1904-es, illetve 1905-ös közlésében a ma *Radvánszky János kódexeként* ismert kötet 27a levelén lévő vallásos fohászról még így írt: „Negyedíven Radvánszky János ifjabbkori írása. Úgy látszik, el is lett valakinek küldve, mert össze van hajtogatva és fekete viasszal le is volt pecsételve.”¹⁶ A kódexbe Radvánszky Béla azután ezt a kéziratlevelet 27. levélként bekötötte; ma is jól látható, hogy más a papír anyaga, láthatóak a hajtogatás és a pecsét nyomai. Ezenkívül 28–29. levélként egy szintén összehajtogatott, elküldésre szánt levélfogalmazvány található, melyen egy más forrásból ismert vers két versszaka olvasható (lásd alább).

Radvánszky Béla tehát a Thalynál még egy kötetként leírt versgyűjteményt két kötetbe választotta szét:

1. *kötet*: Radvánszky János versei, illetve az ő kézírásával leírt egyéb versek – mai elnevezéssel ez a *Radvánszky János kódexe* (STOLL 127. sz.). Ősének verseit Radvánszky Béla adta ki. Ma ez a kötet található meg az Evangélikus Országos Könyvtárban.
2. *kötet*: 1675–1782 közötti versek – mai elnevezéssel: *Radványi verseskönyv* (STOLL 476. sz.). A versgyűjtemény verseinek kiadását Radvánszky Béla fiai nevelőjére, Baros Gyulára bízta. A kötetet ma a MOL-ban őrzik.

A kódex egyéb jellegzetességei: A verseket Radvánszky János írta, illetve tisztázta le sorokra tördelve. Az 1a levél tetején és szélén kivakarás nyomai láthatóak. A piros és grafit ceruzával írt néhány megjegyzés és kiemelés vagy Radvánszky Bélától, vagy Thaly Kálmántól származik.

14 THALY Kálmán, *Jelentése a Radvánszky- és gr. Csáky- (szepesmindszent) levéltárak Rákóczi-kori adatairól*, Száz, 9(1875), 100.

15 BAROS Gyula, *Radványi verseskönyvek*, Bp., Athenaeum, 1905, 23–29 (Közlemények a br. Radvánszky-család levéltárából, II, 1). Először ugyanezzel a címmel: ItK, 13(1903), 316–322.

16 RADVÁNSZKY, *i. m.*, 49.

A kódex tartalma

1. 1a–1b – Radvánszky János: *Ó, mely hamarsággal múlnak világi jók!*

Cím: *Heu quam cuncta abeunt celeri mortalia cursu!*

4 versszak.

Metrum: a12(6,6), a12(6,6), b6, b6, c6, c6.

OSZK Fol. Hung. 1390/II, 240a–240b;¹⁷ RADVÁNSZKY 25.¹⁸

2. 2a–3b – Radvánszky János: *Orpheusnak lantja.*

Cím: 1. *Iste suum medicamen habet, sed non ego laesus.*

5 versszak.

Metrum: a6, a6, b7, c6, c6, b7, d6, d6, b7.

OSZK Fol. Hung. 1390/II, 240b–241b; RADVÁNSZKY 26–27.

3. 3b–4b – Radvánszky János: *Emberi elmének nyugbatatlan volta.*

Cím: 2. *Curantur nulla vulnera Cordis ope.*

9 versszak.

Metrum: a12(6,6), a12(6,6), a12(6,6), a12(6,6).

OSZK Fol. Hung. 1390/II, 241b–242a; RADVÁNSZKY 27–28.

4. 4b–5a – Radvánszky János: *Állj meg, te, bús penna! Ne siess dolгодban.*

Cím: 3. *Consolatio.*

3 versszak.

Metrum: a12(6,6), a12(6,6), b6, b6, c6, c6.

OSZK Fol. Hung. 1390/II, 242b; RADVÁNSZKY 28.

5. 5a–5b – Radvánszky János: *Magamat ajánlom szívemnek szívében.*

Cím: 4. *Amicae Literae.*

2 versszak.

Metrum: a12(6,6), a12(6,6), b12(6,6), b12(6,6).

OSZK Fol. Hung. 1390/II, 243a; RADVÁNSZKY 28.¹⁹

6. 5b–6a – Radvánszky János: *Vérsedet, édesem, vettem nagy kedvesen.*

Cím: 5. *Responsio super eadem.*

5 versszak.

Metrum: a12(6,6), a12(6,6), a12(6,6), a12(6,6).

OSZK Fol. Hung. 1390/II, 243a–243b; RADVÁNSZKY 29.

17 Thaly Kálmán három szöveget közölt a *Figyelő*ben (1876, 1, 300; 1878, 5, 154–155).

18 RADVÁNSZKY, *i. m.*

19 Ez a vers eljutott a legpopulárisabb regiszterbe is: manapság esküvői meghívóhoz idézetként, Bálint-napi versként is ajánlják az interneten.

7. 6b–8a – Balassi Bálint: *Cupido szívemben sok tüzes szikrákkal szerelmét most újítja.*

Cím: 6. *Christina nevire.*

10 versszak.

Metrum: a19(6,6,7), a19(6,6,7), a19(6,6,7).

Balassa-kódex 2, 141; OSZK Fol. Hung. 1390/II, 243b–245a; RPHA 237.

8. 8a–8b – Balassi Bálint: *Mint sík mezőn csak egy szál fa, egyedül, úgy élek.*

Cím: 7.

10 versszak.

Metrum: a14(8,6), a14(8,6).

Balassa-kódex 49; OSZK Fol. Hung. 1390/II, 245b; RPHA 997.

9. 8b–10a – Radvánszky János: *Kegyesem engemet hivat levelében.*

Cím: 8. *Azon keseregh az vers szerző, hogy Kegyesinek nem udvarolhat, ha szintén levele által hivatatóknak.*

10 versszak.

Metrum: a12(6,6), a12(6,6), b9, b9. A szótagszám a 3–4. sorban erősen ingadozó.

OSZK Fol. Hung. 1390/II, 246a–246b; RADVÁNSZKY 29–30.

10. 10a–11a – Radvánszky János: *Igen is méltó volt aztat elkövetni.*

Cím: 9. *Megb sajdétvan egy Baráttya titkos szerelmit, illy Tátossan felel versire, fedvén alatomban álbatalanságrul Kegyesit.*

8 versszak.

Metrum: a12(6,6), a12(6,6), a12(6,6), a12(6,6).

OSZK Fol. Hung. 1390/II, 246b–247a; RADVÁNSZKY 30–31.

11. 11a–12b – Radvánszky János: *Semmi újas dolgot most előmben nem hoz.*

Cím: 10. *Kezibe jutvan ezen replica, ha szintin nebezen temperalbattayais keményeb szoktul versit, így felel rea:*

9 versszak (az utolsó versszak címe: *Conclusio*).

Metrum: a12(6,6), a12(6,6), a12(6,6), a12(6,6). *Conclusio*: a8(4,4), a8(4,4), a8(4,4), a8(4,4), a8(4,4), a8(4,4).

OSZK Fol. Hung. 1390/II, 247b–248b; RADVÁNSZKY 31–32.

12. 12b–13a – Rimay János: *Ne csudáld szívemet, hogy ilyen keserves.*

Cím: 11. *Kegyese után keseregh.*

6 versszak.

Metrum: a12(6,6), a12(6,6), a12(6,6).

Balassa-kódex 150; OSZK Fol. Hung. 1390/II, 248b; RPHA 1050.

13. 13a–14a – Balassi Bálint: *E világ sem kell már nekem.*

Cím: 12. *Hogy Kegyessire találá, így köszene nékie.*

6 versszak.

Metrum: a8(4,4), a8(4,4), a8(4,4), a8(4,4).

Balassa-kódex 63; OSZK Fol. Hung. 1390/II, 249a–249b; RPHA 304.

14. 14a–15a – Balassi Bálint: *Ha ki akar látni két eleven kutat.*

Cím: 13. *Keseregven szerencsétlenségin, sokféle dolgokhoz hasonlítja magát:*

10 versszak.

Metrum: a12(6,6), a12(6,6), a12(6,6).

Balassa-kódex 76; OSZK Fol. Hung. 1390/II, 249b–250a; RADVÁNSZKY 33; RPHA 456.

Radvánszky János 1693-ban, a Hont megyei Felsőalmáson tartózkodva aktualizálta, illetve változtatta meg több helyen Balassi szövegét.

15. 15a–17a – Radvánszky János: *Éltessen az Isten jó egészségében.*

Cím: 14. *Ez nem vers szerzőnek találmánya, hanem Cupido nyughatatlanágában fetrengő edgy Arva személy levelinek más nyelvből ez versekben való hozatása; kéikben nem hogy bizelkedet volna magának, es sok affectussok kín hagyassával temperalta, az mint lehetet, őket. Notáját edgy Franczia énekhez szabván.*

14 versszak.²⁰

Metrum: a12(6,6), a12(6,6), a12(6,6), a12(6,6).

OSZK Fol. Hung. 1390/II, 250a–251b; RADVÁNSZKY 33–35.

16. 17b–24b – Radvánszky János: *Hogy minap vadásztam.*

Cím: 15. *Inventio Poëtica.*²¹ *Venussal való Discursussa az vers szerzőnek, Mellyben jó Társat ígér nékie, küldvén Krivan hedgye felé:*

24 versszak.

Metrum: a6, a6, b7, c6, c6, b7, d6, d6, b7.

OSZK Fol. Hung. 1390/II, 251b–253b; RADVÁNSZKY 35–41.

A verset 1694. március 9-én, Besztercebányán szerezte.

25a–26b – üres.

20 RADVÁNSZKY Béla (*i. m.*, 34–35), tévesen úgy gondolta, hogy mivel hiányzik a 11. strófa 1–2. sora, itt egy új vers kezdődhetett, s a 16b lap után egy levél hiányzik a kódexből. A 12–14. versszakot szintén külön versnek vette. A verseket Radvánszky János beszámolta, ezért egyértelmű, hogy nem három, hanem egy versről van szó. Thaly a másolatában (251a) a következőt írta a 11. versszak 1–2. sorának hiányáról: „E stropha két első sorának csak az üres helye van meghagyva; tán ez volt amaz »elrejtett értelmű szó?»” (12. versszak: *Látom elbúsultál elrejtett értelmű szómon...*).

21 Értelmezése: TÓTH Tünde, *Balassi Bálint és az inventio poetica*, Palimpszeszt, 8. szám, http://irodalom.elte.hu/palimpszeszt/08_szam/02.htm.

17. 27a – Radvánszky János: *Ínségem korán [?] hozzád, ó, én Uram*

Eredetileg külön álló lapon lévő istenes vers töredéke, 3 és fél versszak. Radvánszky Béla az íráskép alapján Radvánszky János ifjabb kori kísérletei közé sorolta.

Metrum: a11(5,6), a11(5,6), b11(5,6), b11(5,6).

RADVÁNSZKY 49.

27b, 28a, 29b – üres

18. 28b–29a – *Egyetleneg y kincsem az én életemben.*

A kötetbe bekötött, összehajtogatott, elküldésre szánt levélen a vers 1–4. és 17–20. sora, a többi verssor számára üresen van hagyva a hely. Az ismeretlen szerző 32 soros verse megtalálható a *Radványi verseskönyv*ben. Baros Gyula XVII. század végi szerzeménynek tartotta.²²

Metrum: a12(6,6), a12(6,6).

Thaly a Radvánszky-versgyűjtemény lemásolását ezzel a megjegyzéssel zárta: „Eddig a Radvánszky János kezével írt, úgy látszik, részben általa is szerzett s *átidomítgatott* tizenhat vers.”²³ Eckhardt Sándor az „epigonok” közé sorolta őt.²⁴ Radvánszky János költészete adalék a Balassi-, Rimay- és Zrínyi-imitáció kutatásához. A követett mintákhoz való viszonyt a versek és a kötetkompozíció jövőbeni retorikai és poétikai elemzése minősítheti.

Horatius, Balassi, Rimay és Zrínyi versei Radvánszky János kedvenc olvasmányai közé tartoztak, hatásuk költészetében több helyen kimutatható.²⁵ Itt most csak három jellemző példát idézek. Radvánszky nemcsak beillesztette versei közé Balassi költeményét, hanem Zrínyire való utalással meg is változtatta a *Mint sík mezőn...* kezdetű vers 5. versszakát:

Irigyektől mert olly nehéz én vigasztalomhoz

Nékem jutnom, mint *Juhász*nak az szép Violához.

[Balassinál: „Nekem jutnom mint *Teuistül* az szip Violához.”]

Radvánszky János a *Juhász*nak szó elé egy jelet is tett, és a belső margóra a következő megjegyzést írta: „(: kirü[!] Zriny M[iklós] ir :)”²⁶

A másik példa: Radvánszky a *Ha ki akar látni két eleven kutat* kezdetű Balassi-versben nemcsak az utolsó két versszakot aktualizálta, hanem a 4. sort (*Az én sze-*

22 STOLL, *i. m.*, 476. sz., 10–11. Kiadta BAROS, *i. m.*, 24, 94.

23 OSZK Fol. Hung. 1390/II, 253 b.

24 OSZK Fol. Hung. 1390/II, 253b. ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint utóélete = Balassi-tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1972, 408 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 27).

25 RADVÁNSZKY, *i. m.*, 11.

26 A kötés miatt a szöveg nem látszik teljesen.

relmesem háládatlanságán) Szerencsétlen sorsom boldogtalanságán-ra, a 20. sort pedig (Bízük csak egyedül egy vidám kegyesbe) Bízük csak egyedül egy igaz Istenben-re változtatta át, személyes sorsához-hitéhez kötve ezzel a költeményt. Ugyanakkor a nagy elődöktől eltérően Radvánszky vallásos verseket nem másolt bele versgyűjteményébe.

A harmadik példa a konvencionális névcserén alapul: a bemásolt Rimay-versben (*Ne csudáld...*) az utolsó versszakban Lydia nevét változtatta át Radvánszky a Zrínyi-féle Violára. Az imitáció egy másik fokán saját szerelmese (későbbi felesége) nevével – *Mária* – cserélte fel Balassi *E világ sem kell már...* kezdetű versének *Juliáját*.

Radvánszkynek a házasságáig (1694. április 18.) szerzett, illetve más költőktől bemásolt 1–15. számú éneke olyan lírai történet, melyet az elején álló, szám nélküli filozófiai költemény helyez tágabb értelmezési körbe. A kódex kötetkompozíciója, a verseslevél-ciklus és a beillesztett Balassi-versek annak bizonyítékai, hogy Radvánszky a *Balassa-kódex* lírai önéletrajzának értő olvasója volt.

**LEGYEN MINDEN DALUNK EGY-EGY
VIGASZTALÁS**

A XVIII–XIX. SZÁZAD MAGYAR IRODALMÁBÓL

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA

A bor a régi magyar színpadon*

Az Urnak Pohara mért van borral tele?
Miért vig az, a ki jól lakhatik vele?
Azért, mivel a víz tsak a Földieké,
De a' bor egyedül a nagy Isteneké.
(Ismeretlen losonci drámaszerző. 1793)¹

A magyar irodalom szövegeleméinek ismeretében igazat kell adnunk *A bor és víz között nagyobb méltóságért való vetekedés* ismeretlen szerzőjének: csak a tót, a lengyel, a muszka és a tatár nemzet karakterológiájához tartozik hozzá a víz, mi az olaszokkal és a spanyolokkal együtt a bor nemzete vagyunk.

A magyar nyelvű világi költészetben Tinódi Lantos Sebestyén *Sokféle részjögösről* szóló emblemikus versétől kezdve jelentős hagyománya van a borivás tematikájának, de ugyanilyen gazdag benne a magyar nyelvű drámairodalom is. Az adatok sora Bornemisza Péter *Elektra*-fordításával kezdődik és a XVIII. század végi remek Bacchus-drámákkal végződik.³ Az *Elektra* Bornemisza által megírt második jelenetében, az Agamemnon megölése utáni pillanatokban Klütaimnésztra végre felszabadul gyűlölt férje uralma alól:

Légyen istennek hála penig, megmenekedhettem az Agammemnon-tul, az én aggeb férjemtül, aki zabolán akar vala tartani. Annyira regnált vala rajtam, ingyen embernek sem tudom vala magam, egy pohár bort kedvemre meg nem ihattam, híre nélkül csak ki sem léphettem házamból.⁴

Klütaimnésztra gyilkosságának motivációi között tehát ott van Agamemnon szeretetlensége, zsugorisága mellett „bornemisszasága” is, vagy legalábbis az a tény, hogy nem engedi meg Klütaimnésztrának az örömteli, vidám életet, amelyhez

* A tanulmány az OTKA 67828 sz. pályázatának támogatásával készült.

- 1 *Protestáns iskoladrámák*, I/1, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1989 (Régi magyar drámai emlékek, XVIII. század, I/1; a továbbiakban: RMDE XVIII/I/1–2), 569.
- 2 *A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*, szerk. JANKOVICS József, KÓSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI Szabó Géza, Bp., Balassi, 2000 (Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény, 2), 45–50.
- 3 Ezekről legújabban: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Bors Dániel: Bacchus = Decus solitudinis – Pálos évszázadok*, szerk. SARBÁK Gábor, Bp., Szent István Társulat, 2007, 721–727; NAGY Imre, *Konok pereskedők: A protestáns vígjáték nyelvi regiszterei és beszédalakzatai = Dráma – Múlt, Színház – Jelen*, szerk. CZIBULA Katalin, JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs, 2009, Kolozsvár–Nagyvárad, Erdélyi Múzeum Egyesület – Partium, 170–175.
- 4 *Magyar drámaírók 16–18. század*, kiad. NAGY Péter, Bp., Szépirodalmi, 1981 (Magyar Remekírók), 50.

hozzátartozik a borivás is. Szigorúbb értelmezéssel viszont ebben a szövegrészben ott van a „részezes asszony” toposzának a lehetősége is, amely a legnépszerűbbek közé tartozik a magyar közköltészetben a XVII–XVIII. században, de a vígjátékok és közjátékok figurájaként is nagyon gyakran találkozhatunk vele. Az 1630–1640 körüli *Filius Prodigus*-dráma 4. közjátékában például Mulier így siránkozik:

Oh nyavalyás torok, mely soha nem mondja
Hogy elég. De igen ég, a bort szomjúhozza.
Gyakorta a kocsmát is meglátogatja.
Mert toroka őtet nyugodni nem hadja. (...) *Bibit.*

Van-e jó bor kocsmán ifjú legények,
Ha van, jertek velem, ma vígan legyetek
Uram is nincs itthon, semmit ne féljetelek.
Ma vígan leszek, csak iszom veletek.⁵

A részezes asszony általában nem egyedül iszik, hanem katonákkal, ifjakkal vagy a szomszédasszonyával, mint az *Omnia vincit amor* (1765) című darab közjátékában, a *Kocsonya Mihály házasságában*. Kocsonyáné végül is belehal a mértéktelen ivásba, „megöli a pintes hordó”. „Miért nem szólott kegyelmetek, hogy oly bornemissza természetű, soha bizon nem engedtem volna, hogy vélem versre igyék” – panaszkodik Kocsonya Mihály az apósának.⁶ Az ironikus megjegyzés után nem sokkal feléled a feleség, és azonnal pálinkát kér. A *Florentina* (1670 k.) egyik közjátékában a kocsmában iszogat Demeter és Ambrus gazda. Mindkettejükkel ott van a feleségük is, Dorottya és Kató, akik szintén nem vetik meg az italt, és versenyt isznak a férfiakkal:

DEMETER Jó bort árulnak itt, igyunk egyszer, egyszer,
Jobb ez mint a komám, Kristóftól főzött ser,
Eredj az kocsmára, hozz jól benne egyszer
Ha egyszer jól hozol, tán nem fáradsz többszer.
Egészséggel koma. (...)

AMBRUS Bezzeg jó, bár alighogy mind el nem nyelém,
Gyöszte Dora te is, ülj le ide mellém,
Emeld meg csak te is, mint én megemelém,
Probáld, fér-e beléd annyi, mint énbelém.

5 *Uo.*, 288. (Az olvasati hibákat javítottuk.)

6 *Uo.*, 715.

DORKÓ Hiszem jó a Borka, bezzeg az ilyentül
Eldúdolhatnánk ám, nem úgy, mint a sertül,
Kárhozni való ser, vesszen el ezentül,
Ha ilyen jó italt szednénk minden kertrül.

KATA Hogy híjják csak koma?

DORKÓ Bor ennek a neve,
Még az uraknál is kedves az ő leve.⁷

Újváry Zoltán és Küllős Imola több tanulmányban is foglalkozott a témának a magyar folklórban való megjelenésével, elsősorban a részeges férj és felesége házastársi veszekedésének jelenetével.⁸

Az 1646-ban megjelent *Comico-Tragoedia* a Dúsgazdag és a szegény Lázár történetéről szóló moralitás. A második felvonásban *Voluptas* és *Ebrietas* elmegy a gazdag emberhez lakomázni.

VOLUPTAS Mi is Ebrietas, jer menjünk udvarhoz,
Egy nagy Gazdag ember hűtt minket házához.
Ugyan kedvem vagyon most a jó lakáshoz,
Szép pádimentomon való tánczolásához.

DIVES Inas, most mindennek minden elég légyen,
Fullajtár és kukta mind megelégedjen,
Még a vén asszony is bortul részegedjen,
Táncba szökelljenek még ma eggyen-eggyen. (...)

De hagyj békét annak, töltsess pohárokat,
Inas, most ne bocsáss hozzám polgárokat

– mondja a szolgájának. Hiába jelenik meg egy angyal, hogy bűnbánatra szólítsa fel a mulatozókat és megjósolja a pokolbeli szenvedést: sem a házigazda, sem a vendégek nem hallgatnak rá.

EBRIETAS De hagyjuk másszorra az olly jövendölést,
Fogjunk az italhoz, eluntam az ülést.⁹

7 Uo., 534–536.

8 ÚJVÁRY Zoltán, *Játék és maszk*, I–III, Debrecen, Bihari Múzeum, 1983, 117–141; UÓ, *Népi színjátékok és maszkos szokások*, Debrecen, Multiplex-Media-Debrecen U. P., 1997; KÜLLŐS Imola, *Közkeöltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közkeöltészet összehasonlító műfaj-, szíjűz- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szó-hagyomány), 65–84.

9 *Magyar drámaírók...*, i. m., 317–320.

Az allegorikus alakok hozzátartoznak a barokk dráma szövegszintjeihez. A hermeneutikai látásmód megjelenési formái, az allegóriák és szimbólumok a XVII. század minden magyar nyelvű színjátékában megtalálhatóak, a moralitások mellett ott vannak a történelmi, a mitológiai és a bibliai (úrnap) játékokban is. Színpadi ábrázolásuk utólagos rekonstruálásában Cesare Ripa *Iconologia*ja jelenti a legnagyobb segítséget a színháztörténet kutatóinak.¹⁰ Az 1603-ban, Rómában megjelent mű alcíme szerint „Nem kevésbé hasznos, mint szükséges mű költők, festők, szobrászok és mások számára az emberi erények és bűnök, érzelmek és szenvedélyek ábrázolásához”. A két évszázadon át rendkívül népszerű összefoglaló komoly segítséget jelentett a barokk kor scenikusainak, a drámaíró-rendező tanároknak is. Gyakorlati felhasználását bizonyítják azok a kéziratos jezsuita tanári jegyzetek, amelyekben a leendő drámaírók-rendezők egyik legfontosabb segédkönyveként szerepel, illetve az az 1734-ből való tanári jegyzet, amelybe Cesare Ripa és Jacob Masenius¹¹ nyomán több mint száz allegorikus szereplő jelmezének és attribútumainak rövid kivonatát másolta bele Antonius Hellmayr, a szakolcai jezsuita tanárképző (repetentia humaniorum) első professzora.¹²

Cesare Ripa *Iconologia*jában a Részezség, a Vidámság és a Dőzsölés is női figura. A Részezség (Ebrietas)

Öreg, vörös és nevető nő. Ruhája színe akár az elszáradt rózsáké. Kezében borral telt bokályt tartson, s mellette párdúc legyen. Azért festjük öregnek, mert a túlságba vitt bor az embert idő előtti öregségbe és gyengeségbe sodorja. A párdúc azt jelzi, hogy a részegek dühösek, kegyetlen erkölcsűek és vadak.¹³

A Dőzsölés:

Rosszul öltözött nő, zöld ruhában, rózsás kerek képpel. Jobbjával pajszra támaszkodjék, amelyen különféle ételekkel megterített asztal festett képe legyen (...). Másik kezét egy disznón tartsa (...) (mert ez semmi másra nem ügyel, csak az evésre).¹⁴

Szegedi Lőrinc drámafordításában, a *Theophaniában* (1575) Káin és két barátja, Ésau és Hám együtt mulatoznak, amíg a két jó testvér, Széth és Ábel a leckéiket írja és készül az Atyaisten látogatására. Ésau így biztatja a barátait: „Töltsük meg

10 *Iconologia, azaz a különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare RIPA, ford., jegyz., utószó SAJÓ Tamás, Bp., Balassi, 1997.*

11 JACOB MASENIUS, *Speculum Imaginum Veritatis occultae*, Coloniae Ubiorum, 1664.

12 *Institutio Humanistica dictata Anno primo Repetitionis in Hungaria Szakolcae inchoatae* (1734), Egyetemi Könyvtár (Budapest), Kt F. 33.

13 RIPA, *i. m.*, 580.

14 *Uo*, 136.

az ventert mind az torkunkig kövér hússal, igyunk jó boronya borát, majdan meghalunk, és minden jók elválnak tőlünk, minden örömünk elmúlnak, testünket a férgek eszik.”¹⁵ Ők mindhárman „tékozló fiúk” – nem hallgatnak a jó szóra, csavarognak, elhagyják az apai házat, akárcsak a már idézett *Filius Prodigus*-dráma hőse, aki „emberséget tanulni” megy, de rossz társaságba keveredik, „spanyol bort” iszik, mulatozik és elveszti mindenét. Szathmári Paksi Sámuel *Pandora* című darabjának közjátékában, a „betegskatalógusban” külön típus „A bor betege vagy Részeges Ember”, aki Esculapiusnak elmondja, hogy alig iszik napjába:

Meg szoktam én érni felette kevéssel,
Egy vagy két pohár bort délbe a’ levesssel.
Három vagy tiz ittzét utól a’ bélessel
Meg iszom egy kitsiny két pintes egyessel.

Egy butykos bor épen elég osonnára,
De kettővel s. többel kérek vatsorára,
Majd köblös désa kell s. kupa éjtzakára
Kivált ha akadok jó Companiára.¹⁶

Gyógyszerként tiszta vizet adnak neki, ami rosszabb „a vipera mérgénél”, de hamarosan kijózanodik tőle.

A XVII–XVIII. században azonban már nemcsak a borivás mint dramaturgiai elem (ok-okozati összefüggés, a szereplők jellemábrázolására szolgáló motívum stb.) jelenik meg a színdarabokban, hanem maga a bor istene, Bacchus is. Cesare Ripa *Iconológiájában*:

Vidám ifjú, akinek meztelen testét csupán a vállán átvetett hiúzbőr takarja. Fején borostyánból font koszorút viseljen, s jobbában ugyanezzel a növénnel befont thyrust [nápálcaszerű, fenyőtoboz végű hosszú bot] tartson. A mondott képmás egy körös-körül szőlővenyigével s fehér és fekete szőlőfürtökkel díszített kocsin álljon, amelyet párdúcok és tigrisek vontatnak (...) Fiatalnak festjük (...) ez egyúttal a Bacchusszal jelképezett borra is utal, amely sosem öregszik meg, sőt minél vénebb, annál nagyobb az ereje. Vidámnak festjük, mert a bor megvidámítja az ember szívét, s mértékkel fogyasztva erejét is növeli. Meztelennek azért festjük, mert aki mértéken felül iszik, az lerészegedik, s mindenét feltárja, vagy azért, mert a mértéktelen ivás szegénységbe dönti s pőrére vetközteti az embert, de meg azért is, mert a féktelen ivás melegséget okoz. (...) A kocsit húzó tigrisek a részegek kegyetlenségét jelképezik, mert senki sincs, akin a bor ne venne erőt.¹⁷

15 *Magyar drámatrók...*, i. m., 171.

16 RMDE XVIII/I/2, 949.

17 RIPA, i. m., 90.

A bor tehát minden rossznak az okozója, a bornak köszönheti Pluto, hogy minden évben, farsang idején megtelik a pokol kárhozott lelkekkel. Erről szól egy minorita szerző *Az Erdélyországban való borszűkééről* című darabja, amit 1773-ban mutattak be a Kézdivásárhely melletti Kantán.¹⁸ A darab szereplői: Edander (nagyevő szakács), Potander (nagyívó pincemester), Epulo (étেকcsináló) és a felesége (!), Ebrietas, akik amiatt szomorkodnak, hogy addig nem ihatnak bort, amíg Bacchus ki nem szabadul az alvilágból.

Mert mivel az idén igen kevés bor let,
Ez a bálozásban nagy tsonkulást ejtet.
A bor szükség pedig országba miért let?
Ezért, hogy közüllünk Bacchus el vitetet.¹⁹

Egyezséget kötnek Pluto szolgájával, így Bacchus kiszabadul, s Venusszal együtt pokolra juttatja mindannyiukat. A komikus szituáció, a korabeli viszonyokra (a rossz bortermésre) is reflektáló mítoszparódia keresztény moralitással válik az utolsó néhány jelentben. Hiába jelenik meg Isten angyala, hogy jó útra térítse a dőzsölőket, Venus addig hízeleg nekik, amíg láncra verve a pokolra nem kerülnek, elrettentő példaként a nézőknek.

Átkozott torkosság, mire vivél műnköt?
Ah, mely véletlenül szakasztád éltűnköt.

– sóhajt fel Potander. A latin–magyar keverékszöveget még további nyelvi regiszterek (német, angol kifejezések és magyar–latin halandzsa) színesítik. A részletes szerzői utasítás szerint a szereplők saját nevüket a ruhájukra varrva viselték, de jelvényeik, kellékeik is segítették az azonosításukat.

Ahogy Ripánál is jól látható, Bacchusnak (Dionüszosznak) az ikonográfiája gazdagabb és sokszínűbb, mint a többi olümposzi istené.²⁰ Az egynemű, mindig azonos attribútumokkal ábrázolt Zeus, Pallasz Athéné vagy Aphrodité mellett Bacchus alakja változatosabb formákat mutat. Tragikus és komikus is lehet egyszerre, ahogy a Bacchusról szóló mítoszokban és az alakja köré szövődő misztériumvallásban is együtt vannak jelen a szakrális és a profán elemek. Több évezredes hagyománya van a *tipológiai szimbolizmus*nak, azaz annak, hogy a Biblia egyes történéseit korábbi vagy későbbi eseményekhez kössék, s így eredetileg a zsidó, majd ennek nyomán a keresztény hagyományban is összefüggő *előképek* (*praefigurák*)

18 *Minorita iskoladramák*, kiad. KILIAN István, Bp., Akadémiai, 1989 (RMDE XVIII/2), 379–436.

19 *Uo.*, 410.

20 *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, red. Hans Christoph ACKERMANN, Jean-Robert GISLER, Zürich–München, Artemis Verlag, 1986, III.

bonyolult rendszere jött létre.²¹ Ebben a tipológiai rendszerben Bacchus mint meghaló és feltámadó isten, kinszenvedése és újjászületése miatt Krisztus egyik prefigurációja, amit csak megerősít az a jelző, amelyet a görögök tettek a bor istenének neve elé: *lysius* vagy *hyaens* – azaz: feloldó, felszabadító, megváltó. Krisztus alakját a borszaparítás csodái és az utolsó vacsora misztériumának kinyilatkoztatása²² köti össze véglegesen az istenelőddel, s így lesz a borral teli kehely már nemcsak Bacchus, hanem a keresztény isten egyik legfontosabb attribútumává.

Mindezek után válik érthetővé, hogy miért éppen Bacchus lett a görög mitológia legtöbbet megidézett szereplője a XVII–XVIII. századi iskolai színpadokon, azok szigorúan szabályozott s pedagógiai célokat is megvalósító keretein belül. A már említett magyar–latin szövegen kívül három református és egy pálos *drámaszöveg*, valamint egy piarista *drámaprogram* olvasható magyarul Bacchusról.²³ Emellett több mint harminc olyan *drámacím*et ismerünk, amelyben Bacchus neve szerepel, így összesen (legalább) negyven előadást játszottak róla. Az adatok földrajzi elhelyezkedése azt mutatja, hogy a híres bortermő vidékeken (Eger, Sárospatak) volt a legtöbb előadás Bacchusról, de Varasdtól Szegeden át a kifejezetten borszűkében lévő vidékekig (Brezsnóbánya, Szokolca) mindenhol voltak előadások, szinte az összes felekezet és szerzetesrend iskolájában. A farsangnak kitüntetett szerepe volt az iskolaév tagolásában: ilyenkor még a legszigorúbb iskolákban is engedélyezték a szórakozás különböző formáit. A farsangkor előadott darabok jelentős része Plautus- (később Molière-)adaptáció, a többi farsangi játék bohózat, mítoszparódia, illetve *certamen*. Ez utóbbi lehet kétszereplős dialógus, többszereplős *disputa*, *consultatio*, sőt per is. Szereplői lehetnek allegorikus figurák, istenek és emberek, megjelenési módja lehet iskolai színjáték vagy dramatikus népszokás is: e kettő között szoros kölcsönhatást találunk a XVIII. században.

A Bacchusról szóló darabok 80%-a a *certamen* (korabeli magyar megnevezése: *veteködés*) műfaji kategóriájába tartozik. A műfaj legrégebb és legtisztább példája a középkori eredetű, latin nyelvű *Goliae dialogus inter Aquam et Vinum*. Ez lett a forrása a magyarországi XVII–XVIII. századi – sokszor ponyván terjesztett – tucat-

21 Rudolf BULTMANN, *A tipológiának mint hermeneutikai módszernek eredete és értelme = A tipológiai szimbolizmus: Szövegyűjtemény a bibliai és az irodalmi hermeneutika történetéből*, vál., szerk. FABINYI Tibor, Szeged, JATEPress, 1998, 123.

22 „Aztán fogta a kelyhet, hálát adott, és ezekkel a szavakkal nyújtotta nekik: Igyatok ebből mindnyájan, mert ez az én vérem, a szövetségé, melyet sokakért kiontanak a bűnök bocsánatára.” Mt, 26, 27.

23 *Thetis és Lyaeus* = RMDE XVIII/I/1, 567–578; *Bachusnak Neptunusnál való czívódása, az az annak meg-Fontolása, ha vallyon a Bór é az elsőbb vagy a víz, Neptunus és Bacchus vetélkedése* = RMDE XVIII/I/2, 1371–1400. *Bachus* = *Pálos iskoladrámák: Királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1990 (RMDE XVIII/4/1), 103–140; *Bachusnak vög birodalma = Piarista iskoladrámák*, II, kiad. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, KILJÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum, 2007 (RMDE XVIII/5/2), 243–253.

nyi népszerű dialógusnak is.²⁴ Ám míg ez a verstípus és a népi dramatikus játékok is megőrizték a *bor és a víz vitája* jellegű címeket, s a farsangi színjátékokban ennek analógiájára megjelenítették a farsangi ételek és a böjti ételek, Konc vajda és Cibere vajda vetélkedését is,²⁵ addig az iskolai színjátékokban a klasszicista műveltséganyagnak megfelelően antik istenekkel helyettesítették a bor és a víz allegóriáját. Így ezeknek a játékoknak a főszereplői Thetisz és (Dionüszosz) Lyaeus, illetve Neptunus és Bacchus lesznek. (Thetisz és Lyaeus névvel a jezsuita adatok között egyetlenegyszer sem találkozunk, ez a megnevezés csak a protestáns kollégiumokra jellemző.)

A farsangi és böjti ételek megszemélyesített küzdelme a XVII–XVIII. században néha összeolvad (...) a Bor és Víz vetélkedésével. A bor és Bacchus éppúgy a farsangot személyesítik meg, mint a víz és Neptunus a böjtöt. A farsang–Bacchus azonosítás azonban nálunk sosem lett a népi hagyomány olyan szerves része, mint a cseh farsangi népszokásokban

– írja Dömötör Tekla. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a palóc vidékeken még a XX. században is *bakusoknak* nevezték a farsangi maskarásokat.²⁶

A Dionüszoszról szóló egyik mítosz szerint az isten éppen Thrákiában járt, amikor Drüasz fia, Lükurgosz király megtámadta, s kísérőit, a bakkhánsnőket foglyul ejtette. Bacchus csak úgy tudott elmenekülni, hogy a tengerbe ugrott, ahol Néreusz lányánál, Thetisz istennőnél talált menedéket. (Lükurgosz súlyosan megbűnhődött tettéért: elvesztette józan eszét, és a saját fiait ölte meg, amikor azt hitte, hogy a szőlőtőkétet vágja ki. Végül saját alattvalói feláldozták őt Dionüszosznak, hogy véget érjen az országukat sújtó terméketlen időszak.)²⁷ Ehhez az elbeszéléselemhez kötődik tehát az a dialógustípus, amelyet *Thetisz és Lyaeus vetélkedése* néven ismer a szakirodalom. A *Goliae dialogus inter Aquam et Vinum* egyik (31 strófás) variánsát tudomásunk szerint 1739-ben játszották el először Magyarországon. A latin nyelvű szöveget János István találta meg.²⁸ A *Lis inter Thaetum et Liaeum de sua praeeminentia, coram tribunali Divino Litigantium, argumentis de Sacro Codice depromptis et Exstatico Anonymo in Scenam Anno 1739. bonis amicis oblata* címmel jelölt

24 *A bor és víz a fellebb való méltóságért és annak ell nyeresért egymás között pántolódnak*, Nyitra, 1658; *A bor és víz között nagyobb méltóságért való vetekedés = A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 9; a továbbiakban: RMKT XVII/9), 427–433, 434–440.

25 TÜRÖCZY-TROSTLER József, *Cibere bán és Konc vajda*, MTA I. oszt. Közleményei, 13(1958), 171–183; DÖMÖTÖR Tekla, *Naptári ünnepek – népi színjátszás*, Bp., Akadémiai, 1983³, 89–91.

26 DÖMÖTÖR, *i. m.*, 90.

27 KERÉNYI Károly, *Görög mitológia*, Bp., Gondolat, 1997, 145.

28 JÁNOS István, *A bor és a víz vetélkedése = Iskola és színpad – Az iskolai színjátszás múltja és jelene*, CD-ROM, szerk. KEDVES Csaba, NAGY Júlia, Miskolc, k. n., 2002.

kézírtos szöveg egy tokaji kolligátumból került elő; nem tudni, hogy pontosan kik és hol játszották el. Valószínűleg egy protestáns iskolából való, erre utal az a tény, hogy teljesen megegyezik a nyolc évvel későbbi, a losonci református kollégiumból fennmaradt kézírattal, amelyet Bernáth Lajos közlése nyomán Varga Imre publikált. Legújabban Csörsz Rumen István bukkant rá az elveszettnek hitt losonci kézírtos drámagyűjteményre, amely ma a Kunszentmiklósi Református Kollégium Könyvtárában található.

A losonci szöveget egy ismeretlen tanár magyarra fordította, s 1793-ban (lehet, hogy már korábban is) előadták a kollégiumban *Thetis és Lyaeus* címmel.²⁹ Formája egy „égi per”, amely isten ítélőszéke előtt zajlik „Töb Égiek” jelenlétében, s amit az elbeszélő látomásában vagy álmában néz végig. A forma kiváló alkalmat nyújt a retorikaoktatás illusztrálására, az argumentáció pedig – a valláserkölcsi, etikai oktatás részeként – minden példáját az Ó- és az Újszövetségből meríti (a mitológiai nevek ellenére a görög mitológiának semmilyen szerep nem jut az érvelésben). A felperes Thetis, az alperes pedig Lyaeus. Thetis először a Teremtésben való elsőségére hivatkozik, aztán arra, hogy „Vetések víz nélkül semmit is nem érnek / A Szőlő töké is jó bort nem ígérnek.” Majd hivatkozik Mózesre, Námánra (akit Illés próféta a Jordán vizével gyógyított meg), Dávid 50. zsolttára („moss meg, és a hónál fehérebb leszek”), Jézus megkeresztelkedésére és a keresztfán Krisztus oldalából kicsorduló vízre is. Pál apostolt idézi, amikor felsorolja a borivás veszélyeit és a bor által okozott betegségeket. Lyaeus ezzel szemben azt mondja, hogy a víz sokkal veszélyesebb, mint a bor, hiszen elárasztja a városokat, megrontja a hidakat. Ő is Dávidra hivatkozik (a 144. zsolttára – „szabadíts ki a hatalmas vizekből”), majd az Énekek Énekére, a kánai menyegzőre s természetesen az utolsó vacsorára, hiszen a bor „Krisztus vére”. A „Pernek Igazításá”-ban az Égi Bíró végül a Bor okait jobbaknak találja, s ezzel a többiek is egyet értenek. Emiatt az elvi, a bor isteni lényegét dogmatikailag hangsúlyozó álláspont miatt a vita semmiképpen nem végződhet a víz győzelmével, ezért a certameneknek ez a típusa nem kötődik szorosan előírt előadási alkalomhoz, bármikor színre kerülhet: ezt a losonci előadást például nyár végén, augusztusban tartották.

Ugyanennek a típusnak a másik megjelenési formája, Bacchus és Neptunus vitája viszont egyértelműen a farsangi ünnepkör játékaik közé tartozik: a farsang elején tartott előadásokban mindig a bor győzedelmeskedik, farsang utolsó napjaiban viszont már a víznek kell győznie. Ez történik abban a református darabban is, amelyet 1793-ban adtak elő a sárospataki kollégiumban: *Bacchusnak Neptunusnál való czivódása, az az annak meg-Fontolása, ha vallyon a Bór é az elsőbb vagy a víz* címmel.³⁰

A darab előzményeként azokat a XVII. századi magyar nyelvű dialógusokat tartjuk számon, amelyekben – bár ezek is az említett középkori latin dialógus szövegére épülnek – mégsem Isten vagy a legfőbb Bíró dönti el a vitát, hanem

29 RMDE XVIII/I/1, 567–578.

30 RMDE XVIII/I/2, 1371–1400.

egyszerű földi emberek: úri s nemes rendek, katonák, szakácsok, kocsisok, dudások, csatlósok, egyházi személyek.³¹

Neptunus és Bacchus érvei ugyanazok, mint az előző típusnál, de hiányzik a teljes bibliai apparátus; a szakrális elsőség helyett a gyakorlati, mindennapi életben megnyilvánuló haszon és kár alapján kell dönteni a bor és a víz között. Jupiter nem meri egyedül vállalni ezt a döntést: Mercuriust leküldi a földre, hogy kérdezze meg az embereket is. A Jupiter elé kerülők koruk, nemük és anyagi helyzetük alapján reprezentálják az emberek minden típusát, de mellettük ott vannak a református színjátékok kedvelt zsánerfigurái is. Bacchus mellett szól öreg és fiatal férfi, két leány, a gazdag ember és minden katona. A Második leány ezt mondja:

Nem kell ugy magamat festeni, kendőzni,
Nem kell pirosítot rósa vízben főzni,
Szép vagyok, szép lészek, mert jó borocskával
Élek, elég egy nap nyoltz palatzkocskával.

Akárki szeresse tehát a vizecskét,
Nékem nem kell, iszom én szőlő levecskét,
Példának okáért, kulcsár, egy pintecskét
Adj a pincze tokbol tisztát, édesecskét.³²

Neptunust védi egy „fürdeni szerető kisfű”, két másik leány („Az ilyen ostobák soha el nem kelnek / Mind holtig pártában nyaralnak, telelnek” – mondja róluk Bacchus), a szegény ember, a hajóskapitány és a halász. Bacchus a szakácsra akarja bízni a vita eldöntését, ő azonban nem tud választani a két isten között, mert neki bor is, víz is kell a mesterségéhez. Akárcsak a bort mérő zsidónak, aki Bacchus mellett voksol, de bevallja, hogy Neptunusra is rászorul, amikor vízzel hígítja a jó hegyaljait. A döntés végül két vénasszonyra vár, akik természetesen Bacchusra szavaznak. Pedig az égiek még Mercuriust is elküldik hozzájuk:

Tiszteli általam hitván személyteket
Neptunus és Káron, s. izeni ezeket
Hajójokba hogy nem veszik Lelketeket,
A parton eszen meg a tetű titeket.³³

Végül a kisbíró semmisnek tekinti a Bacchus melletti voksokat, merthogy részeg fővel adták azokat, s Neptunusnak gyémántos koronát, Bacchusnak pedig szőlőfa

31 RMKT XVII/9, 427–433, 434–440.

32 RMDE XVIII/1/2, 1381.

33 *Uo.*, 1395.

boronát ad. A szöveg egyik variánsában³⁴ található egy negyvensoros betoldás, amelyben Mercurius tudós embereket is megkérdez a víz vagy a bor elsőbbségéről: a diákok közül csak a declinista szavaz a vízre, merthogy az *aqua* az első declinációba tartozik, a *vinum* pedig a másodikba. A „szintaxista” és a „rétor” viszont a bor mellett érvel (az ókori görög költőkre hivatkozva), őrá esküszik a muzsikus is, mert „bor nem issza nincsen a kórusba”, csak az asztrológus szól Neptunus mellett, merthogy a Vízöntő a legelső égi jegy.

Az ókori ábrázolásokon többször szerepel együtt Bacchus és Pallasz Athéné.³⁵ Kettejük vitájáról 1720-ban Trencsénben játszottak egy darabot a retorikai és poétikai osztály tanulói (*Certamen inter Bacchus et Palladem*).³⁶

Bacchus és Mars vitáját, vetekedését a győri jezsuiták mutatták be 1718-ban.³⁷ 1694-ben Egerben szintén Marssal együtt szerepelt³⁸ Bacchus. A két isten általában szövetségese volt egymásnak, a pálos *Bachus* című darabban is Mars a legfőbb védelmezője Bacchusnak:

Kemény és sulyos és majd el viselhetetlenek Marsnak regulái, a' Ki nékem szolgál, vértétékét, vérét, életét áldozza az föl. De mind ezekre nézve nem voltak mind eddig üressék Bellona sátori, mert Bachus, a' szíveket látogató Isten gyakran látogatta táborimat, vizsgálta a' szomorút, bátorította a' félelmes szíveket, cő tartotta a verbungokat, a' forposztokat, az ébren álló Strásákat

Jupiter szerint viszont Bacchus többet ártott, mint használt: „A' kit a fegyver meg nem rontott, Bachus boros pohara meg rontotta.”³⁹ Kettejük vetélkedésének magyar irodalmi előzménye a (régebben Gyöngyösi Istvánnak tulajdonított) *Márs és Bacchus egymással való viaskodása*,⁴⁰ illetve a *Bacchusnak véletlen rabsága idejének legjobb korában*.⁴¹

Egy újabb certamentípussal találkozunk egy privigyei farsangi játék kapcsán. A darab címe: *Bacchus cum quator evangelistis quos in diversas orbis partes ablegavit*.⁴² Az apostolok vetélkedése szintén középkori eredetű műfaj, első magyar nyelvű varián-

34 *Fejérvári Károly versgyűjteménye* (1785–1790), OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 179.

35 *Lexicon iconographicum...*, i. m., 466.

36 STAUD Géza, *A jezsuita iskolai színjátszás forrásai és irodalma*, Bp., MTA Könyvtára, 1984–1988, II, 278.

37 *Bacchi cum Marte certamen* = STAUD, i. m., II, 19.

38 *Laurea Bacchi in binis Martis assectis ob ebrietate misere peremptis* = *Uo*, III, 129.

39 RMDE XVIII/4/1, 112.

40 *Az 1660-as évek költészete*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981 (RMKT XVII/10), 132. sz.

41 *Énekek és versek (1686–1700)*, s. a. r. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1991 (RMKT XVII/14), 158. sz.

42 Privigyé, 1719. KILIÁN István, *A piarista iskolai színjátékok forrásai és irodalma*, Bp., Argumentum, 1994, 95.

sa 1521-ből való.⁴³ Népszerűségét jelzi, hogy Csíksomlyón egy Mária mennybemeneteléről szóló darabban is megtaláljuk egy késői variánsát. Csak találgatni tudjuk, hogyan kötődött össze Bacchus alakja az egymással vetélkedő apostolokéval: talán arról folyt a vita, hogy ki milyen (mennyire jó) bortermő vidékre menjen.

Bacchusnak a Mértékletességgel (*Temperantia*), az Okossággal (*Prudentia*) és a Kegyességgel (*Pietatis*) való certamenjére is találunk példákat. Három darabot ismerünk ilyen témában: a legkorábbi a privigyei, ahol a piarista gimnáziumban 1708 farsangján egy olyan *actiót* adtak elő a felsőbb osztályosok, amelyben a Mértékletesség (*Temperantia*) istenasszonya győzedelmeskedett Bacchuson.⁴⁴

A Mértékletesség istenasszonyát Cesare Ripa hatféle leírásban mutatja be: mindegyik asszony vagy fiatal lány alakjában ábrázolja, attribútumai a pálmaág, a kötőfék, az óramutató, a megtüzesített vas és egy vizes edény (amely mérsékli a vas hevét), állata a hermelin, az elefánt vagy a teknősbéka.⁴⁵ Ez az ábrázolás festett emblémaként ott lehetett a színpadon is, de lehetséges, hogy néhány eleme csak az istenasszonyt játszó szereplők jelmezében vagy attribútumaiban jelent meg.

Hasonlóan a farsang végén kerülhetett színre az a rózsahegy-i előadás, amelyben a Kegyesség (*Pietatis*) győzte le Bacchust, akitől még saját szolgálói is elpártoltak.⁴⁶

A harmadik darabban (amelyet a piaristáknál, Pesten mutattak be) Bacchus az Okossággal (*Prudentiával*) mérkőzött meg. Az előadás teljes szövege nem maradt ránk, de 4 leveles, nyomtatott programja igen:⁴⁷

Bacchusnak víg birodalma, melynek ellenkező [ellene harcoló – P. M. Zs.] Prudentius ez farsangi időnek tulajdonsága szerint alázatossan fejet hajt. Recreationak okáért vigasság szerető auditoriumnak A Nagyságos, Tekéntetes, Nemes és nagy Reménségő Negyedik, Harmadik és Második Oskola béli Pesti Scholarum Piarum Gymnasiumjának jó-erkölcsű Iffiuságától.⁴⁸

Pogadl Flóriánt már korábban is érdekelte a téma, 1724-ben játszott először Bacchusról: *Iucunda Bacchanalia, de ebrietate et voracitate*.⁴⁹ 1725-ben latin nyelven, a királyi tábla előtt mutatott be egy darabot *Gubernium Bacchi* (Bacchusnak birodalma) címmel,⁵⁰ ennek a programját fordíthatták le magyarra, legalábbis erre

43 *Könyvecse a szent Apostoloknak méltóságáról*, 1521.

44 KILIÁN, *A piarista iskolai...*, i. m., 82–83.

45 RIPA, i. m., 565–568.

46 *Bacchi famulitium a pietate convictum*, Rózsahegy, 1763. KILIÁN, *A piarista iskolai...*, i. m., 580. Bacchus víg birodalmában játszódhatott 1753-ban a *Comitia Bacchi* című váci előadás is.

47 RMDE XVIII/5/1/2, 243–250.

48 *Uo.*, 245.

49 KILIÁN, *A piarista iskolai...*, i. m., 426.

50 *Uo.*, 428.

utal, hogy a magyar szöveg nehezen értelmezhető, nyelvileg megformálatlan. A Kilián István által közölt és értelmezett tizenöt jelenetből már csak néhány kapcsolódott a certamen műfajához, a többi jelenet sokkal inkább a bohózat sajátosságait mutatta. Az előadás a népi farsangi játékoknál is gyakori temetési-feltámadási paródiával kezdődött:

Bachus halotaiból föl támadot, őtet sohaitó unokáit meg vidámitya, (...) midőn Zöldséggel czifrazot sceptrummal és borostyánnal illetik. Decretomot, bővebben ennyi 's- innya, ki bocsát és híveit, hogy föl támadását egész világnak hirdessék, ki küldi.

Prudentius rémulten hallja, hogy Bacchus visszatért, emberei sorra átszökösnek az új királyhoz. Végül teljesen magára marad, s már csak az iskolai ifjúságban bízik, de azok is Bacchus mellé állnak. Ezután egy közjátékszerű jelenet következik egy gazdáról és annak szolgáiról: a Gazda átkozza Bacchus dekrétumát, mire a szolgálai megverik, és Bacchus elé hurcolják, aki elrendeli, hogy tegyenek a fejére szalmakoronát, vigyék a kocsmába, ahol borral és pecsenyével kínozzák, a szolgák pedig három napig éljenek kedvükre. Ezalatt a Pallasz Athénétől elpártolt ifjúság „czégeres Bacchus Oskolájába” ér, ahol a praepceptora Farciminander (hurka) lesz. Prudentius végül – Hilarillus és Stomphacius javaslatára – önként elmegy Bacchus udvarába, ahol nagy örömmel fogadják, s „midőn Bacchus szolgálattyanak le kötelezi magát, farsangok czéhébe betestesült Zöldséggel tekert pálczával, 's-Borostyánnal koronaztatik, és Publius Stultitiusnak⁵¹ mindenik öröme neveztetik.”

A bolondok ünnepének szintén középkori eredetű rítusa is kapcsolódik a magyarországi bolond farsang szokásaihoz, de ezek bemutatása már csak egy újabb tanulmány tárgya lehetne. Ennek a rövid és korántsem teljes áttekintésnek a végén álljon itt inkább egy XVIII. századi intelem, *a bosszú és egészséges élet receptje az ünnepeltnek*:

Nap közben vizet igyál!
Délben bort, de vízzel, két pohárral igyál!
Eztet est enni ártalmas,
Az égetett ital veszedelmes.
A' sert is meg lehet innya...⁵²

... Ha nincsen bor!

51 A Stoltitia (Bolondság) ikonológiai szempontból kevésbé jelentős, Ripa mindössze egy leírását közli: meztelen, nevető nőalak, aki egyik kezében a holdat tartja (mert ez „nagy hatással van a bolondokra”), s aki mellett egy birka áll. RIPA, *i. m.*, 563.

52 SZATHMÁRY PAKSI Sámuel, *Pandora* = RMDE XVIII/1/2, 950.

A *Vidámság* (*Allegrezza*) ábrázolása Cesare Ripa könyvében (1997, 29).

H. KAKUCSKA MÁRIA

„Tudod e, Jó Pajtás! miben áll boldogság?”

Elegy-belegy dolgok az Orczyakról,
avagy mindenki mindenkivel összefügg
(Leibniz után szabadon)

A tanulmány címe¹ Orczy Lőrinc (még az ő mértékével is ismeretlennek számító) *Szerelem és bor* című versének első sora. 1759–1760 között keletkezhetett, kéziratban nem maradt fenn, és a személyesebb hangulatú költeményeinek kis csoportjába² sorolható. 1759 májusában, másfél évi katonáskodásból hazatérve Orczy egyértelmű választ tudott adni a szeretet–szerelem–boldogság hol- és mibenlé-tének kérdésére:

[ott] ...hol kitsiny zörgéssel
Éljenek az emberek egy szeretett széppel.
Mi kell e'hezz egyéb hanem egy jó barát,
Ki víg kedvel reám köszönje poharát.

„Kenyerespajtás”-ának, Jankovits Miklósnak 1758 februárjában a hétéves háború csataterére visszatérve „leromlott házy” gazdasága megjavításáról elmélkedett. Azt, hogy ez a „javítómunka” egy újabb házasság, csupán a hagyatékában található eljegyzési szerződés másolata és néhány személyesebb hangú verse sejteti. Érzelmeknek semmi nyoma. A Semsey család fondjában őrzött, harminc évvel későbbi végrendeletének intézkedései mutatják, hogy Orczy elégedett volt a „gazdasági kényszer” létrehozta második köteléssel. Cselekedeteiből, apró megjegyzéseiből, környezetének reagálásából tudható, mennyire fontos volt számára a boldogság egyik alapjának tartott harmonikus együttélés, amelyért nem csekély anyagi áldozatot hozott. Két leánya esetében a kölcsönös érzelmek vagy legalábbis némi szimpátia alapján történt párválasztás mellett megfigyelhető másik „rendha-

1 *Költeményes bolmi egy Nagyságos Elmétől*, A 'Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a Nagyságos Szerzőnek különös engedelmével közre bocsátotta RÉVAI Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal' Betűivel, 1787. A kötet 198–199. oldalán található ez az öt versszakos vers, a 3. azonban eltér a többitől: nem négy, hanem hat sorból áll. A tanulmányban említett versek e kötetből (a továbbiakban: KH, 1759) valók, az összes idézett irat pedig a MOL, P szekció 519, Az Orczy család levéltára, Familiaris, 19. csomó, BSY Nr. -371, Splény(i) család kiadatlan anyagából, betűhíven. A tanulmányban a régi szövegek és a nevek helyesírásában az eredetit követjük.

2 KH, 1759: *Szabad e szerelemről írni vén poétának...*, 196–197; 1760: *A' szerentsének valóságos képe*, 128–133; *Nagyság' és szeretet' egybenn vetése*, 134–137; *Régi és újabb szerelem*, 143–149.

gyó” elem: az életkori sorrend figyelmen kívül hagyása. A fiatalabb Zsuzsanna (1744–1784)³ öt évvel előbb ment férjhez Annánál (1741–1824). A menyasszonyok minden megnyilvánulás nélküliségének ellenére házasságkötésük előzményei és érzelmeik valamennyire dokumentálhatók. Püspöky Ferenc mádi tiszttartó 1760. január 29-i levelében „B. Splényi Gábor Kapitány Uramot, (...) ismérem, a’ Gavalér bizony szép, és jó erkölcsű” fiatalember. De mivel becsületes ember volt, hozzátette még: „Hogy joszagnak competentiajához képpest volna, bizony nincs, (...) mi haszna olyan gaszdaghoz menne, akit nem szeretne.” Azt nem tudjuk meg, melyik „Mlgos Kis Aszony”-nak szolt ajánlata. Javaslatával egyetértettek és a frigyet az „előnytelen anyagiak” ellenére hamar megkötötték: 1761 augusztusában Splényi Gábor már „Mon tres gracieux Cher Pere!” megszólítással küldött beszámolót Orczynak. A Splényiek ősi fészkeből, Ternyéről (ma Szlovákia) ez év őszén írt francia levélen Zsuzsanna névalírása tudatosítja, hogy az az ajánlás neki szolt. Püspöky Ferenc igaz jellemzést adott a kicsi (és a sok testvér miatt elaprózott) birtokú ifjú gavallérról, aki bizony szegény volt. A família nagyon népes, irataik szórványosak, névhasználatuk zűrés, így az sem tudható, hány testvére volt a két Splényi Gábor Antalnak. A homályt tovább növeli az azonos férfikeresztnevek – Gábor, Mihály, Ignác, László, Ferenc, József – ágakon-generációkon átívelő egyidejű használata, illetve a többtagú nevek egytagúra egyszerűsödött alakja: Ignác, Ignác József, József kirívó esetben ugyanaz a személy lehet! A híres (II.) Gábor Antal (Ternye, 1728?/1734. okt. 2. – 1818. ápr. 1.) esetében is kevés az életrajzi adat. A *Hadi és más nevezetes történetek* híreiben gyakran említett Splényi⁴ Feld-Marschall-Leutenant rangjelölés László tábornok (és felesége, Berényi Zsófia) utódait is takarhatja. A lányokat még ennyire sem tartották számon; sem (II.) Gábor Antal édesanyja, Berényi Katalin (B. Zsófia testvére), sem a nőtestvérek nem szerepelnek az iratokban. (II.) Gábor Antal a szintén katona Mihály öccsére hivatkozik gyakran, de Ferenc⁵ bátyja is eljár ügyei intézésében. Báróságot miháldi előnévvel 1735. február 2-án az apa, (I.) Gábor Antal (1690–1762) kapott vitézségéért. Német nyelvű katonai lexikonokban 1774-et és 1768-at egyaránt megjelölik II. Gábor Antal Ferenc és Ignác fiának születési éveként. 1768. március 10-én Casalmaggioreból egy „kis Sandli”-ről is szolt a hír, aki bizonyosan nem Zsuzsannával (1767? – 1845. febr. 17.), Vécsey János (1755. dec. 13. – 1807) tábornok majdani feleségével lehet azonos, hanem Józseffel. Az Orczy-iratokban nincs említés

3 VAY Sarolta, *Régi magyar társasélet*, vál., szerk., s. a. r., utószó STEINERT Ágota, Bp., Magvető, 1986. Az itt említett Zsuzsanna-verseket a hagyatékban nem találtam.

4 A vezetéknev -i betűjének következtlen használata is keveredést okoz. Egy másik Splényi László (felesége Úsz Judit) unokanagybácsi lehet. Több Splényi Anna is van, az egyik pl. Eötvös Loránd apai özanyja, Eötvös (I.) Miklós (1716–1782) felesége.

5 A szabadkőműves Splény(i) Xavér Ferenc (Ternye, 1731. nov. 23. – Vác, 1795. dec. 22.) a jezsuita rend tagjaként a bécsi Pázmáneumban, majd a Theresianumban tanulmányi felügyelő, ezután Nagyszombatban tanár, 1787-től váci püspök volt.

Ferenc tábornokról (1774–1829). Orczy Lőrincnek írt magyar nyelvű milánói leveléből Splényi *Francisca* 1770. január 13. előtti születése feltételezhető. Batsányi Jánosnak a haldokló Orczy Istvánhoz intézett versei révén Franciska bekerült a magyar irodalomtörténetbe. Orczy segítőkészségének és elégedettségének igen magas fokú bizonyítéka a „lévén nékem különös Örömem és vigasztalásom az én Kedves Vöm Uramban (...) Kedves Leányombann (...), maj naponn (...) 22 000 Rhénes forintokat (...) számokra resolváltam” megjegyzésben említett összeg. Splényi tréfálkozva Orczyt okolja: „de magának tulajdonítsa nagyságod, hogy Leányát oly szegény Legénynek adni méltósztatot, kit (...) nagysággal együtt, ha csak fekete kenyér melletis tiszta szivembül szeretni el nem mulatom.”

II. Gábor Antal levelei egy házasság és a XVIII. századi magyar nemestiszt mindennapjainak kor- és kórtörténete. A család életszínvonalának biztosítása, a hadseregben, a ranglétrán való emelkedése is Orczy Lőrinctől függött: „nagyságod kegyes Atyai segítségével máris Mediolanumban (...) mai napon itt is Oberstnek publicáltatom.” Az előrehaladást a ranghoz való *compagnie* vásárlásával Orczy Lőrinc támogatása tette lehetővé: „négy részre el vagyunk oszolva (...) az Jóság pusztul, az Familia ujonnan szaporodik (...) Ha Nagyságod és Mária Theresia módot nem tesznek, az Olasz orszagi Lakasunk hova tovább utolsó veszedelemre hoz bennünket” – írta Splényi 1769 novemberében. Remekül értette a pénzkérés módját, aminek időnként Orczy ellen próbált állni. Odavetett félmondataiból lassan áll össze a kép a folyamatosan terhes és beteg Zsuzsannáról, akit „már egynéhány Holnaptul fogva az Hurut sanyargatya, (...) most Chinával curalván, (...) mindha jobban érezné magát”. Splényi egyre nagyobb nyugtalan-sága érezhető kassai, 1784. májusi soraiban: „feleségem oly beteg lévén, én itt exercirozni s’ mustrálni kinszeritettem”. Zsuzsanna 1783-ban Kassán hozta világra utolsó gyermekét. Az 1784. június 18-i levél már haláláról szól:

Feleségem nehéz nyavalyájátul Nagyságodnak maid semmit sem irván, (...) Melancholiám (...) el lepte szivemet Elmémet, (...) sokszor azt sem tudom hol vagyok. Mely nagy és fájdalmas sebb eset légyen az én Szívemben akárki (...) szemeivel nyilván láthatta, mely szeretettel az én Kedves Szerelmes Feleségemmel viseltetem

A nagy és fájdalmas seb gyógyulásában segítségére lehetett második felesége, Ghillányi Julianna. Splényi elsődleges célja mindig a (nagy összegű) segélykérés, s mintegy mellékesen számolt be *felesége* épp megszületett vagy születőfélben lévő *újabb terhéről*. A már meglévőket név szerint soha nem említi. Személytelenül, csak „két idősebb lányom”-ról, „fiaim”-ról és „feleségem”-ről írt. 1778-ban apósa fűzetében új megjegyzés: a „Splényi vöm adosságának (...) ugyan azon Móldvay secretarnak” jelzi a csernovici tartózkodást. Bukovina 1764-ben lett osztrák tartomány; Splényi (II.) Gábor részt vett a terület elfoglalásában, az adminisztráció megszervezésében és a madéfalvi székelyek letelepítésében. 1776-ban Petronella

Paulina érkezése mellett értesülünk arról is, hogy „nem sokára tudni fogjuk, ha parokáknak vagy penig Kardoknak adgyák ezen Kis tartomány administratioját”. A következő év júliusában Mária Anna Michaela Gunigunda is ott születik még, de arról hallgatnak a papírok, hogy Orczy Lőrinc (pénztárcájának) szerepe mekkora volt az „innen való ki szabadulásomon”-ban. Az iratok kevesebb gyerekről tudósítanak, mint amennyit ő 1785-ben említ: „siralmas ügyimet által látván segítő atyai kezét nyuicsa Ngod 12 szép (...) unokái táplálásokon.”

Ferenc és Ignác Pankrác Galeaz katonai karriert futottak be. Szily Mária személyében (1781–1858) Ignác a besúgó pesti alispán, Szily József leányát vette feleségül. A Szilyek⁶ sem voltak ismeretlenek Orczy Lőrinc gazdasági feljegyzéseiben: „Adok Szyly Józseph Uramnak költsön 2000, –” A Splényi–Szily házaspár legidősebb lányát, Máriát Guyon Richárd vezette oltár elé. Két Splényi lány, a korán elhunyt Janka (Johanna) és az 1779-ben Enoch–Illés nevű ikerpárnak életet adó Teréz (1745–1830) Almásy Ignác József (1725–1804) feleségei, II. Gábor Antal unokahúgai lehettek. Almásyné Splényi Teréz – unokasógorához, Szily Józsefhez (1746–1827) hasonlatosan – a magyar írók műveinek terjesztése mellett besúgással is foglalkozott. Leánya, Almásy Johanna a jakobinus Sigray Jakab öcsésével, Ferenc Józseffel (1768–1830) alig két évet élhetett együtt. Az iratokban nincs nyoma, hogy egy új magyar király választásáért és egy új, saját ékszerekből készítenő magyar királyi korona megalkotásán⁷ szervezkedő Orczy fivérek tudtak volna valamit az Almásy–Szily besúgók tevékenységéről. Az Orczyak „megbízhatatlanságának” egyik bizonyítéka, hogy csak *bároké* maradtak.

A másik, „szíve szavára hallgató” Orczy leányról, (I.) Máriáról (1751?–1805) még kevesebbet tudunk, mint Zsuzsanna nővéréről. Nincsenek biográfiai feljegyzések, egyetlen sora nincs a levéltárban. Orczy hajdani tanuló társa, majd a hivatalos ügyekben intézkedő Vass Mihály tudta, hogy „a Kiss Aszony inkább hajlik az Magyar Nadrágú Cavallérhoz”. E gavallér kilétére egy pár évvel későbbi „félhivatalos” levél derít fényt, amely Orczy Lőrinc vízügyi iratai között lehető fel: Vécsey (I.) Miklós (1749–1829) írta a folyók áradásáról és feleségének „kilenc hónap utáni gyógyulásáról”. Az időpontok, a körülmények csak Máriára illenek. A Vécseyek generációk óta katonák. A lojálisan „rebellis”, erősen magyar érzelmű Orczy a *tiszttiszelőbb*, Barkóczy–Sennyey–Festetics vonalú ágba házassította be leányát. Vécsey Miklós és Orczy Mária hét gyermeke közül Laurentius

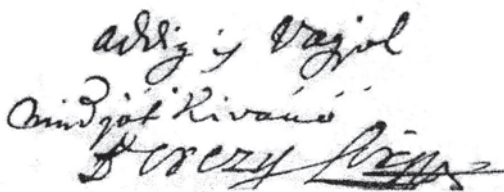
6 A Szily család másik ágának nevezetesebb alakjai: Szily Kálmán (1838–1924) természettudós, nyelvész, több folyóirat szerkesztője, az MTA főtitkára; ifj. Sz. Kálmán (1875–1958), aki szintén tagja volt az MTA-nak.

7 Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (OeStA/AVA/), Inneres Polizei Pergén Akten, például: VIII/10, IX/A14 H9-H13, XIII/5. Köszönetet mondok a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítványnak a Collegium Hungaricumba szóló egy hónapos ösztöndíjért (2005), valamint az OeStA munkatársainak, akik engedélyezték az „akták közötti” rendhagyó kutatást. Ennek eredményeként kijelenthetjük, hogy ama 1927-es nagy tűz sok számunkra fontos iratot nem pusztított el.

Raphael és Stephanus Nicolaus 1813. augusztus 26-ról 27-re virradóra, a drezdai csatában vesztette életét. Leányaik közül a hosszabb életű Leopoldina Czóbel (II.) László (1775–1849) szabolcsi táblabíró felesége lett. Czóbelék már többször kapcsolatban álltak Orczy Lőrincsel. Czóbel (I.) József tábornok elhunytával a komaság után három gyermekének gyámjává is lett. Mihályi Juliannával a tábornoknak katona fiaik – (I.) László és (II.) József – mellett volt egy Viktória nevű lányuk is. Czóbel (II.) László és Vécsey Leopoldina esetében a katona komák unokái léptek frigyre; két fiuk született: Czóbel (I.) Albert és (II.) Imre (1819–1906). Czóbel (II.) Imre Vay Eveline-nel (1829–1908) kelt egybe. Negyedik gyermekük a hosszú életű, „a lantot sok tehetséggel és hivatottsággal kézbe vevő, (...) zengzetes, lendületes verselésű”⁸ Wilhelmina (1855–1947). Czóbel Minkát, aki először fordított magyarra Paul Verlaine-t, és „kinek nyelve színgazdag s verselése forma tekintetében is dicséretre méltó”,⁹ sógora, Mednyánszky László¹⁰ ajánlása után Jókai Mór biztatta versírásra. A nyugatosok elődjének kellene őt tekinteni vagy legalább egy-egy versét ismerni, de osztozik ükapja végzetében, a méltánytalan irodalomtörténeti megítélésben, és őt még kevésbé ismertem nyelte el a feledés.

Vécseyék Mária nevű leánya a férje, Szendrői Török József révén Kazinczy Ferencnek és Sophie-jának sógorasszonya volt és a kalandos életű Djavina-Hanem Zubeida, alias (II.) Szendrői Török Mária¹¹ dédnagymamája.

A kapcsolatok átnézésekor kiderül, nem volt „szabad” választása az Orczy leányoknak, még akkor sem, ha *hajlandóságuk* szerint tehették. A szó szoros értelmében „rokon lélek” már minden jövődöbéli a bedeghi Nyáry, Haller, Barkóczy, Berényi, Bossányi, Regőczy Huszár, Révay, Sennyey, Szúnyogh, Szendrői Török, Tarródy családok valamelyik ága révén. Egyet tettek, amit Püspöky Ferenc és Vass Mihály megjegyzése egyaránt megerősít: nem idegenhez mentek, hanem a szülői ház szellemiségének megfelelően „Magyar Nadrágú Cavalérhoz”.

8 A *Vasárnapi Ujság* 1892. évi 1. és 1896. évi 8. számának *Irodalom és Művészet* rovatának kritikájából.

9 *Vasárnapi Ujság*, 1894, 8. sz.

10 Czóbel (I.) Istvánnak (1847–1932), Minka bátyjának, Mednyánszky Margittal való házassága révén. A Czóbelek a Splényiekhez hasonlóan német származásúak, kiterjedt rokonsággal; nemzedékek óta katonák.

11 II. Abbas Hilmi (1874–1944) egyiptomi alkirály felesége volt 1910–1913 között.

Jelmagyarázat

∞ házastárs

szülők

H. k. házasságkötés

Megjegyzés

Az itt közölt adatok levéltári stb. kutatásokon alapulnak, gyakran nem egyeznek az internetes forrásokkal, illetve egyes családtörténeti forrásközlők adataival.

ORCZY (VIII.) ISTVÁN

(1669 – 1749. dec. 12.)

PETROVAY ZSUZSANNA

(1690. okt. 6. – 1737. ápr. 2.)

Petrovay IV. János, bedegi Nyáry Zsuzsanna

ORCZY (I.) LÓRINC

(Tarnaórs, 1718. aug. 9. – Pest, 1789. júl. 28.)

1. ∞ PODMANICZKY JUDIT (1716 – 1755. jún.)

Podmaniczky János, Osztrólczy Judit

H. k. Aszód, 1740. máj. 8.**(II.) ZSUZSANNA**

(1744 – 1784. jún.)

∞ SPLÉNYI (II.) GÁBOR ANTAL ága

(1734–1818)

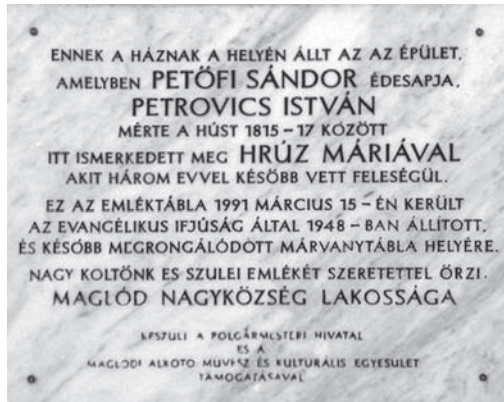
Splényi (I.) Gábor Antal, Berényi Katalin

H. k. 1760/61Kazinczy sógornője **CZÖBEL MINKA**

Rövid portrék Petőfi Sándor rokonságáról¹

A szülők

Köztudott, hogy *Petőfi Sándor* felmenői mindketten szlovák származásúak voltak. A Petrovicsok a Habsburg Birodalom szlovák részéről a Délvidékre költöztek; *Hrúz Mária* és *id. Petrovics István* már magyarországi területen születtek, ugyanabban az évben, 1791-ben. *Id. Petrovics István* mészáros és kocsmáros, *Hrúz Mária* pedig házasságkötésük előtt, amely 1818-ban történt, cseléd volt Aszódon. A házaspár Maglódon ismerkedett meg, az Ófaluban. A *Petőfi-életrajz* szempontjából jelentős eseményről emléktábla is van a városban, a *Petőfi tér 1.* szám alatt álló *Pakányi-féle ház*on:

Nem minden költő olyan szerencsés, hogy a családjában olyan híres festő van, mint *Petőfi* másod-unokatestvére, *Orlai Petrics Soma*. A művész megörökítette a költő szüleit csodálatos olajfestményeken² és grafikákon,³ s természetesen a költőt magát is több alkalommal: *debreceni színészként-poétaként*,⁴ *pest-budai híres*

1 Az írás előadásként hangzott el Maglódon 2010. március 15-én. Maglód egyébként nem szerepel az alábbi, közismert kiadványban: *HATVANY Lajos, Így élt Petőfi*, Bp., Magvető, 1967², I–II.

2 ORLAI PETRICS Soma, *Petrovics István portréja*, olajfestmény, *Petőfi Irodalmi Múzeum*, ltsz.: 62.1215.1; Uő, *Hrúz Mária portréja*, olajfestmény, *Petőfi Irodalmi Múzeum*, ltsz.: 62.1261.1.

3 ORLAI PETRICS Soma, *Petrovics István portréja*, grafika, *Magyar Nemzeti Galéria*, ltsz.: Graf.1939–3378; Uő, *Hrúz Mária portréja*, grafika, *Magyar Nemzeti Galéria*, ltsz.: Graf. 1939–3379.

4 ORLAI PETRICS Soma, *Petőfi Debrecenben*, olajfestmény, *Petőfi Irodalmi Múzeum*, ltsz.: 57.458.1. (Egy korábbi változat: ltsz.: 57.301.)

emberként fekete-fehérben és színesben is, majd élete utolsó hónapjában Mezőberényben papucsban⁵ és csizmában⁶ egyaránt. Legalább ilyen híresek és Orlai művészeténél nagyobb értéket képviselnek Barabás Miklós Petőfiről készített litográfiái: 1845-ből és 1848-ból.⁷

-
- 5 ORLAI PETRICS Soma, *Petőfi Mezőberényben*, olajfestmény, Petőfi Irodalmi Múzeum (papucsos változat), ltsz.: 65.44.1.
- 6 ORLAI PETRICS Soma, *Petőfi Mezőberényben*, olajfestmény, MTA Művészeti Gyűjtemény, egykor Szendrey Júlia tulajdona.
- 7 BARABÁS Miklós, *Petőfi Sándor 1845-ben és 1848-ban*, litográfiák, Petőfi Irodalmi Múzeum, ltsz.: 62. 1234.

Bizonyára mindenki ugyancsak ismeri a Petőfi Sándorné, Szendrey Júliáról készült Barabás Miklós-litográfiát 1848-ból.⁸ De mint a későbbiekben látni fogjuk, festmények, fotók stb., még mindig kerülhetnek elő. A Szendrey Júlia-ábrázolásokra visszatérünk.

Hrúz Mária feltehetően szlovák dalokat is énekelt gyermekeinek. Azt kell, hogy mondjuk: Petőfinek és öccsének az anyanyelve szlovák volt. A szlovák nyelvtudásukról nem tudunk semmit, már az édesapjuk is magyarnak vallotta magát. Egy nemzethez való tartozás csak részben származás, részben azonban vállalás kérdése. (Illyés Gyula óta szoktuk ezt így fogalmazni, ő ezzel ugyancsak Petőfi nyomában járt.) Petőfi írja az *Élet vagy halál!* című költeményében:⁹ „Ha nem születtem volna is magyarnak, / E néphez állanék ezennel én...” (Erdőd, 1848. szeptember 30.). Ennek ellenére vagy ezzel együtt a költő bizonyára tudott szlovákul, legalább nyelvértési szinten, felföldi útjai során a cselédekkel szlovák (tót) nyelven társalgott.

Egyik ismert, talán életrajzi ihletésű versjelenetében egy anya és egy fia beszélget egymással. A *Jövendölés* című versből idézek:¹⁰

„Mondád, anyám, hogy álmainkat
Éjente festi égi kéz;
Az álom ablak, mellyen által
Lelkünk szeme jövőbe néz.

Anyám, álmodtam én is egyet,
Nem fejtenéd meg, mit jelent?
Szárnyim nővének, s átröpültem
A levegőt, a végtelent.”

„Fiacskám, lelkem drága napja,
Napomnak fénye! örvendezz;
Hosszúra nyujtja élted isten,
Álmodnak boldog titka ez.” –

Minden kisiskolás tudja, hogy a versbéli beszédben nem az édesanyának, hanem a fiának volt igaza – akárcsak, amikor így zárta a verset:

8 BARABÁS Miklós, *Szendrey Júlia 1848-ban*, litográfia, Petőfi Irodalmi Múzeum, ltsz.: 57.389.1.

9 PETŐFI Sándor, *Élet vagy halál* = PETŐFI Sándor *Összes művei*, kritikai kiadás, szerk. VARJAS Béla, s. a. r. KISS József, V. NYILASSY Vilma, Bp., Akadémiai, 1951–1964, III, 187.

10 A cikkben idézett versek szövegét a legújabb kritikai kiadásból közöljük. *Petőfi Sándor Összes Művei*, I–IV. (az ötödik előkészületben, ebben és a további esetleges hatodikban foglalt versekből az előző kritikai kiadásból idézek; a továbbiakban: PSÖM), I, szerk. KISS József, s. a. r. KISS József, MARTINKÓ András, Bp., Akadémiai, 1973, 73–74.

Anyám, az álmok nem hazudnak;
Takarjon bár a szemfödél:
Dicső neve költő fiadnak,
Anyám, soká, örökkön él.

Kecskemét, 1843. [jan. 14. – márc. 5. vagy júl.–szept.]¹¹

Azaz nem az élet hossza számít, hanem a minősége. Az édesanyának a gyermekei élete a fontos, az értelmiséginek, a művésznek az élete tartalma. A költő feleségének, *Szendrey Júliának*, aki maga is tollforgató volt, nemcsak feleség és sokszoros édesanya (erre még visszatérünk), az előbb elmondottakból következően mindkettő.

A *Szüllőimbez*¹² című Petőfi Sándor-költeményben a fiúi vágyak nyilatkoznak meg: nagyobb pénzösszeg nyerteseként kinek mit ajándékozna a családból a költő.

Hej édes szülőimék,
Gazdagodjam meg csak!
Akkor, hiszem istenem,
Nem panaszkodnak.

Szép kocsit csináltatok
Éd'sanyám számára;
Nem kell, hogy a templomot
Gyalogosan járja.

Minden teljesülni fog,
Amit csak kívánnak;
Megelőzöm vágyait
Éd'sapám s anyámnak.

Lesz arany szegélyzetű
Imádságos könyve,
Krisztus urunk képe lesz
Szépen metszve benne.

Lesz csinos ház, amiben
Megvonólnak szépen;
Pince lesz a ház alatt,
Jó bor a pincében.

Pistinak meg, majd veszek
Drága paripákat,
Rajtok jó Istók öcsém
Vásárokra járhat.

Meghihatja éd'sapám
Minden jóbarátját;
Borozás közt lelköket
A jókedvbe mártják.

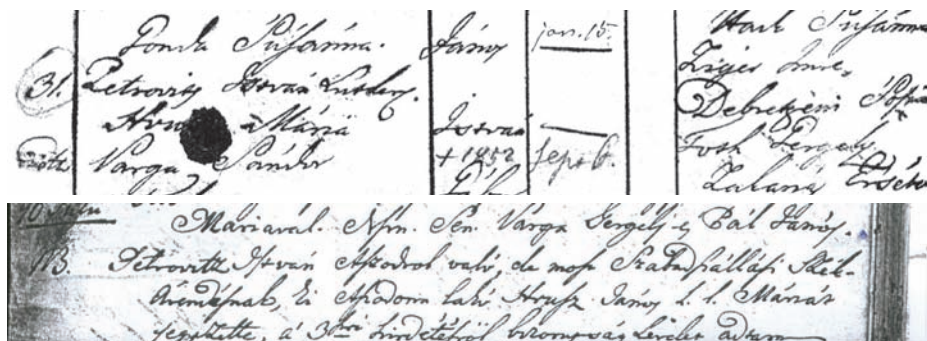
Végesvégül lesz nekem
Dúsgazdag könyvtárom;
Akkor majd a verseket
Nem pénzért csinálom. (...)

Pest, 1844. [júl.]

11 PSÖM II, szerk. KISS József, s. a. r. KISS József, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán, Bp., Akadémiai, 1983, 73–74.

12 PSÖM III, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1997, 8.

A költő két évvel fiatalabb öccse, István Szabadszálláson született 1825-ben. Itt most első ízben kerül közlésre ifj. Petrovics/Petőfi István keresztelési anyakönyvi adata, ami a szabadszállási református egyház parókiáján található:

Az alsó dokumentum a szülők esküvő előtti háromszori kihirdetéséről szóló bejegyzés

Petrovics István maga is a Petőfi vezetéknevet kezdte használni férfikorában, és próbálkozott a versírással. Ezek a költemények nyomába sem jöhetnek a bátyja műveinek, de azért elég sok publikációt megértek. 1848-ban az *Életképek* című folyóiratban hat költeménye jelent meg. Hadd idézzek fel ebből egyet, az *Önkéntes dala* címűt:

Katona vagyok én, önkéntes katona,
Nem kell már szerető, se szőke, se barna!
Nem oszthatom én meg senkivel szerelmem,
Szerelmet, hűséget hazámnak esküdtem.

(Veszprém, 1848)

Petőfi István összes versét Bajza József jelentette meg a *Petőfi Könyvtárban*, ami a Petőfi Társaság sorozata volt. Ezek egyike volt ifjabb Petőfi István kötete.¹³

A szabadságharcban katonaként vett részt: kezdetben önkéntes (ahogy a fent idézett vers is mondja), majd főhadnagy, végül százados. A világosi fegyverletétel után ezt a katonai pályafutást nem lehetett következmények nélkül megszüntetni. Van verse Petőfi Istvánnak erről a szörnyű történelmi eseményről is:

13 PETŐFI István *Verszei*, Bp., Kunossy–Szilágyi, 1909 (Petőfi-Könyvtár, 17).

Gúlában fegyvered
Te dicső, hős sereg;
Nincs, ki segítene
Elvesztél örökre...

(Világos, 1849. augusztus 13.)

1851 és 1853 között a császári hadseregbe sorozták be, majd ezután háromévi sáncmunka következett. 1857-ben újabb év katonai szolgálatot kellett teljesítenie Brünnben. Csak ezek után térhetett vissza a polgári életbe. A családi élete is tragikusan alakult. Reménytelenül szerelmes volt Szendrey Júlia húgába, Szendrey Máriába, aki azonban Gyulai Pál költő és szerkesztő úrnak nyújtotta a kezét. Petőfi István ezután is még néhányszor női szemek büvkörébe került. 1857 szeptemberében megismerte Gayelhoffer Antóniát, akire öt teljes évet kellett várnia. Felesége már házassága legelején elhagyta, mégpedig a férfi csalfasága miatt, amit aztán mindketten egész életükben bánhattak. Sok gondja volt Petőfi Istvánnak gyámfiával, Petőfi Zoltánnal. Bár Szendrey Júlia a második házassága idején is foglalkozott első gyermekével, Zoltán nem volt könnyű természet. Ehhez járult az a tény, hogy Zoltánt, a hősi halott, Petőfi Sándor fiát, ahová csak ment az országban, kényeztették. Etették, itatták, és ő nem fogta vissza országiáró kedvét (ebben legalábbis hasonlított az édesapjára). Az édesanyja úgy gondolta, hogy Petőfi István, aki ekkor már csáki gazdatiszt, nagybácsiként segíthet az ifjú nevelésében. Ő volt az első gyámja Zoltánnak. Megnevelnie azonban neki sem sikerült. Végül a gyámságot átadta egy gyámszéki ügyvédnek, Toldy Józsefnek. A fiú és a gyám levelezése a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában található.¹⁴

Petőfi István a Geszt család gazdatisztjeként és barátjaként élt Csákon 1880-ban bekövetkezett haláláig. Unokaöccsét, Zoltánt már csak nagybetegen látta viszont, a temetésére azonban nem tudott idejében feljutni az fővárosba. Petőfi István gyermekét nem hagyott hátra.

Emlékeztetőül felidézem a bátyja *István öcsémhez*¹⁵ című költeményét:

Hát hogymint vagytok otthonn¹⁶ édes, Pistikám?
Gondoltok-e ugy néha-néha rám?
Mondjátok-e, ha estebéd után
Beszélgetétek meghitt és vidám,
Mondjátok-e azt est óráinál:
Hát a mi Sándorunk most mit csinál?
És máskülönben hogy van dolgotok?
Tudom, sokat kell fáradoznotok.

14 A levelezés publikálása folyamatban van, sajtó alá rendezi: RATZKY Rita.

15 PSÖM II, 58–59.

16 Ekkor már Dunavecscén éltek.

Örök törődés naptok, éjetek,
 Csakhogy szükecskén megélhessetek.
 Szegény atyánk! ha ő ugy nem bizik
 Az emberekben: jégre nem viszik.
 Mert ő becsületes lelkű, igaz:
 Azt gondolá, hogy minden ember az.
 És e hitének áldozatja lett,
 Elveszte mindent, a mit keresett.
 Szorgalmas élte verítékinek
 Gyümölcseit most más emészti meg.
 Mért nem szeret ugy engem istenem?
 Hogy volna mód, sorsán enyhítenem.
 Agg napjait a fáradástul én
 Milly édes-örömet fölmenteném.
 Ez fáj nekem csak, nyugott éltemet
 Most egyedül ez keseríti meg.
 Tégy érte, amit tenni bír erőd;
 Légy jó fiú, és gyámolítsad őt.
 Vedd vállaidra félig terheit,
 S meglásd öcsém, az isten megsegít.
 S anyánkat, ezt az édes jó anyát,
 O Pistikám, szeresd, tiszteld, imádd!
 Mi ő nekünk? azt el nem mondhatom,
 Mert nincs rá szó, nincsen rá fogalom;
 De megmutatná a nagy veszteség:
 Ha elszólítná tőlünk őt az ég...

Pest, 1844. [júl.]

A hitves

Szendrey Júlia 1828. december utolsó napjaiban lett anyakönyvezve szülőhelye katolikus plébániáján, Keszthelyen, ahol édesapja akkor a Festeticsek gazdatisztjeként szolgált. Keresztelési anyakönyvi bejegyzése ma is megtalálható a keszthelyi katolikus plébánián:

1828 10 Januar	Julianna Anna Salvius	Ignatius Szandrei Anna Salvius	Carl Anton Keszthely	János Keszthely	Johannes Molnar Julianna Sugovits	János Nagy Keszthely
----------------------	--------------------------	-----------------------------------	----------------------------	--------------------	--------------------------------------	-------------------------

Júliának egy fíú- és egy leánytestvére volt: Szendrey Gyula, az öccse és Szendrey Mária, a húga. A család jómódban élt. Júlia az iskoláit 1838–1840 között Mezőberényben, majd Pest-Budán végezte Tünczer-Lejtei Lilla leánynevelő intézetében. Az 1844-es esztendő már Erdődön találja a kis családot – ilyen volt egy gazdatiszt élete, a munkája megkövetelte a gyakori költözést. Erdődön Szendrey Ignác már a Károlyi grófok gazdatisztjeként dolgozott.

Ábrázolás. Barabás Miklós közismert litográfiáján (1848; balra)¹⁷ túl e sorok írója szerint létezik más Szendrey Júlia-portré is. A bizonyítási eljárás külön cikket igényel majd; egyelőre annyit, hogy ezt a magántulajdonban lévő képet már

Békés István is Szendrey Júlia képeként közölte 1957-ben.

Jakóby Károly: *Szendrey Júlia* (1857), Leányfalu, Szágyi Lászlóné tulajdona

¹⁷ BARABÁS Miklós, *Szendrey Júlia 1848-ban*, litográfia, lásd 8. lj.

A XIX. és a XX. századi szakirodalom többnyire azért tartotta számon az idősebbik Szendrey lányt, az egyik legnagyobb magyar költő, Petőfi Sándor feleségét, mivel az utókor számára érdekes naplót írt. Petőfi Sándorné, illetve 1850 nyaratól Horvát Árpádné nemcsak feleség és édesanya volt, hanem költő, író és műfordító is. Írói tehetségét a naplóját olvasva a férje, illetve Jókai Mór azonnal felismerte. Erről magunk is meggyőződhetünk:

Csak mióta asszony vagyok, ismerem az élet legédesebb és legkeserűbb bánatát. Annnyira különböznek ezek attól, miket leánykoromban éreztem, hogy úgy tetszik előttem, mintha két egészen új érzelem lenne ez, millyenről azelőtt nem is hallottam. Leánykori bánataimra fátyolt vetett előbb-utóbb a remény, hogy sorsom majd tán megváltozik, hogy lehetséges olly jövőm, melly helyrehozza mit szenvedtem; s illy gondolatok után festettem magamnak képeket, mellynek fény volt minden oldala, s ide menekültem és lassankint elhagytam bánatomat, míg e képeken merengtem. Ha pedig örömem volt, eszembe jutott, mily bizonytalan egy leány sorsa, és a kétség elűzte azt tőlem, hogy nem szállhatott le szivem fenekére. A boldogság csak mint könnyű pillangó röpkedett körülöm mellyet elkaphatott magával a virágok sóhajából támadt esti szellő; vagy tarka szárnyain ringatott, honnan minden pillanatban lebukhattam, mert nem volt biztosságom mi fenntarthatott volna. Nem így van, mióta határképen két élet áll előttem, jóban roszban; ezóta értem tökéletesen, mi az: boldog lenni! csak ezóta foghatom föl az élet legszebb, legistenibb oldalát. Én szeretek, s mikor látom hogy szerelmemmel boldogíthatom férjemet, nem jut eszembe aggódni a jövőn, bizonyosnak hiszem egész életünk boldogságát. (...) Koltó, szeptember 22. 1847.

Szendrey Júlia életművét nagyrészt Petőfi halála után hozta létre. Költeményei nem különösebben jelentősek.¹⁸ Elsősorban a naplóhoz, az esszéhez, a rövid prózához és a fordításhoz volt tehetsége.¹⁹ Andersen meséit máig élvezhető módon ültette át németből magyar nyelvre.

Halála előtt nem egészen egy évvel elköltözött második férjétől, Horvát Árpádtól, és a Zerge (ma Horánszky) utcában élt. Sajnos nem élte meg a 40. születésnapját, méhrákja volt.²⁰ Volt egy felolvasója, Tóth József személyében, akinek a családja, követvén az apa utasítását, diszkréten megőrizte Szendrey Júlia naplóját és levelezését az utókor számára. Publikálására csak 1928-ban, majd 1930-ban került sor.²¹

18 PETŐFINÉ SZENDREY Júlia *Költeményei és naplói*, összegyűjt., bev., jegyz. BIHARI Mór, Bp., Kunossy–Szilágyi, 1909 (Petőfi-Könyvtár, 7).

19 PETŐFINÉ SZENDREY Júlia *Eredeti elbeszélései*, összegyűjt., bev., jegyz. BIHARI Mór, Bp., Kunossy–Szilágyi, 1909 (Petőfi-Könyvtár, 8).

20 Halotti anyakönyvi kivonata Budapesten, az V. kerületi katolikus plébánián található.

21 *Szendrey Júlia ismeretlen naplója, levelei és halálos ágyán tett vallomása*, előszó BETHLEN Margit, közzét., feldolg. dr. MIKES Lajos, DERNÓI KOCSIS László, Bp., Génius, 1930.

A fiú

Petőfi Zoltán, Sándor és Júlia fia 1848. december 15-én született Debrecenben. A rossz nyelvek szerint és ha a naptárat nézzük, pontosan március 15-e után kilenc hónappal. És hogy miért éppen Debrecenben? A katonai helyzet okán az apa nem látta biztonságosnak, hogy felesége Erdődön, a szülői házban adjon életet gyermeküknek. Debrecenbe mentek tehát, ahogyan a kormány és mindenki más. Először Vörösmartyékkel laktak egy házban. Később a kis családot Petőfi Sándor Arany Jánosokra bízta, hiszen ő maga 1849 elejétől Bem mellett szolgált. Így felesége és a gyermeke egy darabig Nagyszalontán tartózkodott, majd először a feleség, utána pedig a gyermek Zoltánka is visszakerült az édesapja mellé. Aranyék nem bírták már tovább a baráti szívességet és fáradságot, ami egy csecsemő gondozásával járt. 1849 őszén özv. Petőfi Sándorné azonban kénytelen volt édesapjára, Szendrey Ignácra bízni a gyermekét, amíg saját magának valamilyen egzisztenciát teremt. Ez sajnos csak újabb házasságával sikerülhetett, ami miatt a közvélemény szigorúan elítélte. Horvát Árpádnéként a fővárosban maradt, maguk mellé vehették Zoltánkát. Horvátné Szendrey Júlia második házasságából még négy gyermek született, akik közül három megérte a felnőttkort: Horvát Attila, ifj. Horvát Árpád és Horvát Ilona. A negyedik Horvát gyermek meghalt. De térjünk vissza Petőfi Sándor fiához, Zoltánhoz.

Petőfi Zoltán nem volt könnyen kezelhető gyermek, de féltestvéreit, különösen Ilonkát nagyon szerette. Zoltán hasonlított kicsit édesapjára, szerette volna követni a pályán is. Apjával ellentétben ő általában rossz tanuló volt, váltogatta az iskolákat, többször megszökött innen-onnan, vándorszínész akart lenni, költő és műfordító.²² 1865-ben azonban Szarvason kitűnően vizsgázott minden tárgyból, mert szerelmének megígérte, hogy megembereli magát. Ez időnként sikerült neki. Természetesen verset írt a leány(ok)hoz, parafrázeálta Petőfi egyik nagyon ismert költeményét:

Egy gondolat bántja most lelkemet,
Hogy elfelejtesz lányka engemet.
Hogy elfelejtesz, s nem lesz senki sem:
Ki *szánakozik* vérző szivemen....

Hiába volt minden, a gazdag kislány a jó vizsgák ellenére sem viszonzta a szerelmét. Itt kezdődött volna Zoltán kálváriája? Talán igen, talán nem. Fentebb utaltam rá, hogy általában kényeztették az országban. A szegedi piaristákra ez nem áll, ők éppen eltanácsolták az intézményből, eltulozván a 19 éves (már majdnem

22 Petőfi Zoltán versei a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában található. Kismonográfiát írt róla DÉRI Gyula, *Petőfi Zoltán*, Bp., 1909 (Petőfi-Könyvtár, 15). A kötet tartalmaz néhányat Petőfi Zoltán verseiből.

felnőtt) fiatalember botlásait. Ezután következett a vándorszínész-élet: Debrecenben és Nagyváradon. Petőfi Zoltán a fizikumát nem apjától örökölte, talán inkább anyai nagybátyjától, Szendrey Gyulától, aki ugyancsak nagyon fiatalon halt meg. Mindenesetre hajlama volt a tüdőbajra, és a rendetlen élet ezt a hajlamot betegséggé erősítette. Hiába sietett a család és még inkább az új gyámja, Toldy József fürdőre vinni (Rosenau, azaz Rozsnyó volt az első fürdőhely, ahol állapota sokat javult, de ez a betegség akkor nem volt gyógyítható). A következő állomás-hely Merán (kis bécsi kitérővel, ahol Zoltán egy barátjával mintegy egy hónapig mulatott és az egészségét rongálta). Nem tudjuk, tudatában volt-e betegsége gyógyíthatatlan voltának, de minden bizonnyal fiatalosan könnyelmű volt.

Petőfi Zoltán, Frankó Miklós felvétele, 1860-as évek vége
Petőfi Irodalmi Múzeum, ltsz.: F. 3768

Horvát Árpádné, Szendrey Júlia 1868-ban halt meg Pesten, a Zerge utcában. Zoltán halálát az édesanyja szerencsére nem érte meg, nagyapja, Szendrey Ignác azonban igen. Zoltán 1870-ben először a Sándor utcában szállt meg (ma Bródy Sándor utca) egy barátjánál, Dolinay Gyulánál – nem messze nagyapja házától –, majd ő is Zerge utcai lakos lett. Petőfi Zoltán sok városban és faluban megfordult az országban, ahol édesapja is járt, kíváncsian kereste fel annak lakhelyeit, erről halála előtt barátainak mesélt. Utoljára elvitette magát a közeli Komló vendéglő épületébe, mert egy földszinti szobában ott is apja egykori lakását tudta. 1870. november 5-én halt meg; a rokonai közül utoljára nagyapja, Szendrey Ignác látta életben, de beszélni akkor már ő sem tudott vele. Petőfi István Csákóráról csak később tudott a fővárosba jönni.

Petőfi Zoltán versei közül végül egy keltezetlen műnépdalt idézek:

Félre van a...

Félre van a csizmám sarka taposva,
Hófehérre van az ingem kimosva,
Ő érette kopott úgy el a csizmám:
Megérdemlem hogyha tisztát ad én rám.

HAMVAS LEVENTE PÉTER

Petőfi sírja Szebenben?

Perújrafelvételi javaslat egy régi ügy kapcsán

Hajdanán a bölcsészkar régi épületében, a III. emeleti 47-es szobában egy-egy szeminárium után néha színes társaság verődött össze Bóta László tanár úr cigarettáinak sűrű füstje alatt. Gyakori vendég volt a szomszédból Szentmártoni Szabó Géza, aki mindig hozott valami érdekességet legújabb kutatásaiból. Emlékszem, valamikor az ezredforduló táján a Petőfi születése körüli rejtély tartotta lázban – annak lehetősége, hogy a költőt esetleg örökbe fogadták, ami a barguzini lelet genetikai azonosíthatóságát kérdőjelezné meg. Én ez idő tájt szintén sokat foglalkoztam Petőfivel, engem azonban halálának máig tisztázatlan körülményei érdekeltek, noha nem tápláltam amatőr régészi ambíciókat. Arra voltam kíváncsi, hogy vajon irodalomtörténeti szempontból lehet-e valami újat mondani e téren. Mindenekelőtt az Arany-életmű alakulástörténete szempontjából nyerhet jelentőséget a kérdés. Közismert, hogy Arany János 1849 végétől számos utalást tett az elveszített barátira, a nagykőrösi balladák némelyike pedig egyenesen szuggerálja a párhuzamot a szabadságharc eseményeivel. Kizárt, hogy Petőfi eltűnésére vonatkozóan Arany ne próbált volna meg minden lehetséges információt összegyűjteni a szoba jöhető szem- és fültanúktól. De vajon mit tudhatott meg, illetve mikor és kitől juthatott hozzá konkrét információkhoz? Továbbá ezeknek milyen nyoma van a szabadságharcot követően született versekben?

A mostani jeles alkalom kiváló ürügyet szolgáltat, hogy ismét elővegyük e kérdést, és pedig az egykori tanszéki beszélgetések légkörét megidézve, amolyan maigret-i töprengésre invitálva az olvasót. Nem bizonyítani, hanem – miként az alcím sugallja, perújrafelvételi javaslatot téve – az ismert mozaikdarabokat újrapakni, egy lehetséges forgatókönyvet felállítani igyekszem.

Induljunk ki abból: teljes bizonyossággal állíthatjuk-e, hogy Petőfi elesett a segesvári csatatéren, és ott is van eltemetve?

Amikor Pákh Albert a *Vasárnapi Újság* 1860. október 14-i számában megindította a költő sírhelyére vonatkozó kutatásokat,¹ a bécsi titkosrendőrség aktái közt már több mint hat éve lapult egy igen fontos jelentés. Jóval azelőtt, hogy Pákh patetikus hangon ígéretet tett Petőfi sírjának keresésére, az osztrák rendőri szervek széles körű nyomozást indítottak Petőfi halála ügyében, egy londoni ügynök

1 DIENES András, *Petőfi a szabadságharcban*, Bp., Akadémiai, 1958, 291. Pákh ekkor tette közzé Lengyel József székelykeresztúri orvos levelét is, amelyre alapozva később Dienes András rekonstruálta Petőfi utolsó óráit.

információja nyomán.² Mivel Szendrey Júlia második házasságáról a jelentéstevő azt írta, hogy az csupán félrevezetés, elterelendő a hatóság figyelmét a Pest megyében bujkáló Petőfiről, a rendőrség viszonylag könnyen eljutott a koronatanúhoz a Szendrey Júliát és Horváth Árpádot eskető pap, Szántófy Antal lipótvárosi plébános nyomán.³ Szendrey Júlia ugyanis házassága előtt írásbeli nyilatkozatot tett, melyben azt állította, hogy 1849 végén személyesen kereste fel azt az embert, aki saját szemével látta Petőfi holttestét: „a valószínűség ottani elvesztét bizonyítja, mit még hitelesebb tesz udvarhelyszéki katonai parancsnok B. Hayte azon állítása, mely szerint ő a csata lefolyása után a csataterét följárva, a halottak között talált egy holttestet, mit öltöneyei és alakja leírásából biztosan lehet férjem, Petőfi Sándorénak elismerni.”⁴ A magyarországi kormányzóság rendőrhatalóságának vezetője, Parrot altábornagy a megnevezettet jelentéstevésre szólította fel.⁵ Idézzük báró von der Heydte 1854. január 12-én Lugoson kelt nyilatkozatát:

Báró von der Heydte ezredes.

A magas cs. kir. Katonai és Polgári Kormányzóság Elnökségének Budán.

Rögtön, miután a felkelőereg maradványai július 31-én, a segesvári ütközetben lefolyt lovasrohamot követően menekülésül Héjjasfalva felé fordultak, kozákrajok keltek át Fehéregyházánál és fölötte a Küküllőn, és így nagyon sok menekülőnek elvágták az útját, akiket mindjárt le is kaszaboltak.

Én az országúton lovagolva siettem, hogy utolérjem a kozákokat, mikor szorosan a Fehéregyháza és Héjjasfalva közötti szökőkútnál egy leszúrt felkelőtiszt mellett, aki már nadrágra volt vetkőztetve, több, vérrel szennyes iratot láttam heverni, amelyeket kirablása közben valószínűleg a kozákok találtak és mint számukra értéktelent, ismét eldobtak. Én mégis úgy gondoltam, hogy meg kell néz-nem, ezért felszedtem ezeket, az egyik beosztott kozákkal, és nagyon megörültem, mivel egy akkor rendkívül fontos dokumentum került a kezembe, hiszen Kemény Farkasnak egy Bemhez intézett levele volt ez, Kolozsvárról kelezve, melyben ő a Hontanhielm-féle hadtest ellen hozott védelmi intézkedésekről és saját seregének állapotáról nyilatkozik és megígéri, hogy augusztus 1-én vagy 2-án a hozzá mellékelt csatarendben megjelölt sereggel Marosvásárhelyre ér; néhány lépésnyire a holttesttől hevert azután még úgy száz darab magyar kitüntetés, rajtuk zsinég volt áthúzva, mely összefűzte ezeket, a kozákok ezt is valószínűleg nála találták és sietségükben ismét elejtették.

A talált dolgokból azt kellett következtetnem, hogy a halott tiszt állása szerint Bem környezetéhez tartozott, s ez arra készítetett, hogy közelebről is megszem-

2 *Uo.*, 372.

3 *Uo.*, 373–374.

4 *Uo.*, 374–375.

5 *Uo.*, 372.

léljem a holttestet, vajon nem fedezek-e föl benne valamely egykori ismerőst; de teljesen idegen volt nekem, sovány volt, kicsi, száraz arcú, nagyon határozott arc kifejezéssel és nagy fekete körszakállal. Nadrágja fekete pantalló volt.

Ezeknek az adatoknak a megjelölésével, később több felkelőtisztnél is érdeklődtem e személyiség után, mire legtöbbször úgy vélte, hogy az Petőfi kellett legyen, akit az ütközetben még Bem oldalán láttak, utána azonban nem látta senki.⁶

Ki is volt valójában ez a báró Heydte? Tudnivaló, hogy nem átlagos katonaként vett részt a segesvári ütközetben. Dienes András, Petőfi halálának mindmáig legalaposabb kutatója írja:

Régi erdélyi emberek „hadibiztos”-ként emlékeznek róla, s valóban inkább ügynök-, mint katonatípus. (...) Ez a katonának kendőzött császári ágens szerződéskötésekkel próbálta leszerelni a háromszéki önvédelmi harcot, majd a rémuralom idején – mint Udvarhelyszék katonai parancsnoka – a Makk-féle összeesküvés főkopója volt, lelkén szárad Gálffy Mihály és sok kivégzett hazafi vére. Most is⁷ – mint összekötőtiszt – „közigazgatási” beosztásban tevékenykedik: a holtak eltemetése, az okkupált területek népének lefegyverzése, a hadifoglyok átvétele és átvizsgálása képezi a főfeladatát. Ma senki ezt a nevet nem ismeri, a maga korában pedig ő volt Erdély népeinek Haynauja, még magatartásában is hasonlított mestéréhez, működése végén megkísérelte, hogy törleszkedjen az addig üldözöttekhez és nem egy embert megtevesztett az „emberségével”.⁸

A kutatás sokáig hitelesnek fogadta el idézett jelentését, valamint a *Neue Temesvárer Zeitung*nak évekkel később, 1877-ben adott és a fentiekkel többé-kevésbé megegyező, ám egy lényeges részletben – melyről még szó lesz – eltérő közleményét.⁹ Néhány éve azonban egy érdekes cikk látott napvilágot. Ligeti Lorge György műszaki értelmiségiként kutatja a magyarság viharos századainak „rejtélyes történeteit”. Tanulmányait nehezen hozzáférhető magánkiadásban jelentette meg egy kötetben, ebben foglalkozik Petőfi eltűnésével, elgondolkodtató érvekkel kérdőjelezve meg Heydte őszinteségét.

Először is arra figyelmeztet, hogy bár Heydte a halottról azt állítja, hogy előtte teljesen ismeretlen volt, öt évvel az események után leírása „gyanút keltően pontos”.¹⁰ Másfelől legalábbis kérdéses, hogy Petőfi Heydte előtt teljesen ismeretlen lett volna, hiszen még az orosz betörés előtt Bécs a szabadságharc vezetőiről

6 *Uo.*, 376–377.

7 *Ti.* Segesvárnál.

8 *Uo.*, 254.

9 *Uo.*, 316–320.

10 LIGETI LORGE György, *Petőfi utolsó órái* = *Uó, Valószínű történelem: Rejtélyes történetek a magyarság viharos századaiból*, Bp., magánkiadás, 2008, 9–41, itt: 35.

körlevelet küldött szét, ebből egy példány Kemény Farkas huszárjai kezébe került. Bem táborában Petőfi állítólag roppant büszkeséggel olvasta, hogy a legveszélyesebb rebellesek közé sorolták. „Hihető-e, hogy e körlevelet Heydte nem olvasta? Ugye, nem!” – teszi föl a szónoki kérdést Ligeti Lorge György.¹¹ De tételezzük föl, hogy valóban így volt. Hogyan lehetséges mégis – szövi tovább gondolatmenetét –, hogy a hivatalos okmányokon kívül Petőfi semmilyen személyes jellegű holmit nem tartott magánál – „pl. háromszori kinevezésének (és kétszeri lefokozásának) német nyelvű okiratait, feleségének hozzá nével címzett leveleit, személyi okmányait, s mindenekelőtt kész és készülő költeményeit?”¹² „Heydte tehát tudatosan hazudott, amikor azt jelentette ki, hogy a halott előtte teljesen ismeretlen volt! Ez még kis jóakarattal is legfeljebb az első percre fogható rá.”¹³ Hiszen – hangsúlyozza a szerző – éppen azzal a feladattal bízták meg, hogy *felderítse és kiszűrje a magyarok kiemelkedő személyiségeit*. „Jelentésében feltűnő az az igyekezet, amivel (...) Petőfi fellebbezhetetlenül holt állapotát emelte ki.”¹⁴

Mégis, Heydtének vajon milyen érdeke fűződött ahhoz, hogy elleplezze az igazságot? Ligeti Lorge György válasza talán kissé összeesküvés-ízű, mégis hihető: „A Habsburgok tiszttában voltak annak a veszélyével, hogy egy Petőfi formátumú politikus-költő holtában is a nemzeti erjedés kovásza, a nemzeti eszmék zászlója marad, sírja a magyarság zarándokhelyévé válhat! (...) Ha az osztrák komolyan vette a feladatát, el kellett tüntetnie Petőfit élve vagy halva, mielőtt magyarok kezébe kerülhetett volna!”¹⁵ Mi volt tehát a leglogikusabb lépés? Élve vagy holtan az orosz sebesültek vagy halottak közé helyezni¹⁶ – hogy az utókor soha ne találhasson rá, még ha az összes tömegsírt fölássák is, ahol magyar katonák nyugszanak.

Hogy a Heydte-vallomás körül nincs minden rendben, arra egyébként már a Petőfi-szakirodalom is fölfigyelt. Kerényi Ferenc monográfiájában a hadtörténeti kutatások alapján arra hívta föl a figyelmet, hogy Heydte a Petőfivel azonosított tisztt holtteste mellett talált fontos dokumentumok közt említette Kemény Farkas jelentését, melyben arról értesíti Bemet, hogy egységeivel augusztus 1-jén vagy 2-án ér Marosvásárhelyre. Nem Heydte, hanem Franz Dorsner ezredes terjesztette föl Bécsbe azt a másik iratot, amely ugyanakkor Bem parancsát tartalmazta, melyben Stein Miksát, a Gyulafehérvárt ostromló hadtest parancsnokát utasította Nagyszeben megtámadására. Ezt az okmányt állítólag szintén egy, az ütközetben megölt magyar tisztnél találták. Ezek után rejtély, hogy ennek tudatában az erdélyi

11 *Uo.*, 35–36. Dienes András írja: „...Bécsből már 1846 óta kísérték a legéberebb figyelemmel; kémekek és spiclik vették körül, akik anyagi helyzetéről, politikai terveiről, de még nyelvismereteiről és könyvtáráról is részletes besúgó-jelentéseket küldtek fel a *Haute Police*-hoz.” DIENES, *i. m.*, 179.

12 LIGETI LORGE, *i. m.*, 36.

13 *Uo.*

14 *Uo.*

15 *Uo.*

16 *Uo.*, 38–39.

orosz seregek főparancsnoka, Lüders „miért engedte egyesülni Bemet Kemény Farkassal, miért hagyta fedezetlenül Nagyszebent, amelyet Bem augusztus 5-én elfoglalt” – fogalmaz Hermann Róbert hadtörténész nyomán Kerényi Ferenc; megtoldva azzal, hogy ha Bem tudta, hogy Kemény Farkas július 31-én nem ér Segesvár alá, miért erőltette az ütközetet.¹⁷ Még ennél is különösebb, hogy az 1848–1849. évi erdélyi harcokról szóló, 1863-ban név nélkül megjelent könyvében Heydte egy teljesen új verziót adott elő. Eszerint Petőfi a „szökőkúttól” jóval messzebb fekvő mocsárban lelhetett halálát, amikor Bemet utánaözve menekülés közben leugrott kocsijáról!¹⁸ Kerényi arra is felfigyelt, hogy Heydte sem a titkosrendőrség kérésére adott nyilatkozatában, sem később nem szólt a Petőfinével való találkozásáról.¹⁹ Másfelől viszont – és ezt már én teszem hozzá – legalábbis különös, hogy a Petőfi eltűnése körüli legendák születésekor, amikor az egész ország a költő halálának önjelölt szemtanútól volt hangos, egyetlen Segesvárnál fogságba esett túlélő sem emlékezett arra, hogy a csatát követően az egyik osztrák katonatiszt a magyar foglyoknál egy halott felkelőtiszt iránt érdeklődött, akiről a személyleírás alapján végül „a legtöbbje úgy vélte, hogy az Petőfi kellett legyen”.

Volt azonban valaki más is, aki egészen eltérő indíttatásból érdeklődött Petőfi iránt. És ez a hűséges barát: Arany János. Az 1850. augusztusában, Szendrey Júlia második, 1850. július 21-i házasságának hírére keletkezett (sok szempontból igazságtalanul bántó) *A honvéd özvegye* című vers két sora

Ottan feküdt a haldoklók közt,
Nehéz két sebbel kebelén...²⁰

– szinte biztos, hogy célzást rejt. Ma a verset a jóval később napvilágra került tények és legendák ismeretében olvassuk. Azonban 1850-ben még sem az osztrák titkosrendőrség hivatalos szervei, sem a *Vasárnapi Újság* előfizetői nem olvashatták Heydte utolsó vallomását, amely – mint már utaltam rá – csak 1877-ben jelent meg a *Neue Temesvárer Zeitung* szerkesztőjének tolmácsolásában. Itt szerepel az a korábban sehol nem említett részlet, amely akár az Arany-idézet parafrázisaként is olvasható: „*Egy lándzsaszúrástól kellett elesnie, a mellén vértócsa állt.*”²¹ Kétség sem férhet hozzá, hogy Aranyhoz ez az információ Petőfinétől jutott el, azt követően, hogy az asszony ha-

17 KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2008 (Osiris monográfiák), 463–464.

18 *Uo.*, 464–465.

19 *Uo.*, 464.

20 ARANY János *Összes költeményei*, I, *Versek, versfordítások és elbeszélő költemények*, kiad. SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2003, 140. Nota bene a haldoklók közt nehéz két sebbel fekvő honvéd képe mintha csak Ligeti Lorge György feltevéését illusztrálná a sebesült orosz katonák közé fektetett költőről.

21 DIENES, *i. m.*, 319.

zatért Erdélyből. Annál inkább valószínű ez, ha számba vesszük az 1849 végén keletkezett verseket, melyekben több utalás is történik Petőfire. Az év őszén született *A lantos* című versben még a hazátlan bujdosó képe jelenik meg:

S ő bujdosik hazátlan, a dalnak férfia,
Nincs hely a nagy világban fejét lehajtania. –
Takard, takard el őszi beteg szél nyomait:
Ne leljék üldözői... leroskadt hamvait!²²

A december 27-i János-napra írt *Névnapi gondolatok*ban olvassuk:

Hadd gyujtsak ma (...)
Kis mécsfényt neked is, korod büszkesége,
Lángszellem! Ki jövővel s eltűnél... de hova?²³

Ugyanakkor a következő évben mintha minden addigi találgatás véget ért volna.

A Petőfinével való találkozás (vagy egyéb úton való kapcsolatfelvétel) és a tőle hallottak reveláló erővel hathattak Aranyra, hiszen *A honvéd özvegye* egész életművében új korszakot nyitott: a nagykőrösi balladákét.²⁴ Jóllehet nem előzmény nélkül, például a Hunyadi-balladakör Arany 1848 előtti terveinek folytatása,²⁵ ám az elbukott szabadságharc, az elveszített barát, valamint a bujdosás és üldöztetés tapasztalata az eredetileg pusztán a nemzeti múlt újrafogalmazását, romantikus újraértelmezését szolgáló költői programot egyéni színnel, a személyes érintettség energiáival töltötte fel. Ugyanakkor kellett, hogy valami más, erősebb impulzus is érje a költőt. Olyan újabb hírekre, beszámolókra gondolok itt, amelyek felülírták az addig megismert tényeket, és az utólagos felismerés drámai erejével sugallták számára az események divinációszerű egybeesését. Nézzük tehát, hogy Arany mit tudhatott meg Petőfi – esetleges – további sorsáról.

*

Hogy a Segesvárt követő eseményeket megértsük, Nagyszeben felé kell fordulnunk. Az Erdélybe nyomuló orosz hadsereg számára stratégiai kérdés volt az állandó hadműveleti bázisukkal, Havasalfölddel való összeköttetés biztosítása. „Ebből a szempontból a Vöröstoronyi-szoros birtokbavétele és Nagyszeben elfoglalása különösen fontos volt” – írja az erdélyi orosz hadjárat leghitelesebb krónikása, Artur Adamovics

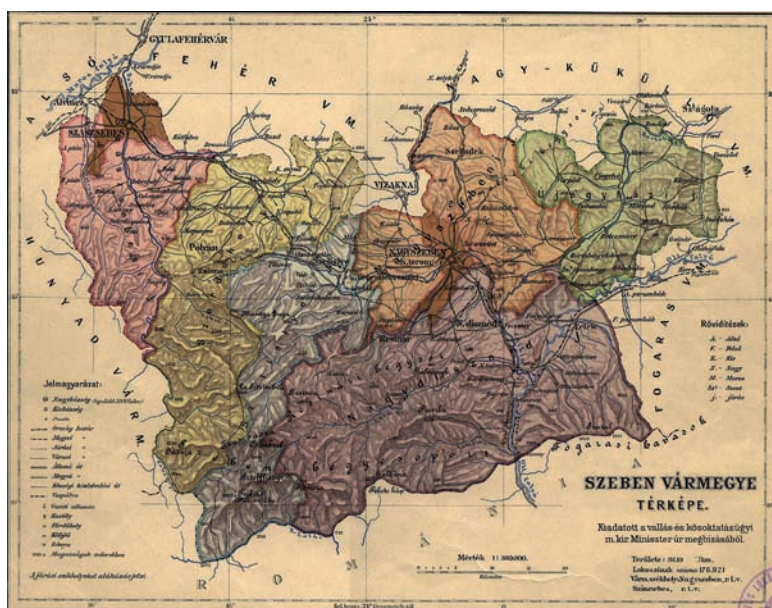
22 ARANY, *i. m.*, 116.

23 *Uo.*, 118.

24 IMRE László, *Arany János balladái*, Szombathely, Savaria University Press, 2006, 36–37.

25 *Uo.*, 46.

Nyepokojcsickij,²⁶ aki ezredesi rangban vezérkari főnökként vett részt a segesvári ütközetben.²⁷ Ekkorra, július 20–21-én az oroszok már elfoglalták Erdély déli bástyáját, Nagyszebent, s megszállva tartották a Vöröstoronyi-szorost.²⁸ Az ütközetet követően sebesültjeiket és a foglyokat is ide irányították. Az augusztus 1-jén útjára indított szerkvonat augusztus 4-én érkezett Újegyházra, innen folytatta útját Nagyszeben, majd Vöröstorony felé. Ekkor azonban az oroszok számára váratlan fordulat következett be. Míg Lüders arra számítva, hogy Bemet Marosvásárhelynél megtámadhatja, észak felé vonult, a rettenthetetlen kisöreg egy merész kanyarral délnek indult, és a Segesvárnál hiába várt Kemény Farkas különítményével egyesülve egyenesen Nagyszebennek vette az irányt. A segesvári ütközet stratégiai sikerét tehát Bem aratta le: Lüders erőltetett menetben kényszerült visszafordulni – ugyanoda jutott, ahonnan egy hete elindult. Augusztus 5-én, pontosan egy időben azzal, hogy a Segesvárról elindított orosz zászlóalj a foglyokkal Szeben határához ért, Bem heves csatában elfoglalta a szász fővárost. A városparancsnok, Hasford tábornok viszonylag kisszámú, de fegyverrel visszavonuló különítménye a nap végére egészen a Szebentől délre fekvő Nagytalmácsig hátrált. Ez volt a szabadságharc utolsó győztes csatája, Vöröstoronyt azonban a magyarok már nem foglalhatták vissza – másnap reggelre megérkeztek Lüders seregei, szétszórva és megsemmisítve az erdélyi magyar főerőket.²⁹

26 Artur Adamovics NYEPOKOJCSICKIJ, *Az erdélyi hadjárat orosz szemmel: 1849*, ford., szerk. ROSONCZY Ildikó, Bp., Balassi, 1999, 98.

27 GYALOKAY Jenő, *A segesvári ütközet*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 33(1932), 211.

28 GYALOKAY Jenő, *A nagyszabeni hadosztály felbomlása, 1849. július 12–20.*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 17(1916), 150–187.

29 NYEPOKOJCSICKIJ, *i. m.*, 121–132.

Ez a mozzanat kulcsfontosságú a mi szempontunkból. Ugyanis a Segesvárról erre irányított sebesültek és foglyok megérkezésével egy időben, Hasford tábornok hátráló különítményével együtt, augusztus 5-én Talmácsra vonult egy másik szekérvonat is. Ezen azok a magyar hadifoglyok utaztak, akiket az oroszok a július 20-i vöröstoronyi csatározások során fogtak el. Miért érdekes ez? Azért, mert többségük annak az 55. bihari zászlóaljnak a katonái voltak, akiket részben *Nagyszalontán* sorozták, és az 1848 végi újoncozás során szerveztek önálló zászlóaljja Ihász Dániel főhadnagy vezetése alatt.³⁰ Közülük július 20-án másfél század fele Csanády Kálmán parancsnoksága alatt fogságba esett.³¹ Ők szekereztek tehát augusztus 5-én Talmácsra, ahol minden bizonnyal a segesvári foglyokat is elhelyezték.

Mindent egybevetve: egyáltalán nem bizonyított tény, hogy Petőfi meghalt a segesvári csatatéren. Sőt, Heydte enyhén szólva ellentmondásos nyilatkozatai nem zárják ki a fogságba esés lehetőségét – amivel Arany is számot vehetett. Ez esetben viszont a költő együtt raboskodott a nagyszalontai honvédekkel – talán súlyos sebben, esetleg az orosz sebesültek közt.

*

Nézzük, mi történt eközben Nagyszalontán! Arany, amint Görgey seregei Aradra vonultak, vagyis az augusztus 10-ét követő mintegy két hétben – félvén az átvonuló oroszok bosszújától – sógorával, Ercsey Sándorral és még néhány jó emberével a szomszédos településeken és az erdőben bujkált. Családját, pénzét egy görög kereskedő házában helyezte el. Rozvány Józsefhez és feleségéhez szoros baráti szálak fűzték, a családi hagyomány szerint feleségét is náluk ismerte meg. Valamikor több hónapon át Rozványéknál lakott a legkisebb gyermek, Rozvány Erzsébet házitanítójaként.³² Rozványéknak két fiuk is volt. Az idősebb, András, Arany víg kedélyű cimborája, akivel egy napon születtek, és akinek haláláról is megemlékezett *Kortársam R. A. halálán* című versében. A fiatalabb, György, Nagyszalonta helytörténetírójaként vált országosan ismertté. Tőle ismerjük a következő történetet:

A Görgey tábor itt léte alatt nőjét és két gyermekét az atyám házához hozta, s pénzét is, ezer forintnál valamivel kevesebbet, atyám oltalma, s őrizete alá adta, ő maga pedig a magyar tábor elvonulása után vándorbotot vett a kezébe s az erdőhátra a muszkák elől – kik nyomon követték Görgey táborát – elvonult.

30 DÁNIELISZ Endre, HADABÁS János, *1848–1849 Sarkadon és Nagyszalontán*, Sarkad, Önkormányzat, 1999, 152.

31 HEGYESI Márton, *Biharvármegye 1848–49-ben*, Nagyvárad, 1885, 240.

32 Sáfrán Györgyi szerint a lány iránt gyengéd érzelmeket táplált a feleségéhez amúgy mindhalálig hű, szemérmes Arany, és valószínűsíti, hogy a *Toldi szerelme* Rozgonyi Piroskáját is a lányról mintázta a költő. SÁFRÁN Györgyi, *Arany János és Rozvány Erzsébet*, Bp., Akadémiai, 1960, 46.

A muszkák itteni, majd két hétig tartott át és visszavonulása alatt az atyám házához rendszeren vagy tábornok, vagy ezredes lett beszállásoltatva, és így házunk védett állapotban volt. (...) Az atyám házához szállásoltatott tisztek rendszeren az atyám asztalánál étkeztek. Történt, hogy amidőn Kaufmann tábornok, a későbbi taskendi győző, az oldalszobából az ebédlőbe bejött s ott meglátta Aranyt és gyermekeit, kérdezte anyámtól, kik légyenek? Anyám Aranyt menyének, gyermekeit pedig unokái gyanánt mutatta be. Kaufman [!] kérdé: hát a fiai hol vannak? Anyám ötölve-hatolva felelt. Kaufmann tábornok illetődött s részvétteljes hangon mondá: „értem asszonyom! Az öregek, nők és a kis gyermekek itthon, az ifjak meg a táborban: de ne aggódjék; ha fiai a csatában eddig el nem vesztek, meg lesz kímélve életük és polgári szabadságuk. Békeegyezség leend és általános amnesztia.” (...)

Arany nem messzire bujdosván el Szalontától, értesítést vett, hogy a muszkák nem ellenség módjára viselik magukat – lassan-lassan közelebb húzódott Szalontához. A szomszédos Árpád községből már levelet is válthatott nejevel. Majd azt is látta, hogy a községek közti közlekedés megnyílt, bujdosásából, 10–14 nap múltával, hazajött és néhány napra beállott az atyám házához, *én helyettem fiának*.³³

Tulajdonképpen ez az utolsó mondat ütött szöveget az én fejemben. Ugyanis a fogoly *gyermek*, a menekülés, a szabadulást jelentő *levélváltás* motívuma központi elem a Hunyadi-balladakör két versében is. Az *V. László*ban – mely a balladakör első darabja³⁴ – a kurzivált *gyermek* szó egyenesen a mű aranymetszéspontjára,³⁵ éppenséggel a századik szóra esik. Az *Arany* név és az *aranymetszés*, valamint a kerek százaz szám egybecsengései sugallták, hogy ennek az időszaknak az életrajzi eseményeit keressem e szövegekben.

Közismert, hogy Arany híven követi forrásait, Fesslert és Szalayt,³⁶ ám a beszélő személyek, helyszínek, időpontok váltakozása szinte érthetlenné teszi a költeményt az eseményekben járatlanok számára. „Az *V. László* művészi újdonsága a párhuzamos szerkesztés. A páros versszakok László király nyugtalan éjszakáját, hallucinációit, majd Csehországba menekülését beszélik el, a páratlan versszakok a vihar képeit, a Budáról menekülő foglyok szökését. Az utolsó versszak V. László halálának és Mátyás visszatérésének tényét kapcsolja egybe” – írja Imre László.³⁷ Arany mindenekelőtt a végzetszerű egybecsengéseket keresi. Már maguk a történelmi események is erre mutattak. A kortársak bosszúra vagy isteni büntetésre gyanakodtak a király halálakor, hiszen V. László napra pontosan egy évvel azután halt

33 *Uo.*, 168–169.

34 IMRE, *i. m.*, 46.

35 A vers 260 szóból áll. $260 \times 0,382 = 99,32$, tehát az aranymetszés a 100. szóra esik.

36 IMRE, *i. m.*, 47.

37 *Uo.*, 46.

meg (váratlanul fellépő rosszullétet követően)³⁸ 1457. november 23-án, hogy esküvel fogadta: Hunyadi Lászlónak nem esik bántódása Cillei halála miatt. Mint tudjuk, esküjét megszegte, 1457. március 14-én lefogatta a Hunyadi fiúkat, valamint több főurat, Lászlót pedig március 16-án lefejeztette, majd május végén Bécsbe, szeptemberben magával hurcolva Mátyást Prágába menekült a megerősödött Hunyadi-párt szervezkedése elől. Fátumszerű az is, hogy az 1457. március 14-én elfogott Mátyás ismét csak napra pontosan 11 hónappal később, 1458. február 14-én vonult Budára, miután előzőleg, január 24-én királynak kiáltották ki, és egy követtség révén Podjebrádtól – házassági szerződés fejében – kiváltották.³⁹

Arany e szálakat több síkon is összeköti. A szél csapkodta ablak zajára riadó király félelme egybecseng a menekülő rabok riadtságával, a gazdátlanul lehulló lánccsörgése pedig belejátszik a vihar zajába. Érdekes a verset visszafelé haladva is olvasni, mert az ellentétes strófák szinte rímelnék egymásra. A magasan, fent a vártorony tetején csikorgó kakas a vers elején az éberségre és az árulásra, de a távozó lélekre, egyúttal a mennyekre is utal, míg az utolsó versszakban az *ül*ige és még inkább a kurzivált *földben* szó a lefelé irányulás, a sír, a halál, a pokoli mélység képzetét is felkelti. A második versszakban felriadó királyt udvaronca alvásra biztatja, és azzal nyugtatja, hogy a „zápor majd eláll”, míg a 14. strófában az alvásból kehely lesz, a záporból a méregpohár „hűs cseppje”. E síkok találkozási pontján, a 9. versszakban ugyanakkor szinte kozmikus, valószínűtlen csend áll be:

A felhő kimerült,
A szélvihar elült,
Lágyan zsongó habok
Ezer kis csillagot
Rengetnek a Dunán.⁴⁰

De hogyan köthető mindez a szabadságharc végnapjaihoz? Arany tudhatott arról, hogy Nagytalmács, ahová a Nagyszebent védő oroszok 1849. augusztus 5-én foglyaikat menekítették, egy régóta romos várról híres. Valaha határvédelmi szerepe volt, ám miután Vöröstorony megépült, jelentősége megszűnt, és éppen V. László rendelte el lerontását egy 1453. február 4-i rendeletében.⁴¹

Érdekes, hogy a várat a helyi szászok *Landskeron*nak, azaz *Ország koronájának* nevezték. Aranyban felmerülhetett a gondolat, hogy Petőfi esetleg itt halt meg, talán itt van eltemetve, hiszen a hazatérő nagyszalontai honvédektől hallhatott az

38 Nemrégiben megvizsgálták a Szent Vitus-székesegyházból kiemelt csontvázát, és megállapították, hogy egy alattomos rákbetegségben, blasztomatózisban halt meg. <http://www.stop.hu/articles/article.php?id=230472>.

39 FRAKNÓI Vilmos, *Hunyadi Mátyás király 1440–1490*, Bp., 1890 (Magyar történelmi életrajzok), 72.

40 ARANY, *i. m.*, 255.

41 BALÁSSY Ferenc, *Szelistye és Talmács várának és területének jogtörténelmi nyomozása*, Száz, 6(1872)/2, 91.

idehurcolt segesvári foglyokról. Akkor pedig a sírja fölött emelkedő „ország koronája” okán ő lehet a balladabéli ifjú király, aki beleőrül, hogy a „népnek” adott esküjét megszegte. (Vö. „Esküszünk, / Esküszünk, hogy rabok tovább / Nem leszünk!”⁴²) Érdekes továbbá az is, hogy a hegy neve, melyre a talmácsi vár épült, ugyanúgy *Várhegy* (Schlossberg), mint Budán, ahonnan a foglyok a versben „felhődarabként” ereszkednek alá.

42 PETÓFI Sándor *Összes versei*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Bp., Osiris, 2001, 891.

A balladában látszólag a lélektani hatást erősíti, mintegy a végzet előjelét képviseli a tomboló *vihar*: Noha csak egyetlen forrásból, de tudunk arról, hogy a segesvári csata napján a rekkenő hőséget este hatalmas égszakadás váltotta fel, éppen ez volt az oka, hogy az oroszok Héjjasfalvánál beszüntették a magyarok üldözését.⁴³ Hogy nem futó nyári záporról lehetett szó, hanem a korábbi hőséget követő esőzésekről, azt egy másik forrás, az orosz Nyepokojcsickij erősíti meg. Ő említi, hogy a Bem nyomában augusztus 4-én Gálfalvára érkező oroszok rövid pihenő után hajnalban ismét útra keltek, ám a több mint kétszáz szekérrre nem volt könnyű időben felrakni a borjúkat, mert a 4-éről 5-ére virradó éjjelen (Bem 5-én foglalta vissza Nagyszebent) „szakadt az eső, az éjszaka koromsötét volt”.⁴⁴ A Segesvárról augusztus 1-jén útnak indított zászlóalj a foglyokkal, a betegekkel és a sebesültekkel ekkor már Újegyházárról Nagyszeben, onnan Vöröstorony felé tartott.

Ezek után joggal vetődik fel a kérdés, hogy az *V. László*hoz témájában és keletkezési idejét tekintve is szorosan kapcsolódó *Mátyás anyja* című balladában olvasható üzenetváltás, a *gyermek* fogságból való kiváltása, vajon nem e válságos időszak bizonyos személyes emlékeit tükrözi-e. Szilágyi Erzsébet raboskodó fiához küldött levele, a holló hozta válasz a bujdosó Arany és neje – Rozvány említette – levélváltását juttathatja eszünkbe. ERCSEY Sándor közös bujdosásuk utolsó napjaira így emlékezik vissza: „midőn (...) hazulról *közvetlenül is nyert üzenetekből*”⁴⁵ arról értesültünk, hogy a muszka hadak egyelőre annyira rettegett bántalmaitól nincs okunk tartani: visszatértünk Szalontára.”⁴⁶ Rozványnéhoz, fia helyett *fiának* – tehetnénk hozzá.

*

„Hogy hol és mikép pusztult el nemzetünk lángeszű költője, kinek neve azóta hírt, dicsőséget hódítva járta be a világ culturnépeit? Ki tudna ezen, oly sokszor föltett kérdésre – hazugság és ámitás nélkül megfelelni!” – írja Gyalókay Lajos,⁴⁷ egyike azoknak, akik utoljára látták a költőt. Noha a kérdésre ma sem tudunk jobb választ adni, a probléma újszerű felvetése, a korábban egymástól teljesen függetlenül vizsgált eltérő források, a korszakban született Arany-versek kapcsolódó motívumainak egymásra vetítése talán közelebb vihet a költő halála körülményeinek tisztázásához, nemkülönben Arany János nagykőrösi balladáinak ihletforrásához, élményhátterük jobb megértéséhez is.

43 „Ezen égi-zuhatag – amint később hallám – a csatatéren szorult embereink közül igen sokat akadályozott a menekülésben, de seregünk egy részének javára szolgált; mert a muszkákat az üldözés beszüntetésére kényszeríté.” GYALOKAY Lajos, *Segesvár és Petőfi*, Hazánk, 7(1887), 350, a viharról említést tesz még: 345.

44 NYEPOKOJCSICKIJ, *i. m.*, 120.

45 Kiemelés: H. L. P.

46 ERCSEY Sándor, *Arany János életéből*, Bp., Ráth Mór, 1899³, 52.

47 GYALOKAY Lajos, *i. m.*, 348.

AD NOTAM

A MAGYAR ÉNEKELT VERS TÖRTÉNETÉBŐL

KŐSZEGHY PÉTER

Énekvers/szövegvers – a vers létmódja

A vers létmódja nem azonos a XVI. és a XXI. században. A számos különbség közül a legfontosabb, hogy a XVI. században nyilvánvalóan másképpen viszonyultak a szóbeliség/írásbeliség kérdéséhez, mint ma.

Közismert,¹ hogy az ókorban a hangos olvasás (és írás!) volt az általános, és a hang nélküli, a magunkban folytatott a kivételes. A középkor folyamán is megmaradt a szóbeliség primátusa: többek közt erre épült az egyetemi oktatás² és a hitélet; a tudás alapvetően a memorizálással volt azonos, s ebben az elolvasással kimondott szó segített. Nem változtat ezen a megállapításon, hogy bizonyos jogihivatalos szövegeket már valószínűleg magukban (is) olvastak.

A XVI. századra mind Nyugat-Európában, mind Magyarországon – nem kis mértékben a könyvnyomtatás hatására – megváltozott a szóbeliség/írásbeliség viszonya és aránya, és megváltozott többek közt a vershez s általában a leírt szöveghez való viszony is. A népnyelvi költészet a hangosan olvasott, többnyire az énekelt hagyományt őrizte, a humanisták latin nyelvű versei elsősorban hangos felolvasást igényeltek, de már nem (nem feltétlenül) kötődtek dallamhoz. Az anyanyelvű szerelmi lírában a petrarkizmus-bemboizmus uralkodott. Olyan formularendszer ez, amely egyrészt nyilvánvalóan a magaskultúra (következésképpen az írásbeliség) része, felismerhetők a trubadúrgyökök is, másrészt viszont kötődik a (másodlagos) szóbeliséghez, a hangzóssághoz, továbbá a dallamhoz. Éppen leglényege: formulaszerűsége, toposzkincse bizonyítja ezt. Ez a költészet

-
- 1 Erre már Christoph Martin WIELAND (1733–1813) felfigyelt, a hangos olvasás problémája azonban csak a XIX. század végén, a XX. század első évtizedeiben keltett érdeklődést, többek közt Nietzsche megjegyzései révén. Tudományosan elfogadottá a tétel Eduard NORDEN, *Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance* című monográfiája után vált (Leipzig, Teubner, 1898, I–II; utolsó általam ismert kiadása a 10.: Stuttgart–Leipzig, Teubner, 1995). A kérdés máig egyik legjobb összefoglalása, számos találó példával: BALOGH József, *A Voces paginarum – Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez*, Bp., Franklin-Társulat, 1921. Újrakiadva: Replica, 1988. szeptember, 31–32, <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/3132/17balo.htm>, továbbá: „*Voces paginarum*”: *Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens*, *Philologus*, 82(1926), 82, 84–109, 202–240. Vö. még: Uő, *Hangzó oldalak – Voces paginarum*, szerk. DEMETER Tamás, Bp., Kávé, 2001; vö. még Paul SAENGER, *Silent Reading: Its Impact on Late Medieval Script and Society*, *Viator: Medieval and Renaissance Studies*, 13(1982), 367–414; Uő, *Space between words: the origins of silent reading*, Palo Alto, Stanford University Press, 1997.
 - 2 Vö. HAJNAL István, *Universities and the Development of Writing in the XIIth–XIIIth Centuries*, *Scriptorium: International Review of Manuscript Studies*, 6(1952)/2, 179. (A *lectio publica* fontosságáról.) Uő, *Írásoktatás a középkori egyetemeken* (L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales), ford. MEZEI Mónika, Bp., Gondolat, 2008.

még nem kizárólagosan a nyomtatásban él, hanem a kéziratosságban is, s „a kéziratos kultúra, fontos vonatkozásokban, még mindig szóbeli”.³ S a szóbeli létben (is) élő kötött, megformált szöveg sajátossága, hogy – elsősorban mnemotechnikai okokból – vonzódik a dallamhoz.

Ugyanakkor a szakirodalom Balassi egyik legnagyobb érdemének, a magyar költészet történetében forradalmi újítással felérő lépésnek tartja, hogy – Horváth Jánost idézve

Szakít az énekverssel, s kiképzí a szövegverset; szakít a föltehető népi hagyomány-nyal, s új, dalelles lírai műfajt teremt. (...) írtak magyar verset öléltte is, mint prózát Pázmány előtt, de mint a próza számára emez, a magyar vers számára ő képezte ki az igazi szövegönállóságot.⁴

A későbbi értelmezések – Komlovszki Tibor,⁵ Horváth Iván⁶ – is Horváth Jánost követik, aki élesen megkülönböztette a szoros értelemben vett irodalmat (vagyis azt, amit leírtak) a csupán oralitásban élő szövegtől, továbbá az énekverset a szövegverstől.

Ezt a folyamatot én némileg másképpen látom. Nem tagadva az énekvers és a szövegvers közötti különbséget, s elfogadva, hogy a korai versek mintegy jelle-
gükből következően dallammal vannak párosítva, míg, mondjuk, a *Saját kezű vers-
füzér* darabjai minden valószínűség szerint szövegversek, *nem tartom szerencsésnek az
énekvers–szövegvers ilyen jellegű szembeállítását*. Hol kimondva, hol kimondatlanul, e
szerint a koncepció szerint a régi, korszerűtlen helyét átveszi a modern, a szöveg-
vers, a szöveg mintegy megszabadul a dallam mankójától.

3 NYÍRI Kristóf, *A hagyomány filozófiája*, Bp., T-Twins – Lukács Archivum, 1994; *Hagyomány és szóbeliség* c. fejezet, <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/kmfil/KUTATAS/NYIRI/hgyszoz.htm>.

4 HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976, 102.

5 „Zene és vers, dallam és szöveg szimbiózisa az ő költészetében bomlik fel. A versszöveg a magyar költészetben ekkor válik el a kizárólagos értelmi, logikai szférától (korábbi funkciójától), s önmaga nyelvi közegében szólaltatja meg ezután az érzelmi elemeket is, melyeket korábban a zene, a dallam hivatott kifejezni. A külső, kísérőzene szerepét a költői kép, a ritmikusabb versforma, a hangakusztikai lehetőségek alkalmazása váltja fel. A külső dallamot a vers benső zeneisége.” KOMLOVSZKI Tibor, *A Balassi-vers jellegéhez*, ItK, 72(1968), 633.

„A későbbiekben Balassi fokozatosan átalakítja az énekvers szövegkarakterét, az epikolirikus énektípust pedig egyértelműen lírai verssé formálja.” Uő, *A Balassi-vers karaktere*, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 1), 7.

6 Horváth Iván szóban is többször hangsúlyozta, hogy Balassit tartja a magyar szövegvers megalkotójának, következőképpen a kottás Balassi-kiadásokat egyfajta visszalépésnek értékeli. De a szövegvers-tan szinte mindenki számára evidencia, a számos közül csak egy példa: „E század végén megint csak Balassi Bálint lesz az, aki éppen Balassi-strófás költeményeivel leválasztja a dallamról a szöveget, megteremtve ezzel a szövegverset. Balassit ebben egy ideig nem utánozzák követői, Rimay sem, aki újra énekkverseket írt.” DECSI Tamás, *A bosszústrófa a XVII. században*, http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/10_szam/08.htm.

Holott a XVI. században az énekelt vers – mint majd bizonyítani igyekszem – semmilyen szempontból sem alacsonyabb rendű sem Nyugat-Európában, sem a korabeli Magyarországon, mint a szövegvers.

Jellemző például, hogy az a recenzió, amely általában dicséri a *Gyarmati Balassi Bálint énekei* című kötetet,⁷ kifogásolja, hogy

Nem ártott volna viszont legalább egy-két mondat erejéig felhívni az olvasók figyelmét arra, hogy a költő legkiforrottabb alkotásaiban: a *Celia-versek* egy részében és a találón *Saját kezű versfüzér*-nek nevezett szerzeményekben már *tudatosan maradt el a nótajelzés, mivel Balassi azokat szövegverseknek szánta.*⁸

Itt csupán annyit jegyezzünk meg, hogy a *Balassa-kódex*ben a 10 Celia-vers közül a harmadik előtt *van* nótajelzés, amely visszautal az előző énekre (*[ugyan] azon nótára*). Ezt a tényt merészen kétféleképp lehet értelmezni. Egyrészt úgy, hogy a nótajelzés bizonyossága szerint a többi versnél csak véletlenül maradt le a dallamra utalás,⁹ másrészt úgy, hogy a nótajelzések (egy vers kivételével) hiánya is fényesen bizonyítja a szövegvers győzedelmét. Kevésbé merészen azonban csak annyi állítható: a Celia-versek egy része nyilvánvalóan énekvers, a fennmaradó részről pedig – információ hiányában – nem lehet bizonyossággal nyilatkozni. P. Vásárhelyi Judittal ebben a kérdésben nincs is vitám, mindössze azt a magabiztosságot kérdőjelezném meg, amely szerint: „tudatosan maradt el a nótajelzés, mivel Balassi azokat szövegverseknek szánta.”

Eme kötet egy másik recenzense, Stoll Béla, így ír:

A szerkesztők a legtöbb vershez dallamot is mellékelnek. Minthogy kevés az olyan Balassi vers, amelynek hiteles saját dallama ismeretes lenne, különböző úton-módon (például a nótajelzések Ariadne-fonalán) próbálnak olyan dallamhoz eljutni, amelyre az illető Balassi-szövegek énekelhetők. Ennek szakszerűségét nem tudom megítélni, de a kötet szerkesztőinek intenciója szerint megpróbáltam szakítani eddigi olvasói gyakorlatommal, és végigénekeltem a megadott dallamra Balassi egy-egy versét. Kétségtelen, hogy hangulatos (olykor, például a harmincötödik ének esetében, komikus) benyomást kelt, azt azonban nem éreztem, hogy esztétikai élményem intenzívebbé vált volna. (...)

7 S. a. r. KÓSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., Szépirodalmi, 1986. Ez a kiadás közölt először kottákat, melyek összeállítása kizárólag Szabó Géza érdeme.

8 P. VÁSÁRHELYI Judit, *Balassi Bálint énekei*, It, 1987–88/2, 348. Kiemelés: K. P.

9 A 16–17. századi versek egy részénél bizonyítható: azért maradt le a nótajelzés, mert a befogadó számára evidens volt, hogy milyen dallam párosul a szöveghez.

Ezek a nyelvi ízek és zamatok (miként zene esetében a „korhű” hangszerek és előadásmód) gyakran csak a művek laposságát, [a] művészi igénytelenséget vannak hivatva elleplezni. Balassi esetében erre nincs szükség.¹⁰

Most ne vizsgáljuk, hogy Balassi esetében melyik befogadói magatartás a helyes, már csak azért sem, mert vélhetőleg a befogadónak nem lehet (vagy: lehet, de szerintem nem helyes) magatartásintát előírni. De arra figyeljünk fel, hogy a *dallam* = *mankó* álláspont milyen egyértelműnek tűnik. Szabolcsi Bence szerint:

Az énekelt vers tehát lényegében más törvényeket követ, mint az írott szöveg; a zenei előadás helyettesíti a jó rímélést és a gondos sorméretet, sőt helyettesítheti – bizonyos körülmények között – a szöveg költői lendületét és művészi koncepcióját is. A históriás énekből – akár egykorú események híradó krónikája, akár moralizáló példázat vagy verses novella volt –, mikor előadták, szinte egészen más valami lett, mint amit leírtak belőle; a dallam s az élő előadás közvetlen inspirációja nem külső járuléka, hanem belső újjáteremtője volt a költeménynek.¹¹

Szabolcsinak (és a hasonló nézeteket hangoztató számos kutatónak) természetesen van igazsága: a históriás énekek egészen más valamivé váltak előadva. S az is igaz, amit Stoll Béla állít: Balassinak nincs szüksége a dallam illetén segítségére. Csak az nem igaz, amit ezek a megállapítások sugallnak: hogy a poétikai-retorikai szempontból gyengébb vers (mint a históriás ének) énekvers, Balassi legjobb versei pedig szövegversek. *A szöveg bármilyen magas minősége ugyanis önmagában nem szünteti meg az énekvers-jelleget.* Pontosabban: az énekelve előadhatóságot.

A dallamra alapvetően három okból van szüksége a versszövegnek: egyrészt, hogy meghatározza a formát, másrészt, hogy kompenzálja a kisebb-nagyobb poétikai szabálytalanságokat (aprózás, ligatúra),¹² harmadrészt, mert másfajta befogadást tesz lehetővé.

Balassi (akárcsak jelentős nyugat-európai kortársai) eljut odáig, hogy az első két funkcióra, ha tetszik, a mankókra, nincs szüksége. De a harmadikra igen.

Az énekverset meghaladó szövegvers: klasszikus fejlődésmodell, egy XIX. századi eszmény, amelyet egyáltalán nem kötelező elfogadni. Továbbá az énekvers és a szövegvers szétválasztása nem egyszerű, és Balassi esetében a szövegversnek nevezettek leginkább határesetek. „Dalelleses lírai műfajt”, hogy Horváth János terminusával éljünk, Balassi (szerintem) sohasem hozott létre. A valódi ellentét az *olvasott* és az *(énekelve vagy nem énekelve) előadott* vers között van, de ebből sem helyes értékítéletet kovácsolni, s nyilvánvaló, hogy egy adott szöveg működhét így is,

10 STOLL Béla, *Gyarmati Balassi Bálint énekei*, ItK, 91–92(1987–1988), 223–226.

11 SZABOLCSI Bence, *A magyar zene évszázadai*, I, *A középkortól a XVII. századig*, Bp., Zeneműkiadó Vállalat, 1959–1961.

12 Ehhez vö. KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története*, Bp., Akadémiai, 1991, 59.

úgy is. Egészen bizonyos, hogy Balassi mindkét típust ismerte és művelte, voltak versei, melyeket „*írva küldött volt Juliának*” (a Negyvennegyedik, *természetesen nótajelzéssel*), s voltak, amelyeket előadott. Kései versei nem azért sokkal jobbak, mint a fiatal korában írtak, mert az egyik énekvers, a másik szövegvers. Vannak rossz szövegversek és jó énekversek. Egy Bauhaus-épület nem feltétlenül jobb, szebb, mint egy gótikus katedrális. Egyetérthetünk Csörsz Rumen Istvánnal: „bármilyen énekelt szöveget teljes értékű szövegversnek tarthatunk”.¹³

Az epiko-lírikus, lineáris és laza szerkesztésű énekeknél, a tisztán lírai-hangulati elemekből építkező, a történetet kizáró, a petrarkista sablonjelzők helyett egyénibb képeket alkalmazó versek természetesen egy sokkal magasabb rendű költészet megvalósulásai,¹⁴ de nem azért, mert az egyik énekelt, a másik nem. *Összekeveredik itt ok és okozat*. Ha Horváth Jánoshoz hasonlóan tömören akarnánk jellemezni a Balassi által végrehajtott, valóban forradalmi fordulatot a magyar irodalom történetében, azt mondhatnánk: ő a szó szűk és szoros értelmében *elsőként írt lírai verset*. *Nem az énektelenedésen – ami lehet igaz, de következmény –, hanem a líraiizálódáson van a hangsúly*.

Tény, hogy a XVI. századból ránk maradt versek döntő többsége ének. S az is tény, hogy ennek ellenére általában szövegversként kezeljük, még abban az esetben is, ha dallamuk esetleg (ez a kisebbség) ismert, s a kritikai kiadás közli. Mert nem nagyon tudjuk másképpen kezelni. Énekeljük el? Valahogy hazug (lényegében ezt fogalmazza meg Stoll Béla recenziója). Azért az, mert fogalmunk sincs az előadás-

13 CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN, „Hallám egy ifjúnak minap éneklését”: *Versformák és dallamok Balassi Bálint költészetében = Balassi Bálint és kora*, szerk. KÖSZEGHY PÉTER, Bp., Balassi, 2004, 83.

14 Azt már a középkori szerzők is nagyon pontosan érzékelték, hogy a versnek kétféle zeneisége (és ezek kombinációja) lehet, *dallam* és *verszene* nem ugyanaz. A Celia-versek fantasztikus verszenéje pl. jelentheti, de *nem feltétlenül* jelenti a dallam elhagyását. A Magyarországon is járt Eustache Deschamps (Eustache Morel, Vertus, 1346?–1406~1407) különféle lírai műfajokkal és versformákkal kísérletezett, prózában pedig megírta a *L'art de dictier et de fere chansons, balades, virelais et rondeaux*-t, a legrégebb francia ars poeticát. Ebben már különbséget tett „művészi” muzsika, amelyet énekhanggal vagy hangszerekkel lehet létrehozni, és a sokkal nehezebb és szofisztikáltabb „természetes” zene között, amely a kötött formák ügyes megverseléséből áll, s melyeket gyakrabban szavaltak, mint énekeltek. Ez utóbbit példázza szerinte Chaucer lírája. Vö. LARRY DEAN BENSON, *The Riverside Chaucer*, Oxford, Oxford UP, 2008, 631. Ám mi is az a verszene? Lator László, a profi műfordító így vélekedik: „A fordításelemlet kedves gondolata, hogy a szavak konnotációit vissza tudjuk adni, de – különösen vers esetében – a zenéjét nem. Kosztolányi mondta egyszer azt a hülyeséget, hogy a »désír«-t nem úgy kellene fordítani, hogy »vágyc«, hanem hogy »vezér« (...) Csakhogy ez a zene-kérdés rendkívül problematikus: ami nekem zenél, az én fonetikai rutinomhoz alkalmazkodva zenél, egy cseh vagy egy hottentotta egészen máshogy hallja – egy csehnek mondjuk az, hogy »zmrzlna«, biztosan gyönyörű, nekünk pedig rettenetes. Vagyis nem ugyanaz a fonetikai szerkezet van a fülünkben. Állandó kedves példám erre: majd szétdurranunk a büszkeségtől, hogy Tóth Árpád milyen jól visszaadta Verlaine *Chanson d'automne*-jának a nazálisait meg a mély hangjait, csak éppen az nem biztos, hogy egy franciának azok a nazálisok ugyanolyan rendkívüliek, mint egy magyarnak. Lehet, hogy ha bemegy a boltba parizert kérni, azt is ilyen nazálisan kéri.” Vö. <http://www.litera.hu/hirek/metafora-estek-iii-majdnem-ugyanazt>.

módról, ehhez a kotta kevés. Továbbá, hogy kicsit bonyolítsuk a helyzetet, szöveg és dallam mindig együtt jár ugyan, ám egyikük sem monogám: ugyanaz a dallam más és más versekkel és ugyanaz a vers más és más dallammal lehet párban.¹⁵

Ez nem a kor-szerű vagy korszerű előadásmód dilemmája. Bachot lehet korszerűen, azaz máshová hangolt zenei A hanggal, korabeli hangszerekkel stb. és lehet a ma szokásos zenei A hangra hangolt, korszerű hangszerekkel előadni. Van, akinek számára az előbbi megmosolyogtató, van, akinek számára az utóbbi nem hiteles – ebben ne foglaljunk állást. Bach esetében létezik két modell, választhatunk. A régi magyar versek/énekek szempontjából egy jó modellünk sincs: a szavalat (szerintem) furcsa, az énekelve elzengés – sokak számára – nem kevésbé. Marad a magunkban olvasás. Így már jó, így már nem disszonáns, így szoktuk. Csakhogy éppen ez az az eljárás, amelyet a korban bizonyosan sohasem alkalmaztak. A hagyományos irodalomtörténetnek nincs megoldási javaslata. Mindenképp besorolni akar: tőle lehet szöveg, lehet ének, lehet szöveg dallammal és dallam szöveggel, neki mindegy, de döntsük már el, hogy melyik.¹⁶

A posztmodern nem érti, hogy mi a probléma. Az 1965 óta forgalomban lévő *intermédiá* terminus eredeti, Dick Higgins-i értelmében¹⁷ ('két vagy több hagyományos művészeti ág, műfaj vagy médium *közötti köztes* műalkotás') nyugodt lélekkel húzható rá a régi magyar versek többségére. Más szóval: a posztmodernnek szava van rá, hogy valami nem énekelt szöveg és nem szöveges ének, hanem *régi magyar vers*, amely egy harmadik entitás. Ettől ugyan az előadásmódról még semmit sem fogunk tudni, de ez nem is a posztmodern kérdése. Dick Higgins szerint

A mű saját megvalósításának folyamata, és nem egy meghatározott ideál, amelyet minden egyes megvalósítás csak elérni igyekszik. Nem jöhet létre meghatározott, végső előadás, mint Mozart, Berlioz vagy Schönberg szimfonikus művei esetében.¹⁸ Ehelyett mintákat kapunk. Egy minta lehet kiváló, de mindig tudatában vagyunk annak, hogy a számos lehetséges megvalósítási mód közül csupán egyiknek vagyunk tanúi.¹⁹

Hja, így már könnyű... De igaz: mintákat kapunk.

15 Vö. DEZSŐ Kinga, KOVÁCS Béla Lóránt, „*A dallam nem változtat szövegén?*” (*Balassi és Rimay verseinek dallamairól*), ItK, 111(2007), 131–146.

16 Uo. A szerzők sok helyes megfigyelése és érdekes megállapítása sem feledteti, hogy milyen doktriner módon állítják szembe az éneket és a verset (pl. 131, 2. jegyzet), mintha ezek alapvetően más minőségek lennének; mintha nem létezhetne énekelt vers; mintha az énekelt versnek nem lenne retorikája, poétikája stb.

17 Vö. DICK HIGGINS, *A posztmodern performance jellegzetességei és általános ismérvei* (1978) = *A performance-művészet*, szerk. SZÓKE Annamária, Bp., Artpool–Balassi, 2000 (Tartóshullám), 77–89.

18 Mondjuk, szerintem, ezen alkotóknál sincs végső megoldás. Soha sincs.

19 HIGGINS, *i. m.*, 88.

Az énekvers ugyanúgy intermédia, mint a képvers (amelyről szintén Dick Higgins írt monográfiát).²⁰ Az utóbbi esetében evidens, hogy az egyszerűre kép és szöveg, s a szöveg bármilyen kiválósága sem szünteti meg a képet; képvers és szövegvers nem állítható szembe. Szerintünk ugyanez igaz az énekvers–szövegvers viszonylatra is. Minták vannak: választhatunk. A kottás Balassi-kiadást olvashatjuk magunkban, de a kotta nélkülit énekelni nehézkes. Ne szűkítsük a lehetőségeket.

A XVI. századi vers hangzóságára a leggyakrabban idézett példa Ronsard (1524–1585), aki így fordul olvasóihoz versei elé írt előszavában:

Je te supliray seulement d'une chose, lecteur, de vouloir bien prononcer mes vers et accommoder ta voix à leur passion, et non comme quelques uns les lisent, plustost à la façon d'une missive, ou de quelques lettres Royaux que d'un Poëme bien prononcé: et te supplie encore de rechef où tu verras cette marque «!» vouloir un peu eslever ta voix pour donner grace à ce que tu liras...²¹

És így érvel tovább:

Je veux t'avertir, lecteur, de prendre garde aux lettres, et feras jugement de celles qui ont plus de son celles qui en ont le moins. Car A, O, U et les consonnes M, B, et les SS, finissants les mots, et sur toutes les RR, qui sont les vraies lettres heroïques, sont une grande sonnerie et batterie aux vers.²²

20 Dick HIGGINS, *Pattern Poetry. Guide to an Unknown Literature*, New York, State University of New York Press, 1987.

21 „Csak arra az egyre kérnék, olvasó, hogy *hangosan ejtsd ki soraimat, és igazítsd a hangodat* a szenvedélyükhöz, s ne úgy tegyél, mint egyes olvasók, akik inkább mint levelet vagy királyi okmányt olvassák, mint *hangosan kiejtett* költeményként, s kérlek, kezdj új mondatot ott, ahol azt látod, hogy «!» jel megkívánja tőled, hogy emeld meg kissé hangodat, azért, hogy nyomatékot adhass annak, amit mondani fogsz.” Idézi BALOGH József, <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/3132/17balo.htm>.

22 „Arra serkentenék, olvasó, hogy fordíts figyelmet a betűkre, és meg fogod ítélni, melyek hangzóbbak, és melyek a legkevésbé. Az A, O, U és az M, B mássalhangzók, a szóvégi SS-ek, és mindenekelőtt az RR-ek, e valódi hősies betűk erőteljes hangzást, zengést adnak a versnek.” A *Franciade* első, 1572-es kiadásában. *Oeuvres*, éd. BLANCHERMAIN, Paris, 1857, III, *La Franciade, Au Lecteur* (La première préface de la Franc.), 26.

Lásd erről Theodor RUCKTÄSCHEL, *Einige Arts poétiques aus der Zeit Ronsard's und Malherbe's: Ein Beitrag zur Geschichte der französischen Poetik des 16. und 17. Jahrhunderts*, Leipzig, Gustav V. Fock, 1889, 22: „Charakteristisch für Ronsard's Anschauungen ist, dass er keine Buchpoesie haben wollte, sondern meinte, dass die Gedichte laut und öffentlich gesprochen oder gesungen werden müssten. Der Dichter ist für ihn ein wirklicher Sänger, die Dichtkunst eine musikalische Kunst. Er gibt den vortrefflichen Rat.: *de hautement prononcer tes vers, quand tu les feras, ou plus tost de les chanter, quelque voix que puisses avoir, car cela est bien une des principales parties que tu dois le plus curieusement observer.*” („Jellemző Ronsard nézeteire az, hogy nem könyvköltészetet akart művelni, hanem úgy gondolta, hogy a költeményeket hangosan és nyilvánosan kell felolvasni vagy énekelni. Számára a költő igazi énekes, a költői művészet zenei művészet. A következő jó tanácsot adja: *nyomatékkal*

A *Sonnets pour Hélène* (Szonettek Helénához) 1578-ban jelent meg először. Ebben olvasható (énekelhető) Ronsard legnépszerűbb műve, az elégikus-nosztalgikus hangú *Quand vous serez bien vieille, au soir, à la chandelle* kezdetű vers (II/24).²³ A szöveg minden elméletnél pontosabban bizonyítja, hogy Ronsard miképpen képzelte el szonettje befogadását:

Quand vous serez bien vieille, au soir, à la chandelle,
Assise auprès du feu, devidant et filant,
Direz, *chantant* mes vers, en vous esmerveillant :
Ronsard me celebreroit du temps que j'étois belle.

Chantant, azaz énekelve, a szó kétségbevonhatatlanul ezt jelenti.

Nem véletlen viszont, hogy megzavarta a XX. századi műfordítókat. Szabó Lőrinc így magyarájt:

Ha majd öreg leszel, és este gyertyafénynél
tűz mellett üldögélsz, s az orsót pörgeted,
csodálkozva fogod *zűmmögni* rímemet,
hogy egykor mint a vers tündére bennem éltél.

Tóth Árpád kicsit pontosabb:

Ha már öreg lesz Ön, s este – gyertyája égvén –
Tűz mellett ül sodorva meg bontva a fonalt,
Verseimet *dúdolva mélázón* mondja majd:
Ronsard dicsért így egykor, mikor még szép valék én.

A „zűmmögni”, a „dúdolva mélázón” öntudatlanul a tiszta énekvers elutasítása.

Az angol változatban (természetesen több is van) ugyanez Humbert Wolfe fordításában:

When you are old, at evening candle-lit,
beside the fire bending to your wool,
read out my verse and murmur
“Ronsard writ this praise for me when I was beautiful.”

kell kiejtened a verseidet, amikor írod, vagy még inkább énekelned kell, ahogyan tudod, ugyanis ez az egyik legfontosabb szabály, amit a legszigorúbban be kell tartanod.”) Mindezeket idézi BALOGH József, *i. m.*

23 Pierre de RONSARD, *Sonnets pour Hélène*, II, 24 = *Les Amours*, éd. de H. et C. WEBER, Paris, Garnier, 1963, 431. Ronsard mintája Petrarca *Daloskönyvének* 12. szonettje: *Se la mia vita da l'aspro tormento...*

Read out my verse and murmur – hangosan olvasva versemet és [ezt] mormogva (mint-ha csak összebeszélte volna Szabó Lőrincsel). A legismertebb és legkedveltebb angol nyelvű változat²⁴ (változat, nem fordítás) W. B. Yeats nevéhez fűződik:

When You are Old

When you are old and grey and full of sleep,
And, nodding by the fire, take down this book,
And *slowly read*,²⁵ and dream of the soft look
Your eyes had once, and of their shadows deep.

Slowly read – „lassan olvas(gat)va” – „mélázón” írja Tóth Árpád. A költők, mert e műfordítók azok, egymáshoz hasonlóan éreztek bele a vers hangulatába, és egymáshoz nagyon hasonlóan utasították el az énekverset. Ronsard e versének különböző nyelvű recepciója – több, mint érdekes. Yeats parafrázisát lefordítják németre, majd ezt franciára, a *két francia vers* (Ronsardé és a Yeats parafrázisából fordított) számos közös motívumot rejt, kétség nem férhet hozzá, hogy az egyik szöveg a másik variánsa, *ám az „énekelve” – „olvasva” kérdésben szögesen eltérnek...*

A mondottak illusztrálják, hogy a műfordítóknak milyen – XIX. századi megalapozottságú – ellenérzés, nyilván öntudatlan ellenérzés, élt-él az énekelt verssel szemben, különösen, ha az, mint az idézett Ronsard-vers is: szonett. Szonett, amelyről úgy tudjuk, hogy nem énekvers. Miközben Horváth János szerint az első magyar szonett Faludi *Pípadala*, azaz egy *dal*.²⁶ Miközben a szonett (eredetileg és a XVI. században jórészt) nyilvánvalóan dallammal együtt létezett,²⁷ s az elnevezés nyilvánvalóan számos formavariációt takart.²⁸ Miközben Petrarca *Dalok könyve* (*Il Canzoniere*) döntő többségében szonetteket²⁹ tartalmaz.

24 Világszerte ez a változat terjedt el, s nemcsak Európában: pl. Kínában is több fordításban ismert.

25 A Yeats-féle *slowly read* sem magunkban olvasást jelenthetett, hanem inkább kántálást. Yeats egy hangfelvételen a következőket mondja: „I will read my poem with great emphasis on the rhythm. And that may seem strange if you’re not used to it. I remember the great English poet, William Wallace coming in a rage out of some lecture hall where somebody has recited a passage out of his *Seagull*. »It gave me a devil of a lot of trouble – said Wallace – to get this thing into verse.« It gave me a devil of a lot of trouble to get into verse the poems that I am going to read and that is why I will not read them as if they were prose!”

26 A szonetról, az elsőségről, Horváth János véleményéről igen elgondolkodtatóan és szellemesen: SZIGETI Csaba, *Magyar versszak*, Bp., Balassi, 2005, 304–370.

27 A szonett dallamhoz kötöttségét, énekvers-jellegét legnyilvánvalóbban maga az elnevezés mutatja, hiszen nyilván nem független a provanszál *sonet* (hang, dallam), az ófrancia *son* (ének, zene), a francia *sonner* (csengeni, csengetni, visszhangozni) szavaktól.

28 Vö. SZIGETI, *i. m.*

29 317 szonettet, 29 canzonét, 9 sestinát, 7 ballatát és 4 madrigált.

Az ún. fejlődés csak egy XIX. századi és erre alapozott XX. századi nézőpontból látszik, a XVI. századból s a XXI. századból nem. Az persze igaz, hogy a magyar szövegvers, a dallamtól, énekhangtól független költészet Magyarországon tényleg a XVI. század végének, a XVII. század elejének találmánya, de ez a találmány nem Balassi Bálint, hanem a *Chariclia* írójának (valószínűleg Czobor Mihály) és követőinek nevéhez fűződik; és ez nem líra, hanem epika, még ha az epikus műben vannak is lírai betétek.

Balassi Bálint énekeket költött. *Amelyeket nem kell feltétlenül énekelni.* Talán írt szövegverset is (*Saját kezű versfűzér*; a Celia-versek némelyike?). Talán. Az azonban bizonyos, hogy költészettörténeti újítása nem ez, hanem az epikus konnotációtól függetlenedő lírai vers létrehozása.

AZ IFFIV TOBIAS-
NAC HAZASSAGAROL VA
lo Hiltoria énekbe
Merzetet.
.?.

Minden embert erre sűuem berint íntec, hogy

az mely sent iget Istenről vóttetec, mint egy

draga követ ugyan öryzetec, mert ha el ves
éitc meg sem lelhetitec.

Im ha

LANTOS SZABÓ ISTVÁN

Adalékok Tinódi dallamainak értelmezéséhez

Tinódi Sebestyén *Cronica* (1554) című kiadványa dallamainak különleges kottaképe több kérdést is felvet a dallamok olvasása és mai hangjegyekre való átírása tekintetében. Egy korábbi tanulmányban ezek némelyikét érintve azt próbáltam megvilágítani, hogy a dallamok értelmezése csakis a XVI. századi gondolkodásmód szerint a hexachord-rendszerbe helyezve képzelhető el.¹ Emellett az általános szabályokat tekintve bizonyos kötöttségekkel ugyan, de a hangok módosításainak több lehetősége is adódik a korabeli gyakorlat szerint. A *Cronica* kottázásának legnagyobb rejtélye a **C** kulcs vonalán elhelyezett **b**. Ezt Szabolcsi Bence hibásan kitett előjegyzésnek tekinti, bár megállapítja, hogy az ilyen módon kottázott dallamok mintegy felében az egy **b** előjegyzés értelmezhetetlen dallam-olvasatokat adna. Tanulmányomban azt vettem fel, hogy a kiírt **b** nem előjegyzés, hanem a lant alaphangolására utaló jel. Az alábbiakban ezt az alapfeltételezést továbbra is fenntartva kiegészítem a korábbi következtetéseimet.

A XVI. század lantosa egy kottában előtte álló zeneművet úgy ültetett át a hangszerére, hogy a dallamot tabulatúrába, fogástáblázatba jegyezte. Ehhez meg kellett határoznia, hogy a kottában szereplő adott hangjegynek a lant fogólapján melyik hely feleljen meg. Ezt a kapcsolatot úgy adta meg, hogy a zenemű egyrészt teljes terjedelmében játszható legyen, másrészt kényelmesen fogható fekvésbe kerüljön a mű. Kérdezhetnénk: miért nem egyszerűbb az a megoldás, hogy a kotta *a* hangja a lant *a* hangjának feleljen meg? Válasz: azért, mert a különböző méretű lantok húrozása más-más alaphangolást tett lehetővé. A 6 pár húros reneszánsz lant húrjai közötti intervallumok: *kvart–kvart–terc–kvart–kvart*. Ez bármilyen méretű lant esetén ugyanaz marad, de a kisebb lantoknál indulhat például *A*-ról (diszkontlantnak is nevezik), a kicsit nagyobbaknál *G*-ről (altlant), az egészen nagy méretű lantoknál *D*-ről (basszuslant) stb. Így a kotta *a* hangjegyének megfelelő hangot kapjuk akkor, ha az *A*-alaphangú lant legvékonyabb húrját lefogás nélkül megpendítjük. A *G*-lanton ugyanezt a hangot a legvékonyabb húr a második érintőjénél, *D*-lanton a legvékonyabb húr hetedik érintőjénél lefogva szólaltatjuk meg. Fordított irányban ez azt jelenti, hogy ha a tabulatúrából a darabot *A*-lanton, majd *G*-lanton játsszuk, akkor a második esetben egy szekunddal mélyebben szól a darab, mint az elsőben. Ha *D*-basszuslantot használunk, akkor egy kvinttel mélyebb a hangzás az elsőhöz viszonyítva. Ha tehát az adott zeneművet

1 LANTOS SZABÓ István, *Tinódi lantja, avagy hogyan hangzanak a CRONICA dallamai = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kritérium, 2008, 179–196.

a hangnemét megtartva akarjuk átültetni a különböző hangolású lantokra, játéktéchnikai akadályokba ütközhetünk.

Az előző cikkemben utaltam rá, hogy Hans Judenkünig az 1523-ban kiadott lantiskolájában² tanácsot ad arra, miként ültessen át a lantos egy kórusművet a hangszerére. Ha a kottában nincs **b** jel, akkor a hangszerét tekintse *A*-lantnak, és így feleltesse meg a kottaképet a német tabulatúra fogástáblázatának. Ha **b** jelet lát a kotta elején, akkor pedig *G*-lantot képzeljen a kezébe. Mindezek a megfeleltetések függetlenek attól, hogy milyen a lant abszolút hangolása (1. kép).

	f	Ma		
e	2	ddlafole		
v	p	ccfolaut	6	
	f	bbfabmi	i	
e	5	aalamire	7	8
e	o	ggfolreut	ii	f
i	b	ffaut	z	h
	4	eelami	z	h
f	n	dlafole	g	m
b	c	efolaut	h	b
	3	bfabmi	e	
m	g	allamire	f	r
6	2	gfolreut	e	a
q	e	faut	7	h
	f	elami	z	
a	l	dfole	f	6
Ma	D	C' aut		
	C	bmi		
B	A	Are		
		gamaut		

Tem zu dem ersten merck
dise regel wie du ayn yee
den gefang an faden solst
auff dce Lauter / ds merck
mit fleiß / ob an de anfang
des selben gefangs / in alle
stymen in de bfabmi / vnd
in seinen octaven / ayn ge
schubens. 6. sy oder mit /
vnd wann lant. 6. in alle
stymen geschriben ist / so sach den selben gefang / an
nach diser layttern von dem Claus zuellen / das
mit der selbig gefang / clauert ist / eo sey des zaiden
faut / cfolaut / oder gfolaut / wie du die zaiden in
dem exempel vor dir sibest / neben der layttern stet
also zell in allen stymen von seinen zaiden / bis auf
die ersten noten / vnd in welchem claus / oder wort
die genant noten stet / in dem selben claus / nym de
puetstabe / in der layttern / Was aber ym Gas etliche
noten zu nider oder ryeff gieng / so sach in allen sty
men / ain quart hoher an / auff ainer Lautern / vnd
sonderlich / wann du Tenor vnd Gas setzen wilt /
so sach allzeit ain quart hoher an / das der gefang
clauert ist / dan die discant Lautern sol allezeit ayn
quart hoher gezogen sein / dann die grosse Lauter /
wann zwen zusamen schlahen wellen. 22.

	f	Ma		
e	2	ddlafole		
v	p	ccfolaut	7	
	f	bbfabmi	6	
e	5	aalamire	i	
e	o	ggfolreut	e	8
	i	ffaut	ii	f
	4	eelami	h	
b	n	dlafole	z	e
f	c	efolaut	f	m
b	3	bfabmi	y	b
	g	alamire	e	
m	g	gfolreut	f	r
6	2	faut	e	a
	q	elami	z	
e	f	dfole	z	3
Ma	D	C' aut	f	6
	C	bmi		
B	A	Are		
		gamut		

Tem zu dem andern / aller
gefang / der mit ainem ge
schubens / in dem bfabmi
vnd in seinen octaven / ver
zaidnet ist / denn selben ge
fang sach an nach diser lai
ttern in allen stymen / wie er
clauert ist / ob mermal
der Bass vmb ain noten /
oder secund zunder gyeng / so laß den grossen pu
mer / ab / ain secund vnderlich / das wieder genant
im abzug. Wann du dreÿ oder vier stym zusamen
auf ain lauten setzen wilt / wiewol es nit von nö
ten ist / de grossen pumer abzulassen / wellicher ain
gueter sezer ist / vnd auff der lauten gewis ist / der
sach in allen stymen ain secund hoher an / das der
gefang clauert ist / vnd setz alle stym durch die Se
mbony heraus / das sein die puetchstaben / die auß
serhalb der layttern gefagt sein / das ist thumst
licher das der pumer abzulassen / oder die dreÿ
den saytten hat / oft ainer vmb cumes willen / vnd
der die Applicaz in den eyssen pynden nit gebet
hat / da die grosse thumst an ligt / wann der Discant
hoch in das amder A B z gee / vnd die ambern
stym in den ersten dreÿen pynden thumen / so nym
für dieselben puetchstaben in der Layttern ober / die
in gleich lauten.

1. kép

² Hans JUDEKÜNIG, *Ain schöne kunstliche underweisung*, Wien, 1523.

Tinódi azon dallamait, melyekben az ötvonalas rendszer alulról számított 4. vonalán a sor elején egyszerre a **C**-kulcs és a **b** jel is szerepel, úgy tekinthetjük, hogy a negyedik vonalon álló hangjegy *c*-t jelent, ha *A*-hangolású lantunk van, de *b*-t jelent *G*-hangolású lanton. Ezzel a kotta kétféle olvasata a hangnem tekintetében egy szekund eltérést eredményez, viszont mindkét lanton ugyanazt a fogást igényli.

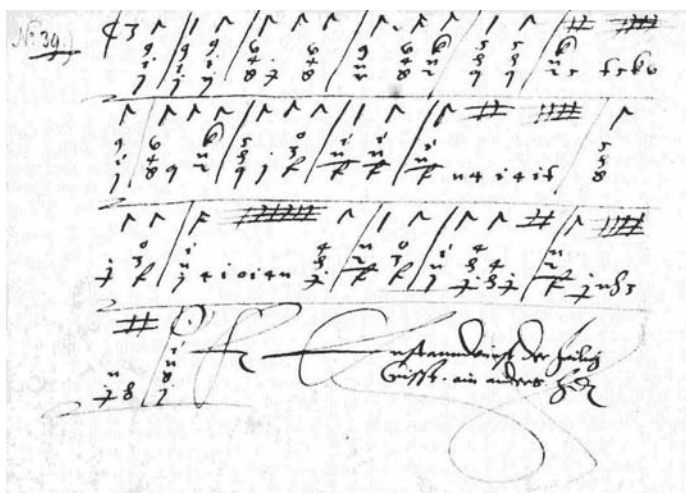
Illusztrálásként tekintsük a *Cronica* dallamai közül a *Judit asszon históriáját*. (2. kép)

IVDIT ASZSZON HISTORIAIA.

2. kép

Korábban utaltam rá, hogy ez egy népszerű húsvéti ének melódiájával rokonítható.³ Érdeemes megvizsgálni ennek az éneknek egy lantváltozatát, mert egyben a Tinódi-dallam harmonizálását is megpróbálhatjuk rekonstruálni. Példánk forrása a XVI. század első feléből származó, német lanttabulatúrában lejegyzett kézirat *Erstanden ist der heilig Christ* című darabja⁴ (3. kép).

3. kép

3 LANTOS SZABÓ, *i. m.*, 183.

4 München, Bayerische Staatsbibliothek, Mus. Ms. 1512, No. 39.

Ha ezt olasz tabulatúrába és modern kottára átírva tekintjük, akkor láthatjuk, ugyanaz a fogás *C*-dúr hangnemet eredményez, ha *G*-hangolású a hangszer, illetve *D*-dúrt, ha *A*-hangolású lanton szólaltatjuk meg. (4. kép). Az olasz tabulatúra hat vonala a lant hat húrját jelenti; az alsó vonal a legvékonyabb, vagyis a legmagasabb hangot adó húr jelzi. A vonalakra írt 0, 1, 2... számok azt mutatják, hányadik érintőnél kell lefogni a vonalnak megfelelő húr. A vonalrendszer feletti ritmusjelek a legkisebb értékű zenei mozgásokat adják.

Erstanden ist der heilig Christ G-lant, olasz tabulatúra
Mss. Mus 1512, No. 39

Erstanden ist der heilig Christ A-lant, olasz tabulatúra
Mss. Mus 1512, No. 39

4. kép

A Tinódi-dallam harmóniákkal rekonstruálva a példa alapján ugyancsak a két hangnemet eredményezi attól függően, hogy a kezdőhang a kotta **b** jelzéséhez igazodva *c* (G-lanton), illetőleg a **C** jelzést érvényesnek tekintve *d* (A-lanton; 5. kép).

Sokat szólhatok az meglőtt dolgokról (Judit asszon históriája) I. G-lant, olasz tabulatúra

Tinódi Sebestyén

Sokat szólhatok az meglőtt dolgokról (Judit asszon históriája) I. A-lant, olasz tabulatúra

Tinódi Sebestyén

5. kép

A rekonstrukcióban a lant a melódiát is játssza a többi szólammal. Ha egy énekes magát kíséri a lanton, ez a játékmód adja legkönnyebben a rögtönzött harmonizálás lehetőségét. Az I. változat a német példa alapján több kvintpárhuzamot is

tartalmaz. A megoldás a lant dús felhangrendszere miatt nem zavaró, s a népszerű dalok és táncok feldolgozásaiban nagyon gyakori a XVI. század első felében. Ez közelebb áll a lant természetes fogásaihoz, de adok egy II. változatot is, amely a középszólam vezetésével kerüli az ilyen meneteket⁵⁵ (6. kép).

Sokat szólhatok az meglött dolgokról (Judit asszon históriája) II. G-lant, olasz tabulatúra Tinódi Sebestyén

Sokat szólhatok az meglött dolgokról (Judit asszon históriája) II. A-lant, olasz tabulatúra Tinódi Sebestyén

6. kép

55 Az előző tanulmányban az utolsó ütem első hangját egy fél hanggal leszállítva jeleztem az előző ütem menetének kvarttal feljebb megjelenő motívumaként. Most leszállítás nélkül adom a hatodik ütem kvintválaszaként. Ilyen megoldásbeli szabadság alkalmazása lépten-nyomon kimutatható a XVI. századi gyakorlatban.

Korábbi tanulmányomban a kottakép egyik magyarázatát abban láttam, hogy a **b** jel hiánya vagy megléte dönt a két, egymástól szekundnyi távolságra lévő lanthangolás alkalmazásáról.⁶⁶ Az előbb leírtak szerint egy másik lehetséges értelmezés az, hogy az együtt álló **C** és **b** jel egyidejűleg adja meg a kétféle lant használata szerinti olvasatot. A 23 dallam közül 8 alkalommal nincs **b** jel a **C**-kulcs mellett. Ezekben az esetekben további kérdés marad: a kottametsző mulasztása ez, vagy ilyenkor több lehetőség közül is választhat a lantos a fekvés meghatározásában?

6 LANTOS SZABÓ, *i. m.*, 194.

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Balassi Bálint egyik lengyel nótajelzésének dallamcsaládja*

Balassi Bálint nótajelzéseinek kutatása Szentmártoni Szabó Gézának régóta szívügye. Neki köszönhető, hogy már az 1986-os Balassi-kiadásban¹ megjelenhettek a versek hiteles vagy feltételezett dallamai. Az 1993-as átdolgozás² óta a kották önálló fejezetet alkotnak a jegyzetek között; a bővítéseket 1992-ben egy irodalomárokból és régizénészekből álló munkaközösség vitatta meg.³ Az egyik újdonság egy lengyel népdal volt, amely a *Bys ty wiedziata* nótajelzést oldotta meg Balassi *Tizenötödik* (*Ad apes; Hallám egy ifjúnak minap éneklését*) és *Huszonkettedik* (*Kit egy násfa felett küldött volt a szeretőjének, kire pelikán madár volt följegyezve; Ímé, az pelikán az ő fiaíért*) verséhez. A dallam ebben a formában Szentmártoni Szabó Géza rekonstrukciója:

1. kottapélda⁴

A melódia jól példázza a közép-európai folklórban rejlő összefüggéseket. Amikor ugyanis Szentmártoni Szabó Géza javaslatot tett a hipotetikus dallam közlésére, a 3. sor és az RMDT I. 222. sz. dallam (*Az jó bitű ember szelíd ez világon*) nyitómo-

* Készült az MTA Bolyai János Ösztöndíj és az OTKA F 48440. sz. pályázat támogatásával.

- 1 Gyarmati BALASSI Bálint *Énekei*, szöv. és dall. gond., jegyz. KŐSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., Szépirodalmi, 1986. Rimay János nótajelzésként hivatkozott Balassi *Hallám egy ifjúnak...* kezdetű versére (*Pallás nem nyughaték, ő követét inté*; RIMAY János *Írásai*, összeáll. szöv. gond., jegyz. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi magyar könyvtár: Források, 1), 36–37., Rimay talán más 3×12-es énekeihez is ezt a dallamot javasolta, bár nem adott hozzájuk nótajelzést.
- 2 BALASSI Bálint *Verszei*, s. a. r. KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi, 1993 (Régi magyar könyvtár: Források, 4).
- 3 Tagjai: Szentmártoni Szabó Géza, Lantos Szabó István, Virágh László, Kobzos Kiss Tamás és e sorok írója.
- 4 BALASSI, *Verszei...*, i. m., 233.

tívuma közti rokonsággal érvelt. Akkor még egyikünk sem sejtette, hogy egy egész dallamcsaládba botlottunk, mondhatni: egy európai zenei formaelv tárul föl előttünk. Így érezhetnek a barlangászok, ha felfigyelnek egy kis közethasadékra, s azon keresztül tágas termekbe jutnak. Ahogyan 2009-ben a Janus Pannonius-felfedezésben, úgy 1993-ban e dallam kiválasztásakor is a csiszolt intuíció segítette az Ünnepeletet, általa pedig a kutatók és zenészek közösségét⁵ egy újdonsághoz.

A Balassi verséhez alkalmazott lengyel népdalra Waldapfel József figyelt fel, eredetileg a szövege miatt.⁶ Oskar Kolberg XIX. századi lengyel népzene gyűjtésében a *Bys ty wiedziała* nótajelzéshez két hasonló kezdősort talált: *Oj zebys wiedziała moja matko droga*, illetve *Zebys ty wiedziała kochaneczko moja*. Nem említette viszont, hogy dallam is járul a szövegekhez, ezért csak ötven év múltán terelődött rájuk a figyelem. Az utóbbi dalt⁷ eltérő versformája és dallamvezetése miatt ezúttal kihagyhatjuk a vizsgálódásból. Az előbbi azonban – mint látni fogjuk – teljes joggal kapott helyet a XVI. századi dallamok között. Az eredeti forma egy belső ismétléstől eltekintve 2×12-es verssorokra épül:

1. Oj ze - byś wiedziała mo-ja matko dro - ga, jaka mi to
te - raz niewo - licka sro - ga.

2. kottapélda⁸

A dalt Sziléziában gyűjtötték, ahol a szlovák–cseh–morva–magyar stb. kölcsönhatások intenzívebbek lehettek, mint az északi vidékeken. Épp ezért érdemes át-

5 Azóta mindkét vers CD-n is megjelent e dallammal. A *Hallám egy ifjúnak...* a Musica Historica előadásában hallható (*Jelentem versben mesémet: Balassi Bálint énekei*, Bp., CsRI-002-003, 2004, I, 14), az *Imé, az pelikán...*-t pedig Palya Bea énekelte a Misztrál együttes vendégeként (*Balassi – Mezőm széllel járók*, Bp., MCD003, 2004, 5). A dallam négyyszólamú feldolgozását DEÁK Endre, a nagykárolyi Collegium együttes vezetője készítette el, népszerű kiadása: *Furulyaiskola: Kiegészítő gyűjtemény*, összeáll. FILIP Ignác, [Kolozsvár], Erdélyi Tankönyvtanács, 1998, 46.

6 WALDAPFEL József, *Balassi lengyel kapcsolataihoz*, EPhK, 1941, 310–318, itt: 314. Ugyanő említi az *A pod liesem / lasem* nótajelzés népköltési analógiáit is (313).

7 Margonin = Oskar KOLBERG, *W. Ks. Poznańskie, Część IV*, Kraków, 1879 (Dziela wszystkie, 12), 204. sz. Faksimile kiadás: Wrocław–Poznań, PWM, 1963.

8 Pilica, Kielce környéke = Oskar KOLBERG, *Kieleckie, Część II*, Kraków, 1886 (Dziela wszystkie, 19), 128. sz. (44). Faksimile kiadás: Wrocław–Poznań, PWM, 1963. A szöveg Waldapfel József fordításában: „Ó, ha tudnád, drága anyám, mily kegyetlen rabságban vagyok! Ha te tudnád, anyácskám, akkor te elalélnál a fájdalomtól. – Ó, én eléggé nem fájlalható fájdalom! Hogy is száználhatnék eléggé, szeretett fiacskám!” WALDAPFEL, *i. m.*, 314.

tekintenünk – a teljesség igénye nélkül – a dallam tágabb rokonságának képviselőit a térség folklórijából, néhány zenetörténeti adalékkal kiegészítve.

A dallam alapsémája kétsoros; a család most vizsgált tagjai mind moll jellegűek. Az első sor a kvintről skálaszerűen ereszkedik le az alaphangra (néhol kis kitérőkkel, esetleg a bővített kvarttal), a második pedig az alaphang környékén marad, mintegy árnyékként felel rá, de nem lép magasabbra a tercnél vagy a kvartnál. Összefoglalva: egy ereszkedő formulára válaszol egy (kicsiny) kupolamotívum:

3. kottapélda

Ez az arányosság nem ritka a reneszánsz kori Közép-Európa zenéjében, főként, ha tekintetbe vesszük azt a metaelvet, hogy az itt használatos – zömében izometrikus szövegű – régi dallamok többsége már a nyitó(sor(ok)ban elhasználja legkarakteresebb zenei összetevőit, így a melódia második fele gyakran csak azok leegyszerűsítéseiből, megismétléseiből vagy transzpozíciójából áll (vö. kvintváltság). *Maga a zenei nyersanyag kezelése ereszkedő*, ami párhuzamba állítható a régi magyar verselés ereszkedő karakterével: a rímek gyakorta sorról sorra egyszerűsödhetnek, s akár a retorikai feyelem is lanyhulhat a strófa végére. A második félstrófa és féldallam kreatívabb megmunkálását éppen Balassi korában érhetjük tetten a középkori és egykorú formákból megerősödő *heteromorfa*, majd a letisztultabb *heterometria* miatt. A referenciális strófák (köztük a Balassi által is használt *ungaresca*- és *reprida*-elv képviselői) ezt a játékteret, a „második fél” világát igyekeznek színesebbé, dinamikusabbá tenni.⁹ Itt ennek épp az ellenkezőjét figyelhetjük meg: a 2. sor a dallamcsalád legtöbb tagjánál alárendelt, árnyékszerű marad. Jól lehet a csoport – hosszú jelenléte és nemzetközi ismertsége miatt – több korstílust és etnikus dallamformáló elvet integrált, ezek mégis csupán a kisebb elemekre hatottak (morfológiai szint), s nem változtatták meg az archaikus arányt.

A kvintről alaphangra leszálló nyitómotívum a XVI. századi magyar zenetörténetben is felbukkan. Ez az ősforna tükröződik például a század elejéről fennmaradt *Bátya, bátya...*-töredékben:

4. kottapélda¹⁰

9 Csörsz Rumen István, *Referenciális versformák Balassi Bálint költészetében = A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján (Sárospatak, 2004. május 26–29.)*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2007, 97–118.

10 RMDT I. 4. sz., Csomasz Tóth Kálmán átírata (419).

A korszak magyar vonatkozású hangszeres darabjai közt is akad hasonló nyitású. A Heckel-féle *Ein ungerischer Tantz* (1556¹, 1562²) rokonai¹¹ ugyan külön dallamcsaládot alkotnak, ám néhány népi változat a most tárgyalt típus hatásáról árulkodik. A kvintről ereszkedő, néha kisebb kitérőket tévő moll dallamokat a XVII–XVIII. századi magyar forrásokban is megtaláljuk. Ezek – a strófaépítkezés „korszerűbb” szabályai szerint – már másként folytatódnak. Kiragadott példák: Daniel Speer *11. Griechisch Balletje* (1688) és annak 1730 körüli változata az *Apponyi-kézirat*ból AAbb'A' szerkezetűvé alakult,¹² az *Apponyi-kézirat* egy másik táncja ungarescává (AA'bb^a),¹³ a Pálóczi Horváth Ádám által megörökített *Telekes bocskor, gyöngyös kapca...* és rokonai (1813) pedig AABB'-vé.¹⁴

A XVI. századi lengyel zenében ugyancsak megtaláljuk a régies formula nyomait. A Balassi-kortárs Matthaeus Weisselius lanttabulatúrájának egyik tánc a nyitómotívum után más utakra viszi a dallamot:

5. kottapélda¹⁵

11 MZT II. 483, 519 (a 14. kottapélda 6. sora). A Mainerio-féle *Schiarazula Marazulával* (1578) is kapcsolatba hozható Heckel-dallamcsalád széles kelet-európai variánsköréről önálló tanulmányt tervezek.

12 Alexander Mózi, *Daniel Speers Werke: Ungarischer Simplicissimus ind Musicalisch Türkischer Eulen-Spiegel*, Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungariae, 17(1975), 167–213, itt: 196–197; DOMOKOS Pál Péter, *Hangszeres magyar tánczene a XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1978, 203. sz.

13 DOMOKOS, *i. m.*, 193. sz.

14 *Ötödfejszáz Énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgűjteménye az 1813. évből*, s. a. r. BARTHA Dénes, KISS József, Bp., Akadémiai, 1953, 277. sz.

15 [*Polnischer*] *Tantz* (Matthaeus Weisselius tabulatúrája, 1592) = *Tańce polskie z tabulatur lutniowych*, opr. Zofia STĘSZEWSKA, Kraków, PWM, 1962 (Zródła do historii muzyki polskiej, 2), I, 1. sz.

A régi kétsoros, legfeljebb kissorokra tagolódó formát a lengyel (6.) folklór mellett megtaláljuk a litván (7.), a morva (8–9.) és a szlovák (10–11.) népzeneben is, nem ritkán bővített kvarttal:

Ja ty po - wi - da - ła, ja ty ho - wo - ry - ła:
si - dy do - ma, né jdy ny - hdé, bym sia né zu - ry - ła.

6. kottapélda¹⁶

Szok, szok mer - gú - zé - le, asz tau dó - stu pi - ra - gé - le.
Vial - nis tes nie pie - rá - ges. tá va pir - sztas kajp nu - rá - gas.

7. kottapélda¹⁷

Vy-pil, vy-pil, Pán Bůh mu po - žě-hnej; a je-ště se
o - bli-zu - je, je-ště mu jed - nu dej.

8. kottapélda¹⁸

16 Oskar KOLBERG, *Sanockie–Krośnieńskie, Część II*, Wrocław–Poznań, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza PWM, 1972 (Dziela wszystkie, 50), 337. sz.

17 Oskar KOLBERG, *Litwa*, Wrocław–Poznań, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza PWM, 1966 (Dziela wszystkie, 53), 147. sz. Négy kissorra bomlott dallam.

18 *Národní písně moravské: Nově nasbírané*, sebral František BARTOŠ, Praha, ČA, 1899, 1522. sz.

Andantino

Ej, bol to gaj- doš, za- drúdav za groš, a to ždicki, dzini, dzini,
od de- dini, do de- dini, tu ti máš, hoj, gajdoško, tu ti máš groš,
dva grajcár- ki mi vidaj, grajcár máš dost!

12. kottapélda²²

Egy szépeességi szlovák dal strukturális átalakulása tanulságos lehet régi dallamaink vizsgálatához is. A 12 szótagú nyitó sor két hatosra bomlik (2-2 ütem), majd egy háromütemes, ugyancsak hat szótagú sor zárja le. Ezt követi a mély járású, egyszerű, megismételt B-motívum (2-2 ütem, öt szótagú sorokkal), végül ismét a záróformula. Az így létrejött versforma 6, 6, 6 | 5, 5, 6 szótagú, tehát a kis-Balassi-strófa rokon- ságával „kacérkodik” egy eredetileg zártabb sormodellt használó dallamtípus!

♩ = 60

Že - ľe - na do - ľi - na, že - ľe - na du - bi - na,
šum - ni že - ľe - ni haj. Pre-co tag pla - češ
pre-dra-ha Haň - čo, oz - daľ ci ma - cer žal?

13. kottapélda²³

A fenti tendenciával rokon a 3/4-es, két nagysornyi Balassi-strófák kialakulása.²⁴ Dallamcsaládunk motívumkincse is felbukkan ilyen szerkezetű cseh és morva dalokban, amelyek a XVIII–XIX. századi Ländlererek hatását tükrözik. A hatosok beosztása mindig 2-2-2. A 14–15. példában idézett dal a farkas lakodalmáról szóló, XIX. század eleji cseh közköltészeti alkotás, amelynek szlovák kézíratos változata és magyar fordítása is fennmaradt.²⁵ A 16. kotta egy XIX. századi cseh rokon dallam: szabályos kétsoros kis-Balassi-strófa (5, 5, 6 | 5, 5, 6).

22 *Rozmarín zelený: Slovenský folklór z okolia Esztergomu*, zozb. a zost. Béla KÁLMÁNFI, Bp., Demokratický Zväz Slovákov v Maďarsku, 1973, 235.

23 *Piesne Spiša*, zozb. Melánia NEMCOVÁ, Bratislava, Asco, 1995, 4. sz.

24 Kiadatlan adattárban a 3×2-es beosztású 19-eseket külön csoportosítottam (előadás az 1994. évi esztergomi Balassi-ülésszakon).

25 Vö. CSÖRSZ Rumen István, *Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840) = Tanulmányok a magyar nyelv 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 227–228.

Andante

Vlk se že - nit chtě - je, na - mlu - ve - nou ma - je
 pan - nu ko - zu — cho - ti, jež si - ro - tek by - la,
 ot - ce jest ztra - ti - la, též i mi - lou — má - ti.

14. kottapélda²⁶

Allegretto.

Vlk se že - nit chtě - je, na - mlu - ve - nou ma - je
 ko - zu pan - nu cho - ti, jenž by - la si - ro - tek, neb ji
 u - mřel o - tec, též i mi - lá má - ti.

15. kottapélda²⁷

Já tu ne - bu - du, vě - ru ne - bu - du, ne - bu - du tu
 slou - žit; při - jde má mi - lá, hol - ka roz - mi - lá,
 bu - de po mně tou - žit.

16. kottapélda²⁸

A dallamtípus átalakulásainak vizsgálatát zárjuk az ungarasca-elv hatását tükröző, három félsorra végződő változatokkal! A Közép-Európában használt heteromorf-heterometrikus elvek közül ez az egyik legrégebbi és legváltozatosabb.²⁹ Jelenléte

26 Ján Rittersberk gyűjteménye (1825), 93. sz. = Jaroslav MARKL, *Nejstarší sbírky českých lidových písní*, Praha, Supraphon, 1987, 305–308.

27 *Nápěvi prstonárodních písní českých: Příloha k písniím*, sebral a vydal Karel Jaromír ERBEN, Praha, 1862, 731. sz.

28 *Společenský zpěvník český*, text upr. B. PICHL, nápěvy usp. L. ZVONĀŘ, Praha, [1887], 123–124.

29 A formaelvről írott disszertáció (2003) kivonata: *Az ungarasca-forma háttéréről = Az Idő rostájá-*

többféle megoldáshoz vezetett. Egy XIX. századi cseh dallamnak az első sorára felelnek a második félstrófa szekvenciái, amelyek azonos szövegűek, így valójában csak egy 2×12-es strófát „teregettek szét” heterometrikus módon:

Když jsem ne - za - hy - nul, když ta voj - na by la, ta - ké
ne - za - hy - nu, ta - ké ne - za - hy - nu, když již po - mi - nu la.

17. kottapélda³⁰

A dallamcsalád legismertebb magyar nyelvű képviselői szintén ungaroesca-elvűek, de szövegükben nincsenek ismétlések, a kissorok önállóak, rímképletük *aabba(a)*. A zárósor – mely néha más dallamok hatására mégis megismétlődik – zenei szempontból toldalékként kerül a megszokott dallamstrófa végére. Ezek a változatok valamennyien szokásdallamok: betlehemes játékok pásztorai éneklék őket, amikor felébrednek mély álmukból (18–19). Az altípus a magyarországi szlovák folklórban is megtalálható, szabadon variált sorokkal, altatódalként (20). A magyar betlehemes dal variánsai között egyébként egy másik erős zenei hatás, az alaphangról kvintre ugró középkori dallammodell is érvényesül,³¹ akárcsak egy Mária-népelekben.³²

Poco rubato (de Tempo giusto is ♩=76)

1. Ó, mely szē-rēncsē-sen én ma fōl-éb-red-tem,
á-lom sza-ka-dá-sát mely bol-do-gul ér-tem!
Mert a-mit csak mēgál-mod-tam,
i-ga-zán lát-tam s hallot-tam,
hogy i - de bē-lép - tem.

18. kottapélda³³

ban: *Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*, szerk. ANDRÁSFALVY Bertalan, DOMOKOS Mária, NAGY Ilona, munk. LANDGRAF Ildikó, MIKOS Éva, Bp., L'Harmattan, 2004, I, 397–414.

30 *Ján Rittersberk gyűjteménye* (1825), 224. sz. = MARKL, *i. m.*, 393.

31 Pl. *A Magyar Népzene Tára*, II, *Jeles napok*, s. a. r. KERÉNYI György, Bp., Akadémiai, 1952 (a továbbiakban: MNT II.), 630. sz.

32 *Nincs más reményeségem, eg yediül Mária* = VOLLY István, *Karácsonyi és Mária-énekek*, Bp., Szent István Társulat, 1982, 467.

33 MNT II. 629. sz.; ugyanitt további hasonló változatok.

Poco parlando rubato

Óh, mily szeren - csé - sen én most feléb - red - tem,
 Álmom szaka - dá - sát mily ö - römmel ve - szem,
 A - mi - ket csak megál - modtam, Óh, de meg - ö -
 I - ga - zán lát - tam, hallot - tam,
 rül - tem! Óh, de meg - ö - rül - tem!

19. kottapélda³⁴

♩ = 56

Či - cí, že mi čí - čí, haj - ta že mi, haj - ta,
 haj - ta že mi, haj - ta, ko - lí - še - ťa šmaj - ta.
 Keť ťa šmaj - ta na - há, bu - d'em ťa ja sa - ma,
 f po - li vi - cho - va - ná.

20. kottapélda³⁵

Visszakanyarodva Balassi nótajelzéséhez: 1993-ban Szentmártoni Szabó Géza javaslatára egy olyan dallam került a köztudatba, amelynek rokonai évszázadok óta jelen vannak a közép-európai zenei zsargonban, a népek és nyelvek fölött álló dallamrendszerben. Ha meggondoljuk, hogy még a délszláv folklórból is ismer-

34 VOLLY, *i. m.*, 172.

35 Štefan LAMI, *Výročné zvyky a ľudové hry*, Bp., Tankönyvkiadó, 1984, 241–242 (III. rész, 17. sz.); csak a dallam első felét közöljük. Hasonló dallamívű altató: *Uo.*, 243.

rünk ilyen jellegű dallamokat, nyilvánvaló, hogy a döntés helyes volt. Nincs és talán nem is lehet *pontos* dallamunk a *Bys ty wiedziata* nótajelzéshez, de van egy hasonló kezdetű szöveggel párosult XIX. századi lejegyzésünk, amely viszonylag archaikus formát őriz. Így intenzív kapcsolatban áll Közép-Európa nemzetközi populáris zenéjével, amelynek néhány vonása feltehetően már a XVI. században kialakult, s e szájhagyományozó dallam egyáltalán nem tűnik idegennek ebben a közegben.

Az utolsó kérdés: a háromsorosság, ami nem jellemző sem a lengyel, sem a szlovák vagy morva folklórra; alig ismerünk innen olyan 12 szótagos dallamot, amely három önálló zenei sorból állna. Könnyen lehet, hogy – ellentétben a Balassinál szintén hipotetikusán, de erős bizonyossággal szereplő magyar dallamokkal, amelyek ABC motívikájúak³⁶ – a hajdani lengyel dallam első sorát már a költő is ismételve énekelte. Ez nem mond ellent Balassi énekvers-technikájának: ahol a nótajelzések dallamaiban ismétlések voltak, azt ő *mindig* új szövegelemekkel töltötte ki. Tömören: a dallamok segítségével megszólaltatható maximális szótag-számot alkalmazta.³⁷ Ebbe a koncepcióba szépen beleillik az AAB szerkezetűvé formált lengyel dallam is.

36 BALASSI, *Vérséi...*, i. m., 245.

37 Erről bővebben: Csörsz Rumen István, „Hallám egy ifjúnak minap éneklését”: *Versformák és dallamok Balassi költészetében* = *Balassi Bálint és kora*, szerk. KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2004, 81–96.

BÓDISS TAMÁS

A kolozsvári és debreceni énekeskönyvek dallamai a mai református énekeskönyvben

Az 1948-as *Magyarországi Református Énekeskönyv* „Dallamszerzők és források” fejezete a gyűjtemény dicséretdallamainak legfontosabb forrásaként – 38 esetben – Maróthi György harmóniás zsoltárának 1774-es kiadását jelöli meg. A második helyen az 1744-es *Kolozsvári Énekeskönyv* áll 21 dallam forrásaként, míg a XVIII. század legismertebb, emblematisz jelentőségű református énekgyűjteményét, az úgynevezett *Öreg Debreceni Énekeskönyvet* mindössze 7 dallam forrásaként jelöli meg a mutató. Tanulmányom első részben a három forrást mutatom be, majd dallamközléseiket összevetem a mai énekeskönyvben szereplő dallamalakokkal.

Kelekezéstörténet

Az 1778. évi *Öreg Debreceni Énekeskönyv* a magyar reformáció gyülekezeti énekeinek legteljesebb összefoglalása. A református énekeskönyvek anyaga a XVI. század végétől fokozatosan bővülve alapvetően zsoltárból vett isteni dicséretet, valamint ünnepi és egyéb éneket tartalmazott, dallamközlés nélkül. A XVII. század közepétől a nyomtatványokat elől kiegészítették a graduálokból válogatott himnuszrészszel, hátul a külön címlappal közölt hangjegyes genfi zsoltárkönyvvel. A hangjegyes kiadásról a debreceni egyháztanács 1777. augusztus 31-én hozott határozatot: „El végeztetett, hogy a’ Graduale vagyis nagyobb Énekes Könyv újonnan ki nyomattassék, és a Dicséretnek első versei Kotákkal együtt nyomtattassanak. Procuratiója ezen új Editionak bízattatik T. Professor Varjas János Uramra.”¹

Varjas János – Maróthi György utódeként – mestere többszólamú zsoltárkiadását gondozta, és annak három posztumusz kiadását is sajtó alá rendezte. Egyre bővülő utánnomások voltak ezek, melyben az énekeskönyv dallamaira még Maróthi által közölt (részben saját szerzésű) négyszólamú letétek sorát Varjas (szerzői mivoltát szerényen háttérbe rejtve) további 10 tenorfóddallamú énekletéttel szaporította. Ugyanúgy bővült a „mesterségesebb nótájú” tercettek köre is. Mindezek felül az utolsó, 1774-es kiadásban Varjas az akkori debreceni énekes-

1 A témáról legbővebben: CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Maróthi György és a kollégiumi zene*, Bp., Akadémiai, 1978; valamint két előzetes tanulmányban: Uő, *Maróthi György és Varjas János, Református Egyház*, 22(1969), 262–267; Uő, *A harmóniás zsoltár utolsó kiadásának évfordulója, Református Egyház*, 26(1974), 87–88. A két utóbbi tanulmány újabb kiadása: *Hagyomány és haladás: Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára*, szerk. BÓDISS Tamás, Bp., ReZeM – Cantio Bt., 2003, 461–473, 473–478.

könyv 95 dicséretének dallamát közölte hangjegyekkel; ezt a szakirodalom Maróthi-függeléként tartja számon. Csomasz Tóth Kálmán megállapítása szerint „ez vált a nagy debreceni énekeskönyv dicséret-dallamainak a törzsévé, mégpedig alig egy-két lényegtelen eltérést leszámítva változatlan alakban”.²

A fentiek alapján Varjas Jánost tartjuk az énekeskönyvi dallamok lejegyzőjének. A debreceni énekeskönyv első része 362 számozott éneket tartalmaz, 1778-tól ezek közül 133 dallammal együtt jelent meg.³ A Maróthi-függelékben csaknem változatlan formában átvett 95 dallamon túl további 38 ének hangjegyes közlésével gazdagodott az *Öreg Debreceni Énekeskönyv*.

A XVIII. században a kolozsvári nyomda több kottás kiadvánnyal jelentkezett; a legkorábbi 1744-ben jött ki a sajtó alól.⁴ Arányaiiban ugyan jóval kevesebb – a debreceni 362-höz képest csak 296 – énekszöveget tartalmaz, de mindössze négyvel kevesebb, 129 dallamlejegyzést. Hogy miként jött létre e gyűjtemény, érdemes részletesebben megismerni, annál is inkább, mert az *Öreg Debrecen*inél mintegy három évtizeddel korábban született, keletkezésének története pedig még kevésbé ismert.⁵

Az erdélyi református zsinatok már a XVIII. század első éveiben foglalkoztak az énekeskönyv megreformálásának gondolatával, amely 1712-ben ennek ellenére változatlan formában jelent meg. A század második évtizedében az egyházi testületek újból megsürgették a munkát, egyúttal a revízió fő szempontjait is megfogalmazták. Ezt a törekvést 1729-ben kibocsátott országos körlevelével Zoványi György zilahi superintendens Erdélyen kívülre is megpróbálta kiterjeszteni, írásában világosan körvonalazta a főbb revíziós elveket.⁶ A tervezett munka lassan haladt, de az 1740-es években a dallamok írásba foglalása két ágon is elkezdődött.

Az egyik ágon – feltehetőleg Zoványi országos körlevelétől inspirálva – Valesius Antal János komáromi esperes leíratott néhány „használatosabb” éneket Csider Szabó Pál losonci kántorral azzal a céllal, hogy a dallamok segítsék a gyülekezeteként meglehetősen eltérő éneklés egységesülését. Maguk a dallamok eddig nem kerültek elő, de egy (alább ismertető) fontos vitairat ennek következménye.⁷

2 *Régi Magyar Dallamok Tára*, I, *A XVI. század magyar dallamai*, s. a. r. CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN, Bp., Akadémiai, 1958 (a továbbiakban: RMDT I.), 64.

3 A dallamok általában az énekek előtt találhatók, egyedül a 34. zsolttárparafrazishoz találunk az első rész függelékében dallamot a következő megjegyzéssel: „NB. A' Nrò. 94-dik. Dicséretet és az ott meg-jegyzetteket lehet így-is énekelni”, a 38. sz. ének után viszont egy számozatlan kétsoros dallam található „Atya, Fiú, Szentlélek készíts szent igédre”.

4 Ennek Csomasz Tóth Kálmán szerint egyetlen megmaradt példánya Seprődi János hagyatékából került a kolozsvári magyar egyetemi könyvtárba. RMDT I. 60.

5 CSÁJI PÁL, *Énekeskönyv-revízió kísérlet 1729-ben*, *Egyháztörténet*, 1(1958) 166–173; PÁLFFY KÁROLY, *Éneklésünk legbecesebb forrása az 1744-es kolozsvári impressum*, *Református Szemle*, 74(1981), 202.

6 A levél és néhány arra érkezett válasz: CSÁJI, *i. m.*

7 A vitairat szövegéből részleteket közölt és annak hátterét részletesen ismertette 1991-ben BENKÓ ANDRÁS, *Korabeli vita az 1744-es kolozsvári énekeskönyvről*, *Református Szemle*, 84(1991), 219–237.

A másik – hivatalossá vált – vonalon Szigeti Gyula István végezte el a dallamok leírását. A Maróthinál egy nemzedékkel idősebb muzsikus tanár 1705–1708 között végezte külföldi tanulmányait Frankfurtban és Franekerában. Bár más földrajzi területen tanult, de Maróthihoz hasonlóan megismerkedhetett a kollégiumokban zajló egyházi zeneérettel is. Hogy ez nem érintette őt közömbösen, bizonyítja nagyenyedi működése (1714-től itt tanított), legfőképpen azonban maga az 1744-es hangjegyes énekeskönyv. Bod Péter tanúsítja, hogy Szigeti több évtizedes nagyenyedi tanársága alatt nagy hangsúlyt fektetett a helyes éneklés megtanítására és gyakorlataira: „Az Éneklés Mesterségét is az Isteni tiszteletben, a’ melly igen el-kezdett vólt romlani, meg-igazította és jobbította, a’ Gandimélius Dávid Frantzia Notái szerint.”⁸

Szigeti működésére és az énekeskönyv létrejöttére nézve is fontos forrás az 1745-ben keletkezett vitairat, melynek szerzője – Csider Szabó Pál – a kolozsvári impresszum dallamait bírálja. A jóval terjedelmesebb és jelentősebb válaszlevélben Szigeti későbbi veje, Zilahi Sebess József védi meg az énekeskönyvet és annak szerkesztőjét. Levelében igen sok lényeges adatot említ.

Beszámolója szerint Szigeti Gyula István már nagyenyedi tanársága kezdetén foglalkozott a dallamok írásba foglalásának és helyes éneklésének kérdéseivel. Ennek bizonyosságául hozza föl a zsoltárok 1715-ös kiadását, melynek dallamait a Nagyenyedi Társaság megbízásából Szigeti gondozta.⁹ Énekeskönyvi munkája kezdetének talán a konzisztórium 1728-as határozatát tekinthetjük, legalábbis Zilahi erre enged következtetni, aki így fogalmazta meg célját: „a cantust kellene reformálni és a dicséreteket emendálni.”¹⁰ Feltehetőleg azokat a dallamokat jegyezte le, melyeket a tervezett revízió meghagyásra javasolt. A dallamok kottába írásához Zilahi szerint az *Öreg Gradual* mellett Szigeti saját külföldi énekeskönyveket is használt.¹¹ A dallamokkal végezvén – vagy már ezzel párhuzamosan – Szigeti „a stropháihoz is hozzáfogott a dicséreteknek, hogy emendálná, amint scriptái között egész dicséreteket is találtam corrigálván”,¹² ezekkel azonban nem tudott lényegesen előrehaladni 1740-ben bekövetkezett halála miatt.

Zilahi egyértelműen Szigetit jelöli meg a dallamok lejegyzőjeként. Mivel azonban ő négy évvel a megjelenés előtt meghalt, minden jel szerint Zilahi Sebess József végezte el a sajtó alá rendezés munkáját.

8 Idézi CSOMASZ TÓTH, *Maróthy György és a kollégiumi zene...*, i. m., 14.

9 BENKÓ, i. m., 231.

10 *Uo.*, 229.

11 Erről így ír Zilahi: „hogy ezeknek is compositiojában forgatta a más nemzetek impressumát, onnét tudom megbizonyítani, hogy mihelyt bémentünk ökegyelméhez valami különböző notájú dicséretekért, mindjárt a német impressumra provocált, sőt németül mely ékesen éneklött egynéhány éneket, magam füleimmel hallgattam...” *Uo.*, 230.

12 *Uo.*, 230.

Az ismert életrajzi adatok¹³ alapján a marosvásárhelyi születésű Zilahi csak 1738-ban érkezett Nagyenyedre, tehát akkor, amikor a dicséretes kottái feltehetőleg már elkészültek. Szigeti ekkor már püspöki feladatokat is ellátott. Könnyen lehet, hogy a 20 éves fiatalembert mélyen megérintette a püspök zene iránti elkötelezettsége, és akár tanult zenét szülővárosában, akár nem: a muzsikai tudományokkal annyira előrehaladt, hogy hamarosan elnyerte az enyedi kollégium zene-mestere (*praeses musicae*) kinevezést. A vitairatban magát védelmezve megemlíti, hogy – folytatva Szigeti zenei misszióját – ügyelt a kollégiumi éneklés minőségére és tisztaságára, harmóniákkal kísérte az éneklést, és erre a tudományra diákokat is okított. Ennek jegyében „a Soltárokat az orgonista számára a basszushoz megkívántató mesterségekkel” elkészítette – azaz mások számára is használható orgonakíséretet dolgozott ki. Zilahi zenei ismereteit jól jellemzi vitairatának az a része, amikor a kolozsvári impresszumot ért bírálatokra megfelelően Lobwasserre vagy éppen Glareanusra hivatkozik, s a genfi zsoltárok háromféle feldolgozási módját is meggyőzően ismerteti. A fentiek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a kolozsvári énekeskönyv dallamlejegyzőinek megvolt a dallamok lejegyzéséhez szükséges zenei ismeretük és műveltségük.

Hitelességvizsgálat

A Maróthi-függelék, valamint a kolozsvári és a debreceni hangjegyes énekeskönyvek közös jellemzője, hogy ezekben találjuk meg a XVI. század dallamainak jelentős részét – Huszár Gál kiadványai és néhány XVII. századi katolikus forrás kivételével. Éppen ezért fel kell tennünk a három kiadvány hitelességére vonatkozó kérdéseinket:

1. Mennyire hitelesek a dallamlejegyzések?
2. Van-e kapcsolat e három különleges kottás kiadvány között?
3. Ismerhette-e Varjas a 34 évvel korábbi kolozsvári hangjegyes énekeskönyvet?
4. Milyen átfedés mutatható ki és mi az azonosság vagy különbség a kolozsvári és debreceni dallamalakok között?

A három gyűjtemény dallamait könnyen egybevetethetjük a *Régi magyar dallamok tára* (RMDT) I. kötetének segítségével. A példatár a legtöbb – összesen 103 – dalmot adja főközlésként a legkorábbi keletkezésű *Kolozsvári Énekeskönyv* 129 lejegyzéséből. A Maróthi-függelék 95 dallamából 37 található a példatárban, mellyel kapcsolatban Csomasz Tóth Kálmán megállapítja, hogy „dallamai kevés kivétellel megfelelnek az 1744-i kolozsvári dallamoknak. A zenei eltérések általában nem

13 *Uo.*, 221.

nagymértékűek.”¹⁴ A legkésőbbi kiadvány, a debreceni énekeskönyv 133 dallamából az RMDT I. csupán 11-et ad főközlésként. Ennek Maróthi-függelékhez képest új lejegyzései „részint nem kapcsolódnak XVI. századi szöveghez, részint a kolozsváriban is megvannak; hét dallam azonban a református források közül (hat egyáltalán) csak itt található”.¹⁵

A példatár tanúsága szerint a két énekeskönyv 90%-ban ugyanazokat az énekeket foglalta hangjegyekbe, tehát a Kolozsvárott lejegyzett dallamok csaknem mindegyike megjelent a későbbi debreceni impresszumokban. Formájukban olyan nagyfokú köztük a hasonlóság, hogy a példatárban „külön közlésük nem volt szükséges, csupán eltéréseiket jelöltük”.¹⁶ A szerkezetileg csaknem azonos két gyűjtemény ismeretében megállapíthatjuk, hogy a XVIII. század első feléig a Debrecenben és Erdélyben kiadott énekeskönyvek azonos típushoz tartoznak.¹⁷ A Maróthi-zsoltárfüggelék és az énekeskönyvek megjelenésének időbeli közelsége, valamint a két dallamanyag lényeges azonossága megerősíti feltevésünket, hogy Varjas ismerhette, sőt irányadónak tekinthette az 1744-es *Kolozsvári Énekeskönyvet*, de az is biztos, hogy nem vette át mechanikusan annak dallamalakjait. A fő különbségekről a későbbiekben lesz még szó.

*

A következő oldalon látható táblázat azt szemlélteti, hogy Csomasz Tóth Kálmán 10 év különbséggel megjelent két munkájában milyen arányban használta fel a három fent ismertetett kottás kiadványt. Az 1948-as énekeskönyvben még a Maróthi-függelék a legfontosabb forrás, az RMDT I.-ben már a kolozsvári gyűjtemény. Látható, hogy a források jelentősége egy évtized alatt teljesen megváltozott.

14 RMDT I. 64.

15 *Uo.*, 67.

16 *Uo.*, 43.

17 Ezt Hubert Gabriella kutatásai is alátámasztják. A XVII. századi református énekeskönyvek elején az egyházi évkör szerint rendezett himnuszok állnak, majd zsoltárparafrázisok, valamint ünnepi és egyéb énekek következnek. A genfi zsoltárok nélküli dicséretnek száma a 300-at közelíti. A 1700-ig megjelent magyar nyelvű gyülekezeti énekeskönyvek ismertetése: H. HUBERT GABRIELLA, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (Historia litteraria, 17), 102–254. Az erdélyi és magyarországi énekeskönyvek szétválása az 1777-es kolozsvári kiadvánnyal veszi kezdetét.

	Ref. Ékv. 1948	RMDT I. 1958
Kolozsvár 1744-ből	21 ének (32%)	103 forrásközlés (68%)
Maróthi-függelék 1774-ből	38 ének (58%)	38 forrásközlés (25%)
Öreg Debreceni 1778-ból	7 ének (10%)	11 forrásközlés (7%)

1. táblázat: a dallamközlések száma

Az aránykülönbséget úgy is magyarázhatnánk, hogy amíg a tudományos közlemény a régebbi forrást tekinti kiindulópontnak, az egyházi énekeskönyv, ahol lehet, tartja magát a debreceni formához. Valóban ezt az indokot említi Csomasz Tóth Kálmán a himnológiai kézikönyvében,¹⁸ de sokkal fontosabb az énekeskönyv és az RMDT I. közötti szemléletváltozás. Csomasz Tóth korábbi könyvében a XVII. századi katolikus források dallamközléseit a három XVIII. századi református forrástól eltérőnek és a történetileg kialakult református énekstílustól idegennek látta.¹⁹ Az RMDT I. dallam-összehasonlításai viszont valószínűleg világossá tették a zenetudós előtt a *Kolozsvári Énekeskönyv* és az egy évszázaddal korábbi *Cantus Catholici* (1651) dallamainak szembetűnő egyezését.

Az RMDT I.-ben éppen ő hívta fel a figyelmet arra, hogy a *Cantus Catholici*-ben található meg sok XVI. századi dallam első közlése, ráadásul

XVI. századi forrásban is fellelhető néhány dallamának alapján, de részben közölt dallamainak stílusából is megállapíthatjuk, hogy a *Cantus Catholici* dallamalakjai kevés kivétellel alig térnek el az ismert korábbi formáktól. (...) Ennek következtében a *Cantus Catholici*, főleg magyar dallamainak zenei stílusát tekintve, a XVI. századi dallamállapot folytatójának tekinthető.²⁰

Míg 1950-ben a református és katolikus dallamközlések között tesz különbséget, a dallamtárban a különbségtétel Debrecen és Kolozsvár dallamalakjai közé kerül,

18 CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN, *A református gyülekezeti éneklés: Útmutató és adattár a próbaénekeskönyvhöz*, Bp., Magyarországi Református Egyház, 1950 (Református Egyházi Könyvtár, 25), 412–413 (a továbbiakban: RGYÉ).

19 „A XVII. századi magyar róm. kath. hangjegyes énekeskönyvekben ezeknek a dallamoknak jórésze (...) jelentékeny módosulásokat szenvedett. (...) több esetben annyira feltűnő a XVII. századi róm. kath. változatoknak ez az eltérő volta nemcsak a XVIII. századi kiadásokból ismert református alaktól, hanem az ismert XVI. századbeltől is, hogy az ilyen átrajzolódott dallamokat csak bajosan lehetett volna beolvasztani a megőrzött, vagy történetileg kialakult református énekstílusba. Ez az oka annak, hogy a debreceni (és értelemszerűen a kolozsvári) XVIII. századi dallamalakokkal szemben nem térünk vissza általában a korábbi róm. kath. énekeskönyvbéli változatokhoz pusztán azoknak megjelenési dátumára támaszkodva.” *Uo.*, 413.

20 RMDT I. 45–46.

utóbbi jelentőségét pedig a katolikus énekeskönyvhöz mérve is megerősíti: a kolozsvári nyomtatvány „lényegileg hamisítatlanul, (...) csaknem a teljes dallamanyagot ölelően, hűségre törekvően” adja vissza a XVI. század dallamait.²¹ Csaknem két évtizeddel később – egy nemrégiben publikált írásában²² – a XVI. századi dallamokról szólva még egyértelműbben fogalmaz:

De még ennél a lappangó dallamanyagnál sem kevésbé izgató kérdések: mikor, milyen módon alakultak ki, hogyan éltek és hogyan kerültek alig átalakított vagy frissen készült új szöveggel egyes XVI. századi eredetű protestáns énekek a XVII. század derekán és később kiadott katolikus énekeskönyvekbe? Ez azért sem elhanyagolható kérdés, mert aki egy-egy XVI. századi dallamforrásban, vagy az első Cantus Catholiciban és – mondjuk, sőt: éppenséggel – az 1744-iki kolozsvári református énekeskönyvben egyaránt fellelhető dallamokat egybeveti, meglepő stílusbeli hagyományörzést talál bennük. (...)

E dallamokkal kapcsolatban nem hallgatható el, hogy a hangjegyes kolozsvári énekeskönyv dallamalakjai olykor felismerhetően közelebb állanak Huszár Gál (1560) és az első Cantus Catholici dallamalakjaihoz, mint a Varjas által 1774-, ill. 1778-ban írásba foglalt dallamok jó része. Ez utóbbiak kisebb-nagyobb eltérései olykor csak ritmuskülönbségekre, esetleg sajtóhibákra, máskor azonban táji variánsokra mutatnak.

A bő három évtizede előkerült *Huszár Gál-énekeskönyv* (1560–1561) korábban ismeretlen dallamközlései megerősítették a fenti megállapításokat. A kérdést most már így kell feltennünk: vajon a kolozsvári énekeskönyvek hitelesebbnek megismert közlésével szemben nem romlás-e a debreceni dallamalak?

Dallamközlési kérdések ma

Az *Öreg Debreceni Énekeskönyv* 133 dallamának mintegy fele – 68 énekdallam – található meg a mai református énekeskönyvben. Egy részük – kivált azok, melyek nem hullottak ki a XIX. századi énekreform rostáján – ma is széles körben ismertek. Az 1948-ban visszakerült dicséretnek egy kisebb része szintén meggyökerezett, nagyobb részük (csaknem háromtucatnyi ének) azonban nem vált kellően ismertté. A több mint hat évtizede változatlan énekeskönyv 2010-ben hivatalosan is elkezdett revíziója során elkerülhetetlen szembenéznünk a kevésbé használt dallamok további sorsának kérdésével. Néhányukra talán úgy kell tekintenünk, ahogyan azt Csomasz Tóth Kálmán már három évtizede megírta:

21 *Uo.*, 60.

22 CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN, *Protestáns egyházi népének a 17–18. században = Hagomány és baladás...*, i. m., 495–496.

Bizonyára jó néhány ének, ha magában véve jó is, nem építhető be mostani és ezután éneklésünkbe. Még egyszer alkalmat nyertek arra, hogy egyházunk nagy nyilvánossága elé kerüljenek; pályájuk mégis véget ért. Elbúcsúzunk tőlük, egyúttal ismét számba vesszük az elmúlt idők hagyatékát, benne az időközben felszínre került gyöngyszemeket is.²³

Hisszük azonban, hogy van más út is. A dallamok jó része megújulhat, ha az újabb kutatások segítségével jobb alakot nyerhetnek. Dobszay László erre nézve így ír:

Az átdolgozás során sokkal jobban figyelembe lehetne venni a népzenei gyűjtések tanulságait. (...) van a népzenei gyűjtéseknek néhány olyan általános tanulsága (főként éppen a református könyv gerincét alkotó XVI. századi anyagra nézve), amelynek hasznosítása a könyv előnyére válna.²⁴

A megújítás érdekében már tíz évvel ezelőtt, 2000 nyarán a Doktorok Kollégiuma Himnológiai és Egyházzenei Szekciójában elkezdődött az énekeskönyv szakmai szempontú kiértékelése. E sorok írója foglalkozott a XVI. századi dicséretekkel, melynek során 75 dallam korabeli forrásait és énekeskönyvbeli alakját vetette össze.

A munka szükségességét Ravasz László püspök már 1940-ben megfogalmazta: „Az énekeskönyv reformálása tulajdonképpen minden egyházban állandó folyamat kellene legyen. Minden egyházban szükség van egy tudós és kegyeletes bizottság munkájára, amely nem határidőre dolgozik ugyan, de szakadatlanul szűr, selejtez és új énekeket vesz fel.”²⁵ Mindez sajnos a háború után lehetetlenné vált: Csomasz Tóth Kálmán a Magyar Tudományos Akadémián végezte tovább munkáját. Nem változott a helyzet akkor sem, amikor a hetvenes évek közepén előkerült Huszár Gál addig elveszettnek hitt, jelentős részében kottás énekeskönyve. A 73 éves himnológus munkakedvét nem veszítve a *Magyar Zene* hasábjain értékelte a reformáció századának egyik legfontosabb magyar zenei forrását,²⁶ majd tervbe vette az 1958-ban megjelent dallamtár átdolgozását is, erre azonban haláláig nem adódott lehetőség.

23 CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN, *Harminc év után: énekeskönyvünk a mérlegen*, Református Egyház, 31(1979), 224–226; újabban: *Hagyomány és haladás...*, i. m., 190.

24 DOBSZAY LÁSZLÓ, *A magyar népének*, I, Csomasz Tóth Kálmán emlékének, Veszprém, Veszprémi Egyetem, 1996, 205.

25 Részlet a zsinati jegyzőkönyvből.

26 Három tanulmány kapcsolódik ide: *Huszár Gál énekeskönyve (1560) és zenei jelentősége*, *Magyar Zene*, 22(1981), 176–208; *Huszár Gál újabban felfedezett énekeskönyvének tanulságai*, *Confessio*, 6(1982), 50–59; *Hét év: három dallamforrás szomszédságban*. Mindhárom újabban: *Hagyomány és haladás...*, i. m., 215–230, 230–240, 205–215 (utóbbinak ez az egyetlen közlése).

22 évvel halála után az énekeskönyv megújításának munkáját már a mostani nemzedéknek kell felvállalnia és továbbvinnie abban a szellemben, ahogyan azt Csomasz Tóth Kálmán himnológiai kézikönyvében feladatul adta: „a feldolgozatlan, vagy felderítetlen részletkérdések és énektörténeti adatok feltárása, (...) zenei kérdések (stílusok, variánsok, hangnemek, dallamformák, dallamromlások stb.) állandó vizsgálata (...) a református szempontból eddig egyáltalán fel nem dolgozott (...) magyar népi dallamkincs” felkutatása.²⁷

Első lépcsőként a jelenleg közölt alaktól és a gyülekezetek énektudásától függetlenül kerestük a dallamok legjobb alakját, amikor újból átnéztük és egybevetettük a korabeli forrásokat, különösen az azóta előkerült írott és hangzó adatok (népzenei gyűjtések) tükrében. A sokszor nehezen értelmezhető dallamok többféle jó olvasatot is megengednek. Természetesen az eredményeket össze kell vetni a gyakorlati szempontokkal: milyen esetben lehet, szabad vagy kell a dallamot megváltoztatni? Nyilvánvaló, hogy a jól ismert énekeknél kell a legóvatosabban eljárni, a nyilvánvaló hibák korrekciója mellett csak a könnyebb, egyszerűbb használatot segítő – például ritmikái – változtatásokat kell és szabad érvényesíteni. Kevésbé ismert vagy egyáltalán nem használt dallamoknál viszont egyenesen az ének életre keltése lehet egy jobb dallamalak vagy ritmikái változat kialakítása.

*

Tanulmányom záró részében a régi források és a mai énekeskönyv dallamközléseinek egybevetéséből származó főbb tanulságokat szeretném megvilágítani. Mivel azonban a továbbiakban sűrűn kell utalnom az egyes énekgyűjteményekre, az egyszerűség kedvéért rövidítéseket alkalmazom:

CC – Cantus Catholici, 1651

Kv – Kolozsvári Énekeskönyv, 1744

ÖD – Öreg Debreceni Énekeskönyv, 1778

BEN – Az 1806-os Énekeskönyv, melynek egyik szerkesztője Benedek Mihály püspök

BAL – Az 1921-es Énekeskönyv, melynek egyik szerkesztője Baltazár Dezső püspök

Ev – Evangélikus Énekeskönyv, 1982

REF – Magyarországi Református Énekeskönyv, 1948

27 *Hymnológiai feladataink az éneklés szolgálatában* = RGYÉ, 332–333.

Dallampéldák

A mai énekeskönyvben megjelölt forrás és a közölt dallamalak között többféle eltérést találtunk. Csomasz Tóth Kálmán különösen a folyamatos használatú (tehát a XIX–XX. században is meghagyott) dallamoknál részesítette előnyben az újabb dallamalakot annak ellenére, hogy forrásként a régi énekeskönyvre hivatkozott. Két példát emelünk ki alább:

1. A REF 174. dicsérete az ÖD 38. himnusza után található sorszám nélküli, antifóna-rövidségű dallam, *Atya, Fiú, Szentlélek* szöveggel. Csomasz Tóth forrásként az ÖD-re hivatkozik (1. kottapélda), mégis a későbbi énekeskönyv (BAL 30. sz.) szerinti alakot közli (2. kottapélda). Nem sok, mégis igen lényeges az eltérés a két dallam között. A régi debreceni dallam sokkal tisztább, logikusabb formát ad, érdemes lenne ehhez visszatérni.

A Tya Fiú Szent Lélek! Kéziíts szent Igédre:
JEsus érdemét ruházd Áldott Híveidre.

1. kottapélda

A - tya Fi - ú, Szent - lé - lekl
Ké - szíts szent í - géd - re,
Jé - zus ér - de - mét ru - házd
Ál - dott hí - ve - id - re.

2. kottapélda

2. A *Christe qui lux es et dies* középkori himnusz közlésénél sem pontosan a forrásként megjelölt Maróthi-függelék dallamalakját találjuk (REF 500. sz.). Az ének dallama a reformációt követően ötsorosá bővült, és így terjedt el elsősorban protestáns területeken,²⁸ de a CC-ben is ezt találjuk. A *Kv* ismét mintaszerűen közli a német dallamot. (Ne felejtjük: Szigeti Gyula Istvánnak volt német énekeskönyve!) Az ÖD

²⁸ *Christe der du bist Tag und Licht* kezdősorral.

kétféleképpen, négy- és ötsoros változatban is tartalmazza a himnuszt, de a *Kv*-tól eltérő dallamváltozattal. 1806-ban a *BEN* elhagyta az *ÖD* ötsoros dallama harmadik sorát, így vette át a *BAL* és a *REF* is. Lehet, hogy a *BEN* változtatása, a negyedik dallamsor kihagyása a XIX. századi református gyakorlatot tükrözi, a ma ismert dallam mellett a *Kv*-re hivatkozva a jövőben mégis javasolnánk – akár más szövegváltozattal, ahogyan az *ÖD* – az ötsoros dallam felélesztését, mellyel az *Ev* 109-hez és a német korálirodalomhoz is kapcsolódhatunk. (Az 3. kottapéldában az RMDT I. közlése szerint látjuk a *Kv*, a 4–5. kottapéldában az *ÖD* dallamait.)

1

KRiftus ki vagy Nap és vi-lág, Min-ket fe-tét-ség-ben
ne hagyj; I-gaz Vi-lá-gof-ság Te vagy:
2 3
Kár-ho-zat-ra mennünkne hagyj. Kár-ho-zat-ra mennünkne hagyj.

3. kottapélda

KRISTUS! ki vagy Nap és vi-lág, Min-ket fe-tét-
1778: Menny-or-lzág-ra
ség-ben ne hagy; I-gaz vi-lá-gos-ság te vagy: Kár-
út's i-gaz-ság, Hoz-zád ki-ált mind e' Vi-lág: Mert
ho-zat-ra mennünk ne hagyj.
tsak te vagy ért-te vált-ság.

4. kottapélda

1774: Maradj ve - lünk mi KRISTUS - unk! Mert már
 1778: KRiftus! ki vagy Nap és Vi - lág, Min - ket
 eft - ve fe - lé. járunk: Szent I - géd vi - lá - gos - kod - jék; Mi
 fe - tet - lég - ben ne hagyj; I - gaz vi - lá - gos - ság te vagy: Kár -
 fzívünk - be plán - tál - tas - sék: Mi fzívünk - be plán - tál - tas - sék.
 ho - zat - ra mennünk ne hagyj; Kár - ho - zat - ra mennünk ne hagyj.

5. kottapélda

A dallami eltéréseknél sokkal jellemzőbbek a REF és az ÖD között a ritmikai különbségek, ami részben a régi dallamok közlésének nehézségén alapul. Varjas éneklejegyzéseinek egyik szembetűnő jellemzője a „kezdőnyújtás”, azaz a legtöbb dallam elején álló, az ének alapritmikájától független hosszú, megnyújtott kezdőhang, illetve a gyakran következtelen ritmikai lejegyzés. Csomasz Tóth Kálmán ezt írja erről: „Különösen a ritmusalakok tekintetében van olykor még az egyszerű izometrikus históriás formák esetében is több bizonytalanság és következtelenség, amit nem lehet egyszerűen kótasajtóhibának elkönyvelnünk.” Szerinte Varjas „a magyar szöveghez kapcsolódó éneklésmódot (...) szeretett volna, de nem volt képes hangjegyekben kifejezni”²⁹

A Maróthi-monográfia írója a fent idézett mondatban talán épp Sztárai 34. zsoltárának históriás dallamára gondolt, melyet az ÖD pótlólag, függetlenül közöl (6. kottapélda). A kezdőnyújtáson túl a dallam folyamatos haladását csaknem minden sorban megtöri egy-egy hosszú érték, de nem ugyanazon a helyen. Ez is a következtelenség jele. Míg a 2. és 3. sorban az ötödik, a záró sorban a 7. hangnál találunk szár nélküli brevist. A sorok vége sem egységes, hiszen az 1–3. sorokban négy hosszú hangot (brevist) találunk, míg a záró sorban csak kettőt.

M Indenkoron áldom az én URamat, Kitől várom én minden óltalmamat; Benne vetem minden bizodalimat; Mindenkoron ditsérem mint URamat.

6. kottapélda

29 CSOMASZ TÓTH, *Maróthi György és a kollégiumi zene...*, i. m., 78.

Lehet, hogy Varjas tényleg tudatosan ritmizálta így a dallamot, de énekeskönyvi közlésnél olyan általános ritmikai sémát kell találni, mely nemcsak a többi versszak szövegéhez illeszkedik, hanem más, azonos verselésű szövegekhez is. A kottakép hasonló következetlenségei többé-kevésbé mindhárom XVIII. századi kiadványt jellemzik, és lényegében ugyanezt mondhatjuk a *BEN*-ről is, amely általában az *ÖD* kottaképét veszi át.

A dallamlejegyzések ritmikai következetlenségeinek feloldásához egyes esetekben elég ismernünk az adott versformára jellemző ritmikus alakot. Máskor a dallam népi gyűjtésű alakja adhat eligazítást.³⁰ A magyar népének egyik lényeges jellemzője, hogy ritmusát legtöbb esetben maga a szöveg alakítja – és nem fordítva, ahogyan az a későbbi korokban történt, amikor adott ritmikus formulára készültek a szövegek. Dobszay László szavaival: a magyar népének „a szöveg hangsúlyait és időarányait követi”, a sorok ritmusa „a nyelv hatására” alakul.³¹

Lássunk néhány példát, hogyan oldotta meg Csomasz Tóth Kálmán az *ÖD* dallamainak ritmikai problémáit?

1. A fenti zsoltárparafraízis esetében egyszerűsítéssel, a verselés természetes lejtéséhez idomulva (*REF* 254. sz.).

2. Az általa szláv eredetűnek nevezett – más elnevezéssel: volta ritmusú – versknél nem alkalmazott egységes megoldást. Elismerte ugyan, hogy az 5 szótagos sor ritmusa *ti-ti-ti ti-tá*, a hatosé pedig *ti-ti-ti ti-tá tá*, nézete szerint azonban ez a hármas tagolás magyar éneklésben a négyes felé hajlott el: *ti-ti-ti-ti tá tá*.³² A tiszta alakot csak a 257. dicséretnél alkalmazza (az *ÖD*-ből vett 7. kottapéllda elején itt is látható a kezdőnyújtás), a 163., 237., 241., 242., 251. és 311. dicséreteknél pedig – saját szavai szerint – az „átalakult formát” választotta.

NE hagyj el-esnem, Felséges ISTEN! keserűségemben;
Te szent Fijadért légy segítségemmel; ne essem kétségben:
Mert minden-felől, látod UR ISTEN! vagyok kísértetben.

7. kottapéllda

30 A két legfontosabb, idekapcsolódó forrás: SZENDREY Janka, DOBSZAY László, RAJECZKY Benjamin, *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben*, Bp., Akadémiai, 1979 (a továbbiakban: SZDR), valamint DOBSZAY László, NÉMETH István, *A magyar népének népzenei felvételeken (8 kazetta)*, Bp., Magyar Egyházzenei Társaság, 1997.

31 DOBSZAY, *A magyar népének...*, i. m., 12.

32 RGYÉ, 304.

Szent vagy örökké, Atya UR ISTEN! a' magas meny-ég-
ben. Ki teremtettél, és meg-tartottal, e'ny omorúlt testben.

8. kottapélda

341.) **T**Eged' UR ISTEN! mi Keresztyének, Ditsérünk,
és áldunk: Atya, Fiu és Szent Lélekeknek vallunk.

9. kottapélda

ÖRül mi szívünk, mikor ezt halljuk: A' Templomba
mégünk; Hol UR ISTENnek szent Igéjét halljuk.

10. kottapélda

SZent Esaiás így írt Krifusnak szent születéséről:
Hogy egy vezsző-szál fel-nevednék Jesse gyökeréről.

11. kottapélda

The image shows three staves of musical notation. The top two staves are connected by a brace on the left and contain a melodic line with various note values and rests. The third staff is positioned below the second and contains a shorter melodic phrase, also with various note values and rests.

12. kottapélda

A megjelölt dicséretekből a 237. nem tiszta versalak, a 251. dallama pedig amúgy is a Ráday-szöveghez lett igazítva, így figyelmen kívül hagyhatók. A fennmaradt négy énekből három indulásánál kezdőnyújtást látunk. Az ÖD közlései közül a *Szent vagy örökké* (8. kottapéllda) ismét nagyon következtelenül kezeli a ritmust. A Te Deum-ének (9. kottapéllda) második felében, a másik két dallamnál (10–11. kottapéllda) viszont a kezdőnyújtásoktól eltekintve teljesen tisztán látható a *Ne hagyj elesnem* Csomasz Tóth által is „tisztnak” minősített ritmusalakja, melynek helyességét megerősíti az 1975-ben előkerült HG jeremiád-szöveggel közölt dallamlejegyzése (12. kottapéllda). Ennek nyomán Csomasz Tóth 1983-as, német nyelvű *O wabres Wort* gyűjteményében már a Huszár Gál-féle ritmusformát vette alapul,³³ amelyet a népi gyűjtések³⁴ is igazolnak.

3. Egy másik – már a középkorban is népszerű – versforma 4+6-os sorokból áll. Legismertebb és egyik legősibb megjelenése a pesti ferences Vásárhelyi

Andrásnak tulajdonított Mária-ének, az *Angyaloknak nagyságos asszonya*. Ehhez a versformához hagyományosan két dallam kapcsolódik; egyikük népi szöveggel protestáns körökben is népszerű esti énekké vált.³⁵ Egy harmadik dallamot főleg a reformátusok használtak, és egészen 1921-ig benne volt az énekeskönyvekben. A régebbi források és a népi gyakorlat is *ti-ti-tá ti-ti-tá-ti-tá* ritmizálást mutat, mely valójában

Jér di - tsér - jük az I - ten - nek Fi - ját
 A' Izzép Szüz - nek ál - dott Izzent Mag - zat - ját,
 E' Vi - lág - nak é - des Meg - vál - tó - ját,
 Bü - nö - sök - nek ke - gyes Szó - fzó - ló - ját.

Dallambeli eltérések:

D 1774 No 12 D 1778 260. sz. Kv 1751, 1761 Kv 1761

Ritmus-eltérések:

D 1774 (Légy irgalmas): *

13. kottapéllda

nem is ritmika, csak a sorok 4+6-os tagolása. Ehhez képest igen merev Csomasz Tóth egyedileg kialakított énekeskönyvi alakja, melynek alapja a Maróthi-függelék lehetett. Az RMDT I.-ből vett 13. kottapéllda alapján összevethető a Kv,

33 *O wabres Wort: Kirchenlieder aus der Reformationszeit in Ungarn*, Hg. von Kálmán CSOMASZ-TÓTH, Mitarb. Günter RUTENBORN, Bp., magánkiadás, 1983, 21. sz. (2. kiadás: Bp., Kálvin János Társaság, 2005).

34 SZDR I. 84, lásd még a katolikus népénektárban: *Éneklő Egyház*, 72. sz.

35 *A fényes nap immár elnyugodott* kezdettel az *Éneklő Egyház* mellett az *Evangelikus Énekeskönyv*, valamint református gyűjtemények is tartalmazzák.

az *ÖD* és a Maróthi-függelék dallama.³⁶ Látható, hogy az *ÖD* csak ritmussal közölt alakja – a kezdőnyújtás kivételével – tisztán őrzi a középkori és a népi hagyományban fennmaradt ritmust.

4. Egyes énekek nagyon sokáig megtartották jambikus jellegüket. Szegedi Kis István pünkösdi énekét³⁷ Huszár Gál és őt követve a *Kv* is jambikus lejtéssel közli (15. kottapélda). Csomasz Tóth a debreceni, már kisimult alakhoz alkalmazkodott – ezúttal helyesen. Talán a második sort is hozzá lehetett volna igazítani a többihez, és ily módon izoritmikussá tenni az éneket. Nem is a soronként azonos ritmika a lényeg, hanem a verssorhoz idomuló, sima menetű ritmus rögzítése, ahogyan azt a *BEN* (73. sz.) közli (14. kottapélda).

Jö-vel Sz. Lé-lek Is-ten, Tarts meg minket Igédben, Ne lé-gyünk setét-ség-ben, Ma-rad-junk i-gaz hit-ben.

14. kottapélda

Jövel Szent Lélek Isten! Tarts meg minket igédben; Ne légyünk setétségben, Maradjunk igaz hitben.

15. kottapélda

5. Nem sikerült azonban jó megoldást találni a zsoltárparafrázisok közül (mindössze másodmagával) megmaradt bűnbánati énekhez.³⁸ A 16. kottapéldán látjuk, hogy az *ÖD* itt következetes – 4 sorból háromban azonos – ritmussal dolgozik. Ugyanezt vette át a *BEN*, csak hibás kezdőhanggal, míg a *BAL* egyenletes értékekben közli az éneket. Csomasz Tóth Kálmán a *Kv*-re hivatkozik (17. kottapélda az RMDT I.-ből), de annak igen egyértelmű jambikus lejtését nem vállalja. A *BAL* kisimított formája helyett egy új, eredetinek vélt ritmusformát alkotott.³⁹ Az ének népi felvételei⁴⁰ inkább a ritmus oldottabb megoldása felé mutatnak, mely a *BAL* formáját igazolja.

36 RMDT I. 46. sz.

37 REF 368. sz.

38 *Uo.*, 205. sz. (A másik, a XIX. század folyamán is megmaradt zsoltárparafrázis az *Örül mi szívinék*; REF 163. sz.)

39 RGYÉ, 355.

40 SZDR I. 92, lásd még a katolikus népénektárban: *Éneklő Egyház* 70. sz.

NE szállj perbe én velem, Oh én édes ISTENEM!
 Mert meg-nem igazúlhat előtted lelkem:
 El-kárhoztathatsz engem,

16. kottapéllda

NE szállj perbe én ve-lem, Oh én é-des If-te-nem!
 Mert meg-nem i-ga-zúl-hat e-löt-ted lel-lem,
 El-kár-hoz-tat-hatsz en-gem:

helyesen: 1 2

17. kottapéllda

Énekeskönyvünk szerkesztése során Csomasz Tóth Kálmán több tekintetben is a holland teológus, Hendrik Hasper tanácsait fogadta meg, akivel intenzív levelezésben állt.⁴¹ Hasper hatására döntött a diézisek mellőzésben, de a manapság szintén vitatott sorvégi szünetek kérdésében is (a kis és nagy cezurák – *divisio minor*; illetve *major* – alkalmazásával). Gyülekezeti éneklésről írt kézikönyvében kilenc oldalt szentelt a holland református énekreform ismertetésének. Hasper felfogását öt pontban foglalja össze, ahol ezeket olvassuk:

Az éneklésre szánt szöveg formája csakis rímes és egyforma mértékű versszakokba osztott lehet. Próza szövegek recitatív éneklése nem felel meg a gyülekezeti éneklésre, mert nem elég kifejező és nem lehet pontosan egybevágó. (...) Az éneklés módja egyszólamú és ritmikus legyen (...) mert a ritmus váza tudja csak összetartani nagyobb tömeg ember együttes éneklését.⁴²

41 FEKETE Csaba, *Hendrik Hasper és Csomasz Tóth Kálmán levelezése*, Zsoltár, 10(2003), 50–67.

42 RGYÉ, 117.

Ez a magyarázata tehát annak, hogy nemcsak a strofikus, de többnyire a középkori eredetű nem rímes, liturgikus funkciójú dallamokat⁴³ is ritmikus „zubbonyba” kényszerítette. Számos énekelt, de több esetben éppen ezért nem népszerű dicséret dallamívét törli meg a szükségtelen ritmizálás. Néhány példát mutatunk be ennek illusztrálására:

6. Az *Ébredjél fel, világ, bűneidből* dicséret esetében a kezdőhangon és a sorok záróhangján kívül a XVII–XVIII. századi közlések egyike sem ritmizálja a dalt, így nem látszik indokoltnak a REF 362. dicséretének ritmusa. A 10 szótagos sorok a történelmi dallamoknál már megszokott folyamatos nyolcadokkal énekelendők, míg a sor közepén megjelenő hosszabb hangok fékezik a dallamot és a folyamatos éneklés lendületét. A forráshivatkozás ellenére az énekeskönyv dallamformája – a ritmikán kívül – három hangban is eltér a Maróthi-függeléktől (18. kottapélda, RMDT I.).

219.

I. CC 1651 110. 1.

KIS-ASSZONY NAPJÁRA

Fel - tá - madt az új ó - róm nap fé - nye, El - jött az Ur
vá - laf - zott e - dé - nye, ó - rók é - let kin - csi - nek fzek - ré - nye,
Ki - ben ál - lott az Í - ten - nek nagy ti - tok tőr - vé - nye:

II. Kv 1744 275. sz., 429. 1.

MAS.

ÉB - red - jél - fel Vi - lág bü - ne - id - ből,
Vedd e - fzed - be ma - gad' a' nagy bün - ből,
Mely - lyet né - ked u - tól - só i - dő - ről
Ma - gya - rá - zott Kri - stus Jé - fus I - té - let nap - já - ról
D.: Ó i - té - le - té - ről.

18. kottapélda

43 Pl. REF 157., 158., 176., 177. sz.

7. Szintén hosszú értékek szakítják meg az Ó, *ártatlanság Báránya* nagyheti himnusz dallamsorait, míg az alapul vett ÖD a dallamot semibrevisekkel közli (19. kottapéllda).

O Hártatlanság' Báránya, E' Világnak ki vagy árra,
Meg-tartója, táplálója, Aldott légy Egek' Királyja!

19. kottapéllda

8. A 10 szótagú sorok valóban két részre tagolódnak a *Nékiünk születék mennyei király* kiskarácsonyi dicséretben. Itt helyesnek látszik a sorközi metszet, de a sorkezdetek páros értelmezése helyett a már említett ötszótagos szerkezetek (*ti-ti-ti ti-tá*) páratlan alkalmazásával gördülékenyebb és minden versszakhoz prozódiaiilag is jól illeszkedő forma alakulna ki.⁴⁴ Ez olvasható ki a *Kv*-ból (20. kottapéllda, RMDT I. 182. alapján), de a népi gyűjtések is ezt erősítik meg.⁴⁵

a
NÉ - künk fzü - le - ték Meny - nye - - i Ki - rály.
1 2 3 4
Kit Id - ve - zít - ő - nek mon - da az An - gyal:
5 c
Uj Efsz - ten - dő - ben mi ví - gad - junk
6
Szu - le - tett Jé - fust mi i - mád - junk *

20. kottapéllda

9. A *Da pacem Domine* antifona sajátos formát kap a XVIII. századi református énekeskönyvekben. Csomasz Tóth *Kv*-hoz igazodó, mégis merev ritmizálásban közli (REF 192. sz.). Akár a kolozsvári, akár a korábbi – és Luther eredeti dallamához legközelebbi – Huszár Gál-féle változat közlése esetén az egyenletes, sima menetű ritmusforma lehet a jobb (21. kottapéllda).

44 Az énekeskönyvi ritmus szinte csak az első versszakhoz illeszkedik problémamentesen.

45 SZDR I. 74.

HG 1574 CCCXXXIX*/b 1.

Harmadik Antiphona

Min-den-ha - tó Úr Is - ten, Ez vi - lá - gon él - tünk - ben
Adj mi - ne - künk bé - kes - sé - get, Mert nin - csen ki
meg - ól - tal - maz - zon, Ha - nem csak' te szent Is - ten - sé - ged.

116.

I. Kv 1744 215. sz., 334. 1.

A' Békefésért.

Adj Bé - kes - sé - get Ur If - ten!
A' mi i - dők - ben e' föl - dön;
Mert nin - tsen né - künk több fen - ki
Baj - ví - vónk és ha - da - ko - zónk,
Ha - nem tsak te Ur If - ten.

21. kottapélda

10. Végül (visszatérve a tanulmány elejére) megemlítem a Zilahi–Csider-levélváltás egyik legérdekesebb részletét: az *Új világoosság jelenék* himnusz közlésének kérdését.

A vitairatban Csider Szabó Pál szavá teszi, hogy az adventi himnusz esetében a kolozsvári dallamok lejegyzője „nem nézte meg a Brevér Lőrinc impressumát”⁴⁶ Csider losonci kántor lévén nyilván jobban ismerte a lőcsei nyomdában készült kottás könyveket, azért hivatkozik a Brewer-kiadványokra.⁴⁷ Zilahi azonban mértékadó forrásnak a latin karkönyveket és az ennek alapján készült *Öreg Graduált* tekinti:

46 BENKÓ, *i. m.*, 222.

47 Az 1652-es vagy 1675-ös lőcsei énekeskönyvről lehet szó, amely a gregorián himnusz dallamokat is közli.

Hogy még a Brever Sámuel Impressuma is másból van kiszedegetve, miért nem igazít inkább a reformáció kori deák Graduálra, amelyek in Ecclesia Romana felalátlatnak, vagy az abból magyarra fordított, csakhamar utána következett Keserűi Dajka Jánosnak és Gelei Katona Istvánnak Öreg Graduáljára, mint az emendált magyar graduálok között elsőbbre?⁴⁸

Szavaiból nyilvánvalónak tűnik, hogy a *Kv* dallamlejegyzői a graduálok és a külföldi mértékadó énekeskönyvek alapján dolgoztak, és nem az akkor élő *usust* próbálták kottába írni, amiről Zilahi eléggé elítélőleg mondja:

a Soltárok rég ideje kótáson vagynak, mindazonáltal a szokás úgy elvesztette az igaz notáit a Soltároknak, (...) hogy ahány eccl[esi]ában megyen az ember, majd annyiféleképpen éneklük (...) Mennyivel inkább az hymnusok és dicséretok, akik eddig in cotis nem voltak, hanem a musicához értő kösség firól fira attá által ezeket (...) mely szokás úgy elvesztette az igaz notákat, hogy azt az ususból sohasem lehetne helyreállítani⁴⁹

Miért kapott akkor az *Öreg Graduáltól* eltérő formát a himnusz? Zilahi a vitairatban magát igazolván egymás alatt közli a himnusz első sorát a három említett kottás impressum szerint, majd így magyarázza ki magát:

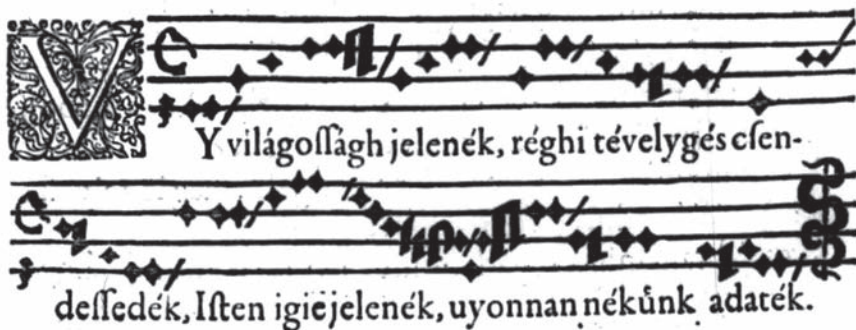
A mienk is pontról pontra ezekkel igen szépen megegyez, ha a fúgákat is felrakjuk, de minthogy ilyen character a typographián nem volt, azokat elhagyván, megmaradtak csak azok a noták, amelyek a syllabákkal együtt járnak

UJ Vi - lá - gos - ság je - le - nék, O té - vely -
gés tsen - de - se - dék : IS - TEN I - gé - je je - le -
nék, U - jon - nan né - künk a - da - ték. *helyesen:

22. kottapélda

48 BENKŐ, *i. m.*, 224.

49 *Uo.*, 227.

23. kottapélda

Ha összevetjük a *Kv* RMDT I.-ben közölt átírását és az *Öreg Gradual* dallamformáját, meglepő felismerésre juthatunk. A *Kv* legtöbbször ott alkalmaz brevist (szár nélküli hangot), ahol a graduálban is kettős hangjegy, esetleg melizma (Zilahi szóhasználatával: *fúga*) található. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a *Kv* lejegyzése nem ritmikusan értelmezendő, hanem a gregorián dallam menzurális notációval történt átírása. Ez pedig azt jelenti, hogy téves az *Új világosság*-himnusz mai énekeskönyvbeli ritmizált alakja – leghelyesebb lenne egyenletes hangértékekkel közölni.

Mindezek a tanulságok arra is indítanak, hogy az *ÖD* és a *Kv* dallamlejegyzéseit, különösen ritmikai tekintetben, igen nagy körültekintéssel kell olvasnunk és értelmeznünk.

Összefoglalás

A reformáció elhanyagolt, majd elfelejtett kanciós anyagának visszaplántálására jelentős lépéseket tett a hat évtizede használatos református énekeskönyv. Hogy a gyűjteménybe visszavett dallamok jelentős része – több mint fele – azonban nem gyökerezett meg eléggé, egyrészt az ötvenes évek elejétől az egyházat minden téren ellehetetleníteni akaró kommunista diktatúra következménye, másrészt a református istentisztelet liturgiai és énekbeli szegénységének,⁵⁰ harmadrészt azonban annak, hogy az énekeskönyv nem minden esetben a jó vagy legjobb dallamformákat közli.

A mai református énekeskönyv megmentendő dallamait elsősorban a tévesen vagy rosszul értelmezett ritmika béklyóitól kell megszabadítani, de néhány esetben dallamjavítás is szükséges. A dallamlejegyzés következtelenségeit

50 „...ma az egyik legmasszívabb akadály az, hogy egyszerűen nem énekelünk, legalábbis messze nem eleget, és messze nem elég nagy felületen.” KARASSZON Dezső, *Nyisd meg a mi ajakinkat! Bevezetés a magyar református egyházzene világába*, Bp., Kálvin, 2008, 130.

mindenekelőtt a gyűjtemények összevetése és a népzenei gyűjtések adatai alapján lehet korrigálni.

De vajon mi a dallamok hiteles alakja? A már csaknem fél évszázada előkerült, 1560-as kiadású, nagy részében kottás Huszár Gál-énekeskönyv dallamai meglepően egyeznek a XVII. századi *Cantus Catholici*, sőt a XVIII. századi *Kolozsvári Énekeskönyv* dallamközléseivel. Az azonosság sok esetben a korabeli német mintához igazodást jelentheti, kérdéses azonban: vajon valóban a nyomtatványokban található dallamalak szerint énekelt-e a nép? A kérdést csak tovább erősíti Zilahi levele, mely alapján egyértelmű, hogy az *usus* jelentősen eltért egy-egy dicséret énekeskönyvi dallamalakjától.

A XX. század második felének népénekgyűjtései és korábbi ismereteink szerint is a reformáció után hazánkba került jövevénydallamok (például német korálok) asszimilálása során a ritmikai szerkezet fellazult, auftaktos jellegük eltűnt, a ritmika a szövegértelmezéshez és a hangsúlyos versezethez idomult. A mai református énekeskönyv túlrítmizáltsága nem segítette (és nem segíti ma sem) e dallamok befogadását, ez is indokolja a zenei revíziót. Az alapvetően parlando jellegű dallamforma mellett a mai énekeskönyv tartalmazhatná több európai dallam eredeti formáját – ugyanazzal vagy éppen más szöveggel – természetesen annak eredeti, ritmikus alakjában. Néhány példa már a mostani énekeskönyvben is található.⁵¹

Az európai dallamok befogadása és asszimilációja terén nyert ismeretek a zsol-táréneklés újraértékelését is megkívánják. Amint a lutheri hagyományból hazánkba érkezett korálok sok esetben ritmikailag (nemegyszer dallamilag is) átalakultak,⁵² nem tagadhatjuk meg ugyanezen folyamat jogosságát a genfi dallamoktól sem. Több száz éves hagyományunkra hivatkozva el kell fogadnunk a zsol-tárok egyenlő menetű (kiegyenlített) éneklésének jogosságát is. Ez utóbbi a falusi gyülekezetek éneklésmódját jellemzi, míg a fiatalabb városi gyülekezetekben már a dallamok eredeti, műzenei jellegű ritmizált formája él. Párhuzamosságukat (de nem egyidejűségüket) a dicséretdallamokhoz hasonlóan nem romlásnak, hanem gazdagodásnak kell tekintenünk.

51 234. és 235. vagy 302. és 303.

52 Példa erre a *Vom himmel hoch* korál és a *Mennyből jövök most hozzátok* (REF 316. sz.).

AZ
ANYASZENTEGYHÁZBÉLI
Közönséges ISTENI-TISZTELETRE
rendeltetett

ÉNEKESKÖNYV,

Melly
közönségesen

IMPRESSUM-
NAK neveztetik.

Melly

*Most ujabbán nem tsak a' 'SÓLTAR-
oknak, hanem a' Régi ÉNEKEKnek-is tu-
lajdon Nótáikat elő-adó Kötékekkel meg-
ékesítetvén, és egynéhány válaftott*

IMÁDSÁGOKKAL
meg-toldarván, ki-botsáttattott.

GA BS

KOLOSVÁRATT,
Nyomt. SZATHMARI P. SÁNDOR által,
1743. Észteendőben.

Közönséges
ISTENI-TISZTELETRE
rendeltetett
LELKI
ÉNEKEK,

Az az,

HYMNUSOK:

'SÓLTÁROKBÓL Éreztetett

DITSÉRETEK:

INNEPEKRE és egyéb ALKAL-
MATOSSÁGOKKA tartozó régi

ISTENES

ÉNEKEK.

*Mellyek most ujabbán a' magok
Nótáikhoz alkalmaztatott Köték-
kal meg-ékesítetvén, ki-
botsáttattak.*

KOLOSVÁRATT,
SZATHMARI P. SÁNDOR által, 1744

A kolozsvári énekeskönyv 1743. és 1744. évi címlapja
(közlésükért köszönetet mondunk a marosvásárhelyi Teleki Téka
munkatársainak és Kurta Józsefnek)

KÉPEKET IS ÍRHATUNK

IKONOGRÁFIA

KERNY TERÉZIA

Szent László hódolata Szűz Mária előtt (XIV–XIX. század)

Míg Szent István király és Szent Imre herceg Szűz Mária-tiszteletéről számos egyház-, irodalom- és művészettörténeti, illetve néprajzi tanulmány született, addig Szent Lászlóé nem igazán foglalkoztatta a kutatást. Az érdektelenség fő oka, hogy a figyelem még ma is szinte csak az 1068-ban zajlott kerlési ütközet leánymentési epizódjára irányul.

Történelmi, régészeti tény, hogy az uralkodó székesegyházat, templomokat, kápolnákat alapított a Boldogságos Szűz emlékére. Úgynevezett első törvénykönyvének 38. paragrafusában (a szentek ünnepeinek tiszteletéről) Gyertyaszentelő Boldogasszony és Szűz Mária születésének kötelező megünneplését írta elő.¹ Legendáinak összeállítói tudni vélték, hogy gyakorta imádkozott hozzá egy-egy ütközet előtt, s a hagyomány szerint ő ismételte meg másodszer Szent István király országfelajánlását.² Méltán érdemelte ki tehát a XV. század második felétől gyakorta hangoztatott „máriás” jelzőjét.

A Rómában élő jezsuita, Inchofer Menyhért (1584–1648) volt az első egyháztörténész, aki külön fejezetet szentelt a Szent László- és a *Patrona Hungariae*-kultusz kérdésének nemzeti szellemű, *Annales ecclesiastici regni Hungariae* című hatalmas munkájának második, kéziratban maradt kötetében az 1059–1109 közötti évtizedeket tárgyalva.³ Két évszázadnak kellett azonban eltelnie ahhoz, hogy is-

- 1 Kiadása: ZÁVODSZKY Levente, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: a törvények szövege)*, Bp., Szent István-Társulat, 1904, 157–165. Legújabb magyar nyelvű kiadása: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*, előszó, vál., szerk. MAKK Ferenc, THOROCZKAY GÁBOR, a törvényeket ford., bev., jegyz. NÓTÁRI Tamás. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2006 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 22), 158–159.
- 2 Az esemény időpontja ismeretlen, csupán a XV. század végi, latin és magyar nyelvű *Szent László-ének* tartotta fenn hagyományát.
- 3 Bp., OSZK Kt., Quart. Lat. 2278. Inchofer Menyhért munkásságáról: WACZULIK Margit, *A magyar barokk vallásos nemzeti öntudatának kialakulása*, Regnum, 5(1942–1943), 729; DÜMMERTH Dezső, *Inchofer Menyhért küzdelmei s tragédiája Rómában 1641–1648*, Filológiai Közölny, 22(1976), 191–209; SZELESTEI NAGY László, *Irodalom- és tudomány szervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., OSZK, 1989 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai: új sorozat, 4), 43, 124, 113. jegyzet; KULCSÁR Péter, *Inchofer Menyhért = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: Középkor és kora újkor, IV*, főszerk. KÓSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2005, 286–289; BENE Sándor, *A Szilveszter-bulla nyomában: Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja = „Hol vagy István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor, Bp., Gondolat, 2006, 121–124; SZABADOS György, *Katona István történetírói időszereplése*, ItK, 112(2008), 681.

mét érdemi munka szülessen a témában Nagy-tapolcsányi és nemcsiczi Balogh Ágost Flórián tiszteletbeli nyitrai kanonoknak és felső-koshóczi plébánosnak köszönhetően (1872).⁴

Mindkét szerzőnek aktuális egyház-politikai okok miatt volt fontos e téma. Inchofer kiadatlan művének Szent László korát bemutató fejezetében – akárcsak az 1644-ben, Rómában megjelent kötetében Szent Istvánról írván – megkülönböztetett figyelmet szentelt Szűz Mária, a Magyar Királyság patrónája tiszteletének és I. László ebben betöltött szerepének, nevezetesen az ország második fölajánlásának. A Pázmány Péter által újjáélesztett és politikai tartalommal feltöltött két nemzeti szent tiszteletét ily módon sikeresen beemelte az ellenreformáció nemzetközi Mária-kultuszába. „Inchofer volt az első, aki Magyarországra a »regnum Marianum« kifejezést alkalmazta, s ezzel a Szent Szűz patronátusát nem csupán az „ország” fogalma alatt addig értődő nemességre, hanem az egész Magyar Királyságra mint területi és vallási-kulturális egységre vonatkoztatta.”⁵

Balogh szándéka mögött a Magyarok Nagyasszonya-tisztelet hivatalos szentszéki elfogadtatása állt. Tartalmas, széles forrásbázison alapuló kötetével jelentősen hozzájárult, hogy XIII. Leó pápa 1896-ban, a magyar millennium alkalmával Vaszary Kolos hercegprímás kérésére mint külön ünnepet engedélyezte (október 2.).

Szent László Mária-tiszteletének emlékei a képzőművészetben

Szűz Mária és Szent László párosának önálló képzőművészeti emlékei az Árpád-házi uralkodók korából egyáltalán nem maradtak fenn, s a magyar Anjou-udvarból is mindössze egyetlen ábrázolása ismert.

A minden valószínűség szerint a királyi család megrendelésére 1330 körül készült *Magyar Anjou Legendárium* Szent László-ciklusában a kerlési csatát lezáró képen László a megmentett leány ölében pihen. A sebektől vérző, kimerült uralkodót azonban már nem a hajadon, hanem maga Szűz Mária gyógyítja meg. A kódex rekonstruálójá, Levárdy Ferenc úgy értelmezte a történetet, hogy „a király fölismeri, hogy nem földi leányt mentett meg, hanem Szűz Máriát”.⁶ Vizkelety András hipotézise szerint a jelenet közvetlen forrása egy 1321–1323 között II. Vencel húga, Kuningunda apátnő számára írt *Passionale* volt. Az ott olvasható allegorizáló példázat szerint Krisztus lovag szabadítja meg jegyesét, Máriát a szöktető-csábító hatalmából.⁷

4 *Beatissima Virgo Maria Mater Dei, quo Regina et Patrona Hungarorum*, historico-pragmatice-adumbravit Agustinus Florianus BALOGH DE NEMCSICZ parochus Kocskóczenis, Agriae, 1872.

5 BENE Sándor, *A történelem mint hasonlat: A nemzeti nagyelbeszélés műfajváltása*, Napút 8(2006)/3, 16.

6 *Magyar Anjou Legendárium*, hasonmás kiadás, bev., összeáll., s. a. r. LEVÁRDY Ferenc, Bp., Magyar Helikon, 1973, 136 (XVI. tábla).

7 VIZKELETY András, *Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? (Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához)*, ItK, 85(1981), 260.

A *translatio* elmélete azonban, mint erre legújabbán Szakács Béla Zsolt helyesen rámutatott, minden alapot nélkülöz, s valós értelmezését a kép titulusa is egyértelműen elárulja: „quomodo beata uirgo medicat ipsum.”⁸ Bár a Szent László-ciklus szerves része, voltaképpen önálló kultuszképnek tekinthető.

1. kép

Részlet a *Magyar Anjou Legendarium* Szent László-ciklusából (1330 körül)
Città del Vaticana, Bibl. Apost. Vaticana. Vat. Lat. 8541. (Repr.: Makky György)

A kutatás mára bebizonyította, hogy a *Legendarium* egyes sorozatai – a magyar szenteké mindenképpen – hazai instrukciók alapján készültek. E miniatúra esetében is joggal föltételezhető egy előkép felhasználása az I. László alapította Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt váradi székesegyházból vagy (ismerve a királyi család megkülönböztetett Szent László-tiszteletét) magán-devocionális emlékeiből. Ezek az alkotások nyomtalanul elpusztultak ugyan, ám egykori létezésükre egyértelműen lehet következtetni a több ágra szakadt, reprezentációjában mégis egyöntetű itáliai Anjou család emlékeiből, s részlegesen fölfejthető a hazai arisztokrácia töredékesen fennmaradt kegyúri reprezentációjából is.

8 Città del Vaticana, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Lat. 8541, folio 83v. SZAKÁCS Béla Zsolt, *A Magyar Anjou Legendarium képi rendszerei*, Bp., Balassi, 2006, 121.

Időrendben haladva, Szent László Szűz Mária iránti tiszteletének képzőművészeti megformálásában (és elterjedésében) minden bizonnyal szerepet játszott az 1345. évi, tatárok elleni ütközet, amely a magyar külpolitikában marginális, de a határok biztonsága szempontjából mégis igen nagy jelentőséggel bírt. A reménytelen és kilátástalan helyzetben – a fogságba esett tatár harcosok beszámolója szerint – Szűz Mária és Szent László segítette győzelemre a Lackfi András székely ispán vezette sereget.⁹ Noha a patrocíniumcsodának nevezett történetnek jelenleg egyetlen ábrázolását sem ismerjük, reminiszcenciái tetten érhetők néhány narratív képzőművészeti emléknél, mindenekelőtt a Szent László-históriáknál.

A Szécsényi család Nógrád vármegyei központjában, Szécsényben 1332. március 9. után ferences templomot emeltek Szűz Mária tiszteletére. Csillagboltozatos, gazdag plasztikai díszítésű sekrestyéje a dekoratív téralkotás egyik első magyarországi példája volt a XIV. században. Építéstörténete már régóta foglalkoztatja a szakembereket, de impozáns belső tere az ikonográfia kutatóinak is szolgál csemegékkel. Egyik boltozati zárókövén Szent László térdelő (adoráló) alakja jelenik meg.¹⁰ Az uralkodó Szűz Mária előtt hódol, aki ugyan nem látható sehol, de az ő tiszteletére szentelték föl a templomot. A másik figurális záróköő Alexandriai Szent Katalint ábrázolja. A két szent fölbukkanását a korábbi szakirodalom Szécsényi Tamás (1299–1354) unokája, Frank gyermekeinek patrónusaival hozta kapcsolatba, s ennek alapján az 1380-as évekre keltezte a sekrestyét.¹¹ A történeti adatok, valamint a legújabb régészeti-művészettörténeti vizsgálatok azonban megerősítették a XIV. század közepi datálást.¹²

9 Katonai jelentősége abban állt, hogy Lackfi a tatárokat egészen a Dnyeszter mögé szorította vissza. A hadjáratról: KRISTÓ Gyula, *Az Anjou-kor háborúi*, Bp., Zrínyi Katonai, 1988, 96–97. A mirákulumot a Névtelen Szerző (Kétyi János?) krónikája őrizte meg: OSZK Kt., Fol. Lat. 165., folio 74v–75r (Caput 8–9). Kiadása: *Chronicon Dubnicense: Cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi picto et Budensi accurate collatum; Accesserunt II. Adnotationes chronologicae seculi XII et XIII-i; III. Chronicon Monacense; IV. Chronicon Zagrabienae et Varadiense; V. Joannis de Vitino brevis narratio de regibus Hungariae* recensuit et praefatus est M[atthias] FLORIANUS, Quinque-Ecclesiis, [k. n.], 1884 (*Historiae Hungaricae fontes domestici, pars prima, scriptores, 3*), 153–154. Magyar fordítása: Névtelen Szerző, *Geszta Lajos királyról*, ford., utószó, jegyz. KRISTÓ Gyula, Bp., Osiris, 2000 (*Millenniumi Magyar Történelem, források*), 50–51 (8–9. fejezet).

10 Festett fehér mészkő; átmérő: 33 cm. Kerek mező közepén Szent László jobbra forduló, térdelő alakja látható két rozetta között sárga alapon. Fiziognómiája nem vehető ki. Hullámos haja válláig ér. Fején sematikus, háromágú, nyitott, liliomos pártázatú korona látható. Alakját kék palást burkolja be. Lábán szíjjakkal összefűzött sarkatlan cipő. Kőnyökre szorított jobb kezében éllapijával kifelé fordított, vállára nehezedeő bárdot tart; balkezeben nagy méretű országalma. Fontosabb irodalma: M[AROSI] E[RNŐ], *Szobrászat = Művészet I. Lajos király korában 1342–1382: Katalógus*, szerk. MAROSI Ernő, TÓTH Melinda, VARGA Livia, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1982, 65, 10. jegyzet; PRAZNOVSZKY Mihály, *Szécsény: Műemlékek*, Bp., Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület, 1984 (*Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára, 170*), 14.

11 Dorottya, Katalin és László nevet viseltek. Említve: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül, I.*, szerk. MAROSI Ernő, Bp., Akadémiai, 1987 (*A magyarországi művészet története, 2*), 199, 407.

12 G. LÁSZAY Judit, *A szécsényi ferences kolostor oratóriuma (A szécsényi ferences kolostor kutatása, I) =*

Szent László megjelenése a sekrestye zárókövén két okkal magyarázható. 1332. március elején Szécsényi Tamás, Károly Róbert „komája” szupplikációjában azt kérte XXII. János pápától, hogy a családjában őrzött Szent László-karereklje számára egy koldulórendi kolostort építhessen.¹³ A becses relikvia már önmagában is indokolhatta ábrázolását. A másik ok Tamásnak az udvarhoz fűződő szoros kapcsolatában rejlik, aki pontosan tisztában volt az Anjouk Szent László és Alexandrai Szent Katalin iránti tiszteletével. A sekrestye záróköveinek ikonográfiai programja ezáltal tökéletesen kifejezte mind a kegyúr, mind királyának devócióját. Elképzelhető, hogy Tamás kegyurasága alatt festették azt a Szent László-falképet is ugyanott, melyre az 1930-as években falszondázás során találtak, de föltárására még nem került sor.¹⁴

A felsőlendvai Széchy (III.) Miklós (1320 k. – 1387 k.) megrendelésére készült veleméri (Vas vármegye) templom falképeit Johannes Aquila (1340 k. – 1390 k.) és műhelye festette 1378-ban, a *Képes Krónika* miniatúrája nyomán. Az angyal koronázta Szent László Szűz Mária trónusa mellett áll mint hűséges lovagja. Tipológiai szempontból adorálási jelenetnek tekinthető, bár helyhiány miatt még nem a letisztult, klasszikus formájában.¹⁵

Ugyancsak *Szent László bódolata Szűz Mária előtt*-kompozíció látható az Arday család kegyurasága alá tartozó Ugocsa vármegyei Feketeadó (Чорнотисів, Ukrajna) Szűz Mária tiszteletére szentelt plébániatemplom hajójának északi falát díszítő falképén, I. (Nagy) Lajos uralkodása idejéből (1342–1382). A freskót az 1860-as években tárták fel, de rendkívül rossz állapota miatt 1909-ben visszavoltak. Az utazási nehézségekből adódóan 1990-ig csupán Henszlmann Imre,¹⁶

Horler Miklós *betenedik születésnapjára: Tanulmányok*, szerk. LŐVEI Pál, Bp., Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1993 (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 4), 34, 129, 28. jegyzet; G. LÁSZAY Judit, *A szécsényi ferences kolostor építéstörténete a 17. század végéig = Koldulórendi építészeti a középkori Magyarországon: Tanulmányok*, szerk. HARI Andrea, Bp., Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1994 (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 7), 492. Ez a datálás szerepel újabban: MAROSI Ernő, *Gótika = GALAVICS Géza, MAROSI Ernő, MIKÓ Árpád, WEHLI Tünde, A magyar művészet a kezdetektől 1800-ig*, szerk. TURAI Hedvig, Bp., Corvina, 2001, 114.

13 *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia / maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta*, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino THEINER, Romae, Typ. Vaticanis, 1859, I, 547–548; KARÁCSONYI János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I, Bp., MTA, 1923, 283–284.

14 Kálmán Pelegrin O. F. M. szíves közlése (2009. március).

15 1378, al fresco. Legújabb elemzése: JÉKELY Zsombor, *A veleméri templom falképei = Velemér múltja és jelene*, szerk. HORVÁTH Sándor, Velemér, Velemér Község Önkormányzata, 2004, 108–122. További részletes irodalom: http://www.bdmk.hu/Vas_Varmegye_FCCC/Templomok/Bibliografia/Bibliografia_Velemer.htm (2009. VII. 24.)

16 „Ugyanis az északi fal felső sorában képeztetnek külön keretben sz. Pál apostol a karddal, mellette az üdvözítőnek keresztelése és sz. Anna három leányával és két unokával az, úgynevezett Mettercia, következik új keretben sz. Margit »Sancta Margarita« a sárkánnyal és sz. Antal a csengettyűvel és más csengettyűt nyakán hordó disznájával, végre megint új keretben a b. szűz egy

Rómer Flóris¹⁷ és Ipolyi Arnold¹⁸ egymásnak némileg ellentmondó leírásai jelentettek támpontot különleges ikonográfiájára vonatkozóan. A megsemmisültnek vélt falkép föltárására és restaurálására 1995-ben került sor.

A Nyaláb várához tartozó település 1355-ben kapott kiváltságokat. Temploma a királyi alapítású beregszászi és az 1363-ban alapított técsői (Тячів, Ukrajna) pálos kolostor vonzáskörzetében feküdt, ami bizonyos udvari kisugárzást is sejtet, mindenekelőtt a tematika terén. A templom hajójának északi falán eredetileg Remete Szent Antal, Antiochiai Szent Margit, IX. (Szent) Lajos király, Szent Ilona és Szent György is szerepeltek. Mellettük egy angyal koronázta Szent László térdel a trónuson ülő, gyermekét állva tartó Mária előtt. A király mögött kalpagban apródja áll oldalnézetben egy hosszú nyelű bárdal. A kompozíció igen halovány minősége ez esetben nem csupán festőjének szakmai fogyatékoságairól árulkodik, hanem egy igen hosszú út végállomását is jelzi, amelynek a legelején elsőrangú mintaképek álltak: a Károly Róbert megkoronázását ábrázoló freskó (1317, Szepeshely), valamint Újbánya (Nová Baňa, Szlovákia) pecsétnyomója és a már érintett *Képes Krónika* Szent László megkoronázását ábrázoló miniatúrája az „angyal hozta korona” motívumával.¹⁹ A falkép gyenge kvalitása ellenére világosan árulkodik az (elpusztult) udvari mintaképek hatásáról, de a királyi család legfőbb patrónusainak tiszteletéről is.²⁰

előtte térdelő szenttel, kit angyal koronáz, és a szent mögött álló testőrrel, ki bárdot tart kezében. E szent vagy sz. István, vagy sz. László. Aláírás e kép alatt nincsen.” HENSZLMANN Imre, *A szathmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei*, Archaeologiai Közlemények, 4(1864), 145.

17 „A talajtól 5'22"-nyi magasságban négy ugyanazon vonalon álló, majdnem 7'-nyira emelkedő de a szélességben változó képet látunk. A diadalívhez legközelebb álló, hazánk dicső szentjét sz. László királyt ábrázolja; (...) [Trónuson ülő Madonna előtt] térdel összetett kezekkel, fiatal arczu, vörös hajú, keskeny bajuszu, de tömör szakállu, szentfény által jellemzett férfi (...) Sárgás hosszú redőzetű köpenye egész alakját és lábait is födi; csak kezei alatt látható a kifelé fordított violaszínű bélés. Feje fölött egy öreges, aránytalan fejű, vörös hajú, kurta testű és széles recézett ujjú angyal lebeg, ki a lilimos szürke koronát az áldó Krisztus felé nyújtja. A térdelő király mögött áll bajusz, szakáll s minden arckifejezés nélkül apródja. Ennek is vörös hosszú haja van, süvege sisakszerűen kerekded, hátul felhajtott szélű, elől vértelve van. A főveg minden szélét fehér gombok ékesítik. Fehér kabátja redőzetes, térdeit alig éri. Mellén át balról jobbra sinor van átvezetve, derekát pedig kötélszerű öv szorítja, melyről két szíjjacsán a markolatával kifelé hajló tőr lóg, mindkét kezével hosszúnyelű bárdot tart.” RÓMER Flóris, *Régi falképek Magyarországon*, Bp., Athenaeum–Eggenberger, 1874 (Monumenta Hungariae Archeologica, 3), 78.

18 IPOLYI Arnold, *Magyar régészeti repertórium*, Archaeologiai Közlemények, 2(1861), 313–314.

19 OSZK Kt., Fol. Lat. 404. 36v. Ikonográfiájáról: KERNY Terézia, *Az angyali koronázás motívuma Szent István ikonográfiájában*, Ars Hungarica, 31(2003), 5–30.

20 Újabb irodalma: DESCHMANN Alajos, *Kárpátalja műemlékei*, Bp., Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület, 1990 (Tájak–Korok–Múzeumok Könyvtára, 2), 157–158; HORVÁTH Zoltán György, KOVÁCS Sándor, *Kárpátalja kincsei*, Bp., Romanika, 2002 (A Szent Korona öröksége, 2), 108, 115; LÁNGI József, *Kárpátalja, falképfelmérés*, Műemlékvédelmi Szemle, 13(2003)/2, 60–61.

2. kép

Simone Martini: *Falkép Madonnával Szent István királlyal és Szent Lászlóval* (1316–1317)
Assisi, San Francesco, altemplom, Árpád-házi Szent Erzsébet-kápolna
(Felvétel: Makky György, 1983)

3. kép

Idősebb Storno Ferenc akvarellvázlata a veleméri római katolikus templom
Johannes Aquila és műhelye által 1378-ban festett falképeiről (1863),
Soproni Múzeum – Storno-ház. A Storno-család hagyatéka. Id. Storno Ferenc
76. vázlatkönyve, ltsz.: S. 84.161.1. 11. lap (Felvétel: Soproni Múzeum)

4. kép

Ismeretlen festő: *Szent László bódolata Szűz Mária előtt* (1360–1370)
Feketeardó, Szűz Mária római katolikus plébániatemplom, hajó, északi fal.
(Felvétel: Kerny Terézia, 2008)

5. kép

Schultz Ferenc másolata a feketeardói Szent László-falképről (1863),
MTA Könyvtára Kézirattára, K 1219/37. (Felvétel: MTAKK)

6. Újbánya (Nová Baňa, Szlovákia) legnagyobb ezüst pecsétnyomója (1345)

Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár, Cim. saec. I. V. 4.

<http://www.nemzetimuzeum.hu/utis/Gallery.php?ItemID=55&PicNum=4> (2010. II. 22.)

A XIV. századi hazai emléanyagban egyelőre társtalan a Bogyay Tamás által szuplikációs képként meghatározott, alsólendvai Bánffy (I.) László (kimutatható: 1383–1413) megrendelésére készült, mára már teljesen elpusztult toronyhelyi-bántornyai (Turnišče, Szlovénia) freskó, ahol a donátor védőszentje, azaz Szent László ajánlja Szűz Mária oltalmába az elhunyt apját, Bánffy Miklóst és családtagjait.²¹

A korszak kétségtelenül egyik legrangosabb képzőművészi emléke a nagyváradi (Oradea, Románia) Szent László-lovasszobor, amelyet 1389-ben állítottak föl a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt székesegyház előtt. Létrejöttében I. László kanonizációjának közelgő bicentenáriuma éppúgy közrejátszhatott, mint az 1345-ös Lackfi András-féle győzelem emléke, amikor a váradi sírjából kiszálló szent király lóra pattant, s Szűz Mária segítségével megmentette a székely sereget. Márton és György kolozsvári szobrászok viaszvesztéses technikával öntött alkotásával Szent László ikonográfiája egy merőben új típussal gyarapodott. A Várad palládiumává vált aranyozott bronz lovas pontosan ugyanazt a hűbéri viszonyt fejezte ki, mint a lovaspecséteken szereplő főrangúak. Szűz Mária székesegyházának védelmezője, átvitt értelemben egyenesen az ő lovagja volt.

21 BOGYAY Tamás, *A bántornyai falképek donátorairól*, *Ars Hungarica*, 13(1986), 147–157. Marosi Ernő elvetette a fogalom használatát: MAROSI Ernő, *Bogyay Tamás középkori koncepciója*, előadás a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat és az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet által a Bogyay Tamás születésének századik évfordulója alkalmából rendezett emlékkonferencián, Bp., MNG, 2009. dec. 14.

A Szűz Mária előtt hódoló vagy az ő társaságában látható Szent László-kompozíciók Hunyadi Mátyás uralkodásától kezdve szaporodtak el látványosan.²² Népszerűvé válásukban két eszme játszotta a főszerepet. Az egyik a bázeli zsinat (1431–1449) óta ismét előtérbe került Szeplőtelen Fogantatás-tana és az ezt jelképező Napba öltözött Asszony (Mulier amicta sole) egyre erősödő kultusza volt, mely egyúttal a török elleni harcot is szimbolizálta.²³ A másik – az előzőtől nem függetlenül – a Magyarok Nagyasszonyának (Patrona Hungariae) négy évszázada virágzó tisztelete volt.

A leghatékonyabban Mátyás rendkívül nagy mennyiségben vert aranyforintjai közvetítették e két gondolatot. Legkorábbi pénzeinek előlapján még a négy részre osztott címerpajzs látható (apostoli kettős kereszt, pólyás magyar címer, a Hunyadiak gyűrűs hollója és beszercei grófi oroszlánja), amelyet az 1467-es pénzügyi reformtól kezdve a Madonna fél alakja cserélt föl. Ebben a politikai pragmatizmust sem nélkülöző választásban a Szent István által a Szűz Máriának följánlott Magyar Királyságot immár nem egy heraldikai elem szimbolizálta, hanem egy sokkal közérthetőbb jelkép: a holdsarlós Immaculátával kontaminált Magyarok Nagyasszonya. Szent László pedig, aki 1358-tól folyamatosan ott állt a magyar aranyforintok hátlapjain, s aki megismételte a Szent István-i aktust, egyértelműen Mária és országának a leghívebb védelmezőjeként volt értendő.²⁴

Az ily módon elválaszthatatlanul összekapcsolt két eszme megjelent a prédikációkban és a költészetben is. Legszemléletesebben a magyar és latin nyelven is fennmaradt, XV. század végi *Szent László-énekek*ben fogalmazódott meg. Itt olvas-

22 A témáról részletesen: MAROSI Ernő, *Szent László mint nemzeti szent = Uő, Kép és basonnás: Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*, szerk. MÉSZÁROS F. István, Bp., Akadémiai, 1995 (Művészettörténeti Füzetek, 23), 82–85. Továbbá: KERNY Terézia, *Szent László és a magyar szentek tisztelete Hunyadi Mátyás udvarában: Személyes devóció, állami és uralkodói reprezentáció = Hunyadi Mátyás, a király: Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490: Kiállítási katalógus*, szerk. FÁRBAKY Péter, SPEKNER Enikő, SZENDE Katalin, VÉGH András, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2008, 397–400.

23 A Jelenések Könyvében (12,1–2) olvasható látomás elnevezése történetileg kialakult név hiányában Bálint Sándortól származik. BÁLINT Sándor, *A Napbaöltözött Asszony = Uő, Sacra Hungaria: Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*, Kassa, Veritas, é. n. [1944], 20.

24 1458–1463: CNH II. 205; 1458–1470: CNH II. 204a; 1458–1470: CNH II. 206; 1471–1481: CNH II. 209a; 1471–1481: CNH II. 209c; 1482–1488: CNH II. 208; 1482–1488: CNH II. 210; 1489–1490: CNH II. 208f. Áttekintő tárgyalása: Karl SCHULTZ, *Das Münzwesen in Ungarn unter Matthias Corvinus = Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541 (Schloß Schallaburg)*, Schifftleitung Tibor KLANICZAY, Gyöngyi TÖRÖK, Gottfried STANGLER, hrsg. Gottfried STANGLER, Móricz CSÁKY, Richard PERGER, Anton JÜNGER, Wien, Niederösterreichischen Landesmuseum, 1982 (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, N. F., 118), 217–219; KUBINYI András, *Mátyás király tisztelete a „Patrona Hungariae” iránt = Uő, Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, a kötetet gond. ZOMBORI István, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1999 (METEM Könyvek, 22), 225–340.

ható először letisztult formában, hogy László „zyz marianak valztoth withezé”,²⁵ illetve a 13. versszakban, hogy hozzá köthető a második országfelajánlás:

Merth walaztha az zyz maria
megdychoythe fok yo ayandekkel
hogh te oryzned ees oltalmaznad
neky ayanlad yo magyarorrfagoth.

Te elegit virgo Maria,
praedotavit gratiarum donis,
ut custodires et gubernares
legatum sibi Hunnicum regnum.²⁶

A kutatás Guti Ország László mecenatúrájával hozza kapcsolatba azt a két, 1490 körüli szárnyasoltár-képet, amely egyes feltételezések szerint a besztercebányai (Banská Bystrica, Szlovákia) Árpád-házi Szent Erzsébet-templom Szent Borbála-oltárához tartozott, utóbb a Szepes vármegyei Vitfalvára (Vítkovce, Szlovákia) került.²⁷ Az erősen roncsolt két táblán a három magyar királyszent és Szent Sebestyén áll. Szent István király és Szent László ábrázolása tradicionális.²⁸ Ikonográfijukat különlegessé a fölöttük felhőben megjelenő Szűz Mária teszi, aki több aktuális eszmére utal egyidejűleg. Egyszerre jelképezi a Magyar Királyságot a Patrona Hungariae oltalmába helyező Szent Istvánhoz és Lászlóhoz fűződő hagyományokat, továbbá a ferences obszervancia által a Szeplőtelen Fogantatás elismertetéséért, illetőleg a Szűz Mária-tisztelet újjászületéséért propagált Immaculata-kultuszt.²⁹ Az eredetileg Caius Julius Caesar Augustusnak és a tiburi Sibyllának megjelenő Istenanya, az *Aracoeli*-látomás jelenete ezeken a képeken új szereplőkkel cserélődött ki. A vízió közismert volt a *Legenda Aurea*ból,³⁰ s a képzőművészetben is rohamosan terjedt a XIV. század közepétől.³¹ A téma fénykora azonban a XV. század második fele volt. Népszerűségéhez a nagy mennyiségben nyomtatott fametszetek is hozzájárultak. A két táblakép kompozíciójának előképe is alighanem a sokszorosított grafikák között keresendő.

25 RELKOVIC NÉDA, *Patrona Hungariae*, Katholikus Szemle, 35(1921), 268; KERNY TERÉZIA, „*Szűz Máriának választott vitéze*” (Egy barokk kori Szent László-ábrázolásról), *Ars Hungarica*, 25(1997), 255–268.

26 A latin változat a *Gyöngyösi-kódex*ben (MTAK Kézirattár, K. 39, 308.), a magyar a *Peer-kódex*ben (OSZK Kézirattár, Duod. Hung. 27, 1–4) maradt fenn. KERNY, *Szent László és a magyar szentek...*, i. m., 254; TÜSKÉS GÁBOR, KNAPP ÉVA, *Magyarország – Mária országa: Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban*, ItK, 104(2000), 583.

27 NÉMETHY LAJOS, *A vítkőzsi templomról*, *Archaeologiai Értesítő*, ú. f., 20(1910), 59–61.

28 ANTON C. GLATZ, *Gotické umenie zo zbierok Slovenského národného múzea v Martine*, Martin, Národné múzeum, 1983, 53.

29 ERNŐ MAROSI, *Der Heilige Ladislaus als ungarischer Nationalheiliger: Bemerkungen zu seiner Ikonographie im 14–15. Jh.*, *Acta Historiae Artium*, 33(1987–1988), 247; UÓ, *Nemzeti elemek a régi magyar művészetben: a középkor*, *Ars Hungarica*, 18(1990), 182.

30 Az *Ara Coeli* legendája már a XIV. század közepi *Königsbergi Töredék* szalagjain is olvasható. BENKÓ LORÁND, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegméltái*, Bp., Akadémiai, 1980, 57–60.

31 A csehországi ábrázolásokról: KAROL STEJSKAL, *Sibyl v písennictví a malířství českého středověku*, *Umění*, 49(2001), 107–123.

A székesegyház északi mellékhajó belfalán lévő fresco, 1317-ből.
Fresque de la nef latérale du nord de la cathédrale

7. kép

Károly Róbert koronázása – Myskovszky Viktor akvarellmásolata a szepeshelyi (Spišská Kapitula, Szlovákia), 1317 körül készült freskóról
Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Tervtára (Felvétel: KÖH Tervtára)

8. kép

A vítfalvai Szent Vid-plébánia-templom egykori Szűz Mária titulusú oltárának szárnyképei Szent László és Szent István király alakjával (1490 körül), hársfa, olaj
Turócszentmárton (Martin, Szlovákia), Slovenské národné múzeum, ltsz.: 2284. (Felvétel: Makky György)

II. Ulászló uralkodása alatt (1490–1516) a Szent László-tisztelet másodvirágzását élte. Egyik figyelemre méltó emléke a közelmúltban feltárt berethalmi (Biertan, Románia) erődtemplom úgynevezett Katolikus-tornyának külső északi falán látható töredékes falkép. A közvetlenül Ulászló megkoronázása után festett, egykor jól olvasható felirattal és évszámmal is ellátott freskó megrendelésének körülményeiről semmit sem tudunk.³² Alighanem a szászok privilegizált jogállásából fakadó memoriális emlék lehet.³³ Lepusztultsága ellenére megállapítható, hogy egy konzervatív, lényegében egy XIV. századra visszavezethető intercessziós típusú kompozíció alapján készülhetett. A Magyar Királyság legfontosabb közjogi aktusára, II. Ulászló törvényes megkoronázására utal a *Salve Regina Coelis – Patrona Hungariae* és a saját védőszent tevékeny közreműködésével.³⁴ Egyszerre idézi föl az obszerváns Temesvári Pelbárt sorait – nevezetesen a Boldogságos Szűz Mária közbenjárását László királlyá koronázása érdekében: „Cumque nutu divino, et ut fertus, Beata Virgine Maria quasi in visione apud filium pro ipso intercedente, in regem Hungariae coronatus foret”³⁵ –, illetve Ulászlónak a székesfehérvári koronázási ordón elmondott állítólagos szavait:

Vos omnes de Wladislao bene sperare iubemus et patria semper numina exorare ut, quem vobis regem iudicio vestro approbatum dederunt, eidem quoque in vestrarum rerum moderatione cum celestis clementie dexteritate semper adsint et ceptis omnibus domi et militie iuxta faveant adsitque imprimis huiusce patrona regni divina genitrix sub cuius tutela omnem reipublicae interitum avertemus.³⁶

32 A nagyszombati Landesconsistorium levéltárába került berethalmi *Rechnungsbücher*ben a legkorábbi adat 1510-ből származik (Germán Kinga szíves szóbeli közlése, 2002). Újabb irodalma: Dana JENEI, *Biertan, Picturile capelei din „turnul catolicilor” = Középkori egyházi építészeti Erdélyben*, coord. Danela MARCU-ISTRATE, Adrian Andrei RUSU, Szócs Péter Levente, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 2004, III, 269–280, Fig. 1; Dana JENEI, *Gothic Mural Painting in Transylvania*, București, Noi Media Print, 2007, 113–115; KERNY Terézia, *Magyar szent királyok kompozíciói a templomok külső falain = Omnis creatura significans: Tanulmányok Prokoppp Mária 70. születésnapjára – Essays in Honor of Mária Prokoppp*, szerk. Tüskés Anna, Bp., CentrArt, 2009, 184.

33 A műfaj alapvető összefoglalása: Otto Gerhard OEXLE, *Memoria und Memoriabild = Memoria: Die geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, hrsg. von Karl SCHMID, Joachim WOLLASCH, München, Wilhelm Fink, 1984 (Münstersche Mittelalter Schriften, 48), 384–440.

34 *A Szűz Mária megkoronázása*-jelenetek eszmei háttéréről: Philippe VERDIER, *Le couronnement de la Vierge: Les origines et les premiers développements d'un thème iconographique*, Montreal–Paris, Vrin, 1980; Ursula NILGEN, *Maria Regina – Ein politischer Kulturbildtypus?* Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte, 19(1981), 1–33.

35 Közölve: SZELESTEI NAGY László, *A Szent László-legenda szövegghagományozásáról (Ismeretlen legendaváltozat)*, MKsz., 101(1984), 202.

36 Antonio BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades quattuor cum dimidia*, decas IV, liber 10. Kritikai kiadása: Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, edid. Ivan FOGEL, Béla IVÁNYI, Ladislaus JUHÁSZ, Bp., Egyetemi nyomda, 1941 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Saeculum, 15), IV, 201. Említve: RELKOVIĆ, *i. m.*, 272.

9. kép

Bernhard Strigel: *Szent László a Napba öltözött Asszony oltalmába ajánlja Jagelló (II.) Ulászlót és gyermekeit* (1515?), hársfa, olaj, Szépművészeti Múzeum, Régi Képtár, ltsz.: 7502.
(Reprodukció: Makky György)

Intercessziós típusba tartozik Bernhard Strigel (1461 k. – 1528) táblaképe is: *Szent László a Napbaöltözött Asszony oltalmába ajánlja II. Ulászlót és gyermekeit*.³⁷ Datálását

37 Hársfa, olaj. 43 × 30,8 cm, Bp., Szépművészeti Múzeum, Régi Képtár, ltsz.: 7502. Fontosabb irodalma: BARTOS György, *II. Ulászló magyar és cseh király ikonográfiája*, szakdolgozat, 1988, 40–40/c. Kat. 20, ELTE Művészettörténeti Intézet Könyvtára, ltsz.: 584; URBACH Zsuzsa, *Adalékok Miksa császár portré-ikonográfiájához*, Művészettörténeti Értesítő, 43(1994), 19–25; URBACH Zsuzsa, *Ex-voto du roi Vladislav II. = Hungaria Regia (1000–1800): Fastes et défis: Catalogue of a Hungarian exhibition in Bruxelles*, Turnhout, 1999, 141, Kat. 67; GALAVICS Géza, *A Habsburgok mint magyar királyok és a képzőművészeti reprezentáció = Császár és király 1526–1918: Történelmi utazás; Ausztria és Magyarország: Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében*, 2001. március 8. – május 1., Katalógus, szerk. FAZEKAS István, UJVÁRY Gábor, Bp.–Wien, Collegium Hungaricum, 2001, 10; Ivan GERÁT, *Das Epitaph des jagiellonischen Diplomaten in Preßburg: Jagiellonische Bildproduktion und Marienverehung = Die Jagiellonen: Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit*, hrsg. von Dietmar POPP, Robert SUCKALE, Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, 2002 (Wissenschaftliche Beibände zum

illetően megoszlanak a vélemények. A korábban 1511–1512 közé keltezett kép készítési idejének pontosítása az elmúlt két évtized alatt, különösen pedig restaurálását követően, tovább finomodott. Az 1990-es években az 1515-ös esztendő vetődött fel egy konkrét nemzetközi politikai esemény kapcsán.³⁸

Ezen a helyen kell megemlékezni II. Ulászló 1500-tól vert talléraitól (guldiner) is. Hátoldalukon stilizált lilimos keretelésű mezőben Szent László vágat lovon. Fölötte a holdsarlóból kiemelkedő Napbaöltözött Asszony mellképe látható. Nem kifejezetten adorációs típus, de bizonyos szempontból mégis oda sorolható. Ikonográfiája a XVIII. századtól számos újabb variáns (győzelemért való fohászzkodás, a csodás jelenés nyomán tett templomalapítási fogadalom) kialakulásához vezetett.³⁹

A tallérok kompozícióját követte némi módosítással az a metsző, aki 1509-ben Paulus Crosnensis Ruthenus *Panegyricum ad diuum Ladislaus...* című, Perényi Gábornak ajánlott költeménye címlapját illusztrálta. A fametszeten egyetlen jelenetbe sűrítve látható Szent László lovas alakja, a Napbaöltözött Asszony, az angyali koronázás, valamint a donátor címere, amelyek a panegyricus tartalmát illusztrálták.⁴⁰

Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums, 21), 159; Z[suzsa] U[RBACH], *Votivbild König Wladislaus II. von Böhmen und Ungarn mit seinen Kindern = Kaiser Ferdinand I. 1503–1564: Das Werden der Habsburgmonarchie; Ausstellungskatalog*, hrsg. von Wilfried SEIPEL, Wien, Kunsthistorisches Museum, 2003, 83, 333–334, Kat. II. 14; [Z[suzsa] URBACH], *Strigel, Bernhard: Saint Ladislaus of Hungary Interceding with the Virgin for Wladislaw II. King of Hungary and his Children* = ÉVA BENKŐ, Klára GARAS, Z[suzsa] URBACH, *Museum of Fine Arts Budapest: Old Masters Gallery; Summary Catalogue, Volume 3. German, Austrian, Bohemian and British Paintings*, ed. by Ildikó EMBER, Imre TAKÁCS, Bp., Museum of Fine Arts, 2003, 128; KERNY Terézia, *Adorációs kép, dedikációs kép, fogadalmi kép. Kísérlet egy középkori ikonográfiai csoport szétválasztására = Kép, képmás, kultusz*, szerk. BARNA Gábor, Szeged, Devotio Hungaria Alapítvány, 2006 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 16), 22–32.

38 Az 1515. évi bécsi kongresszuson megkötött, a Magyar Királyság megszerzésére irányuló Habsburg–Jagelló házassági szerződés okán. URBACH, *Adalékok Miksa császárról...*, i. m., 19–25.

39 1500., 1501: CNH II. 267a, b; 1504: CNH II. 268, átmérő: 42 mm.

40 Crosnensis Pawel z Krosna néven ismerték a lengyelek. Thurzó Szaniszló prépost barátságát és Thurzó Zsigmond püspök barátságát élvezte Váradon. Alighanem ezzel magyarázható, hogy a költemény párdarabja a Lengyel Királyság védőszentjéről, Szent Szaniszlóról szól, s így módon a földrajzi és politikai szempontból összetartozó két országot patrónusaik révén is összekapcsolta. Crosnensis irodalmi működésére és Perényi Gáborhoz fűződő kapcsolataira nézve: WALDAPEL József, *A krakkói egyetem s a magyar és lengyel szellemi élet kapcsolatai a renaissance korában*, EPhK, 49(1946), 37; GERÉZDI Rabán, *Egy költői hírnév története: A Janushagyomány sorsa a Jagelló-korban*, ItK, 66(1962), 52–53; JUHÁSZ László, *Paulus Crosnensis Ruthenus költeményeinek szövegkritikájáról*, Filológiai Közöny, 13(1967), 155–175; TÓTH István, *Szent László király emléke költészetünkben*, Vigilia, 57(1992), 357; UÓ, *Phoebius forrása: A váradai latin nyelvű humanista költészet antológiája*, szerk. FÁBIÁN Imre, Nagyvárad, Fábán–Mériai, 1996, 130–132; UÓ, *Szent László király emléke költészetünkben* = UÓ, *Értékek és mértékek: Tanulmányok, eszmék az irodalom területéről*, szerk. FÁBIÁN Imre, Nagyvárad, Fábán–Mériai, 1998, 63–64.

10. kép

II. (Jagelló) Ulászló tallérjai (1500–1504); Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár.
Vö. <http://jam.nyirbone.hu/konyvtar/web-konyv/nuiz-konf/ko-img/Image36.gif>

11. kép

Szent László lovas alakja Paulus Crosnensis Ruthenus *Poetaeque quasuauiissimi Panegirici ad diuum Ladislaum Pannoniae Regem victorissimu* (Wienae, 1509) c. művének címlapjáról; fahatszet; OSZK, Régi Nyomtatványok Tára, Antiqua. 3056. (Felvétel: OSZK)

A grafika nagyon tudatos koncepcióról tanúskodik, árulkodva Perényi Gábor politikai elkötelezettségéről. (Perényi a Hunyadi Mátyás halálát követő trónutódlási harcokban Ulászlót támogatta, ennek köszönhetően később igen jelentős hivatali karriert futott be: fontos diplomáciai tárgyalások résztvevője lett, 1504-től főkamrás, majd 1512 körül Ugocsa és Máramaros vármegyék főispánja.⁴¹) Különösen az angyali koronázás motívuma érdemel figyelmet, mely több mint egy évszázad után először ezen a metszeten bukkant fel ismét. A közvetett összefüggés egyelőre nem bizonyítható, de fontos, hogy a téma egy, már elemzett, korai variánsa is éppen erről a vidékről származott (Feketeadó). A metszet főleg abból a szempontból jelentős, hogy közvetlen összekötő láncszemet alkotott az udvarban meghonosított, majd a nyomában született Szent László-ábrázolások között.

Szent László felajánlja rózsafüzéres kardját Szűz Máriának

A *Szent László hódolata vagy imája Szűz Mária előtt*-kompozíciók virágkora a barokk évszázadaira esett. A téma szinte minden műfajban megjelent. Megkülönböztetett hely illeti meg a jezsuita Tarnoczi István terjedelmes latin elogiumokból fölépülő Szent László-életrajzát (1683), amelyet egy frissen magyar báróságot kapott indigenának, a föltehetően olasz származású Joanelli Sylvester felső-magyarországi nemesnek ajánlott.⁴² A kötet óriási hatást gyakorolt a Szent László-irodalomra és -ikonográfiára.⁴³ Minden elogiumhoz egy-egy, változó színvonalú rézmetszet kapcsolódik. Az egyes jeleneteknek nincs sem középkori, sem reneszánsz előzménye: valamennyi teljesen új, eredeti ikonográfiai lelemény. Közülük számos grafikán látható Szent László fohászkodása Szűz Mária szobra vagy oltára előtt.

A korszak Szent László-ikonográfiájában az egyik legelterjedtebb típus a Szűz Máriának rózsafüzéres kardját felajánló király kompozíciója lett. Elsőként 1692-ben, az ugyancsak jezsuita Hevenesi Gábor *Ungariae Sanctitatis indicia...* című, a *Regnum Marianum* eszmekörébe ágyazott kötetében jelent meg, a Szent István legendáját illusztráló koronafelajánlás-rézmetszet pendantjaként. Hevenesi műve már első kiadását követően óriási sikert aratott, s népszerűsége nem csökkent a következő évszázadban sem. Számos kiadást ért meg, magyarul is megjelent. Az

41 NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal: P–R*, Pest, Friebeisz István, 1862, 235.

42 Az újsütetű báró azzal érdemelhetette ki a szerző bizalmát, hogy templomokat építtetett, illetve restauráltatott a Szepességben.

43 *Rex Admirabilis sive Vita S. Ladislai regis Hungariae Historico-Politica, ad Christianam Eruditionem Elogijs Theo-Politicis illustrata*, Authore R. P. Stephanus TARNOCZI e Societate Jesu, Viennae, 1683 (RMK III. 3098). A Szent László-kötetről röviden: KERNY Terézia, *Tarnóczi István Szent László-életrajza = Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., MNG, 2000 (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2000/3), 335–336, Kat. V–27.

egyházi irodalom szerzői még a XVIII. század közepén is gyakorta fölhasználták, illetve vették alapul tömör szövegeit és illusztrációit. Szent László grafikája a barokk kor ikonográfiájának egyik legfontosabb prototípusává vált, majd innen indult hódító útjára a hazai képzőművészetben. Sikeréhez hozzájárult, hogy időszerű mondanivalója volt, aktuális időpontban jelent meg, de megjelenésének konkrét oka mind ez ideig ismeretlen. Föltételezhetően volt némi középkori előzménye, de valószínűbb, hogy valamilyen aktuálpolitikai esemény vagy a kortárs egyházi irodalom inspirálta. Bár a rózsafüzér dominikánus attribútum volt, valójában a jezsuiták népszerűsítették a XVII. századtól, majd más rendek (bencések, ciszterciek) által megrendelt alkotásokon is megjelent, számtalan változatban. Az új attribútum néha csupán jelzésszerű (Sükkösd, római katolikus plébániatemplom egykori főoltárképe), máskor viszont kihangsúlyozottan szerepelt a bárd és a kettőskeresztes pajzs mellett (Bölcske, római katolikus plébániatemplom, függőkép). A különböző variánsok megjelenését általában egy-egy közismert, népszerű, kvalitásos alkotás (főoltárkép stb.) határozta meg.⁴⁴

12. kép

Ismeretlen metsző: *Szent László fobásza Szűz Mária oltára előtt a váradi székesegyházban*, (TARNOCZI, *Rex Admirabilis...*, Viennae, 1683), rézmetszet (RMK III. 3098) (Repr.: Makky György)

44 A témáról összefoglalóan: KERNY, „*Szűz Máriának választott vitéze*”..., i. m., Uő, „*S. Ladislaus Rex Ungariae rosario ensi ob voluto pugnare*” (*A főhajánlás téma és a rózsafüzér attribútum Szent László barokk ikonográfiájában*) = *A domonkos rend Magyarországon: A Piliscsabán 2003. október 27–28-án megtartott tudományos konferencia tanulmányai*, szerk. ILLÉS Pál Attila, ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs, Piliscsaba–Bp.–Vasvár, PPKE BTK Új- és Legújabbkori Történeti Tanszék et al., 2007 (Művelődéstörténeti műhely, Rendtörténeti konferenciák, 3), 331–352.

13–14. kép

Johann Schott: *Szent István király koronafelajánlása – Szent László felajánlja rózsafüzéres kardját Szűz Máriának* (HEVENESI, *Ungariae Sanctitatis indicia...*, Tyrnaviae, 1692)
Rézmetszetek (Felvétel: Makky György)

A magyar koronázási jelvények felajánlása (országfelajánlás)

Arra is sok példa akad a felajánláskompozíciókon, hogy teljesen elmarad a rózsafüzéres kard. Helyette a hagyományos uralkodói inszigniak szerepelnek. Ezeken az alkotásokon Szent László ikonográfiája, némi viseletbeli különbséggel, teljesen kontaminálódott Szent István királyéval. Ez nem volt egyedülálló jelenség ekkortájt, más típusoknál is gyakorta előfordult. Erre példa a forrói (ma Borsod-Abaúj-Zemplén m.) római katolikus plébániatemplom bejáratától balra látható nagyméretű függőkép;⁴⁵ a sátoraljaújhelyi, eredetileg Szent Egyednek szentelt pálos (majd piarista), jelenleg Nagyboldogasszony-plébániatemplom if-

45 A forróihoz hasonló közös ország- (korona)felajánlás máshol is megjelent. Az ipolyvecsei (Nógrád megye) római katolikus templom XIX. század elejéről származó oltárképén Szent István király mellett megjelenik Szent Imre, Szent László, Árpád-házi Szent Erzsébet és Hunyadi János. A nógrádi (Nógrád megye) római katolikus templom hasonló témájú oltárképén pedig Szent István királynak Szent Imre, Szent László, Árpád-házi Szent Erzsébet és Boldog Salamon asszisztál. A témához alapvető: SZILÁRDFY Zoltán, *Szent István király fölajánlásának attribútumai*, Művészettörténeti Értesítő, 48(1999), 71–86.

15. kép

Kracker János Lukács:
Szent László bódolata Szűz Mária előtt
 oltárkép (1773); olaj, vászon,
 Eger, székesegyház (Felvétel:
 Makky György)

16. kép

Ismeretlen festő: *A magyar királyszentek*
bódolata a Szentháromság és Szűz Mária előtt
 (XIX. század legeleje); olaj, vászon
 Forró, római katolikus plébániatemplom
 (Felvétel: Makky György)

jobb Strecius János lőcsei mester műhelyéből származó főoltárának (1716–1736) XVIII. század végi szobra, illetve a sümegi *Mária, a betegek orvosa*-kegytemplom Acsády Ádám Péter veszprémi püspök megbízásából, Franz Richer által (1743) készített főoltárának ugyancsak néhány évtizeddel később elhelyezett szobor.

Egy másik változatot Andreas Zallinger (1738–1805), Franz Anton Maulbertsch (1724–1796) berlini segédjének és tanítványának a pozsonyi prímási palota Szent László-kápolnájába készített vázлата képviseli.⁴⁶ Föltehetőleg Gussner Mátyás (1763-as szentgotthárdi főoltárképének Szent István-alakját alapul vevő) *Szent László megdicsőülése* című olajfestményén az égben trónoló Magyarok Nagyasszonyát a szent mögött balra fölbukkanó angyal kezében tartott

46 MNG, Régi Magyar Gyűjtemény, ltsz.: 74.30 M, 62, 7 × 43,3 cm, közölve: J[ÁVOR] A[nn], *Szent László király apothéozisa = Történelem – kép..., i. m., 339–340, Kat. V–34.*

hatalmas máriás zászló helyettesíti, míg a tőle jobbra lebegő angyalok egy pár-
nán hozzák a koronázási jelvényeket, illetve rövid nyelvű bárdját. Valamennyi
jelvénye csupán scenikai kellék, s látványosan fölvonultatják a szent középkori
és barokk attribútumait.

A kontamináció különleges esete egy selyemre festett kép a kalocsai Főszékes-
egyházi Kincstárban. Voltaképpen nem más, mint egy ismeretlen grafikus negy-
ven évvel korábbi *Szent István koronafelajánlását* ábrázoló rézmetszetű címlapelőzé-
kének⁴⁷ némileg redukált, „rokokósított” másolata. A magyar szentek képmásai
elmaradtak, Nagyszombat címerének helyére Patachich Ádám kalocsai érsek cí-
merpajzsa, a város látképe helyére pedig egy Szent László Szűz Mária-tiszteletére
utaló disztichonos-kronosztichonos felirat került.⁴⁸ A Szent László-tiszteletéről
közismert Patachich korábban váradi püspök volt. Püspöksége alatt diplomáciai
erőfeszítésekkel hosszú pereskedések után sikerült elérnie, hogy a győri káptalan
hajlandó volt Szent László koponyareklyéjéből egy particularét átengedni egy-
kori őrzési helyének. Az értékes relikvia számára – helyreállítandó a város, a
„magyar Compostella” hajdani fényét – nyilvános tiszteletért folyamodott.⁴⁹
Alighanem ezek a tényezők magyarázzák egyik disztichonos versének (*De S.
Ladislao Rege Hungariae*) keletkezését is, amelyben a legnagyobb királynak nevez-
te Várad védőszentjét.⁵⁰ A László-kultuszt Kalocsán is képviselte; ennek egyik
kézzelfogható tanújele az általa megrendelt selyemfestmény. Szent István átala-
kítása Szent Lászlóvá nem pusztán kényelmi szempontok vagy az egyéni inven-
ció hiánya miatt történt, hanem a kortársak számára is egyértelmű aktuális je-
lentése volt. A kétsoros felirat által kiadott 1783-as évszám ugyanis egy kerek
évfordulóra utalt szimbolikus módon: I. István 1083-ban, éppen I. László által
kezdemenyezett és részvételével lezajlott székesfehérvári szentté avatására.

A koronázási klenódiumok erőteljes hangsúlyozása nem magyarázható
pusztán egy népszerű típus ismételtetésével. Megjelenésük, akár Szent István,
akár Szent László ábrázolásain, mindig időszerű vonatkozásokkal bírt. Több-

47 Papír, rézmetszet. Tévesen Székesfehérvár látképével azonosítva: KOVÁCS Péter, SZELÉNYI Károly, *A barokk Székesfehérvárott*, Bp.–Veszprém, Magyar Képek – Szelényi Ház, 1993, 19; Korrekciója és Sebastian Langernek attribuíálása: SZILÁRDFY Zoltán, *Kovács Péter – Szelényi Károly: A barokk Székesfehérvárott (Könyvismertetés)*, *Ars Hungarica*, 24(1996) 236, 103. kép. A grafika-ról újabban, már ismeretlen grafikusnak tulajdonítva: SZILÁRDFY Zoltán, *Sajátos típusok a magyar szentek barokk kori ikonográfiájában = Magyar szentek tisztelete és ereklyéi: Katalógus*, szerk. CSÉFALVAY Pál, KONTSEK Ildikó, Esztergom, Keresztény Múzeum, 2000, 64, 11. kép.

48 „B. LaDIsLaVs I. ReX HVngarIae, / InSIgnIs BV marIae CVLtor.”

49 A kérvény szövege kiadva: PODHRADCZY József, *Szent László király tetemeinek története*, Buda, 1836, II, 73–74.

50 Az autográf vers az alábbi kötetben található: PATACHICH Adami *Carmina, quibus Sancti singulis anni diebus celebrantur*. Jelzete: Kalocsa, Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények – Főszékesegyházi Könyvtár, Ms 166, 47v. Pontatlan könyvészeti adatokkal: SZÖRÉNYI László: *Latin nyelvű Árkádia a tizenyolcadik századi Magyarországon* = Uő, *Studia Hungarologica: Tanulmányok a régi latin és neolatin irodalomról*, Bp., Kortárs, 1999, 128–129.

17. kép

Ismeretlen festő: *Szent László országfelajánlása* (1770 körül), selyemre festett akvarell Kalocsai Érseki Kincstár (Felvétel: Makky György)

18. kép

Ismeretlen rézmetsző: *Szent István király koronafelajánlása Nagyszombat látképével* (1743), rézmetszet, címlapelőzőék, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Szilárdfy-gyűjtemény

nyire ugyanis a királykoronázásokkal egy időben, esetleg néhány évvel később bukkantak föl, továbbá a Szent Korona őrzési helye, illetve visszahozatala miatt váltak lényeges közjogi probléma tárgyává. Rejtett politikai tartalmat hordoztak, akárcsak a vízfakasztás ikonográfiájában a háttérben látható csatajelenetek.⁵¹

⁵¹ Idevonatkozóan: KERNY Terézia, *Szent László lovas ábrázolásai*, *Ars Hungarica*, 21(1993), 44; UÓ, *Szent László vízfakasztása a 16–18. századi magyarországi képzőművészetben = Démonok, látók, szentek: Vallászetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. Pócs Éva, Bp., Balassi, 2008 (Tanulmányok a transzcendensről, 6), 555–576.

A gyöngyöspatai *Mária születése*-templom egykori függőképe nem önálló Szent László-ábrázolás, helyörténeti vonatkozásai miatt azonban mégis érdemes rá kitérni. Négy másikkal együtt Büky József egri kanonok rendelte meg a templom számára a XIX. század elején. A késő barokk olajfestményen az angyalok által tartott szentkoronás országcímerrel díszített talapzaton elrendezett koronázási jelvényeket Szent István, Szent Imre és Szent László nem külön-külön, hanem együttesen ajánlják föl a fölöttük felhőben megjelenő Szűz Máriának. A háttérben Gyöngyöspata vára és az 1811-ben még álló Szent Péter-kápolna látható a körülötte elterülő temetővel, míg alatta egy Szűz Mária segítségével a magyarok győzelmével végződő törökellenes csata zajlik. Felirata: „VESSE REMÉNYSÉGÉT BÁR MÁS VÁRASBA, PAISBA OH SZENT SZÚZ MAGYAROK VÁRA PAISA TE VAGY.”⁵² Kompozíciója lényegében az 1763-ban készült szentgotthárdi, valamint a forrói függőkép redukált változata, közvetlen előképe azonban alighanem egy 1760 körüli grafikában, Franz Schaur három magyar királyt ábrázoló rézmetszetében keresendő.⁵³

19. kép

Ismeretlen festő: *A magyar szent királyok országfelajánlása Gyöngyöspata várával* (XIX. század eleje), olaj, vászon, Eger, Szeminárium (Felvétel: Makky György)

52 Eger, Szeminárium, emeleti folyosó. Olaj, vászon. Közölve: [VOIT Pál], *Papi szeminárium = Heves megye műemlékei*, szerk. DERCSÉNYI Dezső, VOIT Pál, Bp., Akadémiai, 1972 (Magyarország Műemléki Topográfája, 8), II, 202, 303. kép; Uő, *Gyöngyöspata = Heves megye műemlékei*, 1972 (Magyarország Műemléki Topográfája, 9), III, 213, 228. Az utóbbi kötetben közölt 1746-os canonica visitatio szerint a templomban állt egy önálló Szent László-oltár is („altare S. Ladislai”), amely talán szintén egy felajánlásjelenetet ábrázolt.

53 Lángi József gyűjteményéből képe közölve: SZILÁRDFY Zoltán, *Ikonográfia – kultusztörténet: Képes tanulmányok*, szerk. BORUS Judit, Bp., Balassi, 2003, 368. CC. tábla, 393. kép.

Némileg hasonló témájú alkotás látható a Tallher József udvari építész tervezte szekszárdi *Urunk Mennybemenetele* (belvárosi) római katolikus templom Szent László-mellékoltárképén (1802–1805). Egyes hipotézisek szerint talán a veszprémi illetőségű Bucher Xavér Ferenc (1748–1811) sejthető festőjében, aki Pincehely, Taliándörögd és Tamási templomában is dolgozott.⁵⁴

Oltárarchitektúrája klasszicista. Tematikája, színvilága, az alakok beállítására még a barokk hagyományokat követi, de azok mozgalmassága, lendületessége már hiányzik róluk. A festmény Szekszárd szimbóluma lett, egyes motívumai pedig önálló életet kezdtek élni. A kép témája: a szekszárdi bencés apátságot a hagyomány szerint megalapító I. Béla király fia, Szent László a várost Szűz Mária oltalmába ajánlja. Megrendelésének körülményei, írott forrásai szintén ismeretlenek. A fölvetődő művészettörténeti, ikonográfiai kérdésekre jelen ismereteim szerint csupán hipotetikus válaszok adhatók. Talán már a régi templomban is volt egy, esetleg a *Propugnaculum Christianitatis*-gondolat jegyében született előzménye. Jelenleg mindössze annyi kockáztatható meg, hogy a *Szent László fohászkodása a Magyarok Nagyszonyyához*-kompozíció nagy valószínűséggel egy közismert előkép, mégpedig

20. kép

Bucher Xaver Ferenc (?): *Szent László Szűz Mária oltalmába ajánlja Szekszárd városát* (XIX. század eleje), olaj, vászon; Szekszárd, belvárosi római katolikus templom, mellékoltár (Felvétel: Várady Zoltán, 2009)

54 A mellékoltárokra vonatkozóan Várady Zoltán, a PTE Illyés Gyula Főiskolai Kar Pedagógusképző Intézetének docense nyújtott értékes segítséget 2009 májusában. A Szent László-oltárról 2009. VI. 25-én előadást tartottam Szekszárdon, a *Szent László és kora* című tudományos konferencián (megjelenés előtt).

21. kép

Franz Anton Maulbertsch: *Szent István király Szűz Mária oltalmába ajánlja Magyarországot* (1772–1774), olaj, vászon, Magyar Nemzeti Galéria, Régi Magyar Osztály, ltsz.: 6332.

(Felvétel: MNG)

Szent László segítségével kivívott békét, az abszolutizmus önkénye felett ismét diadalra jutó közjog helyreállítását jelképezte.

Franz Anton Maulbertsch lendületes oltárképe, a *Szent István Szűz Mária oltalmába ajánlja Magyarországot* (1772–1774) nyomán készülhetett.⁵⁵ Egyéb motívumai részben a város története, részben a kortárs politikai események (Szent Korona hazahozatala, nemesi ellenállás) felől közelíthetők meg. A XVIII. század végén az identitását kereső szekszárdi polgárság újonnan kialakított képzőművészeti reprezentációjának emblematisztikus alkotása lehetett, mellyel a város vezetése megpróbálta áthidalni a középkori és újkori története közt feszülő százötven éves szakadékot. A kép a kontinuitásra utalt, feledtetve a város gyászos és tragikus bukásait. Jóllehet konzervatív barokk ikonográfiai panelekből épült fel, korszerű mondanivalója és aktuális üzenete volt. Rejtett utalásaival a szekszárdi polgárok a posztjozefinizmus éveiben tökéletesen tisztában voltak. A dicső múltra, a függetlenségre emlékeztetett, s a Szűz Mária és

⁵⁵ MNG, Régi Magyar Osztály, ltsz.: 6332. J[ÁVOR] A[nna], *Szent László Mária oltalmába ajánlja Magyarországot = Történelem – kép..., i. m., 325–326, Kat. V–18.*

22. kép

Kovács Mihály: *Szent László fohásza Szűz Máriához egy ütközet előtt* (1863),
olaj, vászon, Mezőkövesd, Szent László-plébániatemplom, főoltár
(Felvétel: Makky György)

Adalékok a XVI. századi erdélyi protestáns nyomtatványok illusztrációihoz

A reformáció, majd a rekatolizációs törekvések is igyekeztek minél hatékonyabban alkalmazni a rendelkezésükre álló kommunikációs eszköztárat. Míg azonban a hitújító felekezetek lehetőségei a képi ábrázolást tekintve korlátozottak voltak, a katolikusok a végsőkig kihasználták az ilyen típusú kifejezésmód lehetőségeit. Ideológiai – részben politikai – programjuk képi bemutatására a reprezentatív oltárművészetén kívül a sokszorosított grafika vált a legjellemzőbbé. A nagy példányszámban, olcsón előállított röplapok (Flugblätter) és a magánáhitatra szánt kis szentképek (Andachtsbilder) egyrészt a társadalom minden rétegéhez eljuthattak, másfelől felerősíthették az írott műfajok által közölt jelentéselemeket is, ezért kiemelt szerephez jutottak az egymással hadakozó felekezetek eszköztárában.

A képpel mint műalkotással való kommunikáció látszólagos háttérbe szorulását a protestánsok egy, a korban minden felekezetnek fontos irodalmi műfajjal, a prédikációval pótolták. A meggyőzés mellett a társadalmi fegyelmelés, de elsősorban az Ige elsőrangú interpretációs eszközének tekintett prédikációk mintegy átvették és kiegészítették a kép szerepét, és dogmatikai érvekkel magyarázva felül is írták a katolikus képi ábrázolásokat.¹

A betű és a szó prioritását mindenen felett hangsúlyozó protestánsok is éltek azonban a képi ábrázolás lehetőségeivel, akár a különböző vallási kiadványok grafikai betéteit tekintjük a XVI. századtól kezdve, akár a kiadványoktól független műalkotásokra gondolunk.² Céljuk a *docere–delectare–flectare* hármasa helyett a tanítás (és az emlékeztetés) irányába tolódott el. A korábban az áldozatra, Krisztus testének átváltoztatására koncentráló szertartásrend helyett a közösségen alapuló, a prédikátor és a gyülekezet együttgondolkodását mintául állító igehirdetés vált elsődlegessé. Mivel ez az élmény vált a legfontosabbá, ellentétben az egyes szent

1 Jellemző képi magyarázata id. Lucas Cranach *Luther Márton prédikál* c., több változatban fennmaradt metszete, illetve ennek festményvariánsa a wittenbergi Stadtkirche oltárának predelláján (1547).

2 A protestáns templomok falazatát lemeszelő puritán szemlélet inkább a XVIII. századra vált jellemzővé Erdélyben; számos esetben bizonyítható, hogy a XVI. század végén és a XVII. században még sok gyülekezet megőrizte a korábbi, katolikus használatban lévő templomok figurális kifestését, esetleg berendezési tárgyait (pl. lónyai református templom). A XVI–XVIII. század második feléig festett faberendezések és falfestések egyaránt készültek a protestáns templomokba. Ezek jó része ornamentális vagy a korábbi képi ábrázolást helyettesítő, esetenként szinte a teljes falfelületet beborító bibliai idézetekből álló sorozat.

tárgyak és szertartáselemek korábbi hatalmával, azok egyre inkább elveszítették szakrális jellegüket. A templom nem Isten házává, hanem a tanítás és a gyülekezés helyévé vált, így a szakrális tér enteriőrje – benne pedig faragványai és kifestése is – ennek a célnak rendelődött alá.³

A jelenség jellemző példái a templom falazatára festett bibliai idézetek, melyeknek szintén a *Biblia Pauperum*-elgondolás volt az alapja: a falra írt szövegek éppúgy a tanulást és a felidézést segítették, mint a középkori figurális falképciklusok, de úgy, hogy a közösséget megóvják a bálványimádás kísértésétől.⁴ Hasonló szereppel bírhattak a Bornemisza Péter által 1579-ben említett, otthoni használatra szánt „falra ragasztott szép szentenciák, szép írott imádságok” is.⁵ Az ördög távoltartására ajánlott olcsó, nagy tömegekhez eljutó kiadványok és felhasználásuk módja egyaránt rokonítható az Andachtsbildekkel és a Flugblatt-nyomatványokkal. Érdekes a képrombolás mellett hitet tevő Bornemisza engedékeny álláspontja e katolikus babonamaradvány továbbélésével kapcsolatban. A babonáságot ugyanis a lutheri és a kálvini teológia is tágabb értelemben használta: a katolikus hitéletnek szinte minden szükségtelen elemét (írott és faragott képek, gyertyák, drága textíliák vagy éppen a liturgia külsőségei stb.) idesorolták és – főleg a svájci reformáció követői – tiltották. Mivel az ember szelleme Kálvin szerint „örökké bálványokat gyártó műhely”, így különösen fontos, hogy a hívő *értse*, ami a templomban *szóval és cselekedettel* végbe megy, hogy védekezni tudjon a kísértés ellen.⁶

Luthernek és követőinek megengedőbb volt az álláspontja. Szerintük a Szentírást magyarázó, a prédikációkhoz kapcsolódó és a történelmi ábrázolások épületek lehetnek, mivel a kultuszképekkel szemben a bibliai történeteket csupán magyarázzák, mintegy tükörben láttatják. Ha pedig ezekhez szöveges magyarázatok, elsősorban bibliai idézetek is társulnak, akkor Isten szavára (*Verbum Domini*) irányíthatják a figyelmet, így lelki haszonnal is járhatnak.⁷ A kép ebben az értelem-

3 SZACSVAY Éva, *Protestáns ábrázolások tanításai = A Foreberger-konferencia anyaga*, szerk. NAGY István, MATUS Zsanett, Bonyhád, Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, 2008 (Bonyhádi evangélikus füzetek, 1), 15–16.

4 A dálnoki református templom 1526. évi, a boltozat alatti homlokívekre festett feliratai talán még a katolikus templomhasználat emlékei, később azonban olaszkoszorúba foglalt szoltár-idézeteket is festettek a falakra. Azért is jelentősek ezek a templomkifestések, mert feltételezik, hogy a gyülekezet meghatározó része már *el tudta olvasni* őket.

5 BORNEMISZA Péter, *Örögi kísértetekről* (1579) = *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*, szerk. NEMESKÜRTY István, Bp., Szépirodalmi, 1980, 989. Idézi: SZACSVAY, *i. m.*, 18.

6 *Institutio* 1559, I.11.8. Az antitrinitáriusok hasonló véleményen voltak. A képkritikát is érintő Dávid-kiadványok közül példa: *Rövid magyarázat* (Gyulafehérvár, 1567); *Az Szent Írásnak fundamentumából vett magyarázat* (Gyulafehérvár, 1568); *De falsa et vera* (Gyulafehérvár, 1568).

7 BITSKEY István, *Képtisztelet vagy bálványozás? Pázmány Péter hitvitái a szentek ábrázolásáról = „Tenger az igaz bítrül való egyenletlenségek eláradott özöne...” Tanulmányok a 16–19. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 67–78, különösen: 72.

ben már csupán a Szent Pál által is említett tükör, ezért amit bemutat, csak tükrözés lehet, nem a misztérium maga – ezért is vált annyira fontossá már a XVI. századtól a tükörhasonlat mind képi, mind szöveges megjelenítése.

Az egyes protestáns templomokban e szigorúság ellenére megjelenő festett és faragott képek (szimbólumok, exemplumok, emblémák és a bibliai szereplőket megjelenítő figurális ábrázolások⁸) közös jellemzője, hogy mindegyiknek nagy szerepe van a figyelem és az érzelmek felkeltésében, főként pedig a prédikációban hallottak emlékezetbeli rögzítésében. Más forrásból ugyan, de mindegyik szorosan kapcsolódik a XVI–XVIII. század prédikációirodalmához.⁹ A katolikus hagyománytól eltérően azonban szakralitásukat elveszítve csupán az írott és a hangzó szöveget (a prédikációt) illusztrálják, tehát közvetlenül nem az Istent vagy például az egyházat, hanem egymást értelmezik (kép a szöveget és szöveg a képet), ezért alárendelt szerepet játszanak, így a protestáns képkritika is megengedő álláspontra helyezkedett velük szemben.

Hasonló kettősség figyelhető meg a XVI. századi erdélyi protestáns nyomtatványok esetében is. Általánosságban megállapítható, hogy e kötetekben látható képek kevésbé a hitvita-irodalomban jelentek meg, mint jellemzően az előbbieken kívüli teológiai kiadványokban (a gúnymetszetekről nem tehetünk hasonló megállapításokat, mert a magyarországi emléanyag jó része feldolgozatlan). Míg a lutheránus kötetekben több metszetillusztráció jelent meg, a református és az antitrinitárius kötetekben ritka a figurális ábrázolás; meghatározó részük puritán, csupán egy-egy iniciálét vagy cifrát (esetleg még azokat sem) tartalmaz. Mindez összefüggésben állhat azzal is, hogy a különböző vallási irányzatokra a különböző műfajú kiadványok voltak jellemzőek. A nyomtatott emléanyag metszetbetéteit funkciójuk szerint öt különböző csoportba lehet elkülöníteni:¹⁰ 1. az egyéni vallásosság képei; 2. a hitviták képei; 3. az illusztrált Bibliák és teológiai iratok; 4. a portrék és történelmi képek; 5. a szövegtől független díszítő célzatú metszet-

8 Ezek jórészt ószövetségi történetek képi megjelenítései, mint a tancsi vagy a szilágylomperői református templomok figurális kazettáin. A lutheránus templomok oltárain néha újszövetségi jelenetek is megjelennek – erre példa a darlaci evangélikus templom, melynek oltárán az áldást osztó Krisztustól jobbra és balra elhelyezkedő táblákat valószínűleg a XVIII. században festették át; a vázákban megjelenő virágok alatt eredetileg bizonyíthatóan volt egy *Utolsó vacsora*-jelenet. (Mihály Ferenc farestaurátor közlése.)

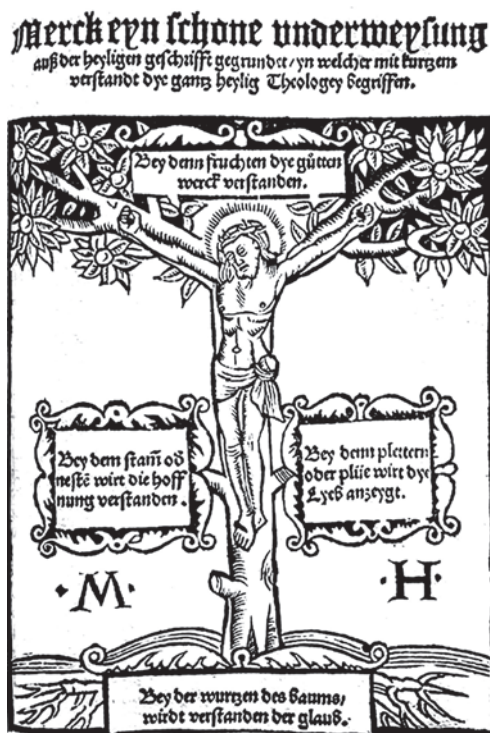
9 Például: TÜSKÉS Gábor, *Az exemplum a 16–17. század katolikus ábítati irodalmában*, ItK, 96(1992), 133–151; TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon 1564–1796*, MKSz, 111(1995), 143–164; GÖRÖG Hajnalka, *Képmetamorfozísok: Protestáns képteológia és alkalmazásai a 17–18. század prédikációelméletében és gyakorlatában*, ErdMúz, 63(2001), 115–143; LÁNGI József, MIHÁLY Ferenc, *Erdélyi falkeképek és festett faberendezések*, Bp., Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, 2004, II, 62–67, illetve BARABÁS Kisanna, *Adalékok a marosvécsi református templom építés- és berendezéstörténetéhez*, Korunk, 16(2005)/2, 96–100 stb.

10 A csoportosítás Judit Orscher disszertációját, illetve Szacs vay Éva tanulmányát részben felhasználva készült. Orscher négy különböző kategóriát különített el, és csupán az evangélikus képhasználatra vonatkoztatta őket. SZACSVAY, *i. m.*, 20–23.

betétek. Bár jellemzőik esetenként átfedhetik egymást, a fentiek jól körülhatárolható egységeket alkotnak.

Az egyéni vallásosság képei, a hitben való elmélyülés, a szubjektív vallásosság eszközeként megjelenő emlékképecskék a középkor óta fontos szerepet játszó Andachtsbilder protestáns újraértelmezései. Funkciójuk már nem (vagy kevésbé) szakrális; inkább egy eseményre, élményre emlékeztető, tanító jellegű emléktárgyak.

A szentet már nem közvetlenül mint imádandót ábrázolták, mint katolikus elődeik (és kortársaik), csupán utaltak rá. Mivel e típus jellemzően egyoldalas alkalmi kiadványként jelent meg – akárcsak ellenpárja, a gúnymetszet –, csak ritkán fordul elő könyvek képmellékleteként. Egy több lutheránus teológus hittételeit megjelenítő, 1522-ben Wittenbergben nyomtatott könyv egyetlen illusztrációja egy M H monogramú, élőfa-keresztben megjelenő Krisztus-ábrázolás, melynek értelmezését több rövid felirat, rövid vers is segíti a metszeten (például a fa gyökereénél: *bei der wurzen des baums, wirdt verstanden der glaub*)¹¹ (1. kép).

1. kép

Krisztus az élőfa-keresztben

Eine Schrift der Theologen zu Wittenberg (Wittenberg, 1550)

11 *Merck eyn schone underweysung auss der Heyligen Geschrifft gegrundet*. S.l. et. typ. (c. 1530–1550). Jelzete: Tq-75 d/3 coll. 13.

Az erdélyi illusztrációk közül hasonló funkciójú lehet a Jacobus Lucius által metszett úrvacsora-ábrázolás a Heltai–Hoffgreff-féle *Catechismus minorban* (1550). Luther kis katekizmusának első magyar nyelvű, Heltai Gáspár által fordított kiadása az evangélikus hit alapvető tételeit tárgyalja hat fejezetben. A kiadványhoz a díszes kiképzésű címlapkereten kívül az egyes fejezetek elválasztására hat azonos méretű és stílusú metszet készült. Az úrvacsoraosztást ábrázoló metszet érdekessége, hogy nem lecsupaszított templombelsőt látunk: a szertartás egy Kálváriaképpel díszített szárnyasoltár előtt játszódik, mellette egy az *Utolsó vacsorát* ábrázoló kép látható. Az úrvacsoraosztás Johannes Manlius 1588-ban kiadott egyik könyvében is szerepel.¹²

A hitviták képei jellemzően karikatúrák, gúnyrajzok; értelmezésük főként a képpel együtt publikált szövegektől függött. Jórészt egy-egy lapnyi röpiratként terjedtek; a hitvita-irodalom kötetének illusztrálására ritkán alkalmaztak metszeteket.

A Flugblatt-nyomatványok a tömegkommunikáció első sikeres termékeinek tekinthetők közérthetőségük, olcsóságuk és nagy példányszámuk, de főleg témáik miatt: egyaránt tudósítottak politikai-katonai hírekről, szenzációkról, természeti jelenségekről, csodákról és – ami a XVI. század hitújító küzdelmeinek volt köszönhető – vallási tartalmú nyomatványokról. A reformáció terjesztésében (legalábbis az első időszakban) nem annyira a könyveknek, mint inkább egyéb, gyakran képeket is tartalmazó kisnyomatványoknak lehetett fontos szerepük a lutheránus és a kálvinista felekezetek esetén is – egyrészt gyors terjedésük miatt, másfelől mert az olvasni nem tudó célközönség jobban megértette a képekkel is magyarázott egyszerű szövegeket. E metszetek készítőinek nevét sok esetben nem ismerjük; a képek színvonalbeli ingadozása is a különböző képességű mesterek miatt jellemző.

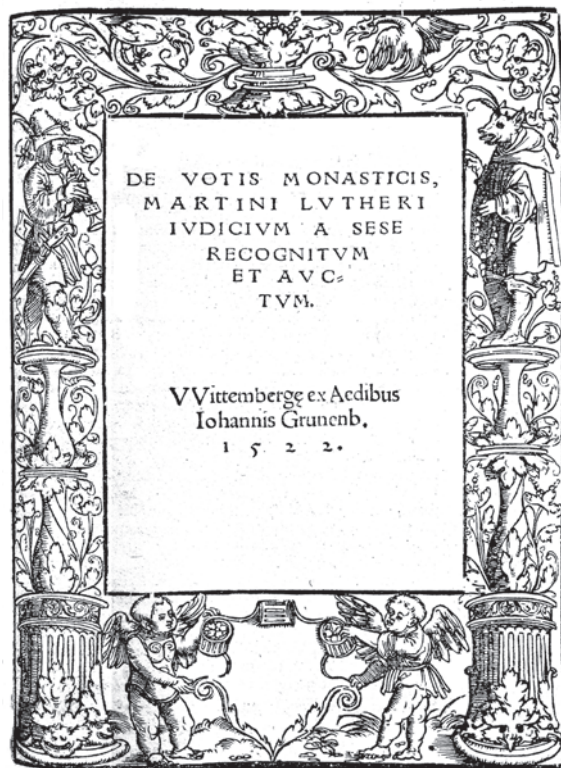
A tematikát tekintve a vallási célzatú röplapok rendkívül változatosak. Az indulatos, az ellenfél bűnét, gyengeségét kidomborító, esetenként obszcén vagy a tanulatlan nép képzeletében élő mitikus lényeket és szörnyszülötteket megjelenítő ábrázolásokon túl a képprombolásokat dokumentáló, az oktató-bizonyító célzatú vagy éppen az egyes irányzatokat összehasonlító metszettípusok a legjellemzőbbek. Bizonyos típusoknál előfordul a keresztény ikonográfia egyes elemeinek átörökítése, újraértelmezése is.

A kötetekben a gúnymetszet meglehetősen ritka; ilyenkor is inkább a címlap, ritkán az iniciálé hordozza a gúnyos tartalmat. Funkciója szerint inkább karikatúrára (például egyes Luther-kötetek címlapjain a szerzetesség karikatúrái,¹³ 2. kép – nálunk inkább szöveges leírást adnak a tobzódó, részeges vagy éppen parázna papokról). E típushoz tartoznak azok az 1567–1569 között megjelent Szenthá-

12 FRANKOVITH Gergely, *Hasznos és fölötte szükséges könyv* (Monyorókerék, 1588). SOLTÉSZ Zoltánné szerint e metszetet Manlius Ljubljánából hozta magával (*A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., Akadémiai, 1961, 114).

13 Példa: *De bonis operibus* (Wittenberg, 1521); *De votis monasticis* (Wittenberg, 1522).

romság-tagadó kiadványok, melyek különböző, a Szentháromságról készült met-szeteket és az azokat magyarázó szövegeket tartalmaznak.¹⁴

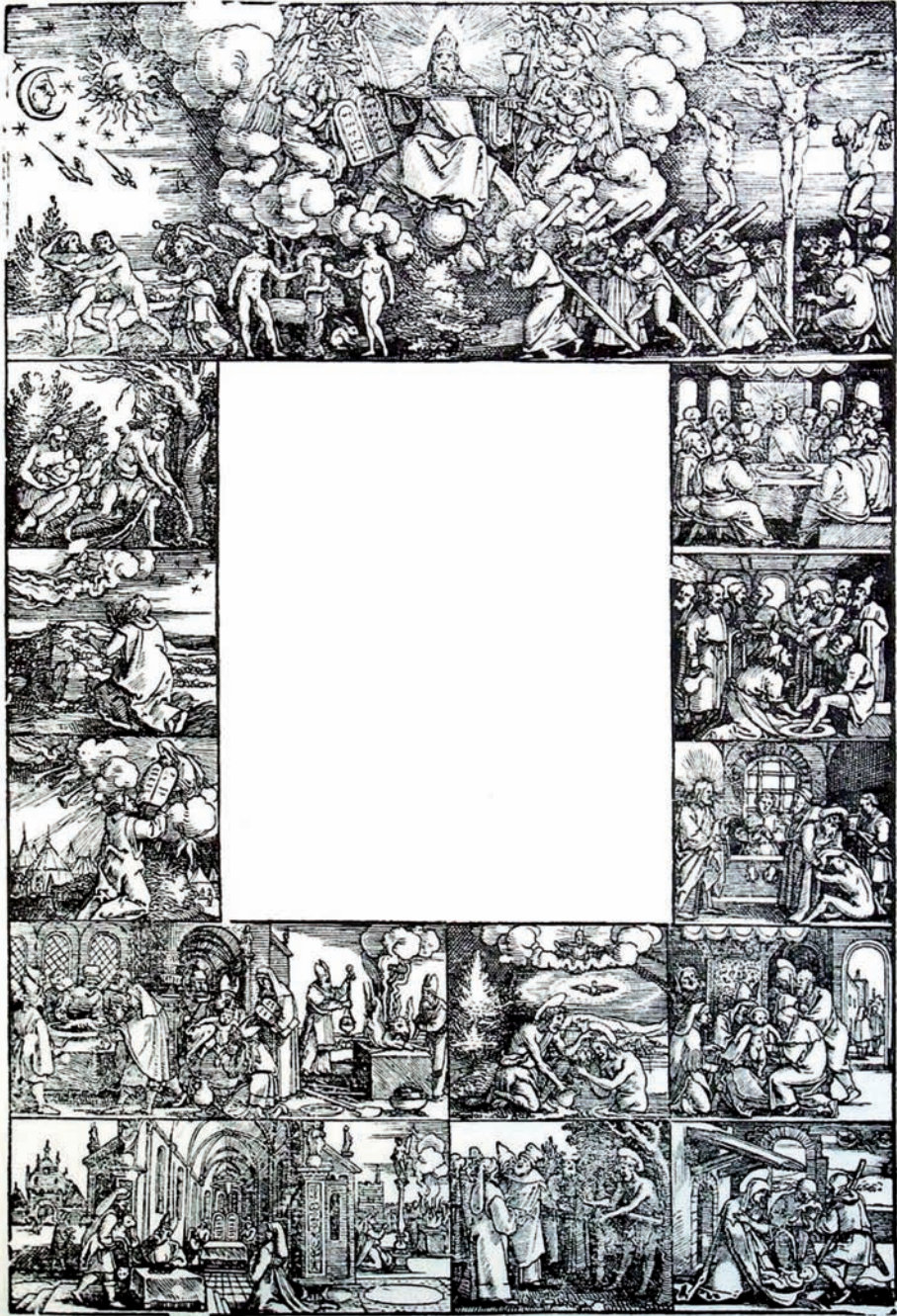

2. kép

Martin Luther *De votis monasticis* c. művének címlapja
(Johannes Grunenberg, Wittenberg, 1522)

A különböző Bibliák képei a szövegeket segítenek megérteni, magyarázó szerepű illusztrációk. Elődeik a Blockbuch-kiadványok, illetve a korábbi *Biblia Pauperum*ok, azaz a képes bibliák. Ezeket idézi az 1533–1557 között Frankfurtban megjelent Luther-Biblia Hans Sebald Beham által metszett címlapja is, ahol a bal kezében a mózesi törvénytáblákat, jobb kezében az eucharistiát tartó Atyaistentől balra kis-

14 *De falsa et vera* (Kolozsvár, 1568); *Refutatio Scripti Georgii Maioris* (Gyulafehérvár, 1569); illetve Császmái István feltételezett kiadványa: *Az anticristus képei* (Gyulafehérvár, 1567). Elemzésük: N. Kis Tímea, „Olyan Isten ... bordonak a leükben, amilyent meg is festettek.” *Illusztrációk két 16. századi antitrinitárius kiadványban* = *Ars perennis: Fialal művészettörténepek II. konferenciája*, szerk. Tüskés Anna, Bp., CentrArt Egyesület, 2010, 71–80.

3. kép
A Luther-féle Biblia címlapja Hans Gebald Beham metszetével
(Frankfurt, 1533–1557)

méretű ószövetségi, jobbra újszövetségi jeleneteket illesztettek egymás mellé (3. kép). Az elrendezésnek dogmatikai okai is vannak: a címlap az Ó- és az Újszövetség közötti különbség érzékeltetésén túl a *törvény és kegyelem* a reformátorok által sokat hangoztatott kettősét is bemutatja. A törvénytáblák alatt a bűnbeesés és következményei láthatók, az eucharistia alatt Jézus kereszthalála és a vele együtt a keresztyűket cipelő hívők. A képek elrendezése így fejezi ki, hogy csak azok részesülhetnek a megváltásban, akik Krisztust követik.

A nemzetközi gyakorlatnak megfelelően Erdélyben is jól elkülöníthetők a valási irányzatok kiadványai. A lutheri szemlélethez híven inkább e felekezeti kötetekben jelennek meg illusztrációk; a konzervatívabb kálvinista kiadványokban sokkal ritkábban. Utóbbiakban a képek hiányát a címlapon egy-egy bibliai mottó oldja (például Heltai Gáspár református és antitrinitárius kiadványaiban).

A már korábban idézett Heltai-féle *Catechismus minoron* kívül idesorolható *A Bibliának első része...*¹⁵ Jacobus Lucius *Teremtés*-fametszetével. Ez utóbbi is külföldi mintát követ: a Luther-Biblia 1534. és 1541. évi wittenbergi kiadását díszíti hasonló, tükörképes és nagyobb méretű variáns.¹⁶

Szintén a Heltai-nyomda terméke az *Evangéliumok és epistolák*,¹⁷ melybe nyolc, iniciálé méretű, újszövetségi jeleneteket ábrázoló metszet került. Ezek Hans Sebald Beham nürnbergi művész csaknem azonos méretű fametszeteit követik. Ez a sorozat Luther *Újtestamentum*-fordításának 1526. évi nürnbergi kiadásában jelent meg, és Európa-szerte ismertté vált.¹⁸

Idesorolható Rudolf Hoffhalter alsólindvai nyomdájának két terméke is (Kultsár György: *Az balálra való készöletről rövid tanosság*, 1573; *Postilla*, 1574). A tipográfus János evangélistát ábrázoló metszete Kultsár *Postillájának* illusztrációjaként közismert előképeket követett.¹⁹ A Patmosz szigetén, természeti környezetben ülő, a *Jelenések könyve* írásakor a Napba öltözött asszonyt vizionáló evangélista hasonlóképp jelent meg Martin Schongauer egyik népszerű metszetén is. E típus Hoffhalternél korábbi magyarországi emléke a Sylvester-féle *Új Testamentum* (1541) illusztrációi között is megtalálható.

15 Heltai Gáspár fordításában és kiadásában (Kolozsvár, 1554).

16 SOLTÉSNÉ, *i. m.*, 58. Genézis-illusztráció a *Catechismus minor* egyik metszete is. V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, 1473–1600*, Bp., Balassi, 2004, 313.

17 Kolozsvár, 1560 k.

18 SOLTÉSNÉ, *i. m.*, 60. Később ifj. Heltai Gáspár használta fel e metszeteiket a *Magyar Arithmetica* (1591) és a *Cisio* (1592) kiadásában. A sorozat más metszeteit az *Evangéliumok és epistolák* (1593, 3.) kiadásában, illetve Vásárhelyi Gergely katolikus katekizmusában (1599) jelentek meg. A Beham-féle sorozat 233 darabból állt, ebből a jelenlegi ismereteink szerint összesen 45 darabot találhatunk meg a Hoffhalter-nyomda kiadványaiban. V. ECSEDY, *i. m.*, 72–73.

19 Kultsár György *Postillájának* illusztrációjaként (Alsólendva, 1574).

4. kép

Ifj. Peter VISCHER, *A reformáció diadalának allegóriája* (1524)

A portrék, a reformátor eszmék első terjesztőinek (és pártfogóinak) arcképei a kora újkori magyar protestánsok körében csak ritkán jelentek meg. Szerepelhettek könyvek címlapjain, metszetbetétként vagy éppen egy lapos kis emlékképen, ritkábban a kötéstáblán is.²⁰

Típusuk szerint a realitásra törekvő képek és a fiktív, elképzelt elemeket hordozók különíthetők el. Utóbbi jellegzetes példái azok az egész alakos Luther-ábrázolások, ahol a keresztény vagy antik ikonográfia egyes típusait helyettesítették a reformátor személyével: Luther mint szent a Lélek galambjával, mint Máté evangélista az angyallal, mint Szent Jeromos, ahogy fordítja a Bibliát, mint a Jézus megkeresztelkedése Lutherrel és a donátorral, vagy éppen mint a *Hercules Germanicus* – ezek mind az isteni legitimáció bemutatását szolgálták²¹ (4. kép). Az általunk ismert erdélyi emlékművekben nem szerepelnek ilyen metszetek.

A szövegtől független metszetbetétek csupán dekorációs céllal kerültek melléjük, s kizárólag a kiadvány szépítésére, illetve az egyes fejezetek elválasztá-

20 A témáról bővebben lásd kötetünkben SZABÓ András tanulmányát *A szerző portréja* címmel.

21 Ifj. Peter VISCHER, *A reformáció diadalának allegóriája* (1524), Weimar, Goethe-Nationalmuseum. Egyéb példák: *Luther und die Folgen für die Kunst: Katalog der Ausstellung in der Hamburger Kunsthalle*. (10. 11. 1983 – 08. 01. 1984), red. Werner HOFMANN, München, Prestel, 1983.

sára szolgáltak, ellentétben a szöveget magyarázó, a kötetben leírtakat megjelenítő, közvetlen asszociációt keltő illusztrációkkal. E metszeteket tetszőlegesen felhasználhatták műfajtól, tartalomtól függetlenül – egészen addig, amíg el nem kopott a dúc.

A XVI. századi vallásos könyvek egyik legkedveltebb díszítési módja a fametszetes címlapkeret (gyakran állatalakokkal, növényi ornamentikával vagy építészeti elemekkel), valamint a különböző cifrák alkalmazása. A címlap készülhetett egy darabból, ritkábban többlől állították össze. A másik jellegzetes díszítési mód a kezdőbetűk díszes kiemelése, az iniciálé. Több unitárius kiadványban megfigyelhető, hogy csak a kötet első harmadában, esetenként csak az ajánlásban és az olvasóhoz címzett köszöntő sorokban fordulnak elő, mint például a Dávid Ferenc által írt *Első részge az Szent Írásnak* című kötetben,²² ahol a három különböző sorozatból való díszes iniciálék mellett a hiányzó betűket minta nélküli nagy kezdőbetűkkel pótolták. Az iniciálék általában haláltánc- és bibliai jeleneteket ábrázoltak. Csupán díszítő funkciójuk érzékeltetésére jó példa a Hoffhalter-nyomda ószövetségi jeleneteket tartalmazó iniciálékészletéhez kötött Szentháromság-ábrázolás, mely több antitrinitárius kiadványban is hely kapott (5. kép).

Az önálló metszet meglehetősen ritka (igazodva a nyugati gyakorlathoz); egyik példája a *Váradi énekeskönyv* (1566) címlapján a koronáját levette imádkozó Dávid király.²³

A képek megítélése talán árnyaltabb lehetett a XVI–XVII. században: a német-svájci reformátorok irányelveit átvevő hazai felekezetek szövegesen ugyanis kevésbé, környezetüket tekintve azonban észrevehetően tettek lépéseket azért, hogy – tanító és esztétikai célokat is szem előtt tartva – legalább részleteiben ki-
elégíthessék a vizualitás iránti igényüket.

5. kép
Szentháromságot ábrázoló
iniciálé a Hoffhalter-nyomda
készletéből

22 Gyulafehérvár, 1569.

23 Reprodukcióját és részletes elemzését lásd kötetünkben FEKETE Csaba tanulmányában.

SZABÓ ANDRÁS

A szerző arcképe

Portré és irodalom a magyarországi protestáns késő humanizmusban

Az arckép elterjedése összefügg az én felfedezésével a reneszánsz korában. Jacob Burckhardt a XIX. században még úgy gondolta, hogy az individuum előtérbe kerülése tipikus reneszánsz kori fejlemény,¹ azóta azonban tudjuk, hogy ennek előzményei az ókorra nyúlnak vissza, s a középkor folyamán is jelen voltak.² Amikor megszapordtak az én-dokumentumok és az életrajzok, illetve életrajzgyűjtemények, szorosan követte őket a portréfestészet is, amely már a XV. században virágzott, s a XVI. században érte el első tetőpontját. Nemcsak uralkodókról, főpapokról és nemesekről születtek portrék, hanem polgárokról, kereskedőkről, jogászokról, katonákról, felfedezőkről, bűnözőkről, kurtizánokról, értelmiségiekről, professzorokról, orvosokról, költőkről, képzőművészekről, zenészekről és az alsóbb rétegek különös figuráiról is. A portrék ugyan hűségre törekedtek, mégis egy társadalmi rend vagy egy család tagjaként igyekeztek ábrázolni a személyeket.³ A XVI. század második felére, amelyet a német szakirodalom nyomán a késő humanizmus korának nevezünk, az értelmiség önálló rendként igyekezett magát elismertetni a nyugat-európai rendi társadalmakban. Noha kevesen voltak, irodalmi és kulturális hatásuk már nagy volt, ezért az a törekvésük, hogy hírnévüket és életüket megörökítsék az utókor számára, lehetővé tette egy új médium, az arckép széles körű elterjedését.⁴ A korszak ideálja már nem a szent volt, hanem mindenekelőtt a tudós és a művész, ők voltak a bölcsesség közvetítői.⁵ Ebben a korszakban kezdték el egyes német egyetemek (például Tübingen és Lipcse) professzoraik portréit gyűjteni és galériában megőrizni.⁶

1 Jacob BURCKHARDT, *A reneszánsz Itáliában*, ford. ELEK Artúr, Bp., Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1978 (Képzőművészeti Zsebkönyvtár), 94–114.

2 Richard von DÜLMEN, *Die Entdeckung des Individuums 1500–1800*, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 2002 (Europäische Geschichte), 15–19.

3 Milan PELC, *Illustrium imagines: Das Porträtbuch der Renaissance*, Leiden–Boston–Köln, Brill, 2002 (Studies in Medieval and Reformation Thought, 88), 3.

4 SZABÓ András, *Késő humanizmus: Egy irodalomtörténeti korszakmegjelölés hátteréről = Mozgó Világ: Tanulmányok a hatvanéves Kulín Ferenc tiszteletére*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, HORVÁTH Csaba, SZITÁR Katalin, Bp., Ráció, 2003, 235–247.

5 PELC, *i. m.*, 63.

6 *Uo.*, 20.

A nyomtatott kora újkori portrék felbukkanása a XV. század utolsó évtizedeire esik, amikor a könyynyomatás és a vele együtt fejlődő fametszettechnika az első virágkorát élte. Ettől kezdve nemcsak sablonos képek jelentek meg a könyvekben, hanem olyanok is, amelyek törekedtek a hiteles ábrázolásra, az ábrázolt személlyel való hasonlóságra, legyen az a könyv szerzője vagy az ajánlás címzettje. A „képek utáni vágy”-at – először az emberi történelemben – a nyomdai technika segített tömegesen kielégíteni, s egyben paradox módon erősíteni is. Olyan emberek ábrázolása is lehetővé vált, akiket korábban nem vagy csak ritkán ábrázoltak. A műfaj a festészettől eltérő sajátosságokat mutat: a szöveges kiegészítéseken túl (életrajzi adatok és/vagy epigrammák) különösen feltűnő a dekoratív és szimbolikus kifejezési formák erőteljesebb jelenléte. A kisebb vagy nagyobb mértékben díszített, ovális, kör alakú vagy négyszögű rajzolt keretek a táblafestészet itt természetszerűleg hiányzó háromdimenziós valódi kereteit igyekezzenek pótolni.

1517-ben Rómában jelent meg az első arcképgyűjtemény, Andrea Fulvio *Illustrium imagines* című összeállítása, amely az ókor nagy személyiségeit ábrázolta éremábrázolások mintájára készült képekben, rövid prózai méltató szövegekkel (1. kép). Az arcképgyűjtemény ezt követően a század második felére az európai késő humanizmus reprezentatív műfaja lett. Képviselői két nagy csoportba oszthatók. Az egyikbe a római és német-római császárok arcképei tartoznak – többnyire éremábrázolásokkal, a másik nagyobb csoport különböző rendű és rangú híres emberek portréit tartalmazza az ókortól a jelenkorig. Igen gyakran foglalkozás szerint osztályozzák a híres embereket, s természetesen minden valamirevaló humanista számára az volt a legnagyobb megtiszteltetés, ha egy ilyen gyűjteménybe még az életében bekerült az arcképe.⁷ Zsámboky János, külföldön élő magyar humanista egy jellegzetes gesztussal önmaga gondoskodott arról, hogy ez megtörténjen, tudniillik ő maga szerkesztett egy arcképgyűjteményt, amely neves filozófusok és orvosok portréit tartalmazta, s 1574-ben jelent meg Antwerpenben, Christoph Plantin nyomdájában (2. kép). A kötet arcképei kör alakú keretbe vannak foglalva, körülötte növényi és állati motívumokkal s alatta a szerző négy soros latin epigrammájával. Az utolsó arcképen (3. kép) magát Zsámbokyt láthatjuk, alatta egy bizonyos I. L. nyolcsoros latin epigrammája olvasható.⁸ Ez nem gőg, nem nagyravágás, hanem jogos humanista öntudat, amellyel Zsámboky beállítja magát egy antikvitással induló képsorozat utolsó helyére, ráadásul dupla hosszúságú latin epigrammával. Ugyanezt az öntudatot látjuk majd Szenci Molnár Albertnél is, aki Zsámboky a példaképének tartotta.⁹

7 Uo., 3, 5, 15–19, 41–42,

8 Iohannes SAMBUCUS, *Icones veterum aliquot ad recentium medicorum philosophorumque cum elegiis suis editae*, ex officina Christophori Plantini, Antwerpen, 1574. (RMK III. 634.)

9 KOVÁCS Sándor Iván, *Szenci Molnár Albert redivivus: Filológiai esszék*, Bp., Ister, 2000, 111–112.

1. kép

Te, qui præclaros Medicos depingis, & ornas,
 Quid fugit es pectus, bibliotheca, labor.
 Facta Ducum textis, scriptores undique clausos
 Exquiris, studio Græcia, Roma patet.
 Vulgò grassantes morbos, Anazarbea purgas:
 Dij tribuant vitæ tempora longa tuæ.
 Dij ciues, urbem, qui te genere parentes,
 Pannoniam & foucant, nil minuantque diés.

N

2–3. kép

10 Van DÜLMEN, *i. m.*, 19–25.

A protestáns teológusok életrajzokat, naplókat, önéletrajzokat írtak, s arcképeket készíttettek magukról. A XVI. század második felére szokássá vált, hogy a szerző arcképe megtalálható a címlapon vagy a könyv elején, különösen akkor, ha az első művét adja ki. Wittenbergben Luther és Melanchthon arcképét még a könyvkötésekre is rányomták. Portréik ott vannak könyveikben és a nyomtatott arcképgyűjteményekben. Kálvin genfi utódja, Théodore de Bèze pedig maga is gyűjtötte a portrékat, s a reformáció előkészítőit és előmozdítóit egy országoként csoportosított nyomtatott arcképgyűjteménnyel tisztelte meg. Könyve, amelynek végére emblémákat is elhelyezett, először 1580-ban jelent meg latin nyelven, majd a következő esztendőben franciául.¹¹

A protestáns gyűjtemények közül kiemelkedik még Nicolaus Reusner strassburgi, majd jénai professzoré, amelynek első kiadása 1587-ben látott napvilágot 99 portréval. A képekkel, rövid prózai életrajzokkal és az azokat kísérő latin epigrammákkal elsősorban a német humanistáknak állított emléket.¹² Még öntudatosabb, mint Zsámboky, ugyanis az első arckép őt magát ábrázolja (*4. kép*), s nem a könyv végére helyezi magát. Az első kiadásban ott van már Zsámboky arcképe (*5. kép*), s Wolfgang Lazius portréja mellett Sylvester János latin költeménye. Későbbi kiadásaiban a megjelenítettek köre számszerűen és földrajzilag is bővült.¹³ Reusner Sziléziában született, családja azonban korábban Kelet-Magyarországon és Erdélyben élt, ezért nem véletlen, hogy szerzteágazó munkássága számos magyar vonatkozást is tartalmaz.¹⁴ Reusner nyomán járva jelentette meg a németalföldi Theodor de Bry (rézmetsző, egyben kiadó) Frankfurt am Mainban 1597 és 1599 között Jean Jacques Boissard csaknem 200 arcképből álló könyvét.¹⁵ Megtörtént a váltás a fametszet és a rézmetszet között, s a szöveggel szemben túlsúlyba jutott a kép. Ennek az összeállításnak a negyedik, bővített kiadása (1650–1654) szinte nélkülözhetetlen kézikönyve a késő humanizmus kutatóinak, annyira, hogy az utóbbi években már az interneten is elérhető.¹⁶ A végső nagy összefoglalást az egyik heidelbergi humanista, Marquard Freher unokája, Paul Freher orvos kompilálta. A 2900 értelmiségi életrajz és 1311 kisméretű portré valóságos enciklopédiája az európai protestáns késő humanizmusnak. Műve már a barokk korban, 1688-ban jelent meg Nürnbergben.¹⁷

11 Théodore de BÈZE, *Icones, id est verae imagines virorum doctrina simul et pietate illustrium...*, Genf, Laonius, 1580; Uő, *Les vrais portraits des hommes illustres en pieté et doctrine...*, Genf, De Laon, 1581. (Általam látott példányai Budapesten, a Ráday Könyvtárban található.)

12 Nicolaus REUSNER, *Icones sive imagines virorum literis illustrium*, Straßburg, Bernhard Jobin, 1587.

13 Andreas WARTMANN, *Drei Porträtwerke aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts = Graphische Porträts in Büchern des 15. bis 19. Jahrhunderts*, hg. von Peter BERGHAUS, Wiesbaden, Harrassowitz, 1995 (Wolfenbütteler Forschungen, 63), 48–50.

14 *Allgemeine Deutsche Biographie* 28, 1889, 299–303.

15 WARTMANN, *i. m.*, 50–53.

16 <http://www.uni-mannheim.de/mateo/desbillons/aport.html> (2010. április 5.).

17 Paul FREHER, *Theatrum virorum eruditione clarorum...*, impensis Johannis Hofmanni, litteris

4–5. kép

Ha ezek után a magyar viszonyokra vagyunk kíváncsiak, az európai szellemi divatnak megtaláljuk a hazai lenyomatát, azonban azt kell látnunk, hogy hiányzik nálunk a művész és főleg a metszet elkészítője, ezért a néhány ránk maradt nyomtatott portré külföldön készült. A magyar protestáns értelmiség akadémikus (külföldi egyetemen tanult) rétegét nem is hatja át még annyira a késő humanizmus szellemisége, ezért sokan vannak, akik a saját személyüket igyekeznek a háttérbe szorítani.¹⁸

Az első, aki ebből a rétegből megtöri a jeget, Skaricza Máté, egy ráckevei fiatalember, aki a korszak legkiemelkedőbb magyar református teológusának, Szegedi Kis Istvánnak volt a tanítványa.¹⁹ Már fiatal korában lerajzolta mesterét, s vázlatai alapján festményt is készített. 1569-ben külföldi peregrinációra indult, s másfél

Christiani Sigismundi Frobergii, Nürnberg, 1688. Vö. Peter BERGHAUS, *Paul Frebers Theatrum Virorum Eruditione Clarorum* (Nürnberg 1688) = Uő, *i. m.*, 129–133.

18 Mint Károlyi Gáspár, aki csak mint az előszó írója jegyzi a vizsolyi Bibliát: SZABÓ András, *Károlyi Gáspár (1530 k.–1591)*, Bp., ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, 1984 (Tanulmányok és szövegek a régi magyar irodalom történetéhez, 1), 53–54.

19 Skariczáról legutóbb Ács Pál írt életrajzi összefoglalást: *Kozárnári Mátvás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murán dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedűs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei, 1579–1588*, s. a. r. Ács Pál, Bp., Akadémiai–Orex, 1999 (Régi Magyar Költők Tára, XVI. század, 11), 456–459.

évet töltött Itáliában, majd 1570-ben eljutott Genfbe, ahol Théodore de Bèze megmutatta neki Kálvin jeltelen sírját a Szent Péter-temetőben. Zürichben felkereste Heinrich Bullingert, Bázelen pedig Theodor Zwinger előadásait hallgatta. Tanult Wittenbergben, meglátogatta Marburgban Árpád-házi Szent Erzsébet sírját, majd Németalföldön keresztül Párizsba, s onnan Angliába ment. 1572-ben tért haza, s nemsokára (elhunyt mestere helyét átvéve) ráckevei református lelkész lett. 1582–1583-ban ismét külföldi útra indult, feltehetően újra megfordult Bázelen is, ahol Szegedi Kis könyvei később megjelentek. Ifjabb Szegedi Kis Istvánon keresztül, aki 1584 februárjában iratkozott be a bázeli egyetemre, elküldte a mester kéziratait Johann Jakob Grynaeus teológiaprofesszorhoz, aki azokat sorra meg is jelentette.²⁰ 1585-ben így jelent meg Grynaeus ajánlólevelével Szegedi Kis főműve, a *Theologiae sinceræ loci communes*.²¹ Ebben található az a metszet, amely Skaricza fiatalkori festménye nyomán készült a feltételezések szerint egy neves svájci művész, Tobias Stimmer munkájaként²² (6. kép). A kép gazdagon díszített négyszögű keretben áll, s Skaricza latin epigrammája kíséri. Ugyanő megírta a mester életrajzát is úgy, hogy benne egyúttal a saját életének eseményeiről, peregrinációjáról is beszámol.²³ A teológiai munka európai sikert aratott, s ezzel együtt a metszet és az életrajz is bekerült a késő humanista gyűjteményekbe. Az arckép (keret nélkül) ott van Nicolaus Reusner *Icones*ának második, 1589. évi kiadásában. (7. kép),²⁴ az életrajz (Skaricza saját magáról szóló betétei nélkül) pedig olvasható a heidelbergi Melchior Adam 546 biográfiát tartalmazó összeállításában, amely öt kötetben és 2815 oldalon jelent meg (1615–1620).²⁵ A kép és az életrajz aztán Paul Freher 1688-as kiadású könyvében található ismét, persze a képet a kor és a kötet igényei szerint újrametszették (8. kép).

20 Ernest STAEBELIN, *Bâle et la Hongrie a travers l'histoire*, Revue d'histoire comparée, 6(1947), 236–237.

21 SZEGEDI KIS István, *Theologiae sinceræ loci communes*, Bázél, Konrad Waldkirch, 1585. (RMK III. 740.)

22 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Szegedi Kis István arcképeiről*, kézirat, 2005.

23 KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., Akadémiai, 1974 (Humanizmus és reformáció, 4), 90–144.

24 NICOLAUS REUSNER, *Icones sive imagines vivae, literis clarorum virorum, Italiae, Graeciae, Germaniae, Galliae, Angliae, Ungariae (...) cum egijs varijs*, Basileae, Conrad Valdkirch, 1589.

25 Melchior ADAM, *Decades duae, continentes vitas theologorum exterorum principum, qui ecclesiam Christi superiori seculo propagarunt et propugnarunt...*, typis Nicolai Hoffmanni, sumptibus Ioniae Rosae, Frankfurt am Main, 1618. Lásd még: Robert SEIDEL, *Melchior Adams Vitae (1615–1620) und die Tradition frühneuzeitlicher Gelehrtenbiographik: Fortschritten und Grenzen eines wissenschaftlichen Paradigmas um 1600 = Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*, hg. von Gerhard KOSELLEK, Bielefeld, Aisthesis, 2000 (Tagungsreihe der Stiftung Haus Oberschlesien, 8), 179–204.

6. kép

7. kép

8. kép

Ugyanebben az 1585-ös esztendőben egy Wittenbergben tanuló magyar diák, Károlyi András (későbbi sárospataki tanár és gyulafehérvári lelkész) latin epigrammát írt Matthaeus Dresser lipcsei egyetemi tanár arcképéhez (9. kép). Dresser ebben az időben jó kapcsolatot ápolt a magyarokkal, s ennek nyomát számos könyvajánlás is őrzi. A portré egyleveles nyomtatványként jelent meg Wittenbergben, s a felhasználási módja többféle lehetett. Dresser elküldhette a barátainak, ezáltal bekerülhetett magán arcképgyűjteményeikbe, így maradt meg például abban a kollekcióban, amelyet ma a lipcsei egyetem könyvtára őriz.²⁶

26 *Effigies d. Matthaei Dresseri, oratoris, philosophi & medici, utriusque linguae & historiarum professoris in Academia Lipsiensi*, Wittenberg, Martin Bruno, 1585. (RMK III. 5461.) Vö. SZABÓ András, *A magyar késő humanizmus történetéből (Matthaeus Dresser és magyar barátai) = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10), 222.

9. kép

A másik lehetőség az volt, hogy a szerző beragaszthatta/beköttethette műveinek egyes példányaiba. Korábban ehhez hasonlóan írt verset Kassai Zsigmond Dávid tübingeni professzora, Martinus Crusius arcképéhez.²⁷

1587-ben lett a wittenbergi egyetem hallgatója a későbbi neves történétíró, Baranyai Decsi János mint a gazdag erdélyi nemes, losonci Bánffy Ferenc nevelője. 1590-ben átmentek a strassburgi akadémiára, ahol Baranyai Decsi befejezte azt a jogi összefoglaló művet, amelyet már Wittenbergben elkezdett, s amely megpróbálja összehasonlítani a német birodalmi jogrendszert a Magyar Királyságéval.

²⁷ *Effigies m. Martini Crusii. bonarum literarum et utriusque linguae apud Tubingenses professoris publici = Martinus CRUSIUS, Germano-Graeciae libri sex, Basileae, per Leonardvm Ostenivm, Sebastiani Henricpetri impensa, 1585, (:) 8r. (RMK III. 5455.)*

Neves tudósok voltak a konzulensei, többek között a hugenotta menekült Dionysius Gothofredus (Denis Godefroy) strassburgi professzor. Munkáját 1592-ben megpróbálta még külföldön kiadatni, s e célból levelet írt Johann Jakob Grynaeusnak Bázélbe.²⁸ A kiadás végül nem sikerült, a könyv 1593-ban jelent Kolozsvárott Báthory Zsigmondnak ajánlva.²⁹ A külföldi megjelentetés reményében készült az az arckép, amely Baranyai Decsit nyugat-európai öltözetben, spanyolgallérral ábrázolja (10. kép). Nem tudjuk, ki készítette a fametszetet, amely úgy maradt ránk, hogy a mű bizonyos példányaiba a könyvkötés során utólag beillesztették.³⁰

10. kép

Baranyai Decsi János még Strassburgban tartózkodott, amikor 1592.

június 28-án egy fiatal magyar diák érkezett: Szenci Molnár Albert.³¹ A faragómolnár fia örökölte apja jó kezűgyességét, s ez összefügghetett azzal, hogy a képzőművészethez is jó érzéke volt, például könyveinek margójára gyakran rajzolt képeket.³² 1596 augusztusában Genfben járt, s Skariczához hasonlóan ő is felkereste az aggastyán Théodore de Bèze-t, aki nagy férfiak arcképeit mutatta meg neki (feltehetően a saját nyomtatott gyűjteményét), s Kálvin portréjához érve sirva ezt mondta: „ő lett Krisztusban az atyám”. Aztán Bernben ifj. Wolfgang Musculuszal nézte végig a kollekcióját, benne Musculus apja, nagyapja és Erasmus portréival.³³ Válságos időszakok után 1604-re készült el első műve a magyar-la-

28 *Johann Jakob Grynaeus magyar kapcsolatai*, közreadja SzABÓ András, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 22), 57–58, 140–143.

29 BARANYAI DECSI János, *Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici...*, typis Heltanis, Kolozsvár, 1593. (RMNY 719.)

30 *Vera effigies Joannis Decii Baronii* – megtalálható többek között az MTA Könyvtára és az ELTE Egyetemi Könyvtára példányában.

31 *Szenci Molnár Albert naplója*, közléteszi SzABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13), 56, 110.

32 KOVÁCS Sándor Iván, *i. m.*, 99–127.

33 *Szenci Molnár Albert naplója...*, *i. m.*, 59–60, 117.

tin, latin–magyar szótár, ez adta rá az alkalmat, hogy elkészíttesse saját rézmet-szetű portróját Heinrich Ulrich nürnbergi mesterrel (11. kép). A kép nem került bele a *Szótárba*, Szenci Molnár a barátainak küldözgette, s a mű bizonyos példányaiba benyomtatatta, így található meg az ma a zürichi Zentralbibliothek példányában.³⁴ A portré a kor divatjának megfelelően szerényen díszített ovális keretben ábrázolja a magyar író-tudóst, alatta az általa szerzett latin disztichonnal, illetve egy rímes-hangsúlyos versbe szedett bibliai idézettel:

Hogyha az Úristen vagyon mivelünk,
Valyon's kicsoda támadna ellenünk?

(Róma 8, 31)

11. kép

34 BENKEI KOVÁCS Balázs, *Szentgyörgyi Molnár Albert szótára első kiadásának a szerző arcképmetszetével megjelent zürichi példánya*, *Iris*, 2002/3, 68–70.

Szenci Molnárnak valószínűleg nem volt módja korrektúrázni az arcképet, így hiba csúszott az ovális kereten olvasható feliratba: az *ALBERTUS* névben az *E* kicsire sikeredett, valószínűleg utólag lett beszúrva. Az viszont már tudatos játék a szavakkal, hogy a latin kísérvőrs *sis* szavát nyomtatékosítva a *SZENCIENSIS* szót kettéválasztva *SZENCIEN SIS* formában jelentette meg.³⁵ A naplót író s előszavaiban állandóan magáról beszélő Szenci Molnár mindenesetre tipikus humanista volt, aki példaképének tekintette földijét, Zsámboky Jánost, s fontosnak tartotta, hogy első művének megjelenésekor, amely belépés volt a késő humanista „*respublica litteraria*” közösségébe, készüljön róla arckép is.

Szenci Molnár Albertről nemcsak ezt a harmincéves kori képet ismerjük. Kiadói tevékenységének egyik csúcsa, írói pályájának legnagyobb teljesítménye az a több mint 1500 oldalnyi magyar szöveget tartalmazó vaskos könyv, amely Kálvin 1559-es nagy *Institutiójának* fordítása, s 1624-ben jelent meg Hanauban.³⁶ A nagy mű Pázmány Péter *Kalauzjára* ad választ, többek között egyedülálló rézmetszetes címlapjával is, amelynek elemzése szinte önálló kutatási ággá nőtte ki magát (12. kép).

12. kép

35 IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert arcképmásai*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2009 (Református Művelődéstörténeti Füzetek, 2), 22–23.

36 JEAN CALVIN, *Az keresztyéni religiora és igaz hitre való tanítás (...) melyet magyar nyelvre fordított MOLNÁR ALBERT*, Hanau, Aubry–Schleich, 1624. (RMNY 1308.)

A magyar református környezetben szokatlanul nagy képgazdaságú oldallal itt most nem kívánok részletesen foglalkozni, mivel ezt a közelmúltban többször megtettem,³⁷ csupán a metszet aljára, a szerző és az ötvenéves fordító arcképére koncentrálok. A két portré fölötti rizaliton Thúri Farkas Pál latin disztichonja és annak Szenci Molnár által készített magyar fordítása olvasható:

Praeter apostolicas post Christi tempora chartas
Huic peperere libro, secula nulla parem

Az szent könyvek után, kiket az nagy apastalok írtak,
Ennél jób könyvet még soha senki nem írt.

Ez az epigramma közvetlen visszautalás Skaricza Mátéra, aki először jelentette azt meg nyomtatásban a Szegedi Kis István életéről írott munkájában.³⁸

Közvetlenül a képek feletti kereten olvasható a két személyiség jelmondata. Kálviné – *Prompte et sincere* – teljes formájában így hangzik: „Cor meum tibi offero Domine, prompte et sincere.” (A szívemet neked ajánlom fel, Uram, készségesen és őszintén.) Szenci Molnáré pedig: „Absit gloriari, nisis in cruce Domini nostri Jesu Christi.” (Távol legyen pedig éntőlem, hogy dicsekedjem, hanem csak az mi Urunk Jézus Krisztusnak keresztibe – Gal 6,14). A mondat folytatása is fontos: „...ki által nékem ez világ megfeszítettett, s én is ez világnak.” A bibliai ige életrajzi tényre utal, amelyet Szenci Molnár arcképének háttere ábrázol (13. kép). Az öregnek látszó

13. kép

szerző bal kezében foglalkozásának jelvényét, egy kisalakú könyvet tart, a háttérben azonban azt a jelenetet látjuk, amikor 1622-ben a Heidelberget elfoglaló bajor katonák megkínózták.³⁹ Szenci Molnár Albert végletekbe vitt személyességre jel-

37 SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert Kálvin-fordítása: Egy különleges címlap* = SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Az keresztényi religióra és igaz hitre való tanítás, Hanovia MDCXXIV*, hasonmás kiadás, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete – OSZK, 2009 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 43), 31–51.

38 KATHONA, *i. m.*, 111, 139.

39 SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert és Heidelberg ostroma 1622-ben*, *Studia Litteraria*, 45(2007); (*Humanizmus, religio, identitástudat*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely), 144–154.

lemző, hogy van mersze a saját mártíriumát könyve címlapjára tenni. Mutatis mutandis itt is Zsámbokyt követi, aki 1565-ben készült portréjára rárajzoltatta kedvenc kutyáját, Bembót⁴⁰ (14. kép).

14. kép

Eddig egy viszonylag szűk kör arcképeiről volt szó, a tartósan külföldön élő Zsámbokyn és Szenci Molnáron kívül csak ketten vannak olyanok, akik valójában itthoni értelmiségiek. Ugyanannak a késő humanista kultúrának és irodalomnak voltak a gyermekei, amely tőlünk nyugatra már nyomtatott portrék tömegeit termelte. Nem rajtuk és nem kortársaikon múlt, hogy mégis ilyen kevés

40 Johannes SAMBUCUS, *Emblemata et aliquot nummi antiqui*, 2. kiadás, Antverpiae, officina Christophori Plantini, 1566, A 1v.

magyarországi protestáns szerző arcképét ismerjük. Tudatosan nem beszéltem a protestáns nemesek portréiról,⁴¹ csak azokat a humanista műveltségű protestáns értelmiségieket vizsgáltam meg, akik nyomtatott arcképet készítettek.

A XVII. század közepének, második felének hasonló alakjairól nincs hiteles ábrázolásunk, talán azért, mert a puritanizmus nem kedvezett a műfajnak. Hogy csak a legismertebbeket említsem: nincs arcképünk Apáczai Csere Jánosról és Tótfalusi Kis Miklósról. Szenci Molnár Albert és a protestáns késő humanizmus hagyományát a következő korszakban az enciklopédikus műveltségű református tudósok vitték tovább, az a Pápai Páriz Ferenc és Bod Péter, akik a szótárát is átdolgozták és kiadták. Nem véletlen, hogy Pápai Páriz (aki naplóját ugyanabba a kötetbe írta, mint Szenci Molnár),⁴² szótárának 1708-as első kiadásában fontosnak tartotta, hogy a címlappal szemben elhelyezze a maga ovális keretbe helyezett arcképét, természetesen már a barokk stílusnak megfelelő ábrázolásban⁴³ (15. kép)

15. kép

41 Vö. GALAVICS Géza, *Személyiség és reneszánsz portré: Ismeretlen magyarországi humanista-portré: Mossóczy Zakariás arcképe = Collectio Tiburtiana...*, i. m., 401–418.

42 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, közléteszi NAGY Géza, Bp., Kriterion, 1977, 135–176, 645–660.

43 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum, (...) Hungarico-Latinum...*, Lőcse, Brewer, 1708. (RMK II. 2334.)

ÁZSIÁNAK FÖLDE

KELETI KULTÚRÁK MAGYAR KAPCSOLATAIBÓL

SUDÁR BALÁZS

A török költészet kisebb hódoltsági emlékeiből*

*Szentmártoni Szabó Gézának,
aki kezdetől biztatott a török emlékek felkutatására*

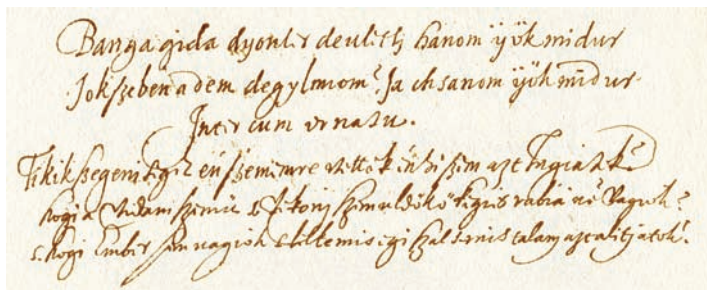
Az oszmánok nemcsak karddal járták a végeket, hanem pennával is; pusztán a háborús viszonyok miatt egyáltalán nem mondtak le az elit közkedvelt szórakozásairól, így a költészetről sem. Bár ebbéli kedvtelésüknek számos emléke maradt fenn, nem érdektelen a kisebb szövegek gyűjtése, feldolgozása sem. Az alábbiakban Balassi egyik bejtjének eredünk a nyomába, egy budai cseréptálon ásítkersvet olvasunk, megfejtjük Haszan pasa rejtelmes melléknevét és végül még egy hódoltsági népdalba is belebotlunk: így tulajdonképpen áttekintjük a török irodalom minden stílusrétegét.

Balassi második bejtje

Bana gedâ diyenler, devletli hanım yok midur?
Yoksa ben âdem degil miyim, ya cânım yok midur?

Interpretatio cum ornatu

Ti, kik szegénséget én szememre vettek, én hiszem, azt tudjátok,
Hogy a vidám szemű s vékony szemöldökű kegyes rabja nem vagyok;
S hogy ember sem vagyok, s lelkem is egy szál sincs, talám azt alítjátok?!

* A tanulmány az OTKA F 048361. sz. pályázata és az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Balassi Bálint versei, s. a. r. KÓSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi, 1993 (Régi magyar könyvtár, Források, 3), 141.

Balassi *Valahány török bejt, kit magyar nyelvre fordítottak* című ciklusának² második darabja ugyan adott okot némi töprengésre, de minthogy többé-kevésbé olvasható és érthető is a török szöveg, a magyar pedig nagyjából megfelel neki, komolyabb gondot nem okozott. Pedig a Balassi által lejegyzett török vers egészen biztosan hibás, időmértéke botlik, és van benne legalább egy nehezen értelmezhető szófordulat is. Szerencsére rendelkezésünkre áll az eredeti, Hajretí által írott szöveg, amely egy öt *bejt*-ből, azaz sorpárból álló vers első bejtje.³ (A teljes szöveget lásd alább!) Ennek ismeretében érdemes újragondolni a Balassi-féle lejegyzést és fordítást is.

Ey gedâ diyen bana devletlü hânım yok mıdır
Yohsa ben âdem degül miyem ya cânım yok mıdır

Ej, [te,] ki koldusnak nevezel engem, szerencsés szultánom nincs-e?
Vagy nem vagyok-e ember? Vagy nincs-e lelkem?

A vers szerzője, Hajretí (?–1534), a XVI. század első felének feletti népszerű költője, aki a hódoltságban sem volt ismeretlen, hiszen élete utolsó éveit két érfelé is érdekelt akindzsi-dinasztia szolgálatában töltötte, Buda 1526. évi bevételéről pedig kronogramával is megemlékezett. Dívánja, szerkesztett verseskötete állítólag sokáig jóskönyvként is szolgált.⁴ Hírnevét, elterjedtségét minden bizonynyal viszonylag egyszerű nyelvezete, s mégis átütő stílusa magyarázta.

A Balassi által lejegyzett török szöveg alig tér el az eredetitől, mindössze az első félsor elején van némi átalakítás: az *Ey, gedâ diyen bana* helyett *Bana gEDA diyenler* olvasható. Az értelmezés szempontjából nem jelentős a különbség; az eredetiben a megszólított csúfolódó egyes számban áll, míg Balassinál többen vannak. A Balassi által fenntartott változat mégsem jó, mivel az időmérték a szócsere folytán károsul. Ez a 6. szótag esetében a legfeltűnőbb, melynek rövidnek kell lennie: az eredetiben így is van, míg Balassinál hosszú szótag áll e helyen – ilyen hiba az

2 Eddig négy bejt eredetijét sikerült megtalálnom, többek között a csonka ötödikét is. Háromnak a szerzője a XV. század végének egyik leghíresebb költője, Nedzsáti bég, egyet pedig egy közepes tehetségű balkáni kultó, Meálí írt. SUDÁR Balázs, *Balassi török forrásaihoz*, Keletkutatás, 2002. ősz–2006. ősz, 83–101. Ismert továbbá egy bejt XX. században lejegyzett változata is: NÉMETH Gyula, *Balassi Bálint török verseihez*, ItK, 58(1954), 386–392.

3 HAYRETÍ, *Divan: Tenkidli basım*, haz. Mehmet ÇAVUŞOĞLU, M. Ali TANYERİ, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1981, 173, no 61.

4 A jóskönyvek működésére Evlia hoz egy szemléletes pécsi példát: „Amikor néhány vitéz portyázni szándékozik az ellenség ellen, Háfiz *Dívánjából* jósolnak maguknak, s ha számukra kedvező [értelmű], szépséges bejtre akadnak, azt mondják: Allahra bízunk magunkat, azonnal harcba indulnak, s Isten akaratából győzelemmel és diadallal térnek meg.” EVLIYÁ ÇELEBİ b. Derviş Mehmed Zillí, *Evliyâ Çelebi Seyabatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Renan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. 6. Kitap*, haz. Seyyid Ali KAHRAMAN, Yücel DAĞLI, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002 (a továbbiakban: EVLIYÂ 2002), 118.

oszmán költészetben megengedhetetlen. A török szövegkiadás, mely hat kézirat-
ra támaszkodik, e bejt esetében semmiféle alternatív alakot nem jelöl, így egyér-
telmű, hogy a Balassi által lejegyzett változat szövegromlás eredményeképpen
jött létre.

Érdekes, hogy a *devletli hânım* kifejezést Németh Gyula 'előkelő hölgyem'-nek
fordítja, majd szép asszonyként utal rá.⁵ Minden bizonnyal Balassi szövege járt a
fejében, aki így adta vissza – némiképp kibővítve – a török eredetit: „vidám sze-
mű, vékony szemöldökű kegyes”. Csakhogy az eredetiben a *hânım* nem a ma köz-
keletű 'asszony' (*hânım*) jelentésű főnév – ezt akkoriban nem is igen használták –,
hanem a *hân* 'kán, uralkodó' szó E/1. birtokos személyraggal ellátott alakja, mely-
nek jelentése tehát: 'kánom, uram', sőt 'szultánom', minthogy az oszmán uralko-
dók a *hân* címet használták. Ezt az értelmezést támogatja a rímhelyzet is (*hânım*
yok midur / cânım yok midur), ahol a *-ım yok midur* a rím toldaléka (*redif*), a tényleges
rímhordozó pedig a *hân / cân*.

A *devletli* jelző szintén okozott némi nehézséget. Németh megadja szótári je-
lentéseit, de kénytelen egy átvitt, ritkán használatos értelmezéssel, az 'előkelő'-vel
dolgozni, hogy az illeszkedjen a jelzett szóhoz, a hölgyhöz. Valójában e szó két
elterjedt jelentésben használatos: 'szerencsés' és 'országgal bíró', mindkettő jól –
sőt toposzszerűen – illeszkedik a *hân* 'szultán' szóhoz. Az eredeti szövegben tehát
nem hölgy, hanem szerencsés/országgal bíró szultán szerepel.

Sem Balassi, sem Németh nem tévedett persze nagyot: a szerencsés szultán
minden további nélkül utalhatott a költő szíve hölgyére; a két fél közötti különbsé-
get csak a társadalom férfias kifejezéseivel lehetett visszaadni. A szókapcsolat tehát
általánosabban annyit jelent: te, aki felettem állsz, parancsolsz nekem. Másfelől
szúfi értelmezés szerint az országgal bíró szultán nem más, mint Isten, a világ ura,
teremtője. Itt valószínűleg erről van szó, minthogy Hajretí vonzódott a misztiká-
hoz, kolostort alapított a balkáni Vardar Jenidzsesziben (ma: Giannitsza Görögor-
szágban), s ott is hunyt el. A misztikus olvasat tehát cseppet sem erőszakolt.

A bejtben felvetett kérdéssor veleje tehát ez: nincs-e Istenem, nem vagyok-e
ember, nincs-e lelkem? Összességében ez a spirituális ember értékrendje: a világi
javakkal szemben – ezekre, illetve hiányukra utal a koldus szó – neki sokkal érté-
kesebb dolgok vannak a birtokában, még ha ez kifelé nem is nyilvánul meg, s
esetleg mások nem értékelik őket. A felébredt misztikus és az anyagi világba gaba-
lyodott, egótól (*nefesz*) vezérelt átlagember különbsége ez. Hajretí tehát azt mon-
dja: szegénynek látsz engem, pedig mindenem megvan, ami fontos.

Balassi olvasata ezúttal is a világi jelentés felé kanyarodik, s a szerelem kérdés-
köre felé hajlítja a verset – mint ahogy azt az első sorpár fordításának címében is
ígéri (*Interpretatio quam in Iuliam retorsit*). Nem járt el önkényesen, a sorok meg-
engedik ezt az olvasatot – csak éppen nem ezt célozzák. Ezen túlmenően a verset

5 NÉMETH Gyula, *Balassi Bálint és a török költészet* = *Uó, Törökök és magyarok*, szerk. KAKUK Zsu-
zsa, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1990, II, 12–13.

jól értette, bár fordításában némiképp bonyolultabban (*cum ornatu*) adta vissza: ti, akik szegénységemet vetitek a szememre, azt hiszitek, hogy nem vagyok vidám szemű és vékony szemöldökű kedvesem rabja? S azt alítjátok, hogy nem vagyok ember és nincs lelkem? Eredetileg a költő ezeket a kérdéseket maga szegezi a csúfolódóval szembe, Balassi azonban az ellenfelek szájába adja a kérdéseket. A nehezen érthető megfogalmazás ellenére világos, hogy Balassi értette a vers török eredetijét. Ugyanakkor egyértelmű, hogy a misztikus felhangokat nem használta fel a fordításban, talán nem is tudott róluk: a szerencsés szultánt – mely a szúfi költészetben Istent jelöli – egyértelműen „kegyes”-nek fordította.⁶ Végezetül álljon itt a teljes vers törökül és magyar nyersfordításban:

Ey gedâ diyen bana devletlü hânum yok mıdur
Yohsa ben âdem degül miyem ya cânım yok mıdur

Tutalum dünyâ senündür yâ benim de dünyede
Çak bütün dünyâ deger bir yâr-ı cânım yok mıdur

Pîr-i çarhun tutalum şem’-i cihân efrûzî var
Yâ benim Ahmed gibi bir nev-cuvânum yok mıdur

Oluban bed-nâm-ı âlem gerçi yakdum nice dâğ
Olmadum mı şâh-ı gam nâm u nisânım yok mıdur

Hayretîyem dökme gel yok yire kanım yerlere
Pâdişâhum n’ola kul oldumsa kanım yok mıdur

*

Ej, [te,] ki koldusnak nevezel engem, szerencsés uralkodóm nincs-e?
Vagy nem vagyok-e ember? Vagy nincs-e lelkem?

Tegyük fel, hogy a világ a tiéd, de nekem ebben a világban
az egész világgal felérő szívszerelmem nincsen-e?

Tegyük fel, hogy az egek Urának van egy mécsese, mely a világot bevilágítja.⁷
De nekem nincs-e egy Ahmedhez⁸ hasonlatos ifjam?

6 Balassi fordítási technikáiról, a török versek értelmezéséről: SUDÁR Balázs, *A műfordító Balassi Bálint és a török bejtek*, Kalligram, (14)2005, november–december, 77–84; Uő, *Balassi Bálint és a török költészet*, Török füzetek, 12(2004)/4, 3–4.

7 Az egek Urának világot bevilágító mécsese a Nap.

8 Ahmed Mohamed másik megnevezése. A muszlim hit szerint ő már a világ teremtése előtt

A világban rossz a hírem, s valóban: hány billogot sütöttek rám?
[De] nem lettem-e a bánat sahja, nevem, s jelvényem nincs-e?⁹

Hajretí vagyok, gyere! Ne ontsd ki véretem a földre igaztalanul!
Padisahom! Ha szolga lettem is, nincs-e vérem?

Cseréptál a Szent György térről

A Szent György téri ásatások során előkerült egy talpastál, amelynek zöld mázába arab betűs szövegeket karcoltak.¹⁰ Ezeket 2004-ben Dobrovits Mihály ismertette: a tál belsejében az *Ájatu'l-kurszi*, a Korán második szúrájának 255. verse olvasható, egy Biszmillah ('Allah nevében') és egy kétszer megismételt áldó formulával kiegészítve.¹¹ Minket azonban most a tál külsején olvasható feliratok érdekelnek. Itt a növényi ornamentika között a négy oldalon négy szöveg olvasható. Az egyik az Abdu Dzsabár álím név. A másik hármon pedig Dobrovits Mihály szerint egymással összefüggésben nem lévő verstörédek.

A leghosszabb szöveget Dobrovits háromsorosnak, s így töredékesnek véli, pedig nem erről van szó. Ez valójában egy három sorban leírt sorpár, bejt:

Her bîçârenin elinde delildir
Bunî yazan okuyanun kulıdır

Minden szerencsétlen kezében [azaz számára] útmutató
Aki ezt írta, az olvasó szolgálja.

A kezdetleges versezet nem időmértékes, tehát nem az oszmán klasszikus, ún. *dívánköltészet* körébe tartozik, sokkal inkább lehet egy ásíkvész töredéke, de még inkább illeszkedik azon formulák sorába, amelyek gyakran olvashatók egy-egy írásmű zárlatában, s mind az íróra, mind az olvasóra áldást kérnek.

létezett, s azután az újonnan létrejövő világot a mohamedí fény – az értelem fénye – világította meg. Erre utal az első fêlsor világot bevilágító mécsese. Az, hogy a költőnek van „Ahmedje”, annyit tesz, hogy ő maga is az igaz hit hirdetőjének, Mohamednek a követője, azaz muszlim.

- 9 Bőrükbe égetett billoggal az állatokat jelölték meg, így az az alávetettség jelképe, átvitt értelemben szégyenbélyeg. A költő azért viseli, mert szerelmese rabszolgája. Ő azonban büszkén viseli ezt, mint uralkodói jevényt.
- 10 A tálal Nyékhegyi Dorottya találta meg az 1998–2000 között folyó Szent György téri ásatásokon. A lelet ismertetése: B. NYÉKHEGYI Dorottya, *Feliratos török talpas tál a budavári Szent György térről*, Budapest régiségei, 38(2004), 133–152.
- 11 DOBROVITS Mihály, *A Szent György téri török talpastál feliratai és értelmezésük*, Budapest Régiségei, 38(2004), 153–157.

A másik két töredék véleményem szerint összetartozik, s egy jól ismert, széles körben elterjedt ásikvers-típus első strófája lehet. A szöveg ez esetben is szótag-számláló:

Dedim dilber nedir halın	Szóltam: kedves[em]! Hogy vagy?
Dedi elhamdulillah	Szólt: Allahnak legyen hála!
.... -sin ¹²	... vagy
Dedi estagfurullah	Szólt: Allah bocsássa meg! / Nem tesz semmit

A második és a negyedik sor azonos szerkezete egyértelműen mutatja a két sorpár kapcsolatát, amelyet megerősít az első és a harmadik sor végének rímelése is: *halın/-sin*. A felelgetős versek ismeretében talán megkockáztathatunk egy – mégoly gyenge – rekonstrukciót is; a harmadik sor akár így is hangozhatott: *Dedim dilber ne güzelsin* 'Szóltam: Kedves[em]! Mily szép vagy!' A kiegészítést egy másik, hasonló stílusú felelgetős énekből emeltem ki:

Dedim dilber ne güzelsin	Szóltam: Kedves[em]! Mily szép vagy!
Dedi Huda'dan ihsandır	Szólt: Az Úr jótéteménye ez.
Dedim ihsana ihsan et	Szóltam: a jótéteményre jótéteménnyel felelj!
Dedi dileğın nerdendir?	Szólt: mire vágyakozol? ¹³

Bár a kezdősornak megfelelő kérdést nem találtam az ásikversek között, egy internetes fórumon egy ismeretlen, költői hajlamú személy a következő verseckét rögtönözte:¹⁴

Dedim: dilber nedir bu hal!	Szóltam: Kedves[em]! Miféle helyzet ez?
Yanakların olmuş al al.	[Két] orcád piros, piros.
Dedi:istediğinden al,	Szólt: végy abból, amire vágysz:
Biri şeker öbürü bal.	az egyik cukor, a másik méz.

A tálon tehát egy hosszabb ásikvers első versszaka, egy szokásos, az íróra és az olvasóra mondott verses fohász és egy név olvasható.

12 A tál e ponton sajnos töredékes, a sor első felét tartalmazó darab hiányzik.

13 Ásik Rúhszátí (1835–1911) verse.

14 <http://www.turkeyforum.com/satforum/archive/index.php/t-246886-p-2.html> (Letöltve: 2010. július 14.).

A budai török tál két oldala (Tihanyi Bence felvétele)

A vártól [Várad] északra, a Körös folyó túlsó partján lévő magas hegyről Jentür Haszan pasa a *jentür, jentür tür jelelli vaj* refrénsort [énekelve] (*terenniümtallaryla*) a vár belsejébe annyi golyót lőtt ki szünet nélkül, hogy annak hangja az égig ért, s az élettelen golyók által a hitetlenek feje golyóvá lett.¹⁵

Evlia cselebi érdekes művelődéstörténeti adatot őrzött meg a számunkra, bár kissé nehezen érthetően. Elvileg ugyan elképzelhető, hogy utazónk az ágyúk durrogását – *jentür jentür tür* – kívánta imitálni, de valójában egészen másról van szó. Az Evlia által használt kifejezés, a *terenniüm* az oszmán klasszikus költészet és zene terminus technicus: a vers törzsszövegéhez nem tartozó, de az előadás során mégis elhangzó szavak-sorok összefoglaló neve. Két formája ismert, a ritmikus (*ikái*) és a szöveges (*lafzi*) *terenniüm*. A fent idézett szócskák – *jentür, jentür tür jelelli vaj* – gyakran előfordulnak a klasszikus dalokban, s a ritmikus *terenniümök* csoportjába tartoznak. Hajdan, 4-500 évvel korábban még ritmusjelölő szerepük volt a mi *tá* és *ti* szótagjainkhoz hasonlóan, a XVII. század közepére azonban ezen értelmük elhomályosult, s csupán az énekszöveg meghosszabbítására, díszítésére szolgáltak. Használatuk a legkifinomultabb, legjobb színvonalú dalokra jellemző.

Nem meglepő, hogy Haszan ilyen – tréfás – ragadványnevet kapott, elterjedt szokás volt ez az oszmánok körében. Az egyik temesvári pasát például *Zurnazen* ('töröksípos') *Musztafának*, budai kollégáját pedig *Kalajlikoç* ('ólmozott dió') *Ali pasának* nevezték. A XVII. század elején pedig egy nagyvezír azzal érdemelte ki a 'kutas, kútásó' (*kujudzsın*) melléknevet, hogy egy csata során lovastul beleesett egy gödörbe.

De vajon miért nyerte Haszan a *jentür* melléknevet? Személyének azonosítása erre is választ kínál. Bár Jentür Haszanként más forrásban nem találkozunk vele, Evlia szerencsére többször megemlékezik róla. Megtudjuk például, hogy 1664 januárjában kanizsai pasaként panaszkodott Zrínyi támadása miatt a nagyvezírnek, az év nyarán pedig ő védte tartománya központját a keresztényekkel szemben.¹⁶ Márpedig Teleki Mihály egyik leveléből világos, hogy a „pécsi pasa, akit tavaly télen Zrínyi felveretett” nem más, mint Jakováli – más néven Memibegovics – Haszan, a pécsi keringő dervis (mevlevi) kolostor alapítója.¹⁷ A kör ezzel bezárul: a keringő dervisek a kor legkifinomultabb klasszikus zenészei voltak, pasánk tehát teljes joggal dúdolja egy klasszikus dal refrénjét – Várad ostroma közben.

15 EVLIYÁ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Yazması'nın Transkripsiyonu – Dizini. 5. Kitap*, haz. Yüce DAĞLI, Seyit Ali KAHRAMAN, İbrahim SEZGIN, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001 (a továbbiakban: EVLIYÂ 2001), 216.

16 EVLIYÂ 2002, 241–243, 310–313, 326.

17 *Teleki Mihály levelezése*, III, (1664–1666), szerk. GERGELY Sámuel, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1907, 282 (1664. nov. 24.).

Török népdal Várad ostrománál

A törökök körében nagy hagyománya van a rövid, csattanós alkalmi dalok, a mánik improvizálásának.¹⁸ Lássunk egy jellemző helyzetet Kúnos Ignác ízes leírásában:

Csónakunk úgy futott, hogy ha golyót röpítettek volna utána, az se érte volna utol. Egyre több lett körülöttünk a csónak. Némelyekben *csarsafos*, *entáris*,¹⁹ fátylas hölgyek, másokban meg elegánsan öltözött ifjak ültek. A csónakokkal egymás mögött haladva vagy egymás mellé kerülve társalogtak. Időnként kedves dallamokat is lehetett hallani.

- Milyen dalt énekelnek? – kérdeztem a mellettem ülő iskolásgyereket.
- Mánit dobnak.
- Mit jelent az, hogy mánit dobnak?
- A csónakokban ülő ifjak a mellettük elhaladó fiatal lányoknak verseket vetnek oda. (...) Figyeltem erősen.

A csillagra, a holdra nézz,
A háztetőn álló lányra nézz,
A hold, a csillag az enyém,
A háztetőn álló lány enyém.

Egy úr a közelünkben lévő csónakok egyikén:

Ki jön itt, kinek a lánya?
Piros a kabátkája,
Orcáján rózsza nyílik,
Véltem, hajnal csillaga.

Válaszul leányhang hallatszott:

Hold világít, nem mehetek,
Rózsacsokor nem lehetek,
Ha a hold felhőbe búvik,
Meggötnek se fékezhetnek.²⁰

18 A *mani* mindig négy soros, *aaba* rímelésű vers.

19 A *csarsaf* a fejet is befedő hosszú, köpenyszerű utcai viselet; az *entari* női ruha.

20 KÚNOS Ignác, *A török népköltés: Kúnos Ignác török nyelven tartott egyetemi előadásai (1925–26)*, Bp., Terebess, 1999, 32–33.

Evliya cselebi útleírását olvasva úgy tűnik, ilyenek a hódoltságban is születtek, ha esetleg nem az itt állomásozó, többségében délszláv anyanyelvű katonaság körében, akkor legalább a nagy hadjáratok törökjei között. Íme egy példa 1660-ból, a váradi ostromtáborból:²¹

Végül a sokat látott öregek figyelmeztetésképpen, képletes beszéddel, verses szóval azt mondták:

Varat'da var at tüfegi	Váradon van ló-puska
Koynuna ko ekmegi	Kebledbe rejtsd a kenyeret
Kıřa kalmakdan ise	A télíg itt maradásnál
Göre gör evvel gitmegi.	Inkább az elmenésre törekedj

Annak a félelemnek adtak hangot, hogy a hadműveletek télíg is elhúzódhatnak, s így esetleg kudarcba fulladhatnak, ami pedig óhatatlanul kiváltaná a nagyvezír haragját. Volt is okuk aggodalomra az ostromlónak, hiszen bő hatvan évvel korábban, 1598-ban éppen azért hiúsult meg az ostrom, mert a beköszöntő tél miatt a törököknek haza kellett vonulniuk. A versecske tehát egy alkalom szülte, valódi hódoltsági alkotás.

21 EVLIYÁ 2001, 216.

ÁCS PÁL

Iter Persicum

Kakas István utolsó követútja a Kaszpi-tenger mellé (1603)

1603. május 27-én előkelő idegen társaság érkezett Asztrakánba, a Kaszpi-tenger északi partján fekvő kikötővárosba: II. Rudolf német-római császár és magyar király követei. Az utazók a Kaszpi-tenger délnyugati partját igyekeztek onnan elérni. A perzsa sah udvarába siettek, hogy átadhassák neki a Habsburg uralkodó levelét. Ebben a levélben Rudolf jóindulatát fejezte ki a sah iránt, biztosítva őt arról, hogy elszántan folytatja a háborút közös ellenségük, az Oszmán Birodalom ellen, Perzsia tehát továbbra is számíthat a keresztények szövetségére.

A küldöttséget egy harmincnyolc éves magyar nemesember vezette, a nagy diplomáciai tapasztalattal rendelkező Zalánkeményi Kakas István. Mellette volt fiatal német titkára, a szászországi Georg Tectander, aki naplójában feljegyezte az utazás minden fontosabb eseményét. Csaknem két hónapig várakoztak a Volga mocsaras deltájában fekvő, tatárok lakta orosz városban, amíg sikerült felszerelni a tengeri utazásukhoz szükséges hajókat. A Borisz Godunov orosz cártól mellőlük rendelt perzsa tolmács és egy nyelvekben járatos lengyel nemesúr társaságában július 22-én végre kihajózhattak. A hajóút hosszú és kényelmetlen volt. 8–10 napos vitorlázásra számítottak, ehelyett háromheti vergődésben volt részük. A szél általában alig fújt, máskor viszont viharok sodorták őket ide-oda. Kimerülten és tartalékaikban megfogyatkozva futottak be a Gílán tartománybeli Langerud kikötőjébe. Sorsuk ezután még szerencsétlenebbre fordult. A hosszúra nyúlt hajózás alatt a Kaszpi-tenger vizét is kénytelenek voltak meginni; ettől valamennyien súlyos bélfertőzést (feltehetőleg vérhast) kaptak. A helybéli ételek és italok is szokatlanok voltak számukra, bort pedig a mohamedán vallási tilalom miatt sehol sem lehetett kapni. Elsőként lengyel útitársuk halt meg, ez nagyon megijesztette és elkedvetlenítette őket. Röviddel ezután Kakas István is ágynak esett, és a gondos ápolás sem javított az állapotán. Felgyógyulásában nem is reménykedett, ezért minden holmiját és a misszió egész további sorsát Tectander követségi titkár kezébe adta. Ezután már csak napjai voltak hátra. Még élt, amikor elérkezett hozzájuk I. Abbasz sah személyes megbízottja, az angol Robert Shirley. A perzsa uralkodó különleges bizalmát élvező angol úriember mindent megtett a súlyosan beteg magyar követ életének megmentésért. Hordágyon szállíttatta őt a két mérföldre lévő Lahidzsánba, ahol azonban Kakas október 25-én meghalt. Végakarata szerint szállásuk szép lombos fájának árnyékában temették el.

A követség mégsem vallott kudarcot. Noha még többen belepusztultak a fertőzésbe, a huszonegy éves német titkár erős szervezete leküzdötte a kórt. Ő eljutott a sah színe elé, aki a régi uralkodói székhelyen, a mai Perzsa Azerbajdzsán fővárosában, Tebriszben díszes ceremóniával fogadta őt, és átvette Rudolf császár levelét. Abbasz sah rendkívül elégedett volt a keresztény uralkodó üzenetével, és reményét fejezte ki, hogy a leírt szavakat tettek követik. Aligha véletlenül választotta a sah éppen ezt a várost a találkozó színhelyéül: a sokszor elvesztett, majd visszafoglalt Tebrisz a perzsák számára már egy évszázada az oszmánok elleni harc szimbóluma volt.

Hosszú, viszontagságos utazás várt még Georg Tectanderre ezután, de sikerült visszajutnia Prágába és jelentést tennie a császárnál. Követnaplójából, visszaemlékezéseiből, az előjárójától, Kakas Istvántól kapott utasításokból és a követjárás egyéb hivatalos dokumentumaiból csinos német nyelvű könyvecskét állított össze *Iter Persicum* címmel. A mű első kiadása 1607-ben jelent meg a szerző beleegyezése nélkül, kalózkidrásban. Az újabb, bővített, metszetekkel illusztrált kiadás már Tectander jóváhagyásával készült. Később a könyv évszázadokra feledésbe merült, mígnem egy francia orientalistának sikerült felfedeznie. Az útleírás ezután orosz fordításban is napvilágot látott. A német történészek szintén felfigyeltek rá, hiszen az első német nyelvű perzsiai útleírásról van szó. A magyar művelődéstörténet éppígy sokat köszönhet a fiatal szász diplomatának, mivel az ő könyvéből értesülhetett a világra Kakas István perzsiai követjárásának részleteiről.

Nyilván korábban is akadtak magyarok, akik eljutottak a sah birodalmába, mégis Kakas volt az első perzsiai magyar utazó, akiről hitelt érdemlő, pontos és részletes források maradtak fenn. Az *Iter Persicum*-ból világosan kirajzolódik az 1603-ban Perzsiába érkezett delegáció hivatalos programja és célkitűzése. Mégis felvetődik a kérdés: volt-e igazi értelme, politikai tétje és katonai hozadéka ennek a hallatlanul fáradtságos, tragikus végkimenetelű utazásnak? Ha erre a kérdésre választ szeretnénk kapni, előbb egy pillantást kell vetnünk a magyar követ, Kakas István alakjára, meg kell ismernünk érdeklődési körét, kapcsolatrendszerét és politikai nézeteit.

Kakas István életútját meglehetősen jól nyomon követhetjük Veress Endre 1905-ben megjelent életrajzi monográfiájából. A szerteágazó levéltári forrásgyűjtésen alapuló biográfia egy igen sokoldalú, nagy humanista műveltségű, rendkívül tájékozott, kiterjedt kapcsolathálóval rendelkező magyar diplomata portréját rajzolja meg. Kakas a magyar királyságtól 1541 óta elszakadt Erdélyi Fejedelemségben, az ország szellemi fővárosának számító Kolozsváron született, és élete jó részét ott is töltötte. Köztudomású, hogy Erdély a XVI. században török fennhatóság alatt viszonylagos autonómiát élvezett, és a nyelvek, a kultúrák, a vallási mozgalmak örökké forró olvasztókemencéje volt. Nagyon sok érdekes, különleges szellemi képességekkel megáldott egyéniség élt itt ekkor – közéjük tartozott Kakas István is. Magyar családból származott, életvitele és kultúrája mégis németes volt, anyanyelvi szinten beszélt és írt ezen a nyelven, valamint kitűnő latin és

olasz nyelvtudással is rendelkezett. A szokásosnál jóval több időt, tíz évet töltött külföldi egyetemeken, előbb Bécsben, utóbb Padovában, ahol doktorátust szerzett. Büszkén emlegette Kakas, hogy egész Erdélyországban ő az egyetlen igazi jogászdoktor, ráadásul a korabeli Európa egyik legszínvonalasabb, egyszersmind legszabadabb tanintézményében szerezte ezt a fokozatot. Az erdélyi magyarok közt erősen terjedő unitárius vallásban nevelkedett, később azonban a bécsi jezsuiták befolyása alatt katolizált, és egész életében hű maradt ehhez az Erdélyben nem éppen népszerű hithez. Mindez nem zavarta abban, hogy első feleségét az unitáriusok közül, mégpedig a híres-neves unitárius püspök, Dávid Ferenc rokonságából válassza. Második felesége viszont már buzgó katolikus volt, ráadásul tirolai származású úrnő – Báthory Zsigmond fejedelem feleségének, Maria Krisztierna Habsburg hercegnőnek az udvarhölgye – akinek hatására Kakas még inkább elnémetesedett. Kakas István és osztrák feleségének 1601-ből való hiteles, egész alakos kettős portréja nemrég bukkant fel Milánóban. A képeket a Magyar Nemzeti Galéria vásárolta meg. Elegáns, méltóságteljes, érzékeny diplomatát látunk a képen, nem azt az épületdísznek használt nagy bajuszos mesteremberfőt – a kolozsvári Wolphard–Kakas-ház dekórumát –, amelyben eddig Kakas István portréját vélték felismerni.

Kakas Kolozsvár egyik leggazdagabb polgára volt, az erdélyi fejedelem is mindig az ő egyik pazarul berendezett házában lakott, amikor éppen a városban tartózkodott. Töredékeiben ma is áll egyik palotája, a híres kolozsvári Kakas-ház, az erdélyi késő reneszánsz építőművészet kimagasló remeke. Jogászként és diplomataként mindig hűséggel szolgálta a Báthory családból való erdélyi fejedelmet, egyszersmind – ahol tehetette – támogatta a Habsburg-dinasztia Erdéllyel kapcsolatos politikáját is.

Ez a két, hagyományosan ellentétes érdek – az erdélyi fejedelemé és a Habsburgoké – a XVI. század végén egyre inkább összekapcsolódni látszott. Ismét napirendre került az oszmánok elleni keresztény összefogás sokszor hamvába hullott programja. A nagy szervezkedéshez olyan országok is csatlakozni akartak, amelyek korábban békében éltek az oszmánokkal, vagy éppen török fennhatóság alatt álltak, miként Erdély és a román fejedelemségek. Másokkal együtt Kakas István is hitelt adott Mohamed próféta állítólagos jóslatának, mely szerint birodalma ezer évig fog fennmaradni. Addig – vagyis a keresztény időszámítás szerinti 1600. esztendőig – már csak néhány év volt hátra.

Kakas István diplomáciai karrierje 1593-ban kezdett felívelni, éppen akkor, amikor a Habsburgok és az oszmánok között kirobbant a hosszú, tizenöt éves háború. Egymást érték ekkor Erdélyben a különböző országok követségei. Fogadásukkal, eligazításukkal, a tárgyalások előkészítésével legtöbbször Kakas Istvánt bízták meg. Az elhúzódó, sok hadszíntéren, változó szerencséivel zajló konfliktus számos tekintetben emlékeztet a modern kori háborúkra. Egyre több ország sodródott bele, erősen átrajzolta a korábbi szövetségi rendszereket, és még olyan távoli birodalmak politikájára is befolyással volt, mint Perzsia. Magyarországon és

Erdélyben egyre inkább odafigyeltek az Oszmán Birodalom keleti szomszédságában fekvő muzulmán hatalomra mint potenciális szövetségesre. Kakas István is hangoztatta, hogy az oszmán terjeszkedésnek egyszerre kell gátat szabni Bécs szomszédságában és Perzsia határain.

A keresztény–perzsa szövetség lehetősége a XV. század óta folyamatosan foglalkoztatta az európai hatalmakat. Többek közt Hunyadi Mátyás és II. Lajos magyar királyok is küldtek már követeket Perzsiába. A Habsburgok is keresték a perzsák barátságát, annál inkább, mivel európai ellenlábasuk, Franciaország az oszmánokkal szövetkezett. Keresztény misszionáriusok és utazók régóta terjesztették az iszlám világot megosztó szunnita–síita vallási ellentétek hírét. Attól kezdve, hogy az azerbajdzsáni eredetű *Kizilbas*-mozgalom a XVI. század elején megalapította a Szafavida uralkodóházat, még inkább felerősödtek a perzsákkal kapcsolatos keresztény várakozások. Az európaiak keresztény szellemben próbálták értelmezni a síita megváltást. Általánosan elterjedt az a hiedelem is, hogy a síita perzsa sah hajlik a kereszténység fölvételére. Ebből annyi igaz, hogy egyes Szafavida uralkodók sokkal türelmesebbek voltak a keresztényekhez és a zsidókhoz, mint a szunnita mohamedánokhoz, akiket kegyetlenül üldöztek. Válasz volt ez a török szultán parancsára 1511-ben elkövetett tömeggyilkosságra: ekkor a Kizilbas-mozgalom 40 000 tagját mészárolták le. Az oszmán császár és a perzsa sah között 1514-ben lezajlott véres ütközet örök időkre lehetetlenné tette a két muzulmán birodalom közti békét. Ezután rendszeressé váltak a török–perzsa háborúk, és ennek még Magyarországon is híre kelt. Tinódi Sebestyén 1546-ban szerzett históriás énekében legendás elemekkel tarkítva beszélt el I. Szülejmán török császár és a „Kazulbasának” (azaz Kizilbasnak) nevezett I. Tahmaszp perzsa sah véres küzdelméről. A *Szulimán császárnak Kaszul basával viadaljáról* szóló ének egyértelműen hangot ad a perzsákkal kapcsolatos magyar várakozásoknak. A XVI. században a keresztény Európa és az Oszmán Birodalom közti összecsapások javarészt a magyarországi ütközőzónában zajlottak. Az oszmán terjeszkedésnek azonban térbeli korlátai voltak. Annak, hogy a törökök nyugati előrenyomulása Magyarországon megtorpant, több oka is volt. A keresztény összefogáson és a magyar katonák bátor helytállásán kívül komoly nehézséget jelentett az oszmánoknak, hogy birodalmuk keleti határain folyamatosan háborúzniuk kellett az ellenséges perzsa uralkodókkal.

Ezek a szempontok kétségtelenül közrejátszottak az 1603-as perzsa követség létrehívásakor. Arra azonban mégsem adnak kellő magyarázatot, hogy miért éppen Kakas Istvánt nevezték ki a delegáció élére. Kakas levelezésében, feljegyzéseiben – a fent említett általános megállapítást leszámítva – nyoma sincs a Perzsia iránti komolyabb érdeklődésnek. A választ mégis könnyen megadhatjuk, ha figyelmesen elolvassuk Georg Tectander beszámolóját Kakas halálának körülményeiről. Az a Robert Shirley nevű angol *gentleman*, aki I. Abbasz sah megbízásából felkereste a haldokló magyar követet, pontosan tudta, hogy kivel áll szemben, és Kakas is tisztában volt látogatójának kilétével. Ugyanis az egész perzsa követ-

járást ez az angol úr és testvére, Sir Anthony Shirley eszelték ki. A sah és a Habsburg császár közti hivatalos diplomáciai kapcsolatfelvételhez alapvető angol érdekek fűződtek, a követjárást angolok készítették elő, a Habsburg delegátus angol kereskedők által kitaposott útvonalon haladt Lengyelországon és Oroszországon keresztül, s jutott el Perzsiáig.

Az egyre mélyülő angol–orosz barátság tette lehetővé 1555-ben a Russia Company nevű angol kereskedelmi társaság megalapítását. A kereskedők a fehér-tengeri Arhangelszk kikötőjéből indulva Moszkva érintésével értek el a Volgáig, majd azon lehajózva Asztrakánba és a Kaszpi-tengeren Perzsiába. Anglia külpolitikája és diplomáciája mindig a kereskedelmi útvonalak védelmére koncentrált. A Russia Company sikere ráébresztette az angolokat arra, hogy országuk érdekelt egy velük és az oroszokkal barátságos, erős perzsa hatalom fenntartásában. Tudvalevő, hogy a perzsiai angol misszió ügyét elsősorban Essex gróf, Erzsébet királynő híres kegyence támogatta. A Shirley testvérek a gróf bizalmát élvezték, és az angol–perzsa kapcsolatok kiépítésének szentelték életüket. Rendkívüli befolyásra tettek szert a sah udvarában. Noha Európa-szerte kalandoroknak tartották őket, valójában az Erzsébet-kori Anglia jellegzetes figurái voltak. Jól felismerték a tizenöt éves háborúban rejlő politikai és gazdasági lehetőségeket, és igyekeztek azokat kihasználni önmaguk és hazájuk számára. Miközben Anglia hivatalosan békében és barátságban állt az Oszmán Birodalommal, Anthony Shirley népes perzsa küldöttség kíséretében bejárta az oszmánellenes liga európai központjait, és nagy csinnadrattával, szemfényvesztő látványosságok kíséretében hirdette a keresztény egységet és a törökök elleni háború folytatásának szükségességét. Rómában és Prágában arra biztatta a pápát és a császárt, hogy minden segítséget adjanak meg urának és megbízójának, a perzsa sahnak, így majd harapófogóba zárhatják az oszmánokat. Robert Shirley, aki mindeközben Perzsiában maradt, arra biztatta I. Abbasz sahot, hogy modernizálja fegyveres erejét, elsősorban a tüzérséget. Anglia tehát folyamatosan fegyvereket szállított Perzsiának, szellemi és anyagi tőkét fektetett be a perzsa hadseregreformba, és a siker kiteljesítése érdekében háborús propagandát fejtett ki a keresztény Európában.

Szinte bizonyos, hogy amikor Prágában döntés született az Anthony Shirley vezette perzsa követség viszonzásáról, olyan személyt választottak a delegáció vezetőjének, aki iránt az angolok kellő bizalmat tanúsítottak. Kakas István éppen ilyen diplomata volt. Tíz évvel korábban, a háború kitörésekor már járt Angliában, ahol személyesen fogadta őt I. Erzsébet királynő. Az volt a feladata, hogy Anglia pártfogása alá helyezze az oszmán–Habsburg konfliktus által veszélyeztetett Erdélyt. Hivatalos tárgyalásai nem sok konkrét eredménnyel jártak, mivel Erdély hamarosan belesodródott a háborúba a Habsburgok oldalán. Kakas István mégis nagyon fontos kapcsolatokat épített ki a szigetországban. Azon túl, hogy kölcsönös rokonszenv alakult ki közte és a királynő között, tárgyalásokat folytatott a külügyekért és a titkos diplomáciáért felelős főminiszterrel, William Cecil, Baron Burghley-vel, valamint magával Essex gróffal is, Anglia két legbefolyáso-

sabb politikusával. Jó benyomást tett rájuk, és ezt aligha csupán sima modorával és humanista műveltségével érte el. Nyilvánvalóan felajánlotta nekik szolgálatait, és erre az angoloknak szükségük is volt. Az Északi-tengertől Lengyelországon, Erdélyen és a román fejedelemségeken át jelentős kereskedelmi út vezetett a Fekete-tengerhez. Ezen az útvonalon érkezett Kakas is Angliába, később pedig egy angol delegáció Erdélybe. Az angolok azt akarták, hogy ez az útvonal a háborús viszonyok között is maradjon biztonságos. Ezt az alapvetően gazdasági érdeket persze szerették volna „keresztény” színben feltüntetni, ezért szívesen tetszelegtek a szorult helyzetben lévő keresztény kisállamok védelmezőjének szerepében. Voltaképp mindig két táblán játszottak, egyikén az iszlámmal, másikon a kereszténységgel. Angliának tudvalevőleg nem voltak „állandó szövetségesei”, csak „állandó érdekei” – és olyan megbízható partnerei, mint Kakas István.

Tudjuk, hogy a Kakas vezette 1603-as perzsiai missziót Anthony Shirley szinte kierőszakolta Rudolf császárnál, aki kelletlenül bár, de engedett az unszolásnak. A keresztény egység fennhangoztatott jelszava ennyit mindenképp megért neki. Azért mégiscsak ő volt Európa leggazdagabb uralkodója. Valójában kicsit elege volt az angol perzsavásárból, abból pedig különösen, hogy az oszmánok ellen elért keresztény háborús sikerekből a szigetország húzzon hasznot, miként ez nemegyszer megtörtént. Jól tudta, hogy miközben az egyik angol társaság felfegyverzi a sahot, a másik kereskedőházuk Konstantinápolyval üzletel.

Talán ez az angolokkal szembeni fenntartás is oka volt annak, hogy a Habsburg császár nem sok figyelmet szentelt a sah üzenetének, amellyel követei megtértek Perzsiából, és nem a háború folytatásán, hanem mielőbbi befejezésén gondolkodott. Pedig a sah igencsak határozott és meglehetősen látványos gesztust tett. I. Abbasz sajátos módon demonstrálta az oszmánok elleni engesztelhetetlen gyűlöletét. A Georg Tectander vezette követség számára Tebriszben rendezett hivatalos audiencián két kardot hozatott be szolgálival, és elővezettetett egy török foglyot. Megragadta az egyik fegyvert, és saját kezével, egyetlen csapással levágta a rab fejét. Georg Tectander alig tudott úrrá lenni rosszulletén, félt, hogy ő lesz a következő áldozat. De a sah barátságos mosollyal megnyugtatta, és átnyújtotta neki a másik kardot, arra biztatva ezzel Rudolf császárt, hogy ő is így cselekedjék valamennyi oszmánnal.

A Habsburg udvarban nem sok hitelt adtak a sahnak és a szolgálatába szegődött angoloknak. Talán nem is sejtették, hogy mekkora lehetőséget szalasztanak el. I. Abbasz sah ugyanis pár hónapon belül elsőprő erejű támadást indított az oszmánok ellen, visszafoglalta a korábban elvesztett területeket, később pedig egészen Bagdadig tolta ki birodalma határát nyugat felé. Ha Rudolf császár valóban elfogadta volna a sah kardját, akkor Magyarország több mint nyolcvan évvel korábban szabadulhatott volna fel a török elnyomás alól. Nem a perzsákon, nem is a diplomatákon, hanem az európai hatalmak közti rivalizáláson múlt, hogy ez ekkor, 1603-ban még nem történhetett meg.

TINÓDI Sebestyén, *Szulimán császár Kazul basával viadaljáról* (1546) = Uó, *Kronika*, kiad. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Európa, 1984 (Bibliotheca Historica), 413–425.

[Georg TECTANDER], *Iter Persicum: Kurtze doch außführliche und wahrhafftige beschreibung der Persianischen Reiß*, Altenburg in Meissen, Henning Grossen, 1610 (RMK III. 1079) – A könyvnek két korábbi változata is létezik 1608-ból és 1609-ből (RMK III. 1067, App. H. 2598). MARY György magyar fordítása: *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, Bp., Szépirodalmi, 1990, 313–359. A könyv megjelenésének 400 éves évfordulójára az idén Teheránban napvilágot látott a mű faksimile kiadása az eredeti német és latin szöveg perzsa fordításával.

VERESS Endre, *Zalánkeményi Kakas István*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1905 (Magyar Történelmi Életrajzok) (<http://mek.oszk.hu/05600/05652/html/index.htm>).

NYÍREŐ István, *Kakas István utazása Moszkván át Perzsiába*, Földrajzi Közlemények, 79(1955), 67–73.

TARDY Lajos, *Régi magyar követjárások Keleten*, Bp., Akadémiai, 1983 (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 11).

H. R. ROEMER, *The Safavid Period*; the late Laurence LOCKHART, *European Contacts with Persia, 1350–1736*; B. S. AMORETTI, *Religion in the Timurid and Safavid Periods* = *The Cambridge History of Iran*, VI, *The Timurid and Safavid Periods*, ed. by Peter JACKSON and the late Laurence LOCKHART, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, 610–655.

HORN Ildikó, *Báthory András*, Bp., Új Mandátum, 2002, passim.

JAKÓ KLÁRA, *Erdélyi könyvesházak*, I, *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*, szerk. KESERŐ Bálint, Szeged, JATE, 1991 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/1).

Sir Anthony Sherley and His Perisan Adventure, ed. by Edward Denison ROSS, London, Routledge, 2004.

KOVÁCS András, *Késő reneszánsz építészeti Erdélyben*, Bp.–Kolozsvár, Teleki László Alapítvány – Polis, 2003, 26–38.

VÁRKONYI GÁBOR, *Angol békekötvetítés és a lengyel-török tárgyalások a tizenöt éves háború időszakában (1593–1598)*, Aetas, 18(2003), fasc. 2 (http://www.aetas.hu/2003_2/2003-2-07.htm#P602_143898).

BÁNKI Éva, *Kakas István* = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, V, Bp., Balassi, 2006, 31–32 (további irodalommal).

BUZÁSI Enikő, *Kakas István és felesége portréi: adalék a 16–17. századi portré-mecenatúra történetéhez*, kézirat (a Marosvásárhelyen megtartott előadás szerkesztett változata).

Ismeretlen festő: *Kakas István portréja* (1601)
Magyar Nemzeti Galéria

S. SÁRDI MARGIT

Aksamszeddín univerzális gyógszere

A kolozsvári Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” (Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár) őrzi állományában Rozsnyai Dávid naplóját (ROZSNYAI Dávid *Naplója. 1660–1670.* Ms. 159. 1°). A kézirat a XVII. század végén íródott; aktára hajtott papírok alkotják egybekötve. Több levél ki van vágva. Ez Rozsnyai vegyes tartalmú jegyzőkönyve volt, a naplón kívül egyéb följegyzések is akadnak benne, egy Teleki Mihályról szóló gúnyvers, listák, számlák. A kéziratot egy ideig Rozsnyai Dávid fia, Sámuel birtokolta, a kötetet megfordítva írt a kéziratba leveleket, majd a végére egy bejegyzést apjáról (23b):

Ezen túl több utozásit nem találhatom apámuramnak, hanem azholott cedulálta [?] szolgálatjának rendit, in folio van írva két részben is, azért ezeket is oda kell [...]ni azok köziben. Fogaras, 15. Apr. A. 1721.

Bejegyezte azt is, hogy az osztozásnál kénytelen volt bátyjának átengedni apja iratait:

Anno 1718. die 4. Mart. I[ste]n tetszéséből és elvégezett decretumából meghalván atyámuram ők[egyel]me, láttam és tudom, hogy az nemes ország törvénye szerint az nagyobbik atyafiát illeti az levelek conservatiója. Köztünk is nagyobb atyafi lévén Rozsnyai András bátyámuram...

– Sámuel átadta a leveleket, de előbb leltárt készített belőlük (24a).

A napló szövegét Szilágyi Sándor kiadta,¹ de a kisebb szövegegységekkel nem törődött. Pedig közöttük rejlik egy igazi kincs: a vegyes jegyzetek között az 52a lapon Rozsnyai Dávid egy univerzális használatú gyógszert jegyzett föl törökül megnevezett hozzávalókból, amely alkalmas számos betegség leküzdésére, a férfiuságot is segíti, kötés (impotenciát okozó bűbáj) ellen is hasznos. A török szavak megfejtése, fordítása és magyarázata Sudár Balázs áldozatos munkáját dicséri.

Úgy érezzük, e tisztelgő kötetben a legjobb helyét találja meg a szövegközlés: kötetünk címzettje értékelné fogja tudni eleink (bű)bájos ajánlatát.

1 *Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Pest, 1867. MHH II. 8. és pótk.

A recept szövege betűhű átírásban
(kurzívval a helyes török nyelvű alak, valamint a jelentés)

Hasznos liktarom²

Zenczefil	Dr. Nr. 5	<i>Zencefil: gyömbér³</i>
Szukan Tuhumi	Dr. Nr. 5	<i>Soğan tohumu: hagymapor (?)⁴</i>
Topalak		<i>Topalak: benge⁵</i>
Haucz tuhumi	Dr. Nr. 5	<i>Havuç tohumu: vadmurokpor⁶</i>
Csüregħ oti	5	<i>Çörek otu: borzaskata⁷</i>
Dari fülful	5	<i>Darıfülful: bosszúbors⁸</i>

2 *Liktarom*: liktárium (electuarium), lekvár, gyümölcsíz

3 *Gyömbér* (*Zingiber officinalis* R.): délkelet-ázsiai növény gyöktörzse. Fölhasználják fűszerként, illóolaját parfümökhöz. A gyógyászatban erős vírusölő, étvágyfokozó hatása okán alkalmazzák. Hatékony a gyomorbántalmak ellen. A homeopátiában asztma ellen, ill. utazási betegségek esetén javasolják.

4 *Hagyma*: vöröshagyma (?) (*Allium cepa* L.): bizonyítottan antibakteriális vérzsír- és vérnyomáscsökkentő hatású, javítja a véráramlást. A népi gyógyászatban időskori érrendszeri betegségek megelőzésére használják. Szirupként hatásos köhögés elleni szer, leve a méh- és darázs-csípéseken gátolja a gyulladós reakció kialakulását. Homeopátiás alkalmazásban nátha, légúti gyulladások, felfúvódás és idegfájdalmak esetén javasolják.

5 *Benge*: 1. *közönséges kutyabenge* (*Frangula alnus* Mill. [*Rhamnus frangula* L.]), ma már csak rövid távú alkalmazása engedélyezett bélürítésre. A népi gyógyászatban vértisztításra, ill. súlycsökkentésre alkalmazták. Homeopátiás alkalmazását emésztésjavításra, hasmenésre való hajlam esetén javasolják. 2. *varjútörvis benge* (*Rhamnus cathartica* L.): csak rövid távú alkalmazása javasolt székrekedés esetén. Homeopátiás készítményeit gyenge emésztés esetén alkalmazzák. Régen gyermekeknek szirupként adták.

6 *Vadmurok*: murokrépa (*Daucus carota* L.), a sárgarépa nemesítetlen alakja, korábban féregtelenítőszerként alkalmazták. Bétakarotin- és káliumtartalma serkentőleg hat a veseműködésre. Magjait régebben vese- és hólyagkő ellen, valamint vízajtóként javasolták.

7 *Borzaskata*: kerti/török kandilla/katicavirág (borzaskata, pókfű, *Nigella damascena* L.), olaját illatszerkészítésre használják. Sokszor, de tévesen azonosítják a szőrös/termesztett katicavirág/kandilla gyögyönnnyel (*Nigella sativa* L.), amelynek magvai az utóbbi időben fölkeltek a gyógyászat érdeklődését, mivel gazdagok kétszeresen telítetlen zsírsavakban. Fekete koriander néven már Egyiptomban és az ókori Elő-Ázsiában használatosak voltak általános gyógyszerként és borsos aromájuk miatt fűszerként is. A közép-európai népi gyógyászatban puffadás ellen alkalmazták.

8 *Hosszúbors* (*Piper longum* L.): Indiából származó, a feketeborsnál csípősebb, édeskés zamatú fűszernövény. Allergia és köhögés ellen, ill. étvágyjavításra alkalmazták.

Tyebabi	5	<i>Kebabe (kebabijje 'farkincás bors'):</i> <i>kubebabors</i> ⁹
Zafran	Dr. Nr. 3	<i>Safran:</i> <i>sáfrány</i> ¹⁰
Haulenczam	Dr. Nr. 3	<i>Havıcan, P. havıencan:</i> <i>kecskeruta</i> ¹¹
Karanfil	2	<i>Karanfil:</i> <i>kerti szegfű/szegfűszeg</i> ¹²
Tarczin	2	<i>Tarçın:</i> <i>fabéj</i> ¹³
Szákiz	1	<i>Sakız:</i> <i>örökzöld pisztácia, masztiş</i> ¹⁴
Gyunluk	3	<i>Günlük:</i> <i>tömjén</i> ¹⁵
Pellit	60	<i>Pelit:</i> <i>makk</i> ¹⁶
Kaurulmis bogdauni	120	<i>Kavrılmış bugday unı:</i> <i>kevert búza lisztje</i>

9 *Kubebabors* (Piper cubeba L.): Indonézia szigetein honos kúszócserje termése.

10 *Sáfrány:* valódi sáfrány (Crocus sativus L.), korábban emésztésjavításra, ill. nyugtatóként széles körben alkalmazott fűszernövény. Ma már csak a homeopátia javasolja orr- és méhvérzés, görcsökre való hajlam, pszichés zavarok esetén.

11 *Kecskeruta:* orvosi kecskeruta (Galega officinalis L.), vércukorszint-csökkentő hatású hatóanyaga miatt ideiglenesen szolgálhat a cukorbetegség kiegészítő kezelésére. A homeopátiában vizelethajtó és tejképző hatása miatt olykor alkalmazzák.

12 *Kerti szegfű/szegfűszeg:* 1. *szegfű* (Dianthus caryophyllus), inkább mezei változatát (Dianthus deltooides) alkalmazták köptetőként, ill. nyugtatóként; 2. *szegfűszeg* (Eugenia caryophyllata L.), aromája miatt régóta alkalmazzák fűszerként és illatszerekhez. Enyhén antiszeptikus hatású, gyomornyugtató; régen általános szerként alkalmazták, egyebek közt a pestis ellen is.

13 *Fabéj* (Cinnamomum cassia B.): antiszeptikus hatású, illóolajokban gazdag fűszernövény, a legrégebben ismert fűszernövények egyike. Az egyiptomiak balsamozószer adalékaként használták.

14 *Pisztácia:* örökzöld pisztácia (Pistacia lentiscus L.), drogja, a *masztiş* gyantatartalmú anyag, kenőcsök, borogatás alapanyaga, vérzéscsillapító, gyomorerősítő hatású; korábban szájvizek, tapaszok alkotóeleme. Borok tartósítására alkalmas. A Földközi-tenger keleti térségében a mai napig rágják gyantáját a lehelet frissen tartására.

15 *Tömjén:* 1. *tömjén* (Észak-Afrikában és Arábiában honos Boswellia-fajok beszáradt, sárgás vagy vöröses, áttetsző, nagy illóolaj-tartalmú izzadmánya) 2. *kerti kakukkfű* (Thymus vulgaris L.), fűszerként jól ismert, nyálkaoldó, köptető és görcsoldó hatású növény. A népi gyógyászatban gyomor- és bélműködés javítására alkalmazták. Illóolaja antiszeptikus és szagtalanító hatású.

16 *Makk:* a tölgy, bükk, mogyoró, hárs stb. száraz termése. A délvidéki tölgyek makkja édeskés, ehető, szeszt is lehet belőle előállítani. Korábban skrofulás gyermekeknek adták.

Czevzi hindj	3	<i>Ceviz-i bindi, hindistan cevizi: kókuszdió¹⁷</i>
Czevzi bevva	3	<i>Ceviz-i bevva: szerecsendió¹⁸</i>
Ákel Záhijje 1½	600	[<i>megfejtése egyelőre nem sikerült</i>]

Főzesenek modgya

Leghelsőbb[en] mas fel oka mezet az tűzb[e] kell vetni, mihelt megh mozdul az tűzb[en] az mez, mindgyart az fellyül megh irt fejer lisztet bele kell eresztteni szorva de szüntelen keverni kell, azutan mindgyart az makkot szep apron aztis megh törve, az külső veres haját le kell hantani, azutan mindgyart szep apron meg törve az safrant, azutan az szakizt, az temgent [?] az utan ezeketis szep apron megh törve, ezek után az tób szerszamoto egyszermind szep apron megh törve, ezeket penigh bele vetvén, nem kell az tűzb[en] sokaigh tartani, hanem ki veven, azon edenbölis masb[a] kell kimerni, mert hozá ragad.

Hasznaj

Főfajastol, Derék fajástul, sziv fajastul, Phlegmatis ki hannya, Arena ellen, Az ferfiusagot is segelli, kőtes ellen jo; Aksem szeddin neve, mivel az első szerzőjeis azon neven volt etc.

-
- 17 *Kókuszdió* (Cocos nucifera): mind a kókusztej, mind a dióbél (*kopra*) tápértékben gazdag. A kókusztej erjesztve és desztillálva erős szeszesital (*arrak*).
- 18 *Szerecsendió* (Myristica fragrans H. M.): Indokínából származó, Európában csak a XVI. századtól ismert fa. Mind a mag (muskátdió), mind a magköpeny (szerecsendió-virág) gazdag illóolajokban. Főként fűszerként használják, de korábban gyomorpanaszok elleni szerként, fogfájásra, reuma és izomfájdalmak ellen bedörzsölésre is alkalmazták.

Japán magyarországi befogadásának kezdetei*

A magyarországi Japán-recepciónak sokáig az a legkarakterisztikusabb vonása, hogy hiányzik vagy igen gyér a személyes, közvetlen összeköttetés, még élénk vagy tartós érdeklődés esetén is. Ebben nem különbözött Európa sok más országától. A XVI–XVIII. században minden Magyarországra eljutott hír, híradás eleve közvetítőnyelvből származott: latinból, németből, angolból, franciából és olaszból, esetleg hollandból, spanyolból vagy portugálból. Az először csak néhány szóra, helynévre terjedő, majd az 1750-es évektől összefüggő közleményeket alkotó, többnyire földrajzi és történelmi írásokból nyomon lehet követni, hogy az anyanyelv miként hódította meg, fogadta be a távoli neveket, fogalmakat, a közvetítőnyelvek megértésével és a saját helyesírásával is küszködve. A tudás terjedésének részletesebb vizsgálatához segítségül lehet hívni az olvasástörténet és az etimológia már közreadott forrásait, adalékait. A következő áttekintés emellett összefoglalja a kezdeti, nem önálló (néhány szónyi, esetleg mondatnyi) magyar nyelvű ismereteket is a Távol-Kelet legmesszibb vidékéről.

A XVI. századból az utókorra maradt és publikált hagyatéki, könyvtári leltárak alapján úgy tűnik, hogy hazai magánkönyvtáraink közül Dudith András gyűjteménye tartalmazott elsőként Japán egyes vidékeit is tárgyaló műveket: két, misszionáriusok által írt levélgyűjteményt, 1563-ban jelent meg az egyik, három évvel később a másik.¹ Mai fogalmaink szerint bestsellerré vált ebben a században Giovanni Pietro Maffei India történetéről szóló munkája (kompilációja). A szerző neve alatt történeti műként megjelent kötet tulajdonképpen szöveggyűjtemény volt, a portugál jezsuiták Távol-Keletről küldött leveleit tartalmazta, ám némelyik kiadásához Loyolai Szent Ignác életrajzát mellékeltek. A Japánról szóló kezdeti tudósítások sokáig forgalomban maradtak, tekintettel arra, hogy az 1600-as évek közepén a külföldi kapcsolatok befagyasztását követően nem sok új hír érkezett Európába. A hitelesítő és a korlátozottan engedélyt kapott kereskedők ismereteit – kihasználva a fokozódó érdeklődést – ügyes könyvkereskedők különféle összeállításokban adták közre. Így jelent meg például Emanuel Acosta, Giovanni Pietro Maffei és Johann Georg Götze munkáiból egy válogatás (Rövid jelentés és beszámoló a Jézus Társaság 1542 és 1568 közötti távol-keleti tevékenységéről,

* A tanulmány az alábbi kötet bevezetőjének átalakított és bővített változata: *Messzről felmerülő, vonzó szigetek*, I, *Japánról szóló magyar nyelvű ismertetések a kezdetektől 1869-ig*, összeáll., s. a. r., bev., jegyz. BUDA Attila, Bp., Ráció, 2010 (Pagoda és krizantém).

1 Az olvasástörténeti áttekintéshez elsősorban az Adattár sorozat (Szeged) könyvtárkatalógusokat és feldolgozásait tartalmazó köteteinek anyagára támaszkodtam. Részletes leírásuktól itt eltekintek.

Ingolstadt, 1586). A tudomány, az értelmiség nyelve ekkor még a latin volt, ám az érdeklődők ritkábban olvashattak már nemzeti nyelvű leírásokat is. Maffei említett műve például – részleteiben változó tartalommal – 1588–89-ben Velencében latinul, 1589-ben Lyonban (Lugdunum) latinul, Firenzében olaszul (in lingua toscana), 1590-ben Kölnben (Coloniae Agripinae) latinul, 1603-ban szintén Lyonban franciául, 1605-ben Antwerpenben latinul jelent meg. A folyamatos érdeklődésre jellemző, hogy 1665-ben Párizsban újból kiadták a francia fordítást, s 1747-ben latinul írt összes művei is sajtó alá kerültek. Maffei összeállításának több példánya azonosítható a hazai könyvjegyzékek alapján. Az 1581. évi velencei kiadás 1690-ben a nagyszombati jezsuita könyvtár állományában volt, az 1593. évi kölni pedig megjelenése után négy évvel már a kolozsvári jezsuita kollégiumban. 1628-ban egy példányát birtokolta Himmelreich György Pannonhalmán, s ugyanitt 1658-ban is regisztrálták. 1680-ban egy bizonytalan kiadású példányát leltározta a nagyenyedi kollégiumi könyvtárban, 1689-es kiadása pedig 1704-ben a turóci jezsuita rendház könyvtárában volt. Természetesen az ma már kideríthetetlen, hogy ezek honnan, kitől, milyen úton érkeztek Magyarországra. A mű hazai népszerűségére utal, hogy Molnár János 1783-ban ennek részleteit használta Japán bemutatására, melynek elején említi, hogy egy 1751-es kiadást olvasott.² A nemzeti nyelvű tudósítások terjedését jelzi, hogy Batthyány Boldizsár könyvtárában egy német nyelvű, már címében is Japán nevét hordozó, természetesen latinból fordított munkát is számba vettek, igaz, a leltár utáni azonosítása némi bizonytalanságot hordoz a kiadási évre vonatkozóan: 1585 vagy 1590.³

A szigetországhoz köthető, leginkább elterjedt XVII. századi mű a Japán apostolának is nevezett Xavéri Szent Ferenc Horatius Tursellinus által írt életrajza és levélgyűjteménye volt. 1704-ben szintén a turóci jezsuita rendház könyvtárában összeírták leveleinek 1661-es kiadását, a pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárában 1639-ben egy 1627-es életrajzi kiadását, 1761-ben pedig Keserű György kanonok hagyatékában leveleinek gyűjteményét. De nemcsak intézmények, hanem magánosok is magukénak mondhatták, mint például Michael Gabriel Fromknecht Besztercebányán 1690-ben; ő az életrajzzal rendelkezett. Az szinte magától értetődik, hogy az esztergomi érsekség könyvtárában (1674-ben és 1676-ban) és a pannonhalmi apátság könyvtárában is (1658-ban) mindkét mű szerepelt a könyvek között. Megállapítható tehát, hogy – bár kezdetben szórványosan – a Japánról szóló első hírek Európába érkezésük után nem sok késéssel eljutottak Magyarországra is, ahol eleinte főként a katolikus intézmények és olvasók körében terjedtek tovább.

2 A *Magyar Könyv-Ház* 1783. évi harmadik részében közvetítette a szerző a Japánról szóló ismereteket, forrását így jelölve: „Olvastatott ily könyv Petri Maffei e S. J. Historiarum Indicarum L. 16. Jaurini 1751. Maffejus Péternek az Indiai Történetekről írt 16 könyve.”

3 A Gemeinsamer Bibliotheksverbund nyilvántartása alapján 1585-ös kiadási évvel azonosított kötet megjelenési éveként a Hadamitzky–Kocks-féle bibliográfia az 1590-es évet adja meg.

Az első magyar nyelvű nyomtatvány, amelyben Japán neve előfordul, Apáczai Cse-re János 1653-as évszámú, de teljes egészében csak két évvel később megjelent *Magyar Enciklopédiája* volt. Ennek hetedik részében a szerző a földi dolgokról, azaz a földrajzról ír, s Japánt (Japan néven) Ázsia nagyobb szigetei között említi, ám nevénél több nem olvasható róla. Bán Imre megállapítása szerint a forrás, amelyből az adatok származnak, Johann Heinrich Alsted *Encyclopaedia septem tomis distincta* című munkája (1630). A szűkszavúságot némiképp magyarázza, hogy az eurázsiai kontinenstől való elfordulás első évtizedeiben a korábbi, még Marco Polótól és a jezsuitáktól származó ismereteken kívül legfeljebb a keresztényüldözés ténye juthatott el a nagyközönséghez. Az országhoz fűződő pontos földrajzi tudással az átlagolvasó nem rendelkezhetett. Az igazi áttörés kezdetét Engelbert Kaempfer, német származású orvos tudósítása jelentette, aki holland alkalmazásban a XVII. század végén néhány évet a dedzsimai elzárt telepen töltött. Országleírását több nyelvre is lefordították, s az elzárkózás dacára utazók és kereskedők hasonló beszámolóit követték Kaempfer munkáját. A tájékozottság, a tapasztalatok a XVIII. század elejére léptek át egy kritikus mennyiséget és elterjedtséget, ennek következtében megnőtt a magyar nyelvű, eleinte szórványos, majd folyamatos szövegek gyakorisága is.⁴ Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az európai nagyhatalmak érdeklődése e század elejétől fokozódott Ázsia keleti és déli területei, valamint a szigetvilág iránt.

Az első összefüggő magyar nyelvű említések kiegészítéséhez tartozik, hogy Xavéri Szent Ferenc emlékére, közbenjárására, dicsőítésére az 1700-as években több ájtatossági nyomtatvány is megjelent. Ezekben ő India és Japán apostolaként szerepelt, s az összefoglaló történeti munkák – akár azonosulással, akár ellenérzéssel szemlélték a katolikus egyházat – általában legalább megemlégték a nevét és tevékenysége legfontosabb jellemzőit. Viszont az is megfigyelhető, hogy – mivel Kínáról sokkal nagyobb tudás állt rendelkezésre – az ázsiai kontinens keleti részén lévő nagy birodalomról szóló írások korábbiak és sűrűbbek voltak. A már említett Molnár János, jezsuita szerzetestanár, majd világi pap 1760-ban Nagyszombatban megjelentetett egy metszetekkel ellátott könyvet *A régi jeles épületekről* címmel, amelyben Japánról még semmi sem található, ám Kína reprezentatív ismertetéssel, illusztrációkkal szerepel. Az 1700-as évek végétől nem túl nagy számú magyar nyelvű időszaki kiadványban el-elvétve ugyancsak felbukkan Japán neve. Sándor István *Sokféle* című tudományos folyóirata rendszertelenül, több kötetben készült 1791 és 1808 között Győrött és Bécsben. Az ötödik darab 1798-ban került ki a nyomdából, ebben Japánt a tea hazájaként említi Kína mellett; utóbbiról itt is sokkal részletesebb leírás olvasható.

Benkő Ferenc *Esztendőnként kiadott parnasszusi időtöltés* címet viselő munkájának harmadik része *Napkeleti utazók* alcímen jelent meg 1794-ben Kolozsvár és [Nagy]

4 Az első magyar nyelvű könyv, amelyben néhány összefüggő mondat olvasható Japánról, Lenglet du Fresnoy 1750-ben megjelent, Gyalakuti Lázár János által fordított, gyermekek számára írt geográfája.

Szeben feltüntetésével. A szerző egy Tavernier nevű, feltételezhetően holland, 1681-ben elhalálozott drágakő-kereskedő tudósítására hivatkozik, aki negyven év alatt hatszor járt Napkeleten, s aki szerint Japóniában terem ugyan „szegeletes” drágakő, de a japániak csak a klárist szeretik.⁵ Ugyanő egy másik, nehezen azonosítható munka alapján – „Storia »Generale de Viaggi per mare, et per terra, a Veneti anno 1773«” – Kínát hosszan, Japóniát néhány sorban tárgyalja, s erről megjegyzi, lakosai: „ünnepnapokon utcájukat behintik porral és megrakják lámpásokkal, és ez egy nevezetes ceremóniájok”. S bár Lenglet du Fresnoy 1750-ben még csak éppen említette, Vetsei P. István és Bertalanffi Pál munkáiba⁶ pedig már hosszabb leírások is belekerültek Japánról, azért még várni kellett arra, hogy a geográfiai/földrajzi és történelmi művek mindegyike érdemben is foglalkozzon vele.

*

A Japánt említő, leíró új ismeretek magukkal hozták az első – közvetett – nyelvi érintkezést is. Ez értelemszerűen a magyar nyelvben megjelenő, sokszor torzított, több nyelven keresztül érkező fogalmak, elnevezések befogadását jelentette. A *Történeti-etimológiai Szótár* (TESZ) több japán eredetű szót is tartalmaz. Az első maga a *japán* főnév, amely nem más, mint az ország kínai megnevezésének japán olvasata (fordítása) után az egész világon elterjedt nép- és országnév.⁷ Ez természetesen az egyes nyelvek saját szabályai szerint módosult, a magyarban második magánhangzója hosszú ejtéssel véglegesült. A TESZ szócikke első előfordulásként a készülő akadémiai nagyszótár – amelynek két kötete már megjelent – kéziratot gyűjtésének egy 1754-ből (ruhadarabként) és 1757-ből (emberként, személyként) való példáját idézi,⁸ de, mint éppen a Lenglet du Fresnoy-fordítás mutatja, a szó már 1750-ben előfordult, a második jelentésben toldalékos alakban is, igaz, még nem a mai ékezővel. Az első jelentésben és *japonika* alakban azonban az *Erdélyi Szótörténeti Tár* már 1694-es előfordulással rögzíti (szintén kéziratot forrás alapján),⁹ így a német közvetítéssel átvett szótó első megjelenése legalább ötven évvel korábbra tehető – persze, mint láttuk, már Apáczai enciklopédiájában szerepelt, ezt viszont sem a TESZ, sem az *Erdélyi Szótörténeti Tár* nem említi. A *bonc* főnevet ugyan a német nyelvből vettük át, de a feltételezhetően kínai eredetű japán szót a portugálok terjesztették el Európában. A TESZ 1786-os előfordulással regisztrálja, Vetsei P. István földrajzában *bonzji* alakban már 1757-ben előfor-

5 Ez a tudás még Marco Polóra megy vissza.

6 Barokkos című földrajzi összefoglalásaik 1757-ben jelentek meg.

7 A kínai elnevezés: *Zsi-pen*, japán olvasata: *Nippon*, *Nihon* – megközelítő fordítása: a nap eredete. Európába mind a kínai, mind a japán név eljutott.

8 TESZ I. 338, 1056, II. 53, 260, 491, 919.

9 *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, gyűjt., szerk. SZABÓ T. Attila, V, *He-Jü*, Bp.–Bukarest, Akadémiai–Kriterion, 1993, 885.

dul. A *gésa* szót az etimológiai szótár a XIX. század végétől adatozza a magyar nyelvben, s ezt meg lehet erősíteni, hiszen, bár a fogalom többször tárgyaltatik ezt megelőzően is a különböző leírásokban, maga a szó nincsen jelen. A *harakirit* a TESZ az 1872-es megjelenéshez kapcsolja, ám Hunfalvy János már 1869-ben használja a *Budapesti Szemlé*ben, *harakiru* alakban. A *kimonó* 1910-es első említése is megerősíthető, s a *mikádó* szóra a TESZ szintén egy kéziratot szöveg alapján 1801-es felbukkanást rögzít; utóbbi nyomtatásban és még ékezetlen alakban, a *Közhasznú eszméreték tára* 1833-as kiadású hatodik kötetében olvasható először. Érdekes viszont, hogy az etimológiai szótár sem a *sógunt*, sem a *szamurájt* nem említi, noha mindkettő már a XIX. században bekerült a magyar nyelvbe.

Ha a földrajzi neveket tekintjük: *Hirosima*, *Hokkaidó* a Pallas Nagylexikonban olvasható először.¹⁰ Ez a lexikon más nevek esetében is őrzi az elsőséget, például *Naganórol* is itt található az első magyar szócikk. A nagyobb városok közül *Okinava* 1882-es, *Niigata* 1883-as, illetve *Fukuoka* 1913-as megjelenése tekinthető első előfordulásnak. A *Jeso* (mai neve: Hokkaidó) név azonban már Johannes Hübner földrajzi lexikonának magyar fordításában előfordul,¹¹ *Jedsó*ként pedig Vetsei P. István is említi. A főszigetek elnevezései közül *Honsú*, *Kjúsú*, *Sikokú*, a városnevek közül például *Kiotó*, *Nagaszaki*, *Simonoszeki* nevei Kiss Lajos lexikonában önálló szócikkkel szerepelnek, s jelzik a már idejétmúlt neveket is, például megadják a Bertalanffi Pálnál előforduló *Xicoco* (ma: Sikoku) elnevezést, s Kiotó régebbi nevei – *Kio*, *Meaco*, *Miyako*, *Meacum* – is fel vannak tüntetve. Nagaszaki neve már 1796-ban olvasható Baranyi László könyvében *Nangásaki* alakban, s előfordul Xavéri Szent Ferenc életrajzában is eltorzítva, más helynevekkel együtt. A *Nippon* név is – amelynek Kiss Lajos első előfordulásaként 1757-et adja meg – szintén megtalálható a Lenglet du Fresnoy-fordításban. A mai főváros, *Tokió* régi nevét Bertalanffi földrajzi leírásából adatozza először, valóban ott lehet olvasni *Jeddo* írásmóddal, a napjainkban használt földrajzi név pedig 1869 után jelenik meg. Meg kell jegyezni azonban, hogy Franz Hauke földrajzi munkájának magyar fordítása¹² már tartalmazza, s ennek első kiadása 1862-ban jelent meg, elvileg tehát előfordulhatott korábban is, ahogyan a Budapest elnevezést sem 1873-ban használták először, például már a Táncsics Mihály által írt 1845-ös megjelenésű földrajzi tankönyv impresszumában így olvasható. Csakhogy Hauke munkájának első kiadása az OSZK állományából hiányzik, s a fellelhető második és kilencedik kiadások 1866-ban és 1880-ban jelentek meg, ezért bizonytalan az 1862-ben használt név. Végül Kiss Lajos a szinte leginkább ismert japán földrajzi név, a *Fudzsi* első előfordulásaként is a Hübner-lexikont adja meg.

10 Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, 4., bőv., jav. kiad., Bp., Akadémiai, 1988, I, 482, 598, 600, 605, 821, II, 240, 241, 470. A szótár a japán neveket a Hepburn-féle átírásban közli.

11 Két kötetben jelent meg Pesten (1816 és 1817).

12 Az első német nyelvű kiadás 1851-ben jelent meg.

Folytatva a könyvek sorát, meg kell említeni széki Soos Márton „orvos doctor” *Természeti és polgári közönséges géográfia* című, 1803-ban Kolozsvárott megjelent összefoglalóját. Kínáról bőven ír, Japánról ellenben csupán néhány elszórt, rendszertelen adatot közöl. Általánosságban a következő megállapítást teszi 115. paragrafusában: „Ázsia országainak nagyságát a geográfusok írásából nem lehet meghatározni, sem népinek számát; mert nagyobb részben esméretlenek az európaiak előtt.” Nem kell hát csodálkozni azon, ha Ázsia szigetei között a Japáni szigetek, valamint Okinava, és a Kurili szigetek mellett Kamcsatkát és Alaszkát is felsorolja. Szó esik arról, hogy Ázsia határai napkeletre többek között a kínai és a japáni tengerek. Az északi félgömb bemutatása során ez olvasható: „A’ Japáni egész birodalom, úgymint Ximo, Nifon, Matsumai, Jedso, és [s] e[gyebek] ész[aki szélesség] 30–45 gr, [keleti] hossz[úság]. 156–167. gr.” (Mai nevek: Ximo: Kjúszú, Nifon: Honsú, Matsumai, Jedso: Hokkaidó.) Japán Ázsia általános ismertetésében, az egyes országok felsorolásában önállóan nem szerepel, megjelenik viszont az északi pacifika (félgömb) földjeit és népességét ábrázoló táblázatban. Jedso és a Kurili-szigetek nagysága eszerint 5 000 négyzetmérföld, lakossága egymillió fő. Nifon, Ximo és más apróbb szigetek nagysága 7 000 négyzetmérföld, népessége nyolcmillió fő. A „nagyocska szigetek” között itt Formosa, Ximo és Jedso neve olvasható.

Az egy évvel később Pesten, Hartleben Konrád Adolf kiadásában, név nélkül megjelent *Nemzetek és nemzeti viseletek ismertetése* című illusztrált kiadványban, amely több országot mutat be, Kína bőven előfordul, Bírma szintén, de Japánról semmi sem található. Ugyancsak Hartleben adta közre 1821-ben a *Neuestes Gemälde von Japan und den Japanern* című kétkötetes válogatást. Ez volt az első magyarországi, bár nem magyar nyelvű könyv, amely kizárólag Japánnal foglalkozik, régi és újabb útleírásokat, tudósításokat tartalmaz: Krusenstern, Langsdorff, Golovnyin, Kaempfer és Thunberg műveinek részleteit.

Külön tárgyalást igényel(nek) Benyovszky Móric utazása és útleírásainak kiadása(i), magyar nyelvű fordítása, illetve hazai recepciója.¹³ Mai ismereteink szerint ő volt az első hazai utazó, aki Japán partjainál járt, és több helyen korlátozott összeköttetést teremtett a helyiekkel. Nem jószántából érkezett, hanem Kamcsatkából menekülve 1771 júliusának végén. Dél felé hajózva néhány helyen kikötöttek, majd augusztusban Tajvan felé mentek tovább. Életének talán legtöbb hírt kapott eseménye madagaszkári tartózkodása volt, itt is halt meg a francia csapatok elleni harcban. Emlékezései 1789-ben Londonban jelentek meg először angolul, egy év-

13 A japán Benyovszky-kutatásról és a Japán partjain tett utazással szemben fölmerülő aggályokról: KIRÁLY Attila: *A japán Benyovszky-kutatás = Tanulmányok a magyar–japán kapcsolatok történetéből*, szerk. FARKAS Ildikó et al., Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2009, 9–26. A magyar nyelvű irodalomban Teleki Pál is kételyeket fogalmazott meg a memoár bizonyos részleteivel szemben; ismerteti: B[ALÁZS]. D[ÉNES]., *Teleki Pál bíráló megjegyzései Benyovszky Móric Japán környéki utazásáról*, Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 1987/3, 65–71.

vel később franciául és ismét angolul Dublinban.¹⁴ Magyar fordítását 1888-ban adták ki Jókai Mór tollából. A szakirodalomban egyébként – más forrásokkal való összevetés után – megfogalmazódott az a feltevés is, hogy a memoárokat nem maga Benyovszky írta, esetleg a megjelenés előtt átírta valaki annak egyes részeit.

Benyovszkyról a hazai sajtóban már 1790-től jelentek meg tudósítások, amelyek részben Japán környéki útját is érintették – először a *Magyar Kurír*-ban, majd ugyanebben az évben a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*-ben is. Ezt követően szépirodalmi munkák hőse is lett, nyilván vakmerő, az átlagolvasó figyelmét lekötő, érdeklődést kiváltó kalandjai, élete okán. Magyarul Gvadányi József már 1793-ban Komáromban megjelentette *Rontó Pálnak, egy magyar lovas közkatonának és gróf Benyovszky Móritznak életek leírása* című elbeszélő költeményét, amelynek később több kiadása is volt. Kamcsatkai összeesküvését komponálta színdarabbá August Kotzebue, bemutatója 1794-ben volt Hamburgban; magyarul 1835-ben Kassán, 1839-ben Nagykanizsán jelent meg. Gaal József is feldolgozta hányatott életét, *Gróf Benyovszky Móríc élete és viszontagságai* címmel írt regényét 1857-ben publikálta Pesten, ennek is több kiadása volt. S még a Meidzsi előtt, 1866-ban jelent meg Luoise Mühlbach németül írt prózai munkájának fordítása is Hartleben kiadásában *Benyovszky gróf* címmel.

Itt kell említést tenni arról is, hogy Jelky András, a világiáró bajai szabólegény, ahogy szülővárosában szobra is megörökíti, 1779-ben németül megjelent életrajza szerint küldöttséget vezetett Japánba; ennek bizonyítása, a körülmények tisztázása azonban még várat magára.

Az 1800-as évek első évtizedeiben még általános irányzat, hogy azok a földrajzi és történelmi munkák, amelyek Ázsiát is fölölelték, összefüggően s részletesen tárgyalták India és Kína egyes területeit, népeit, szokásait, vallásait, történelmét, Japán azonban csak sporadikusan, Hátsó-India országait pedig még ennyire sem. Ez a tendencia figyelhető meg például farkasfalvi Farkas Ferenc 1807-ben németből fordított és Pesten kiadott, *A világ ritkaságai avagy a természet és mesterség remekjei* című munkájában vagy Budai Ézsaiás többször sajtó alá bocsátott történelmi összefoglalóiban is. Ugyancsak hiányzik Japán bármilyen említése Ajtay Sámuel *A világ története a teremtéstől fogva a legújabb időkig* című kétkötetes munkájából, annak ellenére, hogy ezt az alcímet viseli: *Minden rend- és karbeli olvasóknak, de leginkább a tanuló ifjuságnak köz hasznára kézi-könyvképen*; megjelent Pesten, 1814-ben, Trattner János Tamásnál.

Kis János, Kazinczy Ferenc barátja, költő, műfordító, előbb a göttingeni és jénai egyetemek hallgatója, majd tanár és evangélikus lelkész az előbbieknél szélesebb érdeklődésű volt. 1808-ban Pozsonyban egy kissé terjedős címmel ellátott kiadványt jelentetett meg, amelyben földrajzi, néprajzi érdekességeket gyűj-

14 A Benyovszkyval foglalkozó irodalom igen részletes bibliográfiája: *Afanázia – Gróf Benyovszky Móríc saját emlékiratai és útleírásai* = JÓKAI MÓR, *Gróf Benyovszky Móríc életrajza, saját emlékiratai és útleírásai (1888–1891)*, s. a. r. RADÓ György, Bp., Akadémiai, 1967, I, 470–490.

tött össze. Bár e munka címében hordozza az egyes országok nevezetességeire és a nemzetek szokásaira való utalást, geográfiai ismertetéseiben Japánról külön nem esik szó, csak Ázsia körvonalazása közben, a szigetek felsorolásában olvasható a neve. Ugyancsak ő adta ki 1816 és 1819 között az első magyar nyelvű utazási sorozatot *Nevezetes utazások tárháza* címmel. Az egyes kötetek között afrikai, európai, észak-amerikai, kínai, kanadai útinaplók szerepeltek, de Japánról nem található semmi, pedig legalább Kaempfer említett műve több nyelven is elérhető volt már ekkor. Katona Mihály földrajzi összeállítása elvéve tartalmaz néhány japán tárgyú utalást.¹⁵ A szelekről szóló összefoglalóban ez a mondat olvasható: „Az úgynevezett Typhon a kínai és jappóniai tengereken uralkodik és a tenger fenekéről kiülő gőzöktől származik, a tenger forrni és buzogni látszik azon a helyen, a levegő bűdöskő gázokkal megtelik, és az ég rézszínt mutat. Ez egyhelyben marad, és nem megy tovább.” A szerző szerint a japánok ábrázata lapos, csaknem négyszögletes, az orruk kicsi, felül széles és kissé benyomott.

Már a XVIII. században több angol nyelvű földrajzi összefoglaló jelent meg a régi (ancient) és az új (modern) geográfjáról. A vízvonalasított közöttük 1492 volt, a régi csak Európára, Észak-Afrikára és a Közel-Keletre terjedt. Hasonló munkák születtek németül és más nyelveken is. Majoros András 1825-ben Sárospatakon, Nádaskay András kiadásában jelentette meg *A' régi geographia rövid rajzolatja* című munkáját. A francia minták után készült földrajzkönyv 48. oldalán kerek perec ez olvasható: „Kínáról és Japánról a régiek semmit sem tudtak.” A Föld ázsiai részéről szóló adatok csekélységét fogalmazta meg egy németből fordított enciklopédia is, következő megállapításában: „Inkább vidék-leírásos (chronographicus) hogy sem tulajdonképpen történetesek az eddig való tudósítások (...) Japánról”;¹⁶ viszont a magyar nyelvű írások közül ez az első, amely Engelbert Kaempfer nevét is említette. Az ő Japánról szóló leírásának francia nyelvű változata Horvát István könyvtárának részét képezte, ez a kötet ma az OSZK állományában található;¹⁷ joggal lehet feltételezni, hogy Horvát gyűjteményén kívül más magánkönyvtárak is őrizték példányait.

Az Európa- és kereszténységcentrikus történeti munkák nehezebben fogadták magukba más kontinensek történetét. Ebben közrejátszott az a tény is, hogy az óvilágiak megjelenése az akkor fennálló államok, társadalmak életét és történelmét szinte kivétel nélkül válságba taszította, a rendkívüli pusztítás nehezítette megismerésüket, nem egy esetben lehetetlenné tette. Lassú István és Kopeckzy

15 KATONA Mihály, *Közönséges természeti Föld-leírás*, Pest, Petrózai Trattner János, 1824, 13, 110, 118, 368, 455, 494.

16 ESCHENBURG Joachim János, *Encyclopaedia vagyis a tudományok esméretére tanító könyv: Talprajzolat a tudományok összes előterjesztésére*, – – által német nyelven készítettett harmadik kiadás szerint magyarul közli LÁNGHY István, Pest, Petrózai Trattner János–Károlyi István, 1828., 87.

17 Jelzete: 505 515.

Ferenc munkái¹⁸ szintén abban hasonlítottak egymásra, hogy Kínáról még volt mondanivalójuk, Japánról azonban semmi. Mindez az úgynevezett népies olvasmányokra is általában jellemző volt: Ázsia határáig még terjedt figyelmük, Japán azonban tudásukon kívül rekedt.¹⁹

*

Az 1830-as évek elejétől azonban gyarapodásnak indultak az önálló és egybefüggő, Japánról szóló közlemények, egyelőre még csak az időszaki kiadványok körében. A reformkor második részében megjelenő földrajzi és történelmi munkákban legalább egy mondatot illet Japánról is közölni, ha más adatot nem, lakosságának számát és legnépesebb városát meg kellett nevezni – ezeket a számokat ugyanis az európai olvasók is mérlegelni tudták, mivel a XIX. század közepén bár London volt a világ legnépesebb városa, a második azonban Edo, a mai Tokió, ami csodálattal, csodálkozással töltötte el Európa polgárait.

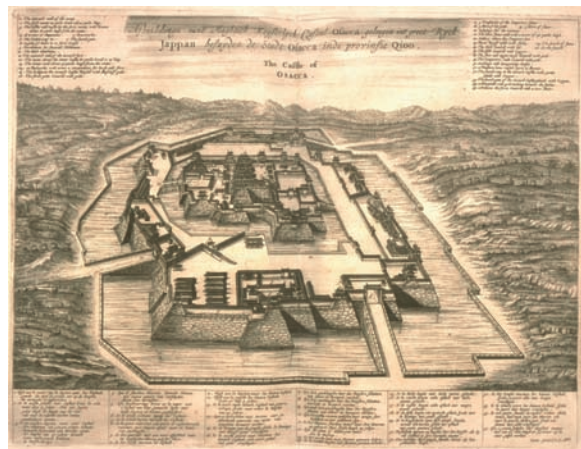
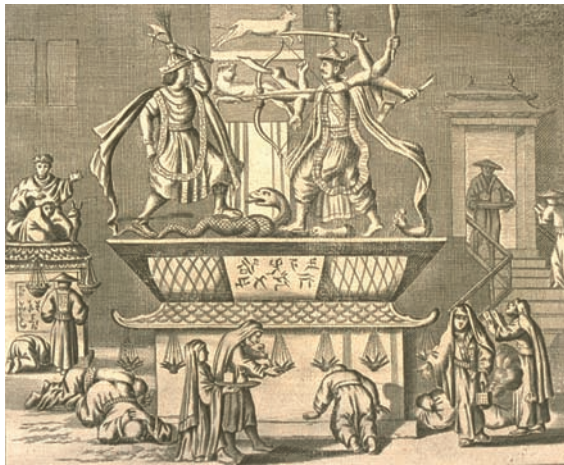
Toldy Ferenc a *Tudománytár* 1835. évi VI. kötetében *A Kelet népei s literatúrája* címmel tanulmányt adott közre, melyben Japánról ugyan külön nem esett szó, de arról felvilágosította az olvasókat, hogy az ország nem áll európai uralom alatt, hatást gyakorolt rá a kínai polgáriásodás, s Konfuciusz hagyománya ott sokkal jobban fennmaradt, mint Kínában. Ugyancsak a *Tudománytár* egyik kisebb közlésében olvasható Siebold neve is,²⁰ őt egy évvel korábban Bajza József is emlegette Széplaki Erneszt néven írt összefoglalójában. (Philipp Franz von Siebold szintén orvosként töltött 1823-tól éveket Japánban, s az 1830-as évek közepétől jelentős módon befolyásolta az európaiak Japánról alkotott képét.) Ez az évtized azért is fontos még, mert az ekkor már Bajza szerkesztésében megjelenő *Aurora* 1837. évi kötetében jelent meg az első japán tárgyú, magyar szépirodalmi munka: Vajda Péter *Yoridala* című novellája.²¹ Persze az egzotikus színhely csak parván a szerző gondolatainak kifejtéséhez. A szépirodalmi találkozások közé tartozik ezen túl az első magyar nyelvű japán műfordítás megjelenése is, a *Társalkodó* 1832-es évfolyamában. Mindez azonban már a hazai recepció új fejezetét jelentette.

18 LASSÚ István, *Világ történetei*, Buda, Egyetemi nyomda, 1832, I–II; [KOPECZKY Ferenc], *Világ közönséges históriája: A legrégebb időktől a jelenkorig*, I–III, Pest, Heckenast Gusztáv, 1837–1839.

19 *Ritka, csodás, rémletes és borzasztó rakhelye: Hasznos mulattató mindenrendű olvasók számára. A természet és művészet megjében találkozó ritkaságok és csodák; iszonyú természetjelenések, földrengések, tűzveszélyek, éhségek, ragályok, vizáruk s egyéb nyomorok; emlékezetes utazás- és vadászkalandok; borzasztó harc jelenések, iszonyú halálmemek, szörnyű boszúlatok, rémletes vétkek; emberi szörnyek, despoták, tyrannok életrajzai, karaktervonásai s egyéb ritka, csodás, rémletes és borzasztó történetek sat. sat. érdekes ábrázolása.* (A címmel ellentétben, a Távol-Keletet csak Kína képviselte.)

20 *Legújabb utazók Ázsiában*, *Tudománytár*, 1835/VII, 223.

21 VAJDA Péter, *Yoridala*, *Aurora*, 1837, 311–374.

Szeppuku, japán templom belseje és Oszaka vára
(Arnoldus MONTANUS, *Atlas Japannensis*, London, 1670)

UNOKÁINK LEBORULNAK

MAGYAR IRODALMI KULTUSZTÖRTÉNET
(XIX–XX. SZÁZAD)

BOGNÁR PÉTER

A versidom-vita célja és funkciója

Ismeretes, hogy a magyar verselmélet elmúlt másfél száz évét az ún. *magyar nemzeti versidom*¹ mibenlétének megfogalmazására tett kísérletek határozták meg. A vita középpontjában a versritmus nyelvi, illetve zenei eredetének kérdése állt. Míg a zenei eredet hívei² Arany János idézett tanulmányából kiindulva a versritmus eredetét a nyelvtől függetlenül működő, elvont képletek megvalósulásában látták, addig a nyelvi eredet szószólói³ (szintén Arany elmélete alapján) a versritmust a nyelv természetes hangsúlyaiból vezették le. A vita – lényegét tekintve változatlan formában – ma is tart. Kecskés András saját álláspontját Vargyas szólamelméletét néhány helyen módosítva alakította ki,⁴ Szepes Erika és Szerdahelyi István pedig a nyelvtől független, elvont képletek elsődlegességét hangsúlyozza.⁵

- 1 A kifejezés Arany János *A magyar nemzeti vers-idomról* írt tanulmánya (először a nagykőrösi gimnázium 1856. évi értesítőjében, modern kiadása: ARANY János *Összes művei*, X, szerk. KERESZTURY Dezső, Bp., Akadémiai, 218–258) nyomán honosodik meg. A *versidom* szó jelentése: 'versritmus'. Az ő – meglehetősen nagyvonalú – leírását követve, a dolgozatban ezért továbbra is *magyar nemzeti versidom*ként megnevezendő versrendszer alatt egy hol nyelvi, hol zenei eredetű hangsúly(ok), a sorok szótagszáma, ill. a sor adott pontján szabályosan ismétlődő szóhatárok (metszetek) szervezte verselést értek. Ez a verselési rendszer – szórványos előzmények után – valamikor a XVI. század első felében jelenik meg. Szóhasználatomban az *ütem* kifejezés két sorszintű metrikai szünet (sorkezdet–metszet, metszet–sorvég, rövid, metszet nélküli sor esetén sorkezdet–sorvég) határolta egységet jelent.
- 2 Legfontosabb szövegek: NÉGYESY László, *Magyar verstan középiskolai segédkönyvül s magánhasználatra*, Bp., Franklin-Társulat, 1886; Uő, *Magyar verstan: Középiskolák számára és magánhasználatra*, Bp., Franklin-Társulat, 1898; HORVÁTH János, *A középkori magyar vers ritmusa*, Berlin, Ludwig Voggenreiter, 1928; Uő, *A magyar vers*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1948; Uő, *Rendszerez magyar verstan*, Bp., Akadémiai, 1951, 1969²; Uő, *Vitás verstani kérdések*, Bp., Akadémiai, 1955 (Nyelvtudományi értekezések, 7).
- 3 Legfontosabb szövegek: GÁBOR Ignác, *A magyar ősi ritmus*, Bp., Lampel R., 1908; Uő, *A magyar ritmus problémája*, Bp., Lampel R., 1925; Uő, *A magyar ritmika válaszüjtája*, Bp., Dr. Vajna és Bokor, é. n.; NÉGYESY László, *Ritmus és verstechnika*, Budapesti Szemle, 1924, 194–228; NÉMETH László, *Magyar ritmus*, Bp., Mefhosz, é. n.; VARGYAS Lajos, *A magyar vers ritmusa*, Bp., Akadémiai, 1952; Uő, *Magyar vers – magyar nyelv*, Bp., Szépirodalmi, 1966.
- 4 Vargyással ellentétben Kecskés szerint a szólamok „hanghordozásbeli (intonációs) nyomatéka” „nyelvünk metrikai szempontból jelentős” fonológiai tényezője, az ütemegyenlőség viszont csak többé-kevésbé mutatható ki. KECSKÉS András, *A magyar vers hangzásszerkezete*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomelméleti Tanulmányok, 8), 70, 89.
- 5 SZEPES Erika és SZERDAHELYI István a magyar nemzeti versidom hangsúlyos jellegét a bizonyos (kötött) számú szótag után szabályosan ismétlődő metszetek, illetve sorvégek szükség-szerű következményeként értelmezi. Uők, *Verstan*, Bp., Gondolat, 1981, 355–365.

E dolgozat a vita egyik lehetséges értelmezésének vázlata. Kiindulópontjaim a következők:

1. A magyar nemzeti versidom hangsúlyviszonyainak feltárására irányuló, immár legalább százötven éves erőfeszítés meglátásom szerint semmi eredményre nem vezetett.⁶

2. Ennek okát a vita tárgyának természetében vélem felfedezni. A magyar nemzeti versidom – néhány alapvonásának (szótagszám, metszet, a metszet, illetve az ütem eleje felé található hangsúly) leírásán túl – verstani szempontból véleményem szerint nem vizsgálható. Az ennél finomabb értelmezésre törekvő elméletek már olyan jelenségekről kénytelenek állításokat megfogalmazni, amelyek a rendelkezésünkre álló eszközökkel (versérzék) nem figyelhetőek meg.⁷

6 Mind a versritmus eredetének, mind a hangsúly ütembeli pozíciójának kérdése eldöntetlen maradt. Az erőfeszítések ellenére máig tisztázatlan alapelvek emlegetése, illetve az ennek okára való rákérdés a magyar verstani szakirodalom bevezetőinek minden bizonnyal leggyakoribb topozása. A vita eredménytelenségét olvasom ki Kecskés András ellentétes értelmű nyilatkozatából is, aki Torkos László egy 1877-ben tett megállapítására reflektálva, miszerint a verstan „alapelveire nézve sem vagyunk még tisztában, s így egymást igen gyakran nem is vagyunk képesek megérteni”, 1998-ban ekképp foglalta össze a modern magyar verselmélet eredményeit. „Mi változott azóta? Tulajdonképpen semmi. »Vitás verstani kérdések« ma is vannak, és lényegüket tekintve ugyanazok, mint az előző egy-kétszáz évben. És mégis: visszatekintve egyre nyilvánvalóbb, hogy a kérdések mind pontosabb, árnyaltabb és kielemeztebb megfogalmazása, az álláspontok sarkítása és szembesítése igenis közelebb visz a talán soha el nem érhető végleges tisztázódáshoz. (...) Elődeink a minket ma foglalkoztató kérdések szinte mindegyikét felvetették, és a maguk látása és meggyőződése szerinti válaszokat is megadták.” KECSEKÉS András, *A magyar verstan szemléleti kérdései tudománytörténeti összefüggésben*, ItK, 102(1998), 480.

7 Annak megállapításán túl, hogy a nemzeti versidom félsorai általában hangsúllyal kezdődnek, az esetleges további hangsúlyok tekintetében mind a zenei, mind a nyelvi eredetű versritmus elméletének hívei találgatásokra kényszerülnek. A zenei eredetet valló Horváth Jánosnál ilyen szubjektív elem az ARANY László megérzésére (*Hangsúly és ritmus* = Uő *Összes művei*, II, kiad. GYULAI Pál, Bp., Franklin, 1901, 319–356) épített, nyelvi eredetű (!) *Jéllhangsúly* fogalma (lásd a következő jegyzetet; ill. HORVÁTH János, *A magyar vers* = Uő, *Verstani munkái*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Osiris, 2004, 368–371), a nyelvi eredetű versritmus elméletének híveinél ilyen jelenség a ritmusképző jelentésegységek („szólam”, „tag”) definiálatlansága.

A bizonytalanság a magyar nyelv hangúlyozásának – egy bizonyos határon túl – szubjektív jellegéből fakad. A magyar nyelv a *szilárd*, ill. *hangsúlytalan* mellett ismer *ingtag hangsúlyhelyeztet* is. Az ingtag hangsúlyhelyzetben álló szavak hangsúlyos, ill. hangsúlytalan voltáról a beszélő szabadon dönt, hiszen ebben az esetben a hangsúlynak nincs jelentésmódosító szerepe (*Strukturális magyar nyelvtan*, II, *Fonológia*, szerk. KIEFER Ferenc, Bp., Akadémiai, 2001², 401–404. A hangsúlyról szóló fejezet Kálmán László és Nádasy Ádám munkája). Ugyanígy jellegű a *mellékhangsúly* is, amellyel – szintén tetszés szerint – alapvetően hangsúlytalan pozíciók (kiirtott hangsúlyú mondatrészek, szóösszetételek belső határai) is nyomatékozhatók (*Uo.*, 406–410).

Az ütem hangsúlyviszonyainak többé-kevésbé szubjektív jellegéből fakadó probléma a verstanászok előtt sem maradt ismeretlen. 1984-ben Kecskés András elismeri, hogy a „puszta valószínűségből” kénytelen kiindulni, mivel annak meghatározására, hogy „mely szótagok nyomatékosak valamilyen szempontból”, nincs „egységesen elfogadott nyelvhangtani módszer-

3. A magyar nemzeti versidom verstani szempontú értelmezése ennek el-
lenére a magyar verselmélet legnagyobb szabású vállalkozásának bizonyul.
Miért?

A magyar nemzeti versidom mint előfeltevés-rendszer

A versritmus nyelvi, illetve zenei eredetét valló, látszólag kibékíthetetlen elméle-
tek⁸ egy dologban általában egyetérteni látszanak: a magyar verselési hagyomá-

rünk”. Megítélése szerint a szólamokon belüli „belső tagolódás helye bizonyos határok között egyénenként és alkalmanként változhat, eltolódhat, (...) a közléstartalom árnyalatnyi eltérései-
től függően akár ugyanaz a szókapcsolat is lehet egyetlen szólam (belső, ritmikai természetű
melléknyomatékkal), vagy két külön szólamra is tagolódhat, újabb szókezdő főnyomatékkal”
(KECSKÉS, *A magyar vers...*, i. m., 79, 77). Kecskés is idézi HEGEDŰS Lajost, aki úgy látja, hogy
„bizonyos szűk határok között – az egyének nyelvi tudatának különbözősége szerint – termé-
szetesen az életre kelő szólamok is szubjektív jellegre utalnak” (*A szólam alakulása = Pais Em-
lékkönyv*, Bp., Akadémiai, 1956, 100). Kecskés könyvéről írt bírálatában (*Bonyolult verstant vagy
tudományost?*, It, 1985, 617–631) SZERDAHELYI István is a szubjektivitás problémáját fogalmazza
meg. De mintha éppen az ütemek bizonyos határon túl szabályokba nem foglalható jellegét
venné észre Földi János is 1790-ben írt, 1962-ig kéziratban maradt verstanának XXXVI.
§-ában. „E’ Versmetszéstől vagy meg szakasztástól (úgy a’ Szómetszéstől és Versléptetéstől is)
különböz az a’ Nyugvó pont, melyet kíván a’ szóknak értelmek, avagy a’ Poétai kerek beszéd.
A’ Versnek olvasásában tsak ez utolsóira figyelmezzünk, és minthogy ez a’ matériának és kifeje-
zésnek mivóltok szerént tartja és változtatja helyét (kiemelés B. P.): *semmi különös és meghatározott
Régülakat nem kíván*” (FÖLDI JÁNOS, *A’ versírásról*, kiad. a budapesti Kölcsey Ferenc Gimnázium
1961–62. évi IV/b osztályának munkaközössége, szerk. ÁDÁMNÉ RÉVÉSZ Gabriella, Bp., Tan-
könyvkiadó, 1962, 71–72).

- 8 Látszólag, mert a nyelvi, ill. zenei eredet hívei korántsem állnak olyan éles ellentétben egymás-
sal, mint ahogy azt gondolni szokás. Így például a zenei eredet iskolájának tudományos igényű
megalapozója, a fiatal Négyesy László a magyar verselés sajátosságát – éppúgy, mint majd
Vargyas Lajos – a „phrasisok” (Vargyasnál: *szólam*) szabályszerű lüktetésében látja: „A gondo-
lat és a hang ritmusa nem mindenütt abban a viszonyban van, mint például nálunk, némely
költészetben azt látjuk, hogy csak az egész gondolatok sőt a gondolatkörök terjedelmében van
egyenletesség (egy gondolatkör: egy összetett mondat vagy mondatcsoport jut egy versszakba
vagy nagyobb sorba); általánosságban véve ilyen a görög verselés. Nálunk nemcsak a nagyobb
mondatok, hanem a kisebb mondatok és kifejezések is szabályszerűen lüktetnek; a németben
pedig nem is a phrasisok, hanem a szavak lüktetnek. A görög és latin költészetben a gondolat
ritmusa nem vág össze a hang ritmusával, csak a strófákban vagy a periodusokban; az egyezés
csak a periodusokig (összetett sorokig) terjed, a magyarban a kifejezésekig, a németben a sza-
vakig.” NÉGYESY László, *Magyar verstan: Középkorok számára és magánhasználatra*, Bp., Franklin-
Társulat, 1898, 12.

Vargyas, a nyelvi eredet legnagyobb hatású teoretikusa is megengedi, hogy a költő a fejében
élő, elvont dallamminta alapján – és annak keretei között! – írja meg versét. „Az egész népzene
tehát, minden korban azt mutatja, hogy nem a zene ritmusa hat a szövegre, hanem a szöveg
ritmusa a zenére. Dallamban fogant vers tehát nem jelentheti azt, hogy a nyelvi ritmus a zenétől
örökli törvényszerűségeit, hanem csak annyit, hogy egy-egy dalszöveg a zenére gondolva szü-
letik, a zene-adta lehetőségek között, de a nyelv törvényei szerint.” VARGYAS Lajos, *A magyar vers
ritmusa*, i. m., 48.

nyok egyike, a magyar nemzeti versidom az ún. *jövevény formákkal* szemben *nemzeti*, tehát idegen kulturális hatásoktól érintetlen, ősi, magyar.⁹ Mivel ezeket az állításokat a szerzők nem tudják – általában nem is akarják – bizonyítani, a magyar nemzeti versidom *nemzeti* jellegét, ősi eredetét a továbbiakban *előfeltevés*ként, illetve – a képzetkör összetettsége miatt – *előfeltevés-rendszer*ként értelmezem.

A különböző szerzőknél különböző hangsúlyokkal megjelenő előfeltevés-rendszer a következő elemekből épül fel. Egyrészt kimondja, hogy a magyar költészet verselési hagyományainak egyike nem magyarázható kontakthatásokkal, átvételről esetében tehát nem lehet szó, eredete a magyarság történelem előtti múltjában keresendő. Másrészt e – külső hatásokat magához idomítani képes – verselési hagyományt összefüggésbe hozza a magyarság, a magyar nemzet önazonosságával.¹⁰

A zenei eredet talán legradikálisabb, és nyilvánvalóan legnagyobb hatású híve, HORVÁTH János *Rendszerez magyar verstanában* (i. m., 560) így fogalmaz: „Az a ritmusosztón, mely nemzeti versidomunkat kiképezte, már közönséges beszédünk hanganyagának elrendezésében megmutatkozik. Megállapították, s különösen Arany László fejtette ki alaposabban, hogy beszédünket nagyjában egyenlő – egyenlőnek érzett – időszakaszokra szeretjük tagolni; az egyes szavakat, szótagokat izületekké tapasztjuk össze, vagy bontjuk szét; ez izületek hangsúllyal kezdődnek s legalább két súlytalan szótaggal folytatódnak, de háromnál többel lehetőleg nem; ha több következne, akkor a negyediket könnyebb hangsúllyal (»félhangsúly«) kiemeljük, még ha szó belsejébe esik is.”

- 9 Például: „Van nekünk, magyaroknak is nemzeti versidomunk és meghonosítottunk idegeneket.” „Nemzeti versidomunk, némi elszigetelt kezdeményektől eltekintve, a XVIII. század vége feléig egyedüli versrendszerként uralkodott költészetünkben” (HORVÁTH, *Rendszerez...*, i. m., 559, 622); „Ősi tagoló versünk”, ill. a *A tagoló vers finnugor előzményei* c. fejezet (GÁLDI László, *Ismeryük meg a versformákat!* Bp., Gondolat, 1961, 30–38); *A magyar vers a középkorban* c. fejezet „ősi, szabad szótagszámú, tagoló magyar vers”-konceptiója (VARGYAS Lajos, *Magyar vers – magyar nyelv*, i. m., 53–79). „Ütemhangsúlyos verseink legősibb, kötetlen szótagszámú változatai feltehetően ott éltek már honfoglaló elődeink tudatában is. Sőt, legközelebbi nyelvi rokonaink, a manyik (vogulok) és a hantik (osztjások) hozzánk képest nagyobb épségben és mennyiségben megőrzött régi költészete azt sejteti, hogy ütemhangsúlyos formakészletünk eredete az ugor együttélés korába is visszanyúlik.” KECSKÉS András, SZILÁGYI Péter, SZUROMI Lajos, *Kis magyar verstan*, h. n., 1984, 14. „Annyi ebből mindenesetre tény, hogy az ütemhangsúlyos verselés a magyar költészetben – az →*időmértékes verseléssel* szemben – nem idegen hatásra, hanem belső fejlődés eredményeként jött létre. Fejlődésének kezdetei, a magyar →*ősköltészet* sajátosságai azonban – minthogy szöveges emlékei nem maradtak fenn – rekonstruálhatatlannak.” SZERDAHELYI István, *Ütemhangsúlyos verselés = Világirodalmi lexikon*, 16, főszerk. Uó, Bp., Akadémiai, 1994, 227.

Ellenpélda: Miután megjegyzi a szerzők, hogy „a magyar verstanoknak szinte általános eljárásuk, hogy a »sajátosan magyar nemzeti verselés«, a »nemzeti versidom« történetét a honfoglalás előtti időkre, a magyarság kialakulásának korára vetítik vissza”, mivel „a magyar ősköltészet alkotásai közül egyetlenegy szöveg sem maradt fenn” – a gyakorlatban sokkal bizonytalanabb Horváth Jánost idézve – kimondják, hogy „»ősi« ritmusrendszerünket nem ismerhetjük meg”. SZEPES–SZERDAHELYI, i. m., 390.

- 10 Az előfeltevés-rendszert Négyesy foglalja össze a legtömörebben:

„1. Vannak irodalmunknak és különösen költészetünknek az európai irodalmak nemzetközi forgalmából meg nem magyarázható elemei, olyanok, melyek se kölcsönzés útján nem

Az előfeltevés-rendszer eredetét kutatva végső soron Johann Gottfried Herderhez jutunk. Mind az önmagából szervesen *fejlődő* vs. *imitáción alapuló* kultúra megkülönböztetése (amelyek közül a szervesen fejlődő szerveződés tekinthető értékesebbnek), mind az a gondolat, hogy a nemzet lényege, önazonosságának alapja, a *néplélek* a külső hatásoktól érintetlen, romlatlan népköltészetben fedezhető fel, Herder nyomán terjed el Magyarországon.¹¹

A magyar nemzeti versidom genetikus önazonosságából kiinduló előfeltevés-rendszer a magyar verselméletet meghatározó jelentőségűnek bizonyult. Talán megfogalmazható az az állítás, hogy a nemzeti versritmus nyelvi eredetének koncepcióját éppen az az igény inspirálta, hogy e verselési rendszer eredetisége (ősi eredete) egyszer s mindenkorra bizonyítottá váljon. A vita ennek fényében az alapvetően irodalom-, illetve *vers történeti* kérdés (kizárólag belső fejlődés útján jött-e létre a magyar nemzeti versritmus, vagy esetleg külső hatások is szerepet

kerülhettek hozzánk, se itt, hazai hagyomány nélkül, idegen elemek kereszteződéséből nem keletkezettek.

2. Ezek az elemek a nép széles rétegének költői szellemében otthonosak, századokra visszamenőleg kimutathatók, legnemzetibb íróinkat jellemzik, az idegen elemekkel szemben áthasonítólag viselkednek, kapcsolatosak a magyar nép többi simultán művészetének (zenéjének, tánczának), sajátosságaival, épúgy mint nyelvével, vagyis ezek az irodalomnak elsősleges elemei, megelőzték az európai irodalmi hatásokat, megadják irodalmunknak, történeti változásai közt is, jelen gazdag tagozatában is formai és állománybeli egységét.

3. E kettőből következik, hogy irodalmunk főgyökerei közül az egyik, még pedig a legfőbbik, eredeti; ennél fogva irodalmunk is általában eredeti, nem pedig receptio, és ősi, azaz honfoglalóink ide költészetet hoztak magukkal, mely szerves tartozéka volt és maradt a népsynchének és alapja lett [a] későbbi fejlődésnek.

4. Az őskori (honfoglalás előtti) költészetre nézve ugyanezek a megállapítások szükségképiek, mert tapasztalati tény, hogy minden népnek van költészete, s a népköltés a népléleknek biológiai függvénye; hogy pedig az a költészet nem valami egyébféle volt, hanem olyan, a melynek a mai folytatása, annak bizonyítéka egy másik szívós életű és a költészettel szervesen összenőtt szellemi birtokunknak, a nyelvnek azonossága és eredeti fejlődése.

5. A költészet lényegileg olyan eredetű, mint a nemzet; a magyar költészet egyidős a magyar néplélekkel. Akár egy korábbi népegyeségből kiszakadva, akár két külön népből keveredve alakult meg a magyarság, mióta ethnikai folytonossága tart, azóta költészete is folytonosságot alkot.” NÉGYESY László, *A magyar költészet eredete*, Bp., 1910, 8–9.

11 A RÉVAI Miklós felhívásával (Magyar Hirmondó, 1782) meginduló, a XIX. század első felében kibontakozó (vö. pl. KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok*, Élet és literatúra, 1826, 15–59.), végül ERDÉLYI János elméleti munkásságában és főleg az általa szerkesztett gyűjteményben (*Népdalok és mondák*, Pest, Kisfaludy-Társaság, 1846–1848, I–III) alakot öltő, a népköltészet megismerését, összegyűjtését és kiadását „a magyar nép lélektudománya” (ERDÉLYI János, *A magyar népdalok* [1847] = *Uő Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, é. n. [Magyar Remekírók, 71]) szempontjából szorgalmazó lelkesedést Herder eszméire szokás visszavezetni. Vö. pl. BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 152–155; FENYŐ István, *Az irodalom republika-jáért 1817–1830*, Bp., Akadémiai, 1976, különösen: 134–145; FRIED István, *Herder történetfilozófiai nézeteinek nyomában*, Ethnographia, 1985, 551–561; PUKÁNSZKY Béla, *Herder hazánkban, I, Herder és a népies irány: Irodalomtörténeti tanulmány*, Bp., Pfeifer Ferdinánd-féle könyvkereskedés, 1918 (Német Philologiai Dolgozatok, 23); RATHMANN János, *Herder eszméi – a historizmus útján*, Bp., Akadémiai, 1983, 123–144.

játszottak ebben; ha igen, melyek voltak ezek?) *verstami* problémává (kizárólag a nyelv immanens tulajdonságai eredményezik-e a nemzeti versritmust, amely így szükségszerűen eredeti, vagy esetleg külső hatások is szerepet játszanak ebben; ha igen, melyek ezek?) való átjátszásának tűnik.

Összefoglalás

A magyar irodalomtörténet-írás kialakulását vizsgálva Dávidházi Péter arra a következtetésre jut, hogy „a XIX. század közepén a még korszerűsíteni próbált, de már rohamosan avuló eposz közösségerősítő (eredetmondával igazoló) funkcióját észrevétlenül átvette egy új, korszerűbb, tudományos nagyelbeszélés, a hitelesítés új (előpozitivistá) normáinak megfelelő nemzeti irodalomtörténet mint az irodalomtudomány immár elsőszámú műfaja”.¹² A nemzeti eposz utódja Dávidházi szerint nem annyira a történelmi regény, mint inkább a nemzeti irodalomtörténet. A költő szerepét (*paraklétoész, advocatus*, védő egy közösség ügyének égi tárgyalásán) ettől kezdve az irodalomtudós is magáénak érzi, kutatói tevékenységét ezért a nemzeti kultúra védelmének eszméje alá rendeli.

Úgy tűnik, a magyar nemzeti versidom körül kibontakozott, Arany János cikkétől számítva immár másfél száz éve tartó vita *causa finalisa* is felbontható egy *explicit célra* (az egyik magyar verselési hagyomány működési elvének mind pontosabb megfogalmazása) és egy *implicit funkcióra* (a magyar nemzeti vershagyomány eredetmondával való igazolása). Ez utóbbi törekvéssel magyarázható az explicit cél szembetűnő megközelíthetlensége ellenére kibontakozó vita a nemzeti versidomról.

12 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika), 29.

J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA

Egy elfelejtett Balassi-kutató a XIX. századból

A század szenvedései, a belháborúság által okozott nyomor, a vallási és a politikai üldözések gerjesztették e vallásos hangulatot, s annak költészetét nyomasztó bú s bűn tudata jellemzik, mely miatt a közbajokban Isten ostorát ismerte fel a jámbor érzés. E misztikus iránynak fő képviselője, de egyszersmind a *világi dalnak* is az irodalomban megkezdője báró Balassa Bálint volt, kinek énekeit és dalait képes költői nyelv, tömörség s a versek dallamos lebegése bélyegzi. (...) Verseit Nadányi János adta ki (ennek négy kiadása elveszett; Fáber Mihályéból 1676 óta 1808-ig tizennyolcat ismerünk).

Toldy Ferenc így foglalta össze a Balassi Bálintről szóló korabeli irodalmi tudást mintegy harmincyolc sorban.¹ Különös, hogy Toldy ebben a művében nem említi a költő kései leszármazottjának, Balassa Antalnak azt a szándékát, amelyről 1857-ben már Nagy Iván is tudott, amikor megjelentette családtörténeti munkájának második kötetét: „[Báró Balassa II. Sándor] fia a most élő I. Antal, ki mint a tudományok barátja, két költő elődjének munkáik kiadásával készül irodalmunkat megajándékozni.”² Azonban a *Magyar költők élete* című kézikönyvben Toldy már említi a bárót. Egyrészt, amikor a költőnek azon kéziratának meglétét vonja kétségbe, amelyek „a kibujdosása előtt megégetettek túl megmaradtak”, a következőket írja: „de én sem könyvtárakban és kéz alatt ilyeknek nyomokba nem akadhattam, sem költőnk lelkes utódja, b. Balassa Antal úr olyanokat családja gazdag levéltárában föl nem fedezhetett.”³ Másrészt Toldy így zárja a Balassi I. Bálintről szóló fejezetét: „Egyébiránt mind a két Bálint hagyománya kiadását a mívelt lelkű b. Balassa Antal úrtól várhatjuk, azok életrajzaival együtt.”⁴

Balassi I. Antal (1822–1877) a nagy költő édesapja testvéreinek, Balassi Imre erdélyi vajdának hetedik leszármazottja volt. A Balassák ősi fészkeinek, Kékkő várának ura meglehetősen előkelő helyet foglalt el azon reformkori arisztokraták között, akik akartak és tudtak is tenni valamit az ország felemelkedéséért. Például

- 1 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégebb időktől a jelen korig, Rövid előadásban 1864, 1865*, összeáll. SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1987, 74–75. Toldy ugyanazt írta a második, javított kiadásban is. Vö. TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, 3. javított kiadás, Pest, Athenaeum, 1872.
- 2 NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, A-B, Pest, Friebeisz István, 1857, 128 (reprint kiadás: é. n.).
- 3 THOLDY Ferenc, *Magyar költők élete*, Pest, 1870 (Reprint: Bp., Szépirodalmi, 1987), I, 79.
- 4 *Uo.*, 81.

a kialakítandó Nemzeti Képcsarnok érdekében, 1845. április 25-én kiadott aláírási íven az első név Balassa Antalé,⁵ de hozzájárult a Magyar Tudományos Akadémia által elindított Magyar Történelmi Emlékek kiadásához is.

– *Magyar Akademia.* – Az akademia kedves kötelességének tartja azon hazafiak neveit, kik az általa kiadandó Magyar Történelmi Emlékek gyűjteménye első, három éves, cyclusára e napig aláírtak, s így e kiadás megalapítóinak tekinthetők, nyilvános köszönete jeléül közzé tenni. – Megnyitja a sort, kit különös hálával tekintünk e fontos hazai vállalat fő pártfogójának: Fenséges Ausztriai cs. és magyar és cseh kir. Herczeg Albert főherczeg, Magyarország főkormányzója, s a harmadik hadtest főparancsnoka, ki egy-egy évfolyamra százforinttal aláírni, s az elsőre ugyan annyit már be is küldeni, méltóztatott. – Továbbá jelentették magokat: gróf Almásy Móríc, b. Ambrózy Lajos, gr. Andrássy György, gr. Apponyi György, b. Augusz Antal, b. Balassa Antal stb.⁶

Balassa Antal iratait olvasva azonnal szembetűnik, hogy a báró nemcsak a haza megreformálásához, annak ébredéséhez járult hozzá, hanem saját alattvalóival is igen jóindulatúan, nagylelkűen viselkedett. A hozzá írt jobbjágykérvények kéréseit gyakorta teljesítette.⁷ Szákovits János téglacsináló jobbjágy például 1844 júniusában írt levelet urához a következő ügyben: fél éves munkával 10 500 db téglát készített, amelyeket a május 29-i felhőszakadás mind elmosott. (Az agyagtéglák nyilván még nem voltak kiegészítve, csupán kiszárítva.) Azonban arra kéri az urat, hogy a 31 forint 30 krajcárból álló járandóságát fizesse ki neki – ennyit keresett akkoriban egy téglavető fél év alatt. Balassa Antal még a kérvény megérkezése napján, tehát azonnal utasította a kékkői pénztárat, hogy a járandóságot adják ki.⁸ Más, ehhez hasonló ügyről is értesülhetünk a kékkői tisztartó, Pomikalkó Károly leveleiből.

A bárónak azonban már ifjúkora óta feltett szándéka volt nemcsak a haza ügyének előmozdítása, hanem saját családja történetének kutatása is; ebbe feltehetőleg már akkor is beleértette a két költő életrajzát. Erről egy 1843-ban írt levél tanúskodik:

Az e' folyó hó 16-kán költt 14-dik szám alatti «Hirnökben» megjelent Ponori-Thevrek József Úr utazási naplójából kivonatában minden magyar örömtelvé 's hálás szívvel olvashatá, hogy mély tisztelétű hős «Balassák» nemes vérét a' Mindenható nem csak anyagilag Méltóságod gyengéd keblében megőrizni kegyeskedett,

5 Magyar Országos Levéltár (MOL), Balassa család levéltára, P 1767, 1. cs, 4. t.

6 Vasárnapi Ujság, 1856. dec. 17. *Toldy Ferencz*, titoknok, <http://epa.oszk.hu/00000/00030/00150/datum03205/cim103215/cim203219.htm>

7 MOL, Balassa család levéltára, P 1767, 1. cs, 4 t.

8 *Uo.*, P 1767, 1. cs, 4. t., fol. 103. Szákovits János levele Balassa Antalhoz, Kékkő, 1844. jún. 23. A kérvény hátlapjára a báró utasítása van írva: Balassa Antal, Kékkő, jún. 23.

hanem hogy dicsőült ősei magasztas honszeretete tisztelt jelen élő unokájok nemes hajlamai közé szeplőtelenül átszivárgott, mit Méltóságod élete reménydús hajnalán a' kedves hon előtt kitűnő vágygyal tanusítani indult: miért is szívemből kívánom, hogy hatalmas Teremtőnk nemes érzetteli törekvéseit mindinkább szilárdítsa, 's hogy Méltóságod erénydús nejevel⁹ az élet minden gyönyöreit hosszú évek során által regényes várakában háborítlan egésséggel élvezhesse: 's minthogy fennérintetem, hírlapból érteni lőn szerencsém, hogy *Méltóságod levéltáravali foglalkozását tűzte légyen ki fő gondjául*, bátor vagyok egy kis kéréssel alkalmatlankodni...¹⁰

Az ifjú bárót elbűvölték Horvát István történelmi előadásai, akitől aztán megtanulta az oklevelek olvasását, történeti értékelését is. Erről maga vallott a *Hazánk* című folyóirat hasábjain, amikor felfedezte, majd közölte Balassa (II.) Bálint verseit:

A magyar történelmi bűvárlat lelelkesültebb bajnokának – Horvát Istvánnak előadásait volt szerencsém hallgatni. – Leigézve s mintegy egélyes áhítattal csüngtem a jeles öregnek ajkain. – Gyakran meglátogattam őt s midőn észrevevé őstörténelmünk iránti érdekeltségem- s lelkesülésemet, – a mi egyébiránt, úgy hiszem, minden magyarban megvan, – nyájas szivességgel adott bővebb s tüzetesb oktatást a történetnyomozásban, az okmányok olvasása-, megértése- s összevetésében. – Minél többször hallám, annál égetőbb lőn bennem a vágy: hazamenni Kékkőre s átfürkészni őseimtől rám maradt legkedvesb, tehát legdrágább kincsemet – az okmánytárt, s a tanév végével mondhatom, rohamos szenvedéllyel fogtam a kutatáshoz.¹¹

Balassa Antalt kora egyik legműveltebb magyarjának tartották, aki valóban igen szorgalmasan kutatta a Balassi-levéltárat. A kortárs nagy írók közül kapcsolatban állt Madách Imrével – aki iskolatársa volt – és Mikszáth Kálmánnal. Persze inkább az lett volna a furcsa, ha nem ismerték volna egymást, hiszen a Madách család már a XVI. század óta familiárisi viszonyban állt a Balassákkal; például Madách Miklós Balassa János hadnagya volt az 1540-es években,¹² és egyébként évszázadokon át birtokszomszédok voltak.

Balassa Antal szenvedélyesen kutatott családi levéltárukban. Balassa Imre erdélyi vajda – a költő édesapjának, Jánosnak a testvére – személyisége és élete annyira magával ragadta a tudós bárót, hogy elhatározta, működését „külön

9 Felesége Szigethi Szerencsy István főpohárnok lánya, Szerencsy Anna.

10 MOL, Balassa család levéltára, P 1767, 1. cs, 4. t., Mátyus Nepomuki János királyi udvarnok, országos albiztos levele báró Balassa Antalhoz, Pest, 1843, febr. 20. A levélrészletet, mivel igen következetes a helyesírása, betűhíven közlöm. (A kiemelés eredeti.)

11 *II. Báró Balassa Bálint legújabb felfedezett költeményei*, közli BALASSA Antal, *Hazánk*, 1(1858), 72–74, 215–218. Vö. <http://www.balassi.atw.hu/>.

12 MOL, P 1815, 14. cs, 21. t., Balassa Antal által összeállított kéziratos családtörténet, 140. p. v.

monográfiában” fogja megírni.¹³ Az évek során a családi levéltárból összeállított egy sajátos, nagyrészt magyar nyelvű forrásgyűjteményt: a latin nyelvű iratokat magyarra fordította vagy inkább kivonatolta, megjegyzetelte, részben pedig teljes egészében lemásolta.¹⁴

Miközben Balassi (I.) Bálinttól hátrahagyott verseket keresett, a másik költőtől származókra bukkant. Balassa (II.) Bálintot ő fedezte fel, mivel „mint költőtől, sehol sincs említés téve” – írta. Ezért talán még nagyobb volt az öröme:

Fölhánytam, fölforgattam, átnéztem hevenyében mindent, a mi kezeim közé akadt. Egy alkalommal megpillantottam a rendetlenül felhányt irathalmot a zugban, oda lépek, fölveszek egy negyedrétegű összehajtott csomagot; nézem (...) nézem, s nagy öröömre, a füzet magyar verseket tartalmazott! – Reszketeg örömmel olvastam végig az első költeményt, (...) öröömöm határtalan lőn, el valék ragadtatva!¹⁵

Ez a kirobbanó öröm és elragadtatás lebeghette körül 1874-ben a *Balassa-kódex* véletlen megtalálását is, azonban addigra a derék Antal báró sok mindent felkutatott családi archívumukból – ha nem is verseket (bár utóbb már azt állította), hanem dokumentumokat, méghozzá olyanokat, amelyek azóta elvesztek vagy elpusztultak, hiszen a család levéltárának is sok hányattatásban volt része. Ezért ezek a források igen becsesek a kutatók számára.

Rimay Jánostól tudjuk, hogy Balassi a halála előtt rábízta irodalmi hagyatékának gondozását, sajtó alá rendezését és kiadását.¹⁶ Rimay valóban összegyűjtötte és kötetbe rendezte mestere verseit, de a kézirat elveszett, csupán a kiadvány elé szánt latin és magyar nyelvű apológia maradt meg, amelyben irodalmunk első klasszikusaként ünnepelte Balassit.¹⁷ *Istenes énekei* viszont – Rimay nyomán és az ő verseivel összekeverve – 1632 és 1806 között gyakran megjelentek, 1806 után azonban már azok sem. A nemzeti romantika korában elsőként Kölcsey Ferenc fedezi fel ismét a XVI. századi „istenes és vitéztlő éneklő”-t, noha csak néhány versét ismerhette, s azok közül is egy Rimayé volt.¹⁸ Toldy Ferenc 1828-ban megjelent *Handbuchjában* elismerően ír Balassiról, de csupán öt verset közöl tőle.¹⁹

13 *Uo.*, 132.

14 Ebből a munkából Varjas Béla is merített. Röviden ismerteti KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint fragmentuminak Balassa Antal iratai között lévő másolata*, Magyar Napló, 2004 szeptember, www.magyarnaplo.hu/read.php?id=800.

15 *II. Báró Balassa Bálint legújabbán...*, i. m., 72.

16 Összefaoglalóan: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint poézisáról = Balassi Bálint és kora*, szerk. KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2004, 43–64.

17 GERÉZDI Rabán, *Balassi Bálint utóélete*, ItK, 77(1968), 401.

18 *Uo.*, 402–403.

19 *Uo.*, 403.

Ebben a kontextusban különösen fontos volt, hogy a magyar nyelvű világi líra megeremtőjének életére és verseire újra fölfigyeljenek – s ez volt kései utódjának, Balassa Antalnak a célja. Ahogyan 1858. évi írásában kifejtette: hosszú ideig kutatót újabb Balassi (II.) Bálint-versek után, „azonban reményem több évi szorgalmas kutatásom mellett sem teljesült, mi okon eltökéltem magamban: mind a két Balassa Bálint életrajzát kidolgozni s költeményeikhez mellékelve kiadni; azon leszek, hogy ez legalább a jövő tavaszon megtörténjék.”²⁰ Ez sem a következő évben, sem máskor nem következett be. Csak találgathatjuk, hogy miért nem jelentette meg a báró az összegyűjtött verseket és a költő életére vonatkozó adatokat. Annak oka, hogy a gyűjtemény az 1860-as években nem jelent meg, talán a báró egyéb elfoglaltsága, zűrés pénzügyei vagy betegsége lehetett.²¹

Alapvető fordulatot hozott a Balassi-kutatásban az 1874-ben a Zólyom megyei zólyomradványi várkastélyban, a Radvánszky-könyvtárban véletlenül felfedezett *Balassa-kódex*: Balassi „maga kezével írt könyvé”-nek egy XVII. századi másolata.²² Ennek nyomán Szilády Áron Balassi Bálint összes versét kiadta 1879-ben, amelyet azonban a nagy előd életében és műveiben bűvárkodó Antal báró már nem érhetett meg – 1877-ben elszólította őt a halál. Kérdés, hogy Szilády ismerete-e, s ha igen, felhasználta-e Balassa Antal gyűjtését. Mindenesetre Szilády alapos bevezető tanulmányában egy egészen új portrét rajzolt meg az addig csupán alig több mint kéttucatnyi verse alapján megítélt Balassi Bálintról; a költő valójában ekkor lépett ki az ismeretlenség homályából.

Amint fentebb már idéztem, Balassa Antal báró komolyan elhatározta, hogy kiadja Balassi (I.) Bálint verseit. Másolatában I-től XXV-ig beszámozva, részben címmel ellátva 24 verset és egy *Töredéket* másolt le a következő sorrendben (benne a II. számú vers és a *Töredék* Rimayé, amelyet addig Balassi-versként adtak ki):²³

Adj már csöndességet
Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép
Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása
Oh én kegyelmes istenem
Bizonnyal esmérni rajtam nagy haragod²⁴
Oh én istenem! ím mi történék én szegény fejemen
Oh szent isten

20 II. Báró Balassa Bálint legújabbán..., i. m., 73.

21 Kőszeghy Péter szerint a báró az adósok elől menekült külföldre. KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint fragmentuminak...*, i. m., www.magyarnaplo.hu/read.php?id=800.

22 Vö. *Balassa-kódex*, Hasonmás kiadás, kiad. KŐSZEGHY Péter, VADAI István, Bp., Balassi, 1994.

23 Balassa Antal a verseket római számmal látta el, és nem mindegyik elé írt címet. Ahol csak a római szám van, címként a versek első sorát betűhíven adom meg mindenféle javítás nélkül, nem igazodván a modern, kritikai kiadáshoz. MOL, Balassa család levéltára, P 1776, 19. cs, 12. t.

24 Ehhez a vershez Antal báró a következő margináliát írta: „Ezen verszetben a szakaszok kezdőbetűiből a költő neve fejlik ki.”

Kegyelmes isten
 Egy lengyel ének. Igéről igére azon notára: „Blahoslavnász etc.”²⁵
 Bocsásd meg, uristen, ifjúságomnak vétékét
 In laudem verni temporis²⁶
 In laudem confiniorum²⁷
 Nincs már hová lennem
 Psalm. 27. egy olasz ének nótájára²⁸
 Deus per nomen tuum serva me etc.²⁹
 Psalm. 148.³⁰
 A szentháromsághoz. 1. Atyaistenhez³¹
 2. Fiúistenhez³²
 3. Szentlélek istenhez³³
 Lelkem, mint Noe galambja, Magát ép hitivel adja³⁴
 Ex psalmo 42³⁵
 Bujdosóknak való ének³⁶
 Valedicit patriae, amicis, iisque omnibus, quae habuit carissima³⁷
 Halála előtti betegségében³⁸
 Töredék³⁹

E rövid történeti áttekintésben nincs arra keret, hogy a versmásolatokat filológiai szempontból elemezzük, annyi azonban elmondható, hogy Antal báró több kiadás alapján dolgozhatott, illetve bizonyos más verseket is említ. Erről a Bálint életéről írt összeállításban ekként vall:

Azokon kívül, melyeket Rimai verseivel egyetemben adattak ki, újabb időkben több nem jelent meg, birtokomban van egynehány, mellyeket elrendezvén és szor-

25 Címként szerepel.

26 Ez az *Áldott szép Piünkösdnek gyönyörű ideje* kezdetű vers, de a másoló csak ennyit írt cím gyanánt.

27 Ennek a versnek a címéből is hiányzik a folytatás: *Egy katonaének*.

28 *Az én jó Istenem* kezdetű vers ezen a címen szerepel.

29 Ennyi a címe *Az te nagy nevedért tarts meg én Istenem* kezdetű versnek.

30 Címként szerepel.

31 Címként szerepel.

32 Címként szerepel.

33 Címként szerepel.

34 Címként szerepel.

35 Címként szerepel.

36 Címként szerepel.

37 Címként szerepel.

38 Címként szerepel. (Hiányzik a *Psalmus L.* megjelölés.) Tévedésből szintén XXIII. számmal.

39 A másoló szerint – tévedésből – ez a vers a XXIV. Ez a *Töredék* szintén Rimay-vers, vö., Gyarmathi BALASSI Bálint *költeményei: A Radvánszky-codexben foglalt énekekkel kiegészített első teljes kiadás*, A M Történelmi Társulat megbízásából szerk., jegyz., bev. SZILÁDY Áron, Bp., 1879, 145.

galmas gyűjtőktől másakat is – szerencsére – nem sokára, egy önálló kis kötetben szándékozom Bálint arcképével és kezevonásával együtt közre bocsátani (...) néhány általa kibocsájtott leveleit is közölni.⁴⁰

Például a XII. számú verset (*In laudem confinium*) az 1681-es kolozsvári kiadásból másolhatta, noha nem vett át minden szövegromlást. A XXIII. sorszámot viselő (*Valedicit patriae*) vers alapja az 1699-es nagyszombati kiadás lehetett, bár ez sem teljesen egyértelmű, hiszen attól a másoló több esetben eltér. Mindenesetre az első sorban itt is „szép Magyarország”, a második versszakban „minden föld viseli”, a hatodik versszakban „bőves hegy, völgy, erdő” szerepelnek, miként a nagyszombati kiadásban. Viszont a másoló *ő*-zik az első versszak 3. sorában („föstött éles szablyát”) és az ötödik versszak 1. sorában („fölemeltem”).⁴¹

Balassa Antal másik filológiai munkája a család történetének kivonatos összeállítása. Emellett mintegy 17 oldalas összefoglalót (dokumentumokkal együtt) is írt Balassi Bálint életéről; ma külön tételként és külön jelzet alatt.⁴² Az összeállítás vagy kompiláció több pontos és kevésbé pontos ismeretet tartalmaz, mindenesetre az adatok mellett marginálisan fel vannak tüntetve bizonyos iratok korabeli jelzetei is. Ezek azonban ritkán azonosíthatók, vagy csak nagy nehézség árán, mivel a családi levéltár részben szétszóródott, részben átrendezték; az anyag rendkívül hiányos, gyakran a jelzet alatt csak az üres pallium található.

A kis összeállításban Balassa Antal például nem tudta megállapítani Bálint születési évét – ezt 1553 utánra tette. Viszont a Rudolf király koronázásakor eljárt, elhíresült táncáról a következőket írta:

a táncbani ügyességében is kitünteté magát, midőn 1572. évben Rudolf király koronáztatása után, Posenban a tanult játékok közt olly geniális pásztor tánczot járt, mellynek nehézsége a nézőket egészen bámulásra vonta. A nográdi hegyek közt nevedekvén ezen tánczot alkalmasint itt tanulta meg, mert ez mai napig is szokásban van – az „*ad Zemi*”⁴³ nevű táncban.

A báró Bálint szerencsétlen házassága után történt elbujdosásánál említi a következő kis versikéjét, amelyet ő talált:

Isten – légy vezérem,
Mert ím, bujdosni úz nagy bú és szemérem.⁴⁴

40 MOL, Balassa család levéltára, P 1776, 19. cs, 9. t., Balassa Antal Balassi Bálint életéről.

41 BALASSI Bálint *Összes verse, hálózati kritikai kiadás* (C), szerk. HORVÁTH Iván, TÓTH Tünde, főmunkatárs VADAI István, 1998, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/inevjegy.htm>.

42 MOL, Balassa család levéltára, P 1776, 19. cs, 9. t.

43 Az *odzemok* nevű szlovák népi tánc típusra utal.

44 Balassi *Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten* kezdetű verse egyik szakaszának töredéke.

A kézirat a titokzatos „erdélyi asszonyról” is tartalmaz további kutatásokat igénylő megállapítást:

Mielőtt nőül vette Dobó leányát, Toldy [Ferenc] szerint Szapolyai János Zsigmond⁴⁵ udvarában, Erdély országban élt, Tarnovszky Sophiának hódolt, de minden siker nélkül; *birtokomban van egy versezete*, mellyet ezen imádottjához írt. A versek első betűiben is örökre leteszi Sophia lábaihoz szívbeli hódolatját, mert azokban kijelenti, hogy »Tarnovszky Sophiának még él, híven szolgál Balassa Bálint»

A versről azonban nincs több említés a kéziratban, és a 25 darabból álló gyűjteménybe sem került bele. Hová lett?

Összegzőképpen így zárhatom e kis dolgozatomat: hála Istennek, akad még filológiai munka a Balassi-kutatók számára...

1. Balassa Bálint sírja

Balassa Balassa János, - fia, fi. Gyónaló a a banya városát fekvő tanyán, Sulyok Anna, Sulyok Balassa leányától született fiával, - anyakja hős Balassa Ferenccel, a 1586. Aug. 29- a magyarok zászlóján, majd a külsőből hazajárni elvált a mohácsi csata után, - a fejedelem anyja és Ferenccel Tokaji fekvő tanyán, - a sírja nem, éle a sírjában - a Tokaji ellen kint, - Tokaji mellett - elcsúszott, - 1594.

2. Sírjainak éle.

Fajdalom Balassa sírjainak éle, eldönthető az. maguk nyomán, megkutatva, a sírjainak, melyek elhelyezve az 1586-1589-¹⁵⁹⁴ között, nem elcsúszott.

Balassa Anna Sulyok Anna, mielőtt Balassa János nőül vette volna, Muskady Mikalaj volt, - Muskady, katalán elvált Mikalaj fia, díszes 600. Mag. aranyfontusútt, kint, éle, az. az Anna 1556-200² körül, adrian, 800. font. mint katalán magat Mikalaj, rövid időre, kint: fejedelem, - 1583. mint Balassa János 942. font. ma a sírjában éle Anna, - az Muskady 1580-1583 között kint meghalt, az. az időben sem kint, a minden nap, az. megkutatva katalán elvált, kint: fejedelem Sulyok Anna, - 1556² éle Sulyok Anna, az. az maguk sem kint, az. az Balassa fejedelem, az. az fogva - mint mondán - megkutatva Balassa Sulyok Anna éle 1589. éle Balassa - kint, az. az nem kint. - Balassa Anna ellen kint kint, kint, az. az mint az Muskady kint.

Dr. M. MÜLLER
BR. BALASSÁ
cs. levéltár.

45 Toldy téved. János Zsigmond 1571-ben meghalt, az új fejedelem, Báthory István 1571-ben lépett trónra, s 1586-ig uralkodott.

BODA MIKLÓS

Márki Sándor és Janus Pannonius

Hiányzik hat sor az elfelejtett búcsúvers-fordításból

Azzal kezdem, hogy a jelen írás alcímében jelzett hiány mértékét pontosítanom kell: ha meggondolom, nem *hat*, hanem csak *öt* sor hiányzik. Időközben ugyanis, Szentmártoni Szabó Géza felülmúlhatatlan felfedezésén¹ felbuzdulva, egy egész sort sikerült megtalálnom a kérdéses fordításból. Vagy mégsem? Mielőtt erről szólnék, lássuk az előzményeket!

1987-ben Kovács Sándor Iván és a pécsi *Pannónia Könyvek* jóvoltából megjelent egy figyelemre méltó könyv *Janus Pannonius búcsúverse huszonkilenc magyar fordításban* címmel. A könyv gerincét a *Kortárs* nevezetes műfordító „versengésének” (1972) néhány újabb fordítással kiegészített anyaga képezi, előtte pedig az „ősfordítások” olvashatók időrendben, Hegedüs István fordításával (1893) az élen.² A könyvről terjedelmesnek mondható ismertetést publikáltam a *Jelenkorban*, megemlítve, hogy találtam egy tudomásom szerint sohasem idézett fordítást, mely másfél évtizeddel korábbi, mint Hegedüs Istváné.³ A huszonéves korában még irodalmi-költői babérokra törő neves történész, Márki Sándor 1878-ban tette közzé fordítását Debrecenben, a tiszavirág életű *Délibáb* című lapban, három másik, ugyancsak Janustól fordított vers és egy vitriolos hangvételű „értekezés” kíséretében. Korántsem érdektelen írásának tárgya és szenvedő alanya: Janus Pannonius.⁴

Geréby György, aki a *Janus* című egyetemi folyóiratban ismertette a könyvet, megemlíti a „felfedezésemet” is, remélve, hogy a Márki-fordítást „mielőbb publikálja megtalálójá”.⁵ Nos, ez a „mielőbb” most, két évtized múltán elérkezett. S hogy miért nem előbb, annak leginkább a fent említett hiányzó hat sor (lényegében egy strófa) az oka, melyet Márki „elfelejtett” lefordítani, avagy a szerkesztők nem figyeltek oda eléggé a közlésnél. Szerkesztői helyesbítésnek mindenestre nem találtam nyomát a lapban. Lehet, hogy az ekkortájt Aradon tanárkodó

1 Több mint félezer eddig ismeretlen sor Janus René-dicsénekéből. Vö. JANKOVITS László, *Az újjászületett hős: Janus Pannonius Panegyricusa Anjou Renére*, *Jelenkor*, 53(2010), Melléklet, 3–5.

2 *Janus Pannonius búcsúverse huszonkilenc magyar fordításban*, szerk., tanulm., jegyz. KOVÁCS Sándor Iván, Pécs, *Pannónia Könyvek*, 1987, 21–22.

3 BODA Miklós, *Janus Pannonius búcsúverse huszonkilenc magyar fordításban*, *Jelenkor*, 23(1989), 757–760.

4 MÁRKI Sándor, *Janus Pannonius verseiből (Értekezés)*, 1–2. rész, *Délibáb*, 2(1878), 353–354, 364–365.

5 GERÉBY György, *Janus Pannonius búcsúverse huszonkilenc magyar fordításban*, *Janus*, 6.2(1989), 80.

Márki sem csinált nagy ügyet az egészből. Miként Janust sem tartotta – akkoriban legalábbis – a költők elejének. Példa erre a fordításokat bevezető *értekezés*. Janusról alkotott véleménye enyhén szólva vitatható, bár kritikai hozzáállásában nyoma sincs annak a szemléletnek, amely a latin nyelvű költészetet nem tekinti nemzeti irodalmunk részének. Minősítése, meggyőződése más alapokra épül. Írásának, ahogy egy mai lapszerkesztő mondaná, színe-szaga van, s mindenképpen érdemes arra, hogy teljes egészében idézzük.

*Márki Sándor Janus Pannoniusról*⁶

Némely embernek végzete a hírnév. A természet csekély tehetségekkel ruházza föl, a dicsvágyon kívül alig öntött belé egyebet, mi lépcsőül szolgálhatna a magasabbra törekvőnek; de az élet s még helyesebben: a véletlen bizonyos tekintetekben szegény korszakba helyezi őt, oly korszakba, melyben elég jelentéktelen a tömeg, hogy még a középszerűség is följé emelkedhessék. A rá következő nemzedék azután meglepedezik a bírálatról, lemond a megítélés jogáról s a nélkül, hogy tudná miért, talán csupán kegyeletből, osztozik az elődök elragadtatásában, vagy inkább elfogultságában. A viszonylagos nagyságok gyakran így növekednek általános jelentőségű kitűnőségekké.

A XV. századbeli magyar történelemben akárhány politikai és katonai lángész szerepel, kik bevégzett jellemek és működésök idejéhez képest valódi nevezetességek is. A nép ragaszkodása s az ezt megőrkítő irodalom nevöket a nemzet öntudatába vésve, személyöket oly magas polczra emelte, honnan minden utód mint követni való alakokat pillanthatja meg őket. Ez az egyénítés néha egész évtizedek dicsősége, mely emberre, korra egyaránt jó világot vet. – A történelem a kétségtelenül jelesek iránt ritkán igazságtalan, legalább annyira nem az, hogy kevesebbet aligha mond felőlük, mint a mennyi valóban érdemöket képezi. Néha véget nem ér magasztalása, de ez, szorosán tekintve, nem ferdítés csak túlhajtás, mert a tények maguk megmaradnak, csupán a színezés lesz alanyi.

Máskép áll a dolog a fölkapottakkal. Köznapi lelkek, kiket a felületes ítélet bámulatára méltat, a hír szárnyán egekig jutnak, mint a csont és vér nélküli papiros sárkányok. Kikben a dicsvágy erősebb, mint az önismeret, alkalmat keres, hogy hasson a tömegre; s mivel keres, rendszeren talál is.

Nem ügyel tevékenysége absolut becsére s mikor csak egyszerű műkedvelő, már bevégzett nagyságul jelentkezik s tapsot követel. – Máskor ismét a közönség tart hajszot a legelvonultabb munkásra is, ki belső sugallatnak engedve, önczélul fárad a tudományokért s mi ezekben rejlik, a szépért, a nélkül, hogy a külvilág zajával törődnék; ez azonban kiúzi őt a magányából s oly pályára sodorja, melyen haladni, de még megállni is erőtlen.

6 MÁRKI SÁNDOR, *Janus Pannonius...*, i. m., 353–354, 364.

Mondhatni rendes sorsa azoknak, kik társadalmilag előkelő ranggal bírnak s a mellett pihenő óráikban irodalommal is foglalkoznak.

Sorsa Janus Pannoniusnak.

Horatiusra s nem tudom, miféle lángszellemekre gondol, ki életíróit olvassa; és könyveit forgatva talál egy verselőt, ki míg újjain skandált, megfélemedezett a lényegesről, – adott sorokat, hibátlan verslábakat, de nem adott olyat, mi azokat megelevenítené: nem adott eszmét. A kedélynek alig van köze műveihez. Szóvirágai nem takarják, hanem pótolják a gondolatot, melyet ekként külsőségek alá rendel. – Nagy példák nyomán indul; de a nagy példákat nem képes megérteni; a kirívó színeket válogatja belőlük, mik nélkül azok sem lehetnek, s ízléstelenségét velök tanusítja. Nincs szánandóbb teremtése istennek a derűre-borúra mindent utánzónál; az megtagadja saját létét, saját önálló cselekvésre utalt emberi mivoltát, midőn ránézve elérhetetlen minták után kapkodva, ép akkor árul el legtöbb szeltemtelenséget, mikor leginkább vélt meggyőződni törekvései sikeréről. Minden alkalom sarkantyút ad pegázusának, melynek zabolázásához nem ért; néhol az árnyékot is ároknak nézi s átugratja, s nem tudja kikerülni a valódi mélységet. Apróságokról ódai fenköltéssel szól, csakhogy ezt a fenköltészet nála tulajdonképpen dagály helyettesíti; s viszont nagy eszmékről oly unatkozott arczal beszél, mintha csak egy levél czimét kellene fölírnia.

De végre is a tévedés jobbjára, az egyén gyöngeségében gyökerezik; lehet sajnálni, de alig lehet felelősségre vonni érte elkövetőjét. Szigorúbb eljárást kíván azon körülmény, ha efféle botlásokat a kritika tesz, mely szertelenül dicsér, mikor maga ócsárlást érdemel s viszont hibát talál, midőn jót alkotni képtelen. Kik Janus Pannoniusról mint költőről értekeztek, voltaképen csak egymás véleményét másolták le, mivel tagadhatatlanul kényelmesebb visszhangozni egy kurta kritikát, egy rövidre fogott véleményt, mint magából a kérdéses műből vonni az ítéletet. Eszembe jut Andersen meséje, hol mindenki magasztalta a láthatatlan szövetből készült ruhában föl s alá sétálgató királyt, mert senki sem akart rosszabbnak mutatkozni a többinél. Csak egy gyerek kiáltott föl: „Hiszen nincs rajta semmi!” Az ő meggyőződése nem volt lefoglalva.

Janus Pannoniusban akármely irányban jeles költőt gyanítani a legkiáltóbb tiszteletlenség ezen különben érdemes férfiú iránt. Nincs lealázóbb, mint önérzetes embert alaptalanul dicsőíteni. Janus Pannonius, mint költő, az alkalom embe-re volt, ki érdeklődött minden iránt, mi körülötte történt s kötelességének tartott mindent versbe szedni. Az udvarias embert, ki a kor finomabb műveltségű férfainak szokásaihoz képest az ügyesebb irány fitogtatására alkalmasabb poétai levelezést kedvelte, a költészet gyönyöreitől megfosztott haza elnéző szeretettel mihamar valódi költő gyanánt tisztelte s tömjénezésével ő benne magában is felkorbácsolta a hiúságot. A régi verselők inkább tudósok, a legtöbb esetben csak tudákosok voltak, mint költők. Ezt jelzi a külalak elegantiájára való törekvésök is. S azt a laposságot, mely megállhatóbb eszméiket is végkép tönkreteszi, ott sem palástolják el, hol legerősebb oldalukat szeretnék mutogatni: nem tüntethetik el a

nyelvben sem. A legtöbb gallimathias épen akkor bukkan elő, mikor leginkább megnyugodtak abban, hogy *classice* szóltak. Ez az oka, hogy olyan nehéz őket fordítani; mondani sem kell, hogy nehezebb, mint remekírókat magyaráítani.

Midőn a főntebbieknek némi igazolására megkísértem átültetni Janus Pannonius néhány kisebb versét, természetesen kerülöm az elnyújtottakat, (hiszen maga a *Sylva Panegyrica* 2870 hexameterből áll) és csak néhány rövidebbet veszek elő. A valódi költő s a fűzfa-poéta abban hasonlít egymáshoz, hogy mindkettőnek becsére egy-két mondatból is lehet következtetést vonni. Janus Pannoniusra nézve én megalkottam egyéni véleményemet. Nem bánám, ha egész könyvét lefordítaná valaki; nem azért, mintha költőnek tartanám, – annak legkevésbé sem; hanem mivel a kor ízlésére hagy következtetni s ezt sohasem szabad a számításból kifelejteni, midőn a műveltségi állapot latolgatásáról van szó. – Óhajtom, hogy Janus Pannonius verseit többen is fordítgassák; a magam kísérleteiből itt közlök egyet-kettőt: (..)

*Márki Sándor Janus Pannonius-fordításai*⁷

Az idézett „értekezés” megjelenésének idején kereken 25 éves Márki Sándor (1853–1925), mint írja, a maga fordítási kísérleteiből közöl *egy-et-kettőt*. Hogy pontosak legyünk: négyet, ezek az alábbiak:

1. Saját könyvéről.⁸

Mulassunk enyelegve; de bú nélkül közeledjél,
Sőt, kit a bánat emészt, hagyjon az engemet el.
Akinek arcza sötét, szomorú: ne keresse a tréfát,
Vagy ha talán keresé, úgy legyen arcza derült.

2. Önmagáról.⁹

Megvallom, ti öreg költők, nagy név viselői,
Hogy megirigyeltem sorsotok én azelőtt;
Ugy kimagaslótok a tárgyválasztásban, az ékes-
Szólásban, hogy ujoncz sikra se száll veletek.
Ámde dicsőségem most már egy a tietekkel:
Fegyverem a tárgy; és szó a ti fegyveretek.

7 *Uo.*, 364–365.

8 *Iani Pannonii Poemata... omnia*, I, ed. Samuel TELEKI, Alexander KOVASZNAI, Trajecti ad Rhenum, Wild, 1784 (a továbbiakban: TELEKI), ep. 1, 240.

9 *Uo.*, ep. 1, 194.

3. Egy hazugra.¹⁰

Mert annyit hazudol, hogy nem hisz senki szavadnak;
Most egynek hazudol; és te magad vagy ez egy.

4. Váradot elhagyván búcsut vesz a szent királyoktól.¹¹

Amikor nagy hó födi már a földet
És a bájos zöld ligetekre zordon
Jégcsapok fagynak, mereven lefüggve:
Jött parancs elhagynom a drága Kőröst
S messze utaznom, – föl, a vén Dunához. 1)¹²
– Társaim! El, mielőbb e tájról!

Tó, folyam nem tart, akadályoz engem;
Jég borult a víz sima tükörére
És ahol bátortalanul hajózott
A minap: mostan kihívón, merészen
Jár-kel a révész kicsi csolnakával.
– Társaim! El, mielőbb e tájról!

(Itt egy strófa hiányzik a fordításból)

Isten áldjon meg, ti meleg források,
Melyeket kénnek szaga nem lepett el (?);¹³
Csillogó hullámaidokba' timsó
Nyújt e helytt, kimélve az orrt, a szemnek
Szebb, üdébb, tisztább ragyogást, tüzet, fényt.
– Társaim! El, mielőbb e tájról!

És te, könyvtár! Téged is üdvözöllek
Régi jó munkák laka, – kik Patárát
Elhagyó Phóbosz keze már nem ápol 2)¹⁴
És a költők isteni, Mnemon édes
Lányi sem kedvellik az enyhe 3)¹⁵ forrást...
– Társaim! El, mielőbb e tájról!

10 *Uo.*, ep. 1, 198.

11 *Uo.*, ep. 2, 5.

12 Márki jegyzete: 1) *Várad kanonokból 1460. lett pécsi püspök.*

13 A kérdőjel Márki Sándortól.

14 Márki jegyzete: 2) *Quam Phoebus Patara colit relicta; itt Pataris relicta értelmében.*

15 Márki jegyzete: 3) *Castaliai.*

Isten áldjon meg, ti arany királyok! 4)¹⁶
Akiket sem tűz nem emészthetett meg,
Sem falak dülése nem árta nektek,
Amidőn várszerte tüzek dühöngvén,
Barna volt a menny a sötét koromtól 5)¹⁷
– Társaim! El, mielőbb e helyről!¹⁸

S érczruhádn nyílása alól ki súlyos
Harczi bárdot tartasz; a jobb kezeden; 6)¹⁹
És kinek sírboltja ölen, a márvány
Oszlopok közt jószagu balzsam izzad: 7)²⁰
Adj szerencsét, szent lovag, utainkra!
– Társaim! El, mielőbb e tájról!

Elmondható, hogy a ma közkézen forgó fordításokkal²¹ összevetve is megállja a helyét a *De se ipso (Önmagáról)* átültetése. A *De suo libro (Saját könyvéről)* esetében kifogásolható, hogy az eredeti szövegtől eltérően csak a cím utal arra, hogy a téma mondhatni az „ideális olvasó”. A mindössze kétsoros epigramma, az *In mendacem (Egy hazugra)* fordításában kétszer is olvasható *hazudol* ma inkább gyerekes civódásra utal, de ami lényegesebb: beszédművész legyen a talpán, aki a záró felsor (*és te magad vagy ez egy*) kiejtésével megbirkózik. De mi helyzet Márki búcsúvers-fordításával? Összehasonlításra bőven van lehetőség, Kovács Sándor Iván gondoskodott erről 29 fordítás összegyűjtésével, közreadásával és kommentálásával.²²

Márki Sándor búcsúvers-fordításáról

Annyiban „nincs párja” az 1878-ban közzétett opusnak, hogy – mint már utaltam rá – az ifjú Márki elfelejtett lefordítani (vagy legalábbis közölni) 6 sort Janus Pannonius 42 soros költeményéből. Aztán megtalálni véltem egy sort, történetesen az egysoros refrént (Márkinál: *Társaim! El, mielőbb e tájról!*), mert ugye azért refrén a refrén, hogy változatlanul ismétlődjen az egyes szakaszok (strófák) végén. A sokadik olvasás után azonban rá kellett jönnöm, hogy mégsem lehetek egészen biztos a „találmányomban”. Márki ugyanis az utolsó előtti szakaszban

16 Márki jegyzete: 4) *Sz. Istvánnak, sz. Imrének és sz. Lászlónak szobra volt Váradon: a magyar képfaragás első remekei.*

17 Márki jegyzete: 5) *A nép hite különben az volt, hogy míg e szobrok épek, a török nem árthat Váradnak.*

18 A refrén itt (az eddigiektől eltérően): *Társaim! El, mielőbb e helyről!*

19 Márki jegyzete: 6) *Sz. Lászlónak külön réz lovagszobra is állott a várad templomban.*

20 Márki jegyzete: 7) *A legenda ezt a részét Arany János is fölhasználta a maga „Sz. László”-jában.*

21 JANUS PANNONIUS *Összes munkái: Iani Pannonii opera omnia*, s. a. r. V. KOVÁCS SÁNDOR, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 28–29 (ep. 31), 22–23 (ep. 17), 70–71 (ep. 121), 324–327 (el. 21).

22 *Janus Pannonius búcsúverse... i. m., passim.*

ekképpen variálja a refrént: *Társaim! El, mielőbb e helyről*. Tudatosan szűkítette a tért, vagy csak elírás történt?

Ennél sokkal lényegesebb kérdés, hogy miért éppen Janus, miért éppen a búcsúvers, és miért éppen a debreceni *Déliabáb*?

A Békés megyei születésű Márki Sándor, aki Nagyváradon fejezte be az elemi iskolát, majd (1864–1869) az itteni premontrei gimnáziumban tanult, már ekkor is tudhatott egyet s más Janus Pannoniusról. Egy későbbi írásából²³ kiderül, hogy „Nagyváradon” születettnek tudja Janust, hozzátéve, hogy „mások szerint Dalmátiában” született, és pedig (szerinte) 1433-ban, amint ez Toldynál is olvasható. Miután Pozsonyban folytatja, Budapesten pedig befejezi középiskolai tanulmányait, a budapesti bölcsészkar hallgatója lesz (1872–1875). Tanít a gyakorlóiskolában, majd 1877 júliusában kinevezik az aradi főreáliskola rendes tanárává, s csak kilenc év múltán, 1886 szeptemberében válik meg a várostól. Egy budapesti gimnáziumban tanít, de két év múlva egyetemi magántanárrá, 1892-ben pedig a történelem rendes tanárává nevezik ki a kolozsvári tudományegyetemre. Trianon után a szegedi egyetem tanára, intézetvezetője lesz, 1925-ben Gödöllőn bekövetkezett haláláig. 1878-ban (a búcsúvers-fordítás közlésének évében) egyetemi doktor, 1892-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1912-től rendes tagja. Tudományos érdeklődése a hazai szabadságharcok történetének kutatására irányult. Nagy monográfiái közül legismertebbek *Az 1848–49-ik évi szabadságharc története* (1898), a *II. Rákóczi Ferenc* (1907–1910), a *Dózsa György* (1913) és a *Magyar középkor* (1914).²⁴

Amikor 1877-ben Aradra érkezik, már egy sereg irodalmi és egyéb publikáció van a tarsolyában. 1868-ban már verse jelenik meg Jókai *Üstökös* című lapjában, melyet további versek és műfordítások követnek éveken át. Ekkori műveit, művecskét gyakorolta álnéven, mint *KliO* vagy *Marquis Jean’Or* publikálja. Műfordítóként Schillert kedveli leginkább, de a harcias francia költő-politikus, Paul Déroulède műveiből is fordít.²⁵ Aradon titkárává választja az akkoriban alakult Kölcsey-egyesület, ugyanakkor éveken át gondozza az értékes Orczy–Vásárhelyi-könyvtárat.²⁶ Nem lehetetlen, hogy könyvtári munkálkodása során vette kézbe Janus Pannonius műveinek utrechti kiadását (1784).²⁷ Valószínű, hogy erre a kiadásra utal Márki, amikor azt írja, hogy Janus Pannonius néhány kisebb versét

23 MÁRKI Sándor, *Magyar Pantheon: A magyar történelem, művészet és irodalom 150 kimagasló alakja, képekben és rövid életrajzokban fölülintetve*, Pozsony–Bp., Stampel, 1884, 7.

24 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VIII, Bp., 1902, 613–630; *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 1994, II, 1324.

25 Márki Sándor *szakirodalmi munkássága: Bibliográfia*, összeáll. KLUKOVITSNÉ PARÓCZY Katalin, RÁCZ Béláné, SZABÓ Éva, Szeged, Scriptum, 1992 (Acta Universitatis Szegediensis: Acta bibliotecaria, 12, 1), passim. Márki sajtónyilatkozatait és a róla szóló munkákat is felsorolja: 115–125.

26 SZINNYEI, *i. m.*, 614. Vö. H. KAKUCSKA Mária, *Az Orczyanum, az Orczy család könyvtárának vázlatos története 1*, MKsz, 123(2007), 4.

27 TELEKI 643–645 (Teleki, ep. 2, 5. Tit. *Abiens valere jubet sanctos reges, Waradini*).

kísérli meg magyarra átültetni, kerülve az „elnyújtottakat, hisz maga a Silva Panegyrica 2870 hexameterből áll”. Pontosítsuk: 2871-ből, ha a Marcellus-panegyricus praefatiójának 52 sorával nem számolunk, s a Guarinus-panegyricus 36+1073 sorával sem, merthogy ez a két *silva panegyrica* olvasható a Teleki-Kovácsnai kiadás elején, a SILVA PANEGYRICA élőfejjel összekapcsolva.

A számolással a búcsúversnél is baj van, mert míg a latin eredeti 42 sorból áll, Márki fordítása csak 36 sort tesz ki: egy strófa, a 13–18. sor kimaradt a fordításból. Lehetséges, hogy a nyomtatott szövegről kéziratos másolat készült, és a másolót megtévesztette az, hogy mind a második strófa, mind pedig a harmadik a *Non* szócskával kezdődik, s „átugrotta” a harmadik strófát. Az is elképzelhető, hogy nem számolási probléma áll a háttérben, hanem az, hogy Márki lefordította a harmadik strófát, de ő maga (vagy a szerkesztője) úgy találta, hogy ez csak aláhúzza a második strófa fordításában rejlő ellentmondást. Idézem (a refrén nélkül):

Tó, folyam nem akadályoz engem;
Jég borult a víz sima tükörére
És ahol bátortalanul hajózott
A minap: mostan kihívón, merészen
Jár-kei a révész kicsi csolnakával.

A jégen? – kérdezhetjük, avagy: hordozható a „kicsi csolnak”? A következő strófát, melyet nem fordított le Márki, Török László fordításában idézem:

Nem siklik kegyes árban ily szelíden
gyors szárnyú evezője húzta csónak
s akkor sem, ha Zephyr szelíd fuvalma
pírt fest csipke-habokra fodrot írva,
mint szánunkat a jó lovak röpítik.²⁸

Márki címfordítása (*Váradot elhagyván, búcsút vesz a szent királyoktól*) kor- és szöveg-hű, természetesen hangzik, s ebben a későbbi fordítók jelentős részét felülmúlja. A refrén (és akart vagy akaratlan variánsa) is kifejezi a lényegét, legfeljebb az kifogásolható, hogy itt – és csakis itt – rövidíti meg egy szótaggal a hendecasyllabust. (Avagy a sorkezdet elé tett „szünetjel” is beleszámít a mértékbe?) Úgy gondolom, az 1. strófában is jó úton jár a fordító, amikor a „drága Kőrös”-től a „vén Duná”-hoz utaztatja az utazót. („Lábjegyzetéből” kiderül, hogy szerinte Pécs felé mutat ez az irány.) A 2. strófában tetten érhető ellentmondásról és a 3. strófa elhagyásának vagy „kifelejtésének” okáról fentebb már volt szó. A 4. strófa fordítását én sikerültnek mondanám, még ha kérdőjelet tesz is a második sor végére Márki.

28 TÖRÖK László, *Janus arcok: Összegyűjtött tanulmányok, recenziók, fordítások és kommentárok*, szerk. MAYER Gyula, Bp., Typotex, 2008, 196–197.

Isten áldjon meg, ti meleg források,
melyeket kénnek szaga nem lepett el (?)

– olvassuk. Márki szerint Janusnak éreznie kellett volna a kén szagát, és ezért a kérdőjel? Az *ötödik* (Márkinál a negyedik) *strófa* fordítása kissé zűrzavarosra sikeredett, avagy sajtóhiba csúszott a szövegbe. Ha *kik* helyett *kít* állna a második sorban, érthető lenne a szöveg, ugyanakkor a visszájára fordulna az eredeti költői szándék. A *hatodik strófa* fordítása minden tekintetben meggyőző, a *hetedik*, záró *strófa* átültetése ugyancsak. Arról nem a fordító tehet, hogy exhibícióval terhes korunkban kissé frivólnak találjuk, ha egy szent férfit (tulajdonképpen csak a szobrát) ekképp szólít meg a költő:

S ércruhád nyílása alól ki súlyos
Harczi bárdot tartasz a jobb kezeden.

Márki Sándor láthatólag a „búcsúvers” fordítását érezte valóban gyümölcsöző feladatnak, amint erre saját – fentebb már idézett – szavaiból is következtethetünk:

Nem bánám, ha [Janus Pannonius] egész könyvét lefordítaná valaki; nem azért mintha költőnek tartanám, – annak legkevésbé sem; hanem mivel a kor ízlésére hagy következtetni s ezt sohasem szabad a számításból kifelejtteni, midőn a műveltségi állapot latolgatásáról van szó.²⁹

A maga fordításaival a debreceni *Délibáb* című lapot keresi meg, melynek a vele egykorú Dengi János (1853–1903) volt a szerkesztője, akit még a pesti bölcsész-karról ismerhetett. Ez a *szépirodalmi, művészeti és társadalmi hetilap* mindössze két évet élt, mert kiadója és társszerkesztője, körösszegi és adorjáni gróf Csáky Alfonz,³⁰ az egykor az Orczyakkal is jó kapcsolatot ápoló Csákyak leszármazottja, 1879-ben elhunyt.

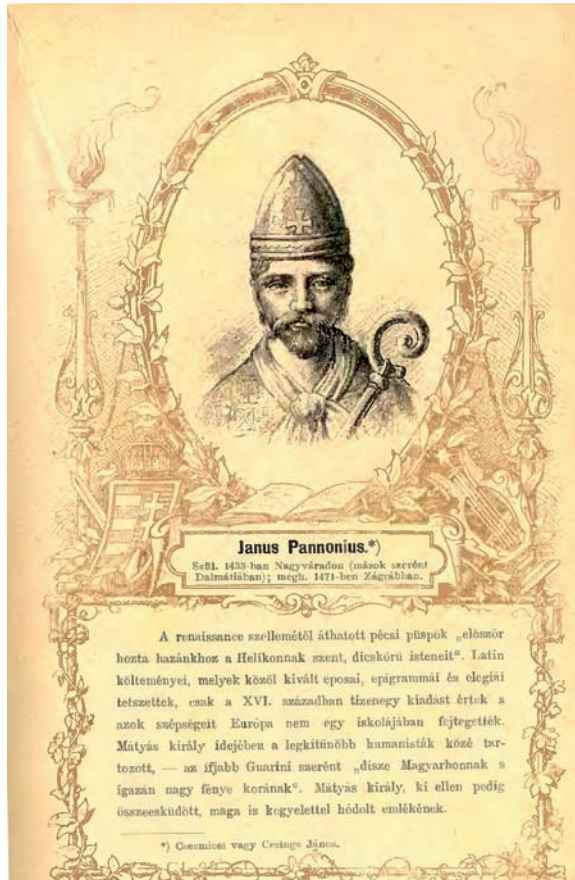
Befejezésül: ugyanaz a Márki Sándor, aki 1878-ban, a *Délibáb* 30–31. számában még úgy fogalmazott, hogy „Janus Pannoniusban akármely irányban jeles költőt gyanítani a legkiáltóbb tiszteletlenség ezen különben érdemes férfiú iránt”, hat évvel később már besorolja *Magyar Pantheonjának* nagyjai közé, a következő szavak kíséretében:

A reneszánsz szellemétől áthatott pécsi püspök „először hozta hazánkhoz a Helikonnak szent, dícskőrű isteneit. Latin költeményei, melyek közül kivált eposzai, epigrammái és elégiái tetszetek, csak a XVI. században tizenegy kiadást értek s azok szépségeit Európa nem egy iskolájában fejtegették. Mátyás király idejében a

29 MÁRKI, *Janus Pannonius verseiből...*, i. m., 364.

30 SZINNYEI, i. m., 140.

legkitűnőbb humanisták közé tartozott, – az ifjabb Guarini szerint „díszé Magyarhonnak s igazán nagy fénye korának”. Mátyás király, ki ellen pedig összeesküdött, maga is kegyelettel adózott emlékének.³¹

31 MÁRKI, *Magyar Pantheon...*, i. m., 7 (Janus Pannonius XVIII. századi arcképével az Ernstgyűjteményből).

JANKOVICS JÓZSEF

Az irodalmi társaságok mint a Gyöngyösi-kultusz ápolói

Amikor a budapesti vármegyei tisztviselők 1932-ben elhatározták, hogy a Gyöngyösi-hagyomány ápolására irodalmi és művészeti társaságot hoznak létre, jól tudták, hogy „Nagy-Magyarországon” már jó ideje működik egy, a névadójukról elnevezett irodalmi társaság. Akkor már éppen negyedszázada viselte ezt a nevet az Ungvárott alapított *Gyöngyös* (Gyöngyössi, Gyöngyösi és Gyöngyössy) *Társaság*. 1904-ben hirdették meg az alakulási tervet, és 1906. november 10-én jött létre a helyi közművelődési egyesület keretei között, s egy hónappal később, december 15-én már meg is tartotta első felolvasó ülését.¹

Alapító tagok: Aigner Ferenc, Berzeviczi István, Blanár Ödön, Deák Gyula, Duliskovich Elek, dr. Fényes Vilmos, Fülöp Árpád, dr. Gyöngyös László (Beregszász), dr. Hadzsega Bazil, Heverdle Frigyes, Hidasi Sándor, Kaminszky József, Komjáthy Gábor, Kovássy Elemér (Perecseny), dr. Laudon István, dr. Lukács Géza, Mazuch Ede, dr. Mocsári Miklós, dr. Nagy József, Nemes Emil, dr. Novák Endre, Pap János, Pataki Pál (Ungtarnóc), dr. Reisman Arnold, Románecz Mihály, dr. Russay Gábor Lajos (Szobránc), Sirokai Albert, Szabó Albert (Záhony), Szamolányi Gyula (Máramarossziget), dr. Tahy Endre, Takács László, dr. Tüchler Sándor, Vidor Marcell, Virányi Sándorné, Volosin Ágoston, dr. Zombory Dezső. Azaz 36 tag.

Elnöknek Románecz Mihályt, jegyzőnek dr. Nagy Józsefet választották.

A társaság évkönyveket adott ki, amelyek emlékbeszédeket, verseket, novellákat, esszéket és tanulmányokat közöltek, mind az irodalom, mind a magyar történelem témaköreiből, különös tekintettel Gyöngyösi István költői és vármegyei-közéleti tevékenységére. A szépirodalom mellett jelentős szerepet kaptak a társaság munkásságáról szóló beszámolók, pályázatkiírások és -elbírálások, emléktábla-avatók és sírbeszédek, s évente felhívták a figyelmet a tagok szép- és szakirodalmi tevékenységére. A Gyöngyösi-kultusz ápolásának és a társaság életének jelentős eseménye volt a költő emléktáblájának 1908. szeptember 20-i felavatása, amely valósággal országos eseménnyé emelkedett. Nemcsak Ungvár és Radvánc, hanem a Gyöngyösi életútját keretező megyék képviselői is odasereglettek, s a háromezer főnyi közönség megsodálhatta a magas rangú hivatalnokok díszmagyarba öltözött csoportját, amely a pesti államigazgatási, kulturális és tudományos vezetőséget képviselte. Külön fényt kölcsönzött az eseménynek, hogy a költő leszármazottai közül jelen volt: Szmrecsányi Gézáné, született Gyöngyös

1 *A Gyöngyös Irodalmi Társaság Évkönyve*, I, 1906–1909, Ungvár, 1909, passim.

Gizella (Őrdarma) és Nyomárkay Aurélné, szül. Gyöngyösy Irén (Kácsánd, Zemplén vm.). Sajnos, az egyébként igen aktív, bár elfogult pontatlanságával sok biográfiai galibát okozó beregszászi tanár, Gyöngyösy László „elháríthatatlan akadályok” miatt nem vehetett részt az ünnepségen. Hasonlóképpen távol maradt özv. Mokcsayné (Vehénc, Zemplén vm.), aki testvére az említett hölgyeknek. A Magyar Tudományos Akadémiát György Endre tag képviselte, az Arany János Társaságot Dóczy József dalköltő, a debreceni Csokonai Társaságot pedig Kardos Albert. Az ünnepség kezdetekor a radvanci általános iskola tanulói énekelték el a *Szózatot*, ezt követően Neviczky Konstantin görög katolikus lelkész „beszélt a rutén nép hazafias érzéséről, mely érzést a kárpátalji nép ezer éve hordozza kebelében. Ez a nép mindig együtt érzett a honalapító magyarsággal”. Majd a diákok a *Murányi Vénusból* adtak elő, s Románecz Mihálynak, a társaság elnökének ünnepi beszéde hangzott el. Huszonöt küldöttség helyezte el emlékkoszorúját, s Csengey Gusztáv alábbi – Gyöngyösi-reminiszcenciákat ügyesen alkalmazó – versét Úsz Irén adta elő:

Egy elfeledett költő emléke

A Gyöngyösy Irodalmi Társaság részére írta Csengey Gusztáv

Mint a kit utra hí a vidék szépsége,
Kinek a vándorlás csak gyönyörúsége,
Nem űzi haszonvágy, nem az élet gondja,
Csak a szent természet szép szerelme vonja:
Ilyen a te lelked szelíd buzogása,
Csörgedező patak kristályos folyása;
Ömlik a hegyről le, a völgyön át tisztán –
Ez a te éneked, jó Gyöngyösy István!

A hegyeket járó fenn az ormon van már,
Elhagyta a felhőt, az mélyen alatt jár,
Gomolyog feketén, nagy viharra készül,
De *neki* nincs oka rettegni a vésztül;
Fölötte az égbolt szép napja sugárzik,
Alatta a felhők villáma cikázik;
Gyönyöre ez annak, ki magasra hágott –
Jó Gyöngyösy István, ez a te világod!

Zord időkben éltél, viharok csatáztak,
Üvöltő szélvészrek ős tölgyeket ráztak,
Küzd a szilaj vészben korod annyi hőse –
Te a szép asszonynak voltál hegedőse.

Ha a csatatérre vezet is az ének,
A Murányi Vénusz lelkesít ott téged.
Azt mutatja ott is a hős Wesselényi,
Hogy kell a harcban is szerelemnek élni.

Szemed előtt nő meg kurucok vezére,
A császári város megrendül nevére,
Kardja föl a trónig véres utat vágott –
Ott is a szerelem szép örömét látod:
Zrinyi Ilonánál hogy esett rabságba;
A nagyszony hogy lett édes boldogsága;
Hét ország nem látta lakodalmuk mását –
Te megénekelted szívük dobogását.

Küzdő koreszmékkal nemzedékek mulnak,
Módosul mindenik, ha meg is újulnak,
Örökös változás, a mi tovább adja,
Avult köntössé lesz a multak divatja;
De tavasz mindig van, nyár gyümölcsöt érlel,
Szerető szív párt lel édes szerelmével.
Az örök emberi a szép természetben:
Ez marad vigaszul a te énekedben.

Hosszan énekelsz te, de nem egyhangúan,
Versedben gyönyörrel váltakozó bú van;
Mint a virágos kert tarka színpompája,
Olyan a részeknek szép harmóniája,
Drágagyöngy-füzér a képek sorozatja,
Minden egyes gyöngye neved példázhatja.
Még soha előtted, még soká utánad
Költő ajkán ilyen bájos szó nem támadt.

Könyved volt az úrnő asztalának éke,
Egy hosszú századig szép gyönyörűsége;
Az újabb lantosok nyelvedhez simultak,
Zengő magyarságot tetőled tanultak.
Lassanként megnőttek, szaporodott számuk,
Friss tavasz nyiltával erősödött szárnyuk;
Új idők eszméin hogy fölemelkedtek,
Most őket hallgatták, téged elfeledtek.

De mi nem feledtünk, mi tudjuk: ki voltál.
A te emlékednek épül itt az oltár;
Híveid karában neved újra zendül,
Szép magyar nyelvünknek friss munkája zsendül,
Az igaz nagy eszmék, a nemes érzelmek
Jobb idők számára utódot nevelnek.
Megindult a verseny, mi is odaállunk,
Ha szerény körben is, szép munkát találunk.

Ki emlékezni tud s megbecsüli multját,
Megléli az a nép szebb jövője utját,
Te is egy közülök, kik arra vezettek,
Támadj fel, jó költőnk, a kit elfeledtek! –
Lobogjon szívünkben a nagyok emléke,
Legyen emlékü a jövő büszkesége,
A míg emlékezni és haladni akar,
E haza szent földjén élni fog a magyar!

A községi díszközgyűlés az immár táblával megörökített szülőház előtti teret Gyöngyösy térnek, a falun keresztül vezető utat pedig Gyöngyösy útnak nevezte el örömeiben. A díszebédet este díszkivilágítás követte, a színházban pedig a *Tündérlak Magyarbanban*² című darab előtt Stella Gyula mondta el Vidor Marci³ *Gyöngyösy emlékezete* című prologját, melyből az utolsó strófát idézzük:

Itt született e bérceknek tövén,
Az ungi tájnak ringató ölén,
S bár elsodorta innen végzete,
Miénk a dala és az élete;
Mert mást a létből el nem ragadozott,
Mint a mit ez a föld néki adott,
Mitől teremtő lelke zengett:
Szerelmet, dalt és vágyat, ihletet!

A harminchat főnyi tagsággal induló irodalmi társaság 1918 végére ötvenkilenc főre gyarapodott, 1906-ban a névsor még Bánóczy Bélával, Bárd Miklóssal, Mauks Ernővel, gróf Sztáray Gáborral és Zivuska Jenővel bővült, 1907-ben Margócsy Aladár, Berczik Árpád, Firczák Gyula, Somló Sándor, 1908-ban Dudinszky István, 1909-ben Gálóczy Zoltán, 1910-ben Antal Mikós és Simonyi Sándor, 1911-

2 Feltehetőleg az azonos című népszínműről van szó, amellyel Blaha Lujza mutatkozott be a Nemzeti Színházban.

3 Vidor Marcell újságíró.

ben dr. Bodor Károly, Fincicky Mihály, dr. Gáti József, Pós Lajos, 1912-ben György Oszkár, 1915-ben Magyar Bálint, 1916-ban dr. Vargha Géza, 1917-ben Rác Pál, 1918-ban dr. Hazsega Gyula és Kiss Géza nevével bővült a létszám. A háború dacára folyt a munka, tartottak felolvasóüléseket, főleg ungi vonatkozású kutatásokat végeztek, de megünnepelték az Arany- és a Tompa-centenáriumot is, jöllehet 1914–15-ben főleg csak az adminisztrációra futotta elszántságukból. A társaság történetét feldolgozó Antal Miklós szerint, működésükre 1919 januárjában „rátelepedett az életet fojtogató aszály, egy idegen hatalom 20 éves megszálló uralma”, mely ha meg nem ölte is, de a lassú sorvadásba taszította a „szabad nemzeti tevékenység lehetősége nélkül maradt irodalmi kört”. Az év folyamán a csehszlovák fennhatóság alá került, s Podkarpatská Rus néven működő hatalmi alakulat felfüggesztette a társaság működését. 1924 végén megkísérelték az újjászerveződést, de a Mécs László-est kudarcra eloszlatta a kezdeményező kedvet. Huszonegy év elteltével, 1939. szeptember 21-én zártkörű ülésen Deák Gyula titkár vezetésével elhatározták, hogy a Göngyösy Irodalmi Társaság tevékenységét felújítják. Az újralakulást megszervező dísz- és közgyűlés 1939. november 4-én Antal Miklóst választotta meg elnöknek és Sirokay Zoltánt főtítkárnak. Az újkezdés napján Gaar István, Ijjász Gyula, Kontratovics Irén, Kováts Miklós, Mécs László, Sirokay Zoltán, Szentkereszty Tivadar, dr. Szénássy Barna és Tar Zoltán léptek be a társaságba. Őket 1940-ben Magda Sándor, Bártfay István, dr. Csűrös Ferenc, Dienes Adorján, Gombos István és dr. Pataki Mária követte, 1941-ben pedig Csomár Zoltán, Endrédy György és Sziklai Ferenc csatlakozott hozzájuk. Fedinec Csilla jóvoltából⁴ a társaság ez idő tájt végzett munkájából még több dátumot és programot ismerünk: március 9-én Baktay Ervin orientalista tartott előadást a tagok számára, november 9-én pedig Mécs László költő tartotta meg székfoglalóját, s az irodalmi délutánon Zádor Dezső vezényelte a leánylíceum énekkarának előadását. 1941 május–júniusában az Ungvári Művészeti Hetek megnyitóját Harsányi Zsolt tartotta, s Cs. Szabó László és Szabó Zoltán is fellépett. Vendégszerepelt az Operaház és a Nemzeti Színház, ez utóbbi Madách fő művével. '42 áprilisában már a társaság szervezte rendezvényen tarthatott előadást Györffy István, a kolozsvári egyetem tanára Kárpátalja – politikamentes (?) – növényvilágáról. Alig egy év múlva Eötvényi Olivér, a Magyar Külügyi Társaság előadójának, ügyvezető elnökének jelenléte már talán politikusabb terep érintését jelenthette. 1943 novemberében Herczeg Ferenc volt a Göngyösy Irodalmi Társaság vendége.

1919 és 1942 között huszonötön haltak meg a tagok közül, s indulása óta összesen harminchárom halottja volt addig a társaságnak.⁵

Az 1980–90-es évek ukrainai változásait követően 1993-tól felerősödött a hagyományörző utódtársaság működése, tudományszervező és népszerű ismeret-

4 FEDINECCsilla, *Akárpátaljai magyarságtörténeti kronológiája, 1918–1944*, Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet – Lilium Aurum, 2002, passim.

5 *A Göngyösy Irodalmi Társaság Évkönyve, V, 1918–1942*, passim.

terjesztő feladatokat vállalván magára, a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Gyöngyösi Tudományos-Ismeretterjesztő Társasága név alatt. Az elnevezés mutatja, hogy természet- és társadalomkutatók egyaránt részt vettek irányításában. Elnökük Gortvay Erzsébet volt, majd Dupka György követte őt. (Az ungvári Gyöngyösi Társaság az ÚMIL-ban nem szerepel.)

A *Vármegyei Tisztviselők Irodalmi és Művészeti Gyöngyösi István Társasága* 1932. július 7-én Budapesten tartotta alakuló közgyűlését.⁶ A társaság alapszabályát 1933. április 6-án hagyta jóvá Blaha államtitkár. A gyakorlati használatban *Gyöngyösi István Társaság* néven működő kör, amelynek célja „a magyar kultúra ápolása, a magyar szépirodalom, széptudomány és művészet fejlesztése és terjesztése” volt, a Gyöngyösi-hagyomány gondozását és ébrentartását a vármegyei tisztviselők irodalmi, művészeti, tudományos tevékenységének kibontakoztatásával kapcsolta össze. Székhelye Budapest, működési területe Magyarország, hivatalos nyelve a magyar. Pecsétjén kör alakban: *V. I. T. M. Gyöngyösi István Társaság 1932*. A jelvényt az adott pillanatban még nem határozták meg. A társaság vagyonát esetleges adományokból, hagyatékokból, alapítványokból, előadásokból és kiadványokból befolyt összeg tette ki. Sem a rendes, sem a meghívott tagok nem fizettek tagdíjat. A tagok kötelezték magukat, hogy egy éven belül székfoglalót tartanak. Rendes tagok magyar állampolgárságú írók, tudósok, művészek lehetnek, akik „a magyarországi tisztviselői kar tényleges, tiszteletbeli, nyugdíjas, jelenlegi vagy volt tagjai s a magyar szépirodalom, széptudomány vagy művészet terén nagyobb képességnek vagy tevékenységnek adták jelét”. Meghívott tagok pedig „oly írók vagy művészek, akik a magyar vármegyei eszme körben valamely irányú értékes írói, széptudományi vagy művészeti tevékenységet fejtettek ki”. A társaság almanachokat jelentetett meg, amelyek az 1935-ös és 1938-as évszám alatt hagyták el a sajtót. Bennük a tanulmányokon kívül versek és novellák is olvashatók, a szövegek egyhangú, szürke foltjait metszetek, köztük Biczó András Gyöngyösi István-portréi, illetve a barokk költő művei egy-egy fontosabb gondolatának nemzeti romantikus illusztrációi oldják. Kották és dalszövegek is segítenek a kor légkörének és hangulatának és a magyar történelem eseményeinek megidőzésében, mint például a Szathmáry István *Trianont ledöntjük...* című versére Balázs Árpád által szerzett dallam, illetve a *Kuruc dal 1924-ből*, melynek szövegét Habrik István, zenéjét Víg Endre szerezte, és zongorára Vigné Bognár Margit írta át.

A Gyöngyösi Irodalmi Társaság működésének egy-két momentumát is fel tudjuk eleveníteni a ránk maradt jegyzőkönyvek alapján. Az 1947. december 18-i közgyűlésen, amelyet a Budapest IV. ker. Városháza u. 7. szám alatti Vármegyházán tartottak, jelen voltak: dr. Jeszenszky Sándor, dr. Preszly Elemér, dr. Gorzó Nándor, Raggambi-Fluck András, Dalmady Ödön, dr. Beér Gyula, Danóczy

⁶ A társaság iratanyagának egy töredéke fennmaradt, jelzete: MOL, P 1622, 1–4. tétel.

György, Balás Vilmos, Major Ervin, Palasovszky Béla, Rexa Dezső, Pogány József rendes tagok. Gorzó Nándor ügyvezető elnök beszámolt az éves tevékenységről, egyrészt művek felolvasásáról, másrészt irodalmi és művészeti események megvitatásáról. Szándékuk, hogy Pest vármegyével karöltve visszahelyezzék a Beck Ö. Fülöp által vésett Kőlcsey-emléktáblát eredeti helyére, a Vármegyeházára. Ha arra mód nyílik, vállalják, hogy Pest vármegye 1848-as centenáriumi ünnepségei során valamelyik kiadványban a vármegye '48-as szereplésével kapcsolatban cikket írnak.

Az 1946. december 19-i közgyűlésen Preszly Elemér lemondott elnöki tisztségéről, miután a közszerepléstől visszavonult (tisztületbeli elnöknek választották meg, Rexa Dezső méltatta érdemeit). Tisztújítási javaslatok, amelyeket az ülés egyhangúlag elfogadott: elnök: Jeszenszky Sándor, ügyvezető alelnök: dr. Gorzó Nándor, alelnök: Rexa Dezső, főtitkár: dr. Danóczy György, pénztárnok: dr. Pogány József, ellenőrök: dr. Balás Vilmos, Dalmady Ödön, számvizsgálók: Major Ervin, dr. Beér Gyula. Gorzó és Danóczy a titkári jelentésben kitértek az eszendő nehézségeire, „hangoztatván, hogy a társaság semmiféle szélsőségnek soha helyet nem adott, egyetlen tagját sem törölte vagy hívta fel távozásra, hanem mindenféle különbség nélkül csak az értéket és az emberiséget tekintette”. Gorzó Nándor jelezte azt is, hogy a társaság tagjai közül többen nem adtak életjelt. Halottaik között különösképpen fájlalja Mohácsi Jenő hiányát, aki mint író és ember is közel állt szívéhez. Ez idő szerint 24 tagjuk van.

A Magyar Irodalmi Társaságok Országos Szövetségének 1947. évi május hó 17-én délután 5 órakor tartott intézőbizottsági ülésen felvetett jegyzőkönyv is a Gyöngyösi Irodalmi Társaság iratai között található. Jelen voltak: Lukinich Imre, dr. Gorzó Nándor, Csécsy Imre, Balló Rudolf, Szekeres János, Cserjés Miklós, Homolyai Rezső, Pakócs György, Danóczy György, Fitz József, Bálint Imre. Napirend:

1. Gorzó bejelenti, hogy a MITOSZ újra megkezdte működését. Elnöknek javasolja Supka Gézát, első alelnöknek Lukinich Imrét. Tudomásul vétetik.
2. Lukinich Imre azt indítványozza, hogy ügyvezető elnök legyen Gorzó Nándor. Tudomásul vétetik.
3. Az ország összes irodalmi társaságának megszervezése folyik. Amíg tagdíjakról vagy egyéb bevételekről intézkedni nem lehet, addig Gorzó a sajátjából megelőlegzi a kiadásokat. Tudomásul vétetik.
4. Intézkedés arról, hogy a közgyűlést f. év júl. vagy aug. hóban hívják össze.

Az 1934 és 1948 között vezetett pénztárkönyvben a bevételek és kiadások tételei, illetve az ellenőrök és számvizsgálók megjegyzései találhatóak. A szokásos működési feltételek (postaköltség, utazástérítés, sokszorosítás, virág, telefon, rendezvény, zongora- és könyvszállítás, nyomdaköltség stb.) között egy-két irodalmi vonatkozású tétel. A könyv első és utolsó bejegyzése roppant beszédes:

1934. XII. 29. bevétel: F. Szabó Géza (!) alelnöktől kölcsön 200 P
 1948. I. 1.: áthozat 1947-ről: –20 Ft
 1939. márc. 3. Balogné Kőszeghy Irén könyvéért 222 P
 1939. április 3. Szathmáry István verseskönyvéért 126 P
 1939. július 15. Badics Ferenc halálára távirat: 204 P
 Badics Ferenc halálára koszorú: 10 P
 1939. október 15. Árpád Nyomda, könyvkiadás: dr. B. V. [Balás Vilmos] 200 P
 <1940. július 5. távirat Cs. E. [Császár Elemér] halálára 182, virág ugyanott 5 P
 1940. december 13. Pátria Nyomdánál befizetés, Badics: Gyöngyösi... 105 P>
 1940. december 18. Pintér Jenő halálakor koszorú: 7 P
 1942. március 20. Pásztory koszorú-költsége 10 P
 1943. jan. 10. Nagy Imre koszorú-költsége 60 P

A társaság matinékat és felolvasó esteket tartott Budapesten és vidéken (Tatabánya, Szikszó), ahol a tagok történeti, irodalomtörténeti, művészettörténeti előadásokat tartottak költőkről, politikusokról egyaránt, az egyéniség vagy a mű hazafias jellegét domborítva ki. Kitűzött céljuk megvalósítását a következőképpen képzelték el: „szépirodalmi, széptudományi, művészeti és esetleg történelmi közérdekű tárgyú felolvasások, előadások és ünnepélyek rendezése, jelesebb szépirodalmi és széptudományi munkák kiadása, szépirodalmi, művészeti és kritikai lap vagy közlöny szerkesztése és kiadása”. Gorzó Nándor, aki Badics Gyöngyösi-monográfiáját egybeszerkesztette, az ÚMIL-ban nem szerepel.

Az előző időszakokban feledésbe merült Gyöngyösi-életmű Badics Ferenc kiemelkedő textológiai produkciója, a Gyöngyösi-versek kritikai kiadásának kötetei révén már kezdett visszatérni a köztudatba, s a kör irodalomtörténész tagjai ezt a Badics nyomán kialakult Gyöngyösi-képet igyekeztek szélesebb körben népszerűsíteni, s a nemzeti hagyományok művelését a Trianon által leválasztott országrészekre is kiterjeszteni. Számukra Gyöngyösi „ma is a magyar költészet igen jelentős alakja, sőt mondhatjuk, hogy ma is költő a szó legteljesebb, legnemesebb, leghatékonyabb értelmében. Gazdag képzelete, korát jóval megelőző könnyed verselése gyakran beékelte játszi epizódjainak üde szépsége, szerelmi csapongásainak mesterei gyengéd-sége, s a szerencsés költőlélek, mely a sokszor hosszadalmas cselekményeket oly természetesen díszíti fel apró kis dalokkal, melyek szívbe lopóznak; mesteri és könnyed nyelvezete, bár nehézkes, de mégis muzikális rímelése – előzőit elhomályosította, s jelentőséget biztosított neki még az utókorban is.” A társaság azonban „Gyöngyösi nevének megválasztásánál nem egyedül a költőt tekintette annak személyében, de azt a jeles férfit is, akinek közéleti pályája összeforrt a vármegyei élettel.”⁷ (A Társaságról szóló adatok nagyobb része az ÚMIL-ban pontatlanul szerepel.)

7 Rexa Dezső alelnök *Gyöngyösi István és a Gyöngyösi István Irodalmi Társaság* c. előadása az 1933. május 20-án tartott alakuló közgyűlésen: *Gyöngyösi Almanach*, Bp., Gyöngyösi István Társaság, 1935, 25–26.

A TÁRSASÁG TAGJAI

1.

ALAPÍTÓ RENDES TAGOK (1932)

ANGYAL EMIL

költő, ny. árvaszéki elnök, Győr

MURGÁCS KÁLMÁN

nótaköltő, ny. k. jegyző, Budapest

BALÁZS ÁRPÁD

zeneszerző, ny. főkapitány-helyettes,
v. zilahi árvaszéki ülnök, Szentendre

NADÁNYI ZOLTÁN

költő, a Petőfi Társaság tagja,
vm. főlevéltárnok, Berettyóújfalui

BALÁS VILMOS DR.

író, történetíró, vm. tb. II. főjegyző,
Budapest

OLOSZ LAJOS DR.

költő, ügyvéd, v. szolgabíró, Kisjenő

DÁLNOKI-NAGY LAJOS

író, ny. alispán, Arad

PALASOVSKY BÉLA DR.

költő, tb. szolgabíró, Szentés

DANÓCZY GYÖRGY DR.

író, novellista, tb. szolgabíró,
az Arany J. és Gyóni Társaságok tagja,
Budapest

PRESZLY ELEMÉR DR.

m. kir. belügyi államtitkár, író, Pest-Pilis-
Solt-Kiskun vm. v. főispánja, Budapest

DEMETER GYÖRGY DR.

regényíró, novellista,
vm. tb. főügyész, Balatonfüred

REXA DEZSŐ

író, költő, művelődéstörténet-kutató,
a Goethe Társaság elnöki tanácsának stb.
tagja, Pest vm. főlevéltárnoka, Budapest

RAGGAMBI FLUCK ANDRÁS DR.

író, novellista, belügyminiszteri titkár,
tb. főszolgabíró, Budapest

RUGONFALVI KISS ISTVÁN DR.

író, történetíró, egyetemi ny. r. tanár,
vult vm. főlevéltárnok, Debrecen

GORZÓ NÁNDOR DR.

író, költő, történetíró,
a Kassai Kazinczy Társaság tagja,
Pest vm. tb. levéltárnoka, Budapest

F. SZABÓ GÉZA DR.

író, novellista, ny. főispán, a Dugonics
Társaság tagja, a Vm. Tisztviselők Orsz.
Egyesületének ügyv. alelnöke, Budapest

VITÉZ JÁVOR ERNŐ DR.

író, történetkutató, árvaszéki ülnök, Eger

SZATHMÁRY ISTVÁN DR.

költő, a Petőfi Társaság tagja,
ny. vm. főjegyző, Budapest

KISS-ANGYAL ERNŐ DR.

zeneszerző, tb. főszolgabíró, Kaposvár

SZÉKELYHIDY FERENC DR.

énekművész, a M. Kir. Operaház örökös tagja,
v. vm. tb. főjegyző és főispáni titkár, Budapest

MOKCSAY ZOLTÁN DR.

író, regény- és színpadi író,
ny. főispán,
Hódmezővásárhely

TOMPA LÁSZLÓ

költő, a *Székely Közélet* szerkesztője,
vult szolgabíró, Székelyudvarhely

2.

RENDES TAGOK:

BICZÓ ANDRÁS
festőművész, Budapest (1934)

DR. CZANIK GÉZÁNÉ
FARKAS KLÁRI
regényíró és novellista, vm. szolgabíró
felesége, Alsódabas (1933)

DIÓSSZILÁGYI SÁMUEL DR.
író, kórházi főorvos, Makó (1934)

DÓCZY JENŐ DR.
író, Budapest (1934)

ETHEY GYULA DR.
író, földbirtokos, ny. főszolgabíró,
Csejthe (1934)

HOSSZU ZOLTÁN
író, v. közig. gyakornok, a Nemzeti Szín-
ház tagja, Budapest (1933)

JESZENSZKY SÁNDOR DR.
író, min. tanácsos, volt szolgabíró,
Budapest (1933)

KAMPIS JÁNOS
festőművész, volt vm. árvaszéki ülnök,
Budapest (1933)

KÁLLAY MIKLÓS DR.
író, költő, vm. tb. főjegyző,
a Petőfi Társaság tagja, Budapest (1933)

KISS GÁBOR DR.
költő, vm. tb. árvaszéki ülnök,
Szolnok (1934)

KONCZ JÁNOS DR.
költő, író, k. főjegyző, Csepel (1934)

MAJOR ERVIN DR.
zeneíró és zeneköltő,
n. zenedei tanár,
Budapest (1934)

MILOTAY ISTVÁN DR.
publicista, volt szolgabíró,
az *Uj Magyarország* főszerkesztője,
Budapest (1934)

MOHÁCSI JENŐ
költő, író, Budapest (1934)

NEY GÉZA
író, Pest vármegye főjegyzője,
Budapest (1933)

POGÁNY JÓZSEF
író, vm. tb. főszolgabíró,
Budapest (1934)

SÁNDOR JENŐ DR.
zeneköltő, belügyminiszteri titkár,
Budapest (1934)

TIMÁR JÓZSEF
regényíró, k. főjegyző, Csepel (1934)

TRAGOR IGNÁC DR.
történetkutató, vm. tb. főjegyző, Vác (1933)

VIGH ENDRE
író, gordonkaművész, vm. levéltárnok,
Szolnok (1933)

ZSINDELY FERENC
író, vm. tb. főjegyző, orsz. gy. képv.,
Budapest (1933)

ELHUNYTT ALAPÍTÓ RENDES TAGOK:

KNER IZIDOR

író, könyvnyomtatómester, tb. főjegyző,
örökös th. biz. tag, Gyoma
(† 1935)

SZERÉMY ZOLTÁN

színművész, v. tb. főszolgabíró,
zeneművészeti főiskolai r. tanár
Budapest
(† 1934)

A Vármegyei Tisztviselők Irodalmi és Művészeti Gyöngyösi István Társaságának
kiadványai

GORZÓ Nándor, *Versek*, Bp., 1934.

Gyöngyösi Almanach 1935, Bp., 1935.

PALASOVSKY Béla, *A vériünk muzsikája: Új versek*, Bp., 1936.

REXA Dezső, *A kisbirtótól a vicispánig és vissza. Meggyvás a nemes vármegye portájáról*, Gyűjtő-
geti és részben írta REXA Dezső, Cegléd, 1936.

DALMADY Győző *Költői és prózai munkái*, Előszóval ellátta PRESZLY Elemér, Bp., 1936–
1939, I–V.

MOKCSAY Zoltán, *Hivatlan vendég: Történelmi színmű*, Pécs, 1937.

GORZÓ Nándor, *Új versek*, Bp., 1937.

Gyöngyösi Almanach 1938, Bp., 1938.

REXA Dezső, *Hódolat Kölcsey emlékének*, Bp., 1938.

BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István élete és költészete*, Bp., 1939.

MOKCSAY Zoltán, *A sóbajok hídjá: Versek*, Pécs, 1944.

Gyöngyösi István síremlékének felfedezése a csetneki (Štítnik, Szlovákia) temetőben

Gyöngyösi István síremlékének helyreállítás utáni megkoszorúzása
a csetneki (Štítník, Szlovákia) temetőben (2004)

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA
(SZABÓ GÉZA)
MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA
1979–2010

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA (SZABÓ GÉZA)

(* Tiszanagyfalu, 1950. október 1.)

műveinek bibliográfiája

Könyvek

HUSZTI Péter, *Aeneis, azaz az trójai Aeneas herceg dolgai...* [a históriás ének modern szövegközlése és az 1582-es bártfai nyomtatvány faksimile kiadása], szerk., utószó és a dallamok összeáll. SZABÓ Géza, szöv. gond. és a nyelvi jegyz. GILICZE Gáborné, Bp., Az OSZK KMK támogatásával az ELTE Eötvös J. Kollégium kiadása, [1979] (Régi Magyar Irodalmi Ritkaságok).

– Ism. STOLL Béla, ItK, 83(1979), 690–692.

Magyar zsoldár: Psalterium, kité az időkbeli históriák értelmé szerint különb-különb magyar ékes nótákra, az Isten gyülekezetének javára fordított BOGÁTI FAZAKAS Miklós, vál., jegyz. SZABÓ Géza, s. a. r. GILICZE Gábor, SZABÓ Géza, utószó DÁN Róbert, Bp., Európa – Magyar Helikon, 1979.

– Ism. NEMESKÜRTY István, ÉS, 1979; GICZY György, Vigilia, 45(1980), 282–283; M. HIDEG Tünde, Reformátusok Lapja, 24(1980)/6, febr. 10.

Balassa Bálintnak és Rimai Jánosnak istenes énekei [hasonmás kiadás Tótfalusi Kis Miklós 1701. évi kolozsvári kiadásának az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példánya alapján], kísérő tan. SZABÓ Géza, Bp., Helikon, 1983.

– Ism. STOLL Béla, ItK, 90(1986), 201–202; SZÖRÉNYI László, Hungarológiai Értesítő, 7(1985)/3–4, 23–24.

Gyarmati BALASSI Bálint *Énekei*, szöv.-dall. gond., jegyz., [a képeket vál.] KŐSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., Szépirodalmi, 1986.

– Ism. STOLL Béla, ItK, 91–92(1987–1988), 223–226; VÁSÁRHELYI Judit, It, 69(1987–1988), 347–351; TÉGLÁSY Imre, Könyvvilág, 1986. május; SZABÓ András, Magyar Nemzet, 1986. szept. 26, 7; NÉMETH S. Katalin, Magyar Hírlap, 1986; KOVÁCS József László, Könyv és Nevelés, 1986, 227–228.; Armando NUZZO, Rivista di Studi Ungheresi, 1989, 154–158.

Régi magyarországi szerzők, összeáll. SZABÓ Géza közreműk. PINTÉR Gábor, kézirat, Bp., OSZK, 1989.

Gyarmati BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, szöv. gond., jegyz. KŐSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, utószó KŐSZEGHY Péter, Bp., Szépirodalmi, 1990.

– Ism. Armando NUZZO, Rivista di Studi Ungheresi, 1990, 126–128.

SZÉKELY István, *Zsoltárkönyv, Krakó, 1548*, [hasonmás kiadás], tan. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Argumentum – MTA Irodalomtudományi Intézete, 1991 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 26).

– Ism. SZEGHALMI Elemér, *Zsoltárkönyv a XVI. századból*, Új Ember, 1992. jan. 5.

BALASSI Bálint *Versei*, szöv.-dall. gond., jegyz. KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi, 1993 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 3), 1994².

– Ism. GÖMÖRI György, *Balassi Bálint versei*, The Slavonic Review, 1995. Summer, 534–535.

BALASSI Bálint *Összes versei*, szöv. gond., jegyz., utószó KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi, 1999 (Millenniumi Könyvtár, 33).

BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, szöv. gond., jegyz., utószó KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi, 1999 (Millenniumi Könyvtár, 34).

Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény, II, *A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*, szerk., s. a. r. JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi, 2000, http://www.bkiado.hu/netre/netre_szgy2/SZ.GY2.htm.

Ámor, álm és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete: Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29., szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2002.

BALASSI Bálint, *Összes versei*, szöv. gond., jegyz. KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Osiris, 2004 (Diákkönyvtár).

BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, szöv. gond., jegyz. KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Osiris, 2004 (Diákkönyvtár).

VÖRÖS Mihály, *A bajnokok Vég-Gyula várában*, s. a. r., jegyz., bibliogr. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2005 (Gyulai Füzetek, 15).

Barangolások Balassi Bálint nyomában, írta és a képeket vál. KOVÁCS István, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, VÁRKONYI Gábor, szerk. UJVÁRY Gábor, Bp., Balassi Bálint Intézet, 2005.

A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján (Sárospatak, 2004. május 26–29.), szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2007.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Parthenopé veszedelme: Újdonságok a Janus Pannonius-filológia köréből*, Bp., Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút, 2010. [A Renatus-panegyricus eddig hiányzó részének szövegközlése és fordítása, egy feltételesen Janusnak tulajdonítható mű szövege és fordítása: Laudatio Sancti Mauriti et sociorum eius, Ferrara, 1453, továbbá a szerző Janus Pannonius-tanulmányai.]

Sorozatszerkesztés

Régi Magyar Költők Tára: XVI. századbeli magyar költők művei, Új folyam, sorozatszerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza.

CZOBOR Mihály (?), *Theagenes és Chariclia*, s. a. r. KŐSZEGHY Péter, Bp., Akadémiai–Balassi, 1996 (RMKT XVI. század, 10).

Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murád Dragomán, (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedűs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei 1579–1588, s. a. r. ÁCS Pál, [a kottamellékletet összeáll. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza], Bp., Akadémiai–Orex, 1999 (RMKT XVI. század, 11).

Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők történelmi, Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek 1587–1600, s. a. r. ORLOVSZKY Géza, [a kottamellékletet összeáll. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza.], Bp., Balassi, 2004 (RMKT XVI. század, 12).

Kötetben megjelent tanulmányok és szöveggondozás

Énekek éneke: Károlyi Gáspár, a Döbrentei-kódex névtelenje, Heltai Gáspár, Bogáti Fazakas Miklós fordításában, s. a. r., utószó KOMORÓCZY Géza, [Bogáti Fazakas Miklós művét s. a. r. SZABÓ Géza], ill. REICH Károly, Bp., Európa – Magyar Helikon, 1980³.

Géza SZABÓ, *A Hungarian antitrinitarian poet and theologian: Miklós Bogáti Fazakas = Antitrinitarianism in the second half of the 16 century (Proceedings of the International Colloquium held on the 400th anniversary of Ferenc David's death in Siklós [Hungary], May 15–19, 1979)*, ed. by RÓBERT DÁN, Antal PIRNÁT, Bp.–Leiden, Akadémiai – E. J. Brill, 1982 (Studia Humanitatis: Publications of the Centre for Renaissance Research, ed. T. KLANICZAY, 5), 215–230 [különlenyomat is].

SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János istenes énekei = Balassa Bálintnak és Rimay Jánosnak istenes énekei* [hasonmás kiadás], Bp., Helikon, 1983 [kísérőfüzet].

SZABÓ Géza, *Csomasz Tóth Kálmán köszöntése*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 3(1983), 331–332.

SZABÓ Géza, *A vőlegény és a jegyes teológiai allegóriája Bogáti Fazakas Miklós munkáiban = Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez* [Benda Kálmánnak ajánlva], szerk. BÁLINT István János, Bp., OSZK, 1987 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai: Új sorozat, 2), 7–30.

– Ism. PÉTER Katalin, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 6(1989), 331–335.

SZABÓ Géza, *Szűtárai Mihály ismeretlen énekének töredéke? = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1990 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10), 129–130.

Valkai András, Görcsöni Ambrus, Majsai Benedek, Gergei Albert, Huszti Péter énekei; Eurialus és Lucretia históriája; Telamon históriája; *Bogáti Fazakas Miklós folytatása Görcsöni Ambrus históriájához, 1567–1577*, szerk. VARJAS Béla [és STOLL Béla], s. a. r. HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla, SZABÓ Géza és VARJAS Béla [névmutató, kottamelléklet I–VI, Görcsöni Ambrus, Bogáti Fazakas Miklós, Mátyás király históriája, V–VIII: szöveg, gond és jegyz. SZABÓ Géza], Bp., Akadémiai, 1990 (Régi Magyar Költők Tára, XVI. század, 9).

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Rimay János verseinek dallamai = RIMAY János Írásai*, összeáll., szöveg, gond., utószó, jegyz. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 1), 247–265.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint halála = RIMAY János, Epicedium a Balassi fivérenek, Bálint és Ferenc halálára*, szerk., s. a. r., jegyz. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1994, 78–86.

– Ism. KENYERES Zoltán, Vigilia, 1994.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Segédkönyvek és szövegkiadások válogatott bibliográfiája a régi magyar irodalomból = Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 1996, 307–347; 1997², 307–347.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Memoriale – Balassi Bálint halálának 400. évfordulójára = Magyarok térben és időben*, szerk. SZÉKELY SZABÓ Zoltán, [Bécs], „Európa”-Club, 1994, Második könyv, 157–183.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi János boroszlói síremléke (1602) = Csonka Ferenc 80. születése napjára*, Bp., Balassi, 1996. ápr. 3., 20–21.

– Ism. MIKÓ Árpád, Ars Hungarica, 1996/2, 237–239.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „*Quem tu, summe Deus, semel...*”: Balassi megkerült irodalmi mintája = „*Mint sok fát gyümölcssel...*”: Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére, szerk. ORLOVSZKY Géza, Bp., ELTE BTK, 1997, 11–16.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, P. VÁSÁRHELYI Judit, *Segédkönyvek és szövegkiadások válogatott bibliográfiája a régi magyarországi irodalomból* = *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2003^[3], 433–481.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint képmása és a Balassa-család ősgalériája* = *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 1996, 255–259.

Régi magyar irodalmi szövegyűjtemény, I, *Humanizmus*, szerk. ÁCS Pál, JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 1998, http://www.bkiado.hu/netre/netre_szgy1/human10_metaval.htm. [Budai Parmenius István, Gyalui Torda Zsigmond, Kovacsóczy Farkas, Christianus Schesaeus műveinek s. a. r.]

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Zrínyi a törökök fátumáról: az aranyalmáról* = *Jankovics József 50. születésnapjára*, Bp., Balassi–Rebakucs, 1999. március 10., 16–18.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint jelmondatáról* = *Nemeskürty István köszöntése: Hommage à Tanár Úr*, [Bp.], Szabad Tér, 2000. május 14., 89–92.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Euripidész magyar fordítása a 16. század második feléből* = *A magyar színház születése: Az 1997. évi egri konferencia előadásai*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2000 (A régi magyar színház, 1), 161–173.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „*Mint tavasz harmatja...*” = *Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára*, Bp., Balassi–Rebakucs, 2001. június 13., 24–25.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Az olvasóhoz* = *Ámor, álm és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete: Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29.*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2002, v–xxxvi.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „*Álmomban azt látám*”: *Pünkösöd bava és a szerelmi álmok* = *Ámor, álm és mámor...*, *uo.*, 389–406.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint latin jelmondatáról* = *A Balassi Bálint Intézet évkönyve 2003: Hungarológia a XXI. században*, főszerk. UJVÁRY Gábor, Bp., BBI, 2003, 26–28.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Kölcsey Hymnusa a CXXX. genfi zsolttár dallamára* = Szabó G. Zoltán 60. születésnapjára, Bp., Balassi – Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 2003. április 9., 23–24.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Latrocinatur Hungarus... Gallus cantat avagy a homonimiák játékosága* = *Mozgó Világ: Tanulmányok a hatvanéves Kulin Ferenc tiszteletére*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, HORVÁTH Csaba, SZITÁR Katalin, Bp., Ráció, 2003, 266–272.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Muthnoky Mibály végrendelete (Pozsony, 1552. február 16.)* = *Lymbus, Magyarságtudományi Forrásközlemények*, főszerk. UJVÁRY Gábor, Bp., 2003, 9–13, http://epa.oszk.hu/01500/01500/00001/pdf/Szabo_Geza_2.pdf.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Gyarmati Balassa Ferenc építáfuma (Bázel, 1554 áprilisa)* = *Uo.*, 15–17, http://epa.oszk.hu/01500/01500/00001/pdf/Szabo_Geza_1.pdf.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint poézisáról* = *Balassi Bálint és kora*, szerk. KÓSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2004, 43–64.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi-bibliográfia (1994. június – 2004. május)* = *Balassi Bálint és a hatalom*, szerk. TUOMO LAHDELMA, AMEDEO DI FRANCESCO, PASZTERCSÁK Ágnes, Jyväskylä, Universitát Jyväskylä, 2004 (Hungarologische Beiträge, 15), 85–116, <http://epa.oszk.hu/01300/01368/00002/pdf/09.pdf>.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint, a szerelem és az istenszeretet költője* = *Balassi – A költő élete és versei: „Az jó hírért, névért...”, A Balassi Bálint születésének 450. évfordulója alkalmából készült vándorkiállítás interaktív katalógusa*, CD-ROM, szerk. E. CSORBA Csilla, VÁRKONYI Gábor, terv. VIRÁGVÖLGYI András, a zenét vál. CSÓRSZ Rumen István, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2004.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi búcsúverse és a prosopopoeia a XVII–XVIII. század magyar nyelvű költészetében* = *A magyar költészet műfajai és formái a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, JATE, 2005, 375–409.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *„Hol vagy István király?” István király alakja a liturgikus énekektől a népénekig* = *„Hol vagy István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor, Bp., Gondolat, 2006, 280–291.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassa Menyhárt, Balassa II. András és Balassa Zsuzsanna lappangó portréi* = *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények*, főszerk. UJVÁRY Gá-

bor, Bp., BBI et al., 2006, 307–313, http://epa.oszk.hu/01500/01500/00004/pdf/00004_301.pdf.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint barátsága Batthyány Boldizsárral és fiával, Ferencsel = A Batthyányiak évszázadai: Tudományos konferencia Körmenden, 2005. október 27–28.*, szerk. NAGY Zoltán, Körmend, Körmend Város Önkormányzata, 2006, 205–216, http://savariamuseum.hu/kormend/Batthyanyiak_evszazadai.pdf.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Bálint Balassi'nin Şairliği Hakkinda = Bálint Balassi: XVI. Yüzyıl Macar Ozyan Bálint Balassi ve Şiirlerinden Örnekler*, çeviri ve edisyon Edit TASNÁDI, Dursun AYAN, Bp., Akadémiai – Macar–Türk Dostluk Derneği, 2006, 19–25.

– Ism. KAKUK Zsuzsa, *Balassi-versek törökül*, Magyar Tudomány, 2007/5, 686.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „*Mint szép erekyével...*” *Balassi versének hasonlata és ami mögötte rejtezik = A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödik századik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján (Sárospatak, 2004. május 26–29.)*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2007, 119–140.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Janus Pannonius és szekesvárdi apátúr = Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2007, 288–299.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Kutatási beszámoló [a Czesztochowában végzett kutatásról] = Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények*, Bp., BBI et al., 2007, 409–410, <http://epa.oszk.hu/01500/01500/00005/pdf/17szentmart.pdf>.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Janus Pannonius szülőbelyéről = „Nem sülyed az emberiség” ... Album amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 225–236, http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Szentmartoni_Szabo.pdf.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Piskólti Istvánról = A Stollwerk: Stoll Béla 80. születésnapjára*, szerk. ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet – Balassi, 2008. február 15., 64–67, <http://www.iti.mta.hu/Stollwerk.pdf>.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Vitézek a Kos jegyében = Hatvanodik: Horváth Iván hatvanodik születésnapját köszöntik munkatársai*, Bp., ELTE BTK, szerk. ORLOVSZKY Géza, 2008. április 4., <http://syrena.elte.hu/hatvanodik/index.html>.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „*Az Szent László koronája, úgy tetszik, hogy az kegyelmed ládájában vagyon*” (*Jegyzetek Naprágyi Demeter leveléhez*) = „*Vállal magasb min-*

deneknél”: *A Szent László-herma Győrbe érkezésének 400. évfordulóján megtartott tudományos konferencia előadásai* (Győr, 2007. június 25–27.), szerk. MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, SZÉKELY Zoltán, Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008 (Arrabona: Múzeumi Közlemények, 46/1), 391–401.

Tinódi-kronológia (Életrajz és kultusz), összeáll. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza = *Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 309–360.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Janus Pannonius Feronia forrásánál: Jegyzetek egy hatodfélé száz esztendeje írott elégiáról a Reneszánsz Év jegyében = A magyar reneszánsz stílus*, szerk. BALÁZS Géza, Bp., Inter–MSZT–Prae, 2008 (Magyar szemiotikai tanulmányok, 17), 26–35.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Az aquincumi vízorgona; Függelék: 1. Markovits Mihály az antik orgona magyar monográfiája; 2. Aelia Sabina III. századi, aquincumi szarkofágjának felirata* (CIL III. Supplementum, 10.501), Tüzoltó Múzeum Évkönyve, 9(2008), 126–163.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Rimay János Balassit magasztaló verse = Szolgálatomat ajánlom a 60. éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., MTA ITI – Balassi, 2009, 410–416, <http://www.bkiado.hu/JJ/net/Studiolum/Szabó.pdf>.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Kasparo Bekešo kelias į Lietuvos = Lietuvos ir Vengrijos istoriniai-kultūriniai ryšiai XVI amžius*, sudarė Marija RUBAŽEVIČIENĖ, red. Kristina RUBAŽEVIČIENĖ, Vilnius, Lietuvos Stepono Batoro vengrų kultūros draugijos leidinys, 2009, 35–45.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Vitézek, hol lebet? A végek dicséretének lengyel forrása = Esztergom Évlapjai 2009*, főszerk. BÁRDOS István, Esztergom, Balassa Bálint Társaság, 2009, 73–88.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Janus Pannonius vélt ábrázolásai*, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 2/50–52(2005–2007), 154–168.

SZABÓ Géza – SZELESTEI N[AGY] László, *Töredékek Csáktornyai János műhelyéből (Debrecen, 1593)*, MKSZ, 96(1980), 301–308, http://www.epa.oszk.hu/00000/00021/00310/pdf/MKSZ_EPA00021_1980_96_03_296-309.pdf#page=6.

SZABÓ Géza, *Balassi Bálint „Bizonytal esmérem rajtam nagy baragod” kezdetű istenes énekének hiányzó strófája*, ItK, 85(1981), 301–305, http://www.epa.oszk.hu/00000/00001/00322/pdf/itk00001_1981_03_301-315.pdf.

SZABÓ Géza, *Szapolyai János korabeli arcképe*, História, 6(1984)/5–6, 19, <http://www.tankonyvtar.hu/historia-1984-056/historia-1984-056-081013-3>.

SZABÓ Géza, *Balassi Bálint nyelvváltsága*, ItK, 93(1989), 562–565, http://www.epa.oszk.hu/00000/00001/00356/pdf/itk00001_1989_05-06_558-582.pdf.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Pótlás az RMNY-hez: S 1143B*, MKSZ, 109(1993), 433, http://www.epa.oszk.hu/00000/00021/00355/pdf/MKSZ_EPA00021_1993_109_04_430-459.pdf.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Regensburg régi magyar neve: Rezen*, Névtani Értesítő, 17(1995), 128–129.

George BUCHANAN, *Bálint napjára*, ford. CSONKA Ferenc, Parnasszus, 2(1996)/1, 18. [SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza jegyzetével.]

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *A Himnusz vers- és dallammintája*, Keresztyén Nevelés, 1998/3, 6–7. [Az OSZK-ban 1998. jan. 21-én elhangzott előadás.]

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Kölcsey Hymnusának vers- és dallammintája*, OSZK Híradó, 41(1998)/1–2, 18–20.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Feltevések a Petőfit ábrázoló dagerrotípiáról*, Iris, 9(1998)/1–2, 96–103.

EURIPIDES, *Iphigenia Aulisban (Ismeretlen fordító magyarítása): Töredék a Nagyszébenben 1575–1580 között megjelent nyomtatványból*, [s. a. r. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza], 2000 Irodalmi és társadalmi havilap, 1998. júl.–aug., 66–71.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Euripidész magyar fordítása a 16. század második feléből*, ItK, 102(1998), 225–239, http://www.epa.oszk.hu/00000/00001/00393/pdf/itk_EPA00001_1998_01-02_225-239.pdf.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „*Tükör által homályosan*” – *Petőfi dagerrotíp arcképe*, *Beszélő*, 3–4(1999), márc., 113–118, <http://beszelo.c3.hu/99/03/26szent.htm>.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi kötetkompozíciójának rejtelmei*, *ItK*, 103(1999), 635–646, http://www.epa.oszk.hu/00000/00001/00010/pdf/itk_EPA00001_1999_05-06_635-646.pdf.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Wibrandis Rosenblatt mint Lorántffy Zsuzsanna*, *Iris*, 9(2000)/2–3, 100–104, <http://www.c3.hu/~iris/00-23/rosen.htm>.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „*Tükör által homályosan*”. *Petőfi dagerrotíp arcképe*, *Studia Caroliensia*, 1(2000)/2, 69–77, <http://archfoto.atspace.com/Carolipet1.html>.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Adatok a Pozsonyi Szentmártoni, avagy Szabó család történetéből*, *Turul*, 73(2000)/3–4, 73–92.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „*Hol vagy István király?*” *István király alakja a liturgikus énekektől a népénekekig*, *Balassagyarmati Honismereti Híradó*, 22(2000)/1–2, 44–57.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Kik nyugszanak a Petőfi-kriptában?* *Iris*, 12(2001)/1–2, 106–107, <http://www.c3.hu/~iris/01-1/szgeza.htm>.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi-bibliográfia (1994–2000)*, *ItK*, 105(2001), 107–127, http://www.epa.oszk.hu/00000/00001/00401/pdf/itk_EPA00001_2001_01-02_107-127.pdf.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi verseinek Ráday-féle kézírata*, *Iris*, 12(2001), 3–4, 128–129.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, VIRÁGH László, *Megzenésített magyar szitkozódás és a pozsonyi bolhák egy Lassus-motettában*, *ItK*, 105(2001), 341–358, http://www.epa.oszk.hu/00000/00001/00402/pdf/itk_EPA00001_2001_03-04_341-358.pdf.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Az új Esterházy-rejtélyről*, *Iris*, 12(2001)/5–6, 102.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *A virágénekekről*, *Iris*, 13(2003)/3, 114–121.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Mátyás király Duna-parti nimfa-kútja és epigrammájának humanista paródiája*, *Kalligram (Antikvitás az ezredfordulón)*, 2003/12. (dec.), 82–89.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Mint szép ereklével...” *Balassi versének hasonlata, és ami mögötte rejtőzik*, Iskolakultúra, 2004/2. (febr.), 36–49, <http://www.epa.oszk.hu/00000/00011/00079/pdf/tan2004-2.pdf>.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi búcsúverse és a prosopopoeia a XVII–XVIII. század magyar nyelvű költészetében*, It, 75(2004), 173–211.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi az Oceanum-tenger partján*, Magyar Napló, 16(2004)/szept., 20–25.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi-ambivalenciák*, Napút, 6(2004)/6. (aug.), 32–36. http://www.napkut.hu/naput_2004/2004_06/032.htm. [Első része önállóan: Bécsi Posta: a Bornemisza Péter Társaság kulturális értesítője, Új sorozat, 3(2008), jan. 1. (17. szám), 4–5.]

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és a gyűrű ura*, Napút, 7(2005)/1. (jan.–febr.), 32–34, http://www.napkut.hu/naput_2005/2005_01/032.htm.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *A fele sem tréfa: Humor a régi magyar irodalomban*, Bárka, 13(2005)/5, 53–66, http://www.barkaonline.hu/archivum/barka_200505.pdf.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Caelia mint alvó nimfa*, Iris, 16(2005)/3, 40–42.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Cs. Szabó László és a XV–XVI. századbeli magyar emlékek Bázselban (Szent László, Kanizsai János, Szegedi Kis István)*, Iris, 16(2005)/4, 27–29.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *A Batthyány-billikom*, Kulturális Műhely: Körmen-di Figyelő Könyvek, 13(2005)/5, 9–10.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Faludi Ferenc forrásünnepe, avagy a tárcsái savanyúvíz nimfája*, Vasi Szemle, 60(2006)/2, 135–158, <http://www.vasiszemle.t-online.hu/2006/02/szentmartoni.htm>.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Porából kelt orgona*, Napút, 9(2007)/1, 28–30, http://www.napkut.hu/naput_2007/2007_01/028.htm.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Janus Pannonius Feronia forrásánál: Jegyzetek egy hatodfélé század esztendeje írott elégiáról a Reneszánsz Év jegyében*, Napút, 2008/7. (szept.), 89–92, http://www.napkut.hu/naput_2008/2008_07/089.htm.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi János boroszlói (wrocławai) síremléke*, Napút, 2008/10. (dec.), 103–106, http://www.napkut.hu/naput_2008/2008_09/085.htm.

Géza SZENTMÁRTONI SZABÓ, *Ferenc Faludi's Fontinalia and the Sleeping Nymph*, *Camoenae Hungaricae*, 4(2007–2008), 101–120.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Janus Pannonius ikonográfiája*, http://www.januspannonius.hu/html/jp_abrazolasok.htm, [2008].

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Wesselényi Ferenc ismeretlen könyvecskéje 1585-ből (Pótlás az RMNy-bez)*, *MKsz.*, 125(2009), 361–362, http://epa.oszk.hu/00000/00021/00383/MKszle_2009_3_kozlemenyek2.htm.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Antonio Bonfini cenotáfiuma Óbudán*, *Napút*, 2009/7 (szept.), 105–108, http://www.napkut.hu/naput_2009/2009_07/098.htm.

JANUS PANNONIUS, *De laudibus Renati Siciliae regis libri tres* – JANUS PANNONIUS, *Renatusnak, Szicília királyának dicséretéről szóló három könyv*, ford. KERÉNYI Grácia, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, bev. JANKOVITS László, *Jelenkor*, 53(2010)/2, melléklet, 1–54.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Nápoly veszedelméről: Janus Pannonius újonnan megkevert Renatus-paneegyricusa*, *Trefort-kert* (Az ELTE Bölcsészettudományi Kar kulturális és közéleti magazinja), 2(2009)/4, 64–69, http://www.btk.elte.hu/download/Trefort_kert/TKM5.pdf.

Vitacikkek, hozzászólások

SZABÓ Géza, *Valóban Szenci Molnár művei?* *Magyar Nemzet*, 1986. aug. 23., 14. [Vita GÖMÖRI György, *Eddig ismeretlen Szenci Molnár-mű a brémai könyvtárban*, *Magyar Nemzet*, 1986. aug. 9., 8. cikkével.]

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Sic vos non vobis: Megjegyzések Orlowszky Gézának Ács Pál Rimay-kiadásáról írt bírálatára*, *It*, 74(1993), 992–995.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *A genfi zsoldárokról*, *Reformátusok Lapja*, 1994. jan. 23., 4. [Hozzászólás.]

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Még egyszer a genfi zsoldárok dallamairól*, *Reformátusok Lapja*, 1994. márc. 6., 6. [Vita.]

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Kis magyar történelem... Mi legyen az új híd neve?* *Magyar Nemzet*, 1995. szept. 18., 6 (Nézőpont).

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Megjegyzések Gömöri György Merre bujdosott Balassi? című írásához*, Magyar Napló, 17(2005)/1 (jan.), 32–33.

Lexikoncikkek

Új Magyar Irodalmi Lexikon, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 1994, 2000², CD-ROM-on is.

56 lexikoncikk (*Abigail históriája, Apollonius históriája, Békési Balázs, Bogáti Farkas Miklós, Bölcs Salamon ítélete, Cantio jucunda de Helena Horváth, Ceglédi Nyíri János, Croesus históriája, Csekei István, Decsi Mihály, Dézsi András, Dobokai Mihály, Dóczy Ilona, „Erős várunk nékiünk az Isten”, Farkas András, Fekete Imre, Gyulai István, Az három istenfélő firfiakról, Hegedűs Márton, Hegyi Pál, Huszti Péter, István deák, Jeremiádok, Kecskeméti Vég Mihály, A kenyérmezői csata históriája, Királyfia Kis Miklós históriája, Ládonyi Sára, Manassesről és Nabugodonozorról, Massay Ágnes, Moldovai Mihály, Az nagy Ábrahám pátriárka keresztiről, Nagyfalvi György, Némethi Ferenc, Pécsi János, Perneszi András, Pesti György, Rustán császár históriája, Szattay Kristóf, Szegedi András, Szegedi Gergely, Szegedi Veres Gáspár, Székely Balázs, Szendrői hegedősének, Szepetneki János, Szerdahelyi Mihály, Szeremlyeni Mihály, Szigetvár veszéséről való história, Szikszai Tasnádi Péter, Temesvári István, Temesvári János, Torkos János, Újlaki Péter, „Uram Isten magasságban”, Várdai Domonkos rablásáról való ének, Varsányi György, Vilmányi Líbecz Mihály, Vitézi ének, Az vitéz Túri Györgynek haláláról*) [Sz. G.].

Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2004–2010, I–X.

38 lexikoncikk (*Cymon és Ifigenia, Clitophon és Leucippe históriája, Effectus Amoris, Gergei Albert, Ilosvai Péter, Iphigenia Aulisban, István deák, Jeremiádok, Jordán Tamás, Kákonyi Péter, Kecskeméti Vég Mihály, A kenyérmezői csata históriája, Királyfia Kis Miklós históriája, Ládonyi Sára, Lászlai János, Losontzi István, Manassesről és Nabugodonozorról, Mihály deák kódexe, Moldovai Mihály, Az nagy Ábrahám pátriárkának körösztről való história, Nagybáncai Mátyás, Nagyfalvi György, Nótajelzés [Csörsz Rumen Istvánnal], „Őszi harmat után...”, Páris és görög Ilona históriája, Pécsi János, Perneszi András, Perneszi György, Pesti György, Piskolti István, Pompéry-kódex, Ráskai Gáspár, Rustán császár históriája, Sárközi Máté, Schesaenus, Christianus, Siklósi Miklós, Szakmári Fabricius István, Szattay Kristóf*).

Ismeretterjesztő és emlékező írások

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Az időjárás története: Tíz napot „késnek” a szentek*, Magyar Nemzet, 1996. júl. 27., II. (Naptár).

szentmártoni szabó Géza, *Balassi Bálint: Zólyom, 1554. október 20. – Esztergom, 1594. május 30 = Magyar Génius: 100 portré a magyar panteonból*, szerk. RÁCZ Árpád, Bp., Rubicon-Könyvek, 2001 (Nagy képes millenniumi arcképcsarnok, 2), 14–18.

Az igaz ember pedig hitből él (Róm. 1,17.): Kerekasztal-beszélgetés a reformációról a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2001. október 31-én, szerda délután 5 órakor, a Reformáció Ünnepe alkalmából, résztvevők BENKŐ Samu, BOLYKI János, SZABÓ András, TÖKÉCZKI László, a beszélgetést vez. szentmártoni szabó Géza, szerk. THURÓCZY Gergely, szöveggond. szentmártoni szabó Géza, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2002.

szentmártoni szabó Géza, *Emlékezés Csomasz Tóth Kálmánról*, Zsoltár: A Református Egyházzeneészek Munkaközösségének Lapja, 10(2003), összevont szám (*Csomasz Tóth Kálmán-emlékekonferencia Pápán, 1902–2002*, szerk. FEKETE Csaba), 4–6.

szentmártoni szabó Géza, *Sir Philip Sidney, az európai és magyarországi utas = Európai utasok a vasfüggönyön innen és túl: Írások a Magyar Rádió „Kronika” című műsorából*, szerk. FILIPPINYI Éva, Bp., Magyar Rádió Rt. Kossuth Rádió, 2004, 313–316. [A szerző és Philip Sidney portréjával.]

szentmártoni szabó Géza, *Balassi Bálint élete = Programajánló: Balassi Emlékév 2004, „Az jó hírért, névért...”*, Bp., Nemzeti Évfordulók Titkársága – Hungarofest KHT, 2004, 12–14.

szentmártoni szabó Géza, *Bekes Gáspár útja Litvániába: A bárányos ház ura*, Élet és Tudomány, 2009/28. (júl. 8.), 883–885.

szentmártoni szabó Géza, *Mindig magamnak éltem és szorgoskodtam: A vilnai Bekes-hegy*, Élet és Tudomány, 2009/29 (júl. 15.), 918–920.

szentmártoni szabó Géza, *575 évvel ezelőtt történt: Hol és mikor született Janus Pannonius?*, Élet és Tudomány, 2009/38 (szept. 18.), 1194–1195.

szentmártoni szabó Géza, *Széchenyi Lánchídjának előképei*, Élet és Tudomány, 2009/49 (nov. 20.), 1494–1495.

szentmártoni szabó Géza, *Talányos arcképek. Kegyelmed-e a magyar Janus?*, Élet és Tudomány, 2009/51–52. (dec. 18.), 1644–1645.

szentmártoni szabó Géza, *Mathias jeget béven talált*, Élet és Tudomány, 2010/7 (febr. 12.), 205–207.

Programfüzetek, kiállítási vezetői és szinopszisok

A magyar Amphion. Konferencia Balassi Bálint halálának 400. évfordulóján, Esztergom, 1994. május 24–28., programfüzet, összeáll. SZABÓ Géza, Bp., MTA ITI, 1994.

A magyar Amphion. Emlékest Balassi Bálint halálának 400. évfordulóján, Pesti Vigadó, 1994. máj. 30. este 8 óra, műsorfüzet, összeáll. SZABÓ Géza, Bp., 1994.

Ámor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete, Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29., programfüzet, összeáll. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., MTA ITI, 1999. („Hasonmás kiadás”: *Ámor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete: Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29.*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2002, 555–591.)

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Ariadné fonala a szépség dicséretébe* = *A szépség dicsérete: 16–17. századi magyar főúri öltözködés és kultúra – The Praise of Beauty: Costumes and Habits of Hungarian Aristocracy in the 16th–17th Centuries*, Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban, 2001. augusztus–október, a kiállítást rend. TOMPOS Lilla, KISS Erika, munkatársak BUZÁSI Enikő, GÖDÖLLE Máttyás, KOVÁCS S. Tibor, ORGONA Angelika, PÁSZTOR Emese, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, látványterv HÁMORY László, a vezető szerk. RIDOVICS Anna, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2001, 51–63.

Tolle, lege! Vedd, olvasd! A nyomtatott könyv a magyarországi reformációban (Petőfi Irodalmi Múzeum, 2001. július 19-től 2002. február 28-ig): Katalógus az Olvasás Éve jegyében rendezett kiállításához, forgatókönyv és katalógus SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, látványterv KEMÉNY Gyula, asszisztens, szerk. THURÓCZY Gergely, a kiállítást rend. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, KEMÉNY Gyula, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2002.

A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján. Sárospatak, 2004. május 26–29., programfüzet, összeáll. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz Osztálya – Balassi, 2004. („Hasonmás kiadás”: *A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján (Sárospatak, 2004. május 26–29.)*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2007, Függelék [számozatlan lapok]).

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Áldott szép Júlia”: *Kiállítás Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik évfordulóján*, Irodalmi Múzeum (A PIM hírlevele), 4(2004)/ 2, 4–5.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Áldott szép Júlia”: *Balassi-kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban*, Magyar Múzeumok, 2004/3 (ősz), 51–52.

Aldott szép Júlia: Kiállítás Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik évfordulóján (Petőfi Irodalmi Múzeum, 2004. június 11-től 2005. február 14-ig), a katalógust írta SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, szerk. THURÓCZY Gergely, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Az aquincumi vízorgona – The Aquincum Water Organ*, Bp., Művészetek Palotája, 2008.

Recenziók, kritikák

HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982. – Hungarológiai Értesítő, 6(1984)/3–4, 69–70.

Janus Pannonius. Magyarországi humanisták, vál., szöv. gond., jegyz. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi 1982 (Magyar Remekírók). – Hungarológiai Értesítő, 6(1984)/3–4, 78–79.

HUSZÁR Gál, *A keresztényi gyülekezetben való isteni dicséreték; KÁLMÁNCSEHI Márton, Reggeli éneklések, 1560–1561*, hasonmás kiadás, tan. BORSA Gedeon, a fakszimile szöv. gond. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1983 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 12). – Hungarológiai Értesítő, 7(1985)/3–4, 79–80.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint 444 éve: Ősbemutató a Vigadóban*, Magyar Nemzet, 1998. okt. 15., 16. [Virágh László Balassi *Saját kezű verű* szerzőjére komponált ciklusának bemutatójáról és a régi magyar vers ünnepéről.]

[SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza], *Hagyományt akarnak teremteni: Amor karneválja*, Magyar Nemzet, 1999. febr. 13., 20. [A Bálint-napi koncertről, ahol Balassi szerelmes versei is elhangzanak.]

Műfordítások, saját versek

Esopus fabulái Pesti Gábor szerint, kiad Ács Pál, Bp., 1980 (Magyar Hírmondó). [Ioannes Alexander Brassicanus jogtudós versének fordítása.]

GÖMÖRI György, *Gyöngyösi Árva Pál levelezése oxfordi tudósokkal* [Gyöngyösi Árva Pál itt közölt négy levelének fordítása latinból] = *Tudóslevelek: Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*, Szeged, 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 23), 115–134.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Dobó Jakab-apokrifek*, Helikon (Kolozsvar), 8(1997)/21 (251, nov. 10.), 18. [Balassi versekre alludáló imitációk.]

SZALAY László, *Válogatott történeti tanulmányok*, szerk. SOÓS István [Verancsics Antal Philipp Melanehton arcképéről írt latin nyelvű epigrammájának fordítása], Bp., Osiris, 2000 (Millenniumi Magyar Történelem, Historikusok), 60.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Dobó Jakab-apokrifek*, Napút 6(2004)/6. (aug.), 60–63, http://www.napkut.hu/naput_2004/2004_06/060.htm. [Balassi-imitációk.]

SZENTMÁRTONI Farkas, *Kőszeghy Péternek a Magyar Napló postájával küldi Szentmártoni Szabó Géza*, Magyar Napló, 16(2004)/10 (okt.), 71. [Muraközy Mátyás *Uramnak* című, Balassi versekre alludáló imitáció.]

Audióvizuális kiadványok

Balassi Bálint emlékére, [1], *A magyar Amphion: Emlékest Balassi Bálint halálának 400 éves évfordulóján, Részletek a Pesti Vigadóban rendezett műsorból: Összeállítás Balassi versei, levelei, színdarabja alapján, korabeli zenéekkel és táncokkal*, közreműk. SZABÓ András, KOBZOS KISS Tamás, Musica Historica Együttes, Danubia Kamara Táncegyüttes, Figura Színjátszó Együttes, PAPP Zoltán, SOMOGYVÁRI Erik, Vagantes Trió, KUNCZ László, L. KECSKÉS András, Ars Renata Együttes, az előadást szerk. SZABÓ Géza, rend. NOVÁK Eszter (a televíziós változat szerk. FARKAS Katalin, operatőr DUBOVITZ Péter, rend. IVÁN Pál); [2], *„Az jó hírért, névért...” A műsor Balassi életének színhelyeit mutatja be különös műgonddal*, szerk. LENGYEL Gyula, szakértő SZABÓ Géza, KISS Gy. Csaba, operatőr MERTZ Lóránd, rend. ORBÁN Ágnes, Bp., MTV Rt. Televideo, 1997 (4212). [Készült 1994-ben, kb. 103 perc.]

Hungaria litterata: Fejezetek a régi magyar irodalom történetéből, műsorvezetők SZŐRÉNYI László, GERGELY András, sorozatszerk. CSONKA Erzsébet, rendező-operatőr KOVÁCS Béla, Bp., Duna Televízió, 2000 (Videótár VT-29B), 2. [Benne: *„A Te katonád voltam, Uram...”*; közreműk. KŐSZEGHY Péter, SZABÓ Géza.]

Interjúk és a Janus Pannonius-felfedezések sajtóvisszhangja

V. NAGY Viktória, *Az ismeretlen ismerős Balassi Bálint: Az istenszerető és szerelmes költő*, Heti Válasz, 4(2004)/8. (febr. 20.), 46–48. [Interjú SZENTMÁRTONI SZABÓ Gézával.]

ZSILLE Gábor, *Balassi Bálint és Dávid király: Szentmártoni Szabó Géza a Balassi-emlékévről*, Új Ember, 2004. aug. 15–22., 15.

CSEHY Zoltán, *Zsebtükör*, a szerk. kérdéseire Szentmártoni Szabó Géza válaszol (*Vajon miért választhatta Balassi Dávidot bibliai példaképül?*), Kalligram 12(2004), dec., 33.

Janus Pannonius ikonográfiája, RTL Klub, 2009. szept. 29., 23.45 (XXI. század), <http://www.rtlklub.hu/hirek/video/71192>.

Szülőföldünk bennünk élő kincsei: Szentmártoni Szabó Géza irodalomtörténésszel beszélget a szerkesztő, Rátkai Balázs, Magyar Katolikus Rádió, 2009. júl. 11., 13.00–13.30 („Séta bölcső-helyem körül”).

VÍZY Dorottya riportja, MR1 Kossuth Rádió, 2009. okt. 5., 16.50-től (*Közélről*).

RÁTKAI Balázs riportja, Magyar Katolikus Rádió, 2009. okt. 7., 8.45-től (*Heuréka, a tudomány pillanatai*).

VÖLGYI TÓTH Zsuzsa riportja, MR3 Bartók Rádió, 2009. okt. 10., 10 órától (*Irodalmi Újság*).

VÖLGYI TÓTH Zsuzsa riportja, MR1 Kossuth Rádió, 2009. okt. 10., 19.25-től (*Határok nélkül – a kultúráról*).

SÁRKÖZY Júlia, *Elveszettek bitt Janus Pannonius-sorokera bukkantak*, MR1 Kossuth Rádió, 2009. okt. 2. (*Hírek*).

SÁRKÖZI Éva, *Janus Pannonius és az internet... avagy a véletlen dicsérete*, 2009. okt. 2., <http://www.litera.hu/hirek/janus-pannonius-es-az-internet>.

SÁRKÖZY Júlia, *Janus Pannonius-verset találtak Nápolyban*, Népszabadság, 2009. okt. 3., Kultúra melléklet, 10, http://nol.hu/kult/janus_pannonius_verset_talaltak.

DAJKÓ Pál blogja, *Magyar tudományos szenzációt hozott az internet*, 2009. okt. 7. és 11., http://itcafe.hu/hir/janus_pannonius_szentmartoni_szabo_internet.html.

Előkerült Janus Pannonius művének hiányzó része, Pécsi Újság, 2009. okt. 10., szombat, <http://pecsiujsag.hu/printing.php?aid=22640>.

SOMOGYI F[ÁBIÁN] Anikó, *Előkerült a Janus Pannonius-életmű hiányzó darabja. Szenzációs irodalmi felfedezés*, Magyar Hírlap, 2009. okt. 10., szombat, 1, 15, http://www.magyarhirlap.hu/kultura/szenzacios_irodalmi_felfedezes.html.

Janus-töredék, HVG, 2009/42 (okt. 17.), 39.

HALÁSZ Csilla, *Janus és a megtalált költemény (Interjú Szentmártoni Szabó Gézával)*, *Heti Válasz*, 9(2009)/47 (nov. 19.), 60–61, <http://hetivalasz.hu/kultura/janus-es-a-megtalalt-koltemeny-25281/>.

HALÁSZ Csilla, *Janus Pannonius nyomában*, *Heti Válasz*, 10(2010), jan. 12., <http://hetivalasz.hu/itthon/szenzacios-magyar-felfedezes-nemsokara-mindenki-lathatja-26117/>.

KASZA Szabolcs, *Janus – a lélek*, UnivPécs, 2010. feb. 22., 16. [Interjú Szentmártoni Szabó Gézával, az ELTE BTK irodalomtörténészével.]

Janus Pannonius dicsőítő költeményének elveszettnek hitt részlete nyomába eredt: Megszólal Szentmártoni Szabó Géza, az ELTE irodalomtörténésze, A pécsi stúdió vendége Jankovits László, irodalomtörténész, MTV1, 2010. márc. 15., 09.55.

HALÁSZ Csilla, *Újabb Janus Pannonius-vers került elő*, *Heti Válasz*, 10(2010), ápr. 28., <http://hetivalasz.hu/itthon/ujabb-janus-pannonius-vers-28944/>

SOMOGYI F. Anikó, *Új, ismeretlen Janus-művet azonosítottak*, *Magyar Hírlap*, 2010. ápr. 29., 18, http://www.magyarhirlap.hu/kultura/uj_ismeretlen_janusmuvet_azonosítottak.html.

SÁRKÖZI Éva, *A mű azonosítása – Janus Pannonius ismét*, 2010. máj. 5., <http://www.litera.hu/hirek/a-mu-azonositasa-janus-pannonius-ismet>.

Eddig ismeretlen Janus Pannonius szöveget találtak: Szentmártoni Szabó Géza irodalomtörténész újabb Janus Pannonius szöveget azonosított, összeáll. VÖLGYI TÓTH Zsuzsa, 180 perc, MR1, 2010. május 6, 8.45.

PÁLFY Eszter, *A Janus Pannonius-életmű XXI. századi korrektora: Interjú Szentmártoni Szabó Gézával*, 2010. jún. 24., http://www.kikotoonline.hu/konyv/a_janus_pannonius-eletmu_xxi__szazadi_korrektora.

Személyes adatok életrajzi lexikonokban

Ki kicsoda 2000: Magyar és nemzetközi életrajzi lexikon, csaknem 20 000 kortársunk életrajza, főszerk. HERMANN Péter, Bp., Greger-Biográf, 1999, 1552.

Kortárs magyar írók 1945–1997: Bibliográfia és fotótár, szerk. F. ALMÁSI Éva, Bp., Enciklopédia, 2000, II, 328.

Új magyar irodalmi lexikon, főszerk. PÉTER László, 2. jav., bőv. kiad., Bp., Akadémiai, 2000, 2012. [CD-ROM változatban is.]

Biográf ki kicsoda: Kortársaink életrajzi lexikona, főszerk. HERMANN Péter, Bp., Enciklopédia, 2001, 1707.

Who is Who Magyarországon: Kiegészítő kötet, 2. kiadás, Svájc, Hübners Who is Who, 2004, 1381; *Kiegészítő kötet*, 4. kiadás, Uo., 2006, 1692–1693.

Tartalom

Tabula gratulatoria	5
Tabula Gesa (Thuróczy Gergely)	6
A' GHESAURUS	7
Móser Zoltán	
gyevicsánakmozizolitólneteleken	9
Virágh László – Balassi Bálint	
Vitézek karjokkal. Amatorum carmen de virgine Margareta	15

ÁLOM, ÁMOR, MÁMOR (Álom, szerelem és házasság a régi Magyarországon)

Szabados György	
Ünődbeli asszony. A turulmonda újraértelmezésének két ellenpróbája	23
Dobozy Nóra Emőke	
Álom és álmatlanság az <i>Árgirus</i> históriájában	35
René d'Anjou	
<i>A Szerelmes Szív könyve</i> (Le Livre du Coeur d'amour épris) (Kakasy Judit fordítása)	43
Maurer Zsuzsanna	
Nuptam probam, piam, pudicam, prudentem, pecuniosam. <i>A res uxoria</i> és a <i>respublica litteraria</i>	49
Orlovsky Géza – Bene Andrea – Juhász Milán	
<i>A Csalárd Cupido</i> kétes hitelű második éneke	59

ÖLTÖZNEK BÉ AZ ERDŐK (A középkor magyarországi irodalmából)

Horváth Iván	
Magyar versek: mi vészett el?	83
Hubert Ildikó	
<i>A Pannóniai ének</i> XVIII. századi másolatai – és a belőlük levonható következtetések	99
Szathmári István	
Miről árulkodik a <i>Pannóniai ének</i> nyelve és helyesírása?	105
Sarbak Gábor	
Gyöngyösi Gergely, 1472–1531. Correctio correctionis	115

BÖLCS DEÁKI NYELV
(Humanizmus és neolatin irodalom, XV–XVII. század)

Szilágyi Emőke Rita	
Ajánlás bécsi módra. Enea Silvio Piccolomini ajánlólevele Johannes Trösterről Vitéz Jánosnak 1454 nyarán	125
Csehy Zoltán	
Parodia Virgiliana: oppositio in imitando	133
Dalloul Zaynab	
Bollók János: <i>Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében.</i> Recenzió	143
Domokos Gyöngyi	
„Quod negotium mihi datum...” A <i>Rerum ad Agriam Anno M.D.LII. gestarum brevis Narratio</i> keletkezéstörténete	151
Gömöri György	
Dudith-bejegyzések korabeli emlékkönyvekben	157
Kulcsár Péter	
Szepsi Csombor Márton: <i>Disputatio physica de metallis</i>	161
Bajáki Rita	
Parodia ajándékba. Poétikatörténeti adalék	177
Bartók István	
Hamisítvány vagy hiteles adat? Szenci Kertész Ábrahám latin–magyar grammatikája	183
Kilián István	
Andreas Sartor: <i>Cubus poeticus</i>	191

AZ ÚR GOMBOS KERTÉBEN
(A XVI. század magyar irodalmából)

Amedeo Di Francesco	
Szkander bég a XVI–XVII. századi magyar irodalomban. Barletius – Bogáti Fazakas – Zrínyi	197
Parádi Andrea	
Históriás énekek a <i>Magyar Athenasban</i>	215
Voigt Vilmos	
Két ajtószárny két tokban. A <i>Régi Magyar Irodalmi Szövegggyűjtemény</i> két kötetéhez	219
Ambrus Katalin	
„Kertekben és mezőkben gyönyörködöm”	233

TOLLE, LEGE
(A reformáció magyar irodalmából)

Fekete Csaba	
...vyonnan oregbitetek, es emendaltattatak...	
A <i>Váradai énekeskönyv</i> (1566) „szerkesztése”	247
Vadai István	
Vallásos könyörgés a XVII. század elejéről	271
P. Vásárhelyi Judit	
Szenci Molnár Albert Biblia-kötetei	281
Csorba Dávid	
Debreceni ünnepszentelés a XVII. században	287
Petróczi Éva	
Egy magyar puritán „bestseller”. Pápai Páriz Imre: <i>Keskeny út</i>	291

A MAGYAR AMPHION ÉS ÖRÖKSÉGE
(Balassi Bálint és Rimay János)

Kiss Farkas Gábor	
Rab és szolga	309
Fazekas Sándor	
Adalékok Balassi költészetének néhány kérdéséhez	317
Pap Balázs	
Az <i>Istenes Énekek</i> margóira	335
Jankovits László	
Az elme éle és bársonya. Adalékok Rimay Balassi-elogiumának értelmezéséhez	343

KESERGŐ KIS MINERVA
(A XVII. század magyar irodalmából)

Lovas Borbála	
A rókatárgy, avagy egy aesopusi mese a hitvitázók tollán	349
Pesti Brigitta	
„Kegyes patróna asszonyaink” Női mecenatúra Magyarországon a XVII. század első felében	359
Kovács Zsuzsa	
„Igen szép komédia egy neve titkolt ártatlan római császárnérúl”. Egy elveszett régi magyar dráma nyomában	369

Szörényi László	
<i>A Szigeti veszedelem</i> az európai hősköltemény történeti szövegösszefüggésében	373
Laczházi Gyula	
„Kétséges az vége...” Gyöngyösi István Kemény-eposzának értelmezéséről (Vázlat)	381
Szelestei N. László	
Wesselényi Ferenc nádor imakönyve	389
Maczák Ibolya	
Mennyei és pokolbéli Pandorák. Egy motívum két arca a régi magyarországi irodalomban	395
H. Hubert Gabriella	
Radvánszky János kódexe (Stoll 127. sz.)	401

LEGYEN MINDEN DALUNK EGY-EGY VIGASZTALÁS
(A XVIII–XIX. század magyar irodalmából)

Pintér Márta Zsuzsanna	
A bor a régi magyar színpadon	413
H. Kakucska Mária	
„Tudod e, Jó Pajtás! miben áll boldogság?” Elegy-belegy dolgok az Orczyakról, avagy mindenki mindenkivel összefügg (Leibniz után szabadon)	427
Ratzky Rita	
Rövid portrék Petőfi Sándor rokonságáról	433
Hamvas Levente Péter	
Petőfi sírja Szebenben? Perújrafelvételi javaslat egy régi ügy kapcsán	445

AD NOTAM
(A magyar énekelt vers történetéből)

Kőszeghy Péter	
Énekvers/szövegvers – a vers létmódja	459
Lantos Szabó István	
Adalékok Tinódi dallamainak értelmezéséhez	469
Csörsz Rumen István	
Balassi Bálint egyik lengyel nótajelzésének dallamcsaládja	477
Bódiss Tamás	
A kolozsvári és debreceni énekeskönyvek dallamai a mai református énekeskönyvben	489

KÉPEKET IS ÍRHATUNK (Ikonográfia)

Kerny Terézia	
Szent László hódolata Szűz Mária előtt (XIV–XIX. század)	515
N. Kis Tímea	
Adalékok a XVI. századi erdélyi protestáns nyomtatványok illusztrációihoz	541
Szabó András	
A szerző arcképe. Portré és irodalom a magyarországi protestáns késő humanizmusban	551

ÁZSIÁNAK FÖLDE (Keleti kultúrák magyar kapcsolataiból)

Sudár Balázs	
A török költészet kisebb hódoltsági emlékeiből	567
Ács Pál	
<i>Iter Persicum</i> . Kakas István utolsó követútja a Kaszpi-tenger mellé (1603)	577
S. Sárdi Margit	
Aksamszeddín univerzális gyógyszere	585
Buda Attila	
Japán magyarországi befogadásának kezdetei	589

UNOKÁINK LEBORULNAK (Magyar irodalmi kultusztörténet (XIX–XX. század))

Bognár Péter	
A versidom-vita célja és funkciója	601
J. Újváry Zsuzsanna	
Egy elfelejtett Balassi-kutató a XIX. századból	607
Boda Miklós	
Márki Sándor és Janus Pannonius. Hiányzik hat sor az elfelejtett búcsúvers-fordításból	615
Jankovics József	
Az irodalmi társaságok mint a Gyöngyösi-kultusz ápolói	625

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA (SZABÓ GÉZA) műveinek bibliográfiája	639
---	-----

